

Nové čtení
Radovana Richty
S předmluvou R. Valenčíka

Pavel Sirůček

2023

Autor: **prof. Ing. Pavel Sirůček, Ph.D.**

Autor předmluvy: **doc. Radim Valenčík, CSc.**

Recenzenti (a konzultanti):

PhDr. Petr Buchta

doc. Ing. Pavel Janíčko, CSc.

Dr. Ing. Milan Kohoutek (†)

doc. Ing. Otakar Němec, CSc.

Kniha je monografie

© Pavel Sirůček, 2023

1. vydání, Slaný: Melandrium 2023

ISBN 978-80-87990-30-8

Věnování

Při psaní se opakovaně objevovalo jméno prof. Ing. Tibor Vaško, CSc., který R. Richtu osobně znal a měl s ním mnoho společného nejenom po stránce odborné. Autor textu měl čest charismatického Tibora poznat v 90. letech v Klubu ekonomů a potkávat se s ním léta i na půdě Teoreticko-analytického pracoviště, ze kterého vzniklo Centrum strategických a teoretických studií. Tibor významným způsobem pomáhal jmenovaným institucím „sledovat výzkumnou stopu“. Osobitě podnětné byly jeho pravidelné svodky novinek ze světové literatury knižní i časopisecké – ekonomické, politologické, sociologické, futurologické či technické. Tiborův přehled a odborný záběr byl vsutku nevšední a zájem o společenské dění nehraný. Autor monografie si troufale dovoluje nedokonalé dílko věnovat právě Tiborovi. Jako poděkování i proto, že bez Tibora (a jím poskytnuté tehdy nedostupné literatury o dlouhých vlnách, čítající tisíce stran) by nikdy nevznikly kvalifikační práce, dizertační ani habilitační, autora textu. Čest Tvé památce!

Obsah

Dnes jsme opět na rozcestí ... (Předmluva R. Valenčíka)	6
Úvodem	10
... a současně otevřeným Závěrem (Aneb byl R. Richta utopista?)	18
kapitola I. Životní úděl a badatelské zaměření R. Richty	20
kapitola II. <i>Civilizace na rozcestí</i> podle R. Richty	74
II. I. Koncipování a doporučení <i>Civilizace na rozcestí</i>	77
II. II. Povaha vědeckotechnické revoluce	99
II. III. Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání	140
II. IV. Rozvoj člověka a nové rysy civilizačního vývoje	169
II. V. Úpravy konceptu socialistické vědeckotechnické revoluce	229
II. VI. Poselství a problémy <i>Civilizace na rozcestí</i> a civilizační rozcestí další	278
kapitola III. Vizionářství vědeckotechnického revolucionáře R. Richty	309
Dodatek: <i>Civilizace na rozcestí</i> očima slovenských a českých vědců	373
P.S. (1) Poslední český polyhistor?.....	394
P.S. (2) Umělá inteligence básní o R. Richtovi.....	396
Radovan Richta v datech	397
Výběr z knižních a sborníkových publikací R. Richty	399
Výběr z časopiseckých, novinových a dalších výstupů R. Richty	403
Doplňující informace a další prameny	407

<i>Abstrakt</i>	450
<i>Klíčová slova</i>	450
<i>Oborové zařazení</i>	450
<i>Abstract</i>	451
<i>Keywords</i>	451
<i>JEL Classification</i>	451
<i>Shrnutí</i>	452
<i>Summary</i>	460
Rejstřík	469
O autorovi	499

Poděkování náleží recenzentům, konzultantům i kolegům z Centra strategických a teoretických studií, Institutu české levice a akademické sféry za připomínky, náměty i technickou aj. pomoc. Nepřesnosti, neznalosti, opomenutí či problematická místa, chyby a omyly však samozřejmě padají pouze na vrub autora samotného. Tradiční ocenění zaslouží Šmeralova knihovna Institutu české levice nejen za nevšední nabídku děl, včetně R. Richty.

Dnes jsme opět na rozcestí ... (Předmluva R. Valenčíka)

V pravou chvíli se objevuje obsáhlá práce věnovaná všestranné analýze odkazu Radovana Richty. Nejde jen o to, že je to v době stého výročí od narození velkého myslitele, ale počín Pavla Sirůčka přichází v situaci, kdy se naše globální civilizace dostává opět na rozcestí mezi alternativou úpadku ohrožující její přežití a cestou vzestupu na vyšší úroveň. Na úroveň, jejíž parametry velmi přesně s využitím Marxova pojetí vývoje společnosti jako přírodně historického procesu Richta tematizoval.

Cílem předmluvy bývá zaujmout čtenáře a poskytnout mu základní orientaci. Z tohoto hlediska považuji za nejvhodnější začít upozorněním na následující citát z díla Karla Marxe: *„Skutečná ekonomie – úspornost – záleží v úspoře pracovní doby; (minimum – a redukce na minimum – výrobních nákladů); tato úspornost je však totožná s rozvojem produktivní síly. Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase zpětně působí na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla ...“* (Marx, 1974b, s. 343).

V Sirůčkově práci je tento citát uveden a analyzován v různých kontextech a doplněn navazujícími pasážemi z Marxova i Richtova díla. Oprávněně. Jedná se klíč k pochopení Richtova díla i k pochopení toho, v čem navázal na Marxe a proč jsou jeho myšlenky dnes aktuální. Bylo by zbytečné opakovat to, co je v monografii o Richtovi podrobně popsáno. Považuji však za důležité upozornit na souvislost výše uvedeného citátu s Marxovým pojetím komunistické společnosti jako *„sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech“*,¹ jak je uvedeno v *Manifestu Komunistické strany* z roku 1848 v části *Proletáři a komunisté*.

Mladý Richta se šťastnou shodou okolností z Terezínské pevnosti v posledních dnech 2. světové války, a na poslední chvíli před popravou, dostal do švýcarského sanatoria, kde měl možnosti prostudovat německé vydání Marxových *„Rukopisů „Grundrisse“*. V nich objevil klíč k pochopení směřování dějin. Nejpřirozenějším naplněním lidského života je všestranný rozvoj a uplatňování schopností, přitom v podmínkách, ve kterých

¹ Cit. dle <https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch02.htm>.

je rozvoj jednoho podmínkou rozvoje druhého a kdy současně využití všech možností individuálního rozvoje působí jako největší produktivní síla.

Bez pochopení této prosté skutečnosti se nikdo nedokázal zorientovat ve složitých peripetiích dějinného vývoje a nedokáže to ani dnes, ani zítra, ani pozítří. Bez toho, abychom vyšli z tohoto přirozeného pohledu na svět, se změní uvažování o současné době a jejích problémech v pusté tlachání, jakého jsme bohužel často svědky, zejména když se truchlí nad tím, že neznáme dostatečnou odpověď na otázku, co dělat a o co jde.

Jdeme do velmi turbulentní doby. Systematické a komplexní pojednání o Richtově díle z pera Pavla Sirůčka může být pro mnoho lidí oporou, orientací i povzbuzením. Z několika důvodů:

- Velmi dobře se čte a lze si vychutnávat část po části, kdy se základní motiv stává stále srozumitelnější a zřetelnější.
- Nikdy není pozdě spojit uvažování o době, ve které žijeme, s naplněním orientace na rozvoj a uplatňování vlastních schopností jako naplnění smyslu existence.
- Prožíváme hluboký historický zlom, resp. vymaňujeme se z velmi nebezpečného historického excesu, v důsledku kterého došlo k potlačení přirozené orientace vývoje směrem ke společnosti, v níž je svobodný rozvoj každého podmínkou rozvoje všech a současně se stává nejvýznamnější produktivní silou.
- Stojíme opět na křižovatce, ze které lze vykročit ke společnosti, ve které se dominantním sektorem stane to, co bude bezprostředně přispívat k plnému využití individuálního potenciálu, který je každému dán do vínku (prostřednictvím vzdělání, péče o zdraví, sociální práce, výchovy v rodině, výchovy prostřednictvím kultury atd.).
- Nutně vyvstává otázku, proč se tehdy, v době (bohužel nepříliš dlouhého) života naplněného intenzivní týmovou prací Radovanu Richtovi nepodařilo ovlivnit vývoj tak, abychom se vydali směrem k lepší budoucnosti, která se tehdy zdála být na dosah.
- Motivuje k hledání odpovědi, jak na Richtovo dílo navázat tak, abychom měli dostatečnou oporu při překonávání všech úskalí, mezi která nás současný historický exces přivedl.

Zaměřím se na poslední bod. Dobré teorie totiž nikdy není dost. Čím větší oporu v ní budeme mít, tím s menšími ztrátami, menšími riziky, dříve a v širší společenské shodě (která bude důležitá pro nápravu napáchaných škod) projdeme. Každý, koho Richtovo dílo zpřístupněné ve své úplnosti Pavlem Sirůčkem zaujme, vychutná si ho a využije jeho étos i pro naplnění reálného bohatství svého života, bude mít více než dostatek příležitostí přispět ke zrání a dozrávání společenského vědomí a sebevědomí. Nutné podmínce toho, aby se společnost vymanila z krize.

Pokud následující pasáž vyzní částečně kriticky, tak to není v neprospěch Richtova díla, ale naopak. Dobrá teorie není nedobytný hrad, ale trampolína, od které se lze odrazit k dalším teoretickým výbojům. V čem tedy jít dál? Protože Pavel Sirůček velmi podrobně a přesně uvádí a interpretuje mé kritické poznámky, uvedu jen to nejdůležitější: Pokud se dobrá teorie má stát „*majetkem mas*“ a jako taková podstatným způsobem pozitivně ovlivnit společenský vývoj, musí mít schopnost zlidovět, stát se srozumitelnou širokému okruhu lidí, nacházet ty, kteří ji budou propagovat a šířit ze svých vlastních vnitřních ušlechtilých popudů. To neznamená, že musí být vhodně „*marketingově upravena*“. Dát do pléna souhrn myšlenek, které jsou schopny se úspěšně replikovat v komunikační oblasti je umění. Pokud souhrn myšlenek začne žít a prosazovat se v komunikačním prostoru, není to nikdy jen zásluhou jednotlivce. Stojí za to si vzít ponaučení z toho, jak se začaly šířit ideje křesťanství, osvícenectví, socialismu. To se Radovanu Richtovi a jeho velmi silnému týmu i přes poctivou snahu a odvážnou politickou angažovanost (viz např. manifest *Před rozhodnutím* (Kolektiv, 1968a), o kterém je v monografii velmi fundovaně pojednáno), nepodařilo. Jednou z příčin byla nepřízeň doby, ale i v rovině tvorby idejí lze jít dál.

Dobrá teorie by měla zaměřit pozornost i na to, jaké jsou v dané době a na daném místě předpoklady pro její šíření, koho osloví a kdo se stane jejím nositelem. Jsem přesvědčen, že právě pod tímto zorným úhlem je vhodné monografii věnovanou Radovanu Richtovi číst. Nezalekněte se toho, že je poměrně obsáhlá. Má v určitém smyslu strukturu obdobnou symfonické skladbě, kdy je hlavní motiv postupně rozvíjen a zaznívá v různých modifikacích tak, aby si jej každý mohl prožít naplno. Z tohoto hlediska i kniha, která se čtenáři dostává do rukou, si zaslouží více než přečtení, dokonce i více než pochopení. Je ji nutné nejen prostudovat, ale i procítit to, o čem hovoří.

Intelekt Radovana Richty a jeho schopnost vytvářet kolem sebe tým špičkových a vzájemně komplementárních odborníků ocení ten, kdo si přečte knihu, která se před necelými deseti léty pod stručným názvem *Postkapitalismus* (Mason, 2015) stala světovým bestsellerem. Její autor Paul Mason rovněž vychází z Marxových *Rukopisů „Grundrisse“* a interpretuje je obdobným způsobem jako Radovan Richta a jeho tým. Téměř o padesát let po vydání *Civilizace na rozcestí*. Masonova kniha stojí za přečtení, čtenář v ní najde spoustu postřehů, ale tak intelektuálně pronikavý náboj podněcující člověka k tomu, aby sám na sobě začal pracovat právě ve smyslu přeměny volného času v rozvoj vlastních schopností, nemá. V monografii Pavla Sirůčka jsou Masonovy podněty do kontextu interpretace Richtova odkazu na několika místech vhodně zařazeny.

Na závěr ještě jedna, trochu osobní poznámka. Autorem monografie jsem byl požádán, abych úvod napsal co nejvíce kriticky. Rád mu vyhovím tím, že upozorňuji na překérní situaci, do které mě dostal. Původně jsem si totiž myslel, že k napsání předmluvy využiji některé své dříve napsané poznámky zveřejněné jen pro užší okruh lidí. Pavel Sirůček však pracoval se všemi dostupnými zdroji, a to i těmi, které jsem uvedl jen na svém blogu, a to tak důsledně, že mně úkol napsání úvodu velmi ztížil. Neopominul totiž žádnou z myšlenek, které jsem do zmíněných textů dal, a tak mě donutil si znovu promyslet, a hlavně procítit Richtovo dílo, které v kompletní podobě zpřístupnil. Výsledkem je tento pokus nasměrovat čtenáře (potenciální nositele Richtových myšlenek a pokračovatele jeho mise) k tomu, aby s *Novým čtením Radovana Richty* strávili příjemné chvíle, které jim umožní vnímat a chápat dnešek z potřebného nadhledu a orientovat se v turbulentním dění, které už začalo a kterému budeme v ještě větší intenzitě v nejbližších letech vystaveni. Pokud čtenář v Richtově díle vynikajícím způsobem zpřístupněném a aktualizovaném Pavlem Sirůčkem určitou oporu pocítí, neměl by si to nechat jen pro sebe, ale předat intelektuální podnět lidem ve svém okolí.

Úvodem

*Akademik, filozof, sociolog, prognostik, vedoucí mezioborového výzkumného týmu PhDr. Radovan Richta, DrSc. (1924 – 1983)² náleží k předním českým marxistickým vědcům 20. století. Těžiště celoživotního úsilí soustředil na studium problémů vědeckotechnické revoluce za socialismu a jejích společenských a lidských souvislostí. Na Východě i Západě se proslavil knihou *Civilizace na rozcestí*, která v mnohém předběhla dobu. Poselství R. Richty zůstává inspirativní i ve světle civilizačních rozcestí současných. Richtu (a jeho týmy) lze označit za předchůdce úvah o tzv. společnosti vědění, kybernetické revoluci, globalizaci, ohledně tzv. čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0, zpráv Římského klubu, ovšem i teorií lidského kapitálu, systémového přístupu anebo (post)moderní teorie chaosu etc. Monografie představuje Richtův život a dílo, zasazené do kontextu dobového i dnešního. K cílům náleží iniciovaní diskuzí o otevřeném odkazu R. Richty ve světle kulatých Richtových výročí (100. let narození v roce 2024, resp. 40. let od jeho úmrtí v roce 2023).*

Kniha nahlíží na R. Richtu především optikou politické ekonomie a politologie, resp. vědeckého socialismu. Přičemž mohou být potlačeny filozofické, sociologické aj. aspekty jeho díla, které přitom ovlivnilo i ekonomickou vědu a ekonomy. Richta však ekonomem v úzkém slova smyslu nebyl a ani v přehledech českých ekonomů obvykle nefiguruje.³ In (Doležalová, 2018a) je R. Richta (a výzkumy vědeckotechnické revoluce) telegraficky zmíněn v souvislosti s „vědeckou star“ M. Tomsem. Richta je in (Doležalová, 2018a) uváděn též v kontextu ideologizace marxistické politické ekonomie po roce 1968.

V 70. a hlavně 80. letech se o Richtovi a jeho studiích v oficiální ekonomické branži příliš nepsalo.⁴ Autor monografie se k Richtovi dostal až počátkem 90. let, díky kolegům, přátelům a kamarádům z Klubu ekonomů. Jmenujme spolupracovníky a pamětníky R. Richty, kterými byli T. Vaško, F. Kutta, M. Formánek, J. Smíšek, K. Ondryáš, J. Sedlák či V. J. A. Novák. Dílo Richty bylo na půdě Klubu ekonomů opakovaně – a to s hojnými ohlasy i

² Na titulní straně R. Richta. Pramen: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Soubor:Richta_Radovan_01.jpg.

³ Srov. (Sojka, 2002).

⁴ V učebnicích politické ekonomie a ekonomických textech lze zmínky o Richtovi objevit zřídka – např. in (Barvík a kol., 1979) v pasážích o vědeckotechnické revoluci. In (*Ekonomická encyklopedie 2*, 1984) Richta či *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol, 1966) nefiguruje – ani v obsáhlejších heslech *Věda a Vědeckotechnická revoluce*, s odkazy pouze na „*Grundrissy*“ (Marx, 1971). *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol, 1966) je uváděna v seznamu literatury in (Mach, Toms, 1986). Studie (Richta, 1963a, b) se mihnou in (Toms, 1981).

mimo rámec Klubu – diskutováno.⁵ Opomenut by v kontextu Richtova odkazu a inspirací neměl zůstat ani R. Valenčík, kterému náleží poděkování za koncipování *Předmluvy*.

Studie o Richtovi je aktualizovanou, rozšířenou a doplněnou verzí pracovního materiálu (Sirůček, 2019d), s využitím medailonku (Sirůček, Džbánková, 2018).⁶ Původně mělo jít o další díl rubriky *Ekonomické osobnosti pro Alternativy (časopis Centra teoretických a strategických studií)*.⁷ S cílem upozornit na blížící se kulatá Richtova výročí a iniciovat kritické diskuze o Richtově odkazu. Hlubší ponor do *III. rozšířeného vydání* stěžejní práce *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) z roku 1969, se kterým předchozí zmíněné texty až tak podrobně nepracovaly, byl spojen s nárůstem rozsahu. Z čehož rychle vyplynula forma nikoli časopisecká, nýbrž monografie.⁸ Kvůli finanční náročnosti papírového vydání byla zvolena podoba na CD nosičích, resp. elektronická.⁹

Autor monografie se přitom za fundovaného znalce života a díla R. Richty nepovažuje, na rozdíl např. od výše jmenovaných. Je si plně vědom nedokonalostí a „syrovosti“ této práce, která si v žádném případě nečiní nárok na komplexnost uchopení Richtových témat. Poctivé je v neposlední řadě přiznat, že název monografie rozhodně není originální a je vypůjčen – kvůli výstižnosti (a atraktivnosti) – od M. Ransdorfa.¹⁰

Stěžejní výzkumnou otázku lze formulovat v podobě, zda dílo a odkaz R. Richty zůstává intelektuálně vzrušující i dnes, zda má co říci také k rozporům vývoje 21. století? V tomto rámci je diskutována originalita přístupu i původnost přínosu Richty a jeho mezioborového badatelského týmu. S vyústěním, že Richtovy studie byly na svou dobu

⁵ Nenaplněný odkaz R. Richty byl připomenut diskuzí *Člověk, věda a technika Radovana Richty*, která se setkala s mimořádným zájmem. Spadala do tematického seriálu *Ekonomické předpoklady politických změn*, který probíhal v období 1997-98. V červnu 1999 cyklus diskuzí *Rizika a šance krize soudobého globálního kapitalismu* (zaměřený na dopady rozporných procesů globalizace a uskutečněný v etapě jaro 1999 až jaro 2000) vyvrcholil tématem *Člověk, technika a technologie – rizika vývoje (75. výročí akademika R. Richty)*, organizovaným společně s Klubem levicových sociologů a psychologů. Příspěvky referujících byly k dispozici na stránkách *Zpravodaje Klubu ekonomů*, klíčové byly přetištěny např. v časopise *Marathon* (a figurují i v seznamech pramenů na konci monografie). K aktivitám Klubu ekonomů srov. (Sirůček, 2017d).

⁶ Resp. materiálu (Džbánková et al., 2021).

⁷ Rubrika o sociálně-ekonomických osobnostech, které mají co říci i dnešní levici, zatím kriticky představila F. Valentu (*Alternativy* č. 1), M. I. Tugana-Baranovského (*Alternativy* č. 2), N. D. Kondratěva (*Alternativy* č. 3), R. Luxemburgovou (*Alternativy* č. 4), J. V. Robinsonovou (*Alternativy* č. 5), J. K. Galbraitha (*Alternativy* č. 6), J. Ulrycha-Kamenického (*Alternativy* č. 7), manžele Tofflerovi (*Alternativy* č. 8), M. Kaleckého a O. R. Langeho (*Alternativy* č. 9), S. Gesella (*Alternativy* č. 10), J. Ch. L. Simonde de Sismondihovi (*Alternativy* č. 11) a tvůrčí partnerství J. S. Milla & H. Taylorové-Millové (*Alternativy* č. 12). Časopis Centra teoretických a strategických studií (CSTS) je aktuálně dostupný prostřednictvím <https://www.kscm.cz>.

⁸ Vedle studie věnované R. Richtovi bylo ve hře i dotažení souhrnnější práce o J. A. Schumpeterovi, od jehož narození uplynulo 8. 2. 2023 140 roků. Letos zvítězil Richta a na „Nové čtení J. A. Schumpetera“ zatím nedošlo. Rok 2023 je však ve znamení kulatých výročí i J. V. Robinsonové. Samozřejmě také Marxe.

⁹ Monografie je publikována, resp. zpřístupněna 6. 6. 2023 – symbolicky v den Richtova narození.

¹⁰ Srov. (Ransdorf, 1996, 2012). Vzhledem k orientaci autora by možná bylo přesnější *Staronové čtení* ...

skutečně v mnohém přelomové. Přičemž dílo R. Richty nelze zužovat na legendární *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a výzkumy socialistické vědeckotechnické revoluce. Ústředním tématem zůstává všestranný rozvoj člověka a socialistický humanismus. Což ostatně naznačuje nezřídka opomíjený podtitul *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Richtovy práce přitom nejsou pouhým přenesením západních konceptů postindustriální apod. společnosti¹¹ do socialistických kulis liberálního kvasu 60. let 20. století. Na straně druhé ovšem nejde ani jenom o nalézání a oprašování Marxových úvah naznačených v „*Grundrissech*“.¹²

Pohledy na R. Richtu zůstávají různé. Monografie usiluje o představení jeho myšlenek s jistým nadhledem a odstupem. Leč nikoli v duchu falešného (a nikdy nedosažitelného) „objektivismu“. Samozřejmě jde o pohled subjektivní a navýsost ideologický. Přitom se text publikace alespoň snaží nesklouzávat k jednostranným, tendenčním a příliš ostrým, resp. kategorickým soudům. Vzdálen se snaží současně být od pěstování kultu Radovana Richty, ke kterému nekritické interpretace – chtěně i mimoděk – občas sklouzávají.

Prizmatem politické ekonomie lze dodat, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) ekonomické dimenze bezesporu má (a ani nemůže nemít). Politekonomické dimenze jsou zřetelnější v *III. rozšířeném vydání* díla (Richta a kol., 1966) z roku 1969. Díky novým částem (hlavně 1. 1. 5., ale i 4. 2. 6.), doplnění pasáží stávajících (např. 1. 1. 6., 1. 2. 6., 3. 2. 8. či násobnému rozšíření části 2. 1. 1. aj.), resp. odkazovému a poznámkovému aparátu, vysvětlivkám, upřesněním. Nicméně stále se jedná více o dílo sociologické, filozofické, futurologické apod. nežli čistě ekonomické. To, že ekonomem Richta nebyl, nemusí být vždy pouze nevýhoda. V tomto kontextu je uvedené míněno však i kritičtěji. Ekonomický (a především vlastnický) rozměr (snad) mohl být¹³ rozpracován zevrubněji. Což zůstává věcí názoru a úhlu pohledu.¹⁴ Opomíjeno by přitom ovšem nemělo zůstat

¹¹ Přičemž R. Richta bývá označován za jednoho z prvních, který termín postindustriální společnost použil, spolu s A. Tourainem. Možná je Richta dokonce i jeho autorem – srov. (Dinuš et al., 2019), (Sokol, 2002).

¹² Srov. (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977). Jejich čtení a diskutování mívalo kdysi v určitých kruzích nádech spikleneckého disidentství (obvykle v „*mezích zákona*“). Tajuplnou magičnost si „*Grundrisse*“ zachovávají dodnes, včetně interpretací ve smyslu libri prohibiti (podobně, jako jisté spisy v románu *Jméno růže* (Eco, 1980)). Autor monografie je však tímto pojetím (i patosem) zasažen pouze částečně.

¹³ Formulace „*mohl být*“ je diskutabilní. Richtovy studie vznikaly v určité době a v určitých mantinelech.

¹⁴ Autor monografie za jádro marxismu považuje rozměr ekonomický, resp. vlastnický. Vlastnické vztahy tvoří základ výrobních vztahů (či se s nimi dokonce překrývají), dialekticky spjatých s výrobními silami. Výzkumy Richty směřují především do sféry výrobně-silové (zčásti obdobně jako u standardní ekonomie, ale s využitím jiné metodologie a odlišnými ideologickými, resp. světonázorovými východisky). Na straně druhé však nelze ignorovat hlasy kritizující redukci socialismu jen na problematiku vlastnictví výrobních prostředků, kdy k dalším oblastem společenského a lidského života je přistupováno pouze jako

široké pojetí výrobních sil u R. Richty, se zdůrazněním společenského charakteru této kategorie (přesahující techniku), v jejíž struktuře má být obsaženo postavení člověka.

Povědomost o díle R. Richty by měla náležet ke „*kinderstube*“. Minimálně proto, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) patří k nejpřekládanějším, a zřejmě i odborně nejvlivnějším, českým publikacím 20. století. Míněno v zahraničí. Při pátrání po českém díle, které nejvíce ovlivnilo českou společnost by na čelných pozicích asi nefigurovala. Znamější zůstává ve světě.¹⁵ Vedle Haškova románového Švejka, často považovaného za obraz českého charakteru,¹⁶ můžeme být právem hrdí i na tuto vědeckou knihu. Kterou ovšem málokdo, hlavně z dnešních mladých a mladších, přitom zná – byť pouhým jen názvem. Oni ale neznají ani Haškova Švejka ...¹⁷ Což je jiný, a též smutně tragický, příběh.

Životní dráhu a badatelské zaměření R. Richty sleduje kapitola I. Snad nejvýstižněji vykresluje téměř celoživotně vážně nemocného vědce glosa jeho kolegy: „*Celý život studoval, jako by měl žít věčně, a pracoval, jako by měl umřít zítra*“ (Ondryáš, 1999, s. 10-11). Při představení bibliografie je důraz kladen na „*modrou brožuru*“ *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a) a „*červenou brožuru*“ *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)* (Richta, 1963b). Bez těchto zakladatelských – přitom nezřídka opomíjených – studií by nevznikla ani *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Pozornost je věnována taktéž Richtovu úvodu k českému vydání „*Grundrissů*“ (Richta, 1971a). K uchopení a pochopení myšlenek R. Richty je totiž

k druhotným či odvozeným. Zespolečenštění výrobních prostředků by se nemělo stát samoučelem. Cílem by měla být kvalitativní proměna celé společnosti, a to i ve směru Richtových ideálů humanismu.

¹⁵ V tomto ohledu R. Richta připomíná jinou – dodnes plně nepochopenou ani nedoceněnou (přitom široce přesahující tuzemské obzory) – postavu českého i filozofického, sociálně-ekonomického aj. myšlení, a to B. Bolzana. Se kterým Richtu spojuje humanismus a vizionářský rozměr. Richta však na ústřední místo staví člověka, pro Bolzana zůstává obecné blaho důležitější nežli samotný člověk. Společné jsou i jejich inspirace ohledně mezioborovosti. K originálnímu vědci, mysliteli a vizionáři B. Bolzanovi srov. (Sirůček, 2022c).

¹⁶ Nedokončené *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* jsou nejpřekládanějším českým románem. Nejpůsobivější jsou česká vydání s ilustracemi J. Lady, např. (Hašek, 1955). Mezi nejpřekládanějšími českými autory figurují i B. Hrabal, M. Kundera či I. Klíma. Mezi nejvlivnějšími tituly by přitom neměli chybět K. Čapek (např. *Válka s mloky* (Čapek, 1936)) ani J. Fučík: *Reportáž psaná na oprátce* (Fučík, 1945).

¹⁷ V souvislosti s J. Švejkem se vynořuje vzpomínka na kolegu, kamaráda a pábitele M. Kohoutka – spolubojovníka z „*tvrdého jádra*“ Klubu ekonomů i mnoha akcí Pátečníků (naše řady notně prořídly, odešli také V. Novák, A. Leitner, M. Helísek či A. Tlustý aj.). M. Kohoutka bylo možné označit za polyhistora. Nejen za polyglota a chodící encyklopedii, nýbrž i za praktika. Ekonom, krizový manažer, teoretik řízení, vědec i popularizátor, učitel, úředník, metodik, šachista, překladatel (i Marxe a Engelse), nesmlouvavě kritický a rýpavý diskutér, jeden z nejfundovanějších haškologů etc. Také znalec díla R. Richty. Rozhodně nepatřil ke grafomanům a psal střídavě a úsporně. Škoda, že inspirativních textů nezanechal více. Zapomenout nelze na jeho, někdy až pedantsky otravné (vždy ale zcela na místě), napomínání ohledně vědecké rigoróznosti a správného používání pojmů. Včetně náležité interpretace kategorií marxisticko-leninského systému. Již nestihl dokončit druhý díl svého životního díla, souhrnné knihy o krizovém řízení – hlavně díky Milanově možná až fanatické pečlivosti, poctivosti i nesmírně skromným ambicím. Srov. (Kohoutek, 2004).

důležitá alespoň přehledová znalost právě „*Grundrissů*“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977).¹⁸ Některé kritické inspirace plynoucí z „*Grundrissů*“ naznačuje kapitola III.

Dílo *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je předmětem stěžejní kapitoly II. Čtyři oddíly průkopnické studie jsou zasazeny do dobového kontextu a podrobněji představeny, včetně komentářů a komparací *I.* (1966), resp. *II. vydání* (1967) s *III. rozšířeným vydáním* (1969). S rekapitulací posunů poznání i metodologie a zdůrazněním mezioborového charakteru výzkumného týmu a tvůrčího, koncepčního Richtova přístupu. Telegraficky jsou připomenuti někteří spolubadatelé a kolegové R. Richty.

Formulovány jsou kritické výhrady vůči Richtově koncepci, precizované následně kapitolou III. Kapitola II. neopomíná „*antirevizionistické*“ úpravy konceptu socialistické vědeckotechnické revoluce, s těžištěm v představení sovětsko-české kolektivní práce *Člověk / věda / technika* (Kolektiv, 1973, resp. *2. vydání* 1975).¹⁹ Nejenom tyto pasáže mají převážně deskriptivní charakter.²⁰ S přesahy a četnými odbočkami, především ohledně naznačení významu Richtových myšlenek z hlediska dnešní doby a jejich rozporů. Nicméně ambice přímo rozpracovávat myšlenky Richty (a Marxe) však autor monografie považuje za příliš troufalé a rád tyto přenechává osobnostem povolanějším.

Odkaz R. Richty ve světle prohlubujících se krizí 21. století diskutuje kapitola III. Důraz klade na pokusy o tvůrčí rozpracování marxismu, resp. vizionářský rozměr Richtova díla. R. Richta může být právem označován za originálního předchůdce úvah o tzv. znalostní společnosti či společnosti vědění,²¹ o kybernetické revoluci,²² o moderní globalizaci²³ i globálních problémech,²⁴ varovných zpráv Římského klubu (včetně

¹⁸ Šířeji celého Marxova (nejen) ekonomického odkazu, včetně *Kapitálu*, *Teorií o nadhodnotě* i *Ekonomicko-filozofických rukopisů*. Richta využívá, odkazuje a cituje – vedle „*Grundrissů*“ – další díla Marxe & Engelse jako *Německá ideologie*, *Svatá rodina*, *Manifest komunistické strany*, *Antidühring*, *Bída filozofie* aj.

¹⁹ Za tuzemské přepracování Richtova konceptu socialistické vědeckotechnické revoluce bývá označována kniha *Vědeckotechnická revoluce a socialismus* (Filipec, Richta, 1972a) a další příspěvky ze 70. a 80. let.

²⁰ Použité metody ze sféry dějin sociálně-ekonomických teorií korespondují s předmětem zkoumání a cíli.

²¹ Namátkou např. in (Toma, 2011) je zmíněno paradigma vědeckotechnické revoluce R. Richty, která má oznamovat „*vznik vědecké civilizace založené na službách, vzdělávání a tvůrčí činnosti. Richta došel k závěru, že věda a technologie se staly produktivními silami lidského života*“ (tamtéž, s. 569 – překlad PS).

²² V díle Richty lze nalézat prvky celé řady koncepcí z konglomerátu teorií transformace kapitalismu (včetně např. teorií konvergence na základě vývoje vědy a techniky). Nakonec i samotná Richtova teorie (kapitalistické) vědeckotechnické revoluce tam může, svým způsobem, být řazena – srov. (Kroh, 2020). Ovšem v centru Richtova zájmu stála vědeckotechnická revoluce za socialismu. K teoriím transformace kapitalismu srov. (Sirůček, 2017a, 2018b, c, 2020a, d, 2022a, b aj.), (Sirůček, Džbánková, 2021).

²³ Srov. např. kapitoly *VI.*, *VII.* in (Kolektiv, 1973, cit. dle *2. vydání* 1975). Zárodky či náznaky lze u Richty nalézat i ohledně různých dimenzí a vln globalizace, jejích rozporů a protitrendů, perspektiv a scénářů etc. anebo odlišení objektivního procesu rozvoje výrobních sil od příslušné formy (kapitalistické, neoliberální apod.) – srov. (Sirůček, Heczko, 2006), (Sirůček, 2008, 2012, 2016a, b aj.), (Sirůček et al., 2014).

²⁴ Srov. (Richta, 1983).

vyčerpání zdrojů, lineární projekce trendů,²⁵ zmínek o „*ekologické revoluci*“²⁶ atp.) anebo problematiky tzv. čtvrté průmyslové revoluce a celospolečenských dopadů technologií 4.0 či 5.0 (včetně např. diskuzí o vzdělání 4.0, práci 4.0, společnosti 4.0 atp.). Naznačeny jsou i možné pohledy na srovnání díla *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) s výstupem autorského kolektivu V. Maříka *Průmysl 4.0: Výzva pro Českou republiku* (Mařík a kol., 2016), resp. dalšími materiály tuzemských iniciativ typu *Průmysl 4.0* apod.

V Richtově přemýšlení o širším pojetí výrobních sil i sebeutváření a postavení člověka lze nalézat zřetelné prvky teorií lidského kapitálu či teorií endogenního ekonomického růstu (včetně zdůraznění významu vědy a výzkumu).²⁷ V Richtových úvahách ohledně uzlových čar růstu apod. zárodky (post)moderní teorie chaosu, bifurkačních bodů, „*otevřených oken*“ atd., resp. rozpracování systémového přístupu v linii dialekticko-kritické metodologie.²⁸ Richtovy úvahy, závěry i vize jsou – alespoň ve světle reálií do 90. let 20. století²⁹ – vcelku kompatibilní s inovační teorií dlouhých K-vln,³⁰ včetně jejího rozpracování F. Valentou,³¹ který taktéž náležel k Richtovým spolupracovníkům.

Poučení lze u Richty objevovat ohledně socialismu, resp. komunismu, a to nejenom ohledně socialistické vědeckotechnické revoluce a jejích historických úkolů v duchu (Richta a kol., 1966). Zdůrazníme jedno z ústředních poselství o rozvoji člověka jako sebeúčelu,³² resp. o vzájemném rozvoji člověka člověkem v komunistických dimenzích života.³³ S čímž souzní Richtovo úsilí o rozvoj marxismu v celé potenciální šíři ve smyslu

²⁵ Srov. např. subkapitulu VII. 1. in (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975), (Richta, 1983 aj.). K Richtovým studiím a Zprávám Římského klubu srov. (Bollinger, 2005), (Müller, Spangenberg, 1988).

²⁶ K proměnám Richtových názorů na ekologickou problematiku srov. (Vaněk, 2022), resp. paragraf II. V.

²⁷ Srov. snahy standardní ekonomie endogenizovat technologický pokrok v teoriích endogenního ekonomického růstu. Ve druhé fázi jejich vývoje jde o zahrnutí výzkumu a vývoje (různé R & D modely), jejichž výsledkem má být endogenní technologický pokrok – srov. (Sirůček, 2017b).

²⁸ Systémový přístup je zřetelně patrný in (Kolektiv, 1973). Srov. (Prorok, 2012), (Švihlíková, 2010, 2014).

²⁹ Nejenom reálií, nýbrž i např. z hlediska modelování průběhu vědeckotechnické revoluce (in část 4. 2. 6. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969)) v komparaci s modelem sociálně-ekonomických změn v průběhu dlouhé K-vlny (včetně přechodových fází, mezietap, krizí formačních a krizí otevíracích, historického čištění terénu pro nové technologie atp.) dle (Sirůček, 2016a, b aj.) či (Prorok, Lisa, 1994).

³⁰ S poukazem na absenci rozpracování pro 21. věk. Včetně hypotézy, že instrumentárium inovačních dlouhých vln (v duchu N. D. Kondratěva, J. A. Schumpetera, F. Valenty aj.) odpovídalo industriálním stadiím vývoje. Tato monografie blíže neprecizuje souvislosti s dlouhými K-vlnami – a to především kvůli problematičnosti dlouhých K-vln z hlediska dneška, resp. nevyjasněnosti (ne)nástupu V. a dalších K-vln. K magii V. a dalších „*Kondratěvů*“ (resp. modifikacím vývoje, a to i vlivem pádu reálného socialismu) srov. (Dobrylovský, 2019), (Džbánková et al., 2021), (Sirůček, 2016a, b, 2017e, 2020a, c, 2022a aj.).

³¹ Zejména v rovině klasifikace inovačních řádů – srov. (Sirůček, 2017c aj.). Anebo příslušných „*tahounů*“.

³² Srov. též Richtovy úvahy o měřítku možností a variant dalšího civilizačního procesu seberozvoje člověka, včetně možnosti i jeho sebezničení např. in (Richta, 1972a).

³³ Srov. (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 76) či (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 181). Anebo kontext úvah o překonání dělby práce in (Richta, 1965), kde je nastíněna vize organizace společenské práce, která musí vycházet „*jedině z bohatství lidské osobnosti a potřeb jeho rozvoje*“

teorie společenského rozvoje člověka. Richta zmíněné poselství rámuje citacemi Marxe & Engelse, v čele s „*Grundrissy*“, které se monografie snaží ještě doplnit a upřesnit.³⁴ In *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) Richta operuje s vydáním německým (Marx, 1953a), které hojně cituje a odkazuje. Většinou jsou poukazy na „*Grundrissy*“ příhodné, výstižné i inspirativní a ke studii, resp. úvahám Richty naprosto organicky náleží.³⁵

Na straně druhé se současně monografie snaží Richtovo dílo konfrontovat s realitou historického vývoje, která se optimistickým vizím Richty spíše vzdaluje nežli přibližuje. Což se taktéž týká i Richtovy (a Marxovy) víry, resp. předpokladu ohledně všeobecné schopnosti člověka rozvíjet se. Ve zmíněném lze monografii vnímat i coby příspěvek ke stále se vracejícím zásadním diskuzím o minulosti, ovšem především o budoucnosti.³⁶

Zařazen je Dodatek. Jde o kritický rozbor titulu „*Civilizácia na rózcestí*“ po polstoročí (Dinuš et al., 2019), převzatý z (Sirůček, 2019d).³⁷ Současně aktualizovaný, rozšířený a doplněný o další slovenské podněty a inspirace. Autor monografie si nedokázal odpustit zařazení dvou P.S. První se zamýšlí nad osobnostmi polyhistorů v české (a moravské) historii, včetně problematičnosti samotné kategorie polyhistor. Druhé – odlehčující – přináší na závěr tři výtvořky umělé inteligence na téma vědeckotechnického revolucionáře Richty. Ohledně vědeckotechnického revolucionářství R. Richty lze připomenout jeho slova uzavírající *kapitulu 3.* brožury (Richta, 1963a): „*Každá doba má svůj zvláštní patos. Není možné být revolucionářem mimo něj*“ (tamtéž, s. 47).³⁸

Hlavní poznávacím pramenem zůstávají díla samotného R. Richty v podobě tištěné a některé dnes i elektronické. Vyzdvihnout lze práce (Richta, 1963a, b) a (Richta a kol., 1966, včetně *II. vydání* 1967 a především *III. rozšířeného vydání* 1969), resp. (Kolektiv, 1973, resp. *2. vydání* 1975). Připomenout je možné další publikace knižní i časopisecké jako (Filipec, Richta, 1972a), (Richta, 1965, 1966, 1968e, 1971a, b, c, 1973b, 1974, 1975, 1978a, 1983, 1999), (Richta, Levčík, 1967). Coby zdroje sekundární byla zpracována literatura věnovaná osobě a dílu R. Richty, v čele se studií *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Vyzdvihnout přitom nutno cenné, a zajímavé, vzpomínky Richtových

...“ (tamtéž, s. 109). Podstata a zákonitosti takovéto organizace „*mohou být vyvozeny jedině ze zákonů vzájemného rozvoje člověka člověkem – tohoto jediného absolutního zákona komunistického života*“ (dtto).

³⁴ Odkazy na české vydání (Marx, 1971, 1974b, 1977).

³⁵ Na rozdíl např. od knihy (Toms, 1981), kde se též nalézají nemálo odkazů na „*Grundrissy*“ (Marx, 1971, 1974b). Řada z nich navozuje dojem důvodů k těmto spíše charakteru ideologického nežli ryze odborného.

³⁶ S vazbou na výstupy CSTS věnované socialismu 21. století (S21). Srov. (Kolektiv autorů (Látal), 2008), (Dolejš et al., 2012), resp. materiály k nové verzi S21, diskutované a zpracovávané CSTS v období 2022-23.

³⁷ Zařazen je i kvůli omezené dostupnosti textu (Sirůček, 2019d) na stránkách Klubu společenských věd.

³⁸ Resp. (Richta, 1999, s. 49).

současníků, kolegů a spolupracovníků.³⁹ Využity byly texty (Formánek, 1997, 2006 aj.), (Kutta, 1994b, 1997), (Mlynář, 1975), (Ondryáš, 1999), (Smíšek, 1969, 1997, 1999), (Vaško, 2001). Dále (Neužil, 2007, 2014), (Valenčík, 1997, 1999, 2014, 2022a, b, 2023a, b aj.). V jazyce slovenském též (Dinuš, 2023), (Hohoš, 1985) anebo (Klinec, 2017 aj.).

Richtu zkoumají, resp. zmiňují v češtině (Andělová, 2021), (Dobeš, 2018), (Hoppe, 2015), (Kopeček, 2017), (Kolář, Pullmann, 2016), (Kůželová, 2015), (Mervart, 2013), (Mervart, Růžička, 2020), (Rákosník, 2014), (Spurný, 2018), (Vaněk, 2022) či (Wessel Schulze, 2018) aj. Z pramenů cizojazyčných (Anderssonová, 2012), (Bollinger, 2005), (Bridgeová, 1975), (Gasparini, 2000) nebo (Sommer, 2016a, 2017 aj.).⁴⁰ Na některé střípky však monografie nahlíží spíše kritičtěji, neboť jde o „výkřiky“ útržkovité a plytké. Z kontextu vytrhávané, „*povinně*“ antikomunistické, nekriticky adorující liberální 60. léta,⁴¹ včetně procesů Pražského jara.⁴² Místy i nikoli úplně přesné a opakující stále totéž. O relativně korektní náhled na Richtu usilují zmínky in (Havelka, 2010, 2018).⁴³ Zajímavé náhledy na ideje Richty v konfrontaci s realitou nabízí (Farkaš, 1995 aj.).

Nesnadný text monografie laskavě přečetl K. Richta. K sepsání doslovu se – bohužel – neodhodlal. Uvedl, že některé aspekty jejich rodinné historie již navždy zůstanou minimálně zčásti zahaleny mlžným oparem, neboť přímí aktéři jsou vesměs již po smrti, přičemž za života nechtěli o všem hovořit. V souvislosti s technologiemi 4.0 a dnešním vývojem vyjádřil politování, že jeho otec nemohl ve své práci pokračovat déle. I když možná to bylo pro něj vysvobození, neboť nevěřil, že vše nové vede ke zlepšení života ...

Pavel Sirůček

Žižkov, 1. 6. 2023

³⁹ Které však nemusí být vždy zcela nezaujaté a přesné (a v některých případech byly i zkresleny věkem).

⁴⁰ U „*Grundrissů*“ (Marx, 1953a, 1971, 1974b, 1977) je diskutována relevantnost Marxe pro digitální kapitalismus v duchu (Krell, Meyer, 2018) či soudobá reflexe Marxe v souvislosti s digitálními médii dle (Dyer-Witthoford, 1999 aj.), (Fuchs, 2014, 2015 aj.) či (Mosco, 2012). Ohledně Marxovy vize „*všeobecného intelektu*“ jsou zmiňovány texty (Berardi, 2015a aj.), (Virno, 2004) anebo (Rifkin, 2014) apod.

⁴¹ Z druhé strany ideové barikády lze zmínit titul (Skaržinskaja, 1976), jehož údajný český překlad nalezen však nebyl. Ke kritice revizionismu srov. (Skaržinskaja, 1982a, b).

⁴² Autor monografie zůstává silně skeptický ohledně racionality spojování trhu a plánu v duchu iluzí 60. let, šířeji tzv. třetích cest, i ohledně naivně-technooptimistického nadšení pro vědu (kterému, minimálně zčásti, podléhal též R. Richta). V neposlední řadě ohledně realizovatelnosti specifických „*československých cest k socialismu*“ (ke kterým bývá R. Richta přiřazován) v realitách rozděleného světa, kdy žádné iniciativy Pražského jara nemohly prolomit hranice jaltského systému. S přihlédnutím i k tuzemské totální absenci „*faktoru čučche*“ a příslušných motivací, namísto kterých lze dokladovat nekritická přejímání všeho dříve z Východu, nyní ze Západu v duchu úsloví „*papežštější nežli papež*“. Inspirativní přesto zůstávají úvahy o specifických českých reakcích, dnes např. v kontextu technologií 4.0 či 5.0 – srov. (Sirůček, 2022a).

⁴³ Ovšem i s Havelkovou interpretací normalizace lze polemizovat (např. v kontextu otázky, zda vše řídili a kontrolovali ti „*nahoře*“ anebo byl svým způsobem za poměry odpovědný každý) – srov. (Kolář, 2018a).

... a současně otevřeným Závěrem (Aneb byl R. Richta utopista?)

Zdůrazněme slova R. Richty, která stále (marněji) čekají na své naplnění – Richtovo humanistické poselství: „*Na určitém stupni rozvoje moderní civilizace se nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává přímo rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho tvořivosti – rozvoj člověka jako sebeúčelu ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 44).

Originalita a inspirativnost díla R. Richty i pro 21. století je dokladována všemi částmi monografie. Čímž je zodpovídána ústřední výzkumná otázka. Ve světle zatím spíše více nenaplněných nežli naplněných prognóz, vizí a závěrů R. Richty (nejenom ohledně socialistické vědeckotechnické revoluce, resp. jejího revolučního sepětí se socialismem a komunismem) se vynořuje otázka další – zda je na místě R. Richtu nazvat utopistou?

Tato studie se kloní ke „*kacířskému*“ závěru, že ano. Bez pejorativního nádechu. Richta byl utopickým marxistou. I když přesnější je termín vizionář (a snílek). Původní český marxistický vizionář. První původní, a dodnes i jedinou ucelenou a systematickou českou utopií (sociálně-ekonomickou a politickou, nikoli beletristickou apod.) zůstává spis *O nejlepším státě* (Bolzano, 1932)⁴⁴ – vědecké pojednání, nepříliš známé, originální, překvapivé, v mnohém nadčasové. Obdobně jako studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Jde o dva stěžejní příspěvky českého myšlení k vizím budoucích společností.

R. Richta byl vědcem, což s výše konstatovaným nemusí vždy být neslučitelné. Právě naopak. *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je vědecké dílo, které nese i zřetelné znaky utopické. Nikoli však dystopické.⁴⁵ Což lze prohlásit i o dalších Richtových textech.

Kritické připomínání vizionáře Richty je smysluplné i v kontextu varovného mementa fatálně kroužícího nad levicí tuzemskou i zahraniční – nestát se vymírající utopickou sektou. Utopie jsou nerozlučně spjaté právě s levicovou a radikální politikou. Realizace levicových vizí o spravedlivějším sociálně-ekonomickém uspořádání je podmíněna vírou

⁴⁴ Představený in (Sirůček, 2022c).

⁴⁵ Záleží samozřejmě na vymezení a interpretaci utopií, utopismu i dialektiky utopií versus dystopií. Uvedená problematika není touto monografií hlouběji rozebírána, je pouze naznačena v závěru kapitoly III. Nejenom ohledně dalších pramenů lze odkázat na publikace (Sirůček, 2022c), resp. (Perný, 2020).

v lepší budoucnost, včetně představivosti. Přičemž ztráta představivosti může být vnímána jako projev bezmoci celé společnosti v dystopické době, plné chaosu, nejistot a synergie krizí. Odvážné představy posouvaly svět dále. Bez utopií zbývá pouze beznaděj.

B. Bolzano si uvědomoval, že lidstvo za tisíce let své existence ideální, dokonalou, formu státu nenalezlo a ani vlastně sám příliš nevěřil, že jeho vizionářské myšlenky bude brzy možné uskutečnit.⁴⁶ Leč nabádal k jejich šíření a rozvíjení, a hledání toho dobrého, co by z nich mohlo vzejít.⁴⁷ Každá doba totiž potřebuje utopisty, kteří se ideálnímu uspořádání snaží přibližovat. Dnes se naopak mílovými kroky vzdalujeme ...

J. Farkaš končí vzpomínku na R. Richtu (a jeho týmy) slovy: „Přijali velkou „výzvu“ modernismu a přes omezení společensko-historickými limity se pokusili na tuto výzvu „odpovědět“. Parafrazuji hrdinu románu „Přelet nad kukaččím hnízdem“ od Kena Keseyho: *Možná se nám nepodařilo zvednout velký kámen, ale alespoň jsme se o to pokusili!*“⁴⁸

⁴⁶ Proto odmítal utopické pojednání *O nejlepším státě* (Bolzano, 1932) – kterého si přitom měl ze svého široce rozkročeného díla (filozofického, logického, matematického, teologického, vychovatelského či reformátorského) cenit nejvíce – publikovat za života. K čemuž přispívá Bolzanův zdravotní stav, neobliba u rakouských úřadů i revoluční události roku 1848, které B. Bolzana polekaly – srov. (Sirůček, 2022c).

⁴⁷ V jedné z exhort kněz Bolzano káže: „*Již teď lze pracovat pro dobrou věc lidstva*“. Citace je inspirována oddílem *Vybrané myšlenky z akademických řečí Bernarda Bolzana* in (Bolzano, 1932, cit. dle českého překladu 1981, s datováním exhorty 1809). „*Zdalo se mi ... účelné obracet občas vaše zraky také do budoucnosti – i kdyby to byla budoucnost, od které nás dělí ještě tisíciletí! Považoval jsem za nutné vylíčit vám občas ten či onen rys onoho zřízení na zemi, které by bylo podle mého nejučelnější, i když jsem musel připustit, nejenže není naděje, že se ho sami dožijeme, ale že nemáme ani možnost bezprostředně působit k jeho uskutečnění. Jakkoli se domnívám, přátelé, že si proto nezasloužím výtky, obávám se přece, že by se někteří z vás právě proto, že nemohou uskutečnit vše, co považují za žádoucí, nepokusili ani o to, co je v jejich moci*“ (Bolzano, 1932, cit. dle českého překladu 1981, s. 124).

⁴⁸ (Farkaš, 1995, s. 60 – překlad PS). *One Flew over the Cuckoo's Nest* je americký film z roku 1975 v režii M. Formana, podle románové satiry, resp. divadelní hry (Kesey, 1962). V jedné ze slavných filmových scén hrdina říká: „*No co, aspoň jsem to zkusil*“.

kapitola I. Životní úděl a badatelské zaměření R. Richty

„Lidé vedle sebe nahromadili obrovskou mechanickou, energetickou, chemickou, biologickou, jadernou moc ... Technika se nepochybně stala nejpochyblivějším buřičským elementem současného života ... probíráme-li literaturu o technice, která rychle za sebou jako v horečce opouští tiskařské lisy celého světa, těžko se nám odpovídá spatra: tíží lidi tato impozantní moc moderní techniky nebo jim dává křídla?“ (Richta, 1963a, s. 3)⁴⁹

Radovan Richta spatřil světlo světa 6. června 1924 na pražském Smíchově v rodině drážního úředníka. *„Již v letech dospívání se u něho projevilo mimořádné a všestranné nadání a neuvěřitelná houževnatost“* (Redakce, 1983a, s. 931). V letech 1935-43 navštěvuje Vančurovo reálné gymnázium,⁵⁰ které ukončuje s vyznamenáním. Po maturitě je totálně nasazen v továrně Avia Čakovice jako pomocná kancelářská, resp. technická síla a poznává život dělníků. Studuje v podzemí dostupnou marxistickou literaturu.⁵¹ Zapojuje se aktivně do činnosti odbojové skupiny mládeže *Předvoj*, založené spolužáky a přáteli z gymnázia.⁵² Pomáhá zajišťovat tisk ilegálního časopisu *Předvoj*. Tradována bývají slova neformálního vůdce *Předvoje* K. Hiršla: *„Hamleti a Don Quijoti jsou naši předkové. Tím je dáno, že je musíme překonávat – právě proto, že je milujeme ...“* (Wagnerová, Janovic, 1968, s. 14). Hiršl formuluje taktéž krédo *Předvoje*: *„Komunista je první, když jde o povinnosti, a poslední, když jde o zásluhy“* (Metelec, 2020b).⁵³

22. 10. 1944 je Richta zatčen. Se spoluodbojáři končí na Pankráci a poté v Malé pevnosti v Terezíně. Internace trvale těžce poškozuje jeho zdraví. Onemocněl tyfem,

⁴⁹ Srov. též (Richta, 1999, s. 6).

⁵⁰ Pod názvem Státní reálné gymnasium v Praze XVI (1938-41), Reálné gymnasium v Praze XVI (1941-45), od roku 1971 Gymnázium Na Zatlance.

⁵¹ Přičemž se *„zmocňuje teorie a hned ji spojuje s revolučním zápasem“* (Redakce, 1983a, s. 931).

⁵² V roce 1950 si bere za ženu Ž. Kálalovou, přítelkyni z *Předvoje* a spoluvězeňkyni z Pankráce a Terezína, která se po válce stala historičkou. Roku 1950 se narodil syn Karel. V roce 1964 se R. Richta oženil znovu.

⁵³ Cit. dle <https://a2larm.cz/2020/05/revolucni-skupina-predvoj-75-let-od-popravy-mladych-odbojaru/>. (Wagnerová, 2006) dodává, že odbojář Karel Hiršl (1922 – 1945) *„formuloval etiku jednání Předvoje jako služby pro věc osvobození člověka. Marxismus tomu měl sloužit jako nástroj ...“* (dtto). Uvádí, že organizace *Předvoj* vznikla zdola – *„... členové ... se ... za komunisty považovali, ale ke komunistickému přesvědčení dospěli přes tradici socialistické literatury a ne skrze komunistickou stranu a její organizace“* (dtto). Ke svému přesvědčení došli skrze četbu a vášnivě diskuze, a to i na schůzkách mládeže evangelického sboru na Smíchově. K přerodu věřícího křesťana Hiršla v idealistického komunistu srov. (Hiršl et al., 2018).

prodělal několik plicních nemocí, což vyústilo v chronickou TBC plic a později v poruchu imunitního systému. 1. 5. 1945 je zachráněn švýcarským Červeným křížem, kterému Němci dovolili evakuovat některé z vážně nemocných.⁵⁴ Řada dalších odbojářů z *Předvoje* je v Terezíně 2. 5. 1945 popravena v tzv. zvláštním řízení, bez soudu.⁵⁵ Osudová náhoda Richtu těžce poznamenává a traumatizuje po celý život. „*Tereziánská tragédie postihla Richtu až na dno jeho bytí. Namísto radosti z přežití se dostavilo utrpení přeživšího. Nepochopitelná osudovost životní náhody. Trauma na celý život, z kterého vedla jediná cesta: rozdat se, obětovat se v práci pro druhé*“ (Smíšek, 1997, s. 26-27).

R. Richta se vydává hledat humánnější společnost. Po osvobození vstupuje do KSČ,⁵⁶ studuje na přírodovědecké a filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1945-49). Angažuje se ve Svazu vysokoškolského studentstva, vystupuje na shromážděních, pracuje ve stranickém tisku – v časopise *Tvorba* (1949-53) jako redaktor pro vědu,⁵⁷ později se stává členem redakční rady *Rudého práva* (1952-53), se kterým spolupracuje i dále. V roce 1953 získává doktorát filozofie (PhDr.) s prací *Česká otázka a Masarykova kosmopolitní filosofie* (Richta, 1953).⁵⁸ Vědecká hodnost doktora filozofických věd (DrSc.) je Richtovi udělena roku 1965 na základě pojednání *Člověk a technika v revoluci našich dnů – Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*.⁵⁹

Krátce (1953-54) je Richta vedoucím oddělení marxismu-leninismu na Ministerstvu vysokých škol. V období 1953-54 pracuje ve státní komisi pro zřízení Československé akademie věd (ČSAV). Roku 1954 je přijat jako vědecký pracovník do Filozofického ústavu ČSAV.⁶⁰ Koncem 50. let se začíná zabývat problematikou vědeckotechnické revoluce (VTR). V roce 1966 se stává vedoucím mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí VTR, jehož práce ústí v *Civilizaci na rozcestí* (Richta

⁵⁴ Mezi přeživšími je z *Předvoje* i budoucí filozof, sociolog a historik Karel Kosík (1926 – 2003) – srov. (Kosík, 1995). Věhlas si získala *Dialektika konkrétního* (Kosík, 1963). Spolu s *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) bývají považována za klíčová česká společenskovední díla, resp. za jediná, těšící se výraznější zahraniční pozornosti a přispívající k rozvoji světové vědy. Srov. (Matějka, 2012), (Metelec, 2020a). K osudům R. Richty a K. Kosíka srov. seriál České televize z roku 2015 *Jaro 45, 12/20 Mládí a válku si nevybereš. Část: Osudy K. Kosíka a R. Richty*. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/11059888231-jaro-45/215411033110012/cast/410684/>. Srov. též (Wagnerová, 2006).

⁵⁵ K odbojové organizaci *Předvoj* srov. (Hájková, Tomášek, 1988) či (Lachout, Běláčková, 2005).

⁵⁶ (Metelec, 2020a) ohledně komunismu R. Richty, K. Kosíka (a dalších odbojářů z *Předvoje*) píše: „*Na komunismu této generace nebylo pranic salonního ...*“ (tamtéž, cit. dle <https://www.advojka.cz/archiv/2020/10/emancipace-filosofa>). V kontextu především K. Kosíka M. Metelec dodává: „*... o to nesnadnější však byla jejich postupná emancipace z jeho dogmat*“ (dtto).

⁵⁷ Srov. (Richta, 1949, 1950, 1951a, b).

⁵⁸ Srov. (Masaryk, 1895).

⁵⁹ Srov. (Richta, 1963a, b). Srov. též (Bareš, 1965).

⁶⁰ O Richtovi v Kabinetu filosofie se zmiňuje J. Zumr in rozhovor (Kanda, Mervart, 2018).

a kol., 1966). V roce 1968 je zvolen členem-korespondentem a roku 1977 řádným členem ČSAV – akademikem. Na jaře 1970 se stává členem prezidia ČSAV⁶¹ a podílí se na řízení ČSAV. Získává si věhlas na mezinárodním fóru, kde reprezentuje československou vědu. V období 1970-83 zastává funkci ředitele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV.⁶²

Upřesněme, že v 60. letech společenskovední prostředí i státní a politickou moc ovlivňovaly výsledky bádání čtyř mezioborových vědeckých týmů: pro teoretické problémy plánovitého řízení národního hospodářství (vedoucí O. Šik);⁶³ pro společenské a lidské souvislosti VTR (R. Richta); pro výzkum vertikální sociální diferenciacie československé společnosti (P. Machonin);⁶⁴ pro rozvoj demokracie a politického systému (Z. Mlynář).⁶⁵ U zrodu stála snaha zajistit rychlejší zvyšování životní a civilizační úrovně tím, že se vytvoří a rozvinou originální československé prorůstové koncepce.⁶⁶ (Potůček, 2007) týmy vnímá coby ideové předchůdce Pražského jara.⁶⁷

Richtovo bádání je charakterizováno takto: *„Richtův tým, pracující na půdě Československé akademie věd, zformuloval ucelenou hypotézu o společenských proměnách daných rostoucí úlohou znalostí a jejich aplikací v životě společnosti. Odpoutal se tím od*

⁶¹ „Richtovo zařazení do tohoto vrcholného orgánu ČSAV bylo odůvodněno tím, že je význačný filozof, autor publikací o vědeckotechnické revoluci ...“ (Dobeš, 2018, s. 120).

⁶² Po sloučení se Sociologickým ústavem byl Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV členěn na sekci filosofie, sociologie a vědeckotechnické revoluce. Srov. (Dobeš, 2018), (Mervart, 2013).

⁶³ „Ota Šik pracoval od roku 1961 jako ředitel Ekonomického ústavu Československé akademie věd. Na pozadí vleklých krizí a rostoucí neefektivnosti centrálně plánovaného hospodářství studoval – a v politickém prostředí vlády jedné strany navrhoval – možnosti širšího využití regulačních potencií trhu. Autor pojmu „třetí cesta“. Hlavní dílo: Ota Šik. 1967. *Plán a trh za socialismu*. Praha“ (Potůček, 2007, cit. dle <https://www.martinpotucek.cz/publikace/odborne-clanky/eska-veejna-politika-jako-vdni-disciplina-a-jako-pedmt-zkoumani/>). Srov. (Šik, 1967).

⁶⁴ „Machoninův tým, pracující na půdě Ústavu sociálně politických věd (do roku 1968 Ústavu marxismu-leninismu) Karlovy univerzity, legitimizoval jak solidní výzkumnou práci orientovanou na empirický sociologický výzkum, tak i pojetí společnosti jako vyvíjejícího se stratifikovaného organismu s diferencovanými zájmy jednotlivých tříd, vrstev a s vnitřními tenzemi danými dynamickou funkcí nerovnováhou jeho jednotlivých složek. Hlavní dílo: Machonin, Pavel a kol. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque“ (Potůček, 2007, cit. dle <https://www.martinpotucek.cz/publikace/odborne-clanky/eska-veejna-politika-jako-vdni-disciplina-a-jako-pedmt-zkoumani/>). Srov. (Machonin a kol., 1969).

⁶⁵ „Zdeněk Mlynář vedl jako pracovník Ústavu státu a práva Československé akademie věd v 60. letech mezioborový tým pro otázky rozvoje politického systému socialismu. Jeho hlavním tématem bylo rozšíření možností pro účast lidí na řízení společnosti. To jeho tým nakonec dovedlo až k úvahám o potřebě pluralizace politického systému. Hlavní dílo: Mlynář, Zdeněk. 1964. *Stát a člověk: úvahy o politickém řízení za socialismu*. Praha: Svobodné Slovo“ (Potůček, 2007, cit. dle <https://www.martinpotucek.cz/publikace/odborne-clanky/eska-veejna-politika-jako-vdni-disciplina-a-jako-pedmt-zkoumani/>). Srov. (Mlynář, 1964, 1975).

⁶⁶ Srov. (Hoppe et al., 2015).

⁶⁷ „Ideovými předchůdci Pražského jara 1968 byla především díla odborných týmů, které se sice zformovaly na bázi oficiálních institucí, nicméně již od začátku 60. let se zřetelně odpoutávaly od vysoce ideologizovaných a myšlenkově sterilních konceptů oficiálního učení marxismu-leninismu“ (Potůček, 2007, cit. dle <https://www.martinpotucek.cz/publikace/odborne-clanky/eska-veejna-politika-jako-vdni-disciplina-a-jako-pedmt-zkoumani/>).

jednoho z marxisticko leninských klišé o determinaci nadstavby (kulturně hodnotového subsystému společnosti) základnou (materiální produkci) ...“ (Potůček, 2007).⁶⁸

Richtova vážná nemoc jej opakovaně upoutávala na lůžko, přičemž pobýval v různých sanatoriích. Od roku 1958 se musí často léčit v Dobříši, kde se v období 1960-64 nalézal v ústavním tuberkulózním léčení. Do Filosofického ústavu se Richta navrácí na přelomu let 1964-65 a následně je pověřen řešením výzkumného úkolu zaměřeného na VTR.

I při své hospitalizaci R. Richta usilovně studuje a píše. *„Zdánlivě zcela izolován, často bez malých nadějí na uzdravení, studuje s velkým soustředěním a houževnatostí ...“* (Redakce, 1983a, s. 932).⁶⁹ Výsledkem dobříšské etapy jsou studie (Richta, 1963a, b).

Během Richta nemoci pokračuje ve vědecké práci, kdy se věnuje hlavně problematice VTR, především za socialismu. Práce Richtu udržovala psychicky v rovnováze, jak dokládá osobní svědectví in (Vaško, 2001). J. Smíšek konstatuje: *„Zdravotní stav R. Richty v poválečných létech upadal do katastrofických stavů, ale mezičasy akutních onemocnění byly vyplněny intenzivní prací ...“* (Smíšek, 1997, s. 27). A pokračuje: *„I tuberární mají své legendy: chceš se uzdravit? Studuj marxismus – Richtu to uzdravilo ...“* (tamtéž).⁷⁰

Také v tomto nelehkém období zasahoval R. Richta svými studii významně do vědeckého i veřejného života. Byl též členem redakční rady *Filosofického časopisu*. Koncem 70. let 20. století se Richtův zdravotní stav opět dramaticky komplikuje. *„... koncem sedmdesátých let se u Radovana objevila další zákeřná nemoc, ale ani tato nová hrozba nezmenšila jeho pracovitost a zájem o problémy civilizace“* (Vaško, 2001, s. 7). T. Vaško⁷¹ – kterého s R. Richtou spojoval nejenom zájem o techniku, nýbrž i stejná nemoc, stejné sanatorium i stejný ošetřující lékař⁷² – vzpomíná: *„Všichni, kdo měli potěšení*

⁶⁸ Cit. dle <https://www.martinpotucek.cz/publikace/odborne-clanky/eska-veejna-politika-jako-vdni-disciplina-a-jako-pedmt-zkoumani/>. Za klíčové dílo je označena *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

⁶⁹ Srov. (Kutta, 1994b aj.).

⁷⁰ V této souvislosti lze připomenout např. Richtova slova – dále v této kapitole citovaná – o tom, že četba Marxových *„Grundrissů“* (Marx, 1953a, 1971, 1974b, 1977) *„... osvobozuje ...“* – srov. (Richta, 1971a, s. 24).

⁷¹ Tibor Vaško (1930 – 2018) byl český futurolog, počítačový odborník, profesor pro obor číslicové počítače. Přednášel na ČVUT, působil v Ústavu jaderného výzkumu ČSAV, Státní komisi pro řízení a koordinaci vědy a techniky, byl vedoucím úseku automatizace a počítačů na Federálním ministerstvu pro technický a investiční rozvoj, vědeckým přidělcem československého velvyslanectví ve Washingtonu. Působil v *International Institute for Applied System Analysis* v rakouském Laxenburgu, kde se účastnil výzkumů řízení inovací, technického prognózování, strategií rozvoje podniků, problémů dlouhodobého rozvoje apod. Zajímal se též o problematiku dlouhých vln – srov. (Vaško, 1987), (Vaško et al., 1990).

⁷² V rozhovoru (Vaško, 2011) odpovídá takto na otázku: *„Vy jste, pane profesore, vystudoval elektrotechniku, jak jste se dostal k ekonomice? ... Připravoval jsem se svým odborem podklady pro 5. pětiletku na roky 1971 až 1975 v oblasti technického rozvoje, přitom jsem si musel ledacos přečíst. Dva roky jsem také ležel v plicním sanatoriu (1958 až 1959), a tam jsem se seznámil s akademikem Radovanem*

poznat R. Richtu obdivovali jeho píli, rozhled i příjemnou povahu v době, kdy musel bojovat s těžkou nemocí. Práce ho udržovala psychicky v rovnováze“ (Vaško, 2001, s. 7).

Celý život Richta naplnil intenzivní prací pro vědu, pro ideje levicového humanismu a socialismu. „Celý život studoval, jako by měl žít věčně, a pracoval, jako by měl umřít zítra“ (Ondryáš, 1999, s. 10-11).⁷³ Vedle mnoha odborných je R. Richta autorem i článků popularizačních, vystupoval v rozhlase a televizi atp. Zúčastnil se desítek mezinárodních setkání, sympozií a kongresů,⁷⁴ byl členem řady mezinárodních vědeckých institucí. Působil v ideologické komisi ÚV KSČ, byl lektorem ÚV KSČ, místopředsedou Rady ekonomického výzkumu při federální vládě, členem Komise dějin filozofie vědy atd.

R. Richta umírá 21. 7. 1983 v Praze. Richta obdržel několik vysokých stranických a státních vyznamenání i prestižních ocenění ČSAV. V roce 1967 získal – především za studii *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) – Státní cenu Klementa Gottwalda za soubor prací a vedoucí podíl při kolektivním zpracování společenských a lidských souvislostí VTR. Za výsledky vědecké práce obdržel Zlatou plaketu Františka Palackého Za zásluhy o rozvoj společenských věd (1974), Zlatou plaketu ČSAV Za zásluhy o vědu a lidstvo (1982). Stal se dále nositelem vyznamenání Za zásluhy o výstavbu (1980) a laureátem Řádu práce (1983). Již v roce 1949 byl Richtovi udělen Řád 25. února.⁷⁵

Richta náležel k mladým intelektuálům, kteří pomáhali budovat nové instituce po únoru 1948⁷⁶ a kteří se po roce 1954 sešli v Kabinetu pro filosofii ČSAV, od roku 1957 Filosofickém ústavu ČSAV, který Richta následně i řídí. Od počátku studií se zajímal o metodologii vědy a změny, které v ní probíhají. Což Richtu vedlo k zamyšlení nad historickou povahou forem společenského života, dějin a metod vědy a tím i k úvahám o VTR a rozvoji člověka. Postupně se začal věnovat rozvíjení marxistického učení o budování socialismu, s celoživotním důrazem na vztah člověka k vědě a technice

Richtou, autorem knihy Civilizace na rozcestí. Dost jsme spolu na tato témata diskutovali a on mne nakazil (ne tuberou, tu už jsem měl), ale takovou láskou k filozofickým věcem, které mne celý život přitahovaly. Říkám tomu, že pytláčím v jiných disciplínách. V posledních třiceti letech jsem se věnoval otázkám teorie systémů a jejich aplikací, kromě jiného na problémy řízení, a také na ekonomiku ...“ (tamtéž, cit. dle <http://outsidermedia.cz/Tibor-Vasko-Potrebujeme-rozvoj-nikoli-rust/>).

⁷³ Srov. (Kutta, 1994b).

⁷⁴ Např. na Světovém sociologickém kongresu v Torontu (1974) vystoupil jako generálním zpravodaj s hlavním referátem. Významné projevy přednesl i na kongresech ve Varně (1972), v Edinburghu (1977), v Düsseldorfu (1978), v Mexiku (1982) anebo na konferenci UNESCO v Praze (1976).

⁷⁵ Pamětníci též zmiňovali údajnou čestnou profesuru R. Richty na Univerzitě Karlově v Praze kolem roku 1982. Tuto se ověřit nepodařilo. Podle sdělení Univerzity Karlovy R. Richta neobdržel ani čestný doktorát.

⁷⁶ Srov. (Matějka, 2012) atp.

(Richta 1963a, 1968a, c, 1973b), (Richta et al., 1973). Vyvrcholení zájmu o roli vědy a techniky ve vývoji společnosti reprezentuje *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

Ve vědecké práci se R. Richta soustředil nejprve na kritiku Masarykovy filozofické a sociologické soustavy (Richta, 1958), kterou střízlivě analyzoval v kontextu vývoje filozofického myšlení konce 19. století.⁷⁷ A na otázky komunistického humanismu (Richta, 1963a, b). Později se plně věnuje spojení VTR a socialistické společnosti, s důrazem na přednosti socialismu oproti kapitalismu (Richta, 1967c, 1976b), (Richta et al., 1974), (Mikulinskij, Richta aj., 1982).⁷⁸ Ve spolupráci s mezioborovým kolektivem Richta vytváří marxistickou koncepci VTR, ve své době komplexní a unikátní (Richta, 1963a, 1966, 1967a, b, 1971c aj.), (Richta a kol., 1966), která je v 70. a 80. letech modifikována (Filipec, Richta, 1972a), (Richta et al., 1974) či (Kolektiv, 1973). Zabýval se taktéž související problematikou civilizačních proměn (Richta, 1968a, d aj.), (Richta a kol., 1966), dále metodologií a teorií vědy i ve smyslu východiska strategie řízení vědeckotechnického pokroku (Jachiel⁷⁹ et al., 1988), (Mikulinskij, Richta aj., 1982), otázkami vědeckého plánování a řízení civilizačních procesů (Richta, Levčík, 1967), sociální kontroly (Richta, 1978a) anebo úvahami prognostickými (Richta et al., 1980).

Umírající R. Richta zanechává na jaře 1983 rukou psané teze k nedokončené práci *Obrysy nové civilizace*.⁸⁰ Kde „sice téměř stenograficky, ale velmi jasně popisuje hlavní otázky“ (Vaško, 2001, s. 7). Richta si poznamenává: „Společenské vztahy se musí vyvinout

⁷⁷ „Richta ... vychází z Nejedlého hodnocení Masaryka jako „politika krize“. V řadě případů však jde dál, v souladu s novou etapou kritiky masarykismu (Masaryk je čelný představitel buržoazního reformismu u nás jako formy imperialistické ideologie). Nejedlý přistupuje k Masarykovi především jako historik, Richta jako historik filosofie, resp. „ideologie“, společenského vědomí. Na rozdíl od Nejedlého věnuje Richta větší pozornost prozkoumání vztahů mezi Masarykovými názory a obecným vývojem buržoazní ideologie a společnosti než studiu Masarykova místa v české společnosti té doby. Důležitý je rovněž Richtův výklad o dvou etapách ve vývoji masarykismu, jejichž předělem je všeobecně nástup imperialismu a u Masaryka – „Otázka sociální“ ...“ (Nový, 1962, s. 118). Richtova studie je „... cenným pokusem o racionální výklad Masarykovy filosofie, její eklektičnosti a souvislosti mezi jejími jednotlivými stránkami“ (dtto). Srov. (Nejedlý, 1950).

⁷⁸ „Socialismus vzniká na bázi zespolečenštění výrobních prostředků; jeho síla spočívá od počátku v tom, že zapojuje do výroby ... plně sílu celospolečenského sjednocení pracujících“ (Filipec, Richta, 1972, s. 37). Ohledně přednosti socialismu však Richta opakovaně zdůrazňuje, že: „Socialismus by nemohl zvítězit, kdyby se přednosti společenské struktury, zbavené třídního protikladu, neprokázaly právě v otevřenosti a citlivosti vůči těmto novým rozměrům růstu civilizace: v přístupech a motivech vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 10).

⁷⁹ Niko Mojsej Jachiel (1919 – 2001) byl bulharský sociolog, který se věnoval sociologii vědy či úvahám o úloze vědy v socialistickém systému. Srov. (Jachiel, 1989). Mezinárodní publikace *Základy teorie vědy* (Jachiel et al., 1988) sestává z deseti kapitol (I. Předmět, úkoly a metody teorie vědy, II. Věda a systém reprodukce společenského života, III. Specifičnost a struktura vědecké činnosti, IV. Osobnost a kolektiv ve vědecké tvorbě, V. Vědecký potenciál, VI. Vědní politika a její místo v systému společenského řízení, VII. Plánování rozvoje vědy, VIII. Organizace a řízení vědecké činnosti, IX. Mezinárodní vědeckotechnické styky, X. Sociální odpovědnost a etika vědců).

⁸⁰ R. Valenčík in (Valenčík, 2001) píše v této souvislosti o Richtově vědecké závěti.

jako systém a získat reálnou (látkovou, technickou) základnu. Je tedy svou podstatou přechod k socialismu a komunismu přeměnou práce ve formu všeobecného rozvoje člověka a ne jen jiné rozdělování, ale jiné výrobní vztahy všeobecné vzájemné spolupráce a potom vzájemného rozvoje a tyto jiné vztahy se projevují reálně právě v tom, že člověk svým činným sebeuplatněním v práci (stejně jako mimo ni) dosahuje svého rozvoje. V tom je základní, rozhodující a jediná záruka vítězství socialismu: (pokud socialismus nedá miliónům lidí jiný způsob svého činného sebeuplatnění jakožto společenských bytostí i jako rozvíjejících se bytostí, nebude moci přesvědčivě zvítězit). Odtud faleš teorie civilizace volného času i teorie masového konzumu = slepé uličky ...“ (tamtéž, s. 6-7, resp. Valenčík, 2001, s. 3).

Richta dále píše: „Přednosti socialismu ve vztahu k VTR: a) zespolečenštění, b) rozvoj člověka, obojí zprostředkováno přeměnou práce ... Společenské vědy a VTR: Meze různých koncepcí jsou v tom, že nevidí vnitřní nutnou souvislost mezi VTR a výstavbou rozvinutého socialismu (a komunismu) – souvislost, která se ovšem projevuje jen prostřednictvím jevů, které se zdají paradoxální: kapitalismus může využít VTR a zákonitě využije všechno, co mu může poskytnout převahu ve výrobních silách. Tím ovšem jen exponuje problémy, které jsou zaklety v jeho úzké sociální základně a reprodukuje je jako problémy civilizace. Jenomže forma těchto projevů vnitřních mezí kapitalismu se mění: kdysi to byla především bída uvnitř kapitalistických zemí. Dnes je to neuspokojení prací a vztahy (životem) plus globální problémy ... VTR v ideologické konfrontaci: Odtud (= neuspokojení současným kapitalismem plus nepochopení role socialismu v jeho základní funkci – přeměna práce a na tomto základě celého života v tvůrčí sebeuplatnění, tj. všeobecný rozvoj člověka, opírající se mimochodem – o zabsolutnění přechodných etap výstavby, jež se vydávají buržoazní propagandou za cíl) zvláště symbióza konzervativismu a reformismu (dokonce rebelantství) na Západě“ (Valenčík, 2001, s. 3-4).

R. Richta se snažil dobrat hlubšího poznání v dosud nezodpovězených otázkách, a někdy ani nastolených. Oplýval tvůrčími a odvážnými novátorskými myšlenkami.⁸¹ Již jeho první díla (Richta, 1963a, b) výrazně ovlivnila odborníky společenských věd i širší intelektuální veřejnost.⁸² M. Formánek⁸³ vyzdvihuje, že zmíněné eseje-brožury stály na

⁸¹ V nekrologu je vyzdvížen Richtův „pronikavý vědecký pohled, jeho smysl pro nové i schopnost postihnout velké otázky doby“ (Redakce, 1983a, s. 932).

⁸² Recenze (Bareš, 1965) vyzdvihuje Richtův přístup k problematice člověka v současném světě na základě metody vědecké konstrukce. Studie (Richta, 1963 a, b) mají průkopnický razit zmíněné metodě (opírající

počátku teorie VTR a byly „v dalším vývoji nepřekonané a naopak spíše rozměňované“ (Formánek, 1997, s. 22). „Modrou brožurou“ je míněn text (Richta, 1963a), „červenou brožurou“ (Richta, 1963b).⁸⁴ „Tyto dvě brožury zapůsobily jako intelektuální bomba: generace šokovaná objevy XX. sjezdu KSSS a unavená peripetemií akutní studené války a přechodnými klimatickými výkyvy politického počasí byla – náhle a do kořenů radikálně – konfrontována s novou revoluční nadějí a účinnou morální výzvou“ (Smíšek, 1997, s. 28).

V Richtově nekrologu stojí: „Šlo o práce vyzrálé, myšlenkově velmi bohaté a podnětné, jejich objevný charakter v tehdejších podmínkách spočíval v tom, že tu byl na základě bohatství Marxových, Engelsových a Leninových myšlenek o epoše přechodu od kapitalismu ke komunismu a o dialektice výrobních sil a výrobních vztahů, na základě hlubokého proniknutí do podstaty těchto procesů formulován komplexní pohled na otázky vědeckotechnické revoluce“ (Redakce, 1983a, s. 932).

Především eseje *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a) přispívají k tomu, že se termín technika⁸⁵ stává jedním z ústředních pojmů filozofických úvah 60. let 20. století.⁸⁶ R. Richta v marxistickém duchu analyzuje revolucionizující procesy VTR. Richta klade ústřední otázku⁸⁷ – otevírající (coby motto) kapitolu I. této monografie – „zda tíží lidi ... impozantní moc moderní techniky nebo jim dává křídla?“ (Richta, 1963a, s. 3, cit. dle Richta, 1999, s. 6). Což rámuje závažnými otázkami dalšími.⁸⁸

Richta klade otázky a vede rozhovor. „Připomíná to původní koncept Komunistického manifestu, který napsal Engels (forma otázek a odpovědí), a který se stal podkladem pro

se o analýzu skutečnosti, přičemž jejím prostředkem má být změna této skutečnosti) praktickou cestu ve společenských vědách.

⁸³ Miloslav Formánek (1930 – 2016) byl promován filozof, politolog a historik. Působil např. v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, po roce 1989 členem TAP, resp. CSTS. Cítil na problematiku vědeckotechnického rozvoje, neokonzervatismu a restaurace kapitalismu. Srov. (Formánek, 1973, 2012, 2015 aj.).

⁸⁴ Originál (Richta, 1963a) je tenká brožurka s titulními stranami modré barvy, originál (Richta, 1963b) představuje tenká brožurka s titulními stranami červenohnědými. (Dobeš, 2018) píše o tzv. Modré knize a tzv. Červené knize.

⁸⁵ Richta operuje s termínem technika. Dnes je (např. v ekonomii) častější spíše výraz technologie, který je preferován i v této monografii. Přičemž zahrnuje techniku (ve smyslu prostředků) i technologii (ve smyslu způsobu jejich používání), neboť odlišení bývá leckde obtížné. Upřednostňování výrazu technologie (nad její původní význam) souvisí i s vlivem angličtiny, ve které termín technology pokrývá širší významovou oblast. Výraz technologie a výrazy a slovní spojení od něj odvozená též často „získávají jakýsi nádech vyšší závažnosti, odbornosti, pokrokovosti a prestižnosti a v souvislosti s tím i módnosti a frekvence jejich užití stále narůstá“ (Vlková, 2003, cit. dle <http://www.odbornecasopisy.cz/svetlo/casopis/tema/technika-ci-technologie--16691>). K terminologii technika versus technologie srov. též (Daneš, 1982, 1994).

⁸⁶ Srov. (Nový et al., 1994).

⁸⁷ V pasáži nazvané *Úvodem otázka* (Richta, 1963a, s. 3, cit. dle Richta, 1999, s. 6).

⁸⁸ Např. „Odkud se vzaly ... pochyby nad moderní technikou? Tento rozpor mezi člověkem vytvořenou mocí techniky a pocity bezmocnosti člověka ve světě techniky?“ (Richta, 1963a, s. 4, cit. dle Richta, 1999, s. 7).

Marxe při definitivním psaní Komunistického manifestu. Richta práci rozvrhl do šesti kapitol a každou uvedl zásadní otázkou – otázkou obsahuje začátek autorova úvodu, a také celá práce končí a vrcholí otázkou – dílo je tak neuzavřené a je na čtenáři, aby je uzavřel svou vlastní odpovědí. Tedy celkem osm hlavních otázek (v textu jsou ještě další, spíš dílčí) a rozhovor vedený věcným, ale naléhavým jazykem vědy“ (Smíšek, 1997, s. 28).

Řazení otázek „modré brožury“ je následující: „úvod: „... tíží lidi ... impozantní moc moderní techniky, nebo jim dává křídla?“, 1. kap. – Rozumíme revoluci, kterou vyvoláváme? (K povaze vědeckotechnické revoluce), 2. kap. – Máme se polekat vlastního stínu? (O technické výzvě komunistické revoluce), 3. kap. – Má komunista právo zaspávat technický pokrok? (O výrobních silách nové společnosti), 4. kap. – Stačí člověku dosavadní práce? (O technických podmínkách tvůrčího sebeuplatnění člověka), 5. kap. – Je technika ve sporu s lidskostí? (Moderní otazníky nad „faktorem člověk“). 6. kap. – Čím je člověk člověku? (Technika a zápas o moc lidského života), závěrečná otázka: **CHOVÁME SE JAKO REVOLUCIONÁŘI?**“ (Smíšek, 1997, s. 28).⁸⁹

Celý Richtův koncept působí agitačně, přitom současně má i hluboký teoretický přesah. Kvalitativní analýza je doplněna kvantitativními ukazateli. Richta se zamýšlí nad „technickými výzvami“, uvažuje o výrobních silách nové společnosti, o „technických podmínkách“ tvůrčího sebeuplatnění člověka, o sporu techniky a „lidskosti“,⁹⁰ resp. o moderních otaznících nad „faktorem člověk“. A to v těsné návaznosti na přírodně-historické pojetí vývoje společnosti Marxe⁹¹ (& Engelse). Rozpracování především této studie ústí ve stěžejní, a legendární, dílo *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

Upozorníme na některá místa materiálu (Richta, 1963a), a to pod zorným úhlem *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), představené kapitolou II. této monografie. Již in (Richta, 1963a) jsou formulovány teze ohledně celospolečenské podstaty VTR, její kvalitativní odlišnosti od průmyslové revoluce i bytostného propojení s komunismem. Důraz je kladen na proměny práce i lidského života, na překonání odcizení a dialektiku rozvoje tvůrčích sil člověka, s konstatováním nezbytnosti všestranného rozvoje člověka.

⁸⁹ Srov. (Valenčík, 1997). Srov. též (Sommer, 2017).

⁹⁰ K úvahám o vztazích člověka, techniky a vědy srov. (Kolektiv, 1973).

⁹¹ „Marxova kritika kapitálu zůstává dodnes – či přesněji zůstává stále víc – jediným myšlenkovým projektem, který nejen vnikl do podstaty buržoazní civilizace, ale který proto též dovoluje nalézt východisko z jejích slepých uliček; tvoří nepochybně základnu veškerého moderního humanismu – humanismu boje o vítězství socialismu“ (Richta, 1971a, s. 23, zde s využitím <http://www.sds.cz/view.php?cisloclanku=2005020604>).

Kapitolu 1. *Rozumíme revoluci, kterou vyvoláváme? K povaze vědeckotechnické revoluce* (Richta, 1963a) otevírá spojení pojmů komunista a revoluce s termíny věda a technika.⁹² S odkazy hlavně na Marxe & Engelse je představován vznik techniky „na půdě továrny“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 8) v lůně kapitalismu. Richta přemýšlí o strojové výrobě, strojové soustavě, „*pásu, který vstřebává člověka*“ (dtto, s. 9). Zdůrazňuje moc kapitálu nad dělníkem, prostřednictvím techniky.⁹³ Diskutována je role práce v procesech průmyslové revoluce. S odstraněním vykořisťování však socialistická společnost měla učinit pouze první krok⁹⁴ – „... *poměry vzájemné spolupráce všech – ... si krok za krokem vyžadují zcela novou látkovou technologickou podobu výroby. Uvolňují totiž prostor pro pohyb všech výrobních sil společnosti (nikoli už jen výrobních nástrojů, výrobních prostředků); realizují se ve všeobecné přeměně práce – tohoto základu lidského života; protrhávají tak přehradu, které doposud od sebe oddělovaly a proti sobě omezovaly výrobní síly; rozpoutávají nakonec ve společnosti mnohem širší a hlubší výrobní převraty než jaké přinesla průmyslová revoluce*“ (dtto, s. 12).

Místo ekonomiky kapitálu „*ekonomika společenské práce: společenská práce ve svém souhrnu se stává subjektem hospodaření*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 12).⁹⁵ „*Předěl znamená ... skutečnost, že socialistické výrobní poměry svou podstatou otevírají „neomezené možnosti pro rozvoj výrobních sil“ ...*“ (dtto, s. 13). Do těchto kulis zasazuje Richta VTR, která má být „... *svým obsahem i rozsahem, svou vnitřní strukturou i vnějšími souvislostmi – něčím podstatně odlišným od staré průmyslové revoluce*“ (dtto, s. 14).⁹⁶

Pro VTR má být charakteristický „*pohyb na straně subjektivních prvků produkce ...*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 15).⁹⁷ „... *věda vstupuje do výrobního procesu nejen*

⁹² „*Každá forma techniky v sobě nese jisté společenské určení, v němž se vyvinula, a jisté společenské hranice, jimž odpovídá a v nichž se může svobodně uplatňovat. Naopak si také každá skutečná revoluce dříve nebo později ve svých důsledcích otevírá novou, sobě přiměřenou podobu výroby a techniky*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 7).

⁹³ „*Civilizačním výsledkem kapitálu se stalo, že namísto mrtvé přírodní věci ... objevil a využil – za pomoci techniky – produktivní síly, ukryté v abstraktní práci dělníka*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 10).

⁹⁴ „*Socialismus zprvu změnil a mohl změnit jen společenský kontext techniky, společenský obsah práce – jejich reálné tvary zůstaly bez velkých změn*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 11).

⁹⁵ „*Vlastním – a nakonec jediným zdrojem pokroku v těchto okolnostech už nemůže být získávání kvanta nadpráce druhých, ale naopak šetření veškerou lidskou prací: ekonomie společenské práce, placené i neplacené, mrtvé i živé, vázané i cirkulující – čili růst produktivity celkové společenské práce. Bohatství socialistické společnosti závisí stále méně na množství vynaložené práce a stále více na užitečné kvalitě pospolitě lidské činnosti, čili na množství ušetřené práce*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 12-13).

⁹⁶ Srov. oddíl 1 / in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁷ „... *vyřazování člověka z bezprostředního výrobního procesu – a zároveň přeměna jednoduchých, abstraktních pracovních sil ve vysoce kvalifikované technické pracovníky, tvůrce výrobních sil. Člověk se tu*

jako bezprostřední výrobní síla, ale i jako jeho rozhodující činitel ...“ (dtto). Současně s tím, „jak jsou vyřazovány z bezprostředního cyklu výroby omezené fyzické i mentální možnosti pracujících, dostává se do prudkého pohybu celá suma výrobních prostředků“ (dtto). „Automatizace ... představuje onen stupeň techniky, jenž všemi svými látkovými tvary a důsledky odpovídá – a jedině odpovídá – nárokům komunistického života“ (dtto).⁹⁸

VTR má představovat kvalitativní změnu celého výrobního systému, ale i poměru člověka k technice a povahy lidské účasti ve výrobě. Průmyslová revoluce sebou nesla „subjektivitu strojové soustavy“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 16), ve smyslu převrácení subjektu a objektu ve výrobě. „Podobné převrácení subjektu a objektu, jenomže v mnohem větších poměrech a v opačném smyslu ...“ (dtto) má nastávat s VTR.⁹⁹ Richta sní o proměnách díky zavedení kybernetických soustav a komplexní automatizace, což má zprostředkovávat „subjektivitu celého lidského společenství“ (dtto, s. 17). Volá po dovršení mechanizace ve smyslu přípravného stadia k „vyššímu procesu, k automatizaci všech výrobních procesů“ (dtto, s. 18). Kapitulu zakončuje varování před nezachycením VTR, která má rozhodovat „o osudu naší epochy“ (dtto, s. 19).

Kapitola 2. *Máme se polekat vlastního stínu? O technické výzvě komunistické revoluce* startuje vyzdvižením společenských kořenů a důsledků dobového výrobního pokroku. S odkazy (na Marxe,¹⁰⁰ Lenina, stranické dokumenty i západní prameny) i statistickými ilustracemi Richta dokumentuje vzestup techniky a celospolečenské dopady. Ukazuje na omezenosti kapitálu a kapitalismu (včetně jeho monopolního stadia) ohledně výrobního pokroku. S vyústěním v konstatování výhod „*ekonomie veškeré společenské práce*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 29) oproti „*ekonomii kapitálu*“ (dtto). A se závěry: „*Výrobní moc, vytvářená socialismem a počátky komunistické výstavby, prolamuje se*

staví vedle produktivního procesu, zatímco dosud byl vždy jeho hlavní součástí; ovládá přírodní síly, zatímco dříve jim spíše podléhal“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 15).

⁹⁸ Ohledně spojení vědy s praxí, resp. důležitosti automatizace prohlásil R. Richta na konferenci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v říjnu 1970 toto: „*Socialismus je neuskutečnitelný bez nového vývojového stupně techniky (technická kybernetika apod.), který dovoluje technizaci, automatizaci nejen elementárních mechanických, ale všech úkonů jednoduché pracovní síly uvnitř bezprostřední výroby. Automat už vlastně není pouhý stroj: je to systém, který sám používá stroje; předpokládá tedy technizaci všech obslužných úkonů a vindikuje člověku v poměru k výrobnímu procesu pouze řídicí a kontrolní funkce. Automatické systémy, moderní výrobní, dopravní, sdělovací, spotřební atd. technika jsou pro socialistickou společnost stejně potřebné a nezbytné, jako byly tovární stroje pro buržoazní civilizaci“ (Veverka, 1971, s. 90).*

⁹⁹ „*V tomto základu jsou mechanizace a automatizace, průmyslová revoluce a vědeckotechnická revoluce kvalitativně zcela rozdílné pochody, jevy různých vrstev, různých horizontů, různých epoch“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 17). Srov. (Kutta, 1971).*

¹⁰⁰ Včetně odkazů na „*Grundrisy*“ (Marx, 1953a), často se překrývajícími s citacemi využitými in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), upřesněnými dle českého vydání (Marx, 1971, 1974b, 1977) v kapitole II.

nejrůznějšími cestami do osudů všech kontinentů. Celým světem dnes prochází technická výzva komunistické revoluce“ (dtto, s. 30).¹⁰¹ VTR má na půdě kapitalismu dostávat „zvláštní, deformovanou podobu ...“ (dtto, s. 35).¹⁰² VTR „naší doby je bytostně spjata s postupem komunismu. Nese s sebou jeho rozměry a podněty“ (dtto, s. 36).¹⁰³

Kapitola 3. Má komunista právo zaspávat technický pokrok? O výrobních silách nové společnosti se propracovává k tvrzení: „Porozumění ... novým poměrům, jichž nabývá chod dějin spolu s komunistickou revolucí, stává se postupně kardinální otázkou společenské vědy vůbec“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 37).¹⁰⁴ Specifika VTR mají spočívat v tom, že „jde o revoluci všech výrobních sil: nezasahuje jen pracovní nástroje, ale v plné míře i pracovní předměty a lidskou pracovní sílu (způsob jejího užití). Vtahuje do výrobního procesu nové výrobní síly, jež dosud stály mimo výrobu, rozšiřuje ustavičně jejich okruh“ (dtto, s. 38). S řadou citací, odkazů i kvantitativních ilustrací je dokumentován rozvoj výrobních sil, včetně proměn a rozšiřování jejich okruhu. S kritikou úzkých a ahistorických interpretací.¹⁰⁵ Richta dospívá k vyzdvižení nejpronikavější výrobní síly nové společnosti v podobě vědy. O vědu se má opírat komunistická výstavba a věda má tvořit páteř VTR. Věda není pouhou ideální silou „něco na způsob středověké teologické instituce: ale dnešní věda se stala též mohutnou materiální silou“ (dtto, s. 47).¹⁰⁶

Na nejpodstatnější, charakteristický rys VTR: „že totiž s převratem všech výrobních sil se od základu mění i povaha lidské účasti ve výrobním procesu, povaha práce jako základu lidského života“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 50) cílí kapitola 4. Stačí člověku dosavadní práce? O technických podmínkách tvůrčího sebeuplatnění člověka. Společenská

¹⁰¹ Richta zdůrazňuje vytváření vlastní vědecké základny socialismu, nezávislé na monopolech a tím rozbití monopolu vědy a techniky, „kterým dosud disponovaly nejmocnější kapitalistické země“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 31). „Subjektivita socialismu ... se ale neomezuje ... na půdu ekonomických poměrů: zprostředkuje se dále celou sférou politiky“ (dtto, s. 34).

¹⁰² V této deformaci se může začínající VTR „v zemích kapitálu jevit jako pouhé pokračování průmyslové revoluce, jako „druhá průmyslová revoluce“ – optický klam, který přichází tolik vhod apologetům kapitalismu, ale který se musí rozplynout, jakmile socialistická soustava dokáže dovést svou technickou výzvu až do konce“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 35).

¹⁰³ „To, co z ní vidíme na Západě v nápadném lesku a čeho se někteří lidé lekají jako „amerikanismu“ a „knoflíkové nemoci“, není než protáhlý, zkreslený stín, vržený kupředu počátky našeho vlastního díla“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 36). Na otázku v názvu kapitoly odpovídá: „Sotva může být něco tragičtějšího než postavení socialisty, který se léká vlastního stínu a považuje jej za buržoazní kontraband“ (dtto).

¹⁰⁴ Pozornosti tudíž nesmějí unikat nové rozměry, které přináší VTR: „že totiž v nových společenských podmínkách se převraty v oblasti výrobních sil stávají bezprostředním činitelem v rozvoji lidských vztahů, v úrovni jejich života“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 37).

¹⁰⁵ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14 aj.).

¹⁰⁶ R. Richta i zde klade sérii otázek – např. „Zůstává záhadou: jak by se ... měla uskutečnit plná vědeckotechnická revoluce? Jak máme předstihnout kapitalistické země v produktivitě, nepředstihneme-li je výrazně a na celé čáře ve vědě a její technické aplikaci? ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 47).

podstata techniky za kapitalismu má spočívat v tom, že je „výtvořem člověka k používání člověka“ (dtto).¹⁰⁷ Komunistická revoluce má prorhávat fatální meze výrobních sil, „jež proti sobě oddělovaly člověka a techniku; s volnou dráhou pro techniku převrací i postavení „faktoru člověk“ v materiální civilizaci, uvolňuje prostor pro vzestup lidských sil“ (dtto, s. 50-51).¹⁰⁸ Rozhodující krok „k překonání odcizení práce a techniky“ (dtto, s. 51) spojuje R. Richta s tím, že „práce byla ekonomicky osvobozena od vykořisťování, že s ní byla sňata pouta kapitálového námezdního poměru“ (dtto). „Ovšem to samo ještě nezměnilo a nemohlo změnit látkové tvary výrobní činnosti, její reálnou podobu, do níž bylo zakleto, zpředmětněno ono odcizení – a s tím i protiva člověka a techniky“ (dtto).¹⁰⁹

Richta rozebírá vizi, že „z hlediska dlouhodobých perspektiv cesty ke komunismu se přeměny lidské práce nakonec stanou ústřední otázkou společenského vývoje. Pokud totiž se sama práce nestane procesem, v němž rozvoj vlastních sil jednotlivce splývá se vzájemným rozvojem všech, potud se nelze dočkat komunismu“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 52).¹¹⁰ VTR má přinášet nové formy účasti člověka na výrobě:¹¹¹ „Člověk tu už není ani látkově jen pracovní silou (a tedy ani jen bezprostřední výrobní silou). Je něčím víc, než jen výrobní silou – totiž subjektem, zdrojem, vládcem výrobních sil společenského člověka ...¹¹² Člověk vystupuje z bezprostřední produkce, ... ve které fungoval jako jednoduchý výrobní síla, aby se uplatnil jako tvůrce společenských výrobních sil“ (dtto). Richta varuje, že přitom ovšem jde o „dlouhodobý, svízelný, dramatický proces ...“ (dtto).¹¹³ Následují obsáhlejší úvahy o socialistickém člověku a poměru k práci,

¹⁰⁷ Kapitalistická výroba „v podstatě omezuje masu pracujících na námezdní pracovní sílu, stěsnává ji jako „lidský faktor“ do systému technických faktorů ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 50).

¹⁰⁸ VTR představuje „způsob řešení tohoto protikladu moderní výroby: je totiž svou povahou převratem všech výrobních sil, uskutečňuje pohyb na obou stranách. Spolu s profilem technických výrobních prostředků mění od základu i povahu lidské práce v produkci“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 51).

¹⁰⁹ „To samo také nestačí ani k vytvoření výrobních sil, na nichž by mohl být založen komunistický život, komunistickém vztahu mezi lidmi“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 51).

¹¹⁰ „Sledujeme-li ... rozpor, obsažený v práci – mezi současnými hranicemi lidské činnosti ve výrobě a mezi možnostmi, jež se vážou k tvůrčí práci jakožto „zdroji humánního vývoje“ (Marx): narážíme tu na základní rozpor společenského vývoje po překonání třídních protiv“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 52).

¹¹¹ „... automatizovaná produkce ... uvolňuje člověka z prostředního kruhu produkce: ale zároveň svou podstatou vyžaduje přeměnu člověka ve všestranně činného tvůrčího pracovníka, který uvádí do pohybu celou sumu produktivních sil společenského člověka a zároveň je v tomto procesu rozmnožuje a rozvíjí“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 52).

¹¹² „Tady jsme u materiálních základů komunistického humanismu: na určitém stupni společenského vývoje vytlačuje technika člověka z postavení jednoduché výrobní síly, „lidského faktoru“ produkce a přináší nejen možnost, ale i bezpodmínečnou nutnost masového rozvoje lidí, osvědčení a rozvinutí jejich bytostných sil. Dokonce i předstihu lidského rozvoje před technickým. A to je také jediné východisko z protikladu moderní civilizace“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 52).

¹¹³ S odkazy na Marxe, Lenina i Stalina aj. Richta přesvědčuje, že: „Socialismus stojí a padá s poměrem k práci. A právě zde, za poměrem k práci, ozývají se nejsilnější a nejhlubší proměny komunistické revoluce:

s celou řadou odkazů (především na klasiky marxismu-leninismu) i odboček. S finálním apelem na to, že VTR „není procesem, ve kterém by byli pracující, a tím spíše komunisté, pouhými diváky. Tudy naopak v naší době prochází magistrála revolučního procesu ...“ (dtto, s. 62).

Myšlenka, že technika „je lidské dílo. Ale technika se také stala jednající osobou v lidském díle“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 64) otevírá kapitolu 5. *Je technika ve sporu s lidskostí? Moderní otazníky nad „faktorem člověk“.* Richta připomíná, že svět obklopující člověka „už dávno není nedotčenou panenskou přírodou: ze všech stran je zasažen, uzpůsoben lidským úsilím ...¹¹⁴ Z druhé strany zase tou měrou, jak člověk utváří podmínky vlastního života, je těmito podmínkami sám utvářen ...¹¹⁵“ (dtto, s. 64). Richta místy přímo básničky vykresluje studenou racionalitu odcizené civilizace a dospívá k závěru, že: „Technika nastavuje společnosti zrcadlo a vrací člověku ony způsoby „lidskosti“, ony stupně lidských sil, které do ní sám vložil“ (dtto, s. 67).¹¹⁶

Odcizení „provázející kapitalistickou civilizaci, bylo univerzálně zpředmětněno ve světě moderní průmyslové výroby a vtěleno ... do reálné podoby lidského života, jež se na jejím podkladě ustálila“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 66).¹¹⁷ „Proto také když už socialistická revoluce roztrhala subjekt, aktivní formu odcizení – jeho objektivní důsledky zůstávají ještě dlouhou dobu fixovány v reálných tvarech produkce stejně jako v mezích lidské práce a života“ (dtto). „Teprve když se na nové společenské půdě zvedá nová technická základna civilizace, automatizovaná produkce, a s ní i nová podoba lidské práce

rodí se tu nový vnitřní vztah člověka a jeho díla ... Nakonec se ukáže, že není vůbec silnější lidské potřeby, než je potřeba tvůrčí práce“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 54).

¹¹⁴ „Dostává podobu druhé, přetvořené člověkem dosazené přirozenosti ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 64).

¹¹⁵ „... vymaňuje se z kruhu naturální, živočišné existence, propracovává se k novému, v pravém smyslu společenskému životu ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 64).

¹¹⁶ Nadšeného technooptimismu jsou plná Richtova slova: „Co nás dnes v socialismu dusí, to prostě není moc techniky, její ohromnost, její přebytek – to je spíše bezmocnost dosavadní výroby, nedostatek techniky, omezenost zdrojů lidského života, S technikou je to jako s každým lidským dílem: je-li slabé a skrovné, svírá a ovládá člověka; je-li mohutné a všestranné, umožňuje člověku rozlet, vyvolává lidské potřeby, zprostředkuje lidský způsob života“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 67). Richta pokračuje: „Jen moderní výrobní moc může nakonec obnovit – na zcela nové základně – kontakt člověka s přírodou ... Je za těchto podmínek obnovuje se důvěrný styk člověka s oblaky nad hlavou a půdou pod nohama“ (dtto).

¹¹⁷ „Odcizení pak už nespočívá jen v poměru mezi člověkem a technikou; ... je obsaženo v samotné technice, v stupni jejího rozvoje, v látkových tvarech strojové soustavy; je právě tak obsaženo v samotném člověku té doby – či přesněji v pracovní síle – v základních mezích reprodukčního života“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 66).

a života – teprve tehdy mizí reálné důsledky protikladu, který udělal z odcizení neřešitelnou tíseň – a s ním i životní pocity, které odcizení doprovázely“ (dtto, 68).¹¹⁸

Richta pokračuje: „Odcizení zakleté v moderní buržoazní továrně, nespočívalo v tom, že se výrobní podmínky prostě oddělily od jednotlivce, nýbrž v tom, že se vytvořily společenské výrobní síly, oddělené od společenství práce a ovládající životy pracujících ...¹¹⁹ Celý vtíp komunistické výstavby záleží právě v tom, že tu máme nový subjekt, který je totožný s objektem – totiž společenskou prací – a že v boji o nové výrobní síly společenské práce se dostáváme k bodu, kdy největší rozmach výrobních sil společnosti bezpodmínečně vyžaduje „všestranný rozvoj člověka“, ... společenský rozvoj každého pracujícího ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 68).¹²⁰

Dále R. Richta diskutuje – s řadou různorodých odkazů – možnosti rozvoje člověka, s kritikou kapitalistických forem „humanizace práce“ atp. V rámci úvah o „lidskosti“ zdůrazňuje, že technika „zdaleka není jen vnějším prostředkem, kterého společnost ve svých cílech může použít anebo také ne. Rozvoj techniky je vždy určen stupněm rozvoje lidských sil; a za jistých okolností se tento složitý poměr vyvine ve všeobecnou rovnici“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 70).¹²¹ Uvádí, že teoretický obraz VTR, „komplex marxistické vědecké technologie a dialektika všeobecné lidské práce nejen že patří k prvkům vědeckého komunismu, ale přímo k jeho podstatě, jeho nejhlubší vrstvě“ (dtto, s. 72).¹²² Richta připomíná, že: „Komunisté si nikdy nedělali iluze o tom, že by bylo možno

¹¹⁸ „Jen tam, kde se materiálním základem společnosti stal proces ustavičné revoluce ve výrobních silách, a kde se právě tak lidský život změnil z pouhé reprodukce pracovní síly v ustavičný rozvoj tvůrčích sil člověka – kde tedy dostalo reálné řešení odcizení na obou stranách, jen tam odplavuje společenský vývoj půdu všemu odcizení, pokud není provázáno osvojením – a není tedy už jenom článkem dialektiky lidského rozvoje“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 68).

¹¹⁹ „... proto i překonání odcizení nelze dosáhnout navrácením těchto sil do dispozice jednotlivého pracujícího, ale rovná se skutečnému – také technologickému zespolečenštění výroby, přeměny výroby v přímý orgán všeobecné společenské práce, osvojení celé totality výrobních sil společnosti“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 68).

¹²⁰ „A zase naopak: kdy rozvoj lidských sil je nejvydatnějším způsobem rozmnožování společenských zdrojů. Čili k bodu, kde další stupňování společenské výroby není možné bez „výroby všestranně vyvinutých lidí“ ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 68). „Technika komunistické společnosti musí prostě dosáhnout takové úrovně, že zbaví společnost nutnosti připoutávat většinu svých členů po celý život k bezprostřední účasti v operacích strojové soustavy, že uvolní pro všechny prostředky a čas k vlastnímu rozvoji a učiní zároveň tento rozvoj absolutní (také výrobní a technickou) nutností“ (dtto, s. 70).

¹²¹ Richta se ptá: „Mohla by lidskost získat v životě primát, kdybychom v nich neviděli střed komunistického úsilí a nechali stranou „věčné povídání“ o výrobě a technice? Kdybychom v nich neviděli střed komunistického úsilí a také účel člověka?“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 70).

¹²² „Umožňuje náhled právě do oné oblasti, která tvoří jádro komunismu; postupně vstřebává a na nové úrovni sjednocuje všechny jeho součásti. Na rozdíl od původní, počáteční podoby vědeckého socialismu, jež se soustřeďuje především na učení o třídním boji a diktatuře dělnické třídy, je vědecký komunismus podle své podstaty vědou o společenském rozvoji člověka, pro který oblast práce a technického tvoření je z nejdůležitějších“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 72).

trvale a podstatně změnit život, kdyby lidé, třeba zbaveni pout vykořisťování, zůstávali „staří“, nedovedli rozvíjet sama sebe“ (dtto, s. 73). Dospívá k vyústění, že technika pouze nedeformuje a neochuzuje, nýbrž i obohacuje a rozvíjí:¹²³ „... bez techniky by nebylo moderních lidských otázek ... tím méně jejich – lidského řešení“ (dtto, s. 74).

Kapitola 6. *Čím je člověk člověku? Technika a zápas o moc lidského života* připomíná hranice „lidských vztahů a lidskosti vůbec ve všech třídních společnostech, jež se opíraly o omezený a ubohý kruh výrobních sil ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 75).¹²⁴ Meze pro lidské vztahy „se zařezaly hluboko – tu živelně, tu vědomě – do lidských životů“ (dtto). Richta formuluje materiální protiklad rozvoje (o který se měla opírat existence všech tříd), projevující se jako nepřekročitelná hráz mezi lidmi, v podobě faktu, „že vlastní rozvoj je protikladem rozvoje druhých a řeší se tak či onak na úkor jednoho nebo druhého“ (dtto, s. 76).¹²⁵ Bez vytvoření výrobních sil, které zabezpečí prostředky pro rozvoj všech členů společnosti nelze protiklad překonat – „Tady nás postup lidských vztahů obrací nevyhnutelně k vrcholům vědeckého a technického pokroku“ (dtto).

„Jen tam, kde život každého člověka dosáhne takové úrovně, že mu dává možnost svým vlastním rozvojem, svým vlastním tvůrčím projevem dosahovat rozvoje druhých, tedy stát se prostředníkem jejich lidského růstu, jen tam může společnost opustit hranice pouhé vzájemné závislosti lidí a postupně vypracovat komunistické vztahy mezi lidmi, tj. vztahy vzájemného rozvoje člověka člověkem ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 76).¹²⁶

Dosažení komunismu je pro R. Richtu „koneckonců vždy výrobním úkolem“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 77).¹²⁷ Richta uvažuje o dosahu lidského života a sebeuplatnění člověka. „Spolu se socialistickými poměry vzájemné spolupráce (tj. likvidace

¹²³ „Technika je lidské dílo – právě tak jako politika, morálka, kultura atd. – jenomže v jistém smyslu ještě hlubší lidské dílo než pouhé společenské formy. V nichž dosud probíhal boj. Je zcela nepochopitelné, proč by takové lidské dílo nemělo rozhodnout – na určitém stupni – i o osudech samotného člověka“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 72).

¹²⁴ „... všechno, co jsme na poli lidských vztahů poznali, se odvozuje z takového růstu výrobních sil společnosti, který dovolil jedněm, aby pracovali na jiné, a druhým, aby nepracovali a žili na úkor druhých, kdežto původně nemohl nikdo pro druhého nic takového znamenat, ani kdyby chtěl. Tomu odpovídaly tvary dosavadních civilizací a kultur“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 75).

¹²⁵ „Buď já nebo druhý – ať už k tomu přistupuje jakýkoli výklad či sentiment“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 76).

¹²⁶ S odkazem na (Marx, Engels, 1958b, s. 450). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 181), resp. paragraf 3. 1. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹²⁷ „Jen mohutná výrobní revoluce, kterou uvádí do chodu, může znamenat protržení dávného protikladu rozvoje mezi lidmi: umožní totiž každému uplatnit své síly natolik, aby byly zároveň s to fungovat jako síly všech ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 77).

vykořisťování) se ... otázka lidského života rozevřela a musela rozevřít ...“ (dtto).¹²⁸ Klade též otázku: „Co znamená můj život pro druhé?“ (dtto, s. 78).¹²⁹ Richta konstatuje: „Jestliže revoluce společenských forem umožnily postavit tyto lidské otázky, pak odpověď na ně může dát dnes jen revoluce ve společenských výrobních silách“ (dtto). VTR rozmnožuje možnosti rozvoje produktivních sil, což R. Richta obšírněji dokládá.¹³⁰ V kontextu techniky, resp. ohledně osvojování si techniky člověkem, dospívá k závěru, že: „V určitých společenských podmínkách technika přestává být jen součástí okolností, do nichž vstupují nezávisle na své vůli a jež nemají možnost změnit. Objevuje se naopak jako prostředek sjednocených individuí k přeměně a cílevědomému utváření lidských vztahů, jako nositel velkých lidských otázek současnosti, oblasti lidské svobody“ (dtto, s. 81).

VTR má tudíž svou podstatou být „něčím mnohem víc než pohybem koleček, působením elektromagnetických polí a kyselin, souborem informací a povelů, potokem rekordů v tahu raket a kapacitách vodních děl. Je to spíše praktické odpovídání miliónů lidí, kteří v minulosti účinkovali ve společnosti jako „lidský faktor produkce“, na otázku: Čím jsem jako člověk?“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 81).¹³¹

„V procesu společenského rozvoje člověka splývá stále víc až k nerozeznání technická a kulturní revoluce naší doby, nový svět civilizace a kultury“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 81).¹³² Dokud se pohyb – ve směru překonání protikladu moderní civilizace – děje „v podstatě jen na straně výrobních prostředků“ (dtto) a stojí „proti v podstatě neměnné pracovní síle“ (dtto), dotud mají zůstat „civilizace (pokroky výroby) a kultura (vývoj člověka) proti sobě v abstraktním protikladu“ (dtto). Jakmile však VTR „prosadí jako nejvyšší princip rozvoje společenských výrobních sil kultivaci tvůrčích sil všech členů společnosti, tedy kulturní revoluci (a naopak) – čili když vývoj probíhá na obou stranách současně – je jednou provždy konec s odvěkým sporem člověka a techniky, kultury a civilizace“ (dtto). „Neboť tímto se otevírají řešitelné problémy jejich sjednocování“ (dtto).

¹²⁸ „... protože lidská svoboda – čím víc je získávána – tím znepokojivější tón jí dává. A moderní prostředky techniky – čím větší možnosti jejího řešení poskytují – tím víc z ní dělají skutečnou otázku“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 77).

¹²⁹ „Předmětná subjektivní moc lidského života – to je dnes na půdě socialismu nejvážnější otázka lidských vztahů“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 79).

¹³⁰ „Vyspělá technika dává – nebo může dát – nyní člověku asi 12 krát větší produktivní sílu, než jakou má lidská pracovní síla bez techniky ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 79).

¹³¹ „Nakolik jsou v mém životě materializovány prostředky a cíle lidského rozvoje. Jak jsem svým životním projevem platný druhým lidem a čím jsou mně – bez přetvářky a iluzí – druzí lidé, jakou moc pro mne tají jejich životní dílo?“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 81).

¹³² Ke kulturní aj. revoluci srov. oddíl 2 / in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969), resp. pasáže v prvním oddíle – např. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 28) atp.

„Modrá brožura“ (Richta, 1963b) – vedle seznamu citované literatury (knižní a časopisecké) – přináší krátkou pasáž *Místo závěru opět otázka*. S vyzdvížením komunistické revoluce, která má cílevědomě zasahovat „všechny sféry lidského života, lidské činnosti, lidských vztahů – a právě to jsou rozměry vlastní komunistické revoluci ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 82).¹³³ „V určitém bodě, když už pro to byla vytvořena společenská půda, rozrůstá se komunistická revoluce do oblasti techniky a kultivace lidských schopností, vědeckotechnické a s ní spojené kulturní revoluce“ (dtto).¹³⁴ „Bez vědeckotechnické revoluce je zcela nemožné vítězství „v poslední bitvě“ s kapitalismem; bez ní neexistuje rozvoj člověka a nové vztahy mezi lidmi by museli zůstat zase jen planým snem“ (dtto).¹³⁵ Brožuru zakončuje otázka: „Tváří v tvář těmto úporným bitvám ve výrobě, technice, vědě, vzdělání, jež rozhodují lidský obsah naší epochy, objevuje se ... každý den co den stále znovu otázka: Chováme se jako revolucionáři?“ (dtto, s. 83).

Roku 1963 vychází taktéž eseje *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*, které představují část Richtovy doktorské práce. Tato „červená brožura“ (Richta, 1963b) měla být první, před „modrou brožurou“ (Richta, 1963a). Šlo původně o studii o komunismu, přislíbenou Richtou *Rudému právu* před odchodem do sanatoria, která měla být posléze redakčně deformována. Text (Richta, 1963b) přináší nástin marxistické teorie člověka. Její rozpracování se mělo stát druhým pilířem – vedle úvah o VTR na základě (Richta, 1963a) – celého díla, které mělo ústit do jednotné vědy o člověku. Na čemž má v období 1968-70 začít pracovat antropologický tým.¹³⁶

Richta přitom komunismus chápal „nikoli moralistně, nejen jako ideál a projekt, nýbrž jako formu a výsledek objektivního pohybu současnosti, jako problém lidských vztahů. Ukazoval, že rozvoj člověka se neděje a v budoucnosti se nikdy dít nebude automaticky, nýbrž v závislosti na rozvoji vědy a její technologické aplikaci“ (Ondryáš, 1999, s. 11).

¹³³ „... od vytvoření politických a vlastnických předpokladů (odstranění vykořisťování člověka člověkem) postupuje stále hloub k převrácení výrobní základny lidského života. A nemůže se zastavit, dokud nezmění celý lidský život“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 82).

¹³⁴ „Dostává se tak – a tak je tomu právě dnes – k okamžiku, kdy nejdůležitějším úkolem všeho lidu je maximální urychlení vědeckotechnického pokroku ... Kdy rozmach výrobních sil rozhoduje o všem, kdy na výsledcích tohoto vření v hlubinách báze života závisí nejen osudy techniky, ale i osudy komunismu. Sem se postupně přesouvá těžiště komunistické revoluce ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 82).

¹³⁵ „Způsob, jakým člověk přistupuje k vědě a technice, svým nejvyspělejším výtvorům. Prověřuje nyní společenské řády, určuje jejich místo a prostor v dějinách. Vlastní výtvořitelé lidí jsou vůbec jediným prostředkem a jedinou nadějí převratné aktivity lidí v dějinách. Poměr člověka a jeho díla – tato skutečná základna dialektiky dějin – se dostává s probíjáním třídních bojů, za hranicemi předhistorie lidstva, do dosahu všech lidí, tj. stává se všeobecnou praktickou otázkou. A poměr člověka a jeho díla zůstane také velkou otevřenou otázkou vlastních lidských dějin“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 82).

¹³⁶ Srov. (Smíšek, 1997).

„Červená brožura“ (Richta, 1963b) je více agitační¹³⁷ nežli (Richta, 1963a) a ještě více spadá do sféry vědeckého komunismu. Přičemž náleží k těm Richtovým textům, kde hranice mezi vizionářstvím a komunistickým utopismem jsou nejméně zřetelné. Přesahy a myšlenky precizované *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) lze přitom zřetelně objevovat i tady, včetně opět bohatého citovaného a odkazovaného materiálu. V čele s Marxem (& Engelsem) a Leninem. Seznam citované literatura celou brožuru završuje.

R. Richta inovativně přemýšlí o tradičních životních formách, převratech v lidských vztazích, „*otřesech v hlubinách bohatství*“ a o proměnách práce. Již v 60. letech považuje za nezbytné dovršit mechanizaci a přistoupit k automatizaci.¹³⁸ Naznačuje obrysy VTR a za nezbytnost pokládá i revoluci kulturní. Socialismus (a komunismus) Richta pojímá coby „*společenství práce*“, zdůrazňuje revoluční změny materiální základny pod vlivem VTR a opět na ústřední místo staví člověka. Práci zakončuje slovy: „*Tajemství naší epochy záleží ve společenském rozvoji člověka*“ (Richta, 1963b, s. 51, cit. dle Richta, 1999, s. 134).

Úvodem R. Richta přiznává, že i „*po pevné půdě socialismu – třebaže v jiné podobě – provází náš život stále novými, hlubokými, znepokojujícími otázkami ...*“ (Richta, 1963b, s. 3, resp. cit. dle Richta, 1999, s. 89). Vytyčuje otázku ústřední: „*Co se vlastně mění v povaze lidského života?*“ (dtto). Kapitola I. *Přes obzor tradičních životních forem* vychází z toho, že se formy života v třídních, vykořisťovatelských společnostech utvářely „*na podkladě této specifické subjektivity třídních poměrů ...*“ (dtto, s. 6, resp. 91).¹³⁹ „*V takovýchto souvislostech se poměr, do něhož lidé vstupovali denně ve výrobě svého života, konstituoval jakožto samovolně se pohybující odcizená a odcizující substance – subjekt (kapitál), ovládající dění mezi nebem a zemí „moderní civilizace“; kdežto samotný život dělníků a pak všech pracujících – v každodenní práci tak jako mimo ni – se jeví už jenom jako článek činného organismu kapitálu, jeho příslušenství ...*“ (dtto). „*Třídní poměr se s kapitalismem rozvinul do formy všeobecnosti*“ (dtto). Což je obsáhleji osvětlováno pomocí různorodých odkazů (filozofických, ekonomických i uměleckých). Se zdůrazňováním přelomového

¹³⁷ Srov. namátkou pasáže o tendencích ke komunistické práci mezi dělníky, vyjádřené slovy sovětské předlady in (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 113-114).

¹³⁸ Pokročilá automatizace přitom patří k zakládáním tzv. čtvrté průmyslové revoluce, resp. k buzzwords 4.0 a 5.0 – srov. (Sirůček, 2018b, c, 2020a, c, d). Richtova VTR částečně odpovídá třetí průmyslové revoluci v západní apod. terminologii, ve smyslu úplné automatizace na základě industriálních technologií spojených s počítačem – srov. (Dinuš et al., 2019), (Purš, 1973).

¹³⁹ „... odrážely svými konturami tyto zvláštní rysy společnosti a dějin ...“ (Richta, 1963b, s. 6, cit. dle Richta, 1999, s. 91).

charakteru komunismu¹⁴⁰ i toho, že marxismus-leninismus „už není pouhou metodou nazírání, nýbrž především metodou přetváření světa“ (dtto, s. 9, resp. s. 93). A vyústěním v tezi (obsaženou v názvu kapitoly), že když se „komunismus staví na vlastní základnu „překračuje obzor“ – jak to předvídal Marx a předvídal Lenin ... – tradičních forem života“ (dtto, s. 10, resp. s. 95).¹⁴¹

Kapitola II. *Převraty v půdě pro lidské vztahy* konstatuje, že otázku „všeobecného rozvoje lidí nemohly zodpovědět žádné disciplíny někdejšího třídního vědomí ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 99). Richta pokračuje: „Naopak: všechny ... dosavadní systémy předpokládaly (a znovu vždy zase udržovaly) poměry, za nichž pracující většina lidstva podléhá bezprostřední individuální substituci nebo společenské reprodukci téhož životního obsahu“ (dtto). Pro život za kapitalismu¹⁴² bylo „příléhavou formou soukromé vlastnictví“ (dtto). Socialismus „odstranil třídní protivy, rozbil krunýř soukromého vlastnictví, dal celému životu novou základnu ...“ (dtto, s. 100). Obě fáze komunismu se přitom shodují na ekonomické realitě, výrobních poměrech „vzájemné spolupráce všech“ (dtto).¹⁴³ „Pozvolné rozšiřování životního prostoru všech je v socialismu obsahem nové sociální rovnosti i zárodkem nových životních forem“ (dtto, s. 101). Richta nastoluje nejvyšší hledisku v podobě bezprostředně společenského rozvoje člověka a kriticky nahlíží na abstraktní humanismus. Se závěrem: „Komunismus se stává skutečností jen tam, ... kde prakticky každý člověk celým svým vlastním rozvojem jako sebeúčelem zároveň může být a skutečně je prostředníkem rozvoje všech ostatních ...“ (dtto, s. 104).¹⁴⁴

¹⁴⁰ Včetně teze o rozvoji člověka a uvolněném času, který „v podmínkách socialismu znamená „prostor pro všestranný rozvoj člověka“ – „disposable time“, čas, který „promění toho, kdo jej má, v docela jiný subjekt““ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999 s. 97). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91-92 atp.), resp. subkapitulu 1. 2. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹⁴¹ „Mluvíme-li o perspektivách v těchto historických rozměrech, pak „odumírání starých a vznik nových forem života“ ... neplatí jenom v případě státu a politiky, ale jako nutný všeobecný předpoklad pro posuzování života ve vyšší fázi komunismu ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 95).

¹⁴² „V kapitalismu se život miliónů lidí odbýval jako koloběh mezi prací, v níž člověk nežil, nýbrž jen získával prostředky k životu ... – a vyráběl kapitál – a osobním, přesněji soukromým životem, který se dělníkovi jevil jako jediný účel, ačkoli fakticky představoval zas jen reprodukci pracovní síly ... Takový koloběh života musel vždy uskutečňovatele, pokud se nevzbouřil – přivést na konci procesu v podstatě právě k bodu, v němž byl na počátku ... – a právě tato hranice byla naopak zase podmínkou svobodného pohybu, rozšířené reprodukce kapitálu“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999 s. 95). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 178), resp. paragraf 3. 1. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹⁴³ „Nakonec se socialistické poměry vzájemné spolupráce rozrůstají a prohlubují v celé bohatství komunistických vztahů vzájemného rozvoje lidí“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 101).

¹⁴⁴ „... a naopak kde každý bezpodmínečně potřebuje rozvoj všech k obohacování svého vlastního života. Kde tedy člověk člověku je v životě prostředníkem ... Právě to je obsaženo v soudružském vztahu mezi lidmi na rozdíl od nižšího vztahu občanského, který vystačil s poměrem obecné vzájemné závislosti a principem „žít a nechat žít““ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 104).

Idea, že: „Lidé se mohou měnit jen natolik, nakolik mění svět“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 106) otevírá kapitolu III. *Proměny práce*. Richta, spolu s klasiky (a stranickými dokumenty) přemýšlí o kolektivní práci za socialismu, resp. komunismu.¹⁴⁵ „V úrovni materiálně technické báze, ve vlastním charakteru práce – zde se odlišují obě fáze komunismu od sebe nejvýrazněji; zde jsou též ukryty nejsilnější zdroje patosu pro celou nastávající epochu ...“ (dtto, s. 107). Richta se vrací k jednoduché práci dělníka, diskutována je i kategorie „práce vůbec“,¹⁴⁶ s upozorněním na její „zcela přesné historické kontury ...“ (dtto, s. 108). Richta uvažuje o dimenzích a proměnách dělby práce, včetně zrušení staré dělby práce¹⁴⁷ a „překonání práce“ u Marxe & Engelse.¹⁴⁸ S vizí tvůrčí práce, plného rozvinutí lidské činnosti samé, sebeuskutečnění individua, „splnutí masové pracovní činnosti s tím, co Marx nazýval „všeobecnou prací“, ... tj. s vynalézáním, objevováním atd. – vším, co bylo kdysi od abstraktní práce odděleno“ (dtto, s. 109).

„... místo staré abstraktní práce a její dělby se pilířem života v komunismu nutně stane tvůrčí práce kolektivu ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 110).¹⁴⁹ Pouze za předpokladu „reálné změny v charakteru práce, jen na podkladě plánovitěho organizování kolektivní činnosti, se práce sama může stát přímo „první životní potřebou člověka“ – a to nejen vnější, ale právě vnitřní potřebou ... všech“ (dtto). Richta dodává: „A právě to patří k nejhlubším pragmatickým myšlenkám komunismu, to vyvolávalo vždy největší údiv a pochyby ... lidí, kteří nedovedli ani v myšlenkách překročit hranice svého života“ (dtto).

Následují úvahy o strojové velkovýrobě, coby stupni výrobních sil, odpovídající socialismu. S dobových úkolem v podobě dovršení mechanizace a přistoupení

¹⁴⁵ „*Ekonomický pohyb tu postupně vnitřně srůstá s rozvíjením výrobních sil, protože rozvíjení výrobních sil se stává postupně jediným zdrojem společenské ekonomie vůbec: „Komunistické společenské vztahy se rodí v pracovním procesu, v procesu rozvoje výroby“ ... V této nenápadné změně se skrývá pozoruhodné vítězství lidstva: tou měrou, jak se společenské poměry mění v přímé faktory výroby, dostává zase přetváření světa přímo význam produkce nových vztahů mezi lidmi. V proměnách denní práce, v procesu výroby vlastního života, se otevírá nové dostupné pole historické svobody při milióny lidí“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 107).

¹⁴⁶ Srov. (Richta, 1971a).

¹⁴⁷ Dělba práce, „*kteřá má zmizet, nemysleli Marx a Engels lidské rozvrhování rozličných funkcí pro účelný boj s přírodou, nýbrž ... začlenění lidí přes jejich hlavy jako součástí, koleček do výrobního procesu cizí moci, subsumpce pracujících pod jednou provzdy daný druh činnosti, jako „ekonomické odrůdy“ ... (doživotní dělník, úředník apod.); a zároveň látkovou realizaci tohoto společenského dělení v systémech omezených „povolání“.* (Proti každému „povolání“ stojí masa „nepovoláných““ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 109). K překonání dělby práce srov. stať (Richta, 1965), představenou v kapitole III.

¹⁴⁸ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 123-124), resp. subkapitolu 2. 1. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹⁴⁹ „... bez toho by ani komunismu nemohlo být dosaženo“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 110).

k automatizaci.¹⁵⁰ Richta konstatuje, že: „Rozpor, který se ... otevírá a řeší na poli práce, utváření materiálně technické báze společnosti, proniká zhloubi celým životem v socialismu a objevuje se vždy znovu v nejrůznějších variantách na povrchu dění naší doby: máme před sebou právě nejpodstatnější problém, nejdůležitější vnitřní rozpor společenského vývoje na půdě vítězného socialismu ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 112).¹⁵¹ Kapitoly uzavírají agitační pasáže o průkopnících komunistické práce v SSSR, opomenuti nejsou ani průkopníci techniky.¹⁵²

Konstatování o „ekonomii společenské práce“, která nahradila „ekonomii kapitálu“ zahajují kapitolu IV. *Otřesy v hlubinách bohatství*. Richta uvažuje o politické ekonomii,¹⁵³ kdy za její citelnou mez označuje skutečnost, „že přímo nezachycuje fakt látkové, užitečné proměny práce.¹⁵⁴ Nedovede tedy plně vyjádřit výsledky skutečné spolupráce všech“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999 s. 116-117).¹⁵⁵ „Skutečně společenské hospodaření prací nakonec nemůže uvažovat práci jen jako abstraktní, rovný zdroj hodnoty, ale navíc ve světle její plné produktivní vydatnosti ... Musí být s to posoudit produktivní sílu přímých účastníků výroby jakožto společenskou produktivní sílu mezi ostatními produktivními silami, osvojenými kolektivem“ (dtto, s. 117).¹⁵⁶ „Produktivita úhrnné společenské práce –

¹⁵⁰ Richta píše: „Nesporná data už dnes dokazují, že plná automatizace ... krok za krokem vyřazuje všechnu jednoduchou monotónní práci a uvolňuje energii lidí převážně pro tvůrčí práci“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 111).

¹⁵¹ „Jakmile ... pracovní činnost přestane být pouhým prostředkem k životu a převrací se ve skutečné tvoření, zdroj radosti ..., ztotožňuje se v ní přímo společenská prospěšnost s individuálním rozvojem ... Svazek pracujícího s vlastní činností nabývá tu bezprostředně nových rozměrů, nové praktické hloubky. Cíl práce neleží pak už jen v životě mimo práci; naopak, práce sama je tu obohacením člověka a tak i nejvyšší odměnou a pobídkou ... – v tom okamžiku a jen v tom okamžiku se společnost může vzdát vnějších, zprostředkujících stimulů a tlaků a spoléhat na vnitřní bohatství lidské činnosti samé“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 113).

¹⁵² S finální větou: „Začíná být zřejmé, že efekt, jehož dosahují lidé tvůrčí práce, není dosažitelný jakýmkoli vypětím v jednoduché činnosti starého typu. Žádná jiná mocnost světa kromě síly lidského vědění, nemůže dát lidské práci takovou průraznost“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 115).

¹⁵³ „Politická ekonomie je právě proto „politickou“, že v její podstatě leží určitý stálý, abstraktně všeobecný společenský poměr (poměr tříd), ve kterém lidé vyrábějí a osvojují si výsledky produkce ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 116). Za socialismu se pak má přeměňovat „v plně společenskou ekonomii; ztotožňuje se s ekonomikou společenské práce, působí jako její prvotní forma, výrazový prostředek“ (dtto).

¹⁵⁴ „Redukce veškeré činnosti masy lidí na jednoduchou práci – to je objektivní základna, z níž čerpají své oprávnění také hodnotové tvary ... – a v jejich mezích mohou být užity, když se už staly článkem ekonomie společenské práce ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 116).

¹⁵⁵ „Předpokládá totiž práci v čiré abstrakci – v té podobě, v níž vystupuje jakožto substance hodnoty a zhodnocující faktor. A hodnotové ukazatele – jak známo z Kapitálu ... – bezprostředně počítají jen s abstraktní prací a její kvantitou; jsou definovány pokaždé jako nepřímou úměrnou produktivní síle, jež je zase dána jen konkrétní užitečnou podobou společenské práce, látkovou mohutností výroby, a neobsahuje ani gram hodnoty ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 117).

¹⁵⁶ „Uplatňuje vůči jednotlivé jednoduché práci – jako všude – objektivní požadavek nejhlubší společenské ekonomie: do jaké míry jsou úhrnnou společenskou prací produkovány výrobní síly reálného životního procesu, ... čili zřetel nejvyššího růstu produktivity ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 117).

to je ... adekvátní výraz (a míra) pro tvůrčí práci ...“ (dtto).¹⁵⁷ „Naučit se rozpoznávat skutečnou úroveň produktivity celkové společenské práce a požadavky jejího maximálního růstu je kardinálním problémem veškeré ekonomie v socialismu ...“ (dtto).¹⁵⁸

„Rozvoj socialismu ... opírá materiální život společnosti v celé šíři o růst produktivity společenské práce ... Na cestě ke komunismu se zvedání produktivity společenské práce stává absolutním zákonem hospodaření ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 118). „Bohatství společnosti se v tomto světle jeví jako růst produktivity společenské práce, což je úměrné nově zapojeným výrobním silám, a to zas ekvivalentní mase ušetřené práce čili množství vydobytého „disposable time“ – doby, který je k dispozici člověku, doby rozvoje člověka ...“ (dtto, s. 119).¹⁵⁹ Richta dodává: „V hospodářském životě socialismu se ovšem všechny tyto tendence pohybují ve složené formě ...“ (dtto).¹⁶⁰

Před Richtovýmá očima se má pozvolna převracet půda, „na níž spočívalo bohatství vůbec“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 120). V kapitalismu se pod povrchem skrývalo „faktické bohatství jako krádež cizí pracovní doby. Naproti tomu socialistická společnost počítá v řeči peněz zcela jiný druh bohatství, totiž v podstatě růst společenských výrobních sil – a to se projeví vždy v mase získané i ušetřené pracovní doby pro celou společnost dohromady ...“¹⁶¹ Život, opřený o tvůrčí práci, si nakonec, prostřednictvím dosavadních forem, vynutí plné rozvinutí hospodaření společenskou prací do nové podoby všeobecné a plné „ekonomie času“ ...“ (dtto, s. 120-121). Richta opakuje Marxovu vizi, že do „ekonomie času ... ústí koneckonců všechna ekonomie, celý její vývoj; v ní nalézají řešení všechny dosavadní protiklady dobývání bohatství“ (dtto, s. 121).¹⁶² V ní dostává „svou objektivní, účinnou společenskou formu cílevědomý život každého člena společnosti; s ní se

¹⁵⁷ „... zachycuje přetvářející sílu bezprostředně společenské činnosti lidí jako celku – podobně jako se stala hodnota příležitým výrazem pro abstraktní práci výrobců, vstupujících do jistých společenských souvislostí“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 117).

¹⁵⁸ K politické ekonomii socialismu (která se fakticky nikdy nekonstitovala, přičemž stále fatálně absentuje výchozí dílo „Sociál“) srov. (Sirůček, 2020c). Srov. též (Šulc, 2023) s kritikou (Cagolov, 1972a-h).

¹⁵⁹ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91-92), resp. subkapitola 1. 2. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹⁶⁰ „Jazyk dosavadní politické ekonomie se rozšiřuje (taková je povaha „politické ekonomie socialismu“). Ukazatelé hodnoty a abstraktní práce se na každém stupni kombinují s faktorem růstu produktivity, konkrétně ekonomické, výrobní výsledky se zachycují na úrovni politicko-ekonomických a zařazují vedle nich – potud, pokud představují požadavky ekonomie společenské práce ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 119).

¹⁶¹ „Bohatství komunistické společnosti dostává svou míru přímo v „disposable time“, v čase, osvobozeném pro lidský rozvoj – v práci jako mimo ni. A pak se názorně ukáže, že skutečné bohatství, které dosud jen slabě a matně probleskovalo společenskými formami, není nic jiného než právě „rozvinutá produktivní síla všech individuů“, tvůrčí schopnosti člověka“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 120).

¹⁶² Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 90) s citací „Grundrissů“ (Marx, 1953a, s. 84). Odkazy na české vydání „Grundrissů“ (Marx, 1971, 1974b, 1977) upřesňuje kapitola II.

poprvé pro všechny pracující otevře možnost racionálně posoudit a denně s vědeckou přesností kontrolovat praktickou společenskou sílu vlastního života“ (dtto, s. 122).¹⁶³

Stručnější kapitola V. *Revoluce v materiální základně práce* zmiňuje proměny okruhu materiálních výrobních sil. Požadavky ekonomie času vedou k hypotéze, že „*vědecký výzkum, přeměna výroby, technické řízení se stane základní oblastí lidské činnosti ...“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 124). Nejpronikavější výrobní síla přitom „*odvisí přímo od stupně všeobecného rozvoje lidí, od bohatství jejich schopností ...*¹⁶⁴ *V univerzálním, neomezeném a nepřetržitém rozvoji výrobních sil realizují a rozrůstají se možnosti, skryté v nových výrobních poměrech, což nabývá charakteru „technické“ či „vědeckotechnické“ revoluce“ ...“* (dtto). VTR „*keré začínáme být svědky, podle své povahy vychází z ekonomiky úhrnné společenské práce; ... – prochází hospodářským životem jako látková, technologická realizace požadavků ekonomie času. Otevírá mnohem širší a nakonec neomezený prostor technice. Proniká všude jako revoluce všech výrobních sil ...“* (dtto, s. 125).¹⁶⁵ „*... nezasahuje jen pracovní prostředky, ale též (v plné míře) pracovní předmět a především samu elementární pracovní sílu ... – její možnosti i způsob užití ...“* (dtto).¹⁶⁶ Výsledkem VTR je „*koneckonců vždy automatický výrobní proces ...“* (dtto).¹⁶⁷ „*Pro společnost, dostihující komunismu, je závazná komplexní automatizace ...“* (dtto, s. 126).¹⁶⁸ Vědeckotechnický revolucionář R. Richta věří, že stojíme „*dnes už na půdě rozhodující politické a pak politickoekonomické revoluce“* (dtto). „*Revoluce se jaksi staly „osudem“ moderního života ... Dosud vždy revoluční pohyb rozkládal společenské formace, nyní se naopak stává jejich předpokladem: základnou skutečného lidského společenství. Dějiny dosud znaly jen revoluční chvíle. Nyní mají poznat revoluční epochu“* (dtto, s. 127).

¹⁶³ Kapitulu uzavírá Richta takto: „*Na cestě ke komunismu se na jistém stupni vývoje společnosti – ve světle ekonomie času – ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování společenských výrobních sil se stalo uvolňování „disposable time“, svobodného času pro rozvoj člověka. Starý Kantův vtip, že věda a účetní knihy nikdy nemluví dost poeticky, se zřejmě nezdařil“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 122).

¹⁶⁴ „*Vyznačuje se proto úžasnou, dosud neznámou pohyblivostí: tou měrou, jak roste technická tvořivost širokých mas, padají hranice, které poutaly život k dosavadním tepům pohybu“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 124).

¹⁶⁵ „*..., které byly dřív rozpolceny a stísněny kapitálovým výrobním poměrem ...“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 125).

¹⁶⁶ „*... právě v tomto společném, univerzálním rozvoji všech výrobních sil se zračí sociální povaha komunistické revoluce, neboť ona protrhává všechny hráze výrobních sil, obsažené v třídních výrobních poměrech ...“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 125).

¹⁶⁷ „*... at' už na bázi matematicko-mechanické, či chemické, atomární, organické anebo jiné“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 125).

¹⁶⁸ „*A opačně: jen společnost, přecházející ke komunismu, je s to plně uskutečnit automatizaci a prokázat cestu vědeckotechnické revoluci ...“* (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 126).

Kapitola VI. *Povaha světa a rozvoj člověka* opětovně vyjadřuje Richtovu optimistickou víru, že s rozvojem socialismu se má obraz světa od základů měnit.¹⁶⁹ „*Ve všech dřívějších třídních formacích byl obsah životního úsilí vždy dán tím, že život pracujících mas byl v podstatě pohlčen vytvářením nejnужnějších podmínek dlouhé individuální existence ...*“¹⁷⁰ *Život miliónů byl ... redukován na úroveň pouhé obnovy, reprodukce pracovní síly*“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 129).¹⁷¹ „*Svoboda, o níž bylo možno vůbec hovořit na půdě toho života, se rovnala především „bytostně negativnímu“ právu ... těšit se nerušeně z nahodilosti uvnitř daných poměrů ... Samo štěstí, jež potkávalo lidi v tomto světě, znamenalo buď patřit k majetným ... anebo už jen těšit se ze „stavu klidu, zpeštěného občas několika rozkošemi, které jej zjasňují“ ...*“ (dto, s. 130).

„*Teprve socialistická revoluce protrhla tyto fatální meze života*“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 130). „*Tak se za socialismu, na cestě ke komunismu, objevuje svoboda stále zřejměji jakožto pozitivní praktická moc všech přetvářet všeobecné podmínky života ...*“¹⁷² *Ani štěstí, které by mohlo naplnit nitro komunistického člověka, nemůže zůstat něčím, co by člověk potkával ve světě jako hotové, ... co by smiřovalo s existujícím ...*“¹⁷³ (dto). Richta nastiňuje vize proměn povahy života za socialismu, v ekonomice společenské práce, včetně proměn postavení ženy a přestavby celého soukromého života na podkladě společenské výroby a organizace. S poukazem na to, že socialistická společnost zprvu ještě nemá prostředky, „*aby mohla dát volnost všem nově vznikajícím potřebám*“ (dto, s. 132), postupně má však být kladem čím dál větší důraz na potřebu „*člověka rozvíjet se,*

¹⁶⁹ „... lidský, lidmi modifikovaný svět, s nímž se každý od rána do večera dostává do styku, funguje jako element společenské práce – tedy koneckonců jako částka výrobní síly, osvojené společenstvím“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 128).

¹⁷⁰ „*At' už byly potřeby pracujících stlačeny k holému naturálnímu živoření, anebo se vyvíjely historicky v mezích reprodukce, uspokojování elementárních potřeb každého zvláště představovalo nakonec jediný reálný cíl života pracujícího jednotlivce ...*“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 129).

¹⁷¹ „*Ve svých představách snad člověk vyráběl, aby mohl žít; ve skutečnosti žil jen proto, aby mohl denně opakovat určité procesy ve výrobě kapitálu ...*“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 129).

¹⁷² „... na podkladě subjektivního sledování nutnosti překonávat hranice této nutnosti, na podkladě využívání objektivních možností vytvářet nové možnosti ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 130).

¹⁷³ „... uspokojuje se naopak jen pohybem světa, jeho „smiřováním“ s lidským obsahem. Objevuje se v povědomí doby jako možnost „... všechno jen vestavět ve svůj vlastnoruční svět“ ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 130). S odkazem na A. T. Tvardovského (Tvardovskij, 1961) a poznámkou R. Richty: „*Skutečně moderní socialistický člověk cítí velmi dobře spolu s básníkem, že „štěstí není v tom, že člověk zapomíná“*“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 131, s odkazem na Tvardovskij, 1960).

vědomě utvářet své potřeby, vyvolávat nové potřeby“ (dtto).¹⁷⁴ „Kultivace lidských sil a potřeb – sem ústí nakonec všechno tisícileté dědictví kultury ...“ (dtto, s. 133).¹⁷⁵

R. Richta apeluje na nutnost celoživotního učení se: „Učit se celý život, studovat při práci a pracovat při studiu, ... to se ukáže nezbytností komunistického života – stejně pro jednotlivce jako pro společnost“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 133). Zdůrazňuje kolektivní individualitu a vědomé utváření vlastního života za komunismu, namísto dávného a pověstného koloběhu života. „Komunismus se ... nemůže spokojit s tím, aby lidé hledali a nalézali – nebo také nenalezali – smysl života. Jeho humanistické poslání směřuje mnohem hloub: k materiálním podmínkám, za nichž všichni dostanou možnost, vtiskovat stále (a stále nový) lidský smysl celému svému životu“ (dtto, s. 134).

In (Richta, 1963b) je za skutečnou materializaci humanismu označen komunistický pohyb dějin – pohyb „ve kterém od počátku do konce všechno rozhodují proměny lidského života, uvolňování tvůrčích sil lidí ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 132). Humanistickým i ideály je přitom prostoupeno celé Richtovo dílo. Také kniha *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) naznačuje, jak dosáhnout všeobecné přeměny a pokroku ve společnosti ve smyslu seberealizace člověka jako sebeúčelu. Všestranný rozvoj člověka má být základem a současně i cílem rozvoje výrobních sil. Tyto humanistické ideály částečně přispěly ke vzniku módních, a silně víceznačných, novinářských frází o „socialismu s lidskou tváří“. „R. Richta ... byl ideologem daleké budoucnosti komunismu i vědeckotechnické revoluce a vlastně i autorem sloganu socialismus s lidskou tváří. To on vložil tato slova do úst Dubčekovi i do Akčního programu KSČ“ (Mlynář, 1990, s. 151).¹⁷⁶

Studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) bývá tudíž oceňována i za to, že napomohla otevřít veřejný diskurs reformní rétorice společenských věd, na níž stavěla část sociologie, filozofie či ekonomie 60. letí.¹⁷⁷ S interpretacemi jejího politického zadání s cílem vytvořit nový československý model socialismu. V souvislosti s hledáním nové důvěryhodné vize socialistické budoucnosti po skončení stalinské éry. Podle

¹⁷⁴ „Bez toho by se svět lidských potřeb nikdy nemohl stát zároveň sférou praktické lidské svobody“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 132).

¹⁷⁵ „Jestliže se ve vědeckotechnické revoluci ukrývá budoucí norma základní lidské činnosti, pak lze vytušit, že se dosavadní kulturní revoluce ... socialismu převrátí nakonec v novou všeobecnou a stálou normu osobního života ...“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 133).

¹⁷⁶ Srov. (Malínský, 2018), s připomenutím podílu R. Richty na dokumentech Pražského jara, včetně ideové i personální vazby „a kontinuity na reformní týmy *Civilizace na rozcestí* a dokumenty XIII. sjezdu a Akčního programu“ (dtto). Srov. (Kolektiv, 1968b), (Redakce, 1968), (Remington, 1970).

¹⁷⁷ Srov. (McFarlane, 1970), (Sommer, 2017 aj.).

(Wessel Schulze, 2018) Richta prací *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol. 1966) a další veřejnou aktivitou měl reformnímu socialismu poskytnout vědecký vzhled.¹⁷⁸

„Českoslovenští komunisté museli začátkem 60. let hledat odpověď na chruščovovský optimismus vyjádřený heslem „dohnat a předejít“ ...“ (Kolář, 2018b). Přichází ovšem hospodářský propad 1962-63. „Strana musela ... přiznat krizi a vymyslet nový legitimizační příběh. Sociolog Radovan Richta hbitě dodal novou utopii „vědecko-technické revoluce“, která obsahovala potřebný vizionářský patos. Byla nevyřčenou kritikou stalinismu, obracejíc se proti těžkému průmyslu a zdůrazňujíc emancipační náboj socialismu. Lidský jedinec, rozdupán stalinským terorem, se opět dostal do středu pozornosti. Richtův antropocentrismus v sobě ale nesl i riziko otupení marxistické ideologie. Vědecko-technická revoluce (včetně důrazu na kybernetiku) přitom zůstala jednou z mála koncepcí 60. let, které přetrvaly i za normalizace, byť se její emancipační rozměr zúžil a člověk coby hybatel změny opět vyklidil pole „výrobním silám“ ...“ (dtto).

R. Richta bývá představován coby osoba, řídící teoretické práce ohledně reformy československého socialismu na půdě Akademie věd (na partajní půdě pak Z. Mlynář). Jako čelného pražského reformistu vykresluje Richtu (Bollinger, 2005). „Životopis Radovana Richty je životopisem představitele nového typu socialistické inteligence. S ostatními teoretickými mozky pražského reformního pokusu jej spojoval antifašistický boj a perzekuce, ale taktéž nadšený závazek k nové socialistické společnosti ...“ (Bollinger, 2005, s. 78-79, překlad PS).¹⁷⁹ Bollinger upozorňuje na Richtova doporučení (obsažená v přílohách *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol. 1966)) a formulovaná později v samostatných článcích. S kritikou administrativně-direktivního modelu socialismu a vytyčením nutnosti politických, sociálních, ovšem i kulturních aj. změn ve směru „socialismu s lidskou tvář“. Přitom však se zdůrazněním, že R. Richta byl „spíše reformista nežli revizionista, zásadně chtěl změnit socialismus, ovšem nechtěl tento zrušit“ (Bollinger,

¹⁷⁸ (Gasparini, 2000) srovnává texty marxisty R. Richty o VTR a nemarxisty J. Patočky. Oba mají klást důraz na vědu coby hlavní faktor společenského vývoje. Richta má mít na zřeteli aspekty technické, Patočka filozoficko-morální. Oba mají otázky nahlížet z opačných úhlů, přičemž si mají uvědomovat, že technologie nemá sama o sobě osvobozující potenciál, který je nutný hledat v jejím využití. Zmíněné D. Gasparini zasazuje do úvah o Pražském jaru, interpretovaném ve smyslu poslední příležitosti reálného socialistického systému sebereformovat se. Srov. (Kunc, 2001), (Rupnik, 2018).

¹⁷⁹ Jako další reformisty S. Bollinger jmenuje O. Šika a Z. Mlynáře – srov. (Mlynář, 1975). (Matějka, 2012) líčí dráhu skupiny českých intelektuálů narozených v letech 1920-30 působících ve vědecké a politické oblasti. Zkoumán je proces jejich „sebegenerace“ během druhé světové války a let budování socialismu po roce 1948. Z propagandistů 40. let se Tito společenskovědní badatelé stávají odborníky, které v 60. letech usilují o modernizaci, resp. revize režimu. Jsou řazeni k významným „osmašedesátníkům“. Po roce 1968 se někteří stávají kritiky socialistických poměrů. Zmiňováni jsou K. Kosík, Z. Mlynář, I. Sviták anebo R. Richta.

2005, s. 89, s odkazem na Zacher, 1995, s. 99 – překlad PS).¹⁸⁰ Po roce 1969 se měl Richta a jeho tým stát terčem „zuřivého útoku z dogmatického kouta“ (tamtéž, s odkazem na Teßmann, 1969, s. 99 – překlad PS). R. Richta se měl připojit k politické normalizaci a modifikovat závěry o problematice VTR. „Nakonec mu bylo umožněno pracovat na mnohem neutrálnějších úrovních abstrakce ...“ (Bollinger, 2005, s. 86, překlad PS).¹⁸¹

„10. - 12. 07. 1968 V Rudém právu vyšla na pokračování stat' sedmdesáti pěti osobností, členů a spolupracovníků mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, nazvaná Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu)“ (https://www.totalita.cz/kalendar/kalend_1968_07.php). Tento materiál (Kolektiv, 1968a) sestává z částí: I. Oč dnes skutečně běží?,¹⁸² II. O socialismus svobodný a demokratický,¹⁸³ III. O socialismus s všeobecnou podnikavostí,¹⁸⁴ IV. O socialismus moderně orientovaný,¹⁸⁵ V. O humánní poslání strany,¹⁸⁶ VI. O změny celého modelu.¹⁸⁷ Manifest je zakončen takto: „Komunisté musí postavit svobodný, socialistický rozvoj společnosti a člověka proti poručnickování a zvlí, samosprávný demokratismus proti mocichtivému dirigismu, socialistickou podnikavost proti prostřednosti, vědecký rozum proti byrokratické tuposti, moderní tempo proti šlendriánu, vlasteneckou a

¹⁸⁰ (Metelec, 2020b) připomíná osudy odbojářů z Předvoje. R. Richta se obdobně jako K. Kosík měli v 60. letech stát „významnými reformními intelektuály, originálními filozofy a autory knih, jejich věhlas daleko přesáhl hranice východního bloku. Jejich v mnohém souběžné cesty se rozešly po srpnu 1968. Kosík byl vyloučen z KSČ a čekala ho budoucnost (od té doby už věčného) disidenta, Richta se úspěšně „poučil z krizového vývoje“ a „normalizoval“. Do tohoto rozchodu byly jejich osudy modelové. Z většiny těch, kteří prošli Předvojem, se po válce stali oddaní budovatelé socialismu. Snaha pokračovat v díle přátel, kteří válku nepřežili, z nich většinou bezprostředně po válce nadělala „stalinská práčata“ ...“ (dtto, cit. dle <https://a2larm.cz/2020/05/revolucni-skupina-predvoj-75-let-od-popravy-mladych-odbojaru/>).

¹⁸¹ Richtovy práce o VTR mají zůstat mezi čelnými, ovšem jejich „... podvratný potenciál byl ztracen“ (Bollinger, 2005, s. 86, překlad PS). S odkazy na významný podíl na (Autorenkollektiv, 1976), (Buhr, Kröber, 1977). Srov. (Richta und Kollektiv, 1972). Modifikacím konceptu VTR je věnován paragraf II. V.

¹⁸² Oddíl končí slovy: „Právě o tuto odvahu a sílu důsledně se vypořádat se starým modelem socialismu a jeho nositeli dnes jde především“ (Kolektiv, 1968, č. 189, s. 3).

¹⁸³ „Alternativou o níž v našem současném životě jde, není záměna socialismu za demokracii či násilné, vnější doplnění socialismu demokracií, jak to chápou zastánci starého modelu, nýbrž rozvinutí demokratické dimenze vlastní socialismu, anebo zhroucení socialistických projektů – neboť socialismus bez demokracie a jejího rozvoje není socialismem“ (Kolektiv, 1968a, č. 189, s. 3).

¹⁸⁴ „Stojíme nyní před historicky dosud nezvládnutým úkolem vypracovat vlastní pozitivní ekonomickou soustavu socialismu, v níž by se skutečně uplatnila subjektivita společenské práce. To předpokládá oddělit podnikovou ekonomiku od kurately státu ...“ (Kolektiv, 1968a, č. 190, s. 5).

¹⁸⁵ „Je-li plná socialistická demokracie neuskutečnitelná bez existence fungující ekonomické soustavy, je opět realizace ekonomické soustavy neoddělitelná od změny v orientaci hospodářského vývoje směrem k intenzivnímu růstu“ (Kolektiv, 1968a, č. 190, s. 5).

¹⁸⁶ „Osud dalšího vývoje socialismu v naší zemi závisí dnes bezprostředně na stavu komunistické strany. Aby však komunistická strana obstála v dnešní době, aby byla sto skutečně inspirovat vytváření nového modelu socialismu, musí sama projít hlubokým přerodem, musí změnit svou tradiční podobu“ (Kolektiv, 1968a, č. 191, s. 5).

¹⁸⁷ „Před skutečnou krizí, do níž se dostalo naše hnutí v minulých letech, nelze utéci ...“ (Kolektiv, 1968a, č. 191, s. 5).

internacionální odpovědnost proti ničení národních a lidských zdrojů, komunismus jako humanistické hnutí proti úzkoprsému partajnictví, socialistický rozvoj proti konzervatismu a kapitulaci. Musí to udělat důsledně a včas“ (Kolektiv, 1968a, č. 191, s. 5).

Manifest Richtova mezioborového týmu (Kolektiv, 1968a) měl – dle (Hoppe, Sommer, 2020) – ukazovat posun v myšlení Richty a jeho spolupracovníků směrem k rychlejšímu a radikálnějšímu změnám.¹⁸⁸ „*Svou autoritou úspěšných a doma i v zahraničí uznávaných autorů podpořili reformní proces, jeho urychlení i radikalizaci ...*“ (Dobeš, 2018, s. 118). Manifest (Kolektiv, 1968a) měl být srovnatelný s manifestem *Dva tisíce slov* L. Vaculíka (Vaculík, 1968), zejména ohledně otázek uplatňování moci. „*Na podobnost obou textů dokonce upozornil Leonid Brežněv při jednání s československou delegací na summitu v Čierné nad Tisou ... koncem července a začátkem srpna 1968*“ (Hoppe, Sommer, 2020, s. 516 – překlad PS). Opakovaně zdůrazňována byla nezbytnost radikálního obratu k demokracii v politice jakožto podmínky uskutečnění ekonomických změn.¹⁸⁹

Během Pražského jara byly A. Dubčekem ustaveny tři odborné týmy zabývající se podstatou socialismu. „*Ideovým fundamentem Ledna (Pražského jara) byly zejména tři týmy: Richtův (civilizačně kulturní), Mlynářův (reforma politického systému)¹⁹⁰ a Šikův (hospodářské reformy se sociálně citlivým obnažením tržního mechanismu).¹⁹¹ Klíčový význam měl programatický dokument *Civilizace na rozcestí, původně podkladový materiál XIII. sjezdu KSČ (24. – 28. duben 1966)*“ (Malínský, 2020, s. 40).¹⁹²*

Richtův tým „*nové pojetí socialismu*“, čítající dvacet pět členů, měl vypracovat koncepci demokratické socialistické společnosti. (Koloc, 2012) při vzpomínce na J.

¹⁸⁸ „*Měl tak být formován model, který by znamenal reflexi a vývojové proměny nesporných nedostatků, chyb, vyrovnání se se zločinnými 50. lety, stávajícího modelu socialismu sovětského typu směrem k novému historicky dynamickému demokratickému socialismu*“ (Voráček, 2018, cit. dle <https://www.pressreader.com/czech-republic/mf-dnes/20180814/281539406791761>).

¹⁸⁹ „*V posledních letech jsme se nejednou přesvědčili, že nelze uskutečnit potřebné změny v ekonomice bez radikálního obratu k demokracii v politice*“ (Kolektiv, 1968a, č. 190, s. 5).

¹⁹⁰ „*Zdeněk Mlynář ... byl vedoucím pracovníkem mezioborového výzkumového týmu ČSAV, který se od roku 1967 zabýval z pověření ÚV KSČ problémy rozvoje demokracie a politického systému v socialistické společnosti. Výsledky práce tohoto týmu – vedle výsledků týmu prof. Oty Šika zabývajících se problémy ekonomické reformy, a týmu Radovana Richty zpracovávajících problémy společenských předpokladů a důsledků tzv. vědecko-technické revoluce – podstatně ovlivnily politické myšlení v Československu ve druhé polovině šedesátých let, formulaci Akčního programu KSČ a politickou praxi Dubčekova vedení KSČ v roce 1968*“ (Mlynář, 1975, s. 3 – Úvod Z. Hejzlara) (pozn. PS).

¹⁹¹ „*Citlivé obnažení tržního mechanismu*“ lze interpretovat ovšem jinak – srov. (Škoda, 1970) či (Večeř, 1970) (pozn. PS).

¹⁹² (Musil, 2004) – v kontextu mapování obnovy sociologických výzkumů u nás v období 1963-69 – připomíná: „*Málo se dosud vnímá, že mezi těmito týmy existovalo intelektuální a zcela jistě i politické soutěžení. Již tehdy bylo zřejmé ze schůzek týmů, že mezi týmem Zdeňka Mlynáře a Radovana Richty existovalo určité napětí, kdežto týmy ekonomů a politologů se navzájem podporovaly*“ (tamtéž, s. 581).

Hermacha¹⁹³ píše, že během Pražského jara byl Hermach „přizván do týmu Radovana Richty, který měl vypracovat filosofický podklad Dubčekových reforem (pendantem k tomuto týmu byl Mlynářův právní a Šikův ekonomický tým).¹⁹⁴ Text, který byl dokončen těsně před okupací ... se podařilo propašovat na Západ, kde byl vydán, na základě čehož tehdejší švédský premiér Olof Palme (který se myšlenkami textu inspiroval své sociální reformy) vyzval (tehdy už v Československu zakázané) autory, aby přijali švédské státní občanství a důchod ve výši švédských univerzitních profesorů“ (tamtéž).¹⁹⁵

(Mlynář, 1975) při analýze teorie a praxe československého pokusu o reformu 1968 uvádí, že koncepci dalšího vývoje socialismu u nás formuloval především právě R. Richta – „šlo o marxistické teoretické pojetí společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce“ (tamtéž, s. 26). První souborné výsledky mezioborového týmu byly vydány jako studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, resp. III. rozšířené vydání 1969),¹⁹⁶ kterou představuje kapitola II. Z. Mlynář dodává, že při následné kritice Mlynářova revizionismu měl být teoretický zdroj jeho úvah – v podobě *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) – zamlčován. „Tato zdánlivě podivná skutečnost má ovšem zcela jednoduché vysvětlení: Radovan Richta po roce 1969 postupně zcela opustil své vlastní dílo, za něco se tu a tam i veřejně sebekritizoval (ne však příliš podstatně), ale hlavně se jal všemožně sloužit momentálním zájmům politické koncepce, která se na jaře 1969 u nás stala oficiální a má podporu politické moci“ (Mlynář, 1975, s. 26). Richta „nezvolil nejen postoj Jana Husa, ale ani Galileovo „a přece se točí““ (tamtéž, s. 27).¹⁹⁷ Čím však, podle Mlynáře, nemá být znehodnocen objektivní význam ani pravdivost původních Richtových myšlenek.

¹⁹³ Jiří Hermach (1912 – 2011) byl filozof, zaměřený na problematiku marxismu, filozofii přírodních věd a teorii člověka. Podílel se na Pražském jaru, v roce 1985 emigroval. Vystoupil s kritikou tzv. kasárenského socialismu v eseji *Filosofie a řízení* (Hermach, 1965). Srov. (Hermach, 1966).

¹⁹⁴ „... Jiří Hermach ... ve filosoficko-politologickém týmu Radovana Richty vedl práci na výstupním textu, jež měl určit podklad k ideovému směřování naší budoucí státní politiky. Tento text, který byl dokončen těsně před okupací, se podařilo vynést na Západ, byl publikován v mnoha významných západních periodikách a byla na něm spoluzaložena sociální koncepce švédského premiéra Olofa Palmeho, který Jiřímu Hermachovi nabídl švédské občanství a vyžádal si ho za svého poradce ...“ (Koloc, 2007). Srov. (Pelikán, 1972).

¹⁹⁵ „... Hermach ... jeho nabídku nepřijal, několik let sháněl práci, až nakonec sehnal místo pomocníka topiče v pražské Fakultní nemocnici. Jako oblíbený přednášející bytových seminářů byl mezi prvními vyzvanými k podpisu Charty 77“ (Koloc, 2012). O. S. J. Palme nabízel azyl i Dubčekovi. Srov. (Macháček, 2015). K vizím ekonomické reformy 60. let, resp. Pražského jara srov. (Kosta, 1988, 2005). Srov. též (Garaudy, 1968).

¹⁹⁶ Z. Mlynář připomíná vliv studie i na aktivity jeho týmu: „Tato práce velmi zásadně ovlivnila výzkum ve společenských vědách vůbec, nejenom v oboru politologie a věd o státu a právu“ (Mlynář, 1975, s. 26).

¹⁹⁷ Proměny a modifikace názorů R. Richty (nejen) ohledně socialistické VTR rekapituluje paragraf II. V.

(Dinuš, 2023) rekapituluje československý „obrodny proces“, která nalezl teoretické vyjádření v koncepci VTR a *Akčním programu KSČ*.¹⁹⁸ V praktické politice přitom vedlo Dubčekovo stranické vedení k posílení prokapitalistických tendencí a sil ve společnosti, což hrozilo přerůst v likvidaci základních pilířů československého socialismu.¹⁹⁹

„... úvahy Alexandra Dubčeka a samotný Akčný program ... znamenal nielen kritiku koncepcie industrializácie a hospodárskeho rozvoja krajiny, ktorá bola podriadená potrebám ZSSR, Varšavskej zmluvy a zostrenej medzinárodnej situácii, ale poukazuje aj na východiská dlhodobého charakteru, ktoré nachádza v spolupráci a mierovej koexistencii s Európou a ostatným svetom. Je to dlhodobejšia koncepcia reformných kruhov, ktorá spolu s námetmi na využitie trhu, podnikania, obnovy a rozvoja malého a stredného podnikania, zrušenia cenzúry, uvoľnenia pôsobenia cirkvi atď. predstavovala nové východiská, otvárajúce priestor ďalším reformám a zmenám sovietskeho modelu socializmu, ktorý bol neorganicky implantovaný rozdelením Európy na zóny mocenských vplyvov aj do Československa a ktoré ako predtým relatívne hospodársky vyspelá krajina s demokratickými tradíciami a väzbami na klasický historický európsky priestor, sa prirodzene búri už po 20 rokoch izolácie a východisko vidí v postupnom napojení na prúdnicu civilizačných zmien, ktoré prináša vývoj vo vyspelých častiach sveta a najmä zmeny v technike a vede (vedecko-technická revolúcia)“ (Laluha, 2008, s. 118).²⁰⁰

Richta bývá spojován se sloganem „socialismus s lidskou tváří“ i s voláním po „vědě s lidskou tváří“.²⁰¹ K iluzím a mýtům roku 1968, resp. Pražského jara dodejme, že z různých částí politického spektra (včetně neliberální levice) zaznívají hlasy poukazují nejen na blouznivou naivnost, ale i na často zjevně antisocialistické a antikomunistické

¹⁹⁸ Srov. (Kolektiv, 1968b) – programový dokument s pokusem o koncept reformy socialistického zřízení po stránce hospodářské, politické i sociální s cílem „polidštění“. Slogan o „socialismu s lidskou tváří“ měl poprvé použít Richta, který měl odkazovat k procesu postupné demokratizace, ekonomické modernizace a politické liberalizace. Akční program byl v roce 1970 prohlášen za neplatný. Srov. (Richta, 1968).

¹⁹⁹ Srov. (Kahn, 1968), kde se připouští, že československý experiment znamenal přímé ohrožení SSSR.

²⁰⁰ (Laluha, 2008) – v rámci úvah na téma A. Dubček a Evropa – ohledně Akčního programu KSČ (Kolektiv, 1968) uvádí, že šlo o „program obrody a změny vtedajšieho modelu socializmu v Československu. Bol to ucelený program, pokus obnoviť dynamiku ekonomického a sociálneho rozvoja na báze demokracie. Vzťahy k Európe a zahranično-politické aktivity Alexander Dubček a reformátori z r. 1968 chápu ako organickú súčasť Akčného programu, ich systémovú súčasť“ (Laluha, 2008, s. 117). „Obnoviť dynamiku rozvoja mali pomôcť zmeny v systéme riadenia, ktoré doplnia rozsiahle zmeny v štruktúre výroby, ktorá zatiaľ nezodpovedá československým podmienkam ...“ (tamtéž, s. 118). „Dlhodobá izolácia hospodárskych subjektov od konkurenčného tlaku svetového trhu vyvoláva zaostávanie v tempe technického pokroku atď. Východisko sa hľadá v možnosti zapojenia do medzinárodnej del'by práce ...“ (dtto), s cílem otevření dlouhodobé perspektivy zapojení země do procesu VTR.

²⁰¹ Srov. (Bollinger, 2005).

pohnutky tržně-socialistických reformátorů 60. let.²⁰² Šířeji kritiky varují před nebezpečnou iluzorností konceptů tzv. třetích cest,²⁰³ včetně vizí socialismů „s lidskou tváří“,²⁰⁴ ústících až v Gorbačovovu „perestrojku-katastrojku“.²⁰⁵ Pokud by koncem 60. let režim pustil politiku (např. v duchu návrhů Z. Mlynáře),²⁰⁶ celý systém by padl.

Richtovo působení v společenských vědách bývá relativizováno a interpretováno coby ambivalentní a nejednoznačné. Přestože v některých otázkách byl R. Richta nutně poplatný své době,²⁰⁷ jeho dílo dokazuje sílu ducha i snahu o vědecky objektivní vidění nejenom přítomnosti, nýbrž především budoucnosti. Práce Richty, v čele s *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966), se dodnes těší serióznímu zájmu západních badatelů z různých disciplín. V tuzemském prostředí ovšem bývá – a to již tradičně – Richta spíše upozadován, resp. nezřídka záměrně opomíjen. Což dále umocňuje vývoj po roce 1989.

Richtovi bývají vyčítány vysoké akademické i mimoakademické posty, obraty názorů a působení především po roce 1968 i Richtova díla samotná. Richta bývá cejchován coby „čelný normalizátor“ ČSAV.²⁰⁸ Mezi Richtovými aktivitami v době normalizace bývá připomínána taktéž kritika Charty 77 a J. Patočky např. in (Richta et al., 1977a, b).²⁰⁹

²⁰² Srov. (Kolektiv autorů SSSR a NDR, 1986), (Sitárová, Kliment a kol., 1981) či (Košťál, 2018). Nikoli každý souhlasí s tím, že nosnou ideou tzv. obrodného Pražského jara byl humanismus a zájem o člověka a jeho rozvoj. Úmysly a cíle všech nemusely být vždy socialisticky ušlechtilé. Od tržního socialismu nebyvá daleko k privatizaci. Za voláním po tzv. demokratizaci a vizemi nové společnosti, ve směru humanizace socialismu, se nezřídka mohly skrývat snahy o restauraci kapitalismu. U některých nevědomé, u jiných ovšem naprosto cílevědomé (i když obvykle nepřiznané a obratně maskované). Zmíněné vidění ignoruje namátkou např. (Kanda, 2018), operující s liberálnědemokratickou, reformistickou a sociálněrevoluční interpretací Pražského jara (v kontextu představení pohledu především I. Svitáka na rok 1968).

²⁰³ Tzv. třetí cestu hájí např. M. Kroh s argumentem, že: „Příroda nás tlačí k „třetí cestě““ (Kroh, 2020, cit. dle <https://casopisargument.cz/?p=29220>). Tvrdí: „Tvůrci teorie konvergence, Římský klub, Bertrand Russell, Radovan Richta, čeští a polští ekonomové, filozofové jako György Lukács či Louis Althusser atd., italští „eurokomunisté“ a mnozí další razili „třetí cestu“, jejímiž politickými nositeli byli především sociální demokraté, reformní komunisté a pokrokoví liberálové“ (dtto). K odpůrcům tzv. třetí cest náleží např. V. Klaus, který píše o méně akademickém a více stranickém světě, do kterého měl patřit „i tým filosofů a sociologů kolem R. Richty a jeho „Civilizace na rozcestí“, která se pak – po srpnu 68 – stala zárodkem nové oficiální, nereformní ortodoxie“ (Klaus, 2000, zde s využitím <https://www.klaus.cz/clanky/42>).

²⁰⁴ K fenoménu „socialismu s lidskou tváří“ srov. též (Golanová, 1977).

²⁰⁵ Srov. (Pilný, Jakeš, 2019), (Toman, 2018).

²⁰⁶ Srov. (Mlynář, 1975).

²⁰⁷ Srov. namátkou (Richta, 1971a, s. 24-25).

²⁰⁸ (Dobeš, 2018) dokonce svou stať expresivně uzavírá označením R. Richty za „jednoho z nejbrutálnějších normalizátorů“ (tamtéž, s. 128). Který se měl snažit napomáhat normalizačnímu režimu, jehož zaostávání si měl na sklonku života uvědomovat, určitými reformami. Dobeš spekuluje, že i kdyby se tak stalo, „jednalo by se pouze o mírné změny při zachování všech jeho hlavních institucionálních i ideových opor“ (dtto). A připomíná odchod R. Richty ještě před nástupem M. S. Gorbačova a jeho tzv. přestavby – „Lze se tak jen dohadovat, jak a zda vůbec by na tyto podněty reagoval“ (dtto).

²⁰⁹ Srov. (Novotný, 2007). Srov. též (Richta, 1980d). (Dobeš, 2018) se zmiňuje o údajně tvrdém Richtově přístupu k lidem, kteří se ocitli v nemilosti normalizačního režimu, s příkladem L. Tondla.

(Dobeš, 2018) uvádí: „Po srpnové invazi se Richta dočasně stáhl do ústraní, utlumil činnost svého týmu a věnoval se překladu Marxe ... Příležitost nejenom k návratu, ale i kariéernímu postupu vycítil po nástupu nového stranického vedení v roce 1969“ (tamtéž, s. 118).²¹⁰ K čemuž byla nezbytná sebekritika a vypořádání se s vlastními chybami.

„Sociologický ústav byl k 1. březnu 1970 reorganizován a začal fungovat pod novým názvem „Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV“. Ředitelem ústavu se stal Radovan Richta, jeho zástupcem pak Jindřich Filipec.²¹¹ K vedení ústavu patřili rovněž vedoucí jednotlivých sekci: František Charvát, Zdeněk Javůrek, Přemysl Maydl a Jindřich Zelený. Všichni jmenovaní museli veřejně vystoupit jednak s odsouzením pravicového oportunistu, demokratického socialismu nebo aspoň vědy, která usiluje o objektivnější poznání s orientací pravda padni, komu padni. R. Richta se podílel na prohlášení Naše cesta je leninismus, uveřejněném v Rudém právu již 3. 3. 1970 ...“ (Pecka, 2011, s. 88).

Prohlášení (Hrzal²¹² et al., 1970)²¹³ uvozují slova: „V životě naší společnosti stojíme tváří v tvář naléhavému úkolu. Lednové zasedání ÚV KSČ jej shrnulo do slov: „Obnovit autoritu a prestiž marxismu-leninismu jako moderního a nejpokrokovějšího světového názoru“. Pro nás, pracovníky společenských věd, je taková výzva příležitostí k zamyšlení a popudem k vyjasnění obzorů naší další vědecké i ideologické činnosti“ (tamtéž, s. 3).²¹⁴

²¹⁰ S odkazem na (Hoppe, 2015, s. 75). Srov. (Richta, 1971a).

²¹¹ In (Skovajsa, 2004) O. Sedláček tvrdí: „Sociologický ústav Československé akademie věd byl zlikvidován a změnil se v součást Ústavu pro filozofii a sociologii (ÚSF) ČSAV pod vedením Radovana Richty. Říkám úmyslně zlikvidován, neboť zhruba 45 pracovníků bylo tehdy z ústavu propuštěno. O pracovnících ústavu se objevovaly v Rudém právu různé odsuzující články ...“ (tamtéž, s. 698). M. Illner uvádí čísla jiná: „Mám k dispozici spis, který se váže k osudům ústavu na počátku normalizačního období. V roce 1991, když se likvidovaly písemnosti Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, byla u nás v Jilské dole pod schody hromada makulatury, která se měla odvézt do sběru. Trochu jsem se v ní ze zvědavosti prohrabal a našel tento svazek. Je to zpráva akademika Radovana Richty z listopadu 1970, ve které podává prezidiu ČSAV zprávu o tom, jak se vypořádal s úkoly reformovat a kádrově i ideologicky napravit tři ústavy nově spojené do Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, tj. Filozofický ústav, Sociologický ústav a Kabinet pro teorii a metodologii vědy. Píše tady jako ředitel ústavu v první osobě, nejdříve o tom, co mu bylo uloženo. Měl „provést kádrové změny v zájmu urychleného trvalého překonání vážných politických a odborných problémů v české sociologii“. Dále vykazuje, co všechno udělal. A je tu také zajímavá statistika. Pokud šlo o pracovníky bývalého Sociologického ústavu ČSAV, ze 71 pracovníků jich bylo „eliminováno“ ... 33, to je 46 procent, a z toho vědeckých pracovníků bylo eliminováno 64 procent jejich celkového počtu. Z odborných pracovníků 42 procent a z dalšího personálu 36 procent ... Dále se tady také rozebírají důvody, které byly použity pro pracovní právní řešení. Tak se uvádí, že z celkového počtu eliminovaných bylo 80 procent propuštěno z politických důvodů a zbývajících 20 procent z pracovních důvodů ...“ (tamtéž, s. 711-712) (pozn. PS). K personálním změnám pod vedením R. Richty, resp. ohledně výměny členských legitimací KSČ srov. (Dobeš, 2018), (Prokůpek, 2002).

²¹² Ladislav Hrzal (*1923) – marxistický filozof, politolog, propagandista, pedagog, akademik. Náležel k čelným normalizátorům v oblasti ideologie. Zaměřoval se na úlohu lidových mas, otázky socialistického životního způsobu a kritiku buržoazních koncepcí a revizionismu – srov. (Hrzal, 1973, 1979).

²¹³ Podepsáni: L. Hrzal, J. Mužík, R. Richta, K. Rychtařík, V. Ruml, A. Sirácký, L. Szantó, L. Štoll.

²¹⁴ Srov. (Filipec et al., 1969, 1970), (Oborský et al., 1978).

Sebekritickou analýzu a reflexi Richtova týmu přináší materiál *Výzkum vědeckotechnické revoluce a některé aktuální politické problémy*, předložený ÚV KSČ.²¹⁵ Veřejně byl obrat vyhlášen v několika článcích na podzim 1969. V září 1969 vychází v *Rudém právu* sebekritika *Citlivý bod vědeckotechnické revoluce* (Filipec et al., 1969), s podtitulem *Uzavřela se dějinná role dělnické třídy?* J. Filipec, A. Hodek, R. Richta a T. Vaško odmítají tvrzení, ze kterého vycházela značná část teorie reformního komunismu (a i část dřívějšího Richtova výzkumu),²¹⁶ že se snižuje „dějinná úloha dělnické třídy“ a na její místo nastupuje inteligence:²¹⁷ „Ve skutečnosti právě zde leží citlivý bod, který neúprosně odděluje marxistickou koncepci vědeckotechnické revoluce od maloburžoazních a technokratických pohledů. Zde vede ostrá čára mezi frontami současného zápasu“ (Filipec et al., 1969, s. 3).²¹⁸ Zdůrazněna je orientace na osvojení si VTR ze strany mezinárodního dělnického hnutí a její ovládnutí v zápase s kapitalismem, jehož „sociální podstata ... se ani v období vědeckotechnické revoluce nemění“ (dtto).²¹⁹

26. 11. 1969 zdůrazňují v rozhovoru *Svoboda, řízení a efektivnost vědy* (Redakce, 1969)²²⁰ R. Richta a J. Filipec na to, že svoboda vědy neznamena svobodu šířit

²¹⁵ R. Richta přiznává chyby zejména ohledně manifestu (Kolektiv, 1968a) a připouští, že „výsledky práce jeho týmu byly spojeny s nesprávnými a politicky scestnými koncepcemi a interpretacemi“ (Dobeš, 2018, s. 118-119). Dobeš pokračuje: „Už nyní vyzvedával motivy, které jsou pak charakteristické pro jeho působení v letech normalizace“ (tamtéž, s. 119). Šlo o prohloupení sepětí VTR se socialismem, zdůraznění protikladu socialismu a kapitalismu, nezbytnost vedoucí úlohy strany (i při rozvoji vědy) atp., což precizuje část II. V.

²¹⁶ In (Sommer a kol., 2019) stojí, že podle R. Richty spočívala VTR v rozšíření vědy jako pracovního sektoru do všech pater společnosti, zánik klasického průmyslového dělnictva vlivem automatizace a individualizace práce přispívající k humanistickému rozvoji. „Člověk budoucnosti bude aktivní, sebevědomý, více individualistický, avšak neustále sám sebe kultivující prostřednictvím vědeckého poznání a všeobecně dostupných statků“ (tamtéž, s. 61). Též i D. Bell predikoval, že takovýto vývoj by mohl v socialistických zemích vést k rozporu mezi běžnými občany-dělníky a vzdělanými technokratickými elitami. Socialistická VTR, která měla kromě řady technických vymožeností přinést i vyšší míru svobody a seberealizace, nesla přitom v sobě značné riziko odcizení vzdělaných elit a negativních dopadů technokracie.

²¹⁷ Dle původních názorů se do procesů VTR postupně musí zapojit celá společnost, čímž má mizet výsadní postavení dělnické třídy. Sama dělnická třída se má měnit a přestávat existovat jako třída. Richta uvažuje o „souhrnném dělníkovi“ coby kategorii, do které spadají odborníci, techničtí a vědecktí pracovníci. Tímto má být překonáno třídní složení a zůstat v platnosti členění podle povahy práce mezi prací složitou, tvůrčí a jednoduchou, mechanickou – srov. např. pasáž *Vědeckotechnická revoluce a sociální rozvrstvení* v kapitole *Společenské a ideové problémy epochy vědy a techniky* ve čtvrtém oddíle *Nové rysy společenského vývoje v období vědeckotechnické revoluce* in (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967).

²¹⁸ Nového může v této oblasti VTR přinášet to, že „v její perspektivě, spojené s postupem společnosti ke komunismu, se pracující odborníci stávají krok za krokem součástí dělnické třídy. A že naopak dělníci mohou uskutečnit vědeckotechnickou revoluci jedině v procesu ustavičného rozvoje svých tvořivých sil a ve svazku s odborníky“ (Filipec et al., 1969, s. 3).

²¹⁹ Oficiální marxismus-leninismus označil všechny přístupy, které se odklonily od třídního ukotvení společenské analýzy za pravicový oportunistus, který měl popírat vedoucí úlohu dělnické třídy v socialistické společnosti či dělnický charakter komunistické strany – srov. (Biľak, 1972), (Šolc, 1970), (Skaržinská, 1976). Téma Richtova revizionismu, resp. normalizačních modifikací VTR diskutuje část II. V.

²²⁰ Již v prvním čísle obnoveného časopisu *Tvorba*, sloužícího jako ideový pilíř normalizace, je – in (Rd., 1969) – „Richta vyzvednut jako generační příklad vyrovnání se s odpovědností, která se nacházela v návratu k principům, z nichž tato společnost vzešla“ (Dobeš, 2018, s. 119). Přičemž „nové vedení mělo dát

protisocialistické koncepcce. Vědecké poznání má vždy společenské důsledky, které musí řídit stát. Státní orgány mají rozhodovat o tom, jak bude vědecké poznání využíváno.

V lednu 1973 je *Rudém právu* otištěna stať *Vědeckotechnická revoluce v třídně rozděleném světě* (Richta, Filipec, 1973), operující s definicí VTR in (Kolektiv, 1973).²²¹ Tento revoluční proces přeměny vědy a techniky nemůže být pochopen skrze buržoazní koncepcce omezující se např. na technickou stránku. Upozorněno je na zostření protikladů kapitalismu procesy VTR, kdy tato má prohlubovat všeobecnou krizi kapitalismu. Autoři píší: „*Je to ... právě a jedině dělnická třída, která svým objektivním zájmem představuje rozhodující vedoucí sílu tohoto procesu. Podmínky vědeckotechnické revoluce ... nejen neruší dějinnou roli dělnické třídy a její strany, nýbrž naopak ji naplňují a dávají jednoznačně vyniknout významu této třídy a její strany jako nezastupitelné vedoucí síly v procesu osvojení vymožeností vědeckotechnické revoluce ve prospěch socialistické společnosti a rozvoje lidských sil*“ (tamtéž, s. 3).²²²

(Andělová, 2021) uvádí: „*Činnost Richtova týmu byla po invazi pozastavena a jeho „nová etapa“ začala na podzim 1969, když se Richta i část jeho bývalého týmu stali „prvním společensko-vědním kolektivem“, který se otevřeně přihlásil k novému vedení strany a jejímu ideologickému směřování*“ (tamtéž, s. 72). In (Mervart, 2013, s. 28-29) je Richta titulován jako „*vrchní dohlížitel na „konsolidaci“ ve filosofii*“ v čele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a současně jako „*hlavní garant*“ VTR.²²³ Koncept socialistické VTR byl ovšem přehodnocován a následně zkoumán v upravené podobě, jak shrnuje část II. V.²²⁴

Mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí VTR se Richtovi v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV podařilo udržet. I tento ovšem musel být reorganizován²²⁵ a byl veden k zahájení úzké spolupráce se sovětskou akademií věd.²²⁶

socialistickému vývoji ztracenou dynamiku, čímž by naplnilo skutečné jádro polednové politiky, obnovila by se přetržená kontinuita a práce a život Richtovy generace by znovu dostaly smysl ...“ (dtto).

²²¹ Představenou v rámci subkapitoly II. V.

²²² „*Právě důsledně třídní přístup a obnovení důrazu na významnost dělnické třídy v dějinném procesu budování komunismu byl jeden ze stavebních kamenů obnoveného marxismu-leninismu a kritiky intelektuální produkce druhé poloviny šedesátých let*“ (Andělová, 2021, s. 72). Srov. (Formánek, 1973), (Charvát, 1977).

²²³ Z působení Richty za normalizace je zklamán M. Zeman, který in (Zeman, 2005) píše, že od roku 1967 byl nejmladším členem mezioborového týmu R. Richty, který zkoumal dopady VTR. Srov. (Čulík, 2005).

²²⁴ Srov. (Filipec, Richta, 1973), (Kolektiv, 1973), (Richta, 1974 aj.).

²²⁵ I v reakci na výzkumný program ústavu, kdy jedním z těžišť se měl stát úkol *Socialistická společnost v údobí vědeckotechnické revoluce a v podmínkách třídně rozděleného světa* – srov. (Dobeš, 2018).

²²⁶ Srov. (Dobeš, 2018), (Prokůpek, 2002).

VTR v jejích různých podobách přitom zůstávala hlavním zaměřením Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV pod Richtovým vedením, kde fungovala speciální sekce VTR.²²⁷

K aktivitám Richty v bouřlivém roce 1968 lze dodat, že R. Richta působil jako ředitel Filosofického ústavu ČSAV. Vzpomíná J. Zumr: „V lednu 1968 se i ve Filosofickém ústavu odehrál „palácový převrat“. Dosavadní ředitel Vladimír Ruml musel pod tlakem veřejného mínění rezignovat na svou funkci, ředitelem byl jmenován Radovan Richta a já jeho zástupcem. Richta se však tehdy začal pohybovat v nejvyšší vrstvě české politiky a záležitosti ústavu plně přešly na mne ... Nástupem normalizace skončila i moje místoředitelská kariéra v ústavu“ (Kanda, Mervart, 2018, s. 356).²²⁸

Richta se významně zasloužil o české vydání díla *Rukopisy „Grundrisse“* (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977). V roce 1969 koncipuje úvod k českému překladu prvního svazku „*Grundrissů*“ pod názvem *Marxova cesta revoluční kritiky* (Richta, 1971a). Richtovi měl české vydání „*Grundrissů*“ přislíbit samotný G. Husák. S dílem se Richta seznamuje ve Švýcarsku, kam byl evakuován z Terezína a léčen. Z „*Grundrissů*“ vychází text (Richta, 1963a) i sestavení týmu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).²²⁹

Marxův rozsáhlý rukopis z let 1857-58²³⁰ byl poprvé vydaný v letech 1939-41 v moskevském Nakladatelství cizojazyčné literatury. Marxovým cílem bylo „kriticky

²²⁷ „Jejím úkolem byl teoretický a metodologický výzkum vědeckotechnické revoluce jako komplexního společenského procesu spojeného vnitřně s revolucí socialistickou. Měla pokračovat ve vysvětlení podstaty a vnitřní struktury vědeckotechnické revoluce a soustřeďovat se také na popis jejího rozdílného průběhu v podmínkách socialismu a kapitalismu ...“ (Dobeš, 2018, s. 125). Nedílnou součástí byla u kritika buržoazních koncepcí – srov. např. (Filipec, Richta, 1972a), resp. subkapitulu II. V.

²²⁸ Zumr dále uvádí: „Bylo to brzy po Novém roce 1968. Seděli jsme s Kosíkem, Kalivodou a Richtou U Piaristů a řešili jsme, jak naložit s ústavem po odchodu Vladimíra Rumla – stranická organizace totiž odhlasovala Rumlovo odvolání. Nabízeli jsme tu funkci Kosíkovi, dokonce i Patočkovi, také Kalivodovi, ale všichni se vzpěchovali. Následně přišla řeč na Richtu, který byl tehdy liberál a měl i styky s „opoziční“ stranickou vrstvou, vědělo se ovšem, že není stoupencem směru Kosíkova a Kalivodova. Nakonec jsme dospěli ke kompromisu: Richta se měl stát ředitelem a já jeho zástupcem – aby se to názorově vyvážilo. Na prezidiu to schválili bez námitek. Richta však už v té době pracoval ve stranické skupině, která připravovala podklady pro reformy. Tomu se plně věnoval, takže vedení ústavu zůstalo na mně. To trvalo dva roky. V dubnu 1969 přišel obrat a začaly normalizační prověrky, v nichž jsem samozřejmě neuspěl“ (Kanda, Mervart, 2018, s. 364).

²²⁹ R. Valenčík píše: „Pro recidivu těžkých onemocnění se R. Richta (shodou okolností těsně po srpnu 1968) podrobil léčení ve švýcarské klinice. Po nástupu Husákova normalizačního vedení mu bylo nabídnuto, že pokud se vrátí zpět do Československa, bude moci jeho tým pokračovat v práci, v opačném případě ponosou jeho členové všechny následky normalizace. Přestože měl nabídku pokračovat v práci v Kanadě a vytvořit tým jak z naším emigrace, tak i některých zahraničních odborníků, vrátil se. V osobním telefonickém rozhovoru s G. Husákem měl však jednu zásadní podmínku – vydání Rukopisů „Grundrisse“ v češtině. Ty také skutečně vyšly, ovšem až v roce 1973, zatímco předmluva k nim byla napsána bezprostředně po uvedeném rozhovoru v dubnu 1969“ (Valenčík, 2022b). Je sepsána v Dobříši a datována „15. 4. 1969“ (Richta, 1971a, s. 25).

²³⁰ „To, co obvykle bývá nazýváno Grundrisse, je ve skutečnosti soubor sedmi poznámkových sešitů, sepsaných v období mezi rokem 1857-58, v mezidobí mezi Manifestem a prvním dílem Kapitálu. Vznikly uprostřed jedné z prvních velkých ekonomických krizí kapitalismu ...“ (Mosco, 2012).

obsáhnout všechny oblasti ekonomické teorie i praxe ...²³¹ Marx sám hovořil o této práci ve svých dopisech většinou jako o „ekonomii“, „ekonomických studiích“. Název „*Grundrisse der politischen Ökonomie*“ dala rukopisu redakce prvního moskevského vydání na základě Marxových výroků o charakteru a stavu rukopisu v průběhu práce a po hrubém dokončení“ (Redakční předmluva k českému vydání, Marx, 1971, s. 27-28).

Marx plánoval podat spolu s výkladem systému buržoazní ekonomie i jeho kritiku. Plány práce načrtává *Úvod*.²³² Následně Marx plány modifikuje a dospívá také k nové třídní osnově knihy o kapitálu či posléze i k opuštění konceptu souhrnné ekonomické práce. V roce vychází 1859 text *Ke kritice politické ekonomie*²³³ a je taktéž koncipováno nové pojetí fundamentální ekonomické studie *Kapitál*.²³⁴ Obě díla využívají idejí i postupů z „*Grundrissů*“. Text „*Grundrissů*“ zůstává obtížný, neuspořádaný, nevytříděný, nedotažený²³⁵ – „... téměř tisíc stran pracovních textů, náčrtů a poznámek ...“ (Richta, 1971a, s. 7). Včetně drobných chyb (někde redakcí avizovaných i opravených).

I proto nelze „*Grundrissy*“ absolutizovat a přeceňovat.²³⁶ Na straně druhé rozhodně ale také nikoli zcela ignorovat. Poctivé je ovšem přiznat si, že právě pro „*Grundrissy*“ ve značné míře platí, že právě v nich se dá vyhledat opora pro tvrzení opravdu mnohá. S nadsázkou vlastně téměř pro cokoli. Když bude vyhledavatel přesvědčen, že nějaká Marxova pasáž, myšlenka, náznak, věta či pouhé slůvko příslušnou hypotézu podporuje, tak při vynaložení jistého úsilí pravděpodobně něco takového opravdu i nalezne. Text „*Grundrissů*“ je nelehký, nejednoznačný a samozřejmě kriticky záleží i na jeho překladu.

²³¹ „Tato intenzivní práce na rukopise byla podložena materiálem, jehož shromáždění si vyžádalo několik let studií“ (Redakční předmluva k českému vydání, Marx, 1971, s. 27). „Rukopis vyplnil 7 sešitů o celkovém rozsahu téměř 50 tiskových archů“ (tamtéž, s. 28).

²³² K Marxovu výkladu všeobecných zásad díla srov. (Marx, 1971, s. 60-62). K Marxovým studiím politické ekonomie též srov. skicu podanou Marxem v *Předmluvě* práce *Ke kritice politické ekonomie* (Marx, Engels, 1963). V poznámkách ohledně „*Grundrissů*“ redakce uvádí: „V srpnu 1857 až červnu 1858, kdy Marx pracoval na první knize, tj. na knize „O kapitálu“, napsal asi 50 tiskových archů. Tento rukopis vydal v letech 1939-1941 Institut marxismu-leninismu při ÚV KSSS německy pod názvem „*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*“ („Nástin kritiky politické ekonomie (Koncept)“). V tomto rukopise, který se skládá z všeobecného úvodu, kapitoly o penězích a značně obsírnější kapitoly o kapitále, načrtl Marx výsledky svých mnohaletých ekonomických studií, mimo jiné základní teze své teorie hodnoty. Rukopis z let 1857-1858 je ve skutečnosti první nedokončenou variantou první části základního ekonomického díla, na jehož napsání Marx v té době pomýšlel“ (Marx, Engels, 1953, s využitím https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1859/Ke_kritice/predmluva.htm).

²³³ Česky např. (Marx, 1963).

²³⁴ Česky klíčový I. díl např. jako (Marx, 1953b).

²³⁵ Srov. (Mosco, 2012) či (Nicolaus, 1973), včetně interpretací „*Grundrissů*“ ve smyslu Marxe-blouznivce.

²³⁶ Nezřídka dochází k vytrhávání Marxových myšlenek či dokonce jednotlivých slov z celkového kontextu, často i s cílem stavět proti sobě Marxe z různých etap jeho života atd. Což však není kritika cílící na Richtu.

(Richta, 1971a) vyzdvihuje „osudovou přitažlivost Marxova díla pro soudobou civilizaci“ (tamtéž, s. 7). Odmítá zásadní revidování idejí Marxe a opakuje, že „se soudobý svět dosud plně nevyrovnal s tímto myšlenkovým bohatstvím“ (tamtéž, s. 8).²³⁷ Za připomenutí stojí Richtova slova: „Všimněme si už jen toho, že Marxova příslovečná šíře záběru vyvolává útrpný úsměv a podezření z diletantství u nejednoho odborníka, jenž vězí oběma nohama v půdě specializace, rozvinuté průmyslovým systémem do vpravdě úděsných rozměrů. Na druhé straně Marxova vědecká svědomitost a jemnost jeho pojmového aparátu se zdá být pouhým zanedbatelným vrtochem pro nejednoho nedouka, pokud má sklon přijímat myšlenkový svět jen z hlediska okamžité módy“ (tamtéž, s. 9).²³⁸

R. Richta nastoluje otázky: „Proč vlastně začínají Marx a Engels v raných pracích „kritikou německé filosofie a filosofie vůbec“ či „účtováním se svým dřívějším filosofickým svědomím“ – tedy kritikou, jež v nejobecnější poloze postihuje způsob činného sebeuplatnění člověka v buržoazní průmyslově civilizaci? Proč pokračují „kritikou politiky a národohospodářství“ – jak zní Marxem zamýšlený titul textů označovaných obvykle jako „Ekonomicko-filosofické rukopisy“? Proč se nakonec soustředí na „kritiku politické ekonomie“ – natolik, že toto rčení provází jako titul či podtitul téměř všechna další Marxova díla? Proč uprostřed této práce, kterou považují za klíčovou, nejednou naznačují potřebu jít dál ke kritice všeobecných určení produkce, celého způsobu osvojování světa – a tak se vlastně opět z opačné strany vrací k výchozí problematice?“ (Richta, 1971a, s. 9).

Hledání odpovědí počíná odvíjet Richta následovně: „Marx a Engels kriticky zpracovávají látku filosofie, politiky a ekonomie, protože právě v těchto formách se konstituovaly obrysy života v buržoazní průmyslově civilizaci“ (Richta, 1971a, s. 9-10).²³⁹ Přičemž „výbušné“ otázky seberealizace člověka, „vše to, co od počátku bytostně provázelo Marxovu cestu“ (tamtéž, s. 11) nelze – podle Richty – považovat za pouhou „radikální formulaci či epizodou hodnou zapomnění“ (dtto) ani za nezralé plody či eschatologické

²³⁷ Richta připouští, že: „Marxovo dílo nesporně „stárne“ – ale ne víc než skutečnost, civilizace, z jejíž kritiky vyrostlo; udržuje si proto stále původní schopnost obohacovat se praktickou přeměnou tohoto světa. V jistém smyslu dokonce teprve současná doba, jež rozevřela dokořán Marxem zjištěné protiklady, může plně ocenit jeho myslitelskou sílu“ (Richta, 1971a, s. 8). „... vznik socialismu, nesporně imponantní postup revoluce – to vše prakticky ověřilo Marxovy závěry natolik, že je prostě nelze popřít ...“ (tamtéž, s. 8-9).

²³⁸ „Z takových úhlů se právě to, v čem se zračí podstata marxismu, jeví jako vnější náhoda, osobní osud či věc individuální povahy, talentu“ (Richta, 1971a, s. 9).

²³⁹ „Právě a jen jejich kritickým přezkoumáním bylo možno teoreticky otevřít proces překonávání kapitalismu a průmyslově civilizace, jež se realizovala v jeho znamení ... Marxova a Engelsova univerzalita, jejich schopnost zvládnout vrcholy německé klasické filosofie, francouzské politické a sociální teorie a anglické politické ekonomie nebyla vůbec jen šťastnou shodou okolností či neobvyklým osobním darem, nýbrž zároveň strohou podmínkou, bez níž nebylo možné vypracovat totální, vnitřně konzistentní kritiku buržoazní průmyslově civilizace – a tedy být Marxem či Engelsem“ (Richta, 1971a, s. 10).

prohřešky Marxova mládí. Obdobně jako by neměl být proti sobě stavět „mladý“ Marx proti „zralému“ anebo Marx-vědec versus Marx-revolucionář.²⁴⁰ „... všechny podobné kontrapozice různých „Marxů“ proti sobě bývají pouze důsledkem neschopnosti vniknout do povahy Marxova díla jako celku, anebo vyjadřují vědomý pokus o jeho revizi, rozbití na odporující si složky. V takové interpretaci se nutně ztrácí právě cesta revoluční kritiky, která charakterizuje Marxovo dílo. Neboť pravda – celá pravda – není nikdy dosažitelná na půdě pouhých pouček; jejím skutečným živlem a kritériem je cesta, spojení teorie a metody, kritiky a praktické přeměny světa“ (tamtéž, s. 11-12).²⁴¹

„Stalo se proto holou nezbytností pro rozvoj marxistického myšlení zvládnout nejen výsledky Marxovy myslitelské činnosti, ale také cestu, po níž je těchto výsledků dosahováno. Svéráznou roli v tom má seznámení s rukopisným dědictvím, z něhož je patrné, jak se tato cesta prakticky konstitovala od počáteční expozice problémů buržoazní průmyslové civilizace až k postupnému zvládnutí celého komplexu její kritiky. Po vydání Marxových raných rukopisů má tu klíčové postavení několik rozsáhlých přípravných textů ke „Kapitálu“ (tamtéž, s. 12). „Z nich zřejmě nejdůležitější jsou právě „Základy kritiky politické ekonomie“ ...“ (dtto), čímž jsou míněny představované Rukopisy „Grundrisse“.²⁴²

„Význam těchto rukopisů není ovšem ani v bohatství autoritativních citací, ani ve „vyčerpávajícím“ podání látky“ (Richta, 1971a, s. 12).²⁴³ Leninskou interpretaci Marxova přístupu, který v Marxově „vědecké metodě zkoumání společnosti shledával historismus provedený do všech důsledků“ (Richta, 1971a, s. 13) následně R. Richta osvětluje a dokladuje.²⁴⁴ Na pojmu práce²⁴⁵ anebo na kategorii výrobních sil.²⁴⁶

²⁴⁰ Resp. konstruována trhlina „mezi „exogerickým“ a „esoterickým“ Marxem – jak to formuloval např. H. Klages ...“ (Richta, 1971a, s. 11). Srov. (Klages, 1964, 1968) (pozn. PS).

²⁴¹ „K pravdě nepatří jen výsledek, ale také cesta“ – tato podivuhodná, zcela moderně znějící slova, jež si kdysi Marx poznamenal, ve své důsledné aplikaci zdvihla jeho pojetí rázem vysoko nad tradiční základy společenské vědy a vědecké kritiky, tvoří dodnes zdroj jeho neopakovatelné badatelské síly – a zároveň i zdroj obtíží, častý kámen úrazu pro výklad jeho myšlenek“ (Richta, 1971a, s. 12).

²⁴² Richta dále připomíná Marxův rukopis pozdějšího data, „obvykle označovaný (původně Marxem) „Der Produktionsprozess des Kapitals““ (Richta, 1971a, s. 12). Tento má být dostupný pouze „v originálním vydání „Archivu Marxa a Engelsa“, sv. II. (VII.), Moskva 1933“ (dtto). K čemuž by měly být – podle Richty – ještě přiřazeny „dosud jen zčásti zveřejněné „Sešity o technice“ („Voprosy istoriji jestestvoznanija i techniki“, sešit 25. Moskva 1968), těžko dostupné pro českého čtenáře“ (Richta, 1971a, s. 12).

²⁴³ „Čtenář, který by hledal v Marxových výročních sumu „pouček“, bude na prvý pohled spíše zděšen, když ho ovane dech tvořivé myslitelské činnosti. Snad nic v tomto rukopise není „hotové“ a „vyčerpávající“; snad na žádnou formulaci nelze bez rozvahy přísahat“ (Richta, 1971a, s. 12-13).

²⁴⁴ „... je sledován sám vznik všeobecných abstraktních forem. Vedle buržoazní průmyslové civilizace se tu ... zkoumá i několik odlišných společenských a civilizačních okruhů ... Vystupuje tu proto na povrch mnohem zřetelněji historická podstata a hranice těch nejabstraktnějších všeobecných forem a kategorií, jež bývají považovány za „věčné“ konstanty, za obecný rámeček ... života a dějin vůbec; ve skutečnosti jde o produkty

Důraz Richta klade na měnící se postavení člověka ve světě výrobních sil – „... v určitých fázích používá člověk jako stěžejní výrobní síly sama sebe či druhého člověka, později nechává společnost vystupovat vedle toho své výtvoř, aby konečně ze sféry bezprostřední výroby vyřadila pracovní sílu člověka a nahradila ji technickou aplikací vědy – této nejdynamičtější výrobní síly ...“ (Richta, 1971a, s. 15).²⁴⁷ „Tím se ... podstatně mění a obohacuje sám pojem výrobních sil, pro něž už přestávají stačit představy, odvozené a převzaté z tradičního průmyslového systému. Právě od pronikání vědy jako bezprostřední výrobní síly společenské práce očekává Marx ... vytvoření předpokladů k realizaci převratu v hmotných základech života ... na bázi socialismu“ (dtto).²⁴⁸

Připomínáno Richtou je, že společnost Marx nepovažuje „za prostý souhrn jednotlivců, nýbrž za sumu vztahů, za komplex poměrů, v nichž vystupují individua v produkci lidského života navzájem“ (Richta, 1971a, s. 15).²⁴⁹ „Obdobně oproti tradičnímu zvěcněnému pojetí člověka jakožto jedince, pro kterého je společnost a svět něčím vnějším, k čemu může být i nebýt lhostejný, shledává Marx ... naopak člověka, který svou individualitu teprve utváří, vypracovává z vázanosti na prostředí, který se zjednotlivuje historickým procesem – tedy mění se z pouze naturálního jedince a „stádní bytosti“ v „individuum určené ze všech stran

zcela specifického stupně civilizačního vývoje, za něhož jsou třídní poměry odděleny od lidí a rozvinuty ... do formy všeobecnosti – a tak je tomu právě v buržoazním průmyslovém systému“ (Richta, 1971a, s. 14).

²⁴⁵ „Tak je tomu s pojmem „práce“: vystupuje bezprostředně ve své abstraktní podobě „práce vůbec“, „abstraktní práce“ pouze v nejrozvinutějším systému dělby práce – v kapitalistické továrně, u pásu, v průmyslu založeném na strojové soustavě. Avšak podobný osud mají i pojmy, na nichž je založena celá soudobá sociologie (jako je „společnost“ vůbec, abstraktní „individuum“ apod.): zdají se být předpotopním základem veškerých dějin, ačkoli v této abstraktní podobě, jako „reálná abstrakta“ jsou vlastně produktem zcela určitého dějinného rozvoje – totiž právě buržoazní průmyslové civilizace“ (Richta, 1971a, s. 14). Ohledně „práce vůbec“ dodejme, že o této píše Marx např. in *Sešit M – Úvod* (Marx, 1971, s. 58) (pozn. PS).

²⁴⁶ „Běžná představa rozumí obdobně ... pojmu výrobních sil tak, že v nich vidí nikoli určitou historicky vznikající charakteristiku společenské a lidské praxe, způsob přetváření světa a sebeutváření člověka, nýbrž spíše jednou provždy vymezený soubor věcných činitelů výrobního procesu. Podle toho dochází pak v dějinách vlastně jen ke kvantitativnímu rozmnožování těchto předem ... určených věcí“ (Richta, 1971a, s. 14). Marx zde vyvrací „tuto vulgarizaci. Líčí proces dělby práce a používání přírodních sil, v němž se výrobní síly lidského života oddělují od člověka i od naturálního prostředí. Vytváří se tak celá škála společenských i technických činitelů produkce lidského života s proměnlivou strukturou i dynamikou. Až konečně v moderní průmyslové produkci (ve dvojici strojových mechanismů a pracovních sil) se shledáváme s „výrobními silami o sobě“ – s abstraktními jednotkami výrobních sil ve formě věcí. Podle nich je pak zpětně i kupředu modelována představa výrobních sil vůbec, která ovšem v sobě nese meze, z nichž povstala“ (tamtéž, 14-15).

²⁴⁷ „... nejsolidnější formy bohatství“ (Richta, 1971a, s. 15).

²⁴⁸ „V ... těchto úvahách se Marxova cesta s plastickou názorností odděluje od klasické karteziánské představy o vztahu objektu a subjektu v historickém procesu, ve společenské praxi. Ve vnějších, člověkem modifikovaných, ale od člověka oddělených podmínkách života vidí Marx různé dějinné stupně a roviny sebeutváření společenského člověka. Zároveň na druhé straně ... chápe historicky nejen objektivní svět – to samo by vedlo do slepé uličky relativismu – ale i sám subjekt, společnost a člověka“ (Richta, 1971a, s. 15).

²⁴⁹ „Představuje tedy strukturu, jež se mění a vlastně teprve vypracovává v procesu dělby práce a součinnosti lidí ve výměně látek s přírodou. Společnost ve své abstraktní formě vzniká rozkladem naturálních, nižších vazeb kmenových, stavovských; společnost ve své vlastní pozitivní podobě předpokládá posléze i překonání hranic a protiv třídních na půdě komunismu“ (Richta, 1971a, s. 15-16).

společensky““ (Richta, 1971a, s. 16).²⁵⁰ Z „Grundrissů“ má vyplývat, že „Marx ani v ... době intenzivních příprav „Kapitálu“ v nejmenším neopustil své zaměření k řešení základních lidských problémů. Zdánlivě pouze ekonomické problémy, jak se zračí ve zbožní výrobě, v peněžní cirkulaci, v poměru kapitálu a práce analyzuje Marx jako problémy různých historických stupňů přetváření světa a sebeutváření člověka“ (dtto).²⁵¹

Richta pokračuje: „Snad se to může zdát paradoxem, ale právě předchozí kritika filosofie umožnila Marxovi nejpronikavější kritiku politické ekonomie. Klasická politická ekonomie byla s to zobrazit nanejvýš, jak se produkuje uvnitř buržoazních poměrů, nikoli však jak se produkují samy tyto poměry a zároveň jak se produkují podmínky pro jejich zrušení“ (Richta, 1971a, s. 17). „Marx pochopil, že zákonitý civilizační proces není jednorozměrným pochodem, probíhajícím podle jediné logiky a stejných forem. Rozestupuje se naopak do složité dialektiky člověka a jeho díla, zprostředkované též celým předivem ekonomiky. Zbožní výroba, peněžní cirkulace, rozšířená reprodukce kapitálu atd. – spolu s dělbou práce, rozvojem obchodu, vznikem průmyslu apod. – představují různé momenty a dějinné vrstvy civilizačního procesu. Liší se v postavení subjektivních a objektivních prvků výrobního procesu, a přinášejí proto i některé modifikace do zákonitostí společenského pohybu“ (dtto).²⁵²

²⁵⁰ „Tím, že se člověk vyděluje z původních naturálních svazků s druhými i s okolím, že postupně proti sobě kupí předmětné moci, jež vyrůstají ze společenství ... dostává sám povahu sebeodcizené bytosti – abstraktního individua. Avšak tím zároveň člověk nabývá teprve možnost vstupovat jakožto formálně svobodné a na okolí nezávislé společenské individuum do různých poměrů s druhými i s přírodou. Teprve překonáním tohoto stadia je pak toto individuum s to nabývat cílevědomě nového poměru i k sobě samému. Takový historický proces staví nakonec člověka nutně před otázku univerzálního osvojení svých odcizených sil, svého vlastního rozvoje jakožto společenského individua. Vývoj výrobních sil a vlastnických forem v buržoazní průmyslové civilizaci tak ukrývá ... všeobecnou konstituci společenského individua jakožto individua, které je schopno – když jsou odstraněny třídní meze a protiklady – univerzálního a stálého rozvoje. V tomto svém lidském určení už ovšem není individuum pouhým produktem přírody, nýbrž je vysloveně produktem dějin – socialistické revoluce a vysoce rozvinuté civilizace“ (Richta, 1971a, s. 16).

²⁵¹ „Produkce není u Marxe pouhým produkováním věcí, nýbrž především produkováním lidského života – procesem, v němž nejen člověk produkuje, ale také je produkován a reprodukován“ (Richta, 1971, s. 17). Teprve po přečtení „Grundrissů“ pochopíme, „jaké myšlenkové bohatství je ukryto v tisíckrát opakované Marxově větě, jež definuje jeho pojetí dějin: „Ve společenské produkci svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil““ (dtto).

²⁵² Důslední uplatnění dialektické metody v „Grundrissech“ oceňuje J. Heller. Např. to, že marxismus „je schopen akceptovat víceliniovost dějinného vývoje, i tedy možnost paralelních vývojových linií, které mohou zdegenerovat a stát se slepou uličkou, dále i možnost, aby přechod k vyšší formaci probíhal, jako když z kmene postupně raší jedna a posléze, třeba i po jejím odpadnutí, větev druhá – silná a životaschopná ...“ (Heller, Neužil a kol., 2011, s. 18). Což má pomáhat „zvládnout určitý šok, jež vyvolala porážka systému, který se považoval za skutečný a již definitivní socialismus povolovaný k ovládnutí celého světa“ (dtto). Za skutečný socialismus pak Heller považuje socialismus samosprávný. Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že Heller má na mysli úvahy o dějinném vývoji v pasážích o formám, předcházejících kapitalistické výrobě. In

První část²⁵³ Marxovy kritiky buržoazní politické ekonomie sleduje „zbožně peněžní cirkulaci, jak se vyvinula ještě před vznikem vlastní buržoazní průmyslové produkce“ (Richta, 1971a, s. 17). „Marx konstatuje, že v této cirkulaci, založené na existenci peněz, dochází k radikální změně v tom smyslu, že se směnná hodnota jako zprostředkovatel koloběhu konstituuje v samostatný aktivní subjekt ... Zde už nejde o pouhou kritiku zbožního fetišismu a s ním spojeného „rozchodu mezi podstatou a jevem“ v novodobé společnosti, který kdysi konstatoval Rousseau. Jádrem této Marxovy kritiky spočívá mnohem hloub v pochopení změn, jež do struktury objektu a subjektu přináší rozvoj zbožně peněžní cirkulace. Oproti prostému fetišismu zboží, v němž je subjektivita věcných společenských poměrů omezena zvláštní užitnou hodnotou zboží, objevuje se v penězích všeobecná zprostředkující síla, jež zpřetrhává celé předivo naturálních souvislostí lidí a věcí. V penězích dostává společenský poměr samostatnou, na každém jednotlivém zboží nezávislou jsooucnost ... Cirkulace, zprostředkovaná penězi, je proto prvou oblastí, v níž vystupuje vlastní podoba odcizení, kde se produkty civilizace skutečně začínají zmocňovat vlády nad člověkem“ (tamtéž, s. 18).

V části druhé²⁵⁴ „Marx dokazuje, že v kapitálu postupuje konstituování odcizené společenské moci ještě mnohem dál. Dostává činnou podobu: kapitál tím, že vstupuje do poměru s živou prací, zdvihá se v totální pohyblivý subjekt, v „hodnotu, jež se sama k sobě chová jako hodnota“, v „sebezhodnocující se hodnotu“, v „přesahující subjekt“ nejen odcizený, ale též odcizující, jenž se realizuje v celém systému průmyslové civilizace“ (Richta, 1971a, s. 18).

Pozornost cílí na odcizení: „Běžné představě se zdá, že uvnitř průmyslové produkce, kde vůči sobě stojí už jen stroje a pracovní síly ve věcné podobě, vyhasíná ekonomický poměr a s ním i fenomén odcizení ...“ (Richta, 1971a, s. 18).²⁵⁵ „Odcizení je tu rovnou měrou vtěleno do objektivních i subjektivních prvků výrobního procesu. Člověk se tu setkává ... s cizí objektivitou (výrobními prostředky, náležejícími kapitálu a účinkujícími jako ovládající

II. svazek (Marx, 1974b) in *Sešit IV – Kapitola o kapitálu* figuruje část *Formy předcházející kapitalistickou výrobu (O procesu, který předchází tvorbu kapitálového vztahu čili původní akumulaci)* (tamtéž, s. 85-129).

²⁵³ Míneňna *Kapitola o penězích (Sešit I a II)* in I. svazek (Marx, 1971) (pozn. PS).

²⁵⁴ In I. svazek (Marx, 1971) *Kapitola o kapitálu*. První oddíl: *Výrobní proces kapitálu (Sešit II, III, IV)*. Druhý oddíl: *Proces oběhu kapitálu (Sešit IV, V, VI, VII)* je obsažen in II. svazek (Marx, 1974b). Třetí oddíl: *Kapitál přinášející plody + dodatky, fragmenty, odkazy, plány etc.* přináší III. svazek (Marx, 1977) (pozn. PS).

²⁵⁵ „... avšak toto zdání je ve skutečnosti vyvoláno tím, že v průmyslovém systému je výrobní proces už v celé šíři i ve své látkové podobě přetvořen ve výrobní proces kapitálu, že převrácení subjektu a objektu, podřízení živé práce práci zhmotněné, vláda odcizených mocí nad člověkem tu dostává věcnou podobu, je přítomna v každém článku tohoto systému“ (Richta, 1971a, s. 18).

moc) ... i s cizí subjektivitou (tj. s vlastní činností jako s pouhou aplikací pracovní síly najaté kapitálem k obsluze mechanismů)" (tamtéž, s. 18-19).²⁵⁶ „Marxova analýza otevřela poprvé totální kritiku buržoazní průmyslové civilizace jakožto vývojového stupně, v němž subjektivita mocí plynoucích z lidské součinnosti a zprostředkovaných v celé produkci ... života dosahuje maxima oproti subjektivitě každého jednotlivého dělníka – což staví všeobecně a v celé šíři otázku úplného revolučního přetvoření společenských i látkových podmínek lidského života. Zde vystupuje zároveň jak civilizační význam, tak mez kapitálu, který uvedl do pohybu bezohlednou tvorbu bohatství jakožto sebeúčelu, který vynutil všeobecný vývoj na úkor bezvývojovosti většiny lidí a přes jejich hlavy“ (tamtéž, s. 19).

Následují důležité pasáže, které stojí za odcitování v (téměř) plném znění:²⁵⁷ *„Kapitál funguje jako podmínka pro rozvoj výrobních sil na onom stupni, kdy tento rozvoj potřebuje vnější ostruhy; stává se jeho brzdou, jakmile se na scéně objevují výrobní síly, které nepotřebují k rozvoji vnější tlak, protože vyvěrají přímo z všeobecné součinnosti ve společnosti a z rozvoje lidských sil“ (Richta, 1971a, s. 19-20).²⁵⁸*

„Romantická kritika, která si povšimla převrácení subjektu a objektu v buržoazním průmyslovém systému, se dodnes utápí v kontrapozici člověka a jím vytvořeného umělého světa, v perzifláži vnějších fenoménů odcizení a ve „velkém odmítnutí“ moderní civilizace vůbec. „Proti chladně věcným podmínkám, jež tu sevřely lidský život, staví soudobého člověka (jakožto „člověka vůbec“). Teprve tváří v tvář soudobé „kulturní kritice“ můžeme ocenit dalekozrakost Marxova pojetí: nikoli proto, že by ... kritika objektivních podmínek, s nimiž se individuum setkává v buržoazní průmyslové civilizaci, nešla tak daleko. Právě naopak – protože jde mnohem dál; protože postihuje celý rozsah mystifikace obsažené v

²⁵⁶ *„V strojové soustavě je pracovní prostředek proměněn i „co do svého látkového jsoucna“ v adekvátním kapitálu. Na rozdíl od pouhého nástroje není stroj pouhým pracovním prostředkem jednotlivého dělníka, nezprostředkuje jeho činnost vůči přírodě. Naopak, dělníkova činnost je zprostředkována a ze všech stran řízena pohybem strojové soustavy jakožto společenské výrobní síly. Sama činnost člověka je v buržoazním průmyslovém systému rovněž zcela přeměněna a redukována na pouhou abstrakci lidské činnosti, na reálnou „abstraktní práci“: na čistě formální činnost, lhostejnou k určitému obsahu a zároveň na čistě věcnou činnost, lhostejnou k určité formě. Tato proměna zároveň pokračuje v celém mimopracovním životě základní masy obyvatelstva, který je redukován na prostou reprodukci pracovní síly ... V této souvislosti Marx ... poprvé odhalil tajemství (a možnosti) „konzumního systému“ jakožto vnějšího dosazování, umělého produkování potřeb a motivací, které podněcují konzum, a přitom se pohybují v rámci stále téže reprodukce pracovní síly v zájmu rozšířené reprodukce kapitálu“ (Richta, 1971a, s. 19).*

²⁵⁷ Jedná se o pasáže významné i z hlediska pochopení Richtových cílů (ale i postupů), ztělesněných ve studii *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), kterou představuje kapitola II.

²⁵⁸ (Formánek, 2015) poznamenává, že poskytnout výrobním silám, konkrétně především člověku, svobodný průchod, si kapitál nikdy nemohl dovolit. Šetření veškerou lidskou prací kapitál nikdy nezajímalo, což současně znamená, že produkčních schopností všech pracovníků nikdy nedokázal využít. S citací: *„... po souhrnu tvůrčích výrobních sil člověka se tu ve výrobě nikdo neptá“ (Richta, 1963b, s. 42).*

tomto systému; protože odhaluje všechny komponenty převrácení a odcizení – také na straně subjektu. Meze buržoazní průmyslové civilizace se totiž realizují stejně tak v omezených vnějších životních podmínkách jako v omezeném způsobu činného sebeuplatnění člověka; vryly se i do profilu lidského života, do úzkého kruhu potřeb a motivací pracovní síly, do omezeného chování abstraktního jedince k světu, k druhým lidem i k sobě samému. Odcizení objektivních životních podmínek je tak jen protějškem sebeodcizení člověka. Nadvláda mocí vzešlých z lidského společenství nad individuem je jen druhou stranou skutečnosti, že východiskem tu ještě není svobodné společenské individuum“ (Richta, 1971a, s. 20).

K teorii odcizení dodejme, že např. (Šaffek, 2011) považuje Marxovu teorii odcizení²⁵⁹ za „humanistické jádro díla tohoto autora“ (tamtéž, s. 4). Důraz je kladen na *Ekonomicko-filozofické rukopisy* (Marx, 1961). Podle I. Mézsárose je toto Marxovo dílo „zpočátku vlastně „reaktivním“ spisem, kde se Marx vyrovnává s politickými ekonomy, a teprve postupně Marxovi vyvstává vlastní originální koncepce“ (Šaffek, 2011, s. 21, cit, Mézsáros, 1986, s. 98). „Marx v kapitole Rukopisů „Odcizená práce“ rozeznává čtyři formy odcizení praktické lidské činnosti: vztahu přímého výrobce ke svému produktu, k vlastnímu aktu práce a zároveň k sobě samému; ke svému rodu; k druhému člověku“ (tamtéž, s. 27).²⁶⁰

Přehlížet přitom ovšem nelze roli právě teorie odcizení, kterou hrála v rozvoji tzv. západního marxismu a v neposlední řadě taktéž i poválečného revizionismu. M. Havelka píše: „Rozhodující a intelektuálně hvězdná fáze „západního marxismu“ ovšem počíná až vydáním Marxových takzvaných pařížských Filozoficko-ekonomických rukopisů z roku 1844 na konci dvacátých let minulého století. Obsahovaly výklad Marxovy teorie odcizení, která později hrála tak velkou roli v revizionismu padesátých a šedesátých let a která umožňovala více humanisticko-antropologický a méně politický, respektive politicko-ekonomický výklad jeho díla“ (Havelka, 2010, s. 181).

Pokračujme Richtou: „Konzumní systém, manipulace mas, pustota a „jednorozměrnost“ buržoazního života, zející protiva mezi člověkem a vnějším světem, opuštění, jež pociťuje individuum čelící tlaku průmyslového mechanismu, propast, která před námi vyvstane po

²⁵⁹ K interpretaci odcizení u Marxe srov. (Batišče, 1963, 1969).

²⁶⁰ M. Šaffek připomíná i odcizení globální. Při zamyšlení nad perspektivami člověka v 21. století cituje varovná slova E. Fromma: „Marx mohl stěží předvídat, do jaké míry se věci a okolnosti, jež jsme vytvořili, stanou našimi pány. Pravdivost jeho proroctví nedokazuje nic drastičtější než to, že celý rod je dnes zajatcem jaderných zbraní, které sám vytvořil, a politických institucí, jež rovněž jsou jeho vlastním výtvorem. Vyděšené lidstvo s úzkostí vyhlíží, zda bude zachráněno z moci věcí, které samo vytvořilo, a zbaveno zaslepené činnosti byrokracie, kterou si samo zřídilo“ (Šaffek, 2011, s. 37, cit. Fromm, 2004, s. 43).

prvotní teoretické kritice povrchového žvlu v nejvyvinutějších typech buržoazní průmyslové civilizace – to vše ještě není jádrem této struktury, nýbrž pouze zprostředkující vrstvou mystifikované skutečnosti, ve které je ukryto ještě mnohem hlubší převrácení mezi subjektem a objektem v buržoazní průmyslové civilizaci“ (Richta, 1971a, s. 20).²⁶¹

„Ve skutečnosti však moderní průmyslové bohatství, kapitál, není ničím jiným než v protikladné formě existující, součinností lidí vytvořená univerzalita potřeb, schopností, vztahů a produktivních sil individuů. Ve všudypřítomné a všemocné subjektivitě kapitálu, jak je realizována v průmyslovém systému, se zračí člověkem vytvořená moc, schopná totálně manipulovat člověkem – věcnými podmínkami jeho života stejně jako jeho vlastní společenskou aktivitou – moc, která ovšem stojí nad základní masou společnosti. Avšak možnost totální manipulace je zároveň nezbytným předpokladem cílevědomého seberozvíjení člověka a může se stát jeho prostředkem, pokud je svržena protikladná forma této moci“ (Richta, 1971a, s. 21). „Máme tak před sebou onen stupeň bohatství a civilizačního vývoje, který dovoluje uvést do pohybu hranice na straně objektu i subjektu, a tedy vyvolat novou, vyšší subjektivitu založenou na společenském rozvoji člověka. Teprve z této základny lze otevřít cestu k největšímu obratu mezi subjektem a objektem této civilizace – obratu, který spočívá v totálním osvojování společenské produkce lidského života socialistickou společností ve smyslu přeměny této produkce v proces všeobecného rozvoje lidí“ (tamtéž, s. 21-22).

„Marx ... považoval krajní formu odcizení, jak se vyvinula v buržoazní průmyslové civilizaci, za nutný historický průchozí bod k překonání odcizení vůbec, k svobodnému sebeurčování člověka, k vypracování subjektivity, založené na všeobecném rozvoji člověka a zprostředkované přetvářením celého komplexu objektivních životních podmínek ...²⁶² Problém novodobé civilizace se ... neřeší odmítnutím produkce bohatství ve jménu člověka, nýbrž rozvinutím bohatství ve společenskou hodnotu, přeměnou produkce bohatství v tvorbu, odhalování a uspokojování bohatých lidských potřeb a sil. To předpokládá

²⁶¹ „Maloburžoazní kritika, jenž s takovým žárem postihuje tyto fenomény, avšak přitom ulpívá pouze v této rovině jevů a nejde za ně, stává se vlastně opět nekritickou vůči subjektivitě, realizované kapitálem v celé buržoazní průmyslové civilizaci“ (Richta, 1971a, s. 20-21).

²⁶² „Individua si nemohou podřídit své životní podmínky, dokud je sama nevytvoří a dokud v nich a pomocí nich nevytvoří předpoklady, nástroje a hnací síly svého vlastního rozvoje. Vznik mohutného, od člověka odděleného bohatství, ovladatelného moderního civilizačního ústrojí – když je zbaveno třídních protikladů a mezí – se rovná vytvoření reálné báze, která nejen dovoluje všeobecnou kultivaci bytostných sil člověka, ale dokonce si ji za jistých podmínek vynucuje, a postupně z ní dělá základní existenční podmínku společnosti a člověka vůbec. Teprve touto oklikou a na této bázi se stává středem civilizačního procesu absolutní vypracování tvůrčích vloh člověka bez jakéhokoli jiného předpokladu, než je předcházející historický vývoj, což je vlastním cílem komunistického úsilí“ (Richta, 1971a, s. 22).

především zrušení všech protikladných třídních forem, které brání velké části individuů v osvojování společenského bohatství – čili vytvoření socialistických vztahů. To dále zahrnuje dosažení takové struktury a dynamiky výrobních sil, takových zdrojů bohatství, za nichž by všeobecný vývoj civilizace nebyl vykupován omezováním vývoje většiny jednotlivců, nýbrž kde by naopak univerzální a stálý progresivní rozvoj všech výrobních sil – tedy proces, jemuž dnes říkáme vědeckotechnická revoluce – zakládal a současně vynucoval všeobecný rozvoj člověka a jeho bytostných sil“ (Richta, 1971a, s. 22).²⁶³

„Marxova kritika kapitálu zůstává dodnes – či přesněji zůstává stále víc – jediným myšlenkovým projektem, který nejen vnikl do podstaty buržoazní civilizace, ale který proto též dovoluje nalézt východisko z jejích slepých uliček; tvoří nepochybně základnu veškerého moderního humanismu ...“ (Richta, 1971a, s. 23).

Richta dodává, že Marxovo zkoumání „není určeno žádným předsevzatým cílem, jenž by nevyplýval z věci samé, žádnou absolutní metodou, jež by stála nad materií dějinného pohybu. Síla jeho kritické metody naopak spočívá v tom, že vědomě volí vždy specifický způsob, odpovídající specifickému předmětu, struktuře a dynamice matérie, kterou sleduje“ (Richta, 1971a, s. 23).²⁶⁴

Rozlišena je ekonomika prosté zbožní výroby, ekonomika kapitálu, ekonomika společenské práce a nový typ ekonomiky zachycený ekonomii času: „Marx se nesnaží o obecný nárys politické ekonomie jakožto ekonomické teorie platné pro všechny epochy. Vidí v politické ekonomii (přes její abstraktní všeobecnost, či spíše právě pro ni) výraz zcela určitých poměrů ...²⁶⁵ Marx prostě píše kritiku politické ekonomie. Rozlišuje ... ekonomiku prosté zbožní výroby, založené na směně výsledků vlastní práce, a ekonomiku kapitálu, opírající se o masové využití cizí živé práce zhmotněnou prací. Kapitál sám však je pouze počáteční, protikladnou existencí celkové společenské práce (nahromaděné i živé), a jsou-li zespolečenštěním výrobních prostředků odstraněny jeho bytostné protiklady, dostáváme se

²⁶³ Srov. souvislosti s problematikou racionality potřeb in (Ševčík, 1982).

²⁶⁴ „Na každém stupni se proto v jeho textu znovu nutně mění nejen teoretické výsledky, ale také způsob zkoumání. Kde se jedná o peněžní cirkulaci, funguje jako subjekt směnná hodnota; kapitola o kapitálu sleduje jako určující subjekt sám kapitál; tam, kde ... nastiňuje obrysy budoucího socialistického vývoje, opírá svůj postup o prosazující se subjektivitu společenské práce; a pro další perspektivu uvažuje o podmínkách, za nichž se směrodatná subjektivita přesune bezprostředně k rozvoji člověka a jeho sil. Každý takový obrat vkládá pochopitelně do civilizačního pohybu nové rozměry“ (Richta, 1971a, s. 23).

²⁶⁵ „... (totiž poměrů, které se osamostatňují, zevšeobecňují a nabývají povahy samostatné moci nad hlavami lidí, ačkoli jsou právě jen předivem všeobecných poměrů mezi lidmi) v produkci lidského života na zcela určitém stupni (pokud je totiž založena na rozvinuté dělbě práce a trhu a nese s sebou vznik kapitálu a průmyslového systému) – jež se tedy uplatňuje v plné podobě právě v buržoazní průmyslové civilizaci“ (Richta, 1971a, s. 23).

dále k ekonomice společenské práce, jež je charakteristická pro socialismus. Tou měrou, jak se vytváření bohatství stává vůbec nezávislým na množství jednoduché práce, angažované v produkci (nejprve živé a pak i zhmotněné), a jak jsou do výroby lidského života zapojovány síly, jejichž efektivnost není v žádném poměru ke kvantu bezprostřední práce, kterou stojí jejich produkce, nýbrž závisí na stavu vědy a rozsahu její aplikace – směřuje vývoj, pokud nenaráží na překážky založené v třídní struktuře, opět k novému typu ekonomiky, který Marx zachycuje v podobě ekonomie času. Reálné bohatství se pak už nezračí v množství vynaložené či angažované práce (doby práce) ve společenském výrobním mechanismu, či v rozsahu a stupni zhodnocování kapitálu, nýbrž naopak v množství ušetřené práce a uvolněných společenských fondů čili v kvantu vydobytého „disposable time“ – doby, která je k dispozici člověku, která byla osvobozena pro rozvoj člověka“ (Richta, 1971a, s. 23-24).

Závěrem představení „Grundrissů“ Richta píše, že z nich „... – patrně plastičtěji než z druhých Marxových prací – bezprostředně vystupuje do popředí tajemství jeho cesty; spojuje se na ní poznání objektivní skutečnosti se sebereflexí subjektu, revoluční přeměna světa se sebepřeměnou společnosti a člověka“ (Richta, 1971a, s. 24). „Grundrissy“ „rozhodně nejsou lehkou četbou. Ale zato jsou četbou, která osvobozuje ...“ (dtto).

„Nad jejich stránkami pochopíme, kolik ušlo marxistické myšlení ve 20. století po Marxově cestě a jaké obrovské možnosti se před ním otevírají v epoše vítězství socialismu, bude-li s to sledovat tuto revoluční Marxovu cestu s onou důsledností, s jakou po ní dovedl jít Lenin. Pro československého čtenáře je četba ... dvojnásobně osvobozující: Tváří v tvář komplexu Marxových myšlenek otevře se totiž plastický pohled na souvislosti oné bolestné krize, jíž prošla naše země, na povahu onoho myšlenkového ovzduší, v němž se posléze zvedla vlna kontrarevoluce. To, co bylo u nás nejednou vydáváno za „modernizaci“ či „překonání“ Marxe, ukáže se ve srovnání s jeho revoluční kritikou jako mělký, polovičatý odvar, plný iluzí o zděděné realitě a fakticky bezmocný vůči pozůstatkům kapitalismu na dnešní třídně rozdělené planetě“ (Richta, 1971a, s. 24-25).

Richta poukazuje i na to, že se čtenáři „zjeví v novém světle bezstarostnost, v níž po léta žila naše ekonomická teorie i praxe vůči Marxově charakteristice vztahu mezi kapitálem a ekonomickými formami, v nichž se rozvinul (zbožně peněžní vztahy apod.). Tak před námi vyvstanou v pravém světle některé filosofické úvahy o „nezadatelné“ subjektivitě individua

(fakticky vytvořeného buržoazní civilizací) v dějinném procesu vůbec, jež udělaly z forem buržoazní demokracie „věčné“ principy“ (Richta, 1971a, s. 25).²⁶⁶

Richtova stať končí slovy: *„Žádná společnost se nemůže vyhnout úplné kritice buržoazní skutečnosti, má-li ji v praxi překonat. Žádná společnost nemůže dojít k vyššímu společenskému řádu, k rozvoji socialismu, na podkladě teoretické bezstarostnosti či nepřekonaných iluzí. A tak představuje zpětný pohled Marxovy revoluční kritiky v našich podmínkách dvojnásob životodárný zdroj naší cesty vpřed“ (Richta, 1971a, s. 25).*

Po roce 1970 R. Richta spolupracuje na společných projektech s vědci sovětskými, resp. z dalších socialistických zemí, s kolektivními výstupy jako (Kolektiv, 1973), (Richta et al., 1974), (Mikulinskij, Richta aj., 1982) apod. (Farkaš, 1995) o titulu *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973)²⁶⁷ – představeném podrobněji subkapitolou II. V. – konstatuje, že tento mezinárodní sborník nepřesahuje ohledně teorie VTR československou studii *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Má být plný opakování, nadbytečností a nepřináší mnoho faktů.²⁶⁸

Další soubornou knihou je *Socialismus a věda* (Mikulinskij,²⁶⁹ Richta aj., 1982), shrnující nové skutečnosti ve vědě a poznání. Staví na marxistickém pojetí vědy coby fenoménu kognitivním i sociálním. Přičemž kritizuje vulgární interpretace vědy, někdy přičítané právě i marxistům.²⁷⁰ Podle marxistického pojetí má být předmětem vědy celá společnost a nikoli jednotlivý badatel. Vědu si tudíž za socialistických poměrů mohou osvojit i dělníci a práce inteligence může být do značné míry prostoupena myšlenkami a

²⁶⁶ Dobovou pečeť roku 1969 nesou i tyto Richtovy věty: *„Srovnáme-li tyto a podobné přístupy s Marxovou kritikou subjektivity kapitálu, jenž převrátil všechny společenské i látkové podmínky života v buržoazní průmyslové civilizaci ve výraz svého třídního panství, pochopíme povahu onoho ideového tápání a rozvratu. V teoretickém povědomí naší společnosti, které se po 25 let pod vedením strany propracovává k důsledné a činorodé socialistické kritice zděděných životních podmínek, nebyl boj ještě zcela uzavřen. Kritika dosud nepronikla všechny vrstvy procesu přeměny společnosti. Zůstala tu ještě řada nepřekonaných maloburžoazních iluzí. Právě zde leží hlubší zdroje zmatků, jež na místo Marxova projektu socialismu a komunismu postavily komplex maloburžoazních představ, které se s objektivní nutností v hodinách krize dostávají do služeb kontrarevolučních pokusů“ (Richta, 1971a, s. 25).*

²⁶⁷ Výstup sovětsko-československého výzkumného programu VTR. In (Redakce, 1983a) ohledně iniciování vzniku tohoto týmu figurují jména B. M. Kedrov, P. V. Kopnin, S. R. Mikulinskij a R. Richta. In (Redakce, 1983b) stojí o Richtovi toto: *„Počátkem sedmdesátých let založil ve spolupráci s Akademií věd SSSR dlouhodobý a široce pojatý sovětsko-československý výzkumný program vědeckotechnické revoluce na podkladě vzájemně dělby práce sovětské a československé akademie věd“ (tamtéž, s. 2).*

²⁶⁸ Srov. recenzi (Farkaš, 1974).

²⁶⁹ Semjon Romanovič Mikulinskij (1919 – 1991) byl sovětský historik vědy a filozof, expert na filozofické problémy biologie. Patřil k iniciátorům rozvoje vědy v SSSR, člen korespondent Akademie věd SSSR, ředitel Institutu dějin přírodních věd a techniky Akademie věd SSSR atp. Studie cílil na dějiny evoluční teorie, obecné problémy biologie a dějiny filozofie v Rusku 19. století či filozofické otázky přírodních věd.

²⁷⁰ Srov. (Farkaš, 1986-87) s odkazy na „*Grundrisy*“ (Marx, 1974a) ohledně „*intelektuální produkce*“ atp. Anebo na studie G. Lukácse, včetně jeho předmluvy ke „*Grundrissům*“ in (Marx, 1974a, s. 3-31).

metodami vědy. Což má vést k vypracování a aplikaci teoretických poznatků ohledně základů společenského plánování a řízení. Podstatnou změnou mají procházet sociální funkce vědy. Ilustrovány jsou vnitřní vztahy komplexu funkcí a jejich historické proměny. Mezi zmíněné funkce náleží funkce kognitivní, ideologická, sociálně regulační, produktivní a výchovná, resp. aspekty směřující ke změně sociálního subjektu anebo k přeměně přírody atd. Autoři upozorňují, že takovýto vývoj funkcí vědy přesahuje rámec kapitalismu a integrovat je lze pouze za socialismu, v průběhu společného rozvoje člověka a společnosti. Měnit se má taktéž vnitřní struktura vědy, kterou mají transformovat trendy jako vzestup matematizace a intelektuálních technologií.²⁷¹

Další skutečností je, že v socialistických zemích se pro vědu objevují různá teoretická prostředí. Strana – ztělesňující zájmy pracujících a všech společenských vrstev – přitom může vypracovat strategie rozvoje vědy. V tomto plánu nemá být kladen důraz pouze na kapacitu vědy ohledně rozvoje materiální výroby, nýbrž také na schopnost vědy sloužit společnosti v širším smyslu, tzn. ve sféře kultury, sociálního managementu, rozvoje lidského potenciálu či sektoru služeb. V procesu společenské reprodukce se postupně objevuje obecný společenský efekt vědy. Studie (Mikulinskij, Richta aj., 1982) upozorňuje, že i v socialistických podmínkách rozvoj vědy v sobě skrývá nebezpečí a negativní důsledky. Náhodné rozpory vědy a kultury, problémy ekologie apod. se mohou objevovat i v socialistických zemích, ovšem jejich adekvátnímu řešení nemají bránit žádné principiální překážky. V socialismu se věda stává univerzální silou transformace společnosti, zahrnující i mnohostranný rozvoj člověka. Objevovat se má nový historický typ vědy. Od vědy, která se rozvinula během průmyslové revoluce, se má v zásadě lišit předmětem, jeho přístupem k přírodě a společnosti, vnitřní strukturou vědy a organizační formou vědy. Věda má mít tři hlavní historické typy. V prvním typu se ve starověku formovala doktrína a epistéma. Průmyslová věda se rodí v době buržoazních revolucí. Následně má na společenském základě socialismu vznikat třetí typ vědy. (Farkaš, 1995) zdůrazňuje souvislosti Richtova chápání vědy s konceptem VTR.²⁷²

²⁷¹ „Funkce a struktura vědy je v zásadě založena na dvou zdrojích. Jedna z nich, podél klasických linií Newton-Locke-Descartes-Bacon, byla známá a uznávaná již dříve a byla formulována v procesu transformace přírody. Marxisticko-leninský program upozornil na druhý zdroj. Se soustředěním úsilí vědy na sociální rozvoj a transformaci společnosti“ (Farkaš, 1995, s. 59 – překlad PS).

²⁷² J. Farkaš dodává, že v rámci zmíněných konceptů byl kladen intenzivnější důraz na humanismus. Což může být chápáno i coby osobní povzdech – „.... ve snaze kompenzovat napětí v sociální struktuře jsme se začali více soustředit na lidský faktor“ (Farkaš, 1995, s. 60 – překlad PS).

Richtovy texty z 70. a 80. let 20. století obvykle „povinně“ apologeticky operují s tím, že soutěžení mezi světovým kapitalismem a světovým socialismem v podmínkách VTR má být již definitivně rozhodnuté. A to zcela jednoznačně ve prospěch socialismu.²⁷³ Např. stať (Richta, 1975a) uzavírají slova: *„Čím víc se stává realitou organické spojení vymožeností vědeckotechnické revoluce a předností socialistické hospodářské soustavy, tím citelněji se zužuje prostor pro budoucnost kapitalismu i kruh sociálních sil, které jsou ochotny jí sloužit. Tím víc se projevuje skutečnost, že všeobecná krize buržoazní společnosti zasahuje v současné době do nehlubších sfér dějinné aktivity lidí, do celého procesu přetváření světa. Tím víc shledávají buržoazní ideologové, rozpracovávající perspektivy buržoazní společnosti, že půda, která zbývá pro jejich věc, se jim pod rukama – tak jako pověstné Balzacova „oslí kůže“ – stále smršťuje“* (tamtéž, s. 95).²⁷⁴

Zmíněné umocňuje orientace na kritiku západních společenskovedních teorií sociologických, politologických, ekonomických aj., která je daleko nesmiřitelnější ve srovnání s 60. léty.²⁷⁵ Včetně ostré kritiky konceptů postindustriální, informační apod. společnosti,²⁷⁶ spadajících do konglomerátu teorií transformace kapitalismu.²⁷⁷

Podle těchto sociálně-ekonomických koncepcí se moderní a postmoderní kapitalismus, resp. postkapitalismus (P. Mason, P. F. Drucker) měl „obrodit“ a stát společností industriální (R. C. F. Aron, J. K. Galbraith), resp. postindustriální (D. Bell), technotronní, kyberneticko-elektronickou (Z. K. Brzezinski), informační, resp. superindustriální (manželé Tofflerovi), síťovou (M. Castells, J. Rifkin), digitální (D. Tapsott) anebo znalostní společností vědění (P. F. Drucker). Anebo má jít o systém transformovaný manažerskou revolucí (J. Burnham), konvergenčními procesy (J. Tinbergen, J. K. Galbraith), „třetí cestou“ tržního hospodářství (A. Giddens) či procesy digitalizace (P. Mason). K novějším variantám náleží koncepty „přírodního kapitalismu“, úvahy o „kapitalismu bez kapitálu“, pod vlivem vstupu do „nehmotného světa“ (J. Haskel, S. Westlake) či model „kapitalismu 4.0“ (A. Kaletsky), objevující se ještě před startem tzv.

²⁷³ Např. stať (Richta, 1975a) kriticky mapuje představy o budoucnosti na základě vědeckotechnického pokroku v západní literatuře. Zmíněny jsou i globální problémy se závěrem, že „příčinou ... globální hrozeb není věda a technika či vývoj „průmyslové společnosti“ vůbec, nýbrž monopolní kapitalismus, který vědy a techniky využívá a zneužívá“ (tamtéž, s. 86). Řada formulací a závěrů odpovídá článku (Richta, 1974).

²⁷⁴ Srov. (Balzac, 1949) – „Oslí kůže dává majiteli slávu a bohatství, ale zbavuje ho prostého štěstí: může být chápána jako tajemná moc peněz ...“ (abstrakt dle <https://www.databazeknih.cz/knihy/osli-kuze-42635>).

²⁷⁵ Srov. např. materiál (Kolektiv, 1973), představený subkapitolou II. V.

²⁷⁶ Termín postindustriální společnost byl často nahrazován termínem informační společnost, který podle některých interpretací lépe vystihoval probíhající změny – srov. (Frič, Potůček, 2004).

²⁷⁷ Srov. (Richta, 1980a, 1983 aj.).

čtvrté průmyslové revoluce a zdůrazňující schopnosti kapitalismu přizpůsobovat se. Mnozí naivně sní o zázračných proměnách kapitalismu pod vlivem technologií informačních a digitálních. Majících pozitivně změnit člověka směrem k většímu sdílení a kooperaci, k omezení touhy po moci i vlastnictví, k větší empatii a zodpovědnosti. Vlastnictví má nahradit přístup do databází, ke službám a sdílení (J. Rifkin, P. Mason).²⁷⁸

Dodejme, že teorie transformace kapitalismu lze pracovně členit na staré a nové. Nové již reflektují rozpad socialistické světové soustavy i rozpory a krize 21. století, včetně posunů k dalšímu zespolečenštění kapitálu. Do tohoto širokého a překrývajícího se spektra náleží projekty průmyslu a společnosti 4.0, 5.0, koncepty sdílené ekonomiky, Velký reset, kapitalismus stakeholderů, inkluzivní kapitalismus, „Zelené úděly“ apod., které mohou být současně interpretovány jako utopie, resp. dystopie svého druhu.

Za poslední velký úkol, který R. Richta osobně vedl bývá považována prognóza vývoje *Československo 2000* (Richta et al., 1980). Jde o kolektivní studii, zadanou vládním usnesením č. 128/1979, vypracovanou pro vládu ČSSR v Richtově Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, ve spolupráci s Ekonomickým ústavem ČSAV. Text – coby příspěvek k vědeckému plánování v dlouhodobém horizontu – byl však zveřejněn pouze interně.²⁷⁹ Jeho přelomový charakter někteří spojují s tím, že do té doby bylo plánování v dlouhodobém horizontu výsadní doménou Státní plánovací komise a obdobných institucí.²⁸⁰ Na text koncepčně navazuje Kabinet prognóz ČSAV, založený 1. 2. 1984.

(Studený, 2020) uvádí, že Kabinet prognóz ČSAV (KP) „vznikl jako výsledek dlouhodobějších snah části politické a vědecké sféry ...“ (tamtéž, s. 3). „Analogicky k dění v SSSR byla Státní plánovací komise ... již v roce 1979 zbavena odpovědnosti za dlouhodobé plánování, které bylo svěřeno ČSAV“ (dtto). L. Studený pokračuje: „Vzhledem k tomu, že zmíněné snahy ve vědecké sféře se soustředily kolem Radovana Richty, ředitele Ústavu filosofie a sociologie, byl právě on pověřen vedením prvních etap prognostických prací. V politické sféře se toto úsilí soustředilo kolem předsedy federální vlády Lubomíra Štrougala ...“ (dtto, s odkazem na Říman, Houdek, 2017, s. 215, 234). „Federální vláda však nebyla s vývojem prací, zejména jejich druhou fází spokojena a zadala vytvoření nové koncepce, jež měla přinést lepší výsledky a také nové odpovědi na rostoucí problémy

²⁷⁸ Srov. (Sirůček, 2017a, 2018b, d, 2020a, d, 2022a, b), (Sirůček, Džbáňková, 2021).

²⁷⁹ Text bývá označován jako nepublikovaný, zpracovaný R. Richtou a kolektivem po roce 1979. In (Klinec, 2017) s odvoláním na (Šulc, 1989) figuruje jako rok vydání v ČSAV 1980. In (Richta, 1999) je zmiňována, bez letopočtu, coby dvoudílná studie vydaná vnitřním tiskem Ústavu filosofie a sociologie ČSAV.

²⁸⁰ Srov. (Durčák, 2019), (Studený, 2020).

ekonomiky ... K řešení mělo přispět vytvoření KP, který měl být koordinačním pracovištěm prognostických prací. V rámci III. oddělení společenských věd bylo jeho vedení nakonec svěřeno Valtru Komárkovi, protože Radovan Richta 21. července 1983 zemřel“ (dtto).²⁸¹

(Dobeš, 2018) píše: „Richta se postupně snažil proměnit svůj tým a do jisté míry celý ústav v prognostické pracoviště, které mělo pravidelně zpracovávat prognózy vybraných směrů vědeckotechnického a sociálního rozvoje“ (tamtéž, s. 127).²⁸² F. Kutta uvádí, že na sklonku života se R. Richta měl snažit vytvořit prognostický tým, který – řečeno Richtovými slovy – „by nás zbavil politického prokletí a umožnil nám oficiálně prozkoumat společnost ...“ (Kutta, 1997, s. 22). Kutta vzpomíná: „Ke konci života se Richta zabýval intenzivně koncepcí přístupu k „sociálně-ekonomické prognóze“, jejíž realizace je „obrovskou šancí pro vědecké prozkoumání civilizace v její totalitě“. Zdůrazňoval zvláště nutnost zformovat interdisciplinární výzkum člověka a výzkum v oblasti marxistické politologie, který v „Civilizaci na rozcestí“ absentoval a měl završit prognózu politického systému a vytvoření „nového modelu socialismu““ (Kutta, 1994b, s. 82).

K tomuto R. Richta „chtěl zformovat nový „prognostický tým civilizačního rozvoje“ složený ze špičkových vědců různých disciplín, kteří by vnášeli zevšeobecněné poznatky svého oboru (rozvíjeného ve svých vědeckých ústavech se svým kolektivem spolupracovníků) do poznatkového fondu prognostického týmu“ (Kutta, 1994b, s. 82). „Jádro tohoto týmu měl tvořit nevelký kolektiv společenskovědních pracovníků širokého profilu na pracovišti vybaveném vysoce kvalifikovanou a technicky vybavenou informační základnou napojenou na nejlepší informační centra světa. Radovan Richta často poukazyval na vysokou efektivnost takových svobodných a nezávislých týmů, jako byl „Římský klub“, s nimiž by prognostický tým musel spolupracovat“ (dtto). Pamětník Kutta pokračuje: „Na mé pochybnosti a narážky na jeho „snílkovství“ odpovídal úsměvem, neboť i zformování jeho starého týmu se zpočátku zdálo neuskutečnitelné“ (dtto).²⁸³

²⁸¹ Kabinet prognóz se od 1. 10. 1986 změnil na Prognostický ústav (přičemž uváděné bývá, že díky snahám V. Komárka a za podpory předsedy ČSAV J. Římana). Srov. (Studený, 2020) atp.

²⁸² Přičemž Richta odmítal interpretovat prognózy vývoje pouze ve smyslu jakéhosi prodloužení pětiletých plánů a extrapolace dosavadního vývoje. S naznačením potřeby hlubší reformy hospodářství.

²⁸³ Kutta dodává, že Richtovým „představám o obsahu práce prognostického týmu se přiblížila pozoruhodná kniha „Strategie zemské civilizace“, v níž Miroslav Soukup na téměř nezvladatelné šíři analýzy zaměřil pozornost především na ekologickou problematiku, ústící v principy strategického programu přestavby civilizace na základě „přechodu k novému typu struktury a fungování sociální organizace s vysokým sebeorganizujícím potenciálem, dostatečně vysokým k regulování celého globálního komplexu“ ...“ (Kutta, 1994b, s. 82). Srov. (Soukup, 1984). Srov. též (Kutta, Soukup, 1973).

Podle F. Kutty přitom měl – zvláště v období normalizace – viset nad výzkumy R. Richty a jeho spolubadatelů „*Damoklův meč*“. V posledním období měla uchránit před hrozbou rozpuštění celý Richtův tým pouze mezinárodní spolupráce, a to zejména v souvislosti s publikací *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973). Představené – spolu s nařčeními R. Richty a jeho týmových spolubadatelů z revizionismu – v pasáži II. V. Nicméně mezinárodní výzkum ekonomických aspektů VTR se, podle vzpomínek F. Kutty, rozpadl.²⁸⁴ Pamětník dodává: „*Zákulisní pikle a „parforsní hony“ proti těžce nemocnému Radovanu Richtovi byly s úžasnou bezcitností pořádány i těsně před jeho smrtí*“ (Kutta, 1994b, s. 79).

(Spurný, 2018)²⁸⁵ však připomíná, že v době normalizace, „... *elity, v souladu s teoretiky vědecko-technické revoluce a spolu s reprezentanty technokratické kritiky stalinismu pozdních padesátých a šedesátých let, věřily v důležitost expertního poznání pro moderní vládnutí*“ (tamtéž).²⁸⁶ Což je ilustrováno právě na osobě R. Richty: „... *skutečnost, že hlavní autor jednoho ze stěžejních děl reformních šedesátých let, Civilizace na rozcestí, Radovan Richta nebyl v období normalizace stigmatizován jako symbol myšlenkových omylů období před srpnem 1968, ale naopak povýšil na ředitele Ústavu pro filosofii a sociologii, svědčí právě o zájmu vládnoucích elit o rozvoj některých vrstev expertního poznání z předchozího období. Deriváty Civilizace na rozcestí vydávané v sedmdesátých letech byly pochopitelně oproštěny od akcentů na demokratizaci a kritiku z humanistických pozic, zároveň ale reprodukovaly řadu původních východisek a tezí,*

²⁸⁴ „*Výsledkem tohoto výzkumu bylo 6 knih publikovaných v němčině a ruštině*“ (Kutta, 1994b, s. 83). Srov. (Autorenkollektiv, 1974, 1975).

²⁸⁵ (Spurný, 2018) nalézá v Pražském jaru soupeření technokratických řešení a snah o demokratizaci. V normalizaci vyhrálo nedemokratické manažerské řízení státu. Připomíná neefektivní byrokratický model řízení 50. let a snahy o vědecké řízení společnosti a ekonomiky v 60. letech, včetně technokratických a manažerských akcentů. Se společenským nadšením pro aplikace expertního vědění, zapojení vědeckých poznatků do řízení ekonomiky, využití technických inovací, kybernetiky a automatizace. „*Technokratické hledisko, dominující interním debatám o řízení státu a společnosti od sklonku padesátých let, se nicméně postupně stalo samo předmětem kritiky*“ (tamtéž). Narůstají snahy o „*návrat k člověku*“, s důrazem „*na primát lidského individua*“ (dtto). Člověk, jeho všestranný rozvoj, sebenaplnění lidských bytostí v duchu humanistických hodnot je přitom ústředním tématem celého Richtova díla. Srov. (Štaif et al., 2018).

²⁸⁶ Kniha (Sommer a kol., 2019) „*ukazuje, že technokratický socialismus, který se prosadil v Československu po roce 1968, nebyl negací pražského jara. Naopak, „normalizační“ důraz na vládnutí prostřednictvím expertů a na hospodářskou výkonnost byl pragmatickým navázáním na technokratické tendence přítomné v reformním komunismu šedesátých let. V technokracii jsou politické, sociální i hospodářské otázky pouhými technickými problémy. Politiku jako střetávání odlišných pohledů na fungování společnosti a hospodářství je podle technokratického myšlení možné nahradit chladně racionální ekonomickou kalkulací. Stát a společnost se tak stávají jedním velkým podnikem, který spravují nepolitičtí odborníci. Hospodářská výkonnost a odstranění politických sporů jsou cestou k blahobytu a stabilitě. Ačkoliv ideální technokracie nikdy nevznikla, myšlenka, že je nutné řídit stát jako firmu, našla vlivné stoupence v různých politických a regionálních kontextech. A Československo v době vlády KSČ nebylo výjimkou*“ (abstrakt na <https://www.kosmas.cz/knihy/260457/ridit-socialismus-jako-firmu/>). Srov. (Drulák, 2022).

zejména pokud jde o důvěru ve vzdělání a expertní poznání a o jeho kapacitu zefektivňovat řízení a kultivovat společnost“ (dtto).²⁸⁷

Ohledně působení R. Richty v čele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV (Dobeš, 2018) uvádí: „Při řízení Ústavu ... Richta uplatňoval svoji odbornou a ovšem stále více také politickou autoritu ...“ (tamtéž, s. 122). Přičemž dodává: „Navzdory svému zdánlivě pevnému postavení musel Richta od počátku počítat s tlakem od vrcholných stranických orgánů i vedení ČSAV ...“ (dtto).²⁸⁸ Musel řešit i konflikty pracovníků, resp. s pracovníky, nedostatek kádrů či nařčení z toho, že v ústavu vládne dezorganizace a demoralizace atp. V neposlední řadě: „Nad ústavem se dlouho vznášel určitý stín minulosti“ (tamtéž, s. 124). Problémy s minulostí oživuje např. kniha *Obyčejný revizionismus* (Skaržinskaja, 1976).²⁸⁹

Nekrolog R. Richty zakončují slova: „Život Radovana Richty je uzavřen. Jeho dílo zůstává, míří do budoucnosti a velmi naléhavě upozorňuje na otázky životní důležitosti pro další vývoj socialistické společnosti, které bude nutné nadále velmi pozorně sledovat. Proces vědeckotechnické revoluce získává stále na dynamice, dosahuje nových kvalitativních stupňů a otevírá nové nečekané obzory. Objevuje se mnoho známek toho, že další, ještě závažnější etapy tohoto procesu jsou ještě před námi. Před pracovníky společenských věd stojí obrovská práce: komplexně, interdisciplinárně – v nejtěsnější spolupráci s přírodními, lékařskými a technickými vědami pokračovat v cestě, již započal a kterou s tak velkou úporností klestil Radovan Richta“ (Redakce, 1983a, s. 933-934).²⁹⁰

²⁸⁷ Srov. (Richta, 1974, 1976b aj.), (Richta et al., 1973, 1974), (Richta und Kollektiv, 1972), (Richta, Volkov, 1975), resp. kolektivní mezinárodní dílo (Kollektiv, 1973) představené subkapitolou II. V.

²⁸⁸ „Richta sám považoval za svůj první úkol překonávat pozůstatky společenské krize, zapojovat společenské vědy do ideologické ofenzívy strany ... Cíl spatřoval v rehabilitaci oboru diskreditovaného v očích společnosti a pracujících ...“ (Dobeš, 2018, s. 123).

²⁸⁹ S kritikou české filozofie a sociologie. Přičemž kritizován byl např. J. Filipec (coby nikoli skutečný marxista, nýbrž údajný propagátor teorie konvergence), kterého se zastali R. Richta, Z. Javůrek, J. Zelený a V. Ruml. Richtovi však byl připomínán manifest *Před rozhodnutím* (Kollektiv, 1968a). Srov. (Dobeš, 2018).

²⁹⁰ V *Rudém právu* končí vzpomínka na R. Richtu 23. 7. 1983 slovy: „Československá i světová věda ztrácí v Radovanu Richtovi vynikajícího představitele tvůrčího koncepčního marxisticko-leninského myšlení a zásadového komunistu, jeho blízcí spolupracovníci v něm ztrácejí příkladnou vůdčí osobnost a vzácného člověka“ (Redakce, 1983b, s. 2). Dodat je možné, že ve zmiňovaném nekrologu není explicitně jmenovaná studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), pouze zdůrazněn význam R. Richty a jeho mezioborového výzkumného týmu z hlediska položení základů systematického výzkumu problematiky VTR v podmínkách socialismu. Jmenovány jsou pozdější mezinárodní studie (Kollektiv, 1973) a (Mikulinskij, Richta aj., 1982).

kapitola II. *Civilizace na rozcestí*

podle R. Richty

„Hloubka, rychlost a rozsah výrobních převratů, technických novot a vědeckých objevů ve světě nasvědčuje tomu, že se v současné době dostávají do pohybu procesy, které od základu mění tradiční strukturu výrobních sil společnosti, materiální základnu lidského života a daleko přesahují hranice dosavadních výbojů civilizace vůbec“

(Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 15)

V abstraktu anglického vydání z roku 2018 stojí: „... Dynamický pokrok vědeckých objevů v posledních desetiletích spolu s rychlým rozvojem materiální základny lidského života nabývá na velikosti revolučních změn, které v dlouhodobém horizontu slibují proměnit povahu civilizace a otevírají neomezené vyhlídky pro novou formu společnosti. Tyto úvahy podtrhují naléhavost zkoumání podstaty vědecké a technologické revoluce naší doby – jejích sociálních a lidských kořenů a důsledků. V roce 1965 se v Československu systematicky zabýval touto problematikou výzkumný tým složený z pracovníků různých vědních oborů. Skupina byla připojena k Filosofickému ústavu ČSAV a v jejím čele stál Dr. R. Richta, který se této oblasti již delší dobu věnuje. Původním účelem bylo vypracovat stručnou zprávu o naléhavých ideologických a teoretických záležitostech vyplývajících z nových pokroků ve vědě a technice. Podrobnější analýza však vedla k ambicióznějšímu a dlouhodobějšímu projektu. Jejím cílem bylo narysovat, pokud to bylo možné, syntetický obraz vědeckotechnické revoluce na pozadí dvou společenských systémů – socialismu a kapitalismu – a zároveň se pokoušet navrhnout způsoby, jak se vypořádat s nevyhnutelnými sociálními a lidskými problémy, které s tím souvisí“.²⁹¹

Studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) reprezentuje ekonomickou, sociologickou a technologickou prognózu vývoje, která pojednává o přeměnách tehdejší

291

Překlad

PS

s využitím

<https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315177663/civilization-crossroads-social-human-implications-scientific-technological-revolution-international-arts-sciences-press-radovan-richta>.

Jako autor zde figuruje pouze R. Richta (bez kolektivu). Citovaný abstrakt začíná informací „Titul byl poprvé vydán v roce 1968“ (s využitím dtto). Česky přitom vychází poprvé roku 1966, u prvního anglického vydání pak obvykle bývá uváděn rok 1969.

industriální společnosti na společnost nazývanou např. informační.²⁹² Přeložena je do řady jazyků a náleží dodnes k nejznámějším výstupům československých společenských věd. Ve fondech Národní knihovny v Praze jsou dostupné překlady do devíti jazyků – angličtiny, francouzštiny, italštiny, maďarštiny, polštiny, rumunštiny, slovenštiny, srbochorvatštiny, španělštiny.²⁹³ Pomocí ruských databází dohledán překlad do ruštiny, přičemž diskuze ohledně vydání v SSSR připomíná subkapitola II. V. Dále nalezeny ještě překlady do němčiny a řečtiny. Což je celkem dvanáct jazyků.²⁹⁴ Kniha se stává světově nejvydávanější původní tuzemskou prací z oblasti filozofie, ekonomie a sociologie. Její význam ilustruje i další anglické vydání u příležitosti půlstoletí vzniku v roce 2018.²⁹⁵

Materiál (Bridgeová, 1975) zmiňuje taktéž anglické vydání z roku 1969:²⁹⁶ „*Tato kniha je výmluvným a elegantně zdůvodněným příkladem socialistického humanismu.*²⁹⁷ *Její přístup je sofistikovaný a pan-marxistický*“ (Bridgeová, 1975, s. 426 – překlad PS). „*Autoři předložili tři hlavní návrhy. Za první, svět se nalézá v přechodu do nové éry, do éry vědeckotechnické revoluce. Za druhé, tato nová éra se velmi zásadně liší od předchozí historické etapy, éry průmyslové revoluce, o kterém psal Marx ... za třetí, pro zachování technicko-ekonomického pokroku, vyžadují zmíněné základní rozdíly větší rozvoj lidského potenciálu prostřednictvím uspokojivě racionálního, estetického a citového života jednotlivce ... Ve vyspělé socialistické zemi, jakou je Československo, je hlavní překážka v přístupu k vědeckotechnické revoluci dána některými prvky nevyspělosti ekonomické struktury ... Richta a jeho spolupracovníci považují za hlavní příčinu těchto prvků „nevyspělosti“ příliš centralizované a politicky řízené československé hospodářství*“ (dtto).

Dodejme, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se stává taktéž vizionářskou inspirací architektonickou, pro specificky poststalinskou státní socialistickou architektonickou kulturu. Se zdůrazněním rozhodujícího významu VTR pro stávající socialismus i budoucí komunismus, v duchu ideálů marxistického humanismu a

²⁹² Samotný Richta zmíněné termíny, pocházející ze západní vědy, ovšem nepoužívá. Srov. (Filipec, 1967).

²⁹³ Čímž jsou míněny publikace veřejně vydané, přístupné a dohledatelné – specifikované v přehledu Richtových prací. Vyloučeny nejsou překlady či vydání další, nepublikované nebo interní tisky apod.

²⁹⁴ V nekrologu (Redakce, 1983a) stojí, že studie byla přeložena do dvanácti jazyků a měla vyjít v pěti socialistických zemích. In (Richta, 1999, s. 5) je uváděno jazyků jedenáct. Mezi dohledanými překlady přitom nefiguruje bulharština. V bulharštině nalezen pouze rozhovor (Redakce, 1979), ve kterém R. Richta upozorňuje na dialektiku vývoje, kdy vedle cílevědomého řízení zákonitostí společnosti probíhají nepředvídatelné spontánní procesy, které se v kritickém okamžiku mohou vymknout kontrole.

²⁹⁵ Srov. (Klinec, 2020c).

²⁹⁶ *Civilization at the Crossroads. Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution.* White Plains: International Arts and Sciences Press 1969. ISBN nemá.

²⁹⁷ Ohledně „*vědeckotechnického humanismu*“ též srov. (Neri, 1975), resp. (Fraser, 1976) (pozn. PS).

systémového pohledu. Richtova kniha být považována za významnou inspiraci k projektům, předbíhajícím soudobé koncepty měst 4.0, 5. 0. resp. smart cities.²⁹⁸

In *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je diskutována i problematika životního prostředí a urbanizace²⁹⁹ pod zorným úhlem industrializace a VTR. Modelovým postindustriálním prostředím se měla stát Etarea. Šlo o ideál komunistického města budoucnosti. Během druhé poloviny 60. let na detailním projektu pracoval kolektiv pod vedením architekta a publicisty G. Čelechovského a model se objevil i v československém pavilonu na Světové výstavbě v Montrealu v roce 1967. Autoři projektovali město se 135 000 obyvateli, ve kterém vymoženosti automatizované infrastruktury, včetně kybernetické komunikace uspokojí budoucí socialistické generace. Do centra pozornosti architektů měla být umístěna otázka smyslu,³⁰⁰ resp. spojení člověka s přírodou.

Experimentální satelitní město Etarea bylo situováno jižně od Prahy (do Posázaví, kdy předměstím se mělo stát Jílové), se kterou mělo být spojeno pomocí systému monorailu Alweg. Na zelené louce měly být postaveny mnohapodlažní činžáky, terasové, kaskádové, atriové i klasické řadové rodinné domy, mezi kterým je rozložena zeleň. Kolem nižších domků se měly nacházet zahrady a byty měly být zásobovány pomocí systému potrubní pošty (s distribucí hotových jídel, léků, denního tisku a dalšího zboží). Projekt počítal s vodními plochami, plážemi, sportovišti, cyklostezkami, pěšími cestami, obchodními domy, restauracemi, školami, školkami, zdravotnickými zařízeními, ale i s menšími podniky, v nichž by někteří mohli pracovat, aby nemuseli do zaměstnání dojíždět.³⁰¹ Po nástupu normalizace plány Etarey realizovány nebyly.³⁰² V roce 2009 v rámci cyklu *Zašlapané projekty*³⁰³ ČT vysílala díl *ETAREA – sen o bydlení. S mottem: Život v přírodě s městským komfortem musel ustoupit panelákové šedivosti a uniformitě.*³⁰⁴

²⁹⁸ Označovaných také jako digitální, inteligentní či chytrá města, s klíčovou rolí (post)moderních digitálních a informačních technologií. Namátkou srov. <https://mmr.cz/cs/microsites/sc/smart-cities>.

²⁹⁹ Srov. subkapitoly 3. 2. 3., 3. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969), resp. pasáž *Tvorba životního prostředí* v kontextu kapitoly 3. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967) atp.

³⁰⁰ Srov. (Krivý, 2019), kde je otázka smyslu v architektuře v kontextu tohoto projektu nahlížena prizmaty plánované kybernetické komunikace, existenciální fenomenologie, a především funkce v podobě urychlení přechodu ke komunismu. Analyzovány jsou tři aspekty projektu Etarey – územní otázka rozdělení města a země, rovnováha mezi automatizací a sociálně-psychologickým významem a napětí mezi politickou emancipací a kybernetickou kontrolou.

³⁰¹ Srov. (Skalický, 2010), (Ševčík, Beneš, 2009).

³⁰² Určité nápady byly realizovány při výstavbě pražského sídliště Zahradní Město.

³⁰³ Srov. (Skalický, Bělohavý, 2010).

³⁰⁴ Srov. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10209988352-zaslapane-projekty/409235100061041/>. K utopím i realitě měst srov. (Vacková, 2009), (Zadrazilová, 2013). Dodejme, že název Etarea byl vytvořen ze základu dvou latinských slov představujících zlatý věk. Srov. též (Perný, 2020).

II. I. Koncipování a doporučení

Civilizace na rozcestí

„Naše země, jež prošla etapou industrializace a socialistické přestavby, stojí nyní tváří v tvář počátkům vědeckotechnické revoluce – jakožto organické součásti a životní podmínce dalších hlubších sociálních přeměn“

(Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 160)

Roku 1966 se R. Richta stává vedoucím mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí VTR.³⁰⁵ Tímto se R. Richta nejpronikavěji zapisuje do dějin sociologie i dalších vědních disciplín. Tým je ustaven z popudu ÚV KSČ³⁰⁶ a svou zprávu připravil pro XIII. sjezd KSČ v roce 1966. V recenzi *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) V. D. Skaržinskaja píše: „Zajímavé je, jak kniha vznikla. Z iniciativy ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa a předsednictva Československá akademie věd provedla skupina pracovníků z různých oborů – filosofie, sociologie, politické ekonomie, pedagogiky, politické vědy, lékařství, teorie výstavby měst a bytů atd. – rozsáhlý výzkum problematiky vědeckotechnické revoluce a zkoumala její vliv na člověka a společnost“ (Kolektiv, 1969a, s. 652).

Projekt socialistické VTR – podle (Hoppe, Sommer, 2020) – neměl být pouze výsledkem intelektuálních a politických aspirací reformně orientovaných intelektuálů, nýbrž měl vzniknout i jako důsledek pokusu stranického vedení o revitalizaci centrálního ideologického aparátu. Snahy o aktualizaci oficiální ideologie s cílem reagovat na zánik stalinismu a prosazovat novou hospodářskou politiku vyústily v

³⁰⁵ K systematickému mezioborovému zkoumání souvislostí VTR měl badatelský výzkum ve výzkumných ústavech ČSAV přistoupit v roce 1965 – srov. (Kolektiv, 1969a). „Úkol byl svěřen výzkumnému týmu, složenému z pracovníků různých vědních oborů, ustavenému při Filosofickém ústavu ČSAV a vedenému dr. R. Richtou, který se již delší dobu touto problematikou zabýval“ (tamtéž, s. 663). Srov. (Richta, 1963a, b).

³⁰⁶ „Ideologickou komisiu ÚV KSČ v letech 1963 – 1965 viedol Vladimír Koucký (jej členom bol aj člen sekretariátu ÚV KSČ Jiří Hendrych, ktorý spolu s Vladimírom Kouckým mal vplyv na ideologickú oblasť). Pozitívne bolo, že ideologická komisia ÚV KSČ – zrejme z podnetu prezídia Československej akadémie vied ... – schválila komplexný výskum podstaty vedecko-technickej revolúcie ... a jej spoločenských a ľudských dôsledkov. V obeť „bohom“ sa však táto iniciatíva vedcov uviedla až na druhom mieste – za ideologickou komisiou ÚV KSČ. Medzioborový 27-členný pracovný tím na riešenie problematiky pod výstižným názvom „Civilizácia na rázcestí“ viedol Radovan Richta z Filozofického ústavu ČSAV“ (Majtán, 2016, s. 160).

založení intelektuálně inovativního a mezinárodně uznávaného výzkumného projektu, který poskytl teoretické zázemí pro reformní politiky období Pražského jara.³⁰⁷

O tom, zda *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) vznikla (či nevznikla) na zadání ÚV KSČ polemizuje P. Kolář s M. Havelkou.³⁰⁸ Texty (Kolář, Pullman, 2016), resp. (Kolář, 2018a) vycházejí z předmluvy F. Šorma in (Richta a kol., 1966) a prací jako (Hoppe, 2015) či (Rákosník, 2014). Podle P. Koláře přitom: „*Nejde ... totiž jen o faktografickou podružnost, nýbrž o zásadní otázku vztahu mezi politikou a vědou v reformním socialismu ...*“ (Kolář, 2018a, s. 535). S dovětkem: „*Pojem „zadání“ je možná příliš jednostranný a tento komplexní vztah skutečně může zkreslovat*“ (dtto). (Havelka, 2018) interpretaci, že šlo o „zadání“ odmítá.³⁰⁹ Podle této monografie jde o slovíčkaření. Společenská poptávka i ze strany partajního vedení po problematice VTR bezesporu byla – což je monografií dokladováno. Přičemž však existovaly i impulsy a okolnosti další, které připomínají pamětníci jako F. Kutta aj. Dodát nutno, že i kdyby studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) vznikla pouze na zadání či objednávku, její význam to nikterak nedevaluje.

(Mervart, 2013) uvádí, že konceptu VTR měla dát Novotného vedení KSČ zelenou na přelomu 50. a 60. let.³¹⁰ A to pod vlivem teorií industriálních společností, přičemž byl zdůrazňován rozvoj vědy a techniky ve smyslu určujících faktorů v budování socialistické společnosti. Společenské vědy měly přispívat k rozvoji socialismu promýšlením VTR, včetně kontaktů s přírodními vědami.³¹¹ J. Mervart k pozdějšímu „normalizačnímu“ pojetí VTR podotýká, že mělo být „*prосто filosofie člověka i hlubších*

³⁰⁷ Srov. (Sommer, 2017).

³⁰⁸ (Havelka, 2018) v kritické recenzi „*siláckého*“ (a ideologicky zaťatého) výkladu normalizačních jevů podle souboru statí o normalizaci (Kolář, Pullmann, 2016), resp. konkrétně textu (Kolář, 2016) hájí Richtu a *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966). (Kolář, 2016) totiž hanlivě píše o „*pozoruhodné eklektičnosti*“ anebo o tom, že jde údajně o „*útlou studii*“. Přičemž však u jejího *III. rozšířeného vydání* z roku 1969 uvádí nesprávný počet stran 280 (ve skutečnosti je jich přes 400). M. Havelka odmítá i tvrzení, že *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) vznikla „*na zadání ÚV KSČ*“. Proti kritice se ohrazuje odpověď (Kolář, 2018a).

³⁰⁹ Ohledně *III. rozšířeného vydání Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*) M. Havelka také píše: „*Toto vydání bylo navíc opatřeno předmluvou (která se pak z většiny exemplářů knihy odstraňovala), v níž se Richta mimo jiné bránil proti podobným výtkám, tehdy ovšem vedeným z pozic stranické ortodoxie ...*“ (Havelka, 2018, s. 241-242). Havelka pokračuje: „*O malém porozumění Richtovu záměru u Pavla Koláře svědčí také sebevědomé zpochybnění tématu (nešlo o novou „teorii pokroku“), zkrácení intencí (změny v povaze „práce“ jako základního Marxova pojmu) a též dějin působení tohoto textu. Snad by se někdo měl konečně pokusit prozkoumat Richtovu „přítomnost“, jeho vliv a strukturální analogie jeho konceptu v Gorbačovově „perestrojce“ a „glasnosti“ (sovětským státníkem ostatně nepřímě přiznané)*“ (tamtéž, s. 242).

³¹⁰ Srov. (Black, 1970).

³¹¹ Srov. (Sládek, 1981).

sociologizujících rozborů a směřovalo k výhradně technokratickému modelu společnosti“ (tamtéž, s. 28).³¹² U samotného R. Richty však stál člověk vždy v centru jeho zájmu.³¹³

Dobový kontext doplníme vzpomínkami Z. Šulce (Šulc, 2007): „Objev „mladého Marxe“, zejména jeho Ekonomicko-filozofických rukopisů z roku 1844, obrátil pozornost k původním humanistickým zdrojům jeho pozdějšího příklonu ke studiu ekonomie (Teorie o nadhodnotě a Kapitál). Právě v ekonomii hledal Marx východisko k překonání fenoménu odcizení a cestu k vytvoření podmínek pro takový rozvoj výrobních sil, který umožní plný svobodný rozvoj tvůrčích schopností každého jednotlivce. Na tuto individualistickou interpretaci mladého Marxe navazovali zejména filozofové a sociologové. Konkrétním výrazem bylo vytvoření tzv. Richtova týmu. Obraz o tomto názorovém proudu podává zejména publikace ... Civilizace na rozcestí ... Tento směr se nesetkával s nějakým větším odporem vládnoucí elity ... Svým akcentem na technický rozvoj jako zdroj růstu společenského bohatství nedráždily ideology požadavky na hlubší systémové změny ...“ (tamtéž, s. 420).³¹⁴ Významnou roli sehrály taktéž Rukopisy „Grundrisse“ – M. Ransdorf říká: „Grundrissy“ byly ve své době převratný objev. Když byly v roce 1953 v češtině vydány, tak to lidmi hodně zatřásl“ (Vacek, 2019, s. 15).³¹⁵

(Mervart, Růžička, 2020) v tzv. poststalinském myšlení³¹⁶ identifikují tři základní myšlenkové proudy: 1) dialektický determinismus (J. Cibulka, J. Zelený aj.), 2) marxistický humanismus (K. Kosík, I. Sviták,³¹⁷ R. Kalivoda)³¹⁸ a 3) technooptimismus (R. Richta či R. Selucký³¹⁹ aj.). Všem měla být společná snaha revidovat předchozí

³¹² Srov. (Spurný, 2018).

³¹³ Srov. (Richta, 1963a, b aj.) či (Smíšek, 1997).

³¹⁴ Srov. (Marx, 1961).

³¹⁵ Rok 1953 je ovšem rokem vydání verze německé, nikoli českého překladu – srov. (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977).

³¹⁶ Československé poststalinské myšlení interpretují J. Mervart a J. Růžička coby charakteristické pro širší projekt socialistické modernity, do které má spadat i předcházející období stalinismu ortodoxního stalinismu. Tento je charakterizován jako rigidní myšlenkový systém, poststalinské období se má naopak vyznačovat výraznou vnitřní pluralitou. K tzv. stalinismu srov. (Heller, 2014a, 2016).

³¹⁷ Srov. (Kanda, 2018).

³¹⁸ K. Kosíka a R. Kalivodu jakožto představitele československého marxistického humanismu interpretuje (Mervart, 2017). I oni náležejí ke generaci intelektuálů narozených v letech 1920-30 – srov. (Matějka, 2012).

³¹⁹ K hlavním tématům, kterými se zabýval ekonom, sociolog a prognostik Radoslav Selucký (1930 – 1991) náleželo budování komunismu, volný čas za socialismu a realita kapitalismu. V 60. letech byl i dramaturgem na Barrandově, koncipoval též rozhlasové pořady pro děti apod. Po roce 1968 odešel do exilu. Srov. sociologickou esej o volném čase (Selucký, 1966). S tezemi např., že pokud vnímá člověk práci jako nutné zlo, stává se smyslem volného času nečinnost (přičemž nudná práce má mít na člověka obdobný vliv jako zahálka), o potřebách úniku ze skutečného světa do neskutečného (skrže komerční zábavy apod.), způsobených tím, že člověk žije v podmínkách, které mu nevyhovují a pociťuje nudu, ohledně sebeuplatnění pomocí řízení osobního automobilu atp. Srov. (Švigová, 1967 aj.).

poststalinskou ortodoxii, snaha vyrovnat se s touto a překonat ji. Nejednalo se však o úplné odmítnutí. Richta je vnímán jako jeden z významných stranických intelektuálů.³²⁰

Pozadí vzniku *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) komentuje Z. Mlynář. Píše: „*Představy o komunismu, vtělené porůznu do politické literatury i stranických dokumentů v době N. S. Chruščova, byly zčásti stále ještě spojované s dosahováním určitých objemových výrobních ukazatelů (jejichž výše se ovšem absolutně měnila), avšak zčásti se přece jen dostávaly k podstatnějším koncepčním problémům. Zejména formulace Programu KSSS o materiálně-technické základně komunismu, v níž se věda stává výrobní silou, navozovaly myšlenku o základním spojení komunistických perspektiv s rozvojem nových revolučních převratů ve výrobě, s procesem vědeckotechnické revoluce. Vlastní společenské a lidské souvislosti těchto změn však nebyly nikdy v tehdejších oficiálních pramenech výrazněji zmiňovány a zkoumány. Nebyl tu také nikdy učiněn pokus o nalezení souvislosti nových vývojových procesů ve společnosti s teoretickými úvahami zakladatele komunistické teorie Karla Marxe. Marxistům, pracujícím ve sféře teoretického výzkumu společnosti, nezbyvá. tedy nic jiného, než pokusit se rekonstruovat co nejucelenější hypotézu komunismu především z děl Karla Marxe a na tomto základě se pak snažit hledat ve společenské skutečnosti šedesátých let takové reálné vývojové procesy a hybné síly, jež by představovaly styčné body historického společenského pohybu a marxistické teoretické hypotézy komunismu. Právě tento úkol se snažil plnit – a znovu opakuji, že podle mého míně úspěšně³²¹ – vědecký mezioborový tým ČSAV pro výzkum problematiky vědeckotechnické revoluce a osobně jeho vedoucí R. Richta“ (Mlynář, 1975, s. 28-29).*

(Kutta, 1994b) vzpomíná, že k prvním impulsům Richtovy koncepce výzkumu společenských a lidských souvislostí VTR patřil vznik automatizace a její akcelerující rozvoj v 50. letech.³²² Ohledně automatizace vznikla celá škála pohledů. Od přesvědčení, že jde jen o pokročilou mechanizaci a o nic zásadně nového až po názor, že automatizaci je nutno zkoumat coby nový fenomén s jedinečnými rysy.³²³ Záplavu literatury ze

³²⁰ In (Mervart, Růžička, 2020) osobnosti jako K. Kosík, R. Kalivoda, I. Sviták, J. Cibulka či právě R. Richta tvoří osu uvažování nad změnou marxistického intelektuálního myšlení tzv. „zlatých šedesátých let“. Srov. (Rychlík, 2020), který jmenované, na drobné výjimky, za významné nepovažuje ani nezmiňuje.

³²¹ Nicméně Z. Mlynář následně zmiňuje i některé pochybnosti a námítky vůči Richtově koncepci, které precizuje subkapitola II. VI. (pozn. PS).

³²² Kutta píše: „*Ekonomickými důsledky automatizace se zabývalo oddělení ekonomiky průmyslu a vědeckotechnického rozvoje Ekonomického ústavu ČSAV, jehož jsem byl vedoucím. Zde také vznikla první vynikající česká kniha Jana Auerhana o automatizaci ...*“ (Kutta, 1994b, s. 77). Čímž je míněn titul (Auerhan, 1959). Srov. též (Kutta, 1971 aj.).

³²³ Což koresponduje např. s výstupy J. T. Diebolda – srov. (Diebold, 1952).

Západu³²⁴ i z SSSR³²⁵ sledovali českoslovenští odborníci. „V ČSR byla již v roce 1953 uspořádána první celostátní konference o automatizaci, jejíž referáty byly publikovány v roce 1955 ...“ (Kutta, 1994b, s. 78).³²⁶ V Ekonomickém ústavu ČSAV byly modelovány „revoluční změny ve vazbách člověk-práce-technika ... Rozbor změn ve struktuře kádrů byl prováděn ve dvou rovinách: makro-meziodvětvové (sektorové) a mikro-změny v pracovních funkcích člověka“ (dtto).³²⁷ K čemuž vznikla i zvláštní metodika.³²⁸ F. Kutta připomíná T. Frejku,³²⁹ a E. Outratu. „K týmové práci se připojoval stále rozsáhlejší počet spolupracovníků, z nichž nejvýznamnější byl profesor A. Hodek a ing. A. Hoch ...“ (dtto). „Časté diskuse s těmito osobnostmi, které A. Hoch nazval „filozofickými procházkami“, se staly základní metodou naší práce, stejně jako později týmu Radovana Richty“ (dtto).

K dalším zdrojům vědeckého poznání, které ležely v základu Richtova pojetí VTR – „revoluční změny v totalitě výrobních sil, která s rozvojem společenských vztahů zákonitě spěje ku svému vyvrcholení ve společnosti, která cílovou funkci maximalizace zisku nahradí funkcí všestranného rozvoje člověka“ (Kutta, 1994b, s. 78) – náleží práce J. D. Bernala.³³⁰ „Bernal zdůraznil, že věda mohla pokročit jen tehdy, když buržoazie přervala pouze feudálního řádu. Její vývojové stupně označují postupné krize kapitalistického hospodářství. V posledním období vědecko-technické revoluce „se kapitalismus již přežil a překonal a nová forma, socialismus, se již probojovává, aby staré formy vytlačil a nahradil a využil svým vlastním způsobem nyní již osvědčených sil vědy“ ...“ (tamtéž, cit. Bernal,

³²⁴ „Tato literatura byla i v oblasti společenských věd často postižena technologickým determinismem a nevšíkala si vzájemných souvislostí mezi výrobními silami a výrobními vztahy, tak jak to zdůrazňoval marxismus“ (Kutta, 1994b, s. 78).

³²⁵ Srov. (Trapeznikov, 1956).

³²⁶ Srov. (Kolektiv, 1955).

³²⁷ S odkazem na (Kutta, 1964, 1968), s chybně uváděnými roky (1954, 1958). Autor možná mínil první interní verze. Srov. též (Kutta, Levčík, 1966).

³²⁸ „V makro-sféře bylo revolučním statistickým činem rozdělení hospodářské činnosti do tří sektorů: primárního (zemědělství), sekundárního (průmysl) a terciárního (služby), již ve dvacátých letech“ (Kutta, 1994b, s. 78). S připomenutím jmen A. B. G. Fisher (chybně uváděný coby Fischer), C. G. Clark, J. Fourastié atp. V Ekonomickém ústavu ČSAV se tímto zabýval T. Frejka – srov. nepublikovanou práci (Frejka, 1965).

³²⁹ „Výsledky Frejkových výzkumů dokázaly statistickou souvislost závěrů J. Fourastiéra s úrovní vědecko-technického a ekonomického vývoje. Teprve na nejvyšším stupni ekonomického vývoje dochází k přesunu práce ze sféry „produktivní“ práce do služeb pro člověka, jehož všestranný rozvoj se stává rozhodujícím činitelem společenského vývoje“ (Kutta, 1994b, s. 78). Srov. (Frejka, 1965), resp. (Fourastié, 1958).

³³⁰ Sociální funkcí vědy se zabývá kniha (Bernal, 1939). In (Bernal, 1955, přičemž Kutta uvádí rok 1956) jsou vymezena čtyři období evropské revoluční vědy. První je období italské renesance, „které zničilo autoritu náboženského středověku“ (Kutta, 1994b, s. 78) a vedlo k obnově mechaniky, anatomie a astronomie L. da Vincim a M. Koperníkem. Druhé období je zahájeno F. Baconem a končí newtonovskou matematicko-mechanickou představou světa. „Ve třetím období věda energií, stroji a chemikáliemi rozhodným způsobem podnítila změny ve výrobě a dopravě. Čtvrtá a největším rozsahem a účinky, ne-li též svým vnitřním intelektuálním vypětím, je vědecko-technická revoluce naší doby“ (dtto).

1960, díl I, s. 11). Bernal zavedl pojem VTR a „jeho pojetí inspirovalo Kurta Tessmana k napsání první knihy na toto téma ...“ (Kutta, 1994b, s. 78).³³¹

F. Kutta dále vzpomíná: „Bylo zřejmé, že výsledky výzkumu společenských a lidských souvislostí vědecko-technické revoluce se mohou stát klíčem k pochopení současné epochy lidské civilizace. Tehdy jedinou osobností, která byla schopna takový výzkum založit, byl Richta, jenž však byl těžce nemocen a hospitalizován v dobříšském sanatoriu“ (Kutta, 1994b, s. 78). „Přeměnil svůj pokoj ve studovnu, pracovnu a knihovnu a studoval jako by měl žít navěky a pracoval, jako by měl zemřít zítra. A. Hoch mu prostřednictvím Hodka posílal seznamy a rešerše literatury a lékaři se marně snažili alespoň omezit jeho obrovské pracovní vypětí a nakonec rezignovali: „Snad mu to pomáhá!““ (dtto).

Jak líčí kapitola I., R. Richta se – i pomocí studia a práce – uzdravil a sepsal teze díla *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a), diskutované „na Vysoké škole ekonomické, za účasti formujícího se jádra budoucího týmu, složeného z vědeckých pracovníků z oblasti filozofie, ekonomie, sociologie, psychologie, pedagogiky, politické vědy, lékařských věd a teorie architektury a životního prostředí“ (Kutta, 1994b, s. 79).³³² *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se „opírala o 23 podkladové studie a využita byla i řada studií ČSAV a vědeckých rad vysokých škol a ministerstev“ (Kutta, 1994b, s. 79).

Zpráva badatelského Richtova týmu byla uveřejněna jako *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce* (Richta a kol., 1966). Pozornost vzbudila u veřejnosti odborné i širší. Pozitivní taktéž byly reakce stranických kruhů i vedení ČSAV. Uznání R. Richtovi a jeho týmu vyslovilo počátkem května 1966 předsednictvo ÚV KSČ. „Knihu pochválila také ideologická komise ÚV, která na ní vyzvedla marxistickou pozici, aplikaci marxismu-leninismu na současné problémy a originalitu tvůrčího přístupu do diskuzí o vědeckotechnické revoluci“ (Dobeš, 2018, s. 114).³³³ Kladné přijetí bylo způsobeno v neposlední řadě tím, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) „svým vyzněním odpovídala dobové atmosféře začínající druhé poloviny 60. let ...“

³³¹ Srov. (Teßmann, 1962).

³³² „Richta zdůrazňoval kritické myšlení a smysl pro nové ... Svobodná diskuse se stala základní metodou práce týmu ... Svobodný dialog v týmu ... spolehlivě odpuzoval různé vědecké byrokraty ...“ (Kutta, 1994b, s. 79).

³³³ „V létě 1966 ... byl na půdě vedení ČSAV schválen návrh dalšího výzkumu ... Rozhodlo se také o dalším materiálním, organizačním a institucionálním zajištění výzkumu, který byl projektován na dalších pět až sedm let ...“ (Dobeš, 2018, s. 114). K navrhovaným výzkumným tématům náležela např. věda jako ústřední faktor civilizačního pokroku, ekonomika a VTR, změny v povaze práce, převraty ve vzdělání, VTR a profil lidského života, umělé prostředí moderní civilizace a člověka, změny v sociálním rozvrstvení a formách společenského života v podmínkách VTR.

(Dobeš, 2018, s. 115). Později je i na tyto snahy reformistů nahlíženo s despektem, což po roce 1989 umocňuje Richtův obrat, resp. nálepkování coby čelného normalizátora.

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) usiluje o komplexní a syntetické objasnění VTR jakožto fenoménu celospolečenského, jejich souvislostí a důsledků, včetně dimenze lidské a společenské na pozadí rozděleného světa, resp. střetávání dvou soustav. Ohledně kapitalistické VTR dodejme, že na poradě s mezinárodní účastí problémové komise vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí *K otázkám ideologického boje v souvislosti s mírovou koexistencí dvou světových soustav*³³⁴ rozděluje R. Richta buržoazní a revizionistické přístupy³³⁵ k VTR do tří základních proudů. Na jednání pracovní poradě uvedl: „Nejčastější způsob použití pojmu „vědeckotechnická revoluce“ v buržoazní a revizionistické literatuře odpovídá třem variantám: a) *Vědeckotechnická revoluce se ztotožňuje s velkými vědeckými objevy, které jsou v podstatě nezávislé na vývoji společnosti a které vznikají především důsledkem imanentního rozvoje vědy. Teoreticky se tato koncepce opírá o práce „teoretiků vědy“ typu A. M. Weinbergera³³⁶ a T. Kuhna.³³⁷ b) Koncepce, které charakterizuje proces vědeckotechnické revoluce jako změny v poměru mezi vědou, technikou a společností, a tím vzniku nových základů společenského života. Ideologický základ této interpretace propracoval především D. Bell.³³⁸ c) Koncepce, která vysvětluje vědeckotechnickou revoluci v duchu Diebolda³³⁹ a ostatních jako analogii s průmyslovou revolucí XVIII. a IX. století, jako množství probíhajících technických a dokonce sociálních změn ve smyslu „druhé“ nebo „třetí“ průmyslové revoluce. Takovým způsobem základní přeměny v materiální základně společnosti se vykládají v rámci existujícího kapitalistického systému“ (Srovnalová, 1975, s. 200).³⁴⁰*

Od přelomu 50. a 60. let 20. století, v postalinské době, se i u nás formují představy o nových podobách socialistické společnosti. Dle (Kosík, Mervart, 2019) měla být podoba socialismu „odvozována v zásadě od tří navzájem se prolínajících myšlenkových okruhů marxistického typu“ (tamtéž, s. 12). „V prvním případě se jednalo o důraz na efektivní plánování, expertní analýzy a zapojení kvalifikovaných výrobních sil do socialistického

³³⁴ Konané v Liblicích 4.-6. 11. 1974.

³³⁵ K revizionismu srov. (Skaržinskaja, 1976), resp. subkapitulu II. V.

³³⁶ Pravděpodobně míněn fyzik A. M. Weinberg – srov. (Weinberg, 1967) (pozn. PS).

³³⁷ Srov. (Kuhn, 1962) (pozn. PS).

³³⁸ Srov. (Bell, 1964, 1973) (pozn. PS).

³³⁹ Srov. (Diebold, 1952) (pozn. PS).

³⁴⁰ Srov. kritiku teorií industriální a postindustriální společnosti v subkapitole IV. 6. in (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

managementu, včetně posílení důrazu na vědu a techniku jakožto určují výrobní sílu pro rozvoj socialismu; šlo o intelektuální okruh spojený především s projektem vědeckotechnické revoluce Radovana Richty“ (dtto).³⁴¹ „... klíčová publikace technooptimistického poststalinského diskurzu *Civilizace na rozcestí ...* vyšla ve třech vydáních (1966, 1967, 1969) v celkovém nákladu 68 000 výtisků (ve všech případech v nakladatelství Svoboda)“ (tamtéž, s. 18).³⁴² Což je číslo úctyhodné zdaleka nejenom na poměry 60. let.³⁴³

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) staví do kontrastu VTR a průmyslovou revoluci a ozřejmuje jejich rozdíly.³⁴⁴ Civilizační vývoj měl dosud vycházet z průmyslové revoluce, která si pro své potřeby tvarovala člověka i vědu. Industriální systém chápal vědu jako pomocnou, asistenční sílu, jdoucí vždy za průmyslem. V době VTR se poměr obrací a věda se dostává před průmysl. Věda již primárně neslouží průmyslu, naopak výroba se přeměňuje v technologickou aplikaci vědy. Věda začíná působit jako samostatný a nezávislý faktor. Po překročení jisté hranice se vývoj vědy stává důležitější nežli růst produkce. Nerozhoduje již množství pracovníků či dostatek kapitálu.

Proměny se týkají také člověka. Civilizace průmyslová používala člověka již hotového, nepřispívala k jeho rozvoji ani nepozvedala lidský potenciál. Lidská individualita, jakožto nepotřebná v masové produkci, byla potlačována. Člověk byl využíván jako pracovní síla, která žije, aby mohla vyrábět. Individuální zájmy a potřeby byly podřízeny zájmům celku. Kapitalistická civilizace nejprve v zájmu akumulace zdrojů omezovala spotřebu, od určitého bodu VTR pak má naopak docházet k jejímu rozšiřování. Kapitalismus ovšem nepřispívá ke skutečnému rozvoji člověka, nýbrž jen k podněcování spotřeby pro spotřebu, obdobně jako se dříve roztáčela výroba pro výrobu. Rovinu

³⁴¹ Do procesů destalinizace, resp. diskuzí o proměnách československých společenských věd v 50. a 60. letech zasazuje (Sommer, 2016a) konceptualizaci vědy v teorii VTR R. Richty. Kniha (Richta a kol., 1966) je hodnocena jako ambiciózní pokus československých sociálních vědců vysvětlit budoucí směry společenského, politického a ekonomického vývoje v postindustriálním věku. Připomínány jsou Richtovy studie o vztahu vědy a VTR v širším kontextu československých intelektuálních dějin 60. a 70. let 20. století, s ohledem na dobové diskuse o možnostech modernizace státně socialistického systému.

³⁴² „Druhý proud, který se s prvním do jisté míry prolínal, vycházel z kritiky dosavadního socialistického systému prostřednictvím vyzvednutí nefalšovaných faktů, jež měla sloužit coby východisko pro nápravu stalinských deformací; tento okruh byl typický pro dobovou historiografii (odhalování stalinských zločinů), sociologii a ekonomii (nezkreslená data coby východisko společenské a ekonomické analýzy. Konečně třetí myšlenkový směr, s nímž je spojena postava Karla Kosíka a dalších marxistických filosofů či publicistů, se utvářel zejména okolo otázek dotýkajících se lidského individua a jeho seberealizaci v socialistické společnosti; jednalo se o proud vymezující marxistický humanismus“ (Kosík, Mervart, 2019, s. 12). Srov. (Kosík, 1963).

³⁴³ „Náklad Spisů Karla Marxe a Bedřicha Engelse se například v šedesátých letech pohyboval okolo 10 tisíc kusů“ (Kosík, Mervart, 2019, s. 18).

³⁴⁴ „Základem analýzy civilizačních trendů je porovnání rozdílů mezi průmyslovou a vědeckotechnickou revolucí“ (Kutta, 1994b, s. 79).

masové spotřeby překonává až socialismus. VTR přitom vede ke stavu, kdy individuální zájmy budou v souladu se zájmy obecnými. Za VTR určujícím činitelem vývoje přestává být kapitál a práce a stává se jím rozvoj tvůrčích sil člověka. Investice do člověka, včetně sfér masové kultury, vzdělávání, spotřeby, volného času či péče o zdraví již nefigurují coby ztráta, jak tomu bylo v podmínkách civilizace průmyslové. VTR má působit i jako kulturní revoluce ve smyslu kultury jakožto kultivace lidských schopností a sil.³⁴⁵

Průmyslová revoluce měla proměnit většinu evropských národů na dělníky a po světě rozšířit protikladnou sociálně-třídní strukturu. Nastupující a postupující VTR má svými perspektivami zřetelně směřovat k společnosti beztřídní a k pohyblivé sociální struktuře, založené na vzájemném rozvoji člověka člověkem. „*Úvahy kolektívu R. Richty predpokladali, že zmeny budú prispievať k humanizácii vzťahu medzi ľuďmi a k zdokonaleniu kvality ich života*“ (Dinuš et al, 2019, s. 13). Což se v socialistických zemích ovšem naplnit nepodařilo, a nedošlo k tomu ani na kapitalistickém Západě.

Richtův spolupracovník F. Kutta upozorňuje, že velkým dílem socialistické revoluce bylo odstranění kapitalistických výrobních poměrů a převzetí industriální produkce pro cíle socialistické společnosti. Tímto se však otevíral nový rozpor, kdy poměry všeobecné spolupráce ve společenských vztazích se ocitly v rozporu se zastaralostí a neefektivností struktury výrobních sil. „*Tento rozpor byl řešitelný jedině cestou úplné přeměny, přestavby celé struktury výrobních sil a celé civilizační základny lidského života. Převzatá materiálně technická základna socialismu byla příliš úzká, než aby stačila pro rozvoj všech a hrozila krizí komunistického života. Proto bylo třeba překonat dosavadní industriální model a vybudovat postupně na základě vědecko-technické revoluce novou materiálně-technickou základnu adekvátní komunismu*“ (Kutta, 1994b, s. 80).³⁴⁶

Výzkumné kolektivy ČSAV dospěly k závěru, že v období 1948-60 procházela naše země „*obdobím socialistické industrializace, kdy socialismus dokončoval úkoly, jež nesplnila průmyslová revoluce kapitalismu. Extenzivní, kvantitativní růst postupoval kupředu a vytvořil pozitivní základ pro nutný obrat v ekonomické orientaci. Do konce padesátých let byly extenzivní zdroje vyčerpány. Vznikla „uzlová čára růstu“, za níž již rozvoj výrobních sil nemohl být zvládnut dosavadními způsoby*“ (Kutta, 1994b, s. 80),

³⁴⁵ „*Richta ... věřil, že právě v tomto ohledu může socialismus předstihnout kapitalismus, a zdůrazňoval, že právě na tento směr by se socialismus měl soustředit ...*“ (Dobeš, 2018, s. 116).

³⁴⁶ S odkazem na (Kutta, 1962).

nýbrž pouze přechodem k VTR.³⁴⁷ Obrat mezi industrializací a VTR přitom nemá být schopna zvládnout stará administrativně direktivní soustava, kladoucí důraz na budování nových tradičních výroben, která přestává být výhodná z hlediska výrobních sil i ekonomie času. Dochází k nekontrolovatelnému mrhání lidskou prací a tvůrčími silami člověka.³⁴⁸ (Kutta, 1994b) nalézá „*dva začarované kruhy: 1) nedostatky v technice omezují možnosti kultivace tvůrčích sil, což prohlubuje opoždování pronikání vědy a techniky do života, 2) extenzivní industrializace, rozšiřování nekvalifikované práce, zahlcení volného času civilizačními obtížemi – to vše vytváří půdu pro nivelizační tendence a konzervatismus a staví se do cesty cílevědomému řízení*“ (tamtéž, s. 80).

F. Kutta dodává, že na svou dobu ostře formulovanou kritiku existujících tendencí podporovaly „*závěry, k nimž dospěl Ekonomický ústav ČSAV při posouzení a kritice návrhu třetí pětiletky*“ (Kutta, 1994b, s. 80). Kutta kriticky tvrdí, že: „*Stranické a státní vedení podlehlo „závrati z dřívějších úspěchů“ a přiklonilo se ke konceptorům hospodářské reformy z roku 1958, kteří výslovně odmítli návrhy na náhradu administrativního řízení ekonomickým, neboť by to podle jejich názoru vedlo „k rozrušení jednoty řízení národního hospodářství a celé hospodářské soustavy“. Tak byla promarněna veliká šance, využití obratu v „uzlovém bodu růstu. Třetí pětiletka se koncem roku 1962 rozpadla. Vzniklo „plánovací vakuum“, došlo k vážnému narušení ekonomické rovnováhy, k stagnaci průmyslové výroby, k absolutnímu poklesu vytvořeného národního důchodu, výraznému poklesu investic, k prvnímu nárůstu zadluženosti ve volných měnách v poválečné historii ČSSR“ (dtto). Namísto startu VTR byl „zahájen krizový vývoj. Až k událostem konce šedesátých let, kdy byla promarněna další „šance“ reformy socialismu v ČSSR. Tím, že politické vedení nedbalo vědecké oponentury, otevřelo cestu k voluntarismu, improvizaci a dezorientaci v zásadních otázkách společenského vývoje“ (tamtéž, s. 80-81).*³⁴⁹

³⁴⁷ O které má rozhodovat: „*a) komplexní mechanizace a automatizace, chemizace a strukturální změny ve výrobě, b) vyřazování jednoduché, nekvalifikované pracovní síly všude tam, kde je to možné, a efektivní využití u zhodnocení kvalifikované práce, c) rozvinutí všech sfér, které uvolňují tvůrčí síly člověka*“ (Kutta, 1994b, s. 80).

³⁴⁸ „*Administrativně direktivní systém řízení vede k plýtvání lidskou energií a stlačování aktivní tvorby lidských schopností, stimuluje udržování zbytečných, nekvalifikovaných sil v podnicích, omezuje prostor pro socialistickou podnikavost. Hypertrofie direktiv v marné snaze nahradit ekonomickou a morální stimulaci, vytlačuje subjektivitu socialistického člověka ze společenské sféry, takže u něho ztrácí běh civilizace povahu ovlivnitelného, přístupového procesu na němž se podílí. To otupuje iniciativu, kultivuje prostřednost, učí plout po proudu, nevybočovat, nezastávat vlastní názor, neobjevovat a neprosazovat nové, ale spíše prolézat póry direktiv a využívat jich ve svůj prospěch, starat se výlučně o své soukromí*“ (Kutta, 1994b, s. 80).

³⁴⁹ (Kosta, 2005) popisuje „*koncepti československé ekonomické reformy připravované v letech 1964-65 a postupně zaváděné do roku 1968. Reforma nemohla být plně uvedena do života vzhledem k vnějšímu zásahu v srpnu 1968 a vnitropolitickým změnám, které následovaly v průběhu roku 1969*“ (tamtéž, abstrakt, s. 46).

Zkoumání Richty a kol. signalizovala „*bludný kruh*“, který je možné formulovat i takto: Na základě industriálního vývoje, který měl připravit podmínky pro komunismus, nebylo možné proměnit strukturu práce. A na základě stávající struktury práce nebylo zase možné dospět ke komunismu. Tímto zjištěním měl tým získat „*negativní podněty*“ naznačující, že další vývoj společnosti „*je bytostně spjat s mnohem hlubšími převraty v celé civilizační základně i v podmínkách lidského života, než předpokládaly ploché koncepce socialismu*“ (Kotek, 1967, cit. dle Dinuš et al., 2019, s. 225-226). Odtud vyplynula nutnost pustit se do „*důkladného pozitivního výzkumu ... civilizačních proměn, vnitřních vazeb mezi životem člověka, společenskými poměry a rozvojem vědy a techniky*“ (tamtéž, s. 226). Teoreticky byly zkoumány „*problémy světa výrobních sil člověka, světa, který zdaleka nemá jen jistou kvantitativní gradaci, vyčíslitelnou podle průmyslového potenciálu, ale zároveň také svou mnohorozměrnou kvalitativní skladbu*“ (dtto).

R. Richta v rozhovoru in (Kotek, 1967) v souvislosti s otázkou, jak se jako filozof dostal ke studiu VTR – zdůrazňuje vizi „*překonání dilematu průmyslové revoluce*“ pomocí „*jediného kruhu vědeckotechnické revoluce*“, s „*vnitřní logickou vazbou*“. Zmíněný kruh mají tvořit „*strukturální převraty ve výrobních silách, opírající se o vědu a techniku a všestranný a stálý rozvoj lidských schopností*“ (Dinuš et al, 2019, s. 227). Richta říká: „*Strukturální převraty ve výrobních silách, opírající se o vědu a techniku a všestranný a stálý rozvoj lidských schopností tvoří jediný kruh vědeckotechnické revoluce. A ten má strohou vnitřní, logickou vazbu. Jakmile jeden jediný článek z tohoto přediva vypadne, pak se celý pohyb deformuje, zplošťuje, vyhasíná mnohorozměrná dialektika vědeckotechnické revoluce – a zároveň mizí také naděje na dosažení komunismu*“ (Kotek, 1967),³⁵⁰

Neopomenutelnou dimenzí *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je, že autoři spojili VTR s revolucí kulturní, ve smyslu kantovské kultivace lidských schopností a sil.³⁵¹ „*Revoluce vědecko-technická je spojena s největší kulturní revolucí dosavadních dějin, neboť kulturu, která dosud provázela civilizaci spíše okrajově, posunuje přímo do*

Mělo jít o pokus „*ekonomů řešit systémovými přeměnami hospodářské problémy, které se v Československu nakupily v předchozích letech. Vzhledem k nepříznivému vývoji v první polovině šedesátých let byly reformní kroky přijatelné i pro politické vedení státu*“ (dtto). Motto reformy „*by bylo možno vyjádřit slovy „od decentralizace k demokratizaci“ ...*“ (dtto). K hlavním rysům reformní koncepce formulované v období Pražského jara mělo náležet makroekonomické plánování indikativního typu, regulovaný tržní mechanismus a demokratizace rozhodování, která se i v praxi prosazovala např. skrze podnikové rady pracujících. J. Kosta formuluje hypotézu, že „*se tyto rysy mohly stát alternativou k západnímu a tehdejšímu východnímu hospodářskému systému*“ (dtto). K reáliím srov. (Průcha a kol., 2009). Srov. též (Kosta, 1988).

³⁵⁰ Cit. dle <https://legacy.blisty.cz/art/31750.html>.

³⁵¹ Srov. též titul (Richta, 1963b), představený v kapitole I.

jejího středu“ (Kutta, 1994b, s. 81).³⁵² S čímž souvisí apely ohledně reformy vzdělání ve směru jeho zaměření na nové podmínky VTR – „*Dosavadní jednorázové učení „pro život“ se musí ve vědecké revoluci změnit v průběžné vzdělávání „pro celý život“, odpovídající akceleraci zastarávání všech podmínek a vztahů objektivní reality“* (dtto). „*S tím rostou i požadavky na neustále tvárné, novátorské koncepce vlastního i společenského života“* (dtto).³⁵³ Namísto encyklopedické informovanosti má být kladen důraz na samostatné logické myšlení.³⁵⁴ „*Univerzalita vzdělání pro všechny bude spojována s jeho individualizací, podle specifických rysů nadání a zájmu každého“* (dtto).

Jak bylo již naznačeno, nedílnou součástí VTR je nové postavení vědy ve společnosti. Dynamika vývoje má za socialismu, po překonání třídních zábran, dostávat bohatší podobu, umožňující přímý zásah vědy do utváření společenských vztahů. Podle Marxe i podle autorů *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) čím rozhodněji postupuje věda, tím více je v souladu se zájmy pracujícího člověka. „*Socialismus stojí a padá s vědou, stejně jako stojí a padá s vládou pracujících. S postupem zespolečenšťování výroby zvláštní poznávací, civilizační funkce vědy dělá z ní skutečnou výrobní sílu lidského života, výrobce lidského rozvoje“* (Kutta, 1994b, s. 82). Nové postavení vědy vychází z její mimořádné generalizační schopnosti, kdy vědecký poznatek se používáním nestravuje nýbrž zdokonaluje. Dále ze zvláštní tendence vědy spočívající v tom, že každý vědecký poznatek je nejenom výsledkem, ale zároveň základem dalšího vědeckého bádání. Přičemž čím více poznatků máme k dispozici, tím více jich jsme s to dostat. Rozvoj vědy si vynucuje univerzální integraci. VTR bez široké internacionální základny vědecko-technické spolupráce nemá být uskutečnitelná.³⁵⁵ K významným úspěchům socialismu v ČSSR přitom náleželo vytvoření široké, ucelené základny vědy a výzkumu.³⁵⁶ „*Stojíme dnes na půdě historicky vzniklé průmyslové civilizace, ale zároveň opouštíme její hranice a*

³⁵² (Kutta, 1994b) připomíná historicky vysokou vzdělanost v českých zemích, zmiňuje též návrhy na obsahovou reformu vzdělání obsažené in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). „*Paradox, před nímž stojíme, zní: připravujeme lidi pro život za 15-20 let, neboť tak dlouhá je doba životní průpravy, ale činíme to způsobem, který odpovídá dnešní a nikoli budoucí etapě vývoje. Nemáme výběr: buď ovládneme perspektivy v tomto rozsahu, anebo implicitně předpokládáme, že úroveň lidských schopností nebude hrát podstatnější roli čili zazdíváme společnost do současných proporcí a děláme z výchovy budoucí úzký profil v rozvoji civilizace“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 76).

³⁵³ „*Rozvíjet schopnosti je možné do nekonečna, nikoli však faktické znalosti“* (Kutta, 1994b, s. 81).

³⁵⁴ „*Proto se do popředí dostává kultivace abstraktního myšlení a osvojování logických systémů“* (Kutta, 1994b, s. 81).

³⁵⁵ „*Každé omezení v tomto směru (styky, literatura, informace) se musí vymstít na společenském růstu“* (Kutta, 1994b, s. 82).

³⁵⁶ Podle F. Kutty: „*Efektivnost vědeckého výzkumu však snižovala zaostalá přístrojová vybavenost, nedostatečná kvalifikace v aplikovaném výzkumu, silně poddimenzovaný informační aparát a zaostalá struktura, v níž absentovala řada progresivních oborů“* (Kutta, 1994b, s. 82).

jdeme vstříc civilizaci vyššího typu. Jediným kompasem v takové době na tomto složitém rozcestí je chvějící se střelka vědy“, zní krédo autorů Civilizace na rozcestí“ (dtto).

Recenze (Pizan, 1972) obsah *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířené vydání 1969)³⁵⁷ člení do pěti částí: „a) Odhalení toho, co je vědecko-technická revoluce a jak vznikla, b) Předvídatelné trendy jejího vývoje, c) Kvalitativní sociální změny, které již způsobuje, d) Jeho konkrétní aplikace na čs., e) Obecný ideologický přístup, který bychom mohli nazvat jeho politickou teorií“ (tamtéž, s. 47 – překlad PS). Zdůrazňována je Richtova neochvějná víra v sílu vědy, ve smyslu bezprostřední výrobní síly a mimořádného společenského dynamizátora. Vize R. Richty (a jeho výzkumného týmu) jsou přirovnávány ke K. J. Kautskému³⁵⁸ a dalším teoretikům II. internacionály, „kteří se snažili najít určující příčinu rozvoje výrobních sil v pokroku vědy“ (dtto) či nadšeným futuristům z řad utopických socialistů věřících, že „věda vyřeší všechny problémy jejich doby“. Richtovo výhradní zaměření na VTR je stavěno proti zúžení marxismu na stalinismus (interpretovaný coby produkt socialistické industrializace) a je nazýváno „*utopickým marxismem*“, s nebezpečím sklouzávání k technokratickému reformismu.

Práce *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je dílem kolektivním, ovšem s rozhodující a nezastupitelnou rolí i autoritou R. Richty. „*Jak několikrát posuzovaný návrh, tak i konečná formulace díla ležela ... především na Radovanu Richtovi*“ (Kutta, 1994b, s. 79). Studie se rodila v letitých diskuzích, ze kterých byl publikován pouze zlomek. Ke koncepci Richtova výzkumného týmu zpočátku přispívali A. Hodek,³⁵⁹ A. A. Hoch³⁶⁰ a F. Kutta,³⁶¹ kteří se scházeli na „*filosofických procházkách*“.³⁶² Taktéž J. Smíšek

³⁵⁷ Recenzováno španělské vydání *La civilización, en la encrucijada. Obra realizada por el equipo multidisciplinario del Instituto de Filosofía de la Academia de Ciencias de Checoslovaquia. Prólogo de Daniel Lacalle*. Madrid: Artiach Editorial 1972. ISBN nemá.

³⁵⁸ Srov. (Vozka, 1934). Dodejme, že vize „řešení“ problémů pomocí rozumu a vědy je obsažena např. i v představách J. A. Schumpetera v rámci jeho koncepce samolikvidace kapitalismu. Schumpeter – s lítostí – predikuje, že inovace stanou „rutinní záležitostí“, že bude pokrok „zmechanizován“, že problémy budou „řešeny“ pomocí rozumu a vědy, že bude individuální podnikatelství nahrazeno čírou „kalkulací“, že „se bude vytrácet individuální motivace, že začne převládat kolektivistická mentalita. A že tím kapitalismus skončí“. K evoluční teorii samolikvidace kapitalismu, s procesy dematerializace vlastnictví a desintegrace kapitalismu, s celou řadou projevů – srov. (Schumpeter, 1942). Srov. též (Sirůček, 2016b aj.).

³⁵⁹ Inženýr a filozof Antonín Hodek (1903 – 1985), vystudoval techniku, pracoval jako konstruktér. Po II. světové válce vědec a pedagog, byl též profesorem marxismu na Vysoké škole ekonomické v Praze.

³⁶⁰ Inženýr a knihovník Alois Adalbert Hoch (1888 – 1978) byl autorem popularizačních publikací o technice a dějinách, překladatelem z němčiny, ruštiny, angličtiny, francouzštiny či italštiny. Publikoval pod řadou pseudonymů. Hoch „*byl osobností „voltairovského“ typu s úžasnou pamětí a rozsáhlými znalostmi společenských i technických věd Hoch překládal a doporučoval význačná vědecká díla ze všech kulturních jazyků a vypracovával na ně rešerše*“ (Kutta, 1994, s. 78). Srov. (Hoch, 1936, 1956).

³⁶¹ Ekonom, filozof a horolezec František Kutta (1923 – 2004), pracoval na Ekonomickém ústavu ČSAV, jako vedoucí oddělení sociálního plánování a řízení na Ústavu filosofie a sociologie ČSAV, vyučoval též na

vyzdvihuje, a to nejenom v souvislosti s touto studií, „*diskutující čtveřici Richta-Hodek-Hoch-Kutta, která promýšlela ... mnohé*“ (Smíšek, 1997, s. 27).

V I. a II. vydání explicitně vyjmenovaný autorský kolektiv čítá 28 jmen.³⁶³ K členům náležela „*Richtova pravá ruka*“ J. Filipec³⁶⁴ (Historický ústav ČSAV),³⁶⁵ dále osobnosti jako A. Hodek (Filosofický ústav ČSAV), F. Kutta (Ekonomický ústav ČSAV), F. Valenta (Vysoká škola ekonomická v Praze).³⁶⁶ V Úvodu I. a II. vydání je současně vysloveno poděkování za pomoc dalším několika desítkám expertů, k nimž patří ekonomové M. Hájek, K. Kouba, O. Šik, V. Šilhán nebo M. Toms. V III. rozšířeném vydání figuruje již explicitně 61 spoluautorů (mezi nimi M. Hájek, M. Toms³⁶⁷ či J. Kosta³⁶⁸).³⁶⁹ Jako zástupci

Vysoké škole ekonomické. V 60. letech se připojil k Richtovu týmu, neboť nesouhlasil s tržními vizemi O. Šika. Kutta odmítal pokusy o smíšenou ekonomiku a obhajoval centrální plánování. Rozvíjí modifikovaný koncept VTR zejména v rovině řízení – srov. (Kopeček, 2017). Srov. (Kutta, 1968, 1971, 1978, 1994b aj.).

³⁶² Srov. (Kutta, 1994b, 1997).

³⁶³ Výše zmiňovaný A. A. Hoch mezi nimi není. Figuruje až mezi uváděnými spolupracovníky v pasáži Úvod.

³⁶⁴ Jindřich Filipec (1926 – 2013) byl sociolog a filozof, který se zabýval kritikou buržoazní filozofie a sociologie a problematikou moderního člověka. V nekrologu (Loudín, 2013) stojí: „*Věda a technika je pro Filipece – v návaznosti na emancipační apel osvícenského projektu – součástí širších civilizačních přeměn, v nichž se člověk vymaňuje ze zcizujících věcných, sociálních a ideologických vazeb a otevírá cestu ke svému sebeuskutečňování. V potenciálu techniky vidí nástroj k humanizaci života a zlidšťování vztahů mezi lidmi. Je mu ovšem vzdálená jakákoliv forma scientismu či technologického determinismu, je vnímavý ke skutečnosti, že moderní technika také navozuje pro člověka stav permanentního ohrožení, tot' paradox moderní doby. Ale právě ve stavu ohrožení, krize, nadále sdílí důvěru v člověka jako bytost nadanou rozumem, v jeho schopnost nastolit lidštější variantu vědeckotechnického pokroku, než nabízí kapitalismus. Filipec soustavně cílí pozornost k problematice prostředků a zprostředkování, bez nichž nelze dosáhnout žádného cíle (přezíravost vůči „nástrojům“ odhaluje jako falešnou), ale také je snadné jim podlehnout, dostat se do jejich nadvlády (techniky, konzumu, institucí apod.)“ (tamtéž, s. 3). Srov. (Filipec, 1967, 1977).*

³⁶⁵ V I. a II. vydání u Filipece figuruje Historický ústav ČSAV, v III. rozšířeném vydání Filosofický ústav ČSAV.

³⁶⁶ František Valenta (1928 – 2002) byl ekonom, akademik, politický a veřejný činitel, který zaujímá čelné místo v rozpracování mikro-, mezo- i makroekonomických souvislostí inovací. Vedle podnikových aspektů přispěl k rozvoji inovačního vysvětlení hospodářských cyklů, především dlouhých K-vln, kde navazuje na J. A. Schumpetera. Především klasifikací inovací pomocí inovačních řádů se výrazně zapsal do dějin nejen tuzemské, nýbrž i světové teorie inovací. Předmětem Valentova vědeckého zájmu byl vědeckotechnický rozvoj, efektivnost a inovační procesy. Vytvořil ucelenou teorii inovací, na marxistických materialistických základech v čele s pracovní teorií hodnoty. Srov. (Sirůček, 2017c) či (Džbáňková, Sirůček, 2022). Dodát lze, že samotný termín inovace je ve studii *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) užíván minimálně. Na obsahovou analýzu ohledně výskytu slov v různých vydáních nenalezl autor monografie dost sil, nicméně k zachycení počtu použití kategorie inovace by velmi pravděpodobně stačily prsty jedné či obou rukou. K problematice inovací za socialismu srov. text (Farkaš, 1995), připomínaný v kapitole III.

³⁶⁷ Miroslav Toms (1944 – 1988) byl ekonom, statistik, překladatel prací z oboru. Zabýval se makromodelováním, marxistickou politickou ekonomii, komparacemi ekonomických teorií atp. Podílel se na rozpracování teorie optimálního plánování, rozpracoval analýzu extenzivního a intenzivního ekonomického růstu, s aplikacemi na československou ekonomiku. Zkoumal problematiku socialistické reprodukce a efektivnosti, včetně jejího měření či využití při zdokonalování hospodářského mechanismu – srov. (Doležalová, 2018a), (Hájek, 1990), (Sojka, 2002). In (Toms, 1981) v Úvodu stojí: „*Některé myšlenky nebo i části práce byly diskutovány v mezioborovém týmu akademika R. Richty ...*“ (tamtéž, s. 16).

³⁶⁸ Jiří Kosta (1921 – 2015) byl ekonom a politolog. Podílel se na přípravě ekonomické reformy až do své emigrace roku 1968. V Německu se stal profesorem ekonomie. Věnoval se hospodářským problémům socialistických zemí, komparaci ekonomických systémů i hledání rovnováhy mezi volným trhem a lidskou solidaritou. Srov. (Kosta, 2006). Srov. též (Havel et al., 1998).

vedoucího mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce (vedoucím byl Richta) jsou uváděni O. Klein³⁷⁰ a B. Levčík.³⁷¹

Výsledný text ovšem psal obvykle R. Richta sám.³⁷² Z důvodu zvýraznění klíčové role Richty jsou proto v monografii při komentování (nejen) *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) používány formulace typu Richta píše, uvádí atp. (a nikoli Richta a kolektiv).

Následující pasáže monografie (II. II., II. III. a II. IV.) komentují teoretické³⁷³ oddíly, resp. kapitoly a subkapitoly (paragrafy) *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Studie však nepopisuje pouze obecné změny, nýbrž promlouvá i do dobově aktuální situace Československa. Staví na tezi, že socialismus otevírá VTR obrovský potenciál, který ovšem není plně využit. Je brzděn zastaralým způsobem řízení, s nezbytností přechodu k novému modelu řízení. Stávající systém již není možné řídit jako mechanický stroj, jak tomu bylo v industriální éře, kdy existoval i jeden správný postup z hlediska řídicí direktivy. Socialismus se měl zatím rozvíjet administrativně direktivní cestou, kdy společnost byla řízena jako podnik.³⁷⁴ Což v podmínkách VTR přestává být dostačující.

Za VTR je totiž ovlivňování procesů složitější, přičemž vzniká nutnost systémového poznání a otevírá se prostor pro kybernetiku. Systém přitom disponuje samořídícími mechanismy (včetně práva, morálky, peněz atp.) a řídit tento má být možné pouze prostřednictvím ovládnutí zmíněných regulátorů, nikoli přímými zásahy do fungování příslušného systému. „Nyní šlo o to, aby se socialismu podařilo vypracovat soustavu pravidel a prostředků, které by stimulovaly ekonomické, politické, sociální, psychologické a

³⁶⁹ Ekonomický ústav ČSAV figuruje coby pracoviště u J. Auerhana, M. Hájka, J. Kosty, F. Kutty, B. Levčíka, V. Nachtigala, M. Rumlera, M. Tomse a L. Urbana (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 4-5). Uváděn je též R. Filkus z Ekonomického ústavu Slovenské akademie věd (SAV).

³⁷⁰ Novinář, sociolog, prognostik, překladatel Ota Klein (1921 – 1968) pracoval ve Filosofickém ústavu ČSAV aj. – srov. (Klein, 1966, 1968, 1969). Zemřel při autonehodě ve Francii. Zasloužil se o rozvoj československé prognostiky a futurologie – srov. (Klinec, 2020b). Srov. též nekrolog (Richta, 1968f).

³⁷¹ Ekonom a statistik Bedřich Levčík (1915 – 1999) pracoval jako zaměstnanec exilového ministerstva pro hospodářskou obnovu, poválečný referent Národohospodářské komise ÚV KSČ a náměstek ministra práce a sociální péče či vedoucí oddělení Ekonomického ústavu ČSAV. Byl důležitým členem týmu O. Šika. Po roce 1968 emigroval. V cizině působil jako sekční šéf pro centrálně plánované ekonomiky Evropské hospodářské komise při OSN v Ženevě a poté jako vědecký pracovník a ředitel Ústavu pro srovnávací ekonomické výzkumy v Rakousku. Srov. (Levčík, Kosta, 1968).

³⁷² V Richtově nekrologu ohledně jeho badatelského týmu stojí, že samotný Richta byl „vždy nespornou, všemi uznávanou autoritou týmu, jeho hlavou“ (Redakce, 1983a, s. 932).

³⁷³ „Celá tato studie má teoretickou, koncepční povahu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle *II. vydání* 1967, s. 160). *III. rozšířené vydání* dodává: „... pohybuje se na úrovni badatelského výzkumu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 310).

³⁷⁴ Srov. heslo hnutí ANO *Řídit stát jako firmu* např. dle <https://www.anobudelip.cz/cs/onas/blogy/35090/ridit-stat-jako-firmu-a-proc-ne>. Srov. též úvahy na téma *Řídit stát jako firmu 2.0* či lidovou tvořivost ohledně vlády následné, připisující jednomu z jejích členů motto *Řídit stát jako traktor ...*

antropologické podmínky pro rozvoj potenciálu člověka“ (Dobeš, 2018, s. 117).³⁷⁵ VTR má přinášet i změny ohledně určité společenské třídy coby hegemonu vývoje. Do VTR se musí zapojit většina a postupně i celá společnost, takže stavovské postavení dělnické třídy má mizet.³⁷⁶ Od této teze (včetně proměn charakteru dělnické třídy) se později – v dobách normalizace – Richta důrazně distancuje, jak uvádí kapitola I.³⁷⁷ a shrnuje pasáž II.V.

Podle R. Richty jedině aplikace VTR může vést k potřebným reformám socialismu. *„Zásadní příčinu jeho dosavadních problémů spatřovat Richta v tom, že socialismus byl omezován jen na výsledek mocenských a vlastnických změn, ideologie a růstu výroby, zatímco oblast výrobních sil byla opomíjena. Marxismus bez vědeckotechnické revoluce vedl nutně ke kultu osobnosti. K jeho překonání však nestačilo odsouzení jeho metod, ale důraz věnovaný sféře výrobních sil“* (Dobeš, 2018, s. 117). Dobeš uzavírá: *„... celkovým vyzněním Civilizace na rozcestí i její autor (resp. hlava autorského kolektivu) jednoznačně podporovala chystanou ekonomickou reformu ...“*³⁷⁸ *Ta však neměla být chápána úzce jako zavádění techniky a technického vybavení, které je úkolem vědců a techniků. Důraz se kladl na to, že vědeckotechnická revoluce je mnohem širší proces univerzální a trvalé změny všech výrobních sil, celé strukturu společnosti a také lidského vědomí“* (tamtéž, s. 118).

Všechna česká vydání *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) obsahují obsáhlý oddíl *Přílohy*. První část nese název *Několik shrnujících námětů k zamyšlení pro praxi* (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967), resp. / *Několik námětů k zamyšlení pro praxi* / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Richta upozorňuje na *„některé všeobecné pohledy, na něž nelze zapomenout a jejichž výsledky budou rozhodovat o přístupu k vědeckotechnické revoluci a o zvládnutí jejích společenských a lidských souvislostí“* (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 160).³⁷⁹

³⁷⁵ *„V direktivním řízení se z civilizace činil pouhý ovládaný mechanismus. V novém modelu řízení založeném na „regulaci regulátorů“ se otevíral prostor pro iniciativu a kreativitu. To, co se řídí, není manipulovaným objektem, ale rozvíjí a mění se to v samostatnou sféru subjektu“* (Dobeš, 2018, s. 117). Čímž dochází k žádoucímu posilování subjektivity společnosti a jejích složek. K řízení srov. (Kohoutek, 2004).

³⁷⁶ *„Richta si uvědomoval, že v aktuální československé situaci vzniká nebezpečí rozporu mezi odbornými a demokratickými zřeteli. Absolutizace odborných kritérií vede k technokratismu a nadřazování inteligence. Proti tomu pak podle Richty stojí hrozba vulgárního rovnostářství vyznačujícího se odporem k vědě a technice. Řešení nacházel v tom, že se ze všech stanou odborníci využívající metody vědy a techniky ...“* (Dobeš, 2018, s. 117).

³⁷⁷ Srov. stať (Filipec et al., 1969).

³⁷⁸ Podporovány byly zejména *„nové formy řízení ekonomiky a celé společnosti, které se v jejím rámci připravovaly“* (Dobeš, 2018, s. 118), považovaná za nezbytnost pro rozvinutí VTR v Československu.

³⁷⁹ *„Hloubka a rozsah vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí nedovolují na daném stupni skutečnosti i základního výzkumu okamžité detailní stanovení hotového, prakticky*

Což je formulováno ve čtrnácti bodech (A – N), jejichž stručná rekapitulace může sloužit jako prolog k podrobnějšímu představení celého díla. Mnohá Richtova doporučení zůstávají zajímavá např. i z hlediska reakcí ČR na aktuální výzvy 4.0 či 5.0.³⁸⁰

A/ Naše země, jež prošla etapou industrializace a socialistické přestavby, stojí nyní tváří v tvář počátkům VTR jakožto organické součásti a životní podmínce dalších hlubších sociálních přeměn. VTR „*je svou podstatou univerzální, stálou přeměnou všech výrobních sil společnosti a lidského života, celé jejich struktury; představuje tedy zároveň hluboký revoluční sociální proces, jenž mění celé postavení člověka ve výrobě vlastního života a všechny podmínky společenských vztahů; zasahuje strukturu a povahu práce, úroveň kvalifikace, rozsah a formy vzdělání, profil života a potřeb, šíří a intenzitu lidských kontaktů, charakter životního prostředí, vztah člověka a přírody, zákonitosti a formy historického vývoje, dosah a společenskou cenu individuálního rozvoje, způsob řízení i metody myšlení*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 160-161).³⁸¹

B/ Hlavní brzdou přístupu k VTR „*je jistá nevyvinutost ekonomické struktury, podnětů a pravidel, vyplývajících z podstaty socialismu a spojujících všechny pracující s pokrokem vědy a techniky, s růstem produktivity celkové společenské práce ... Proto nejdůležitějším prostředkem frontálního obratu k intenzivnímu růstu výrobních sil a podmínkou přístupu k vědeckotechnické revoluci je co nejrychlejší plné uplatnění zásadních řešení nové soustavy řízení*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 162).³⁸²

aplikovatelného komplexu opatření ... Nechceme podat řešení samo, ale jen naznačit, v kterých hlavních směrech bude nutno takové řešení připravit“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 160).

³⁸⁰ Srov. též (Mlynář, 1975).

³⁸¹ Ačkoli VTR navazuje „*na výsledky průmyslové revoluce (industrializace); liší se od ní podstatou a souvislostmi a má v mnoha směrech přímo opačné účinky. Vzhledem k tomu vyvstává potřeba: a) osvojit si v celém rozsahu činnosti ... metodickou zásadu, že žádná z koncepčních otázek rozvoje naší společnosti nemůže už být řešena bez přihlídnutí k novým podmínkám a nárokům ...; b) zajistit další komplexní mezioborové zkoumání ... na úrovni základního výzkumu ..., na který by navazoval aplikační výzkum řady dalších článků ...; c) seznámit ... veřejnost s perspektivami vědeckotechnické revoluce tak, aby členové strany byli připraveni na rozsah budoucích změn v civilizační základně lidského života i v utváření životního stylu, na nové, dosud nezvyklé cesty a řešení – a zvláště aby chápali jejich absolutní životní nezbytnost z hlediska socialismu a komunismu, jejich vnitřní spojitost ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 161-162).

³⁸² „*Zvláště velký význam, z hlediska stimulace vědeckého a technického pokroku, má přitom široké uvolňování podnětů socialistické podnikavosti, vytřebení hodnotových kategorií (konfrontace se světovými apod.) jako nutných podkladů pro optimalizaci a konečně vypracování speciálního denivelizačního programu*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 162). III. rozšířené vydání formuluje závěr věty takto: „*... jako nutných podkladů pro řízení objektivních i subjektivních prvků soudobých civilizačních procesů*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 312).

„C/ Základní otázkou příštích desíletí bude, jak hluboko pronikne a uplatní se věda – jakožto rozhodující činitel soudobé dynamiky civilizace v celém životě naší společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 162).³⁸³

D/ VTR „je komplexním společenským procesem, v němž se postup vědy a techniky úzce pojí s určitými společenskými a lidskými předpoklady a důsledky. Účinný přístup může být nalezen jen promyšleným sjednocením ... nových vědeckých a technických tendencí ... s možnostmi danými integrací v socialistické soustavě a se zvláštními podmínkami naší země ... a kompenzování některých nepříznivých momentů ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 163-164).³⁸⁴

E/ VTR „převrací elementární technické, ekonomické, sociální i antropologické podmínky civilizačního rozvoje. Na rozdíl od industrializace se zde rozhodujícím parametrem růstu výrobních sil stává věda a její technologická aplikace a tímto prostřednictvím nakonec rozvoj člověka a jeho tvůrčích sil. V těchto podmínkách nelze setrvačně aplikovat růstová schémata a proporce z období industrializace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 164-165).³⁸⁵

„F/ Dozrává nutnost podstatného zásahu do struktury národní práce s pomocí soudobé techniky, automatizačních prostředků, dopravní techniky, chemizace, výpočtové techniky,

³⁸³ „Předpokladem tu je: a) rychlý a kvalitní rozvoj vědeckovýzkumné základny, odpovídající soudobým trendům ve světě a propojený s dlouhodobými perspektivami hospodářského vývoje ...; b) vypracování strategie vědy v malé vyspělé zemi ...; c) zavedení celé soustavy prostředků a kanálů, jež umožňují proudění vědeckých poznatků do celého života naší společnosti: především využitím ekonomických forem ...; dále pomocí vědeckých poradních orgánů při všech řídicích institucích a odborných expertiz či oponentur pro každé zásadní koncepční rozhodnutí; a konečně cílevědomým utvářením atmosféry vědeckého pokroku ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 162-163).

³⁸⁴ „V tom smyslu by bylo nejlépe promítnout cesty vědektotechnické revoluce, soubor technologických, surovinových a energetických převratů do jednotlivých dlouhodobých technickoekonomických koncepcí, spojených vždy s úvahou o společenských a lidských souvislostech daných záměrů ... – a to nikoli systémem rozpisu jednotlivých úkolů, nýbrž ve formě společenského a technického programu, nastiňujícího ve zkratce podstatu procesu a možnosti řešení ..., na něž by mohl navázat státní plán a jehož by se mohl iniciativně chopit ekonomický zájem. Je ovšem třeba pamatovat na to, že úspěch této dynamické orientace růstu v naší zemi životně závisí na tom, do jaké míry se podaří dosáhnout integrace a rozdělení práce v socialistické soustavě, realizovat nejužší vědeckou a technickou mezinárodní spolupráci a spojit ji s perspektivními směry rozvoje naší země“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 164).

³⁸⁵ „Efektivní růst je stále méně spojen s rozmnožováním počtu pracovních sil a průmyslových objektů. Rozdíl mezi růstovým tempem I. a II. skupiny výroby se postupně zmenšuje. Jako nová základní růstová relace (intenzivní růst) platí nyní předstih vědy před technikou a techniky před průmyslem. Nadále nelze hovořit o nutnosti rychlejšího růstu bezprostřední výroby, pokud jeho efekt na výrobní síly může být vyvážen či převážen efektivnější tvorbou výrobních sil v předvýrobních etapách (věda a výzkum), ale také v oblastech péče o člověka a rozvoj lidských sil ... Vzhledem k ... dynamice výrobních sil může progresivní orientace ... záměrů být zajištěna jen v tom případě, že vyjde z vypracované, fungující ekonomické soustavy zájmů, vázané na absolutní růst produktivity celkové společenské práce a že bude spojena s vědeckou soustavou ekonomie času, využívající poznatků moderní ekonomické teorie růstu, ekonomiky lidských zdrojů, stejně jako matematického modelování a ucelené sítě výpočtové techniky ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 165).

modernizace strojového parku apod. a kvalitnějšího hospodaření s lidskými silami ... Základem progresivních technických i sociálních převratů v naší společnosti v současných podmínkách může být jen kvalifikovaná a tvůrčí práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 165-166).³⁸⁶

„G/ Obdobně aktuální z hlediska tvorby výrobních sil je cílevědomý zásah do chronicky zaostávající infrastruktury: nasazení prostředků, jež by perspektivně podstatně zkrátily časové náklady na opatřování existenčních potřeb a snížily ztráty způsobené nedostatky v životním a pracovním prostředí: rozvojem a modernizací dopravy, služeb, obchodu apod.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 166).³⁸⁷

H/ Již dnes je nutno začít připravovat půdu pro perspektivu všeobecného růstu nároků na kvalifikaci, který vyvolá VTR v příštích desetiletích, „a zvláště pamatovat na potřebu moderní dynamické specializace s širokým univerzálním základem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 167).³⁸⁸

I) V podmínkách VTR „vstupuje do procesu růstu jako nový samostatný činitel masový rozvoj člověka. Podstatně se zvyšují nároky na individuální aktivitu a na bohatství vnitřního života člověka, na schopnost překonávat vlastní hranice a na kultivaci schopností a sil; zároveň roste společenský význam individuálního rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 168).³⁸⁹

³⁸⁶ „Všude tam, kde to je technicky možné a ekonomicky výhodné, je nutno vyřadit z výroby i z dalších oblastí řadu pracovních sil, především zaměstnaných v jednoduché ... práci ... a uvolnit je pro progresivní obory, pro lepší využití výrobních fondů, pro saturaci služeb a obchodu a postupně pro mnohem efektivnější využití lidských sil v práci s vyšším obsahem tvůrčích a duševních prvků vůbec. Perspektivně je nutno počítat se změnami tendencemi znovurozdělení práce ... Po určitém přechodném období se tento přesun ... bude stále více soustřeďovat k vědě a výzkumu, k technické přípravě, k vysoce kvalifikované práci a k oblastem péče o člověka (školství, zdravotnictví aj.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 166).

³⁸⁷ „Půjde o to, zmenšit tlak reprodukčních starostí a rozšířit (perspektivně asi třikrát) čas k dispozici člověku, tj. podstatně uvolnit dosud značně úzký prostor pro rozvoj lidských schopností a sil (vzdělání, aktivní odpočinek, technická a kulturní tvořivost, společenská participace, cestování a poznávání atd.) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 167).

³⁸⁸ S perspektivami moderní kvalifikace většiny dělníků, podporou všeobecného středoškolského vzdělání mládeže (polytechnické přípravy s vyváženou humanitní úrovní), rozšiřování potřeby vědecké (vysokoškolské) přípravy, realizace systému celoživotního vzdělávání v nejrůznějších formách apod. „Soudobá vzdělávací soustava může být budována jen na podkladě přechodu od výchovy k sebevýchově a její uskutečnění není zvládnutelné bez rozsáhlého programu zavedení moderní techniky do vyučovacího procesu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 168).

³⁸⁹ „Dosavadní praxe nepočítala dostatečně s těmito faktory, spíše znevýhodňovala individuální socialistickou aktivitu a petrifikovala obzory a hranice reprodukčního života a srážela individuální iniciativu přemírou direktiv. Stojíme před nutností vypracovat vedle ekonomických i sociálně politické a antropologické nástroje k ovlivnění profilu lidského života, k vytváření nové potřeby lidského rozvoje, k modelování motivační struktury člověka, jež by neporušovaly, ale naopak zesilovaly svobodu volby, tedy opíraly se především o systém příležitostí a možností lidského rozvoje. Jinak by se nadcházející průchozí etapa „masové spotřeby“ místo postupného uvolnění nových potřeb (plně teprve za prahem asi trojnásobku nynější spotřeby) uzavřela

„J/ Nemá-li se umělé prostředí, vytvořené průmyslovou civilizací, vymknout z rukou společnosti a brzdit rozvoj lidských sil, je naléhavě nutné použít prostředků daných vědeckotechnickou revolucí k zásahu do životních a pracovních podmínek. V této situaci by prospělo vypracování projektu vyváženého civilizačního prostředí, v němž by maximum prostředků představovalo přínos pro tvorbu lidských sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 169).³⁹⁰

K/ S přechodem k VTR „a její složitě dynamice ... nebude už možno řídit rozvoj společnosti přímými, administrativně direktivními způsoby, jaké stačily v době industrializace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 169).³⁹¹

L/ Rostoucí význam subjektivních činitelů v době VTR si „pro budoucno vynutí bohatší a pronikavější formy řídicí činnosti komunistické strany spolu s přestavbou tradičních prostředků stranické práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 170).³⁹² Konkretizace je nastíněna ve třech bodech.³⁹³

M/ VTR „prudce mění nároky na ideový život, na věcné a kritické myšlení, na duševní pružnost a pohotovost, na zevrubnou informovanost. Vzhledem k rozevírání civilizačních

v bezvýhodný kruh. Jedním z naléhavých úkolů na tomto poli, pro který je přínos vědeckého a technického pokroku zvláště nadějný, je realizace hlubších, bohatších forem participace jednotlivce na růstu civilizace a překonání některých omezujících, dehumanizujících účinků tradičního průmyslového systému“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 168-169).

³⁹⁰ „Takový program by musel zahrnout určitá opatření na poli kultury práce, hygieny prostředí, čistoty vzduchu a vod, ochrany přírody, životosprávy, mentální hygieny atd., jejichž stav je značně neuspokojivý. Musel by se opřít o systém vědeckých norem ... A musel by konečně přistoupit k velkorysé koncepci tvorby životního prostředí ve smyslu integrace procesu bydlení, práce, rekreace, dopravy, kultury, spotřeby, styku s přírodou, racionálního, estetického a emocionálního života. Přitom zrychlující se cykly v přestavbě civilizačních základů práce a života vyzdvihují do popředí význam tvárné novátorské koncepce vlastního i společenského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 169).

³⁹¹ „Všechno závisí na tom, zda se podaří za pomoci vědy najít ve všech úsecích života vhodné civilizační regulátory ... v oblasti ekonomické, společenskopolitické, právní, morální, psychické, antropologické atd. – jež by umožnily modelovat podmínky aktivity s využitím kybernetických vazeb, jež by vytvořily pružný prostor pro alternaci, pro individuální a kolektivní iniciativu a pozvedly plánovitě řízení společenského rozvoje na vyšší stupeň. Tyto prostředky zároveň poskytují předpoklady pro algoritmizaci procesů a efektivní využití kybernetické techniky v řízení ... Musíme počítat s tím, že bez rozhodného zvýšení kvalifikace by řídicí aparát ... nebyl s to sledovat dynamiku vědeckotechnické revoluce a tlačil by společnost dál po překonaných cestách extenzivní industrializace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 169-170).

³⁹² Ve III. rozšířeném vydání je zkrácený závěr věty formulován takto: „... si pro budoucno vynutí bohatší a pronikavější formy řídicí činnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 318).

³⁹³ „a) je třeba vyvodit všechny závěry ze změn v sociální struktuře, které socialismu dovolují nové, pronikavější rozestavění sil ... (odborné, technické, vědecké kádry se stávají součástí dělnické třídy, vzrůstá význam kvalifikovaných složek v řadách pracujících atd.). Všechny složky společnosti jsou dnes postaveny před nutnost vyrovnat se s požadavky vědeckotechnické revoluce; b) řídicí poslání strany se stále více opírá o využívání vědy a otevírání cesty pro vědu ...; c) jako řídicí síla vědeckotechnické revoluce bude strana postavena před úkol překročit obzor forem, zaměřených pouze k řešení problémů třídního boje (a úzce mocenskopolitické struktury), a vyvinout celou škálu nových přístupů a účinnějších forem, zaměřených k seřízení technických, ekonomických, sociálně politických, psychických a antropologických podmínek socialistické tvořivosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 170-171).

problémů lze očekávat nikoli utichnutí, ale spíš zesílení ideového života a střetání, jež převezme nové úkoly a pro něž bude nutno najít nové formy a nová pravidla, odlišná od ideologického boje, jenž doprovázel třídní boj uvnitř země“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 171).³⁹⁴

„N/ Vzhledem k tomu, že postavení vědy zvedá stále víc význam perspektivních zřetelů a že v přechodném pásmu se stále více vyhrcoje problém participace na pokrocích civilizace, bude patrně účelné prohloubit tvorbu perspektiv na podkladě dlouhodobých výhledů³⁹⁵ při široké iniciativě vědců, techniků, odborníků a všech pracujících s obšírnou dlouhodobou otevřenou diskusí o možnostech a alternativách postupu vpřed a o tvorbě socialistického životního stylu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 172).

R. Richta úplným závěrem píše: *„Jsme přesvědčeni, že praktická opatření v tomto směru se ukáží být pouze východiskem ještě mnohem pronikavějších kroků“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 320).*

K oddílu *Přílohy* náleží dále část / *Tabulky* /. *I. a. II. vydání* přináší ke všem oddílům 37 tabulek (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 173-213). *III. rozšířené vydání* obsahuje tabulek 45 (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 321-392). Tabulky jsou přehledné a týkající se reálií tuzemských i zahraničních. Data ilustrují postup kybernetické techniky (pomocí instalovaných samočinných počítačů), růst výroby komodit v různých zemích, rozvoj jaderné energetiky, vývoj struktury palivové a energetické bilance, změny struktury produkce či produktivity práce, vývoj investic, modely pracovního cyklu, klasifikace pracovních funkcí ve výrobním procesu, proměny struktury profesí či odvětvové struktury pracovní síly, změny kvalifikačních struktur, vývoj spotřeby, pracovní doby či volného času, růst nákladů na vědu a výzkum,

³⁹⁴ *„Bude třeba vyrovnat se s otázkami disparit a změn v moderní civilizaci, s převrácením v poměru člověka a jeho díla, subjektu a objektu, se selháváním tradičních forem života a myšlení; a v tom smyslu připravit přehled základních nových civilizačních problémů a jejich marxistického řešení, podloženého důkladným analytickým rozbohem a seriózním komparativním průzkumem o působení vědeckotechnické revoluce v protilehlých světových soustavách. Bez toho by dnes marxistická teorie nutně ztratila svou účinnost. Jedním z vážných nedostatků naší dosavadní teoretické výzbroje bylo jisté podceňování vlivu kvalitativních změn ve struktuře výrobních sil na povahu společenských procesů a postavení člověka v moderní civilizaci ... V mezinárodním měřítku dojde pravděpodobně postupně k jistému tematickému přesunu k novým širokým otázkám hybných sil růstu v různých společenských soustavách, životního stylu, civilizační problematiky a humanitních, antropologických aspektů vědeckotechnické revoluce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 171-172). III. rozšířené vydání koncipuje závěrečné pasáže takto: „... půjde o to zvládnout problémy využití vědy ve všech sférách lidského života, dosáhnout cílevědomého masového rozvoje lidských sil, překonat hluboké rozpory a meze industriální civilizace, osvojit si společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 319).*

³⁹⁵ *III. rozšířené vydání doplňuje: „... v rozsahu cyklu soudobého vědeckého poznání (20 let) a pak i efektivního lidského věku (40 let) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 320).*

strukturu těchto výdajů etc. Za pozornost stojí odhady zdrojů ekonomického růstu s kvantifikací extenzivních a intenzivních faktorů s využitím (Hájek, Toms, 1966) atp.

Recenze J. Knudsen hodnotí statistický materiál takto: „*Kniha je vybavena bohatým statistickým materiálem pro osvětlení industriálních fází a společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce. Vcelku je tento materiál dobrý a názorný. Na některých místech je ovšem pokažen dosti odvážnými statistickými srovnáními skupin, jejichž základní definice je nejasná nebo nejistá ...*“ (Kolektiv, 1969, s. 657)³⁹⁶

Publikaci Richtova mezioborového badatelského týmu završuje obsáhlý *Seznam literatury* (Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle *II. vydání* 1967, s. 214-236), resp. (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 393-413). Uváděné prameny jsou reprezentativní a pestré. Puntičkářský posuzovatel může objevit na několika místech drobnější nesrovnalosti, které ale nikterak nedevalvují celkový dojem.³⁹⁷

³⁹⁶ Čím je míněna komparace SSSR a USA ohledně vědců a techniků zastoupených mezi delegáty nejvyššího Sovětu a členy americké sněmovny, a to 25 % ku 3 % v roce 1960 (Jde o poznámku in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 257, s odkazem na *Science*, 30. 9. 1960, s. 885). Knudsen připomíná i problematické odhady časů průměrného dělníka v SSSR, které měl být využit pro „*politickou veřejnou činnost nebo politickou a kulturní činnost*“ – a to 109 hodin ročně v roce 1924 na 17 hodin ročně v roce 1959. In (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 228) Richta dokumentuje, jak socialistická revoluce „*zpřístupnila miliónům dělníkům aktivní zásah do běhu civilizace v politické sféře*“ (dtto, s odkazem na Strumilin, 1963, s. 361). Ovšem „*s vyřešením elementárních politických úkolů revoluce*“ (dtto) a s přesunem těžišť aktivit do jiných sfér tyto možnosti sebeuplatnění člověka klesají (pozn. PS).

³⁹⁷ Např. literatura či autor uváděný v textu v závěrečných seznamech někde absentuje (např. S. Shibata, některá odkazovaná díla Marxe & Engelse) anebo nejsou uváděni editoři sborníků atp. Dohledávání některých dobových pramenů není – ani s využitím soudobých technologií a dnešních možností – snadné, v několika případech se ověření údajů, resp. dohledání nepodařilo nikterak.

II. II. Povaha vědeckotechnické revoluce³⁹⁸

„Běh vědeckotechnické revoluce se nevyčerpává změnou výrobních prostředků (tím méně změnou pracovních nástrojů), stojících proti neměnné, abstraktní pracovní síle. To, co určuje její specifiku, co z ní dělá vědeckotechnickou revoluci, je skutečnost, že naopak rychle přechází ve všeobecnou přeměnu, přetvoření všech složek výroby, že představuje revoluci všech výrobních sil společnosti“ (Richta, 1963a, s. 12)³⁹⁹

VTR představuje *„hluboký revoluční sociální proces, jenž mění celé postavení člověka ve výrobě vlastního života a všechny podmínky společenských vztahů ...“*
(Richta a kol., 1966, cit. dle cit. dle II. vydání 1967, s. 160)⁴⁰⁰

Civilizaci na rozcestí (Richta a kol., 1966) otevírají slova Předmluvy:⁴⁰¹ „Nesmírně dynamický vývoj vědeckého poznání, k němuž dochází v posledních desetiletích, stejně jako prudký rozvoj materiální základny lidského života nabývají podoby kvalitativních revolučních zvrátů, jež perspektivně mohou změnit povahu civilizace a otevřít obrovské možnosti socialismu a komunismu. Z těchto důvodů vyvstává před námi naléhavá potřeba komplexního vědeckého proniknutí do podstaty vědecké a technické revoluce, do jejích společenských a lidských předpokladů a důsledků“ (tamtéž, cit. dle II. vydání 1967, s. 5).⁴⁰²

I. a II. vydání díla (Richta a kol., 1966) – vedle Předmluvy, Úvodu a závěrečných pasáží Přílohy – sestává ze čtyř tematických oddílů.⁴⁰³ Úvod nese podtitul *K pochopení smyslu*

³⁹⁸ *Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce* je též název rozsáhlé stati (Richta, 1966) s pasážemi: *Průmyslová revoluce jako východisko, Podstata vědeckotechnické revoluce, Jednota technologických, surovinových a energetických převratů, Převrasy v „subjektivní složce“, Výroba jako aplikace vědy, Nové dimenze růstu civilizace, Vědeckotechnická revoluce jako společenský proces (A. Změny v povaze práce, B. Zásah do dělby práce, C. Znamky kulturní revoluce, D. Změny v profilu života), „Imperativ růstu“ a světové soustavy, Hybné motivy vědeckotechnické revoluce, Vědeckotechnická revoluce a ekonomie času, Změny ve společenských zákonitostech a formách v době vědeckotechnické revoluce, Příloha K problémům přístupu k vědeckotechnické revoluci v naší zemi (Uzlová čára růstu, Ztráty na „lidském faktoru“ jsou nejzávažnější, Problémy perspektiv)*. Tuto stať je možné označit za *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) „v kostce“. Rekapituluje klíčová východiska, hypotézy i závěry, které jsou dále představeny paragrafy kapitoly II.

³⁹⁹ Srov. též (Richta, 1963b, s. 42).

⁴⁰⁰ Srov. vymezení VTR a jejich znaků in (Kolektiv, 1973), představené v závěru subkapitoly II. V.

⁴⁰¹ *Předmluvu* sepsal předseda ČSAV František Šorm (1913 – 1980). Šorm byl chemik, biochemik a politik. V čele ČSAV působil v období 1962-69. Srov. (Šorm, 1967).

⁴⁰² K naplnění, resp. nenaplnění vize o této podobě VTR srov. (Dinuš et al., 2019).

⁴⁰³ Zde podle českého II. vydání z roku 1967, které se překrývá s I. vydáním z roku 1966, dostupným též prostřednictvím http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/rri_cnr.htm.

změn. Přílohy zahrnují pasáže *Několik shrnujících námětů k zamýšlení pro praxi, Tabulky a Seznam literatury* (tamtéž, cit. dle II. vydání 1967). Stran je celkem 256.⁴⁰⁴

První oddíl *K povaze vědeckotechnické revoluce* mapuje změny struktury výrobních sil, technické a sociální převraty (VTR a změny ve výrobních poměrech) a přístup k VTR v ČSSR.⁴⁰⁵ Obsahuje dále vnitřně členěné tři kapitoly: *1/ Mění se struktura výrobních sil lidského života*,⁴⁰⁶ *2/ Technické a sociální převraty (vědeckotechnická revoluce a změny ve výrobních poměrech)*⁴⁰⁷ a *3/ O přístup k vědeckotechnické revoluci v ČSSR*.⁴⁰⁸ Zdůraznit a podtrhnout lze závěr kapitoly *1/ „Vědeckotechnická revoluce je zřejmě elementární silou civilizace druhé poloviny 20. století“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 31).

Druhý oddíl *Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání* je detailněji zaměřen na dopady VTR na strukturu práce a sféru vzdělání. Sestává ze dvou kapitol: *1/ Vědeckotechnická revoluce a struktura práce*,⁴⁰⁹ *2/ Vědeckotechnická revoluce a vzdělání*.⁴¹⁰

VTR mění i způsob života, kdy se člověk musí vypořádat s umělým prostředím. Přičemž socialismus zůstával pro R. Richtu osudově neoddelitelný od své humanistické podstaty a tvořivých sil člověka. Člověk vystupuje z původního naturálního světa a žije v prostředí, které si sám uměle vytvořil. Což podrobněji analyzuje oddíl třetí, nesoucí pojmenování *Moderní civilizace a rozvoj člověka*. Přináší dvě kapitoly: *1/ Vědeckotechnická revoluce změní způsob života*⁴¹¹ a *2/ Člověk v umělém prostředí*.⁴¹²

⁴⁰⁴ Včetně tiráže a obsahu (nikoli však shrnutí) v ruštině, angličtině, němčině a francouzštině. *III. rozšířené vydání* je zakončeno pouze českým obsahem (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

⁴⁰⁵ První kapitoly zdůrazňují „převrat ve výrobních silách a urychlování sociálně-ekonomických procesů, v němž se zkracují vzdálenosti a čas, přírodní prostředí je nahrazováno umělým, věda proniká veškerým společenským životem a otevírá nové rozměry civilizace“ (Kutta, 1994b, s. 79).

⁴⁰⁶ S nečíslovanými paragrafy: *Průmyslová revoluce jako východisko, Podstata vědeckotechnické revoluce, Jednota technologických, surovinových a energetických převratů, Převraty v „subjektivní složce“ výroby a v postavení člověka v civilizaci, Nové dimenze růstu civilizace* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴⁰⁷ Nečíslované paragrafy jsou pojmenovány: *Vztah vědeckotechnické revoluce a komunismu, Sociální souvislosti technického pokroku, „Imperativ růstu“ a dvě světové soustavy, Hybné motivy vědeckotechnické revoluce, Parametry a měřítka ekonomie času* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴⁰⁸ S nečíslovanými pasážemi: *Uzlová čára růstu, Ztráty na „lidském faktoru“ jsou nejdůležitější, Klíčové postavení nové soustavy plánovitého řízení v současné etapě* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴⁰⁹ Obsahuje nečíslované paragrafy: *Přeměny práce, Strukturální přesuny, Zásah do dělby práce. Potřeba univerzality a Obraty v kvalifikačním modelu* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴¹⁰ Zahrnuje nečíslové pasáže: *Úroveň vzdělání: obrysy kulturní revoluce, Adaptace soustavy vzdělání, Technika a vzdělání, Od výchovy k sebevýchově* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴¹¹ S nečíslovanými paragrafy: *Rozvoj člověka jako samostatný faktor, Změny v obsahu života, Utváření potřeb, Technika a lidské kontakty, Čas k dispozici člověku* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

⁴¹² Nečíslované pasáže nesou názvy: *„Civilizační problémy“, Kultura práce, Tvorba životního prostředí, Aplikace přírody, Naléhavost krásy, Zrychlení pohybu v prostoru a čase, Technika a tělesné a duševní zdraví člověka, Participace na civilizaci* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967).

Čtvrtý oddíl *Nové rysy společenského vývoje v období vědeckotechnické revoluce* zdůrazňuje nové postavení vědy a věnuje se dále otázkám řízení a společenským a ideovým problémům „epochy vědy a techniky“. Zahrnuje dvě kapitoly: 1/ *Věda a řízení společnosti*,⁴¹³ 2/ *Společenské a ideové problémy epochy vědy a techniky*.⁴¹⁴

První dvě česká vydání (1966, 1967) – přes promyšlenou a logickou strukturu – nejsou příliš přehledná ani čtenářsky komfortní. K čemuž přispívá malý formát knížečky. Některé pasáže jsou přímo telegrafické, silně zkratkovité a působí dojmem výpisků či hesel. Nejrozsáhlejší je *III. rozšířené vydání* z roku 1969, nabízející již formát standardní a čítající 420 stran. Obsahuje nové části o změnách v modelech růstu anebo ohledně zasazení VTR do proudu dějin atp. i četná doplnění a zpřesnění z podkladových studií. Názvy některých pasáží jsou upraveny a podstatně přibylo poznámek pod čarou. Z relativně útlé – kapesní – brožurky (fialové, s typickým logem) je již i na první pohled seriózní vědecká objemná publikace. Ve které se i lépe čte, hledá a celkově orientuje.

Předmluva z pera F. Šorma je téměř stejná jako u vydání předchozích. Konstatuje, že badatelský výzkum v roce 1965 přistoupil k systematickému mezioborovému sledování otázek spojených s vědeckým proniknutím „do podstaty vědecké a technické revoluce naší doby, do jejich společenských a lidských předpokladů i důsledků“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 7). Práce – pod vedením R. Richty (který se problematikou zabýval již dříve) – byla „původně započata jako stručná expertiza o naléhavých ideologických a teoretických otázkách, spojených s prudkým rozvojem současné vědy a techniky. Po zevrubnějším rozboru byla však přijata a rozpracována koncepce mnohem náročnější a perspektivnější, usilující podat pokud možno syntetický obraz vědecké a technické revoluce na pozadí střetávání dvou společenských soustav a zároveň vyjasnit způsoby řešení společenských a lidských otázek, jež jsou s ní nezbytně spojeny“ (tamtéž, s. 7-8). Zdůrazněna je obtížnost vytyčeného úkolu, komplexnost pohledu, optimismus ohledně dalšího rozvoje společnosti i to, že se jedná dílo kolektivní s týmovým způsobem práce, který se tímto osvědčuje i v oblasti společenských věd.⁴¹⁵

⁴¹³ Přináší nečíslované paragrafy: *Nové postavení vědy, Integrační podmínky, Strategie vědy, Atmosféra vědeckého a technického pokroku, Technika a řízení. Kybernetický model a Racionalizace informačního toku* (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967).

⁴¹⁴ Sestává z nečíslovaných pasáží: *Vědeckotechnická revoluce a sociální vrstvení, Stranické řízení a nároky vědeckotechnické revoluce, Dynamika epochy a myšlení, Individuum v novém pohledu a Tvorba perspektiv* (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967).

⁴¹⁵ Studie byla projednávána na půdě Československé akademie věd i v řídicích politických institucích země. „Na tomto podkladě bylo nakonec rozhodnuto o jejím využití pro přípravu perspektiv vývoje

Úvod III. rozšířeného vydání, přesněji jeho první část opatřená podtitulem / *O smyslu změn* /, je rozšířena a doplněna. Nejenom bohatým poznámkovým aparátem pod čarou s odkazy na „záplavu“ západní literatury věnované průmyslovým revolucím, včetně revoluce kybernetické, resp. konceptům industriální, postindustriální apod. společnosti (R. C. F. Aron, P. F. Drucker, J. Fourastié, N. Wiener aj.). Se závěrem, že: „... na Západě den ze dne sílí horečná snaha ovládnout teoreticky podstatu vědeckotechnické revoluce a jejích sociálních a lidských souvislostí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 11). A s varovným Richtovým konstatováním: „Společenské vědy v socialistických zemích zůstaly určitou dobu v těchto otázkách pozadu ...“ (tamtéž, s. 12).⁴¹⁶

R. Richta však zdůrazňuje, že od 50. let se několik marxistických myslitelů (J. D. Bernal, V. Perlo,⁴¹⁷ S. G. Strumilin⁴¹⁸ aj.) „pokusilo zachytit proud civilizačních proměn v pojmu „vědeckotechnická revoluce“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 12), přičemž „zasahuje do tohoto soudobého výzkumného úsilí intenzívně marxismus“ (dtto).⁴¹⁹ Oceňuje zejména úvahy J. D. Bernala – „vlastního autora termínu „vědeckotechnická revoluce“ ... a jednoho ze zakladatelů „vědy o vědě““ (tamtéž, s. 13).⁴²⁰

Ohledně termínu VTR dodejme, že k tomuto se mají vázat díla (Bernal, 1939, 1955, 1958, 1966), s připomenutím Bernalových návrhů na organizaci vědy se vzorem v organizaci vědy v SSSR (včetně Bernalova termínu „strategie rozvoje vědy“). Kategorie VTR byla použita již v sovětských stranických dokumentech po smrti J. V. Stalina, např. v projevu N. A. Bulganina ze 4. 7. 1955.⁴²¹ Před *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) v československé literatuře termín VTR figuruje nejenom v Richtových textech jako

Československa i pro další teoretické a praktické úsilí naší společnosti ... Studie byla předložena XIII. sjezdu KSČ, který ji hodnotil velmi kladně, jako dokument prokazující životní nezbytnost vědy v převratných procesech dnešní doby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 8).

⁴¹⁶ „... především v empirických průzkumech a pak i v teoretických syntézách – což pochopitelně ztěžuje praktickou progresivní orientaci v moderních civilizačních procesech“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 12).

⁴¹⁷ Srov. (Perlo, 1963).

⁴¹⁸ Srov. (Strumilin, 1959).

⁴¹⁹ K čemuž – možná i v potenciální obraně proti nařčením z revizionismu – Richta dodává: „Podstatné bylo, že se náš mezioborový tým mohl opřít o počátky marxistické teorie vědeckotechnické revoluce obsažené v Programu KSSS ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 12). Tato věta přitom figuruje již v I., resp. II. vydání (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 9). Ve všech vydáních se dále Richta zmiňuje o využití poznatků řady odborníků v SSSR a dalších socialistických zemích.

⁴²⁰ Irsko-britský fyzik, sociolog a historik vědy John Desmond Bernal (1901 – 1971) byl též levicovým aktivistou. Formuloval koncept pěti epoch: říční zemědělská kultura, staré Řecko, období 16. a 17. století v Evropě, průmyslová revoluce v Anglii a VTR po II. světové válce. Podle poznámky in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 13) je předpověď VTR obsažena již in (Bernal, 1939) a in (Bernal, 1966) je VTR označena za fakt. Odkazováno je dále na (Bernal, 1955, 1958). Srov. (Teich, 2008).

⁴²¹ Srov. (Dinuš et al., 2019, s. 22, 67).

(Richta, 1963a, b), představených v kapitole I., ale i u jiných autorů.⁴²² Richta taktéž připomíná, že na Západě byl místo VTR používán termín kybernetická revoluce.⁴²³ O kybernetické revoluci se ovšem dnes mluví také v souvislosti s technologiemi 4.0 či 5.0.

Richta píše: „*Na tomto základě bylo možno a nutno pokusit se o samostatnou koncepci podstaty vědeckotechnické revoluce i jejích společenských a lidských souvislostí ... Předložené pojetí vychází z Marxovy kritiky kapitalismu a průmyslové civilizace ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14). Pokračuje: *Předložená koncepce „nezužovala revoluční úkoly pouze na změny ve výrobních poměrech, ale chápala překonání celého historického stadia průmyslové civilizace, vytvořené kapitalismem, jako jednotu strukturálních převratů ve výrobních poměrech (odstranění třídního protikladu a uskutečnění vztahů vzájemné spolupráce a pak vzájemného rozvoje lidí) a zároveň strukturálních změn ve výrobních silách (převrat v postavení člověka ve světě výrobních sil) – tedy předem implikovala změny, jež dnes nazýváme vědeckotechnickou revolucí, jako bytostnou součást komunistických přeměn“* (dtto). Podle R. Richty přitom mělo být elementárním „*posláním celé socialistické etapy ... uvolňování a rozvíjení ekonomických, sociálních, psychických, lidských podmínek pro tvorbu nejprogresivnějších výrobních sil, pro revolucionizování civilizační základny lidského života“* (tamtéž).

Přičemž termín výrobní síly má být chápán nikoli „*v onom úzkém a nehistorickém schématu, které se ustálilo pod dojmem industrializace (a jež odpovídalo zhruba těmto podmínkám) – totiž pouze jako souhrn pracovních prostředků a pracovních sil – ale v širokém Marxově smyslu jakožto bohatý a proměnlivý souhrn výrobních sil lidského života – tedy včetně společenské kombinace a vědy, tvůrčích schopností člověka i osvojení přírodních sil“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14-15).

Za nejpřekvapivější na nastoupené cestě poznání R. Richta označuje „*skutečnost, že sama logika předmětného lidského díla není ve vztahu k člověku jednoznačná a stále stejná“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 15). „*Spíše naopak:*

⁴²² (Kouba a kol., 1964) píše o VTR, „*v níž jde o kvalitativní zvraty ve vědě a technice“* (tamtéž, s. 75). Po technické stránce lze její průběh „*vyjádřit jako postupný přechod od mechanizace a komplexní mechanizace ke komplexní automatizaci, založené plně na elektronkové technice a nových zdrojích energie“* (dtto).

⁴²³ In (Richta, 1966) je zmíněna kybernetizace coby klasický postup technického samopohybu automatizace. V poznámce stojí: „*Proto někteří autoři užívají pro vědeckotechnickou revoluci parciální název „kybernetická revoluce“ ...“* (tamtéž, s. 149). Richta odkazuje na materiál (Center for the Study of Democratic Institutions, 1964, s. 2) – na otevřené memorandum *The Triple Revolution* zaslané 22. 3. 1964 americkému prezidentovi L. B. Johnsonovi, podepsané aktivisty, profesory či technology. Prohlášení identifikovalo tři probíhající revoluce: kybernetickou (ve smyslu postupující automatizace), zbrojní (v duchu vzájemného zaručeného zničení dvou soustav v případě jejich velkého konfliktu) a lidskoprávní.

v procesu přetváření světa a sebeutváření člověka, jenž tvoří podstatu dějin, dochází v tomto smyslu k překvapujícím obrátům ... v moderní civilizační základně existuje určitá vnitřní uzlová čára růstu, za kterou se převracejí základní vazby a proporce civilizačního vývoje – především pokud jde o postavení člověka. Co se pod touto čarou jevílo jako nemožnost, vystupuje jako zákonitá nutnost a naopak: staré, osvědčené cesty se za tímto předělem často převracejí v zaostávání a zpozdilost. Tato skutečnost má ovšem dalekosáhlé společenské významy“ (tamtéž).

„Předložená koncepce sleduje tyto obraty ve snaze osvojit si je v čistě teoretické podobě a abstrahuje od řady okolností. Shrnuje je do analytického kontrastu průmyslové a vědeckotechnické revoluce jakožto dvou základních civilizačních procesů, spojených s rozdílnými podmínkami společenského a lidského života. Prakticky je ovšem přechod od průmyslové revoluce k vědeckotechnické revoluci zprostředkován plynulým, pozvolným pohybem i řadou dílčích převratů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 15).⁴²⁴

„Neprůhlednost a tajemnost“ civilizačního vývoje R. Richta spojuje s protichůdností obou zmíněných historických civilizačních procesů.⁴²⁵ „Tak je soudobý civilizační vývoj složen ze vzájemně se křížících, překrývajících či kompenzujících pochodů; navíc podléhá disparitám mezi stupněm vědy a techniky a stavem společenských systémů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 16). Proto při překračování „uzlové čáry moderní civilizace, které se stává naším denním údělem“ (dtto) Richta volá po uplatnění nových metod a nezvyklých pohledů, „bez nichž nelze porozumět dimenzím, zákonitostem a formám, jež přibírá historických pohyb spolu s vědeckotechnickou revolucí, které jdeme vstříc“ (dtto). Což korunuje klíčovou tezí: „Socialismus tu otevírá nepřeborné možnosti, ovšem prochází zároveň největší dějinnou zkouškou“ (tamtéž).

Přistoupíme-li na Richtovu logiku, tak v této zkoušce socialismus neobstál. Jinou otázkou zůstává, zda v takto formulované výzvě obstát vůbec mohl? Z celé řady důvodů

⁴²⁴ „V empirické skutečnosti, na povrchu života se dnes setkáváme s výsledným průmětem obou typů přetváření světa a sebeutváření člověka: průmyslová revoluce zformovala a dosud do značné míry určuje profil života v hospodářsky vyvinutých zemích; vědeckotechnická revoluce však začíná pronikat z této základny do nejrůznějších úhlů života a tím ji překračuje a mění“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 15-16).

⁴²⁵ „Ačkoli oba tyto historické civilizační procesy na sebe navazují a přecházejí jeden v druhý, jsou svou vnitřní podstatou odlišné a namnoze – hlavně pokud jde o společenské a lidské souvislosti – dokonce protichůdné“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 16). Tezi o odlišné vnitřní podstatě průmyslové revoluce a VTR, a to při neexistenci protitlaku globálnímu kapitalismu diskutuje kapitola III.

objektivních i subjektivních, včetně toho, že „soutěž“ mezi světovým kapitalismem a socialismem probíhala podle kapitalistických pravidel, které si socialismus nechal vnutit.

Samotný Richta (mlhavě) píše o životní nezbytnosti „dalekosáhlých reforem, které uvádějí do života nové ekonomické způsoby řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 16). O případných změnách vlastnických ani zmínka. Pouze zdůraznění potřeby „nové, netradiční orientace výrobních sil“ (dtto), resp. podmíněnosti komunistických proměn „hlubokými, dlouhodobými, stálými strukturálními převraty ve výrobních silách“ (dtto). Se zdůrazňováním nového postavení „vědy ve společenské životě a nastávající přesun revolučního patosu do nových poloh“ (tamtéž, s. 16-17).⁴²⁶

První část *Předmluvy*, před poděkováním dalším pomocníkům, konzultantům a různým tuzemským institucím a orgánům, uzavírají následující slova: „Pocit, který nás při práci stále provázel a který bychom rádi svěřili čtenáři, by se dal shrnout takto: naši době porozumí jen ten, kdo dovede chápat smysl velkých, neobvyklých změn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 17).

Druhá část Richtovy *Předmluvy*⁴²⁷ ke III. rozšířenému vydání nese označení / *Poznámka k třetímu vydání* /. R. Richta připomíná, že studie (v I. a II. vydání) vyšla v češtině a slovenštině nákladem již přes 50 000 výtisků, který byl opět rozebrán. Upozorňuje, že autorský tým zcela záměrně volil „přístupný a maximálně úsporný, hutný styl ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 18).⁴²⁸ Pro nové vydání však byl text doplněn odkazy a vysvětlivkami z původních podkladových studií. Výklad byl místy i zpřesněn, rozšířen a aktualizován. „Toto české vydání odpovídá znění, jež bylo vzato za základ pro překlad do několika světových jazyků“ (dtto). Čtenáře, kterého bude přesto jazyk a nezvyklá terminologie zarazet, žádá Richta úplným závěrem „o strpení: necht' zůstane stranou pomínutelné a mysl pronikne k podstatě, o níž nám šlo. Vždyť právě porozumění je rozměr onoho lidského, o němž na všech stránkách běží“ (tamtéž, s. 18-19).

⁴²⁶ „Vysvítají nové významy hospodaření s lidskými schopnostmi, nové podmínky pro vytváření socialistického životního způsobu, rostoucí potřeba řešení problému participace na civilizaci, rozvinutí demokratických forem společenského života atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 17).

⁴²⁷ Podepsané „Radovan Richta a kolektiv, Praha, jaro 1968“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 19).

⁴²⁸ „... strohé informační hygieně propadlo každé ne zcela nutné slovo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 18). I. a II. vydání mnohde působí dojmem strohých konspektů či výpisků.

Oddíl 1 / *K povaze vědeckotechnické revoluce* / je rozšířen o poznámkový aparát a některé nové pasáže, další jsou doplněny anebo přeformulovány. Všechny kapitoly i subkapitoly jsou již očíslovány, což významně usnadňuje orientaci v textu a celé knize.

Kapitola 1. 1. / *Mění se struktura výrobních sil lidského života* / nově sestává ze šesti paragrafů: 1. 1. 1. / *Průmyslová revoluce jako východisko* /, 1. 1. 2. / *Podstata vědeckotechnické revoluce* /, 1. 1. 3. / *Jednota technologických, surovinových a energetických převratů* /, 1. 1. 4. / *Převraty v „subjektivní složce“ výroby a v postavení člověka v civilizaci* /, 1. 1. 5. / *Změny v modelech ekonomického růstu* / a 1. 1. 6. / *Nové dimenze růstu civilizace* / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

Kapitola 1. 1. se snaží načrtnout odpověď na otázku: „*V čem záleží podstata těchto převratů a čím se liší od dosavadního civilizačního pokroku?*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 22). Převraty je Richtou míněna perspektiva příštích desetiletí coby „*pronikavého a dalekosáhlého obratu v historickém procesu přeměny světa a sebeutváření člověka: stojíme nepochybně na prahu vědeckotechnické revoluce*“ (dtto).

Za východisko je v paragrafu 1. 1. 1. označována průmyslová revoluce konstituující tovární průmyslovou velkovýrobu, o které se opírá stávající civilizace, „*na jejímž pomezí dnes stojíme ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 22). „*Civilizace, která vznikla v posledních 150-200 letech a na jejímž pomezí dnes stojíme, se opírá o tovární průmyslovou velkovýrobu, jež vytvořila dominantu celého národního hospodářství a vtiskla svůj charakter i lidskému životu. Stroje, agregáty strojů, mechanické pásy – a vedle nich rozsáhlé armády dělníků, které je obsluhují, přičemž každý zastává jen nejužší úsek celkové kombinované činnosti – to je základní výrobní prvek průmyslově vyspělé společnosti. Kapitalismus vynutil na úkor celých generací proletářů vývoj výrobní základny, jež – na rozdíl od malovýroby je ze všech stran opřena nikoli o individuální výrobní faktory (nástroje a zručnost řemeslníka), nýbrž o společenské výrobní síly: aplikaci strojů a kombinaci dělníků*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 16).

Richta zmiňuje různé látkové podoby průmyslové revoluce, s tím, že její podstata přitom zůstávala stále táž.⁴²⁹ Pracovní stroj, hybný stroj a zprostředkující transmise – „*takové byly ... složky a stupně, z nichž vyvstával mechanický princip: rozčlenění složitých,*

⁴²⁹ „... Marx a Engels ji v „Komunistickém manifestu“ ... definovali jako ustavičný převrat ve výrobních nástrojích (základní složce výrobních prostředků). Neustále se vyvíjející stroj – to byl základní zprostředkovatel, aktivní nerv průmyslových výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 22-23). Srov. (Marx, Engels, 1958b, část I. *Buržoové a proletáři*).

původně řemeslných úkonů na abstraktní, jednoduché prvky, v nichž pak rozhodující výkonné operace přebíral mechanismus, kdežto na člověka zbyla pouze jeho obsluha“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 23).

Richta píše: *„Výsledkem byla strojová soustava, jež vyplňuje celou dílnu či závod a aplikuje celou masu pracovních sil ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 23).*⁴³⁰ *„Východiskem průmyslové revoluce byl pracovní stroj ... (první průmyslová revoluce),“*⁴³¹ *jeho masové rozšíření bylo však umožněno teprve ve spojení s hybným strojem, jako byl parní stroj (druhá průmyslová revoluce) ..., rozvoj transmisních prvků, pásů, dopravních zařízení a zvláště elektrického převodu (tento rozvoj bychom mohli označit za třetí průmyslovou revoluci) v podstatě uzavírá vlastní vývoj průmyslové základny civilizace“ (dtto). „Průmyslová revoluce vymanila výrobní proces z měřítek a rytmu individuální práce. Původní subjektivní jednota výroby, jež záležela na výrobcí, se tu rozložila a objevila znovu v podobě objektivní jednoty strojové soustavy, jež si podřizuje „souhrnného dělníka““ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 17).*

R. Richta rekapituluje: *„Industrializace, jež vytvářela základnu epochy kapitalismu, zevšeobecnila tuto strukturu výrobních sil v továrně; proměnlivou ve svých látkových tvarech, ale stabilní ve vnitřním rozpolcení mechanismu a pracovní síly“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 24).*

Podle pasáže 1. 1. 2. prudký rozvoj vědy a techniky započal v posledních desetiletích prolamovat kruh průmyslové revoluce – *„utváří novou strukturu a dynamiku výrobních*

⁴³⁰ „... bud’ v podobě řady univerzálních či specializovaných strojů a řady dělníků-operátorů vedle nich (tradiční evropský průmysl), nebo v podobě běžícího pásu, sjednocujícího všechny operace ve více či méně nepřetržitý pohyb mechanismů, dirigujících proud materiálů a lidské činnosti (americký typ). Po okrajích a v pórech mechanické soustavy strojů zbylo na masu dělníků jednoduché operační či regulační doplňování jejího chodu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 23).

⁴³¹ Pozn. PS: Klasifikace průmyslových, technologických (ale i vědeckých, civilizačních aj.) revolucí jsou různé. Autor monografie – s využitím též R. Richty, F. Valenty, a v kontextu inovačního mechanismu Kondratěvových dlouhých vln – pracuje např. s kritériem v podobě epochálních inovací (např. inovací nejvyšších řádů dle Valenty) a tímto schématem: 1 průmyslová revoluce (IR) – s jádrem cca 1760–1830, s aplikací parního stroje do textilního průmyslu (cca 1770-1815), následně v železniční a lodní dopravě aj. (cca 1830-70, tzv. „*éra železnic*“), v Anglii s postupnou difúzí do dalších zemí, vazba na I. a II. dlouhou K-vlnu. 2IR (též technickovědecká revoluce) – s jádrem cca 1873–I. světová válka, s aplikacemi elektřiny, spalovacího motoru, „*velké*“ chemie, telegrafu atd., (cca 1873-cca do začátku II. světové války), s vazbou na III. dlouhou K-vlnu. 3IR (též vědeckotechnická revoluce úžeji) – cca od II. světové války-dodnes (?) s možnými etapami (včetně revoluce informační, digitální, 4.0 aj.) a vazbou na IV. dlouhou K-vlnu či možné K-vlny další. S první atomovou etapou ve znamení jaderné energie, elektroniky, syntetické chemie, aeronautiky, kosmonautiky (cca 40.-70. léta), další etapou informační, spojenou s mikroelektronikou, telekomunikacemi, později internetem nebo biotechnologiemi (cca od 70.-80. let), s případnou vazbou na V. (či další) dlouhou K-vlnu a průmyslem 4.0 (či 5.0) jako digitální etapou 3IR (digitálně-robotickou, etapou masové digitalizace, resp. kybernetizace). Srov. (Sirůček, 2016a, b, 2017c, e, 2020a, c, 2022a aj.).

sil lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 24). Dochází k proměnám pracovních prostředků i předmětů, do pohybu se dostává dlouho neměnná „*subjektivní stránka*“ výroby, do výroby pronikají nové výrobní síly (čímž je míněna především věda a její aplikace).

Richta formuluje: „*V posledních desíletích začal prudký pohyb vědy a techniky prolamovat tento kruh průmyslové revoluce: a) vývoj pracovních prostředků překračuje hranici mechanických strojů a vstřebává funkce, které jej v podstatě zvedají v celý samobytný výrobní systém; změny v moderní technice tak přesahují obzor převratů ve výrobních nástrojích. b) Pokrok nyní zasahuje v široké míře i pracovní předmět – po tisíciletí ustálený okruh materiálu, v němž průmyslová revoluce změnila nejvyšší proporce (železo, dřevo, zemědělské suroviny atd.). c) Dostává se do pohybu celá po staletí neměnná »subjektivní stránka« výroby; krok za krokem odpadají všechny bezprostřední výrobní funkce, jež zastávala jednoduchá pracovní síla; technika vyřazuje člověka z jeho obslužných, operačních a nakonec i regulačních funkcí. d) Do produkčního procesu pronikají v plné šíři nové výrobní síly společnosti, především věda a její technologické aplikace (a s ní její základna: společenská integrace, rozvoj lidských sil atd.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání 1967*, s. 18).*

Nový rozměr v podobě VTR má být dán tím, že jde o „*univerzální přeměnu všech výrobních sil, že uvádí do pohybu celou jejich elementární strukturu a tedy zároveň mění postavení člověka*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 24-25).⁴³²

VTR dovádí do důsledků komplexní mechanizaci, „*ale jejím vlastním postupem je ... syntéza člověkem dosazeného, osvojeného – a tedy říditelného – přírodně technického procesu, vítězství automatického principu v širokém slova smyslu (ať už na jakékoli konkrétní technologické bázi)*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 25).⁴³³ „*Vlastním východiskem automatizované výroby už není jednotlivý stroj, ale nepřetržitý mechanizovaný výrobní proces ...“* (dtto). „*Člověk se tu staví vedle bezprostředního výrobního procesu (procesu zhotovování), zatímco dříve byl jeho hlavním*

⁴³² „... už nejde pouze o ustavičný vývin jednoho z objektivních faktorů výrobních sil (totiž pracovního prostředku) – jako tomu bylo v industrializaci či o jednorázové zavedení těch či oněch určitých nových výrob, jež vyvolá rozruch, zvedne hladinu civilizace a zase utichne. Jde tu naopak o ustavičný, urychlující se pohyb, proud univerzálních, podstatných změn všech výrobních sil, objektivních i subjektivních faktorů produkce lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 25).

⁴³³ „Mezi člověka a přírodu se tu vsunuje nikoli už jen nástroj či pracovní prostředek, ale celý svébytný technický výrobní proces, v němž je ... syntetizována interakce prostředku a předmětu a který dostává vnitřní modelovou strukturu i dynamiku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 25).

přímým činitelem“ (tamtéž, s. 26).⁴³⁴ S tím „jak z bezprostředního výrobního procesu vystupuje pracovní síla člověka ..., zapojuje se do výroby mnohem mohutnější síla lidského společenství – věda jakožto bezprostřední výrobní síla, účinkující na podkladě celospolečenské kombinace“ (dtto).⁴³⁵ „Čím víc člověk přestává dělat to, co za sebe může nechat dělat své výtvary, tím více se mu otevírají prostory, které by pro něj byly vůbec nedostupné bez základny jeho vlastního díla“ (tamtéž, s. 27).

Širší škálu přístupů VTR, ve srovnání s revolucí průmyslovou, představuje část 1. 1. 3. Automatický princip v širokém smyslu⁴³⁶ zahrnuje tyto komponenty: a) Kybernetizaci (v podobě technických čidel, následně se kontrolní a samonaváděcí uzly mění v systém technické reflexe – v „nervovou soustavu“ a nejvyšší podobou automatizace představuje počítač coby technické „mozkové ústředí“). b) Chemizaci.⁴³⁷ c) „Uskutečňování automatických výrobních principů vysoko zdvihá nároky na energetické zdroje ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 29). Dle Richty „klasické zdroje zřejmě nestačí. Zdá se, že právě využití jaderné energie je dnes s to vyhovět nárokům univerzálního růstu technických výrobních sil, poskytnout neomezené zdroje surovin, uvolňované ... na podkladě automatického principu, který je tu technickou nutností“ (dtto).

„Industrializace změnila tvář základních odvětví průmyslu, příp. dopravy a stavebnictví; nazpět zasáhla zemědělství; rozšířila, ale bez velké změny ponechala tzv. „terciární sektor“ (obchod, služby, administrativu atd.). Vědeckotechnická revoluce zřetelně zachvacuje od počátku nejen průmysl, ale všechny sféry civilizace, lidské činnosti, života, vztahů – ba dokonce vyvolává v nich namnoze ještě ostřejší pohyby než v samé průmyslové produkci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 24). Naznačeny jsou trendy přechodu

⁴³⁴ S odkazem na (Marx, 1953a, s. 593) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 26). Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) Marx píše o dělníkovi: „Ocitá se vedle výrobního procesu, místo aby byl jeho hlavním činitelem“ (Marx, 1974b, s. 336) (pozn. PS).

⁴³⁵ „Bezprostřední produktivní proces přestává být v tom smyslu pracovním procesem; jako jeho pilíř se objevuje „porozumění člověka přírodě“ – jež je zároveň osvojením „jeho vlastní všeobecné produktivní síly“ – tj. věda „akumulované vědění společnosti“ ... V současných výrobních převratech proniká věda do celého výrobního procesu, stává se postupně centrální výrobní silou společnosti a prakticky i „rozhodujícím činitelem“ růstu výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 26, s odkazy na Marx, 1953a, s. 586, 593, 600 aj.). Srov. (Marx, 1974b, s. 335, 337, 343) (pozn. PS).

⁴³⁶ „... převedení výroby na člověkem ovládaný přírodně technický proces ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 27).

⁴³⁷ Chemizace je „... sama automatizačním prvkem mimořádné účinnosti a její stupeň je možno považovat za spolehlivé měřítko rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 29) VTR.

výroby směrem k automatickému principu v různých odvětvích, včetně vizionářského očekávání možností rozvoje vědy. Se zdůrazněním akceleračních tendencí VTR.⁴³⁸

Opačné účinky průmyslové revoluce a VTR na „*lidský faktor*“ dokládá pasáž 1. 1. 4.⁴³⁹ Automatizace není pouze prodloužená mechanizace. „*Mechanizace rozčleňuje původně řemeslnou práci, dovádí do krajnosti dělbu práce, činí jednoduché, monotónní vynaložení pracovní síly ... základem moderního průmyslu ... Čím víc ... postupuje industrializace a tovární technika, tím abstraktnější podobu dostává lidská práce. Tím větší armády dělníků jednoduché práce jsou do ní vtahovány a tím hrozivěji se rozestupují disparity této civilizace. Automatizace ve svém výsledku*⁴⁴⁰ ... *zastavuje a obrací tuto tendenci ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 32-33). Vyřazování masy jednoduché práce pomocných i strojových dělníků, posléze s převáděním lidské činnosti „*v typ složitě technické, inženýrské práce, stojící mimo bezprostřední produkci ...*“ (tamtéž, s. 33) je i číselně ilustrováno, včetně tvrzení ohledně dynamizace výrobních sil. Se závěrem: „*Souhrn těchto změn v „subjektivní složce“ výroby znamená kvalitativní obrat ve struktuře výrobních sil a otevírá zároveň zeširoka oblast výrobních sil lidského života stále novým a pronikavějším faktorům ...*“ (tamtéž, s. 37). Opětovně se zdůrazněním vědy coby bezprostřední výrobní síly a procesů VTR, bytostně spojených „*s novým postavením člověka ve světě výrobních sil a tím s novou situací člověka vůbec*“ (tamtéž, s. 34).

S vyústěním: „... *Mění se sama podstata vědy. Souhrn těchto změn v subjektivní složce výrobních sil ústí nezbytně, v kulturní revoluci v mnohem hlubším a širším smyslu, protože se neomezuje na změny uvnitř kultury, ale převrací zároveň samo postavení kultury v životě společnosti, dělá utváření jejích materiálních předpokladů přímo závislým na rozvoji člověka, na kultivaci lidských sil*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 28).

⁴³⁸ „*Nadto naznačují perspektivy vědy ještě řadu známých, ale dosud neodhadnutelných možností, jež by mohly v příštích desíletích převrátit technologii výroby i životní způsob člověka: využívání magnetoplasmodynamického efektu, kvantových generátorů elektromagnetického záření (laserů a maserů), usměrňování mutageneze, zásahů do struktury organismu atd. I když jejich praktická aplikace bude ještě dílem poměrně delší doby, jejich existence nutí pamatovat na hluboké vnitřní akcelerační tendence vědeckotechnické revoluce*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 24-25).

⁴³⁹ „*Ve své podstatě není automatizace a vůbec současný technický pokrok jen pokračováním či dodatkem mechanizace, nýbrž ... vyšším principem výrobního pokroku ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 32). S odkazy např. na (Diebold, 1952), s průkopnickým používáním termínu automatizace. „*Pokud jde o „lidský faktor“, má průmyslová a vědeckotechnická revoluce přímo opačné účinky*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 25).

⁴⁴⁰ Přičemž je automatizace brána modelově – „*při pouze částečné automatizaci může na druhé straně růst kvantum jednoduché pomocné činnosti ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 32).

Nově zařazená část 1. 1. 5. / *Změny v modelech ekonomického růstu* / přináší úvahy o faktorech růstu, včetně „*integrální produktivity*“,⁴⁴¹ s rozlišením typu růstu extenzivního (založeného především na kvantitě zdrojů) a intenzivního⁴⁴² – založeného především na faktorech plynoucích „*ze široce chápaného vědeckotechnického pokroku, ze strukturálních přeměn výrobních sil ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 40).⁴⁴³ S konstatováním, že soudobý růst je „*výsledným souhrnem obou těchto tendencí*“ (dtto).⁴⁴⁴ Pro období industrializace je za základní typ růstu výrobních sil považováno „*kvantitativní rozšiřování průmyslové výroby s v podstatě stabilní strukturou výrobních sil ... Industrializace reprezentuje extenzivní prvek ekonomického rozvoje*“ (tamtéž, s. 39). Dynamika i struktura výrobních sil se však mění při překročení industriální hranice. „... věda se nyní stává základní proměnnou v systému národního hospodářství a rozhodujícím parametrem v růstu civilizace vůbec. Objevují se příznaky nové dynamiky, nového („*postindustriálního*“) typu růstu, opřeného o stálé strukturální přeměny výrobních sil, v nichž rozhoduje nikoli rostoucí kvantita výrobních prostředků a pracovních sil, ale jejich měnící se kvalita, stupeň využívání nových výrobních sil. Zde jsou založeny intenzivní prvky růstu, akcelerace, vnitřně spojená s nástupem vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 40).⁴⁴⁵ Odkazy na tabulkovou přílohu je predikováno, že dochází k završování procesů industrializace a ke slovu přichází VTR.

Paragraf 1. 1. 6. otevírají odstavce, vyzdvihující rozhodující roli vědy pro růst: „*Každý výrobní způsob má své principy a parametry růstu. V řemeslné malovýrobě bylo rozhodující množství a jakost pracovníků; v průmyslové produkci se stala limitující podmínkou masa pracovních prostředků (kapitálu) a použitých pracovních sil. Základním typem růstu výrobních sil v období industrializace zůstávalo rozšiřování průmyslové*

⁴⁴¹ Ve smyslu poměru „*mezi produkcí a zdroji živé a zhmotněné práce*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 38). S odkazy na tabulkové přílohy o vývoji integrální produktivity či kapitálových koeficientů etc. A s keynesiánskými konsekvencemi ohledně dominance akumulace kapitálu v procesech růstu, resp. odkazy na práce např. E. D. Domara či R. M. Solowa (včetně jednoduché formulace základní rovnice růstového účetnictví v Solowově modelu ekonomického růstu). Srov. (Domar, 1957).

⁴⁴² Srov. (Richta, 1968d aj.).

⁴⁴³ S odkazy na studie M. Hájka a M. Tomse, např. (Hájek, Toms, 1966). Srov. též (Hájek, Mihola, 2009).

⁴⁴⁴ Také v těchto pasážích R. Richta používá marxistickou terminologii (s kategoriemi výrobní síly, výrobní prostředky apod.), odlišnou od standardní (neoklasické i keynesiánské) růstové terminologie západní dobové i současné. K teoriím ekonomického růstu srov. (Sirůček, 2017b).

⁴⁴⁵ K preciznějšímu pohledu na extenzivní a intenzivní rozvoj srov. (Mach, Toms, 1986). Na základě rozdílů v dynamice efektivnosti a stupně intenzifikace mezi podniky jsou vymezovány „*zóny intenzifikace*“, „*kteřé prostorově reprezentují různé vývojové fáze intenzifikačního procesu ...*“ (tamtéž, s. 151). S rozlišením Zóny I (absolutní extenzivní rozvoj), II (čistý extenzivní rozvoj), III (převážně extenzivní rozvoj), IV („*hybridní*“ typ rozvoje), V (převážně intenzivní rozvoj), VI (čistý intenzivní rozvoj), VII (absolutní intenzivní rozvoj).

výroby se stabilní strukturou výrobních sil, stavění nových továren (se zlepšujícími se pracovními prostředky) a přibírání nových pracovních sil. Avšak se současnými změnami ve výrobních silách začíná rozvoj výroby zřetelně záviset víc na celkovém stavu vědy a pokroku technologie než na množství vynaložené práce v produkci či na množství výrobních nástrojů a rozsahu kapitálu. Jinými slovy: věda se nyní stává nezávislou proměnnou v systému národního hospodářství a rozhodujícím parametrem v růstu civilizace vůbec. Objevují se příznaky nového (tzv. „postindustriálního“) typu růstu, opřené o stálé kvalitativní, strukturální přeměny výrobních sil, tedy o počátky vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 28).

Richta konstatuje, že spolu s VTR a jí vyvolanými změnami v modelování růstu se na určitém stupni dostávají „do nového světla všechny zákonitosti a proporce společenského rozvoje. Především to platí o poměru mezi vědou, technikou a bezprostřední výrobou ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 41). „Zákonem vývoje výrobních sil se v podmínkách vědeckotechnické revoluce stává ... předstih vědy před technikou a techniky před bezprostřední výrobou“ (dtto).⁴⁴⁶ Upozorňováno je Richtou na nové vazby vznikající v souvislosti s VTR. „Pod určitou hranicí výrobních sil (a tedy i nahromadění kapitálu) bylo pro růst vždy výhodnější soustředění všech prostředků do bezprostřední výroby. Nad touto uzlovou čarou se situace mění v pravý opak“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 42). Znakem vzestupu výrobních sil za VTR se stává, na rozdíl od doby industrializace, „vyřazování pracovních sil z průmyslové produkce technikou a „uvolňování kapitálu““ (tamtéž, s. 43).⁴⁴⁷

Nové výrobní síly mají mít i „odlišné lidské parametry ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 43).⁴⁴⁸ „V industriálním modelu růstu výrobních sil má

⁴⁴⁶ Což je Richtou označováno za vyšší prioritu, kterou zmíněné vazby nabývají od určité čáry růstu, ve srovnání s principy epochy industrializace, jakým byl „poměr mezi I. a II. skupinou bezprostřední výroby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 41).

⁴⁴⁷ „Zvykli jsme si v době industrializace, že množství prostředků vkládaných do rozšiřování sítě závodů je měřítkem hospodářského růstu. Ale nyní se ukazuje, že za jistou mezí a v jistých proporcích začíná rozhodovat spíše množství prostředků uvolněných ... z bezprostřední produkce do předvýrobní etapy a pro oblast péče o člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 42-43). Ohledně významu „uvolňování kapitálu“ je odkazováno na (Marx, 1955, s. 124), od jehož dob tyto tendence „nabyly obrovského rozsahu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 43).

⁴⁴⁸ „... věda a její rozmanitá aplikace mnohem úže a bytostněji souvisí s rozvojem člověka než jednoduchá abstraktní lidská práce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 43). Richta cituje „Grundrissy“: „Vývoj vědy, tohoto ideálního a zároveň praktického bohatství, je jen jednou stranou, formou, v níž se jeví rozvoj lidských produktivních sil“ (tamtéž, cit. Marx, 1953a, s. 439). Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o procesu oběhu, realizaci a době oběhu) Marx diskutuje rozpad feudálního zřízení, které také zašlo „na rozvoj bohatství ... nebo, což je totéž na rozvoj společenských výrobních sil ...“ (Marx, 1974b, s. 158, s redakčním odkazem na s. 85-126 tamtéž). Používá

člověk v podstatě jedinou užitnou hodnotu: pokud představuje jednoduchou pracovní sílu. Ve vědeckotechnické revoluci však tomu je spíše naopak: nyní záleží mnohem více na tom, jak vydatný obsah vědy – jakožto výrobní síly – je zapojován lidskou činností ...“ (dtto).⁴⁴⁹

„Protože pokrok vědy a techniky je ve velkém rozsahu závislý na stupni rozvoje lidských tvůrčích sil, a tedy samých lidí, stojíme tu před novou vazbou moderní civilizace. Na určitém stupni růstu se nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho tvořivosti – a nakonec člověka jako sebeúčelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 30).

Růst lidských sil se začíná – podle R. Richty – jevit „jako stále výraznější činitel civilizačního vzestupu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 44).⁴⁵⁰ Richta cituje Marxe: „Teprve tam, kde se „všestranný rozvoj každého individuálního výrobce“ koinciduje s „největším rozmachem výrobních sil společenské práce“ ..., může se lidský rozvoj jako sebeúčel stát zákonem dějin“ (tamtéž, cit. Marx, Engels, 1952, s. 286).⁴⁵¹ Přičemž Richta dodává: „Kdyby mezi nimi nebyla totožnost, byly by všechny humanistické vztahy předem odsouzeny jako donkichotství“ (dtto).

Ohledně praktických souvislostí R. Richta konstatuje, že se v nejrozvinutějších zemích začínají v 60. letech 20. století objevovat „teoretické disciplíny, které směřují k zachycení ekonomických významů lidského rozvoje („ekonomika lidských zdrojů“), a tedy i péče o člověka. Dokonce pod takovými výrazy, jako jsou „investice do člověka“ a „lidský kapitál“ ..., objevují se nové vazby civilizačního rozvoje, uvolňované prvními počátky vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 44).

Závěr subkapitoly 1. 1. 6. předznamenává kapitolu 1. 2. R. Richta píše: „Procházíme zřejmě bodem obratu, kdy se výrobní síly společnosti utvářejí v jiných oblastech a jiných

formulace: „Sám rozvoj vědy – tj. nejtrvalejší formy bohatství, protože je současně jejím produktem i producentem – stačil toto společenství rozložit. Rozvoj vědy, tohoto ideálního a současně praktického bohatství, je však jen jednou stránkou, jednou formou, v níž se projevuje rozvoj výrobních sil člověka, tj. rozvoj bohatství ...“ (Marx, 1974b, s. 158) (pozn. PS).

⁴⁴⁹ „Protože pokrok vědy a techniky je ve velkém rozsahu závislý na stupni rozvoje lidských tvůrčích sil a tedy samotných lidí, stojíme tu před novou vazbou hospodářského růstu a pak i soudobého historického procesu vůbec, vazbou jež prozrazuje vnitřní tajemství vědeckotechnické revoluce naší doby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 43-44).

⁴⁵⁰ Zopakujme Richtova slova figurující již závěrem úvodu monografie: „Na určitém stupni rozvoje moderní civilizace se nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává přímo rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho tvořivosti – rozvoj člověka jako sebeúčelu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 44).

⁴⁵¹ Jedná se o Marxův dopis redakci *Otëčestvennyj zapiski* in (Marx, Engels, 1952).

proporcích, než tomu bylo v době industrializace ...⁴⁵² Celá škála těchto obrátů na uzlové čáře, kterou v historickém procesu přetváření světa a sebeutváření člověka způsobuje nástup vědeckotechnické revoluce, ukazuje na hluboké vnitřní spojené těchto civilizačních změn se společenskou revolucí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 45). Nová jsou vizionářská slova: „Vědeckotechnická revoluce představuje proces, vnitřně vázaný na sociální a kulturní revoluci v novém, mnohem hlubším a širším smyslu, protože se neomezuje na ty či ony změny uvnitř vztahů mezi lidmi, ale převrací zároveň samotné základy pro postavení člověka ve světě jeho výtvorů, dělá dokonce utváření materiálních předpokladů civilizace přímo závislým na kultivaci lidských vztahů a sil“ (tamtéž).⁴⁵³

Struktura kapitoly 1. 2. / *Technické a sociální převraty. Vědeckotechnická revoluce a změny ve výrobních poměrech* / je odlišná, přičemž celá kapitola je rozšířena a doplněna. Kapitulu tvoří části nazvané ve III. rozšířeném vydání takto: 1. 2. 1. / *Sociální souvislosti technického pokroku* /, 1. 2. 2. / *Vědeckotechnická revoluce a rozvoj socialismu* /, 1. 2. 3. / *Imperativ růstu a světové soustavy* /, 1. 2. 4. / *Vědeckotechnická revoluce a „třetí svět“* /, 1. 2. 5. / *Hybné motivy vědeckotechnické revoluce* / a 1. 2. 6. / *Významy a parametry ekonomie času* / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

„Nové proudy a rozměry v pokroku výrobních sil se mohou – ve svých počátcích a v době, kdy ani převratné společenské pochody ještě nerozvinuly plně své tvary – jevit jako čistě technická záležitost; ve skutečnosti mají hluboké společenské a lidské souvislosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 31-32). Ve III. rozšířeném vydání je inkriminovaná teze opisována podrobněji. Včetně konstatování, že „technika může ... dokonce vyhlížet jako společensky a lidsky zcela „neutrální“. Avšak při bližším zkoumání se vždy ukáže, že toto oddělení technických a společenských proměn platí jen v jistém historickém výřezu –

⁴⁵² „Jako povrchní a nedostatečné se v tomto světle začíná jevit staré dělení na „výrobní“ a „nevýrobní“ oblasti, na „produktivní“ a „neproduktivní“ práce atd. ... i preference vzniklé na tomto podkladě – pokud neberou ohled na to, kde a do jaké míry jsou nyní vytvářeny výrobní síly společnosti a pokud nejsou tradiční priority podřízeny této nové a vyšší dynamice výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 45).

⁴⁵³ V předchozích vydáních kapitolu 1. 1. uzavírají méně vzletná slova: „Život v současném hospodářsky vyvinutém světě se z různých stran opírá o vymoženosti industriální civilizace, jež je nabitá protiklady. Vyvstávají tu některé nové prvky náležející svou podstatou už k vědeckotechnické revoluci, avšak vpleteny do převládajícího dosud řetězu pochodů, jež dokončují či prodlužují úkoly průmyslové revoluce – a také vedle světadílů, jež teprve nastupují cestu industrializace. Vědeckotechnická revoluce není záležitostí několika let; nicméně lze očekávat, že v příštích dvou desetiletích dostane v předních zemích převládající dynamiku – pokud najde příznivou společenskou půdu – a ke konci století vytvoří novou civilizační bázi, zvrátí úplně většinu ustálených proporcí, forem a představ současného života. Kdežto tam, kde takovou půdu nenajde, dostane se do prudkého konfliktu s těmito hranicemi. Vědeckotechnická revoluce je zřejmě elementární silou civilizace druhé poloviny 20. století“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 31).

do určité míry a do jisté doby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 45-46). Čímž je v zásadě míněna civilizace průmyslová.⁴⁵⁴ „Avšak už prvé počátky vědeckotechnické revoluce odhalují hranice této zvláštní rozložené abstraktní souvislosti techniky a společenských podmínek v průmyslové civilizaci ... a naznačují hluboké společenské a lidské vazby přesunů v civilizační základně“ (tamtéž, s. 46).

Paragraf 1. 2. 1. rozvíjí dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů, resp. základny a nadstavby: „Každá specifická podoba výroby a techniky nese v sobě jisté společenské určení a naopak si zase vynucuje přiměřenou strukturu společenského života. Výrobní poměry nejsou ničím jiným než pohybovou formou výrobních sil. Neexistuje výrobní poměr, který by nepůsobil na výrobní síly, a naopak každá změna na půdě výrobních sil je nabita společenskými významy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 32).⁴⁵⁵

Okruh výrobních sil se přitom mění „co do rozsahu i obsahu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 47). „Různé společnosti se opíraly o různých specifický fond výrobních sil, v souvislosti s jejich různou sociální podstatou“ (dtto). „Byly to kapitalistické výrobní poměry, jež otevřely cestu průmyslové revoluci ...“ (tamtéž, s. 48). V těchto souvislostech Richta konstatuje – z hlediska rozvoje výrobních sil – „nesporný význam civilizační význam kapitalismu jakožto výrobního poměru ...“ (tamtéž, s. 48).⁴⁵⁶

„Bezprostředně lze odstranit kapitalistické výrobní poměry a převzít industriální produkci pro cíle socialistické společnosti (a to bylo velké dílo socialistické revoluce). Avšak

⁴⁵⁴ „Ve své podstatě je oddělení člověka a výrobních prostředků, společnosti a techniky, jen zvláštní formou jejich vnitřní jednoty – stupněm charakteristickým právě pro průmyslovou civilizaci ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 46).

⁴⁵⁵ Přičemž v I. a II. vydání jsou názvy subkapitol odlišné – cit. slova náleží do nečíslované pasáže nazvané *Vztah vědeckotechnické revoluce a komunismu*, která v této podobě ve III. rozšířeném vydání nefiguruje.

⁴⁵⁶ „... jež ve své protikladné společenské povaze ukrývá in nuce základní logiku industrializačních pochodů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 48). „Osamostatňování nástroje vůči dělníkovi, oddělování intelektuálních sil výroby od práce a jejich soustředění v mohutnějším stroji proti dělníkovi, vývin na straně pracovních prostředků za cenu utrácení vývojových možností na straně pracovní síly v celé této epoše procházela civilizace obdobím, kdy výrobní pokrok nevycházel z dělníka, ale z výrobních prostředků (existujících ve formě kapitálu). Proto také mohl protikladný výrobní poměr jako vnější ostruha hnát kupředu výrobní síly, pokud jejich pohyb vnitřně nevyžaduje a zároveň neumožňuje obecný růst lidských sil. V mechanizované proudové produkci, kde sám systém strojů konstituuje jednotu (subjekt), jež si podrobují kolektiv dělníků a diriguje jednoduchou práci tisíců, je v adekvátní podobě také technologicky realizován, přítomněn tento výrobní poměr: proces zhodnocování kapitálu prací, vláda podmínek práce nad prací samou. A naopak: pokud má výrobní pokrok povahu mechanizace, je kapitál jeho účinnou formou. V historických rozměrech zde leží jisté existenční oprávnění oprávnění mechanizace jako přechodné vnější pohybové formy výrobních sil a zároveň jeho zřetelná mez. V industrializaci šlo původně o rozšířenou reprodukci kapitálu, jehož sociální podstatou je právě oddělení, protiklad technických výrobních prostředků a pracovní síly člověka. Kapitál nemůže existovat bez dělníka. Tam, kde dochází k nahrazování lidské práce technikou, vyvažuje a převažuje to vždy aplikací pracovní síly v jiných odvětvích. Takže vcelku rozpolcená struktura výrobních sil ... zůstává i při prudkém vývinu strojů relativně stálá. Odtud vycházela a do těchto hranic vždy znovu vracela pohyb průmyslová revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 32-33).

dosažený soulad mezi společenským charakterem výrobních sil a výrobních poměrů ihned otevře rozpor v jiné rovině: poměry všeobecné spolupráce, jež tak byly vytvořeny, ocitají s v rozporu s omezenými vývojovými možnostmi dané struktury výrobních sil – jedna pro přílišnou délku a abstraktní povahu práce, nutné v převzaté průmyslové produkci, jednak pro omezenost zdrojů, jež tato produkce poskytuje společenství, ve kterém se uplatňuje nárok na rozšiřování životního procesu všech“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 33).⁴⁵⁷ Richta připomíná, že „tam, kde kapitalismus nesplnil do konce své historické poslání a socialistická společnost byla postavena před úkol dokončit průmyslovou revoluci či vůbec uvést do chodu průmyslovou bázi, spojily se osudy industrializace se socialismem ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 51).⁴⁵⁸ Podle Richty však industrializace náleží „spíš k předpokladům a východiskům než k vlastním cílům socialistického vývoje“ (tamtéž, s. 52).⁴⁵⁹ Socialismus si musí „vytvořit vlastní civilizační fond, překračující hranice průmyslového systému, má-li otevřít zdroje komunistického života“ (dtto). Opět dodejme, že v tomto tzv. reálný socialismus své úkoly hrubě nesplnil.

Civilizační poslání socialismu (a komunismu) precizuje subkapitola 1. 2. 2. S úvodním připomenutím, že Marxova kritika kapitalismu se neomezovala hranicemi změn ve výrobních poměrech, zrušení kapitalistického vlastnictví a odstranění vykořisťování člověka člověkem – „představovala naopak kritiku celé průmyslové civilizace, vytvořené kapitalismem, pronikala až do nejhlubší vrstvy civilizačního procesu, postihovala celý dosavadní způsob osvojování přírody i společenských souvislostí (seberealizace člověka), v němž kapitalistické vlastnictví spočívá; pojímala překonání této epochy jako revoluční přeměnu výrobních poměrů a výrobních sil ...; anticipovala vytváření nové civilizační základny lidského života – a tedy i procesy, jimž dnes říkáme vědeckotechnická revoluce – jako bytostnou součást perspektivních komunistických přeměn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 52-53).

⁴⁵⁷ Richta pokračuje: „Tento fakt se ozývá se svěhlavou nepoddajností a bylo by čirým idealismem domnívat se, že problém možno odstranit nadále vlastnickými přesuny, akcemi politické správy či pouhým uvědomováním – a že je vůbec možno se s ním vypořádat ze dne na den, z roku na rok“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 33).

⁴⁵⁸ „... v představách lidí dostaly někde dokonce zákonitosti, zvyklosti a proporce z dob industrializace podobu jediní a trvalé formy socialistického vývoje ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 51). S poznámkou, že idea, podle které lze k rozvinutí nové, socialistické společnosti „beze zbytku dospět realizací hesla „Vše pro průmysl, vše průmyslem“ nenáleží Marxovi, ale Saint-Simonovi a jeho škole ...“ (dtto). K vizionářství, resp. utopismu C. H. R. Saint-Simona srov. (Perný, 2020).

⁴⁵⁹ „Proto ... musely v minulosti a musí i v budoucnosti ztroskotat všechny snahy založit novou společnost na pouhém zavádění průmyslového systému ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 52).

„Rozhodující vymožeností socialistických výrobních poměrů je ... skutečnost, že rozpor ... je na jejich půdě řešitelný; totiž cestou (a za předpokladu) úplné proměny celé struktury výrobních sil, celé civilizační základny lidského života. Výrobní síly, rozpolcené a dříve zvnějška proti sobě uváděné do pohybu kapitálovým výrobním poměrem, dostávají spolu se socialistickými výrobními poměry společenský základ, jenž dovoluje jejich plné převádění k vnitřní technické jednotě. Právě tím se socialismus od počátku liší od kapitalismu: že zapojuje novou výrobní sílu, sílu celospolečenského sjednocení ..., která je potenciálním základem nového ... pronikání vědy do výrobního procesu, a nakonec sílu lidského rozvoje jakožto specifických výrobních sil sociální revoluce. Ovšem praktické uplatnění těchto možností může mít různou váhu a pod určitou civilizační úrovní těžko nalézá půdu. Principiálně se tu otevírá neomezený prostor pro univerzální vývoj výrobních sil ...; z druhé strany jen výrobní poměry, které skutečně poskytnou neomezený prostor vědě a technice a pak i rozvoji lidských tvůrčích sil, jsou s to uvést plně do pohybu vědeckotechnickou revoluci. Strojová průmyslová produkce, jež původně tvoří materiálně technickou základnu socialismu, je příliš úzká, aby vystačila pro společenský rozvoj každého člověka – tedy jako báze komunistického života; kdežto vědeckotechnická revoluce naopak představuje onen pohyb techniky, jenž nejen dovoluje, ale přímo vyžaduje všeobecný rozvoj schopností a sil každého člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 33-34).⁴⁶⁰

Richta pokračuje: *„Výrobní poměry neodpovídají ovšem vždy okamžité úrovni a pohybu výrobních sil. Může se ukázat, že výrobní síly společnosti v níž zvítězila socialistická revoluce – včetně specifických faktorů, zapojených sociálním převratem – jsou zatím mnohem slabší než v soudobém kapitalismu Tehdy ovšem vzniká uvnitř společnosti silné napětí a nebezpečí disparit mezi civilizační úrovní a sociálními přeměnami. Z druhé strany kapitalismus z různých příčin může být nucen překročit hranice průmyslové revoluce a adaptovat se podmínkám vyšších pohybů výrobních sil. Celý proces dovršování industrializace a počátků vědeckotechnické revoluce bude mít při kombinaci obou případů – a to je dnešní skutečnost – řadu principiálních odlišností, ale také řadu analogií a obdob ...⁴⁶¹ Principiální převaha socialismu a komunismu nad kapitalismem může vystoupit v*

⁴⁶⁰ „... – tedy odpovídá nárokům komunistického života. Podle logiky věci ... jen společnost přecházející ke komunismu je s to do všech důsledků uskutečnit vědeckotechnickou revoluci a naopak: pro společnost směřující ke komunismu je závazné postupné zrušení tradiční tovární soustavy, překonání industrializačního modelu růstu a přechod k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 34).

⁴⁶¹ „Pohyby v civilizační základně jsou výrobními poměry modifikovány, probíhají v různých formách: socialistická industrializace nezná zbídačování, nezaměstnanost atd.; naopak počátky vědeckotechnické revoluce v kapitalismu jsou spojeny s chronickým nevyužíváním širokých možností pro rozvoj lidských sil

plné podobě, plasticky teprve tam a potud, pokud a kde je položena adekvátním pohybem a úrovní výrobních sil, pokud a kde se realizují nové výrobní poměry jako stimuly výrobních sil v nových dimenzích“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 35-36).

Ve *III. rozšířeném vydání* jsou civilizační posláním a proměny za socialismu formulovány obširněji. Leč *I. a II. vydání* zůstává v těchto pasážích čtivější i uchopitelnější (a možná i silnější právě díky stručnosti a většímu „*tahu na branku*“). Zdůrazňovány jsou různé dimenze a hloubky společenské povahy VTR.⁴⁶² V celkových obrysech nemá jít pouze „*o sociální proces, ale též o sociální revoluci*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 59).⁴⁶³ Teoretický model VTR má současně zakládat „*běh civilizace na pohybu na obou stranách*“ (tamtéž, s. 56). Tedy možnost „*revolucionizovat plně „subjektivní stránku výroby“, lidské síly ... – a tím ovšem i techniku, v plné míře*“ (dtto).

VTR má vyžadovat radikální zásahy do složek technických, a ještě více do vývoje na straně společnosti a člověka, „*a to ve všech dimenzích života ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 56). K nimž náleží: a) přeměny základní masy práce, b) proměny dělby práce, c) realizace „*nové, beztržní a plně pohyblivé sociální struktury,*

apod. Nicméně převažující struktura výrobních sil si v takovém případě vynucuje řadu obdobných tendencí, daných úrovní výrobních sil a spotřebních zdrojů, technickými podmínkami práce a života – což vykonává silný tlak na celý společenský život. Úroveň civilizační základny striktně vymezuje hranice, v nichž je možné uplatnit rozdílnou podstatu výrobních poměrů. Trvají-li tyto podmínky delší dobu, mohou vést i k jisté nevyvinutosti či deformovanosti ... výrobních poměrů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 36).

⁴⁶² „... všeobecnými souvislostmi i svou vnitřní logikou je vědeckotechnická revoluce sociálním procesem právě tak, jako jím byla průmyslová revoluce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 55). „Nejen svými všeobecnými souvislostmi, nýbrž i vnitřní logikou je vědeckotechnická revoluce sociálním procesem – právě tak, jako jím byla průmyslová revoluce. Kapitál původně operoval na zděděné nevládní bázi domácí malovýroby a v průmyslové revoluci si opatřoval svou vlastní, odpovídající materiální základnu. Něco obdobného, i když v opačném smyslu, platí i pro komunismus. V nastávající vědeckotechnické revoluci si obdobně nová, rodící se společnost, jež zprvu ještě používá v podstatě zděděné výrobní báze, začíná vytvářet svůj vlastní adekvátní výrobní fond. Průmyslová revoluce kdysi změnila většinu evropských národů v dělníky, rozšířila po světě svou protikladnou sociální (tržní) strukturu. Vědeckotechnická revoluce ve svých celkových perspektivách zřetelně směřuje k látkové realizaci nové, beztržní a plně pohyblivé sociální struktury, založené na vzájemném rozvoji člověka člověkem. Vědeckotechnická revoluce je však ve svém celku sociálním procesem v ještě hlubším smyslu: v době industrializace byl pohyb civilizace prakticky založen primárně na vývinu pracovních prostředků monopolizovaných kapitálem a na redukci masy pracovníků v abstraktní pracovní síly. Základní mezí této civilizace zůstávala neschopnost revolucionovat „subjektivní stránku“ výroby, lidské síly – a tím ovšem i techniku v plné míře“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 36).

⁴⁶³ „... totiž organickou nezbytností komunistické revoluce, její zákonitý stupeň a formu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 59).

jejíž podstatou je vzájemný rozvoj člověka člověkem“ (tamtéž, s. 57), d) korespondence VTR s kulturní revolucí, e) trvalé pohyby nejen životní úrovně, nýbrž i úrovně života.⁴⁶⁴

Richta se táže: „Tváří v tvář těmto tendencím vzniká neústupná otázka: který společenský řád a za jakých podmínek bude s to realizovat tyto civilizační procesy?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 57). Možnosti kapitalismu považuje Richta za omezené, a k tomu ještě „pokud proces nepřekročil kritický bod ...“ (tamtéž, s. 58). S odkazy na různé materiály označující výrobní poměry kapitalismu za příliš těsné pro uskutečnění VTR Richta píše: „... základna kapitalismu, na níž se vědeckotechnická revoluce uplatňuje v počáteční podobě, se v rozhodujících bodech a okamžicích – jakmile proces dosáhne velkého rozsahu – ukáže příliš úzká ...“ (dtto).⁴⁶⁵

Zmíněné konstatuje namátkou např. již Program KSSS z XXII. sjezdu KSSS počátkem 60. let.⁴⁶⁶ Otázkou zůstává, zda reálný vývoj dal, resp. dává vyřčenému za pravdu? Kapitalismus, dnes již globální, resp. postglobální, se dokázal adaptovat na technologické proměny lépe nežli tzv. reálný socialismus. I v 21. století mnozí uvádějí, že tržní soukromovlastnické kapitalistické mantinely jsou možná již příliš úzké pro plnou aplikaci potenciálu nových technologií 4.0, 5.0 (či technologií V., VI., VII. dlouhé K-vlny).⁴⁶⁷ Zůstává ale u pouhých konstatování snad i faktu. Kapitalismus se totiž nikterak

⁴⁶⁴ VTR „zakládá zřetelně běh civilizace na pohybu na obou stranách: vyžaduje-li radikálních zásahů do technických složek, vyžaduje stejně (a více) radikální změny, stejně (a více) aktivní vývoj i na straně společnosti a člověka – a to ve všech dimenzích života: a) je nesporně spojena s perspektivou přeměny základní masy dosavadní práce, této nejhlubší vrstvy života v civilizaci – což se zároveň rovná podstatné změně ve struktuře „souhrnného dělníka“. b) Totéž lze říci o dělbě práce: Automatizace naznačuj technické možnosti překonat starou fixovanou dělbu práce, především roztržku mezi výkonnou a řídicí, fyzickou a duševní prací – což znamená nejen zrušit inteligenci jako zvláštní, exkluzivní vrstvu ale také změnit povahu dělnické třídy a provést hluboký zásah do podstaty sociálního vrstvení vůbec) Nastávající technické převraty korespondují s kulturní revolucí nebývalých rozměrů, se všeobecnou změnou, obratem v postavení vzdělání či kultury, která dosud zůstávala spíše na okraji života člověka ve společnosti. d) Vědeckotechnická revoluce je neuskutečnitelná, aniž by byla uvedena do pohybu soudobá hranice lidského života: nejen životní úroveň, ale nadto i úroveň života; aniž by vyústila na určitém stupni ve všeobecnou kultivaci tvůrčích lidských schopností v technice, vědě, ekonomice, umění atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 36-37).

⁴⁶⁵ Richta prorocky pokračuje: „... řada kolizí a srážek ..., docházejících na pokraj katastrofy, se v tomto směru z historického hlediska jeví jako značně pravděpodobná“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 58-59). Čemuž vývoj v 21. století minimálně zčásti za pravdu dává. Mnohem diskutabilnější je ovšem Richtovo pokračování: „Teoreticky představuje půdu, na níž se může vědeckotechnická revoluce rozvinout v plně šíří a až do všech důsledků – a přitom se vyhnout katastrofálním alternativám – rozvoj socialismu a komunismu ... v jejich modelové podobě“ (tamtéž, s. 59). I. a II. vydání jsou stručnější: „Půda, na níž se může vědeckotechnická revoluce rozvinout v plně šíří, je socialismus a komunismus; ovšem pravdivost této teze – a současně zralost nové společnosti – musí prokázat praxe; nepochybně i na této půdě jde o krajně obtížný úkol. Avšak v potenciálních humanistických nárocích a důsledcích se zřetelně obráží vnitřní svazek vědeckotechnické revoluce: jde nejen o sociální proces, ale též sociální revoluci, totiž organickou součást komunistické revoluce, její zákonitý stupeň a formu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 38).

⁴⁶⁶ Srov. (XXII. sjezd KSSS, 1961).

⁴⁶⁷ Srov. (Sirůček, 2016b, 2017a, e, 2018d, 2020a, c, 2022a) či (Švihlíková, 2014), (Švihlíková, Tejkl, 2017).

nesocializuje, nýbrž spíše tvrdě refeudalizuje. A sebeutváření a seberealizace člověka v Richtově smyslu je dnes utopickou chimérou spíše čím dál více vzdálenější nežli bližší.

Samotný R. Richta upozorňuje, že výrobní síly socialistické společnosti mohou být „zatím mnohem slabší než v současných průmyslově vyspělých zemích; a dokonce, že socialismus stojí ještě před dlouhou řadou rudimentálních industrializačních úkolů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 60). Což vede ve společnosti k napětím a k nebezpečím disparit mezi civilizační úrovní a sociálními přeměnami. Na straně druhé má kapitalismus být z různých důvodů donucován „překročit hranice průmyslové revoluce a adaptovat se podmínkám vyšších pohybů výrobních sil ...“ (dtto). Proces završování industrializace a počátky VTR má vykazovat znaky obou případů. Pohyby v civilizační základně jsou současně modifikovány výrobními poměry a probíhají v různých formách. Počátky VTR mají tak být deformovány celou řadou protichůdných, vzájemně se křížících vlivů. Uvedené má zatemňovat logiku VTR⁴⁶⁸ i mystifikovat její výzkum. Podstata VTR „za těchto podmínek zůstává i v technicky nejpokročilejších zemích světa zakryta clonou protikladných dohadů ..., v složitých zákrutech se ztrácí reálný obraz o rozcestí, na němž se ocitá civilizace naší doby“ (tamtéž, s. 61).

Subkapitola 1. 2. 3. argumentačně rozvíjí a odkazy dokladuje, že: „Historický průběh vědeckotechnické revoluce není ... jednoduchou kopií logických souvislostí: Zatím mnohé vědecké objevy a technické vymoženosti se nesporně objevují dříve v kapitalistických zemích. Vzniká svérázná situace, jíž vydatně využívá buržoazní apologetika a jež mate některé socialisty. Socialistické země většinou stály před nutností industrializace, vyspělé kapitalistické státy naopak před volbou využít prvků vědeckotechnické revoluce či dopustit obecnou stagnaci. Tato skutečnost zatemňuje navenek vnitřní souvislosti technických a společenských převratů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 38).

Richta ilustruje⁴⁶⁹ „dvojsečnost“ kapitálu ve vztahu k výrobním silám,⁴⁷⁰ která v ještě větší míře platí v podmínkách monopolu, resp. kapitalismu monopolního. Monopol

⁴⁶⁸ „... jako sociálního procesu i hlubší souvislosti technických a společenských převratů ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 61). Teorie tak nemusí brát v úvahu „nové prvky a rozměry soudobých civilizačních procesů ... či interpretovat je dál v hranicích tradičních industrializačních pochodů ... jako jednu z dalších fází průmyslové revoluce, jako pouhé opakování průmyslové revoluce apod.“ (dtto).

⁴⁶⁹ S odkazy na úvahy o stagnaci u J. S. Milla, na teoretiky růstu a rozvoje E. D. Domara, S. A. Kuznetse, J. A. Schumpetera či J. M. Keynesa, na propočty a data A. Maddisona, ovšem i na K. H. Marxe a V. I. Lenina.

⁴⁷⁰ Kapitalismus „zapřáhl do výroby masu společenských výrobních sil – strojů a pracovních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 62). Ovšem na straně druhé: „Za určitými mezemi se stává naopak rozvoj výrobních sil hranicí pro kapitál, jež je limitován svým vlastním účelem – totiž sebezhodnocením pomocí práce dělníků“ (dtto).

disponuje na straně jedné většími možnostmi využití (ale i zneužití) společenských zdrojů ve srovnání s „klasickým kapitálem“, neboť „operuje na vyšší úrovni zespolečenštění než klasický kapitalista ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 63). Zároveň však má mít mnohem více důvodů i prostředků k brzdění výrobních sil (včetně ustrnutí, tendencí ke stagnaci aj.). „Tento napjatý protiklad provází nejpokročilejší průmyslové země zřetelně po celá naše století ...“ (dtto). Která tendence prakticky převládne, „závisí na vnějších i vnitřních podmínkách sebezhdnocování kapitálu, na něž je monopolismus mimořádně citlivý“ (dtto). Richta konstatuje, že po II. světové válce aparát „státního monopolismu ... všemožně podporuje výrobní pokrok přerozdělováním nadproduktu a krytím všeobecných ztrát, které kapitálu působí prudký technický rozvoj“ (tamtéž, s. 65). Objevují se zřetelné příznaky procesů VTR.

Richta se táže: „Odkud se bere tento obrat?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 65). Nesouhlasí s domněnkou teoretiků transformace kapitalismu, „že se kapitalismus od základů vnitřně obrodil ...“ (dtto). „Sociálně třídní podstata kapitalismu se nezměnila, mění se však podstatně podmínky, za nichž probíhá a může probíhat sebezhdnocování kapitálu, a to si vynucuje i obrat v poměru k výrobním silám i důležité změny v celém reprodukčním procesu ...“ (dtto). Silustracemi toho, že tradiční průmyslový růst již narazil na strop, a tak musí docházet k intervencím státu ve směru podpory koupěschopné poptávky (včetně veřejných investic atd.). Což má být patrné od Velké hospodářské krize, přičemž tyto praktiky zesílily za II. světové války.⁴⁷¹ „Nakonec se projevuje v ekonomice kapitalistických zemí jako dlouhodobý, nejvytrvalejší (třebaže nepřímý) působící faktor tlak rostoucího světa socialismu“ (tamtéž, s. 66).⁴⁷² S konstatováním, že: „Státní monopolismus do jisté míry adaptoval kapitalistické hospodářství pro podmínky nezvykle vysoké míry technického pokroku“ (tamtéž, s. 68).⁴⁷³

⁴⁷¹ Srov. (Sirůček a kol., 2007).

⁴⁷² Za podstatně R. Richta označuje dva zprostředkující články. 1) „... vnitřní třídní konflikt dělníků a zaměstnavatelů dosáhl takového rozsahu, že udělal z rozšiřování masové spotřeby – ačkoli odporuje vlastním reprodukčním nárokům kapitálu – jeho vyšší životní nutnost“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 66). 2) „Ještě složitějším zprostředkováním prochází vnější vliv socialistických sil“ (dtto).

⁴⁷³ „Ovšem výsledný pohyb výrobních sil vcelku tak či onak zužuje operační základnu kapitalismu a nutí jej stále k dalšímu zužování této základny, jež se stalo podmínkou jejího udržení ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 68). S odkazem na to, že je „kapitalismus ubíjen svými úspěchy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 68), v duchu J. A. Schumpetera – srov. (Schumpeter, 1942). Naplnění Schumpeterova proroctví ohledně samolikvidace kapitalismu zůstává otevřenou otázkou. Dodát je nutné, že významné rozšíření základny kapitalismu bylo spojeno s pádem a demontáží světové socialistické soustavy. Což se odrazilo i ve sféře výrobních sil, včetně hypotézy, že si tímto kapitalismus „koupil čas“ a ani nebyl nucen plně a rychle aplikovat nové technologie. Srov. diskuze na téma magie V. (a případně i dalších) dlouhých K-vln in (Džbáňková et al., 2021), (Sirůček, 2016b, 2017a, e, 2020a, c, 2022a).

R. Richta poukazuje na složitost vnitřních vazeb sociálních a výrobně technických převratů, působících mnoha zprostředkujícími cestami. Opětovně zdůrazňuje ustavičný pohyb vědy a jejích aplikacích ve smyslu rozhodující společenské výrobní síly, které není s to žádný monopol trvale zabránit ani vzdorovat. Zrychlující se pohyb vědy je téměř básnický líčen jako „*samostatný společenský faktor, jako svébytná živelná moc, zdvihající se přes hlavy lidí, zemí a systémů ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 68). VTR tímto „*začíná vstupovat na scénu světa jako skrytý nepokoj, jako anonymní „imperativ růstu“ ..., na němž není vyraženo, odkud se vzal, který se pro všechny stal osudovým předpokladem ..., s nímž musí počítat ...*“ (dtto).⁴⁷⁴

Zmíněný „*imperativ růstu*“ má být výsledkem mnohostranné dialektiky dějinného vývoje a technickou výzvou komunistické revoluce. Richta píše o výzvě „*rodící se společenské struktury, v níž nejsou fixovány žádné meze pro rozvoj výrobních sil ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 69). Samotný vznik VTR má být „*vnitřně spojen s pronikáním socialistických tendencí do těla soudobého světa ...*“ (dtto). Existence socialismu má mít přinejmenším zásluhu v tom, „*že se určitá uzlová čára na pomezí průmyslových výrobních sil – čára, za níž tradiční podněty kapitálu tíhly ke stagnaci – nestala hranicí civilizačního pokroku, že byla překročena*“ (dtto). Opravdu byla? Richta ovšem úvahy o VTR rozvíjí v podmínkách soutěže dvou soustav. S klíčovým závěrem, rozhodující „*zápas pro socialismus (ve světovém měřítku) se nyní svádí na půdě předpokladů výrobního, technického a vědeckého pokroku, které mají mnoho nezvyklých poloh a předpokladů*“ (tamtéž, s. 69-70).⁴⁷⁵

Tezi: „*Máme důvody k předpokladu, že vědeckotechnická revoluce ovlivní citelně i postavení „třetího světa“*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 41)⁴⁷⁶ z I. a II. vydání nově rozvádí subkapitola 1. 2. 4. VTR se sice v počátcích má bezprostředně dotýkat pouze průmyslově nejvyspělejších zemí, ovšem svou podstatou se má stávat „*vzhledem k úrovni výrobních sil (světová povaha vědy), hned s prvými kroky nevyhnutelně světovým procesem a může nakonec proběhnout pouze ve světovém měřítku. Začíná*

⁴⁷⁴ Richta, s odkazy na teoretiky růstu (E. D. Domara aj.), dodává: „*... všeobecné rozšíření novodobých „teorií růstu“ ... je příznačné pro toto nové ovzduší*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 68). K neoklasickým a (neo- i post-) keynesiánským teoriím růstu srov. (Sirůček, 2017b), (Sirůček a kol., 2007).

⁴⁷⁵ „*Kapitalismus může být překonán jen tím, že bude donucen maximálně uplatnit to, co tvořilo nejsilnější stránku průmyslové civilizace a oč ještě dnes – a to hlavně – opírá svou pozici ..., tj. výrobní pokrok; a nakolik se přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 70).

⁴⁷⁶ „*... z druhé strany se též problémy málo vyvinutých zemí mohou stát pro průběh vědeckotechnické revoluce osudovým faktorem*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 70).

vzápětí různými zprostředkujícími cestami zasahovat do všech kontinentů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 70).⁴⁷⁷

Richta zmiňuje přetrvávající živoření většiny lidstva i to, že pokroky vědy a techniky „zasáhly dosud „třetí svět“ jen okrajově ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 71). VTR má do tohoto odlišného světa vpadat zvenčí, přičemž nenavazuje na vnitřní organický vývoj. „Rozevívá tu do krajnosti protiklady lidské existence, hromadí nesmírné zápalné látky, vytváří množství bizarních kombinací naturálních životních principů a moderní civilizační dynamiky ...“ (dtto).⁴⁷⁸ „Třetí svět“ bude nevyhnutelně procházet dlouhým procesem industrializace ...“ (tamtéž, s. 72). Leč samotná industrializace – v podmínkách probíhající VTR – k vyřešení problémů již nebude stačit. Tuto disparitu by mohlo být možné otupit vytvořením adekvátních zdrojů v zemích, kde VTR nejvíce pokročila a „zaměřit vytvořené zdroje k uvolnění civilizační dynamiky rozvojových zemí ...“ (tamtéž, s. 72). Richta přitom varuje, že zmíněné potřebné zdroje by pravděpodobně byly mnohonásobně vyšší, nežli „se dnes v mezinárodním měřítku vykazuje v rubrice pomoci „třetímu světu““ (dtto). Naděje spojuje s realizací VTR za socialismu, což neinterpretuje pouze jako možnost, nýbrž „téměř jako existenční nezbytnost“ (tamtéž, s. 73). Nesmí ovšem převážit neokoloniální praxe vyspělých kapitalistických zemí, závody ve zbrojení⁴⁷⁹ a rozvojové země musí i adekvátně využívat plodů vědy (např. chemie a biologie s aplikacemi do zemědělské výroby v boji s hladem).

Pasáž 1. 2. 5. relativně dlouze rozebírá následující závěry týkající se hybných motivů VTR: „*Ekonomicky se průmyslová revoluce – industrializace jevila jako proces rozšířené reprodukce (kapitálu): nebyla přímo vázána na pohyb produktivity úhrnné společenské práce, nýbrž jen podmíněčně, částečně, v jisté relaci. Byla uváděna do života – jako*

⁴⁷⁷ Globální dimenze VTR i její historické zasazení precizuje nově zařazená subkapitola 4. 2. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*).

⁴⁷⁸ „Ozvěna se vrací např. v podobě „populační exploze“, která nyní zvedá každé desetiletí počet obyvatel těchto zemí o čtvrtinu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 71). K paradoxům je řazen i růst podílu negramotných anebo nikoli růst, ale spíše pokles důchodu na hlavu v některých zemích.

⁴⁷⁹ VTR „začíná vrhat nové světlo na podmínky působení řady civilizačních faktorů a celých společenských hnutí, na perspektivy řešení i na dosavadní formy řešení mnoha nejdůležitějších otázek světové politiky. Její odraz ve vojenství už dávno dovedl ad absurdum tradiční způsoby vybití mezinárodních konfliktů, krajní prostředky politiky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání 1969*, s. 74). Subkapitola končí slovy: „Všechno nasvědčuje tomu, že mnoho dalších oblastí bude v tomto směru následovat“ (dtto). K proměnám válek prizmatem civilizačních vln A. Tofflera srov. (Toffler, Tofflerová, 1995), resp. (Sirůček, 2020b). Optimismus Richty ohledně posunů řešení konfliktů silně relativizuje vývoj od 90. let. Chaotický svět 20. let 21. století je blíže globální konfrontaci, včetně jaderného holokaustu, nežli v dobách R. Richty. Chybí zdravý rozum i vzájemný respekt velmocí, který ušetřil ve 20. století mnoho obětí. Usilovat o mír a vystupovat proti válce se dnes u nás stává trestným činem. Zatím prý máme být ve válce „metaforicky“ ...

odpovídajícím hybným motivem – ziskem kapitálu (či přesněji požadavky sebezhodnocení kapitálu), ale zároveň i jeho rubem: existenční obavou, nutností reprodukce pracovní schopnosti u dělníků. Svou ekonomickou povahou je naopak vědeckotechnická revoluce jakožto stálý pohyb všech výrobních sil absolutním růstem produktivity celkové společenské práce. V celospolečenském měřítku (a za jistou hranicí) tedy přesahuje obzor primárních zřetelů zisku kapitálu, je s nimi v nesouladu (viz znehodnocování účinkujícího kapitálu aj.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 42).

III. rozšířené vydání upozorňuje na dvojí, rozpolcenou, podobu ekonomické podstaty základní tendence kapitálu⁴⁸⁰ v podmínkách všeobecné platnosti zbožních forem a za není ležící konkurence kapitálů. Coby bezprostřední hybný motiv podnikání, „ženoucí dopředu průmyslový pokrok, bez oddechu i bez ohledů a skrupulí, vystupuje zisk kapitálu, který však stimuluje pouze menšinu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 74). Zároveň zde však „jako hybný motiv působí i rub a stálý, nezbytný průvodce zisku kapitálu, totiž existenční obava většiny, vyvolaná nutností dobývat ze dne na den prostředky k reprodukci vlastní pracovní schopnosti dělníka ...“ (dtto). Tlak rizika úplné nezaopatřenosti⁴⁸¹ přitom často povrchnější pozornosti uniká. „Tyto dva protichůdné způsoby existence zájmů jsou spojeny všeobecnou formou soukromovlastnického práva a moralitou „laissez-faire““ (tamtéž, s. 74-75).

R. Richta dále uvádí: *„Dvojznačnost zisku kapitálu a existenčních obav dělníků jakožto stimulů rozvoje výrobních sil je patrná bezprostředně v podnikání i dnes ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 76). S připomínáním ambivalentního poměru kapitálu k technickému rozvoji i „státního monopolu“ v tehdejších západních průmyslových zemích – jehož podniky jsou činitelem nepracujícím pro zisk, nýbrž působícím „jako nástroj záchrany zisků vůbec“ (tamtéž, s. 77). „Všechny kapitalistické státy už několik desetiletí stále intenzivněji zasahují obrovskými prostředky v místech, kde selhává zisk kapitálu – a tato jejich funkce přerostla postupně v stálou, organickou složku systému ...“ (dtto).⁴⁸² Příslušné zásahy mají přibližovat „ziskové stimuly nutnostem*

⁴⁸⁰ „... dosáhnout s danou masou bohatství co největšího nadvýrobku či nadhodnoty ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 74, s citací Marx, 1964, s. 598).

⁴⁸¹ R. Richta cituje, resp. odkazuje na M. Webera – srov. (Weber, 1922, s. 48).

⁴⁸² Srov. (Mazzucato, 2013) s důrazem na sebevědomý stát jakožto hybatelem inovací. Dokladuje, že u zrodu technologických revolucí posledního století nestál soukromý sektor, nýbrž stát. Ekonomický úspěch USA označuje spíše za výsledkem veřejných a státem financovaných investic do inovací a technologií nežli za malého státu v duchu doktríny volného trhu. Stát vystupuje coby aktivní hráč (aktivní spolutvůrce

vyplývající z nového vývoje výrobních sil ...“ (tamtéž, s. 78). „Všechny tyto zásahy pochopitelně zvýrazňují optimalizační stránku ziskových motivů, přeorientovávají podnikání na intenzifikaci růstu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 43).⁴⁸³ „Rovněž nezáměr dělníka námezdní práce o technický pokrok snaží se soudobý kapitalismus kompenzovat „prémiováním“, systémem „lidových akcí“ ... apod.“ (dtto).⁴⁸⁴

O procesech VTR Richta píše: „Hybnou silou, jež je s to uvést vědeckotechnickou revoluci do pohybu, může být jen reálný zájem celé masy pracujících (každého osobně) o růst produktivity celkové společenské práce. To je ve vyvinutém hospodářství bez třídního protikladu totožné se zájmem na rozšiřování spotřeby a životního procesu všech“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 43). Uvažuje o stimulech za socialismu: „Ekonomický zájem sám ... je podložen určitým postavením lidí v procesu rozvoje výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 79). „Pokud charakter práce a úroveň produkce nevyvolávají všeobecně dost vnitřních podnětů, štěpí se socialistický zájem nutně ve dvě oddělené vnější komponenty: „materiální interes“⁴⁸⁵ a jeho ideální výraz „morální zájem“,⁴⁸⁶ které tvoří protějšek stimulů zisku a existenčních obav a mají společné meze ve své navzájem vnější existenci: co jeden vyjadřuje v úzké podobě nároku jednotlivce, to druhý reflektuje v pouze obecný požadavek: osobní a společné, zájem a povinnost, působí odloučeně – pokud není možný rozvoj každého jako prostředek rozvoje všech a naopak. Zároveň je tu však rozporná jednotu: „materiální zájem“ socialistického člověka či kolektivu – pokud je založen na vlastní práci, vlastním úsilí a spojen s růstem produktivity úhrnné společenské práce (a vůbec společenského bohatství) – představuje zájem na rozšiřování životního procesu jedince či kolektivu, což přichází vhod právě tak všem ostatním“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 43-44).

Richta pokračuje: „Potud ... osobní zájem spadá vjedno se společenským, je odvozen ze společenského zájmu na růstu produktivity, směřuje k růstu národního důchodu a úsporám

ekonomických hodnot), neboť individuální kreativita soukromých subjektů vše nevyřeší. „Podnikatelský stát“ zahrnuje škálu státních institucí podporujících a propojujících v klíčových oblastech byznys a vědu.

⁴⁸³ „... ženou vývoj výrobních sil daleko za hranice průmyslového systému“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 78).

⁴⁸⁴ „Rovněž nezáměr dělníka námezdní práce je dnes stále víc pocítován jako brzda technického pokroku ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 78). Zmiňované nástroje souvisí s teoriemi transformace kapitalismu, např. tzv. lidového kapitalismu apod. – srov. (Sirůček a kol., 2007).

⁴⁸⁵ „... sestávající ze zájmu na mzdě a podílu na zisku (kdežto podněty negativní, vyvolané obavami z existence, jsou v podmínkách zákonem zaručené práce podstatně redukovány) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 80).

⁴⁸⁶ „... který ... ve své podstatě – jakožto rovněž vnější pohnutka k práci: povinnost – není vlastním překonáním „materiálního interesu“, nýbrž tvoří spíše jeho obrácenou stranu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 80).

práce atd. Není to tedy žádný „přežitek“ starých časů či sobectví, ale zákonitá hybná síla socialistické společnosti. Převaha hmotného zájmu má nepochybně jistá povážlivá úskalí ...⁴⁸⁷ Avšak nakolik tyto stimuly přivádějí tak či onak k rozvoji lidských sil, obohacení života, tvůrčích schopností, vzdělání apod. všech, natolik je přítomen právě tak silný morální prvek. A zase každé zvýšení životní úrovně implikuje zároveň pro každého morální závazek zvyšovat, zdokonalovat společensky užitečné schopnosti, jež je schopen vyvinout. Nepůjde tedy perspektivně o vyřazování ekonomického zájmu, nýbrž o jeho rozvinutí ve společenskou a lidskou hodnotu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 44).⁴⁸⁸ „Podstata socialistické přeměny nespočívá v odstranění ekonomického zájmu na zisku (pokud se v jeho pohybu zračí růst produktivity společenské práce), nýbrž pouze a) v odstranění výlučnosti, monopolu zisku kapitálu – toho, že se vymyká společenskému rozhodnutí – a tedy v uplatnění všeobecného zájmu, zájmu všech na úrovni společenského zisku, jenž připadá všem pracujícím; b) zároveň ve spojení zájmu na zisku se zájmem na mzdě, čili celkově na národním (hrubém) důchodu, vytvořeném celkovou společenskou prací; c) a tedy v pozvednutí zájmu všech na úroveň zájmu o růst produktivity společenské práce, o užitečné vynakládání každého dílu společenské práce ...“ (tamtéž, s. 45).

„Nejde tedy o likvidaci podnikavosti, nýbrž o její zevšeobecnění na společenské základně (bez protikladu). Přednost socialistických stimulů ve vztahu k technice spočívá v tom, že přesahují hranice zisku, nikoli že leží svou účinností pod nimi“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 45).⁴⁸⁹ Richta přitom opatrně, a vesměs v obecnější rovině, uvažuje o využívání tržních mechanismů – „Když dnes socialistické země přistupují k využívání trhu,

⁴⁸⁷ „nemůže však být s reminiscencí na soukromovlastnickou zjištnost, do níž se ovšem může zvracet, odmítána jako cosi nízkého; zálež i na tom, zda nemění člověka v otroka vlastního konzumu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 44).

⁴⁸⁸ „Je nasnadě, že na určitém stupni vývoje, čím víc budou postupovat obraty v civilizační základně, čím víc se budou nabyté zdroje obracet v kultivaci lidských schopností jakožto bytostně společenských sil, tím víc se bude kdysi pouze vnější „hmotný“ stimul ztotožňovat s „morálním“ zájmem, rovněž zbaveným svých hubených mezi pouhého povinnování; čili tím víc bude z dosavadních zájmů vyvstávat motiv bezprostředního svazku člověka s jeho činností i životem, tím víc bude nad světem lidských zájmů dominovat zájem člověka o jeho vlastní rozvoj (a tedy i vzájemný rozvoj lidí), o jeho tvůrčí sebeuplatnění. Není ovšem pravděpodobné, že by bylo možno prosadit vědeckotechnickou revoluci vcelku a vyhnout se úskalí výroby pro výrobu či spotřeby pro spotřebu, aniž by tento motiv člověka jako sebeúčelu převládl ve struktuře hnacích sil civilizačního pokroku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 44-45).

⁴⁸⁹ „Socialistická ekonomika ... může a musí využívat jako svých podřízených složek zájmu na hrubém důchodu, na zisku, na úsporách práce atd. jenom vypracováním celé struktury ekonomických stimulů, které působí v každém článku společenské práce (v ústředí stejně jako v kolektivu závodů a u jednotlivce), které všude budí zájem o všeobecný vědeckotechnický pokrok, může být realizována přednost socialistických podnětů a překonána účinnost motivů zisku kapitálu a existenčních obav dělníků. Takový systém dosud nebyl plně realizován, a to nepochybně podvazuje stimuly socialismu ve vztahu k technice“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 45-46).

hodnotových forem apod., může se to povrchnímu pozorovateli jevit jako ústup směrem ke kapitalismu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 85).⁴⁹⁰

Mnohorozměrný a stálý rozvoj výrobních sil, odpovídající VTR „*může být uváděn do pohybu jen pozitivním rozpracováním poměrů vzájemné spolupráce do všeobecného zájmu každého pracujícího, kolektivu i celé společnosti o růst produktivity celkové společenské práce ... a zároveň dynamizací této socialistické struktury zájmů, aby na každém dosaženém stupni rozvoje vyvolávala nové, vyšší požadavky odpovídající měnícím se cestám rozvoje výrobních sil, tj. vytvářela vždy novou progresivní ekonomickou subjektivitu ve společnosti. To jsou zároveň podmínky pro vyšší formy celospolečenského, dynamického, plánovitého růstu ... bez propracování ekonomické struktury, bez uplatnění, uvolnění soustavy zájmů nebude možné otevřít dveře“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 46-47) VTR, „*zjednat jí její vlastní ekonomickou půdu a konečnou převahu“ (tamtéž, s. 47).**

Inspirace Marxovou⁴⁹¹ ekonomii času rozvíjí významný paragraf 1. 2. 6. Komentáře, odkazy a upřesnění jsou ve III. rozšířeném vydání na místě, neboť v I. a II. vydání je tato subkapitola silně zkratkovitá, ba přímo telegrafická. „*Řada okolností nasvědčuje tomu, že se vědeckotechnická revoluce projeví v přesunu tradičních ekonomických charakteristik růstu; spolu s tím ztratí účinnost i dosavadní měřítko civilizačního pokroku, vzešlá z industriálních vazeb“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 47). Již počátky VTR mají vyvolávat proměny ekonomických charakteristik, které – podle R. Richty – povedou „ve svých dlouhodobých účincích k zborcení a ztrátě účinnosti dosavadních měřítek bohatství a civilizačního pokroku, jež vzešly z industrializačních procesů a tradičních kapitalistických forem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 86).*

Richta píše, že „*bohatství, které bylo až dosud dosahováno, se objevovalo ve formě narůstání kapitálu ...⁴⁹² a jako měřítko úrovně civilizačního pokroku sloužila míra zhodnocení kapitálu lidskou prací“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání*

⁴⁹⁰ III. rozšířené vydání zmiňuje plánovité využití materiální zainteresovanosti a ekonomických forem s odkazy již na Leninovu koncepci NEP, dále např. podřízení trhu plánu v modelu O. R. Langeho – srov. (Sirůček, 2021). Diskutovány jsou Richtou podíly na zisku (rozložené na široké masy pracujících), které od jisté dynamiky výrobních sil mají představovat „*skutečně závažnou položku“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 84), tudíž mají být schopny působit coby účinná pobídka.*

⁴⁹¹ Vedle využití a odkazů především na (Marx, 1953a) Richta hojně připomíná, cituje a odkazuje např. na M. Webera, J. Kenricka, S. A. Kuznetse, E. D. Domara, D. Bella či M. Kaleckého a O. R. Langeho. Poznámkový aparát ve III. rozšířeném vydání je na většině stran subkapitoly rozsáhlejší ve srovnání s textem samotným.

⁴⁹² „*Rozsah kapitálu ukazuje „stupeň rozvoje bohatství“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 86, cit. Marx, 1953a, s. 594). Marx in Sešit VII – Kapitola o kapitálu (v rámci úvah o oběhu a vynakládání fixního kapitálu) uvádí: „Rozvoj fixního kapitálu ukazuje stupeň rozvoje bohatství vůbec čili rozvoje kapitálu ještě z jiné stránky ...“ (Marx, 1974b, s. 338, s odkazem na s. 329 a 334 tamtéž) (pozn. PS).*

1969, s. 86). V kapitalistické ekonomické racionalitě bylo „předpokládáno bohatství jako založené na chudobě a obohacování jako její reprodukce na druhém pólu“ (dtto). Za určitou hranicí však tento protikladný typ bohatství má získávat trhliny ve smyslu bezprostředního měřítka.⁴⁹³ Kapitál se začíná sám jevit coby pokračující protiklad.⁴⁹⁴ Se zrychlujícími se strukturálními přesuny ve výrobních silách se čím dál více „jeví další tvorba bohatství jako bezprostředně nezávislá na kvantu použité práce, zato však závislá na moci činitelů, kteří jsou při tom uváděni do pohybu a „jejichž mohutná efektivnost není sama v žádném poměru k bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich produkce, nýbrž spíše závisí na všeobecném stavu vědy a pokrocích technologie““ (tamtéž, s. 88, cit. Marx, 1953a, s. 592).⁴⁹⁵ Zmíněné nové zdroje přitom zůstávají vyjádřeny industriální ekonomickou metrikou,⁴⁹⁶ dokud „eliminace průmyslové práce a uvolňování kapitálu nenabudou absolutní převahy“ (tamtéž, s. 88). Ovšem již počátky VTR mají citelně zasahovat do ekonomických mechanismů a narušovat tradiční měřítka hospodaření.⁴⁹⁷

⁴⁹³ „... když začíná vyhasínat kvantitativní růst kapitálu ... a objevuje se jeho nadbytek; když přestávají růst a začínají padat kapitálové koeficienty ...; když hospodářství přechází do stadia intenzivního růstu, spojeného s uvolňováním kapitálu ...; když prvky vědy a techniky, organizace a kvalifikace dávají fungujícímu kapitálu v dříve neznámé míře schopnost expanze, nezávislé na jeho dané veličině a nezávislé na množství práce, již přímo užívá“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 87, s číselnými ilustracemi etc).

⁴⁹⁴ „... z jedné strany všemožně rozšiřuje práci, z druhé strany se snaží redukovat nutnou práci na minimum ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 87).

⁴⁹⁵ Marx in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v kontextu úvah o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) přemýšlí o směně živé práce za práci zpředmětněnou coby posledním stupni vývoje hodnotového vztahu a výroby založené na hodnotě. „Jeho předpokladem je a zůstává – velké množství bezprostřední pracovní doby, množství vynaložené práce jako rozhodující činitel produkce bohatství. Ale tou měrou, jak se rozvíjí velký průmysl, se vytváření skutečného bohatství stává méně závislým na pracovní době a na množství vynaložené práce než na síle činitelů, kteří se v průběhu pracovní doby uvádějí do pohybu a kteří sami zase – jejich síla a působivost – nemají žádná vztah k bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba, nýbrž závisejí spíše na všeobecném stavu vědy a na pokroku techniky čili na aplikaci této vědy ve výrobě. (Rozvoj této vědy, zvláště přírodovědy a s ní i všech ostatních, sám opět odpovídá rozvoji materiální výroby) ...“ (Marx, 1974b, s. 335) (pozn. PS).

⁴⁹⁶ „... která ve skutečnosti vychází z opačných poměrů ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 88). Což vysvětluje Richtova poznámka: „Hodnota a produktivní síla práce jsou veličiny, jež se k sobě mají v obráceném poměru. Nadhodnota je naopak přímo závislá na produktivitě. Avšak nikoli v poměru k zvýšení produktivity. „Rozmnožení masy použitého kapitálu může rozmnožit produktivní síly nejen v aritmetickém nýbrž v geometrickém poměru – zatímco zisk může rozmnožit jen v daleko nepatrnějším poměru“ (dtto, cit. Marx, 1953a, s. 252). U „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit III – Kapitola o kapitálu* (v kontextu rozsáhlých pracovních propočtů týkajících se výrobního procesu a růstu hodnoty kapitálu) Marx rekapituluje: „... Každé zmnožení masy použitého kapitálu může produktivní sílu zmnožit nejen v aritmetickém, ale i v geometrickém poměru; kdežto zisk se může právě proto – jako zmnožovatel produktivní síly – zmnožit jen v mnohem nepatrnějším poměru“ (Marx, 1971, s. 312) (pozn. PS).

⁴⁹⁷ R. Richta např. uvádí, že: „Při automatizaci nemůžete měřit výkon jednotlivého člověka, musíte měřit prostě využití zařízení ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 88). Odkazuje na studie E. R. F. W. Crosmanna poukazující na to, že „v podmínkách automatizace se ruší souvislost mezi „labour-input“ a „product-output“, a v souvislosti s tím padá i živelná zpětná vazba hospodářského cyklu mezi výrobou, rozdělováním a spotřebou“ (tamtéž). Srov. (Crosmann, 1965).

S VTR má nastupovat nová ekonomická racionalita:⁴⁹⁸ „Přechod k intenzivnímu rozvoji národního hospodářství je zřejmě výrazem počátků vědeckotechnické revoluce a opírá se o její vnitřní tendenci k absolutnímu růstu produktivity společenské práce – tj. ke zkracování veškerých položek práce, vázaných v daném množství užité produkce: práce „zhmotněné“ i „živé“, fixní i cirkulující, placené i neplacené – oproti relativnímu růstu (produktivita pracujících), spojenému se zvyšováním kapitálových koeficientů, jenž vyznačoval období industrializace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 47-48).

„Volný prostor pro růst produktivity práce předpokládá ovšem zvládnutí zákonitosti (ekonomiky) úhrnné společenské práce, jež hraje v socialistické soustavě obdobnou subjektivní roli jako kapitál v buržoazních podmínkách (ovšem bez protikladu)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 47-48).⁴⁹⁹ V „ekonomice společenské práce“ – na rozdíl od „ekonomiky kapitálu“ – převažuje „jednoznačně snaha o maximální úsporu veškeré práce, angažované ve výrobě ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 89). „Míra bohatství je tu dána stupněm růstu užité hodnoty masy národního (či hrubého) důchodu, tvořeného úhrnnou společenskou prací (živou i zhmotněnou) v časové jednotce, čili stupněm „zhodnocení“ celkové společenské práce ...“ (dtto).⁵⁰⁰

V rámci optimalizace růstu je zdůrazněna Richtou ekonomie času: „Všechna kritéria efektivnosti mohou být jen deriváty ... zákona ekonomie času. Ekonomika společenské práce neruší časový rozměr, který byl do výroby uveden kapitalismem („čas jsou peníze“),⁵⁰¹ naopak: zbavuje jej protikladu, uvádí každou časovou úsporu do souvislosti s rozšiřováním životního procesu všech. Bez časového rozměru („zúčitelnost“ každého dílu společenské práce atd.) nemůže ekonomická struktura vyvolávat progresi a není tedy způsobilá pro vědeckotechnickou revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 48). O zákonu ekonomie času III. rozšířené vydání upřesňuje: „Ekonomika společenské

⁴⁹⁸ „Prioritu této vyšší racionality vědeckotechnické revoluce pocítují různými cestami i tam, kde bezprostřední hospodaření samo zůstává zcela ponořeno v racionalitě „kapitálového počtu““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 88-89, s odkazy na M. Webera aj.).

⁴⁹⁹ Resp. „Volný prostor pro růst produktivity celkové společenské práce může ovšem zjednat jen praktická realizace a teoretické zvládnutí ekonomiky celkové společenské práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 89, s odkazem na Domar, 1957, s. 107).

⁵⁰⁰ „Sem patří jak produktivní síla práce, tak i efektivnost zhmotněné práce. Rozhodující jsou celkové náklady společenské práce, nikoli pouze placené náklady kapitálu. V pozadí této racionální ekonomie leží změny ve struktuře výrobních sil (aplikace vědy, technická inovace, růst kvalifikace, rozdělení či sdružení funkcí a profesí a nakonec tvorba lidských sil)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 89-90).

⁵⁰¹ Richta poznamenává: „... v tomto výrazu jsou ovšem spojena dvě zcela odlišná určení: čas jako míra práce, kterou člověk vykonává (elementárnější určení), a čas jako míra sebezhdnocování kapitálu (vlastní určení, vázané na práci už jen jako na prostředek zhodnocování kapitálu, kde je člověk podřízen času)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 90).

*práce obsahuje rovněž rozpor, když užívá jako měřítko bohatství práce, která přitom přestává být bezprostředním činitelem jeho tvorby ..., avšak zároveň v sobě skrývá – být ještě v převrácené podobě – hotovou novou metriku ekonomie času ..., jejíž plné uplatnění zůstává pak otázkou reálného překonání dosavadní práce v důsledku přeměny celé civilizační základny lidského života ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 90). S citací „Grundrissů“: „*Ekonomie času, sem konečně ústí všechna ekonomie ...“* (tamtéž, cit. Marx, 1953a, s. 84),⁵⁰² s Richtovým dovětkem, že v třídních společnostech „*zákon ekonomie času neplatil plně, absolutně“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 90). *Ekonomie času se uplatňovala pouze „v mezích protikladu: šlo tu vždy jen o zisk času pro vládnoucí třídy tím, že většina společnosti ho byla zbavena“* (dtto). Další Richtova citace „Grundrissů“ zní: „*Když práce v bezprostřední produkci přestala být zdrojem bohatství, přestává a musí přestat být pracovní doba jeho mírou a tedy směnná hodnota (mírou) užité hodnoty“* (tamtéž, cit. Marx, 1953a, s. 593).⁵⁰³*

R. Richta pokračuje: „*Technicky vyspělá socialistická společnost stojí perspektivně před nutností vypracovat na podkladě rozvinuté zájmové struktury a prostřednictvím hodnotových forem vědeckou soustavu ekonomie času s pomocí matematického modelování a ucelené sítě výpočtové techniky. Jedině tak dostane společnost dnes nepostradatelný exaktní obraz o efektivnosti různých výrobních sil a s ním i možnost orientovat účelně ekonomické páky a nástroje ekonomického řízení, manipulovat jimi při rychlých pohybech a univerzální přeměně výrobních sil, aniž by uvízla v disproporcích“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 48-49).

„Ekonomie času zachycuje (v úsporách společenské práce vázané v produkci v jednotce času) vždy stupeň vytváření nové produktivní síly společnosti a zároveň stupeň nových

⁵⁰² Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit I – Kapitola o penězích*, v kontextu důležitosti časového určení (účelného rozdělování času) u společenské výroby i jednotlivého individua, Marx poznamenává: „*Hospodaření s časem, na to se koneckonců redukuje veškerá ekonomie“* (Marx, 1971, s. 129). Marx pokračuje: „*I společnost musí účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat svůj čas, aby získal vědomosti v potřebných proporcích nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření s časem, stejně jako plánovitě rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby, je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře“* (tamtéž, s. 129-130) (pozn. PS).

⁵⁰³ Ohledně „Grundrissů“ dodejme, že Marx in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) tvrdí: „*Jakmile práce ve své bezprostřední formě přestala být velkým zdrojem bohatství, pracovní doba už není a nemůže být mírou bohatství, a tedy i směnná hodnota přestává být mírou užité hodnoty“* (Marx, 1974b, s. 336) (pozn. PS). Podle (Toms, 1981) Marx, odhalil zákonitosti vztahů mezi hodnotou a užitnou hodnotou, přičemž ukázal, že způsob měření výsledků práce „*mírou práce“* je „*historicky přechodný a že jeho zánik je dán jistým stupněm rozvoje produktivní síly práce a změnou výrobních vztahů ...“* (tamtéž, s. 67). S poznámkou M. Tomse, že k prvním pracím, které tyto otázky diskutují v širším kontextu náleží materiál (Richta, 1963b),

možností pro tvorbu výrobních sil člověka, pro přiblížení budoucnosti k přítomnosti. jeví se proto jako „zákon na mnohem vyšším stupni“ (Marx), jako údaj „zisku“ svobodného času (*disposable time*), jako měřítko prostoru pro rozvoj lidských sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 48-49).⁵⁰⁴ Tato zachycuje „bezprostředně stupeň vytváření nové produktivní síly společnosti a zároveň stupeň nových možností otevřených pro tvorbu výrobních sil člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91). „Bohatství, které vytváří a o jehož míře vypovídá, je čas osvobozený pro člověka a stojící k dispozici člověku,⁵⁰⁵ „*disposable time*“, prostor pro rozvoj lidských sil, pro rozvoj člověka jako sebeúčelu. Za těchto podmínek se zákon ekonomie času jeví jako první ekonomický zákon⁵⁰⁶ – a zákon v mnohem vyšším stupni, v němž splývají požadavky maximalizace a optimalizace ...,⁵⁰⁷ protože růst produktivních sil, akumulace bohatství, dobývání „časového zisku“ a rozvoj člověka a jeho vztahů se stává totožným ...“ (tamtéž, s. 91-92).⁵⁰⁸

III. rozšířené vydání cituje K. H. Marxe: „Skutečná ekonomie, úspora, spočívá v úspoře pracovní doby (minimum a redukce na minimum) výrobních nákladů; tato úspora je ale identická s rozvinutím produktivní síly“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání

⁵⁰⁴ „Tento pohled je tím důležitější, že oproti době industrializace, kdy všeobecný růst byl závislý jen na množství kapitálu a práce, kdežto rozvoj člověka vypadal z ekonomiky jako celkem lhostejný, jeví se dnes – prostřednictvím vědeckého a technického pokroku – růst lidských sil jako stále výraznější činitel civilizačního vzestupu. Nezvládnutí těchto vazeb znamená plýtvání možnostmi rozvoje výrobních sil. Dokonce i v kosém jazyce zisku propočítává dnes na Západě zvláštní disciplína („ekonomika lidských zdrojů“) podle rostoucí efektivnosti vědy, výzkumu, vzdělání, volného času a vůbec „investic do člověka“ ... blízkost tohoto mezníku. Ekonomie času může dát společnosti poprvé vědecký obraz efektivnosti různých výrobních sil a je nepostradatelná v době zrychlené přeměny jejich struktury a rozhodující úlohy vědy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 49).

⁵⁰⁵ Marx in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o vynakládání fixního kapitálu, resp. zrušení kapitalistického výrobního způsobu) píše: „... skutečné bohatství je rozvinutá produktivní síla všech individuí. Pak už nebude mírou bohatství pracovní doba, nýbrž volný čas“ (Marx, 1974b, s. 340) (pozn. PS).

⁵⁰⁶ K ekonomickým zákonům socialismu srov. (Hába, 1984, 1987), (Zeman, 2022) (pozn. PS).

⁵⁰⁷ „... když je odstraněna omezená buržoazní forma, co je bohatství jiného než v univerzální směně vyrobená univerzalita potřeb, schopností, požitků, produktivních sil atd. individuí ... Absolutní vypracování jeho tvůrčích schopností bez jakéhokoli jiného předpokladu, než je předcházející historický vývoj, který z této totality rozvoje, tj. rozvoje všech lidských sil jakožto takových, neměřených žádným předem daným měřítkem, dělá sebeúčel?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 92, cit. Marx, 1953a, s. 387). Dodejme, že in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o ekonomických formacích společnosti) se Marx táže: „... když se sloupne omezená buržoazní forma, co je pak bohatství jiného než univerzální směnou vytvořená univerzalita potřeb, schopností, požitků, produktivních sil atd. individuí? než plné rozvinutí vlády člověka nad přírodními silami, nad silami jak takzvané přírody, tak jeho vlastní přirozenosti? než absolutní rozvinutí jeho tvůrčích vloh, s jediným předpokladem: předchozím historickým vývojem, který tuto totalitu vývoje, tj. vývoje všech lidských sil jako takových, neměřených nějakým předem daným měřítkem, činí samoučelem? kde se (člověk) nereprodukuje v nějaké určenosti. Nýbrž produkuje svou totalitu? nesnaží se zůstat něčím nastalým. Nýbrž je v absolutním pohybu nastávání?“ (Marx, 1974b, s. 100) (pozn. PS).

⁵⁰⁸ S odkazy na (Kalecki, 1965) a (Lange, 1965) v souvislosti s tím, že „čím víc se dostávají do pohybu výrobní síly a překračují industriální hranice, tím víc se blíží maximalizace růstu produktivity celkové společenské práce optimalizaci ekonomického vývoje z hlediska spotřeby a lidského rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 92). K dílu M. Kaleckého a O. R. Langeho srov. (Sirůček, 2021).

1969, s. 91, cit. Marx, 1953a, s. 559).⁵⁰⁹ Richta v poznámce upozorňuje na shodu jazyka ekonomie a výrobních sil, ke které má docházet na určitém stupni rozvoje společnosti, zbavené třídního protikladu. Odmítá technokratickou interpretaci, v níž zmíněná shoda „byla nejednou vykládána ve smyslu přechodu od ekonomických měřítek k technickým (energetickým apod.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91). „V této koncepci se však opět setkáváme s redukcí výrobních sil na techniku. Ve skutečnosti výrobní síly představují společenskou kategorii; v jejich struktuře je obsaženo postavení člověka; jejich měrou je čas, ale právě čas k dispozici pro člověka“ (dtto).

Ve světle Richtou predikovaných proměn se „za určitou hranicí vytváří vztah ekvivalence mezi pokroky bezprostřední výroby, postupem vzdělání, zdokonalením služeb či jiným způsobem uvolňování prostředků pro rozvoj tvůrčích sil člověka ...⁵¹⁰ Naopak nevyužití těchto oblastí tvorby lidských schopností musí znamenat plýtvání z hlediska rozvoje výrobních sil ... Lze proto předpokládat, že normy a měřítko ekonomie prostoupí postupně celý společenský a lidský život. Ekonomie času se stane s veškerou pravděpodobností adekvátní ekonomickou formou rozvinuté vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 92-93).

„Ekonomie času představuje nový zdroj a typ racionalizačních kritérií, lišící se od tradičních (např. taylorovských)⁵¹¹ jednak přesunem v subjektivě (dříve „ratio“ leželo mimo člověka a bylo na něj zvnějška aplikováno),⁵¹² jednak šíří svého záběru (nerozhoduje

⁵⁰⁹ U „Grundrissů“ dodejme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o procesu oběhu a člověku jako fixním kapitálu) je příslušný paragraf uvozen takto: „... Skutečná ekonomie – úspornost – záleží v úspoře pracovní doby; (minimum – a redukce na minimum – výrobních nákladů); tato úspornost je však totožná s rozvojem produktivní síly ...“ (Marx, 1974b, s. 343). Marx pokračuje: „Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase zpětně působí na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla ...“ (dtto, s redakčním odkazem na s. 309, 320 tamtéž) (pozn. PS).

⁵¹⁰ „V těchto podmínkách ztrácí dělení práce a hospodářských sektorů na „produktivní“ a „neproduktivní“ svůj dřívější smysl ..., protože v celém lidském životě se potom produkuje výrobní síly, jež rozhodují o lidském pokroku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 92). S připomenutím, že Marx určení „produktivní práce“ chápal historicky. „Produktivní v buržoazní společnosti = produkující nadhodnotu. Skutečnost, že jde o výrobu hmotných produktů, je přitom druhořadá a odvozená ... Proto měl Marx za to, že v socialistických podmínkách se sféra „produktivní práce“ rozšiřuje“ (dtto, s odkazem na Marx, 1958, s. 409).

⁵¹¹ R. Richta zmiňuje vedle F. W. Taylora – srov. (Walker, 1962) – „racionalizátora“ H. M. Forda, který se dovolával „karteziánského rozumu“. Ekonomové jako M. Weber se měli dovolávat racionality kantovské. Zmínění tím měli demonstrovat „vnitřní hranice racionality celé průmyslové epochy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91). Richta dodává: „Sám pojem racionality vyžaduje – jak vidět – kritické analýzy“ (dtto). Srov. zmínky o nové společenské racionalitě in (Ransdorf, 1996, 2012) či (Vacek, 2019). Ke standardní racionalitě modelu člověka homo oeconomicus srov. (Sirůček, Džbáňková, 2006).

⁵¹² Ekonomie času – coby nový druh racionality – naznačuje přesuny v subjektivě této racionality: „ratio“, které bylo na člověka zvnějška aplikováno ..., vrací se k člověku jako racionalita lidského rozvoje ... v okamžiku, kdy rozvoj člověka jakožto sebeúčelu splývá s nejvyšším rozvojem společenských výrobních sil – v kritickém okamžiku, jenž spojuje vědeckotechnickou a společenskou revoluci naší doby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 91). Richta poznamenává, že: „Odpověď na otázku, zda se

už, v jaké sféře civilizace je dobývána nová výrobní síla, nový prostor pro rozvoj člověka; pokrok bezprostřední výroby je tu ekvivalentní postupu vědy a vzdělání, zdokonalení dopravy či služeb a jiným způsobům uvolňování tvůrčích sil člověka). Z tohoto hlediska patrně normy a měřítko ekonomie času obsáhnou a prostoupí postupně celý společenský a lidský život, protože v celém lidském životě se v nových podmínkách rodí výrobní síly, jež rozhodují o společenském pokroku ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 50).

Celou kapitolu 1. 2. završují slova: „Oproti původním koncepcím klasiků se při praktické aplikaci marxismu dosti dlouhou dobu uplatňovalo přesvědčení, že dosažení komunismu je pouze věcí změn na poli moci, vlastnických forem a ideologie, k nimž případně přistupuje ještě všeobecný růst výroby. Reálnou bází tohoto názoru byly zkušenosti politické revoluce, socializace a industrializace země. Fakticky se tak ovšem absolutizovaly a zvětšovaly formy společenského vývoje, převzaté z vrcholných fází průmyslové revoluce a třídních zápasů. Oblast přeměn ve výrobních silách a v práci byla považována jen za vnější okolnost komunistické výstavby a vyřazovala se dokonce z předmětu marxismu. Tento model komunismu a toto pojetí marxismu, jež nezná vědeckotechnickou revoluci jako svou bytostnou součást (jež se dokonce v určité etapě stává rozhodující pro celý osud revoluce), bylo spojeno se slepou uličkou kultu osobnosti a musí zavádět do slepé uličky vždy znovu, kdekoli se uplatní ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 50-51).⁵¹³

Kapitola 1. 3. / O přístup k vědeckotechnické revoluci v ČSSR / ve všech vydáních sestává ze tří částí: 1. 3. 1. / Uzlová čára růstu /, 1. 3. 2. / Ztráty na „lidském faktoru“ jsou nejzávažnější / a 1. 3. 3. / Klíčové postavení nové soustavy řízení / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Teoretické síly předchozích dvou kapitol nedosahuje, ostatně to ani nemá být účelem. Slouží k ilustraci a dokladování vyřčeného. V preambuli stojí: „Vědeckotechnická revoluce je světový proces. Pro jednotlivou zemi je otázkou pouze stupeň, svéráz a intenzita účasti. Pro socialistickou zemi nadto vyvstává jako problém

racionalita výrobního systému může změnit v racionalitu skutečně lidskou ..., zda se technický rozum může stát technikou osvobození člověka ..., leží za hranicemi racionality, založené na antinomiích rozumu a ekonomického systému, z něhož vzešla“ (tamtéž, s. 93, s odkazy na H. Harringtona a H. Marcuseho).

⁵¹³ *„Soudobý vývoj vrhá stále pronikavější světlo na význam myšlenek XX. sjezdu KSSS, které orientovaly komunistickou výstavbu na „ostrý obrat“, na „přesun těžiště“ k otázkám kvalitativních proměn výrobních sil. Všechno nasvědčuje tomu, že počátky teorie vědeckotechnické revoluce, nastíněné v Programu KSSS, představují vůbec nejpodstatnější tvůrčí objev a pozitivní rozvinutí marxistické teorie od dob Leninových a že její praktické provedení nezůstane svým patosem a významem v komunistické revoluci pozadu za dobytím moci dělnickou třídou a za socializací výrobních prostředků – spíše naopak je o mnoho předčí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 51). K XX. sjezdu a destalinizaci srov. (Pernes, 2000).*

internacionální povinnosti, čím přispěje k dynamice socialistické soustavy, k vítězství socialismu v hospodářské soutěži“⁵¹⁴ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 51).

Subkapitulu 1. 3. 1. otevírá tvrzení: „V letech 1948-1960 procházela naše země obdobím socialistické industrializace, kdy socialismus v podstatě dokončoval úkoly, jež nesplnila v plném rozsahu průmyslová revoluce kapitalismu. Je jisté, že tento extenzivní růst výrobních sil postupoval rychle kupředu a vytvořil základ pro obrat v orientaci ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 51-52). III. rozšířené vydání doplňuje některá data ohledně hospodářského vývoje (a to nejenom naší země),⁵¹⁵ a připomíná, že se Československo taktéž „v rozsáhlé míře účastnilo na industrializačním procesu východoevropských zemí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 95).

R. Richta dokladuje (s odkazy též na tabulkové přílohy), že: „Industrializace Československa v padesátých letech nesla vyhraněně extenzivní povahu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 96) a konstatuje následně vyčerpání zdrojů tohoto vývoje.⁵¹⁶ S vyústěním, že ekonomické potíže 60. let 20. století, „disproporce atd., jsou ve své hlubší podstatě pravděpodobně příznakem nemožnosti setrvačného zachování proporcí; tedy přítomnosti právě takové uzlové čáry, za níž už vývin výrobních sil nemůže být zvládnut dosavadními způsoby, ale jen přechodem k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 53).⁵¹⁷

⁵¹⁴ Závěr poslední věty nově zní takto: „... čímž přispěje k dynamice socialismu ve světě, k vítězství v soutěži společenských soustav ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 95). Pro celou kapitolu 1. 3. platí, že aktualizace ve III. rozšířeném vydání spočívá především v doplnění odkazů a poznámek.

⁵¹⁵ Tato monografie neuvádí, ani vesměs blíže nekomentuje, Richtou předkládaná dokladující a ilustrativní data. Především kvůli jejich často dobovému, a v současnosti již historickému, charakteru. Taktéž nepřináší komparaci se srovnatelnými údaji a daty soudobými, a to i z důvodu mnohdy často zcela odlišných metodik (K čemuž však přispívá nikterak neskrývaná nechuť autora monografie k dnes tolik populární, a i oficiálně vyžadované, „těžbě dat“, často s absencí jakékoli teorie, obsahu i smysluplnosti). S mírnou nadsázkou lze připomenout parafrázovaná slova připisovaná např. W. S. Churchillovi: „Věřím jenom té statistice, kterou si zfalšuji sám“. Ani statistika totiž není zcela objektivní a neideologická – vždy záleží na volbě dat i metod, na zájmech a orientaci zpracovatele i zadavatele, na kontextu etc. etc. Zájemce o údaje o hospodářském a sociálním vývoji lze odkázat na (Průcha a kol., 2009) či (Sirůček a kol., 2007).

⁵¹⁶ „Křivky, jež skládají pohyb produktivity úhrnné společenské práce, vcelku naznačují, že alespoň od r. 1958-1959 jsou zdroje extenzivního rozvoje vyčerpány, že industrializace naráží na strop, což signalizuje potřebu omezit další vkládání prostředků a sil podle tradičního schématu na naprosto nezbytné rozvojové kapacity a přezkoumat efektivnost tohoto způsobu rozmnožování výrobních sil ve srovnání s novými možnostmi, jež jsou spojeny s kvalitativními změnami, s přednostním uplatněním vědy jako výrobní síly, s novou technikou, s modernizací výroby, jakož i s mnohostranným uvolňováním tvůrčích sil člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 52-53).

⁵¹⁷ „V řadě odvětví (zemědělství, stavebnictví aj.) bude ovšem zprůmyslňování ještě nutně pokračovat, avšak vcelku nyní bude rozhodovat: a) komplexní mechanizace a automatizace; chemizace a strukturální změny ve výrobě; nasazení nové techniky v národním hospodářství. b) vyřazování jednoduché, nekvalifikované pracovní síly člověka všude tam, kde jsou k tomu předpoklady, a mnohem efektivnější využití, zhodnocení

Richta varuje: „*Stará administrativně direktivní soustava řízení nebyla a není ovšem s to zachytit a zvládnout onen bod obratu mezi industrializací a navazující na ni vědeckotechnickou revoluci, kdy se vklady do modernizace, nové techniky, vědy, vzdělání, ale dokonce i do dopravy a služeb, zlepšování pracovního a životního prostředí, zkracování pracovní doby atd. z hlediska tvorby výrobních sil a ekonomie času stávají výhodnější než stavba nových tradičních výroben. Výsledkem je stále citelnější opoždění v přístupu k vědeckotechnické revoluci, která je u nás vcelku teprve v počátcích, v době zavádění jejích nižších předstupňů, přípravy a v některých směrech v experimentálním stadiu ... S obdobnými problémy se setkávají i další vrstvy vědeckotechnické revoluce. V odvětvích, jež byla opomíjena industrializačním schématem (služby, doprava, spoje aj.), je zpoždění techniky přímo alarmující. Neuspokojivá je i kvalita naší techniky; poruchovost, těžkopádnost – to vše vedle materiálních škod podryvá prestiž techniky v naší veřejnosti a tradici kulturní výstavby, o niž se opírá naše postavení v mezinárodním rozdělení práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 54-55).*

Část 1. 3. 2. dokladuje, že: „*Perspektivně nejvážnější ztráty vznikají přitom na straně člověka a týkají se rozvoje jeho tvůrčích sil“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 55).⁵¹⁸ Tento rozvoj má přitom ležet „*v cílovém poli hospodářské výstavby v socialistické zemi, avšak zároveň se stává v současné době též jejím přímým a stále směrodatnějším činitelem“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 101). Jednostranná industrializace vede „*k neracionálnímu hospodaření s lidskými silami a za určitou hranici přímo k rozsáhlému (a v dosavadním systému řízení nekontrolovatelnému) mrhání lidskou prací pod úrovní společensky nutných nákladů ...“* (dtto).

Richta diskutuje „*dilema industrializace“*⁵¹⁹ v souvislosti se změnami ve struktuře práce, které „*mají povahu objektivních tendencí, jimž se v té či oné míře nedá zabránit;*

lidské práce; c) rozvinutí sfér, které uvolňují tvůrčí síly člověka a posunují kupředu uplatnění vědy v celém životě společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 53-54).

⁵¹⁸ „*Průmyslová revoluce je spojena s omezováním „lidského faktoru“; ozývá se z ní vždy ona etapa ve které se všeobecný pokrok uskutečňoval nezávisle na člověku či na jeho úkor. To nemohlo zůstat bez jistého vlivu ani v podmínkách socialismu ... Jednostranná extenzivní industrializace především přímo vede k rozsáhlému a v dosavadním systému řízení nekontrolovatelnému mrhání lidskou prací pod úrovní společensky nutných nákladů ve světě, k zastaralému, neracionálnímu hospodaření s lidskými silami v naší zemi; to se navenek projevuje jednak jako vyčerpání rezerv pracovních sil, jednak jako zbytnování nekvalifikovaných a ručních funkcí, nemluvě už o udržování práce v ztrátových výrobnách. Rostoucí část dělníků pracovala se zastávajícími pracovními prostředky“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 55-56).

⁵¹⁹ R. Richta píše: „*Je třeba uvážít, že jednostranná industrializace, jež oslabuje modernizaci a kvalitativní změny, zjednostrahuje vždy strukturu práce; značně změnila k našemu neprospěchu tradiční profil našich průmyslových dělníků; znehodnotila řemeslnou práci v níž bylo hodně zručnosti (i řada duševních prvků), ale nenahradila ji v dostatečné míře vyšší formou uplatnění člověka; dequalifikuje a rozměňuje vyspělé jádro*

avšak přitom jakmile se jednoduché práce nevyužívá s maximální ekonomii, přináší dvojnásobné ztráty, protože na jedné straně dává společnosti slabé výsledky, na druhé straně pohlcuje mnoho příležitostí pro rozvoj schopnosti, aktivity, tvořivosti individua“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 57). Richta konstatuje: „Tváří v tvář tomuto dilematu industrializace vyvstává plasticky naléhavost techniky, jež by kompenzovala a převážila uvedené tendence, udržovala a zlepšovala strukturu národní práce. Je zřejmé, že nepůjde-li technika rychleji kupředu než růst bezprostřední výroby a přesuny k jednoduché práci – tj. neumožní-li zkrátit co nejvíce přechodné období zhoršování kvality a dehumanizace práce, nevytlačí-li masu pracovních sil ke kvalifikovanější práci, do předvýrobních etap a k oblastem péče o člověka – podvázá to nenapravitelným způsobem tvořivé síly pracujících, sníží se pod únosnou míru potenciál dovednosti a činorodosti a vytvoří nakonec pro socialismus nové obtíže, protože jeho rozvoj není trvale slučitelný s takovým typem lidské práce (a výrobních sil vůbec)“ (tamtéž, s. 57-58).

Čím problémy s „lidským faktorem“ ovšem zdaleka pro Richtu nekončí: „... nedostatky v rozběhu vědeckotechnické revoluce vlekou za sebou ještě jiné závady v hospodaření s „lidským faktorem“ z hlediska sociologického, psychologického a antropologického: důsledky chronického opoždování v infrastruktuře“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 58). Richta silně kriticky poukazuje na „nedostatek svobodného času, který fakticky znemožňuje rychlejší či masovější přeměny v obsahu života“ (dtto) v důsledku nedostatku pracovních sil,⁵²⁰ chronického opoždování v infrastruktuře s jeho důsledky např. ohledně opatřování si životních nezbytností,⁵²¹ doby strávené úředními výkony,⁵²² jistou přeorganizovaností našeho života atd. „Tyto důsledky stěsňávají obsah života značné části pracujících i při změně sociální struktury, rostoucí spotřebě a relativně rozsáhlé sociální péči do hranice prosté reprodukce pracovní síly; pustoší nepřehledná kvanta společensky prospěšných vloh a tvůrčích sil jednotlivců“ (tamtéž, s. 58-59).⁵²³

našeho dělnictva ... To je tím vážnější, že podobným směrem bude ještě navíc v počátečních etapách vědeckotechnické revoluce působit přesun pracovních sil do oblasti služeb apod., kde je úroveň práce a kvalifikace často rovněž velmi nízká“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 57).

⁵²⁰ „Napjatá bilance práce vyvolává tlak na délku práce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 104).

⁵²¹ „Stejným směrem působí i zoufalý stav služeb, nedostatky v dopravě do zaměstnání, opoždování v modernizaci obchodu apod., prostě selhávání sfér, které jednostranná industrializace zatlačila na okraj“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 58).

⁵²² „... některé naše úřady dosud nevědomí, že volný čas lidí je drahocenná látka a její marnění se rovná těžkým společenským škodám ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 58).

⁵²³ „Tyto důsledky stěsňávají obsah života značné části pracujících i při změně sociální struktury, rostoucí spotřebě a relativně rozsáhlé sociální péči do hranice prosté reprodukce pracovní síly; pustoší nepřehledná

S vyústěním: „Všemi těmito svými důsledky stala se stará administrativně direktivní soustava hlavní brzdou rozvoje vědeckotechnické revoluce v naší zemi a přechod k zásadním řešením nové soustavy jeho jedinou zárukou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 59).⁵²⁴ „Administrativně direktivní systém řízení vedl však k plýtvání lidskou energií a k stlačování aktivní tvorby lidských schopností také svým přímým odrazem v společenských a lidských akceleračních možnostech“ (dtto).⁵²⁵ Dodejme, že kritiku administrativně direktivního řízení – v souvislosti s voláním po participaci – obsahuje subkapitola 3. 2. 8. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

III. rozšířené vydání se snaží neblahé dopady na „lidský faktor“ technického a vědeckého pokroku ilustrovat a doložit čísly, včetně např. omezování prostoru pro „socialistickou podnikavost“ anebo poklesu prestiže techniky a vědy coby životního povolání a revolučního prostředku ve veřejnosti. „Všechny tyto skutečnosti dohromady se citelně odrážejí v pohybu hladiny tvůrčích lidských sil ve společnosti, v úrovni jejich rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 106). Richta upozorňuje na „začarovaný kruh“ – „Objevuje se začarovaný kruh: nedostatky v technice omezují možnosti kultivace tvůrčích sil člověka, a to zase prohlubuje opoždění v pronikání vědy a techniky do našeho života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 61).⁵²⁶ „Protržení tohoto okruhu je ovšem možné jen nasazením pák na obou stranách: moderní

kvanta společensky prospěšných vloh a tvůrčích sil jednotlivců“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 58-59).

⁵²⁴ Resp. „Dosavadní industrializační orientace se zřetelně přežila. Stará, administrativně direktivní soustava řízení, která ji uváděla do chodu a by s ní vnitřně spojena se stala překážkou pro zapojení Československa do proudu vědeckotechnické revoluce; přechod k zásadním řešením nové ekonomické soustavy plánovitěho řízení národního hospodářství je jeho základní nezbytnou podmínkou ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 105).

⁵²⁵ „Hypertrofie direktiv v marné snaze nahradit ekonomickou a společenskou stimulaci vytlačuje vlastně subjektivitu socialistického člověka – už tak povážlivě postiženou povahou práce a mírou reprodukčních starostí – ze společenské sféry; jeví se pracujícím buď jako nedůvěra, anebo v jejich očích vůbec ztrácí běh civilizace povahu ovlivnitelného, přístupného procesu, na němž se podílejí. To postihuje bolestně „lidský faktor“ ... pokroku; otupuje iniciativu, hubí pocit zodpovědnosti, kultivuje prostřednost, učí plout v proudu, nevybočovat, nezastávat vlastní názor, neobjevovat a neprosazovat nové, ale spíš prolézat póry direktiva využívat jich ve svůj prospěch, starat se výlučně o své soukromí – ovzduší, jež zatěžuje naše východiska k vědeckotechnické revoluci, protože na ni lze spoléhat jen při maximálním uvolnění svobodného prostoru pro plné sebeuplatnění každého člověka, všech jeho vloh“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 59-60).

⁵²⁶ „Nelze podceňovat ani druhý kruh: extenzivní industrializace, nadměrné rozšiřování nequalifikované práce, zahlcení volného času civilizačními obtížemi a suplování iniciativy administrativním řízením – to vše urovnává jistou půdu pro nivelizační tendence, podporuje setrvačnost reprodukčního života, posiluje živel technického konzervatismu, živí předsudky proti kvalifikaci a vzdělání, sráží úsilí předních dělníků, techniků, vědců a staví se nakonec do cesty cílevědomému stranickému řízení přechodu k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 61).

techniky i kultivace lidských sil; zdá se, že za současné situace jsou značné šance na straně „lidských faktorů“, především v parametrech ekonomického řízení“ (dtto).⁵²⁷

Poslední kapitola prvního oddílu je završena kratším paragrafem 1. 3. 3., s apely na důležitost nové soustavy řízení. Přesněji vesměs s agitačními frázemi – pohybuujícími se v obecné rovině – ohledně nutnosti hospodářské reformy u nás i v jiných socialistických zemích. Podle Richty má být nutné „... uvést do života novou soustavu plánovitého řízení, rozšířit socialistickou demokracii a otevřít prostor pro společenskou iniciativu lidí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 111).

Opakovány jsou vnitřní brzdy VTR v podobě nevyvinutosti ekonomické struktury: „Všechno nasvědčuje tomu, že hlavní vnitřní brzdou vědeckotechnické revoluce, kterou podle stranických dokumentů pociťuje řada socialistických zemí, je nevyvinutost ekonomické struktury, soustavy podnětů a ekonomického řízení, vyplývajících z podstaty socialismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 62). „Nejsou zatím propracovány ekonomické nástroje socialismu, jež by reálně zdvihly všeobecnou socialistickou podnikavost, ekonomickou iniciativu na všech stupních, jež by dostatečně ocenily riziko inovací a postihly pasivitu a zaostalost“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 108).⁵²⁸

Znovu je zdůrazňováno vnitřní spojení administrativně direktivního řízení s etapou industrializace a extenzivního vývoje. „Základní požadavek vědeckotechnické revoluce na ekonomickou strukturu je její dynamizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 109). Richta apely ohledně nové soustavy řízení neopomíjí podpořit Marxem: „Aby se uskutečnil „plný rozvoj výrobních sil“ – upozorňoval už Marx – k tomu nestačí, aby „byly dosaženy určité výrobní podmínky ...“ a potom reprodukovány; k tomu je nutné, aby dynamika výrobních sil byla vestavěna přímo do společenských výrobních poměrů, do struktury zájmů lidského života, do celé produkce snah, jež určují lidské konání ...“ (tamtéž, s. 111, cit. Marx, 1953a, s. 439-440).⁵²⁹

⁵²⁷ Ve III. rozšířeném vydání závěrečná věta zní: „... zdá se, že za současné situace v Československu jsou značné šance na straně „lidských faktorů“, určených především parametry společenského řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 107).

⁵²⁸ Obdobné apely se opakovaly až do roku 1989 a vesměs zůstávaly v rovině proklamací a stranických hesel. Frázemi o podnikavosti (zčásti v duchu J. A. Schumpetera) překypovala i diplomová práce autora monografie *Malý podnik ve vyspělé tržní a centrálně plánované československé ekonomice* obhajovaná ale až po převratu.

⁵²⁹ U „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o procesu oběhu, realizaci a době oběhu) Marx diskutuje zániky všech dosavadních forem společnosti díky rozvoji společenských

Závěrečná slova prvního oddílu zní: „Ukazuje se, že v rozhodnutí naší strany a společnosti uvést do života novou soustavu plánovitého řízení je obsažen hlubší záměr nežli jen náprava nedostatků v dosavadním hospodaření; jde o dynamizování a rozvinutí ekonomické struktury socialismu, odpovídající epochy, a tím i řešení klíčové otázky přístupu k vědeckotechnické revoluci, která otevírá zároveň dalekou perspektivu realizace základních motivů naší revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 63).

výrobních sil. Píše o mezi vědomí, která „odpovídá určitému stupni rozvoje materiálních výrobních sil, a tedy bohatství“ (Marx, 1974b, s. 158). „Tento rozvoj se ovšem neudál pouze na staré základně, nýbrž došlo k rozvoji této základny samé. Nejvyšší stupeň rozvoje této základny (rozkvět, v němž se proměňuje; je to však přece jen stále tato základna, tato rostlina v podobě květu; proto i uvadání po rozkvětu a jako následek rozkvětu) je bod, kde se sama tato základna vypracovala k takové formě, v níž je slučitelná s nejvyšším rozvojem výrobních sil, tedy i s nejbohatším rozvojem individuí. Jakmile je tohoto bodu dosaženo, jeví se další rozvoj jako úpadek, a nový rozvoj začíná z nové základny ...“ (tamtéž, s. 158-159). Marx rekapituluje: „... vlastnictví výrobních podmínek bylo kladeno jako totožné s omezenou, určitou formou společností, a tedy i určitou formou individua s takovými vlastnostmi – omezenými vlastnostmi a omezeným rozvojem jeho produktivních sil –, aby se vytvořilo takové společnosti. Tento předpoklad byl sám opět výsledkem omezeného historického stupně rozvoje výrobních sil; výsledkem bohatství stejně jako způsobu, jímž je vytvářeno. Cílem společností, individua – i podmínkou výroby – je reprodukce těchto určitých výrobních podmínek a individuí, a to jak jednotlivě, tak i v jejich společenském rozdělení a vztazích – jako živých nositelů těchto podmínek ...“ (tamtéž, s. 159, s redakčním odkazem na s. 97-99, 108, 110 dtto) (pozn. PS).

II. III. Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání

„... stále zřetelněji a prudčeji zasahují soudobé pohyby techniky povahu lidské práce, její dělbu, její látkové i lidské charakteristiky – a spolu s tím nutně převracejí celou oblast přípravy k práci, ruší ustálenou strukturu kvalifikací a profesí, otřásají tradiční soustavou vzdělání ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 64)

Struktura oddílu 2 / *Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání* / zůstává ve všech vydáních totožná, až na drobnou reformulaci názvu části 2. 1.⁵³⁰ Oddíl tvoří kapitola 2. 1. / *Vědeckotechnická revoluce a struktura lidské činnosti* /, sestávající z paragrafů: 2. 1. 1. / *Přeměny práce* /, 2. 1. 2. / *Strukturální přesuny* /, 2. 1. 3. / *Zásah do dělby práce. Potřeba univerzality* /, 2. 1. 4. / *Obraty v kvalifikačním modelu* / a kapitola 2. 2. / *Vědeckotechnická revoluce a vzdělání* / s pasážemi 2. 2. 1. / *Úroveň vzdělání: obrysy kulturní revoluce* /, 2. 2. 2. / *Adaptace vzdělávací soustavy* /, 2. 2. 3. / *Technika a vzdělání* / a 2. 2. 4. / *Od výchovy k sebevýchově* / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

III. rozšířené vydání⁵³¹ uvádí, že převraty ve struktuře výrobních sil, projevující se nejmarkantněji v zrychlujících se proměnách výrobní techniky, zasahují⁵³² *„... povahu lidské práce, její dělbu, její látkové i lidské charakteristiky ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 112).⁵³³ V dlouhodobé perspektivě – s citací Marxe &

⁵³⁰ Přehozen je též slovosled v názvu subkapitoly 2. 2. 2.

⁵³¹ Celý oddíl je uvozen, a současně i shrnut, v I. a II. vydání takto: *„Zvolna, v rozporuplných výkyvech, v nejrůznějších modifikacích či deformacích, ale stále zřetelněji a prudčeji zasahují soudobé pohyby techniky povahu lidské práce, její dělbu, její látkové i lidské charakteristiky – a spolu s tím nutně převracejí celou oblast přípravy k práci, ruší ustálenou strukturu kvalifikací a profesí, otřásají tradiční soustavou vzdělání. Z hlediska dlouhodobé perspektivy osvědčují tak hlubokou vnitřní souvislost univerzálních obrátů ve výrobních silách s revolučními společenskými procesy, jež podle Marxova předpokladu na určitém stupni nutně uvolňují cestu k nejradiálnější proměně, jakou lidstvo prožívá od dob přechodu od barbarství k civilizaci (a dokonce vůbec) – totiž k proměně celkového dosavadního způsobu činnosti, samé podstaty práce. Lidská práce je prostředkem k životu a potud leží ve sféře nutnosti; ale zároveň je určitou historickou formou bytostné činnosti, praktického sebeutváření člověka, která překračuje hranici nutnosti a odtud lze tedy čekat nejpodstatnější a nejpronikavější zdroje společenského a humánního vývoje. Vycházíme proto z předpokladu, že proměny na půdě práce, lidské činnosti, jsou v soudobých pohybech civilizace rozhodujícím klíčem k prognóze ve všech dalších sférách lidského života“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 64-65).

⁵³² Zvolna *„v rozporuplných výkyvech, v nejrůznějších modifikacích či deformacích, s mnoha zpětnými výkyvy, ale přece stále zřetelněji a prudčeji ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 112).

⁵³³ S upozorněním, že v socialistické literatuře bývá někdy *„používáno dvou termínů: „charakter práce“ – jímž se rozumějí společenské podmínky v daných výrobních poměrech – a „obsah práce“, označující její látkové parametry ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 112). Richta dodává: *„... samo toto rozdělení předpokládá existenci zcela určitého, tj. průmyslového typu práce. Hovoříme-li tu o*

Engelse,⁵³⁴ je predikováno uvolňování cesty „k nejradikálnější proměně, jakou lidstvo prožívá od dob přechodu od barbarství k civilizaci a dokonce vůbec – totiž k přeměně celého dosavadního způsobu činnosti, samotné podstaty lidské práce ...“ (tamtéž, s. 113).

Kapitola 2. 1. je v I. a II. vydání uvozena následovně: „Moderní vývoj výrobních sil přináší dvě protichůdné řady procesů s opačnými účinky na vnitřní i vnější souvislosti práce: mechanizace stále rozčleňuje složitou práci člověka v jednoduché prvky strojové obsluhy a rozšiřuje průmyslovou dělbu práce; automatický princip naopak ruší jednoduchý výkon pracovní síly a tlačí člověka přes okraj bezprostřední výroby: jednak k složitým funkcím při aplikaci vědy, jednak k novým, nevyvinutým oblastem (služby apod.), kde se ho v určité míře znovu zmocňují industrializační pochody. S postupem vědeckotechnické revoluce se tento okruh rozpíná ve spirálu všeobecné přeměny lidské práce a její dělby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 65).

III. rozšířené vydání vyzdvihuje význam práce v dosavadní civilizaci:⁵³⁵ „Lidská práce je především základním prostředkem života člověka a potud leží ve sféře nutnosti, ale zároveň je určitou historickou formou bytostné seberealizace člověka, jeho činného sebeutváření, a v tom smyslu překračuje hranici nutnosti a vyznačuje míru dosažené svobody. Tak v sobě ukrývá tajemství způsobu, ale i hranic, do nichž se rozvinula lidská existence. V práci člověk „působí na vnější přírodu a mění ji“, ale „mění tím zároveň svou vlastní přirozenost“...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 113, cit. Marx, 1953b, s. 196).

Richta pokračuje: „Odtud lze tedy čekat nejpodstatnější a nejpronikavější zdroje anebo zátěže společenského a humánního vývoje. Vycházíme proto z předpokladu, že přeměny na půdě práce, lidské činnosti, jsou v soudobých pohybech civilizace rozhodujícím klíčem k pochopení i prognóze ve všech dalších sférách lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit.

změně „povahy práce“, máme na mysli hlubší historický proces, týkající se koneckonců jak látkových, tak i sociálních a navíc i antropologických dimenzí lidské činnosti“ (dtto).

⁵³⁴ „Ve všech dosavadních revolucích ... zůstával vždy nedotčen způsob činnosti ..., šlo v nich jen o jiné rozvržení této činnosti, o nové rozdělení práce mezi jiné osoby, kdežto komunistická revoluce je namířena proti dosavadnímu způsobu činnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 113, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 82-83).

⁵³⁵ Slovy klasika: „Práce je zdrojem všeho bohatství, říkají političtí ekonomové. Je jím ... Ale práce je ještě něco daleko více než to. Je první základní podmínkou všeho lidského života, a to v takové míře, že v jistém smyslu musíme říci: práce dokonce vytvořila člověka“ (Engels, 1949, s. 7). Engelsova stať byla původně napsána jako úvod k obsírnější práci s názvem *Tři hlavní formy otroctví*. Později Engels název změnil na *Zotročení pracujících*. Ale protože tato práce zůstala nedokončena, Engels nakonec dal úvodní část, kterou sepsal, pojmenování *Podíl práce na polidštění opice*. Stať byla sepsána zřejmě roku 1876. Srov. (Sirůček, 2019b).

dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 113). Z čímž koresponduje podstatné rozšíření paragrafu / *Přeměny práce* / ve III. rozšířeném vydání, a to nejen o poznámky a odkazy.

Subkapitola 2. 1. 1. sleduje pochody probíhající v současné době na povrchu práce a odhaluje několik základních fenoménů, „jež se dotýkají samotná podstaty práce, protože – alespoň perspektivně – překračují vnitřní vazby nutnosti a svobody, jež v ní byly dosud obsaženy, či je posunují do nových, odlišných poloh“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 114). Soudobý vývoj výrobních sil má v tomto směru přinášet „dvě protichůdné řady procesů s opačnými účinky na vnitřní i vnější souvislosti základní masy práce ve společnostech“ (dtto). Vnitřně protikladný pohyb se má na povrchu jevit jako stálé obnovování průmyslové práce v nových sektorech, leč s postupem VTR se „však uzavřený kruh těchto procesů začíná rozpínat ve spirálu všeobecné přeměny lidské práce“ (dtto). O jaké procesy jde? „Průmyslová automatizace stále rozčleňuje složitou práci člověka v jednoduché prvky strojové techniky. Pronikání automatického principu naopak začíná rušit jednoduchý výkon pracovní síly v jednom bodě za druhým ...“ (dtto).⁵³⁶

Základnou průmyslové civilizace se stala „běžná jednoduchá práce dělníka (a jí obdobná práce administrativní síly apod.) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 114).⁵³⁷ Její společenský rozměr, „vtělený do specifického používání pracovní síly člověka strojem, do rozložení lidské činnosti na jednoduché elementy průmyslové práce, modeluje práci také pokud jde o její tvary ke svému obrazu ...“ (dtto).⁵³⁸ V této práci „... člověk nežije, ale vydělává si na život, jež začíná až po práci. Tento protiklad prostředků a cílů je základní charakteristikou odcizení, spočívajícího v průmyslové práci; je adekvátně fixován v jednoduché obsluze průmyslového mechanismu

⁵³⁶ Automatizace „... tlačí člověka přes okraj bezprostřední výroby: jednak k složitým funkcím při aplikaci vědy a rozvoji kultury, jednak k novým, dříve málo rozvinutým oblastem (služby apod.), kde se ho v určité míře znovu zmocňují industrializační pochody“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 114).

⁵³⁷ „Dnes běžná jednoduchá práce dělníka (a jí obdobná práce v administrativě či jině), jež se stala základnou průmyslové civilizace a „moderního života“, vznikla jako látková realizace námezdního poměru, jako prosté vynaložení pracovní síly, lidských svalů a nervů v produkci; pokud byla zbavena řemeslných reminiscencí, představuje čistě výkonnou, namnoze zcela monotónní činnost, jejíž nejvyvinutější podobu reprezentuje práce u pásu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 65).

⁵³⁸ „... jako oddělenou od člověka, jako vnější nutnost, jako pouhý prostředek existence, jejíž smysl leží mimo práci ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 114-115). „Dělník „nepočítá dokonce práci ani za část svého života“, jeho vlastní život začíná až po práci“ (tamtéž, s. 115, cit. Marx, Engels, 1959, s. 404). Na straně druhé „formuje člověka jako lhostejného vůči své vlastní bytostné činnosti, která vstřebává nejlepší síly jeho života, avšak která zároveň není jeho sebeurčením, sebezpotvrzením, která tedy není vlastním životem člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 115).

...“ (tamtéž, s. 115).⁵³⁹ „V pórech klasické strojové továrny převrací se lidská činnost jakožto vlastní sebeuplatnění člověka fakticky ve výkon podřízený cizí vůli a cizí inteligenci, obsahující cizí subjektivitu na základě cizí objektivitu“ (dtto).

Člověk je „sám redukován na pracovní sílu, jeho život se obrací v kruh její prosté reprodukce. Umožňuje uspokojení jen za předpokladu, že se člověk ve své pracovní činnosti sám k sobě chová jako pouhá pracovní síla ...“⁵⁴⁰ Vývoj velkého průmyslu odnímá práci její antropologické hodnoty“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 115-116). „Práce ztrácí jakoukoli souvislost s individuem a jeho zvláštními schopnostmi, potřebami a intencemi. Pokud je zbavena řemeslných reminiscencí, představuje pouze výkonnou, monotónní mechanickou akci, čistě abstraktní činnost, indiferentní k jakékoli své zvláštní formě ...“ (tamtéž, s. 116). „Protiklady průmyslové práce určují základní situaci člověka v moderní civilizaci. Dovádějí do krajnosti odcizení celé totality lidmi vytvořených podmínek činného sebeuplatnění člověka tím, že převracejí též samotného člověka v „odcizenou bytost“ ...“ (dtto).⁵⁴¹

V průmyslové civilizaci má, podle bádání R. Richty (a jeho týmu), právě povaha práce⁵⁴² – předivem vnitřních i vnějších vazeb – podstatně ovlivňovat strukturu lidského života. „Z jedné strany zakládá průmyslové oddělení práce od člověka proces emancipace

⁵³⁹ „Vtip není jen v tom, že v námezdním systému podmínky práce jsou dělníkovi cizí. Navíc pracovní síla sama „se chová k sobě jako k cizí, a kdyby ji chtěl kapitál zaplatit, aniž by ji nechal pracovat, přistoupila by s potěšením na tento obchod. Její vlastní práce je jí tudíž právě tak cizí““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 115, cit. Marx, 1953a, s. 366). U „Grundrissů“ dodejme, že in *Sešit IV – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o původní akumulaci) Marx píše: „Pracovní síla se chová k práci jako k cizí, a kdyby ji kapitál chtěl platit, aniž by ji nutil pracovat, s radostí by tento obchod přijala. Její vlastní práce je jí tedy cizí právě tak – a je pro ni taková i svým řízením atd. – jako materiál a nástroj“ (Marx, 1974b, s. 76-77). Srov. diskuze o nepodmíněném příjmu, kdy kapitál přenáší na bedra státu placení za nicnedělání in (Standing, 2018), resp. (Sirůček, 2019b, c).

⁵⁴⁰ „Ve ztotožňování lidské přirozenosti s jednoduchou pracovní silou záleží podstata Fordovy teorie, podle níž značná část lidí pracuje v jednoduché činnosti, protože jim vyhovuje právě taková práce, kde není třeba tvůrčího ducha“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 115). Richta namítá: „V této záměně důsledku a příčiny se prostě ignoruje fakt, že lidem nevyhovuje tvůrčí práce převážně proto, že jejich životní orientace už zformovala tradiční tovární práce, jež je zbavila možnosti kultivace tvůrčích sil“ (tamtéž, s. 115-116). Richta optimisticky nahlíží na člověka a jeho přirozenost, s vírou v jedinečné vlohy a tvůrčí schopnosti každého jedince. Ignoruje přitom genetickou výbavu, kdy značná část lidí není k tvůrčí činnosti disponována (Přičemž mnozí „od přírody“ nikterak nepociťují vnitřní potřebu pracovat, kultivovat se a rozvíjet společensky žádoucím způsobem). K čemuž je ovšem poctivě připomenout, že Richtovo pojetí tvůrčí práce v podmínkách socialistické VTR je široké a tato může nabývat mnoha rozlišných podob.

⁵⁴¹ „... bytost, která nejen že je pohlcena ve výrobě a spotřebě věcí, ale sama vystupuje v této své základní životní funkci jako věc ..., třebaže živá, jako pouhé příslušenství svých podmínek, průmyslové soustavy, a tedy zastupitelná strojovými elementy ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 116). R. Richta připomíná G. W. F. Hegela, který měl jako první pochopit „souvislost mezi abstraktním prací na jedné a strojovou mechanizací, jež na ně navazuje, na druhé straně ...“ (dtto). Možnosti technicismu, založeného v tomto vývoji práce má mnohem dále rozvádět Ch. Babbage – srov. (Babbage, 1832).

⁵⁴² „... tato společenská a látková omezenost činného sebeuplatnění člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 117).

člověka, který se tak stává něčím sám pro sebe i mimo práci ... a nezávisle na přírodním okolí ... či nástrojích, s nimiž pracuje ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 117). „Z druhé strany skutečnost, že se člověk v průmyslové práci nemůže realizovat jakožto rozvíjející se bytost, formuje zájmy a motivy pracujících jakožto spadající mimo práci, mimo základní výrobní činnost – tedy jako převážně konzumní“ (dtto).⁵⁴³ „Meze, do nichž lidský život stlačuje svou kvalitou i kvantitou průmyslová práce, činí omezené reprodukční nároky bezednými a disponibilní čas ve vlastním smyslu do značné míry iluzí ...“ (dtto). Ochuzené práci přitom odpovídá i ochuzený volný čas.⁵⁴⁴

Pokud sama práce není pro člověka bohatstvím, „stává se naopak forma bohatství pohnutkou práce. Skutečnost, že společensky prospěšná činnost lidí v podobě takové práce není jejich vnitřní potřebou, ale jen vnější existenční nutností (případně sociální povinností), uzavírá potřeby člověka výrazně do privátní sféry“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 117-118). Úvahy o práci v průmyslové civilizaci završují slova: „... všechny základní parametry životního způsobu pracujících v průmyslové civilizaci – volný čas, spotřeba, úroveň života, kultivace schopností atd...“ (tamtéž, s. 118) jsou „určeny celkovou povahou průmyslové práce. Veškerá civilizační prognóza na Západě je dnes viditelně předznamenána touto hranicí.⁵⁴⁵ Jediné trvalé východisko může otevřít překonání celého komplexu základních podmínek práce ...“ (dtto).⁵⁴⁶

Učiňme odbočku do ekonomické antropologie v duchu (Justoň, 2012). V kontextu „konce přirozeného světa“,⁵⁴⁷ resp. hlavních rysů nastupujícího novověku jsou zmíněny i proměny práce. „Raný novověk vykazoval jak na venkově, tak ve městech jednu důležitou

⁵⁴³ S odkazy na Marxe & Engelse – „Zvíře je bezprostředně totožné se svou činností. Neliší se od ní. Je touto činností. Člověk dělá samu životní činnost předmětem svého chtění a vědomí. Má vědomou životní činnost. Není to určenost, s níž by bezprostředně splyval“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 117, cit. Marx, 1961, s. 68). Richta dodává: „Velkou vymožeností jednoduché průmyslové práce je její nejpovážlivější rys: úplné oddělení práce a člověka. Neboť teprve takové oddělení umožňuje technizaci základních pracovních funkcí a cílevědomé přetváření lidské činnosti“ (tamtéž). Dále Richta poznamenává, že práce rozbila původní naturální jednotu člověka a přírodního okolí i to, že: „Původní řemeslník byl úplně pohlcen svou prací, „byl v jejím područí mnohem víc než moderní dělník, kterému je práce lhostejná““ (tamtéž, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 66).

⁵⁴⁴ „Právě proto, že denní život, zvláště na pracovišti, se stal tak nudným a bezvýznamným, věnuje tolik lidí svou pozornost děsivým filmům, soutěžním programům a společenským hrám v televizi“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 117, cit. Buckingham, 1961, s. 155).

⁵⁴⁵ „Sama práce tohoto typu je pracujícím za kapitalismu do značné míry lhostejná; celá civilizační prognóza na Západě je dnes poznamenána touto mezí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 65).

⁵⁴⁶ „Podstatné zkrácení a přeměna průmyslové práce se koneckonců stává klíčovou otázkou společenských a technických převratů – bez ní je kruh soudobé civilizace uzavřen – nezávisle na tom, jak radikálně se tváří její kritika“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 118).

⁵⁴⁷ Podle (Justoň, 2012) jde o tři století v Evropě (od roku 1500 do roku 1800), která „připravila zásadní zlom v dějinách veškerého lidstva“ (tamtéž, s. 582).

shodu; pro sedláka stejně jako pro měšťana byla identifikace jednotlivce nerozlučně spojena se sociální skupinou, ke které patřil. Každý dělal to, co mu přikazovala pravidla této skupiny“ (tamtéž, s. 582). Platilo to pro členy domácnosti, místní komunity, cechu řemeslného, kupecké gildy i pro příslušníky společenského stavu. „Pro většinu z nich ... práce představovala jho, které útrpně snášeli a které jim nepřinášelo osobní uspokojení, neboť práci trávili většinu svého času. Práce byla trpěnou součástí života ...“ (dtto).⁵⁴⁸ „... a hodnotou se stala až v utopických představách ideální společnosti, jak jsme to viděli na případu misijních měst nebo v Marxově pojetí práce jako zdroji všech hodnot“ (dtto).

V souvislosti se změnami Evropy (která kolonizovala Ameriku a restrukturalizovala starou společnost pod novou ideologií, přičemž byla zrušena privilegia šlechty a imunita kněžích, byla vyřazena stavovská nerovnost a ze všech lidí byli učiněni občané) Justoň píše: „Ale v 18. století došlo ještě k jedné revoluční změně: k oddělení domácnosti od její obživy“ (Justoň, 2012, s. 584). Vznik manufaktur a továren zasáhl zásadním způsobem domácnosti – „muži a posléze i ženy houfně odcházeli z domácností pracovat na cizím majetku.“⁵⁴⁹ Práce se lidem odcizila“ (dtto). Před tím, dvě stě tisíc let, lidé žili v domácnostech, kde jedli, spali, odpočívali, bavili se, vychovávali děti, ale i pracovali.⁵⁵⁰ Což se mění před více než dvěma sty lety. Zmíněný trend zesiluje v 19. století. „Dělba práce podle pohlaví už nebyla založena na organizaci domácího hospodářství, ale na oddělení vnějšího světa mužů, kterému vládla práce, a vnitřního světa žen, kde se realizovala pouze spotřeba“ (tamtéž, s. 585).⁵⁵¹ Zde Z. Justoň poznamenává: „To je konec přirozeného světa“ (dtto). Závěrem připomíná, že: „Nový svět vznikal pod dozorem ideologie, jež měla základ v osvícenství a svou sociální reflexi v utopickém hesle „Volnost, rovnost, bratrství““ (dtto). Justoň pokračuje: „Tato ideologie dala na piedestal lidského počínání práci, kterou přitom odejmula domácnosti, aby z ní učinila normativní

⁵⁴⁸ Proti každodenní práci stály občasné oslavy, které pro obyvatele vesnic i měst byly sváteční událostí. „... každá slavnost byla protikladem práce a tudíž radostnou částí života“ (Justoň, 2012, s. 582). Slavnosti upevňovaly vztahy uvnitř komunity a potvrzovaly osobní identitu jedince. Kdo se slavností neúčastnil, nepatřil do komunity.

⁵⁴⁹ Ani v tomto kontextu Z. Justoň nikde nepoužije slovo vlastnictví, o soukromém nemluvě (pozn. PS).

⁵⁵⁰ Právě těmito domácnostmi se zabývá titul (Justoň, 2012). Srov. též (Justoň, 2021-2022a, b).

⁵⁵¹ Tehdy vzniká i nukleární rodina, kde žena pečuje o domácnost a muž za výdělkem odchází mimo dům. Zmíněnou změnou ještě nebyly zasaženy selské a řemeslnické domácnosti, „ale v polovině 20. století tato odluka domácnosti a práce zasáhne ve městech, ale vesměs i na vesnicích nejen veškeré domácnosti, ale také všechny její členy. Muž, žena i děti ráno odcházejí z domácnosti, aby se tam vrátili v podvečer“ (Justoň, 2012, s. 585).

požadavek“ (dtto). Dennímu rituálu práce se musela podříditi i nová pravidla domácnosti, do kterých se postupně promítaly měnící se sociální funkce nukleární rodiny.⁵⁵²

Zpátky k Richtovi a úvahám o práci za socialismu. „*Socialismus ... stojí – pokud jde o látkové tvary – v podstatě na půdě těžké práce, jak se zformovala v „zdeděné“ produkci. I když k ní socialistický člověk, vzhledem ke společenským okolnostem, v zásadě nabývá nového poměru*⁵⁵³ (a třebaže žádná společensky nutná práce nemůže být ve společenství práce přehlížena), je nicméně zřejmé, že ve značné části této práce ani tu člověk bezprostředně nerealizuje sama sebe a svou potřebu, nenachází své obohacení, že v ní prostě nežije, ale vydělává se na život, který začíná až po práci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 65-66). „... ve značné části této práce se vzhledem k jejím charakteristickým průmyslovým mezím obnovuje ...⁵⁵⁴ v jiné rovině její vnitřní rozpolcení ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 118).⁵⁵⁵ Se závěrem: „*Proto se socialistická společnost nemůže spokojit s těmito zdeděnými abstraktními hranicemi práce, jak se vyvinula v průmyslu*“ (tamtéž, s. 118-119).

Z hlediska logiky i empirie změn v povaze lidské práce má hlubokého významu nabývat vliv VTR. Richta odkazuje na tabulky v příloze – se schémata mikrorozboru pracovního cyklu jednoduchého (s fází přípravnou, výkonnou a kontrolní), modelu pracovního cyklu pro období mechanizované výroby (s funkcemi člověka a stroje) a modelu pracovního cyklu pro období automatizované výroby⁵⁵⁶ – a formuluje zjištění, že

⁵⁵² Z. Justoň dodává: „*Není divu, že se do této koncepce nevešly přírodní, či podle marxistů „kořistnické“ národy, pro něž byla tato ideologie práce pohromou, protože se jí vesměs nedokázaly přizpůsobit*“ (Justoň, 2012, s. 585).

⁵⁵³ Socialistický člověk se vzhledem ke změněným společenským podmínkám má objektivně ocitat „*v jiném poměru k této práci (působí nyní jako skutečná část celkové společenské práce) ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 118). S Richtovou poznámkou, resp. citací O. Šika: „*Práce individuí jsou za socialismu tedy již v podstatě předem usměrněnými pracemi pro společnost ..., ale ještě všeobecně nejsou pracemi sebeuspokojujícími ... To je také vlastní příčina, proč socialismus musí ještě užívat formy mzdy a tedy i celého komplexu zbožních forem*“ (tamtéž, cit. Šik, 1964, s. 224).

⁵⁵⁴ V poznámce Richta diskutuje existenci rozdílů „*mezi látkově obdobnou prací u pásu v sovětských a amerických továrnách*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 118-119, s odkazy na sovětskou psychotechnickou školu 20. a 30. let v konfrontaci s proměnou názorů v dílech průmyslového sociologa G. Friedmanna). Se závěrem: „*Jisté však je, že teprve dlouhodobý vývoj lidské práce může prokázat skutečný význam rozdílů obsažených ve společenských charakteristikách práce, jež se zatím v látkových tvarech odrážejí jen v jemných a spíše vnějších diferencích*“ (tamtéž, s. 119). Srov. (Friedmann, 1937).

⁵⁵⁵ „... člověk tu bezprostředně nerealizuje sám sebe jakožto tvůrčí, rozvíjející se bytost; nenachází v ní bezprostředně svou potřebu a své obohacení, nežije v ní, ale získává její pomocí prostředky k životu, který začíná až po skončení pracovního dne – v době, kdy zas už potřebný prostor pro život byl v podstatě pohlcen prací a reprodukcí pracovní schopnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 118-119). R. Richta dodává (a dokladuje citacemi z dobového tisku): „*Odtud nespokojenost se zdeděnou jednoduchou průmyslovou prací, projevující se mezi dělníky socialistických zemí ...*“ (tamtéž, s. 119).

⁵⁵⁶ S využitím (Kutta, 1960, 1964). Model pracovního cyklu vypracovaný F. Kuttou konfrontoval s modely technického rozvoje J. Auerhan a „*zpracoval na tomto základě klasifikaci technického rozvoje, která shrnuje*

„v průběhu mechanizace se jednotlivé úkony osamostatňují a část z nich, náležející k okruhu bezprostřední výroby (především k fázi výkonné) přechází na stroj. Naproti tomu v procesu automatizace přebírají technické komponenty všechny funkce v bezprostřední výrobě (též celou fázi řídicí), jakož i velkou část fáze kontrolní a dokonce některé prvky fáze přípravné ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 120).

„V mechanizované produkci převládá jako základní typ dělník-operátor, zaměstnaný obsluhou jednoúčelového stroje nebo pohlcený v chodu běžícího pásu, případně pomocný dělník, vyplňující póry nedokonalé strojové soustavy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 66).⁵⁵⁷ „Avšak už komplexní mechanizace a počátky automatizace, chemizace apod. vyřazují tento typ práce, zapracovávají tyto funkce do technického systému a stavějí člověka na okraj výroby: místo rozsáhlých armád strojových dělníků objevují se tu mnohem menší skupiny seřizovačů ... dále údržbářů a opravářů ...“ (dtto). Což R. Richta ve III. rozšířeném vydání široce dokladuje, včetně komparací údajů týkajících se SSSR a USA.

„Komplexní automatizace pokud můžeme soudit zatím z nepříliš početných ukázek, postupuje však ještě mnohem dál: osvobozuje člověka vůbec od bezprostřední účasti ve výrobním pochodu; z pouhého „kolečka“ strojového systému jej přeměňuje v inspirátora, intelektuálního tvůrce, vládce nad tímto systémem. Přesouvá těžiště lidské práce do přípravných fází výroby; to je základem vysokého vzrůstu potřeby inženýrsko-technických, případně technickohospodářských pracovníků, zvláště pak tvůrčích techniků, technologů, konstruktérů, automatizátorů, matematiků pro vypracování programu ..., vědců apod... Mezi inženýrským personálem zároveň vyrostle podíl výzkumné práce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 67). Lze předpokládat, že výsledný pohyb VTR „pohltí nejprve typ operátorské obslužní práce a později i málo obsažné regulační činnosti – tedy vůbec jednoduché práce, pokud člověku není potřebou a je dána vnější nutností; anebo ji zkrátí na míru, která nepřesahuje potřebu člověka v pohybu. A naopak udělá pravidlem typ tvůrčí činnosti, rozehrávající všechny síly člověka ...⁵⁵⁸ a prosycené vědeckými prvky, objevováním, vynalézáním, ražením nových cest, kultivací lidských schopností, v níž tedy

charakteristické vývojové etapy výroby do 11 stupňů ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 120). Richta připomíná i Auerhanova rozpracování a doplnění – srov. (Auerhan, 1959, 1965).

⁵⁵⁷ *„Při dalším postupu industrializace v nových odvětvích, při mechanizaci základních provozů atd. je nutno i dál v krátkodobé perspektivě počítat s růstem počtu dělníků-operátorů a jejich pomocníků a také s obtížným civilizačním problémem jistých záporných vlivů strojně ručního výrobního systému na pracujícího, zvláště v namáhavých či stereotypních funkcích“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 66).*

⁵⁵⁸ *„Fyzické i duševní; neboť tvůrčí práce není pochopitelně jen duševní, ale má stejně i manuální prvky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 68).*

ustupuje či mizí vnější nutnost, takže člověku se stává potřebou pro sebe a obohacuje jej. Tento přesun lidské práce k tvůrčí činnosti, překonávající antagonismus prostředků a cílů, musí přinést nedozírné proměny v hodnotách a obrysech lidského života; demonstruje hluboký humanitní obsah technického pokroku, bez něhož by každá sociální revoluce musela uváznout na písku“ (tamtéž, s. 67-68).

III. rozšířené vydání doplňuje: „Všeobecné rozšíření takového typu lidské činnosti by ... znamenalo vlastně překonání práce v tradičním smyslu – proces považovaný Marxem a Engelsem za kardinální problém společenské revoluce ... Neboť jakmile lidská činnost svými látkovými tvary nabude povahy tvůrčího sebeuplatnění člověka, ustupuje vnější nutnost, ať už byla dána existenční nezbytností či sociální povinností ..., vnitřní potřebě člověka; takže se stává člověku potřebou pro sebe, potřebou, která jej obohacuje; zde mizí abstraktní protiklad mezi prací a požitkem, mezi prací a volným časem, lidská činnost tu splývá se životem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 123-124).⁵⁵⁹

„Přesun lidské práce k tvůrčí činnosti je ovšem možný jen tehdy, změní-li se nejen společenské podmínky, ale i látkové tvary lidské činnosti, nabude-li činné sebeuplatnění člověka vědeckého charakteru ...⁵⁶⁰ i estetických kvalit ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 124).⁵⁶¹ „Tvůrčí vědecká, technická, novátorská (stejně jako umělecká) činnost představuje zásadně jiný typ lidské aktivity než jednoduchá průmyslová

⁵⁵⁹ S citací např. Marxe: „Za překonání práce“ či „zrušení práce“ Marx ovšem považoval nikoli „sladkou zahálku“, jež patří k otrěpaným měšťáckým ideálům, nýbrž „plný rozvoj činnosti samé, v níž zmizela naturální nutnost v bezprostřední formě“ a která tedy už není prací v pravém slova smyslu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 123, cit. Marx 1953a, s. 231). U „Grundrissů“ dodejme, že in *Sešit III – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o výrobním procesu, nadpráci a kapitálu) Marx zmiňuje „sladké nicnedělání“ při zmínce o západoindickém plantážníkovi, který obhajoval znovuzavedení otroctví černochů. S poukazem na to, že černí Jamajčané „se spokojují s tím, že vyrábějí jen to, co je absolutně nutné pro jejich vlastní spotřebu, a za skutečný přepych nad tuto „užitnou hodnotu“ pokládají jedině lenošení (sladké nicnedělání) ...“ (Marx, 1971, s. 289) (pozn. PS).

⁵⁶⁰ „Lidská činnost ve výrobě „může nabýt této povahy jen tím, že 1. je dosažen její společenský charakter, 2. že je vědeckého charakteru, zároveň všeobecnou prací, nikoli vypětím člověka jako určitým způsobem drezurované naturální síly““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 124, cit. Marx, 1953a, s. 505). Upřesněme, že in *Sešit VI – Kapitola o kapitálu* (v rámci přemýšlení o teorii kapitálu a Smithově teorii práce) Marx ohledně skutečně svobodné práce „... jako je např. činnost hudebního skladatele ...“ (Marx, 1974b, s. 234) konstatuje: „Práce v materiální výrobě může nabýt této povahy jen tím, že 1. je dán její společenský charakter, 2. že je to práce vědeckého charakteru a současně všeobecná práce, že to není úsilí člověka jako určitým způsobem vycvičené přírodní síly, nýbrž jako činnost řídicí všechny přírodní síly ...“ (tamtéž, s. 234-235, s redakčním odkazem na s. 157-160 tamtéž) (pozn. PS).

⁵⁶¹ „... tj. bude-li překonán protiklad prostředků a cílů, který straval průmyslovou práci. Stane-li se lidská činnost svými kvalitami pro člověka jakožto prostředek zároveň cílem a jakožto cíl zároveň prostředkem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 124).

*práce, neboť v ní (alespoň potenciálně) je zrušena roztržka mezi prostředkem a cílem ... (dtto).*⁵⁶²

Obsáhlou kapitolu 2. 1. 1. uzavírá kritický pohled na přeměny práce v kapitalistickém světě⁵⁶³ – „*Kapitalismus akceptuje takové změny v jednotlivých dílnách, ceších, závodech i odvětvích – pokud proces nenabyl masových rozměrů či je překrýván růstem jednoduché práce v jiných odvětvích*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 68). „*Na tomto podkladě přicházejí dnes ke slovu „kompenzační teorie“, jež interpretují probíhající změny v povaze práce jako pouhé přemístování průmyslové práce do jiných oborů ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 125).⁵⁶⁴ R. Richta přitom odmítá interpretace VTR ve smyslu procesu úzce technického a nikoli sociálního i VTR coby pouhého prodloužení industrializace, jako „*druhou průmyslovou revoluci*“.⁵⁶⁵ Zmiňuje např. prognózy ohledně rušení pracovních míst díky automatizaci a konstatuje, že „*USA nepočítají zatím s podstatným zkrácením a celkovou přeměnou práce*“ (dtto). Upozorňuje, že nové nároky na práci vystupují „*v podobě problému „zbytečnosti“ masy pracujících*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 68).⁵⁶⁶ „*Odcizení, spočívající v práci, tak dospívá na kraj absurdity: lidé udržují hladinu staré, abstraktní práce, kterou jejich vlastní tvořivé síly dělají stále více zbytečnou, vycházejíce z toho, že by se jinak sami stali „zbytečnými“ ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 126).

⁵⁶² „... všeobecná práce, přetváření světa, tu splývá se sebeutvářením člověka, cílevědomě zaměřená činnost se svobodnou hrou lidských sil, jež je sama sobě účelem. V tvůrčí činnosti se člověk stává svým životním projevem nikoli pouhým prostředkem, ale aktivním prostředníkem ... – zprostředkovatelem svého rozvoje a tím zároveň rozvoje druhých“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 124).

⁵⁶³ VTR v kapitalistických podmínkách postupuje živelně a kapitalismus jako systém nemá být připraven na „*převraty dotýkající se kvality elementární lidské činnosti. Hlavní nadějí (i ústředním argumentem) oficiálních zpráv zůstává povážlivý předpoklad ..., že změny v práci nebudou tak rozsáhlé a rychlé, jak je umožňuje vědeckotechnická revoluce, a proto neohrozí chod „průmyslového systému“*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 126).

⁵⁶⁴ „*Avšak ve skutečnosti „kompenzace“ je pouze povrchovým fenoménem dočasné rovnováhy mezi vzájemně se křížícími pochody*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 125). Richta poznamenává, že: „*Empirická zkoumání zjistila rozdíl mezi „stroji, které dělají pracovní příležitosti“ (mechanizací), a „technikou, jež ruší pracovní příležitosti“ (automatizací); očekávání, že tyto procesy budou v trvalé rovnováze, se ovšem rovnají předpokladu, že vědeckotechnická revoluce nebude postupovat*“ (dtto).

⁵⁶⁵ Richta kriticky komentuje taktéž tezi, „*že „technika eliminuje zaměstnání, nikoli práci“, že tedy intenzivní růst, vyvolaný vědeckotechnickou revolucí, bude i v budoucnu možno vyvážit patřičnou dávkou uměle vyvolané extenzivní industrializace*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 126). Čím má být i zahrnáno nebezpečí „*technologické nezaměstnanosti*“ a zjednány podmínky pro „*kompenzaci*“. Richta dodává: „*Za předpokladu umělého udržování takové „rovnováhy“ může ovšem současný vývoj opravdu dostávat reálné tvary, které připomínají prodloužení průmyslové revoluce*“ (dtto).

⁵⁶⁶ „*Jakkoli je to paradoxní, právě s tímto cílem je nasazována nejmodernější technika: aby vytvořila nové příležitosti pro starou práci, aby udržovala průmyslové používání člověka, které dovoluje zrušit. Tradiční jednoduchá práce, která se stala mocí nad člověkem a která dala vzniknout institucím průmyslového systému, má být „v zájmu lidí“ udržována moderní „aktivní politikou“ státu, zaměřenou na kompenzaci důsledků technických převratů umělými extenzivními industrializačními pochody*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 126).

Ohledně představy „nepotřebnosti“ lidí R. Richta dodává, že „je už několik desetiletí považována za ústřední lidský problém technické civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 126). „Už dr. Gall u Karla Čapla (RUR) nadhazoval otázku, zda v „říši robotů“ není člověk přežitkem; prozrazoval tak ovšem, že považuje člověka právě jen za živého robota“ (dtto).⁵⁶⁷ Což následný kapitalistický vývoj, a to včetně problematiky technologií, resp. celé společnosti 4.0 či 5.0 dramaticky umocňuje.

(Forresterová, 2001) se plamenně táže: „Nejinak se vytváří společnost otroků, jimž právě otroctví zajišťuje status. Ale proč se zatěžovat otroky, je-li jejich práce nadbytečná? Jako ozvěna již „vznesené“ otázky se rodí otázka jiná, kterou je strach položit: je život vůbec „užitečný“, není-li prospěšný pro zisk?“ (Forresterová, 2001, s. 13).⁵⁶⁸ AI a robotizace podle některých hlasů ukáží, že většina lidstva (cca dvě třetiny) je naprosto k ničemu.⁵⁶⁹ Postmoderní technologie v čele s digitalizací přitom umožňují sledovat, kontrolovat a případně vytěšňovat ze systému nejenom „nadbytečné“, nýbrž i pro systém „nebezpečné“.

⁵⁶⁷ Čapkovy utopické drama představuje slovo robot – srov. (Čapek, 1920).

⁵⁶⁸ Dystopický esej (Forresterová, 2001) cílí na postupující degradaci a odcizení pojmu práce. Zaměřuje se na fungování moderních trhů práce, resp. příznak nezaměstnanosti, mající dopady na osobnosti nezaměstnaných i zaměstnaných. V globální realitě neúprosná zisková kritéria již drtí a ovládají všechny oblasti života a jediným měřítkem posuzování lidí, z hlediska jejich „užitečnosti“ pro systém, se stává odhad jejich kupní síly. Práce byla západní civilizací proměněna v pouhé zaměstnání: „Práce znetvořená do úchylné podoby „zaměstnání“ skutečně založila západní civilizaci, která ovládá celou planetu ...“ (tamtéž, s. 6). Dle Forresterové k modernímu kapitalistickému systému náleží rozšiřované (ale zároveň i utajované) mínění o právu na život pouze pro potřebné a produktivní. Člověk je stále více a více redukován pouze na jisté ekonomické funkce a mnozí se z hlediska logiky zhodnocování kapitálu ocitají v pozici nikoli pouze „relativně“, ale přímo „absolutně“ nadbytečných. V systému přetrvává základní a nikdy neformulovaná otázka: Musíme si život „zasloužit“, abychom na něj měli právo? Nepatrná menšina, jako by samozřejmě nadaná mimořádnou mocí, majetkem a privilegií, má toto právo z moci úřední. Zbytek musí prokázat společenskou „užitečnost“, aby si život „zasloužil“. Musí být užitečný alespoň v oblasti, která společnost spravuje a ovládá: v ekonomii, která více než kdy jindy splývá s obchodem, tj. musí být užitečný tržní ekonomice. „Užitečný“ znamená téměř vždy „výnosný“, tj. prospěšný pro zisk, jedním slovem „použitelný“. „Tato zásluha – spíše právo na život – se získává povinností pracovat, být zaměstnán, stává se nezadatelným právem, bez něhož by sociální systém byl pouze rozsáhlou vražednou záležitostí“ (tamtéž, s. 11). Chmurné úvahy Forresterová stupňuje: „A tak z ozvěny otázky „Je život „užitečný“, není-li prospěšný pro zisk?“, ve které se ozývá „Musíme si život „zasloužit“, abychom na něj měli právo?“, vzhází zákeřný strach, rozptýlená, ale oprávněná obava, že uvidíme spoustu, ba obrovské množství lidských bytostí, které budou pokládány za nadbytečné. Nikoli za podřadné, dokonce ani za zavržené: za nadbytečné. A tedy škodlivé. A tedy ...“ (tamtéž, s. 15). Sice konstatuje, že: „Tento rozsudek ještě nebyl vyneseno ani vyhlášen a bezpochyby ani vědomě uvažován. Žijeme v demokracii?“ (dtto), nicméně ale „... hrozba je skoro vyřčená, téměř špitnutá: „Nadbyteční ...“. A kdybychom nežili v demokracii?“ (dtto). Forresterová naznačuje, že ani vize „vyhlazení“ by nemusela být v autoritativním režimu nemyslitelná. Přímo nevysovená, leč zřejmá je paralela s údělem Židů ve 20. století. „Je to snad nemyslitelný scénář: od vykořisťování k vyloučení a od vyloučení k vyhlazení ...?“ (dtto).

⁵⁶⁹ Ke „zbytečnosti“ lidí srov. tvrzení Y. N. Harariho (např. na <https://nezavislamedia.cz/lide-budou-zbytecni-rika-filozof-yuval-harari/>). Harari také varuje před AI (coby „božskou technologií“), volá po větší regulaci a upozorňuje na vážná nebezpečí pro demokracii, sociální stát etc. Srov. též (Harari, 2017).

Pomocí sociálního skóre, resp. přidělovaných uhlíkových kreditů, eliminací hotovosti, projekty „chytrých měst“, které se mění na digitální koncentrační tábory.⁵⁷⁰

Podle R. Richty v době soumraku průmyslové epochy stojíme před bizarním⁵⁷¹ obrazem civilizace, „*kteřá na půdě obrovského bohatství, jež nakupila, proměňuje lidskou existenci v pouhý prostředek k udržování průmyslové práce – nezávisle na každé nutnosti*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 127). „*Otevření cesty pro všeobecnou přeměnu lidské práce se stalo kardinálním problémem soudobých revolucí a vlastním civilizačním posláním socialismu*“ (dtto). „*Marxův a Engelsův koncept „překonání práce“⁵⁷² odděluje výrazně jejich humanismus od všech předchůdců, kteří budovali evropský a americký myšlenkový systém na půdě průmyslové práce ... V tomto smyslu obsahuje už alespoň v teoretickém náznaku podmínky a obrysy nové civilizace za hranicemi průmyslového světa, jak jej vytvořil kapitalismus*“ (dtto). „*Ukazuje se, že všeobecná přeměna základní lidské činnosti na podkladě radikálních zásahů do jejích společenských podmínek i do její civilizační základny, do charakteru i obsahu práce, představuje nezaměnitelnou podmínku překonání průmyslové civilizace a konstitutivní složku její skutečné kritiky*“ (tamtéž, s. 128-129).⁵⁷³

⁵⁷⁰ Srov. (Robejšek, 2023).

⁵⁷¹ Podle R. Richty ještě mnohem bizarnějším ve srovnání s pocitem, který „*dodnes sdílí valná část civilizační kritiky*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 127). Má jít o podiv, který kdysi Rousseau vložil do úst karibským divochům – „*podiv nad počínající průmyslovou civilizací, jež odkázala práci do sféry nutnosti a udělala z ní pouhý prostředek k udržování existence ...*“ (dtto).

⁵⁷² Richta připomíná Marxovo ocenění, ovšem i kritiku Hegela ohledně rozborů práce. G. W. F. Hegel má postihovat práci „*jako podstatu, jako prokazující se podstatu člověka*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 127, cit. Marx, 1961, s. 138). „*Avšak Marx zároveň s uvedeným poznáním hned kritizuje Hegelovo pojetí, jež „vidí jen pozitivní stránku práce, ne její stránku negativní“*“ (tamtéž, cit. Marx, 1961, s. 138). „*Hegel v podstatě ztotožňuje činné sebeuplatnění s prací existující ve formě odcizení; Marx a Engels naopak považují překonání odcizení práce a úplnou přeměnu lidské činnosti ve svobodné utváření lidských sil za podmínku skutečného sebeuplatnění člověka. Marx a Engels nejsou filozofy práce, ale jejími kritiky: „Nejde o to“ – čteme v Německé ideologii ... – aby byla práce osvobozena, nýbrž aby byla zrušena, překonána*“ (tamtéž, cit. Marx, Engels, 1958, s. 204). Následně Richta odmítá domněnku, že „*Marx v pozdějších letech (hlavně v III. dílu „Kapitálu“)* revidoval svou teorii „*překonání práce*“ ... *Marx v pozdějších pracích pouze specifikuje rozdíl mezi socialismem jakožto stadiem vycházejícím převážně z tradiční látkové podoby práce a mezi komunismem založeným na novém, tvůrčím typu lidské činnosti*“ (tamtéž, s. 128). Kritizuje taktěž H. Marcuseho, interpretujícího „*Marxovu myšlenku „překonání práce“ pouze v rovině „pacifikace existence“ ...*, nikoli v podobě pozitivního způsobu rozvoje člověka. *Zorným úhlem, z něhož Marcuse posuzuje budoucnost civilizace, nejsou pak lidé tvořivé činnosti, měnící svět i sebe, ale lidé vyřazení z činnosti a oponující proudce se rozvíjejícímu technickému světu*“ (tamtéž, cit. Marcuse, 1964, s. 16).

⁵⁷³ „*Snaha dosáhnout zásadních obrátů ve vývoji civilizace méně obtížnou cestou, např. pouze aktivizací volného času či pouze rozvíjením spotřeby nebo dokonce pouhým apelováním na zdokonalení lidských vztahů beze změny v povaze lidské činnosti (jakkoli nutné a stále důležitější jsou i změny na těchto polích), se jeví jako pouhé vzpoury na kolenou ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 128).

Ohledně proměn práce doplníme, že autoři in (Šmajš et al., 2012) rozlišují – a to taktéž pod „zeleným“ zorným úhlem přírody, ale i prizmatem využití vědy coby produktivní síly – tři technologické úrovně práce, resp. tři typy antro-po-technického⁵⁷⁴ systému.

V prvním, instrumentálním, „člověk sám, nebo jen s pomocí jednoduchého nástroje, působí proti okolní přírodě jako živý, tj. přírodou vytvořený a přírodou napájený automatizovaný systém“ (Šmajš et al., 2012, s. 59). „Přestože pracuje s nástrojem, jedná jako přírodní, ale kulturou orientovaný a doplněný antro-po-technický systém. Živý člověk, jemuž v instrumentálním pracovním cyklu náleží energetická, funkční i kontrolní převaha nad nástrojem, tu uvážlivě vstupuje do látkově energetických toků okolních živých systémů, např. v zemědělství, nebo přímo do násilné transformace neživých přírodních předmětů v umělém produktivním procesu – v řemesle. Z přírody ... vybírá vhodné polotovary (struktury, procesy, aktivity) a vnucuje jim nové tvary či směry působení. Tím ... modifikuje i svou vlastní schopnosti, formuje svou osobnost, svou biologicky danou přirozenost ...⁵⁷⁵ ... v systému člověk-nástroj spočívá funkční těžiště na straně člověka, produktivní síla (účinnost) ruční individuální práce je ohraničena biologicky“ (tamtéž, s. 60).

Abiotická revoluce průmyslová, přináší technologický převrat, „společenskou účinností srovnatelný s biotickou neolitickou revolucí“ (Šmajš et al., 2012, s. 60). „V podobě mechanicky propojených továrních strojů poprvé vzniká předmětná abiotická kostra nadosobního výrobního procesu, i když ještě nikoli plně automatizovaný abiotický proces“ (dtto). Průmyslovou revoluci započíná mechanizace, která sice nebyla s to zlikvidovat řemesla, leč „způsobila hluboké změny ve společnosti, v ekonomice i v povaze lidské práce“

⁵⁷⁴ „Technika ... ovlivňovala kulturu zejména prostřednictvím živé práce. Přirozené síly člověka (samy o sobě i doplněné nástrojem), řízené jeho vůlí, byly tedy první produktivní technikou vůbec“ (Šmajš et al., 2012, s. 59).

⁵⁷⁵ S odkazem na Xenofóna: „Xenofon prostřednictvím fiktivního dialogu se Sokratem vysoce oceňuje kultivační účinek zemědělské práce na člověka. „Myslím si, Sokrate, že jsi mě skutečně už dostatečně přesvědčil o tom, že zemědělství je zdrojem nejkrásnějšího, nejlepšího a nejpříjemnějšího života““ (Šmajš et al., 2012, s. 59, cit. Xenofón, 2007, s. 97). Xenofón „antropologické účinky práce na člověka posuzuje také s ohledem na případné uplatnění mužů ve vojenství, ovšem řemeslnou práci za její deformující účinky kritizuje. Podle jeho názoru všechna manuální řemesla „... znetvořují tělo a podlamují duševní schopnosti““ (Šmajš et al., 2012, s. 60, cit. Xenofón, 2007, s. 95). Marx o člověku v klasickém řemesle (kdy jediný člověk zpravidla ovládá celý pracovní proces) píše, že „hraje na nástroj jako virtuos“ (Marx, 1953b, s. 802). V „Grundrissech“ in Sešit VI – Kapitola o kapitálu (v rámci úvah o procesu oběhu, strojním zařízením a fixním kapitálu) Marx při přemýšlení o strojích, resp. automatickém systému strojů pak konstatuje: „Ted' naopak stroj, který vládne obratností a silou za dělníka, je sám virtuosem ...“ (Marx, 1974b, s. 326) (pozn. PS).

(dtto).⁵⁷⁶ V tomto druhém typu antro-po-technického systému je prohloubena manufakturní forma útlaku v podobě útlaku technologického.⁵⁷⁷

„Neživé přírodní procesy ovládnuté vědou ... mohly tedy jako výrobní síly působit pouze tak, že se v továrně propojily s živými silami lidí. Ještě konkrétněji řečeno, k historicky prvnímu využití vědy jako produktivní síly bylo nutné akumulovat kapitál, stavět továrny, kupovat stroje, proletarizovat masy, platit dělníky atp. ...“ (Šmajš et al., 2012, s. 61).⁵⁷⁸ *„Ve formě továren ... opět vznikl kombinovaný antro-po-technický systém, ale tentokrát s převahou na straně strojů. Člověk v něm prováděl pouze úkony, které nemohly vykonávat stroje“* (dtto). Dovedením zmíněného modelu až k běžícímu pásu byly vyčerpány vnitřní zdroje technologického pokroku. *„Ale tím, že lidé zůstali nutnou součástí technologie, produktivní účinnost strojového systému, který již mnohem výrazněji než řemeslo využíval vědou ovládnuté abiotické síly přírody, byla znovu omezena – opět koneckonců biologicky, přítomnost člověka v pracovním cyklu“* (dtto).

Třetí typ antro-po-technického systému představuje automatizace. Poprvé může být omezena lidská účast *„v abiotickém produktivním procesu.“*⁵⁷⁹ *Poprvé ... vznikají podmínky pro komplexní využití neživé přírodní aktivity technickým způsobem, tj. pro umělé oživení produktivní i spotřební techniky“* (Šmajš et al., 2012, s. 61). V řadě výrobních i obslužných procesech již *„není místo pro přímou účast člověka“* (tamtéž, s. 62). *„Proces uvolňování lidské pracovní síly z mnoha odvětví výroby i služeb, tj. ztráta pracovních příležitostí, je ... přímým důsledkem nynějšího způsobu uplatnění vědy ve společnosti ...“* (dtto).

Šmajš a kol. jsou ohledně procesů automatizace (i aplikací vědy)⁵⁸⁰ kritičtější než Richta. Dospívají k závěru, že současná *„automatizace (a vznik síťové informační společnosti) je zatím málo objasněným jevem“* (dtto), který se vyznačuje silně rozpornými

⁵⁷⁶ *„Protože stroje nejsou výrobními automaty, nemohou pracovat bez člověka a lidská práce jako živý ferment musí v továrně doplňovat práci mrtvou, zpředmětněnou ve strojích“* (Šmajš et al., 2012, s. 60-61).

⁵⁷⁷ *„Nežádalo se už vědění, tvůrčí schopnosti či umělecký cit, nýbrž – obrazně řečeno- spolehlivé, se strojem srovnatelné fungování ...“* (Šmajš et al., 2012, s. 61).

⁵⁷⁸ *„Málo se v této souvislosti připomíná, že průmyslovou revoluci umožnily také dva různé procesy týkající se zemědělství: 1. vzestup produktivity zemědělské práce, tj. růst schopnosti venkova uživit městské obyvatelstvo včetně továrních dělníků; 2. vyvlastnění chudých vrstev obyvatelstva, jimž nakonec zůstala jen jejich vlastní pracovní síla. V tomto smyslu začíná buržoazní obhajoba soukromého vlastnictví nejprve jeho rušením“* (Šmajš et al., 2012, s. 61). Srov. (Sirůček a kol., 2007) (pozn. PS).

⁵⁷⁹ Spolu s vědeckotechnickým osvojením *„elektromagnetických jevů, molekulárních a atomárních procesů, které lze snadněji využít pro miniaturizaci a zvýšení účinnosti produktivní techniky (včetně procesů řízení, zpracování a přenosu kulturní informace) a jejichž „neviditelnou práci“ (podobně jako dělbu práce a kooperaci v manufaktuře) podnikatel neplatí ...“* (Šmajš et al., 2012, s. 61).

⁵⁸⁰ Srov. (Šmajš, 1986) v kontextu přeměny vědy ve výrobní sílu, diskutovanou paragrafem II. VI.

dopady.⁵⁸¹ Se kritickým vyústěním,⁵⁸² že: „*Abiotická automatizace je ... nejen nejvyšší úrovní rozvoje techniky, ale v protipřírodní kultuře i historickou parodií na kdysi celistvou, kultivující a k přírodě ohleduplnou lidskou práci s nástrojem*“ (Šmajš et al., 2012, s. 63).⁵⁸³ Kritizují „*protipřírodnost*“ technického systému (kdy abiotické bohatství je často dnes produkováno vědeckotechnicky sestavenými procesy s minimální účastí člověka), který „*postrádá antropologickou negativní zpětnou vazbu na Zemi*“ (tamtéž, s. 65).⁵⁸⁴

Pokračujeme v představování oddílu 2 studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). V paragrafu 2. 1. 2. Richta prezentuje i dokladuje,⁵⁸⁵ že: „*Industrializace přenesla těžiště lidské práce pod střechy továren, soustředovala stále větší část obyvatelstva do průmyslu ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 69). „*V průmyslově rozvinutých zemích lze nyní pozorovat tendence k znovurozdělení pracovní síly ve společnosti: ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 129). Diskutovány jsou následující tendence:

„a) *Vyřazování pracovní síly ze zemědělství technikou a koncentrací nabývá v pokročilých zemích lavinovité podoby ... b) Zcela novým jevem vědeckotechnické revoluce je relativní zmenšování množství práce v průmyslu (při výrazném přesunu do progresivních odvětví) ... c) Perspektiva vědeckotechnické revoluce je zřejmě spojena s výrazným vzestupem tzv. „terciárního sektoru“ („služeb“ v širokém smyslu) ... Avšak tento*

⁵⁸¹ „*Formulováno s ohledem na ekonomiku, věda technicky aplikovaná ve výrobě pronikavě zvyšuje produktivitu práce a poprvé zpravuje výrobní proces omezení, která vyplývala z předchozí přítomnosti živého člověka. Formulováno s ohledem na člověka, věda osvobozuje dělníky od namáhavé a monotónní práce, ale ... je také často připravuje o produktivní práci vůbec. Formulováno s ohledem na přírodu, v predátorském duchovním paradigmatu se věda podílí na skrytém a zatím nehlubším poškozování Země výrobou i konečnou osobní spotřebou*“ (Šmajš et al., 2012, s. 62).

⁵⁸² Včetně opatrné kritiky kapitalistických poměrů (především ohledně dopadů na přírodu a pustošení Země, přičemž absentuje jakákoli zmínky o vlastnictví) v duchu vizí „*přírodního kapitalismu*“ (např. dle (Hawken et al., 2003) a dalších (post)moderních podob teorií transformace kapitalismu.

⁵⁸³ Následně jsou diskutovány konsekvence procesu abiotické automatizace, který autory vrací k otázce „*kde, či jak, vzniká společenské bohatství?*“ (Šmajš et al., 2012, s. 63). Ani v podmínkách automatizované výroby se však nekloní k závěru, že „*by umělé hmotné bohatství mohlo dlouhodobě vznikat i bez živé práce ...*“ (dtto). Opakovaně deklarují, že „*hlavním zdrojem společenského bohatství je lidská práce vůbec*“ (tamtéž, s. 57). S historickými poukazy na učení fyziokratů, A. Smitha a zejména K. H. Marxe. Srov. (Sojka, 2010) aj.

⁵⁸⁴ „*Z ... evolučně ontologického pohledu je ... podstatné, že automatizovaný produktivní proces, který s podporou úzké vědecké racionality vznikl zpředmětněním silné protipřírodní kulturní intencionality (predátorského paradigmatu), technickou aktivitou omezuje a poškozuje spontánní intencionalitu přirozenou: narušuje směřování přirozené evoluce k udržení evolučně dosažené úrovně života ...*“ (Šmajš et al., 2012, s. 65). Srov. (Johanisová, 2008, 2014). Srov. též kapitolu 3. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁵⁸⁵ S odkazy na vymezení industriální společnosti dle R. C. F. Arona a členění do tří národohospodářských sektorů (I. sektor – zemědělství, II. sektor – průmysl a stavebnictví, III. sektor – služby) v duchu C. G. Clarka (na podkladě věcného efektu činnosti), resp. pohyblivé definice J. Fourastiého (vymezené stupněm růstu produktivity). Srov. (Aron, 1957), (Clark, 1941), (Fourastie, 1958).

sektor není homogenní, jak předpokládají úvahy o budoucnosti na Západě. Ani skladbou, ani prognózou ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 69-70).⁵⁸⁶

III. rozšířené vydání trendy podkládá daty a přináší řadu odkazů na studie zahraniční i domácí. Precizovány, jinak strukturovány a doplněny jsou predikce vývojových trendů týkající se sféry služeb, včetně členění terciární sféry apod. V souvislosti s nastupující VTR je zdůrazňována nepochybná tendence „*k prudkému skoku v růstu podílu pracovníků ve vědě, výzkumu, vývoji ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 134). „*Obdobnou logikou se uvnitř „terciárního sektoru“ vyděluje dále oblast péče o člověka ve smyslu rozvíjení schopností a sil člověka ...*“ (dtto).⁵⁸⁷ Predikován je též rozvoj služeb „*kvartárních*“,⁵⁸⁸ kam by VTR měla přesunout značně vysoký podíl lidské práce.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ „ca) vývojové trendy ukazují nesporně tendenci k velkému skoku v růstu pracovníků ve vědě a výzkumu ... (i když určité zpomalení vyvolá automatizace pomocných prací ve výzkumu). cb) Uvnitř „terciárního sektoru“ se stále vyděluje oblast péče o člověka: školství, kultura, zdravotnictví atd., jež zajišťuje kulturně technický růst pracujících; má tedy značnou souvislost s tvorbou společenských výrobních sil a práce má zde zároveň ještě zvláštní, lidsky významný obsah. Zdá se, že vědeckotechnická revoluce přesune sem značný díl lidské práce – perspektivně ne srovnatelný s průmyslem. cc) Prudký vzestup zaznamenávají nyní vlastní služby, obchod ... Uvážíme-li možnosti techniky a odpočteme-li přebujelost finančních a obchodních Institucí v kapitalistických zemích, bude třeba počítat s jistými prahy tohoto růstu: ... na určité hranici se patrně zastaví růst pracovníků obchodu a dopravy ...; ... zdokonalování řídicích soustav využití kybernetizace obrátí trend i v administrativě ...; ... technický vývoj později zasáhne i vlastní služby. Tyto pohyby si vynucují nové vědecké členění národního hospodářství, jdoucí nad tradiční kategorie „výrobní“ a „nevýrobní“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 70-71).

⁵⁸⁷ „... spadá sem zvláště školství, kultura, do značné míry zdravotnictví, sociální péče atd. – oblasti, jež zajišťují spolu s kulturně technickým růstem pracujících rovněž tvorbu společenských výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 134-135). Srov. úvahy o tahounech dlouhodobé expanze V., VI. či dalších dlouhých K-vln v podobě zdravotnických služeb či sféry celostního zdraví a péče o člověka. Ve světle síly a lobby farmaceutických gigantů nejen v době pandemie. Srov. (Sirůček, 2016b, 2020e aj.).

⁵⁸⁸ Richta píše: „Podle dnešních dat lze odůvodněně předpokládat, že po určitém nasycení elementárních služeb obrátí se proud přesunů ve struktuře národní práce ještě zřetelněji do oblasti vědy, techniky, přípravy výroby, vzdělání, umění, kultivace lidských sil a péče o člověka v širším smyslu – tedy do oblastí, které pro své zvláštní společenské a antropologické charakteristiky se odlišují jak od tradiční „výrobní sféry“, tak i od klasických činností ve „službách“ ... a mohly by být nazvány kvartárními“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 135).

⁵⁸⁹ U teorie sektorů lze – k Richtou výše zmiňovaným jménům C. G. Clark a J. Fourastié – přidat A. B. G. Fishera. U teorie tří sektorů figuruje sektor primární (zemědělství), sekundární (průmysl) a terciární (služby), s různými klasifikacemi sektoru služeb. Objevuje se i teorie čtyř a pěti sektorů, hlavně v důsledku terciarizace, rozrůstání terciárních aktivit a odvětvové diverzifikace sektoru služeb. Uváděn někdy bývá sektor kvartérní založený na znalostech (znalostní sektor), který zahrnuje vědomostní část ekonomiky, zejména vědu a výzkum. Existují různá pojetí a širší vymezení kvartéru (např. včetně veškerých služeb založených na znalostech a informacích – vzdělávání, odvětví ITC, poradenství, někdy včetně zábavního průmyslu – průmyslu volného času). Někdy je vyčleňován sektor kvintérní. Terciární sektor pak zahrnuje činnosti a služby s vysokým podíle méně kvalifikované práce (obchodní a osobní služby, maloobchod, pohostinství ...), kvartérní sektor – vysoce specializované činnosti a služby s vysokými nároky na kvalifikovanou práci (informační činnosti, finance ...) a kvintérní sektor – aktivity spojené s rozhodováním, interpretací myšlenek a informací, inovace, věda, výzkum, vysoký management. O potřebě adekvátního teoretického základu pro klasifikace společenské práce, zachycující proměny ve struktuře a dynamice výrobních sil, které překračují dělení na oblasti „výrobní“ a „nevýrobní“ se zmiňuje i R. Richta (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 135). V této oblasti však stále panuje nejednoznačnost.

Dodejme poznámku ohledně vytrvalých iluzí teoretiků i praktiků postindustriální apod. společnosti ve světle aktuálního vývoje, včetně reality deindustrializace. Taktéž Richta identifikuje nárůst sektoru služeb, coby trend spojený (a umocněný) i procesy VTR. Ve smyslu trendu objektivního a doložitelného. Přičemž z celkového kontextu vyplývá pozitivní směřování směrem od průmyslové civilizace, k rozvoji člověka, péče o člověka apod. Přehlíženo přitom však nezřídka bývá, že z opěvovaných procesů deindustrializace, resp. příchodu postindustriální éry (založené právě na dominanci sektoru služeb) však zdaleka neprofitují všichni v kapitalistické společnosti, objevují se a sílí nová sociální rizika, dochází k erozi starých pojistek soudržnosti (v podobě fungujících trhů práce, sociálního státu, soudržné „normální“ rodiny) atd.⁵⁹⁰

V neposlední řadě lze zdůraznit narůstající nebezpečnou zranitelnost ekonomik založených na službách, což zřetelně dokázala nejen pandemie Covid-19. Odtud i oprávněná volání po reindustrializaci. Proti kterým se však ubírají plány přeformátování (a „resetování“)⁵⁹¹ postkovidového světa a neoliberálního globalismu.⁵⁹² Kdy např. optimistické vize evropského průmyslu 5.0⁵⁹³ mohou být pouze plakátovým nátěrem pro realitu deindustrializace v Německu i u nás. Dystopický projekt Green Deal je opravdu příležitostí. Ovšem pro koho ...? Příležitostí ke zchudnutí, upevnění závislosti a budování „*prvobytně pospolné bezuhlíkové společnosti*“.

⁵⁹⁰ „Již déle než půl století se věří, že ekonomické a sociální potíže spojené s procesem deindustrializace budou vyřešeny přesunem ekonomicky aktivní populace do oblasti služeb. Příchod takzvané postindustriální společnosti, o kterém se ve druhé polovině 20. století hovoří stále hlasitěji, je dokládán tím, že počet lidí činných v terciárním sektoru převýšil počet lidí pracujících v továrnách. Poprvé se tak stalo ve Spojených státech v průběhu padesátých let 20. století, země západní Evropy následovaly se zpožděním zhruba jedné až dvou dekád. Poněkud naivně se přitom předpokládá, že se tím na vyšší úrovni zopakuje to, co se podařilo při zániku agrární společnosti. Tehdy se pracovní síla přesunula z polí do továren, lidé si vydělali více, hospodářský růst neobyčejně poskočil, což umožnilo nastartovat masovou spotřebu. Ukazuje se, že nástup společnosti služeb tuto logiku nezopakoval. Na rozdíl od předchozího případu totiž lidé nyní přecházejí od práce s vysokým růstem produktivity k činnostem, které mají z mnoha důvodů růst produktivity mnohem nižší. Zjednodušeně lze říci, že ve stejné době, kdy muži ztrácejí dobře placenou práci v továrnách, nastupují ženy do služeb, ve kterých si v průměru vydělají mnohem méně“ (Keller, 2020, s. 26).

⁵⁹¹ „... K. Schwab ... tvrdí, že neoliberalismus je na konci s dechem a že musí dojít ke kvalitativní změně, kterou on nazývá „great reset“. Základní myšlenka otevření nové kapitoly v dějinách lidstva je, že se musí vypnout motor, přeskupit síly a opět nastartovat. Zvýšenou pozornost musí vyvolat, že se přitom explicitně odvolává na koronavirovou pandemii ... Schwabův recept nezpochybňuje postavení mocenských elit a vedoucí roli kapitálu, jen obojí staví do nového, centralizovaného globálního rámce ... Jinak vyjádřeno: nový start budou dělat ti stejní lidé, ty stejné zájmové skupiny, ty stejné partaje a ty stejné nadnárodní instituce, které mají nynější globální průšvih na svědomí, jen s rozšířenými pravomocemi ke kontrole resetovaného systému ...“ (Schnur, 2020, s. 82).

⁵⁹² Srov. (Schwab, 2017), (Schwab, Malleret, 2020).

⁵⁹³ S projektovaným „*dvojitým přechodem*“ – zeleným a digitálním, redesignem ekonomik, aktualizací průmyslových politik a investicemi do výzkumu a inovací např. dle (Brequeová et al., 2021).

Jako pasáž předchozí je stručnější i část 2. 1. 3. o zásadách do dělby práce. Průmyslový systém má společenskou dělbu práce dovádět do krajnosti. „Průmyslová revoluce reprodukovala dělbu práce na nové základně“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136).⁵⁹⁴ „Průmyslová revoluce reprodukovala dělbu práce ve společnosti tak, že všude dosadila úzkou specializaci doživotních povolání a vedle nejrozličnějších specializací (a odbornické omezenosti) vytvořila „specializaci ve zrušení speciálnosti“ ...“⁵⁹⁵ tj. nivelizovala masu práce v dílně v jednotvárné elementární úkony. Oddělení výkonné funkce a řízení, fyzické a duševní práce je v tradiční průmyslové (mechanizované) produkci výrobním principem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 71). „Nakonec dělba práce vzala základní lidské činnosti všechny atributy specificky lidského sebeuplatnění ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136).⁵⁹⁶ „Na pokraji ... industriálního vývoje se stalo zřejmým, že dělba práce nemá jen charakter účelného rozvrhování různých činností, že se stala otevřenou mocí nad hlavami lidí ..., fixovanou v celém předmětném aparátu soudobé civilizace“ (tamtéž, s. 137).

„Industrializace však zároveň podkopala celý předcházející vývoj společenské dělby práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 137). „Zrušila pro obrovskou masu lidí rozdíl mezi jejich činností; pro jednoduchý výkon dělníka ve velkém průmyslu je v podstatě naprosto lhostejné, jaký mechanismus obsluhuje a jaký druh výrobku zpracovává ...“⁵⁹⁷ Nemá už „povolání“ ..., ale jen „zaměstnání“ ... Obnovuje se tu

⁵⁹⁴ „Rozložila všechny původně složité výrobní operace, jež tvořily základ celoživotních povolání, na nejabstraktnější možné prvky ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136). Výroba se stále zřetelněji pro většinu lidí stává obsluhou strojů.

⁵⁹⁵ „Pro obrovskou většinu lidí dosadila industrializace doživotní specializaci v této změně podobě: místo dřívějších obsažných specializací zevšeobecnila „bezobsažnou specializaci“, „specializaci ve zrušení speciálnosti“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136, cit. Marx, 1932, s. 19).

⁵⁹⁶ „... přenesla její tvůrčí prvky na stroje; odloučila výkonné funkce od řízení ...; oddělení fyzických úkonů od duševních prvků proměnila ve výrobní princip ...; odcizila pracujícím duchovní síly pracovního procesu právě tou měrou, jak se na druhé straně začleňuje věda do výroby jako samostatná síla; koncentrovala rozumové potence pouze ve výlučných jednotlivcích tím, že zbavila celé skupiny lidí potřeby a možnosti přemýšlet nad svou činností. Pěstovala umělecký talent jen za cenu potlačení estetického citění a porozumění u všech ostatních ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136). „Vytvořila specializaci, odborníky, ale s nimi i „odbornický idiotismus“ ...“ (tamtéž, s. 136-137, cit. Marx, Engels, 1958a, s. 173).

⁵⁹⁷ „Kvalifikační rozdíl dělníků, pokud není naturální ..., nýbrž vyjadřuje dělbu práce a její diferenciaci, je sám historickým rezultátem a je pro velkou masu práce opět zrušen tím, že se práce stává jednoduchou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 137, cit. Marx, 1953a, s. 506). S Richtovým dodatkem: „Durkheimův pokus převést dělbu práce na přirozený, biologický základ ... svědčí jen o nepřekonaných řemeslných tradicích v tehdejší (i pozdější) francouzském myšlení“ (tamtéž, s odkazem na Durkheim, 1893). U „Grundrissů“ upřesněme, že Marx in Sešit VI – Kapitola o kapitálu (v souvislosti s úvahami o teorii kapitálu a Smithově teorii práce) diskutuje pracovní dobu coby míru hodnot („Jedině práce produkuje; práce je jediná substance produktů jako hodnot ... Její míra pracovní doba – předpokládáme-li stejnou intenzitu –, je tedy mírou hodnot“ (Marx, 1974b, s. 235)) a píše: „Kvalitativní rozdíl mezi dělníky, pokud není přirozený, daný pohlavím, stářím, tělesnou silou atp., tedy nevyjadřuje v podstatě kvalitativní hodnotu práce,

pohyblivost pracujících, pohotovost ke změně v práci, možnost střídání různých funkcí; avšak bezprostředně pouze v negativní podobě, v odcizení dělníka od obsahu jeho činnosti ...,⁵⁹⁸ *v lhostejnosti dělníka vůči práci“* (dtto).⁵⁹⁹ Naproti tomu VTR „*ve svém celku naznačuje možnosti překonání staré dělby práce a její nahrazení takovou vědomou organizací lidské součinnosti, v níž všichni tak či onak pracují na úrovni tvůrčí činnosti (i když různé podoby), kde všeobecnou hlavní funkcí člověka se stává aplikace vědy, v níž mizí roztržka mezi intelektuálními silami výroby a prací, mezi fyzickou a duševní činností“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 71-72).⁶⁰⁰

III. rozšířené vydání poslední větu precizuje: VTR „*... vnitřní logikou naznačuje možnosti překonat starou průmyslovou dělbu práce a nahradit ji takovou vědomou organizací lidské součinnosti ...*, *ve které je zrušen protiklad mezi výkonnou a řídicí činností, kde všeobecnou a hlavní funkcí každého se stává aplikace vědy, v níž mizí roztržka mezi intelektuálními silami výroby a prací, mezi fyzickou a duševní činností – kde se tedy všichni uplatňují na úrovni tvůrčí činnosti (at' už je jakékoli podoby)“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 138).⁶⁰¹

Tyto tendence Richta dokládá „*v některých oblastech, v nichž dochází ke změnám ve struktuře a dynamice výrobních sil“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 137). „*Proces specializace výroby se s vyřazováním člověka z bezprostředního cyklu zhotovování věcí odlučuje od specializace výrobců – alespoň v dosavadním smyslu. Takže další postup specializace výroby je slučitelný s růstem univerzality výrobců a*

nýbrž dělbu práce, její diferencovanost, je sám teprve historickým výsledkem a pro většinu druhů práce se zase ruší, protože představují prostou práci; ale kvalitativně vyšší práce má své ekonomické měřítko v prosté práci ...“ (Marx, 1974b, s. 235-236, s redakčním odkazem na s. 178 a 208 tamtéž) (pozn. PS).

⁵⁹⁸ Richta poznamenává: „*V tomto smyslu představuje průmyslová dělba práce, i když rozbila člověka v nositele dílčí jednoduché operace, přece jen pokrok proti původní poetické celistvosti řemeslníka, jež činila zcela určitou, omezenou profesi podmínkou a hranicí života“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 137).

⁵⁹⁹ Richta dodává: „*Nicméně právě to je předpokladem, jenž dává možnost cílevědomě organizovat a měnit způsoby součinnosti lidí podle vnitřních potřeb lidí samotných“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 138).

⁶⁰⁰ In (Richta, 1965) je diskutováno – na základě komparace představ klasiků o budoucnosti dělby práce s praktickými dobovými tendencemi, a ve světle výbojů VTR – překonání dělby práce, „*jež by otevřelo volnou cestu masovému rozvoji lidí, všestrannému růstu talentů ...“* (tamtéž, s. 106).

⁶⁰¹ S odkazy na (Marx, 1953a, s. 89), (Engels, 1966b, s. 289), s poznámkou, že jejich idea o překonání staré dělby práce nemá „*... nic společného s vulgárním pojetím likvidace dělby práce ve smyslu zrušení odbornosti, ve smyslu návratu k všumělství, diletantismu“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 138). U „*Grundrissů*“ dodejme, že in *Sešit I – Kapitola o peněžích* (při úvahách o společenskosti práce) Marx píše: „*Místo dělby práce, která se nutně vytváří při směně směnných hodnot, by vznikla organizace práce, která by měla za následek účast jednotlivce na společenské spotřebě“* (Marx, 1971, s. 129) (pozn. PS).

dokonce si jej vynucuje ...“ (tamtéž, s. 138).⁶⁰² „Roste podíl tzv. průběžných povolání, jejichž představitelem je ... údržbář apod. Na vyšších stupních automatizace se vytváří příznivá půda pro sdružování funkcí a profesí v „široké profily“ ... Schopnost specializace tu není zrušena, ale spojena s univerzálním základem a dynamizována ...“ (tamtéž, s. 138-139).⁶⁰³

V řadě funkcí na pokraji výroby (seřizovači, údržbáři) začínají převládat intelektuální prvky. *„S pokrokem techniky začíná počet pracovníků „duševní práce“ (jejíž obsah se mění) převyšovat počet ryze manuálně pracujících ... a nadto i ve zbylých funkcích na pokraji výroby (seřizovači, údržbáři) začínají zřetelně převládat duševní prvky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 72). „Tutéž tendenci lze pozorovat u inženýrů: zrychlující se rozvoj techniky (během jedné generace dochází k radikálním převratům v technologii) nutí osvojit si široký základ teoretický a metodický (matematika, fyzika, chemie), ale i mnohé humanitní obory (ekonomie, psychologie atd.). Dokonce u vědců je dnes příznačný pohyb na styčných plochách,⁶⁰⁴ což spolu s technizací rutinních činností otevírá nové možnosti pro posílení univerzality; ovšem zde už má odbornost antropologicky většinou jinou povahu, nepodřizuje zvnějšku člověka hranicím oboru, nýbrž naopak kultivuje jeho speciální vlohy a v tom smyslu bude patrně uchována“ (tamtéž, s. 72-73).*

Richta zdůrazňuje, že v nových podmínkách má už „odbornost“ společensky i antropologicky jinou povahu – *„nepodřizuje zvnějška člověka hranicím oboru – jako je tomu u specializace strojové práce – nýbrž naopak kultivuje jeho jedinečné vlohy, umožňuje koncentraci jeho tvořivých schopností a v tom smyslu je nesporně trvalou hodnotou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 140).⁶⁰⁵ Rozvoj člověka má být realizován ve dvou složkách, jimiž Richta míní specializaci a*

⁶⁰² S odkazy na dobové kritické revize taylorismu v USA – srov. (Walker, 1962).

⁶⁰³ *„Absolutní pohotovost člověka pro měnící se funkce a jejich střídání považoval už Marx za podmínku pro vývoj „totálně vyvinutého individua, pro něž jsou různé společenské funkce vzájemně se střídajícími způsoby činného uplatnění“ ... Marx ovšem nepožadoval, tak jako, kdysi Fourier, zavedení zákona střídání práce několikrát denně asi po 2 hodinách ... Předpokládal, že střídání prací umožní přípravu celkové přeměny lidské činnosti v podmínkách, kdy značnou část staré práce nebude ještě možno vyřadit. Vědeckotechnická revoluce naší doby dovoluje však pomýšlet na mnohem dalekosáhlejší přeměnu práce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 139, cit. Marx, 1953b, s. 518). K utopismu F. M. Ch. Fouriera srov. (Perný, 2020). Idea střídání práce (např. fyzické a duševní) figuruje i u B. Bolzana – srov. (Sirůček, 2022c).*

⁶⁰⁴ *„Tak se právě spolu s rozvojem odbornosti objevuje myšlenka, že dnes – alespoň v určitém smyslu – skončila éra omezeného specialisty“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 139).*

⁶⁰⁵ Srov. (Richta, 1965), s hypotézou, že na základě logiky společenského vývoje a zvláště VTR, *„vidíme před sebou individua, mezi nimiž nepanuje zákon dělby povolání. Naopak, nad všemi obory činnosti vládne zákon lidského rozvoje. Bohatství lidských vztahů tu není vtěsnáno do mezí dělby práce. Naopak, organizace společenské práce je tu prostředkem vzájemného rozvoje člověka člověkem“ (tamtéž, s. 110).*

univerzalizaci. V industrializaci měla převážít složka první, s VTR se má dostávat ke slovu druhá a vytvářet „předpoklady k vyšší syntéze“ (dtto).

„K tomu musíme připočítat, že s vývojem civilizace vstupují některé lidsky citlivé činnosti (např. funkce učitele, společenská participace, péče o člověka atd.) stále šíř do činnosti každého člověka. Statistiky prokazují korelaci kulturních potřeb s úrovní technického a vědeckého vzdělání. Rostoucí volný čas umožňuje mnohostrannou kultivaci talentů. Sílicí moc lidského díla odsouvá fatální hranice celoživotních povolání, k nimž byl člověk připoután, v tom smyslu, že stále více podřizuje všechno rozdělování práce potřebám rozvoje člověka.⁶⁰⁶ Zdá se, že úplná pohyblivost pracovní struktury se v budoucí civilizaci (v beztrždních podmínkách) stane nejen možnou, ale i nezbytnou všude tam, kde bude nutné hledat cesty k využití a rozvinutí všech lidských schopností. Všechno nasvědčuje tomu, že ze dvou tendencí – specializace a univerzalizace – právě druhá s vědeckotechnickou revolucí postupuje zvláště výrazně“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 73).⁶⁰⁷

Subkapitulu 2. 1. 4. charakterizují – dokladované a komentované (ve III. rozšířeném vydání) – závěry: „Průmyslová revoluce výrazně dequalifikovala řemeslnou práci⁶⁰⁸ ... taylorovské metody⁶⁰⁹ vyřazující kvalifikaci dělníka z bezprostřední produkce („nepotřebuju, aby dělník myslel“) odpovídaly podmínkám mechanizace a je třeba počítat, že mechanizace vždy na takové důsledky tlačí. Tento vývoj byl však nyní v nejpokročilejších výrobních přerušena.⁶¹⁰ Řemeslná, ruční kvalifikace ovšem dál ztrácí lesk, avšak s ústupem masy zaškolených operátorů v automatizovaných závodech a moderních výrobních vůbec

⁶⁰⁶ Podřízení veškeré rozdělování práce ve společnosti potřebám cílevědomého rozvoje člověka označuje Richta za „princip, v němž Marx a Engels spatřovali překonání dosavadní dělby práce: neboť všeobecným lidským „povoláním“ je rozvíjet se všestranně, realizovat všechny své tvůrčí vlohy ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 140, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 293).

⁶⁰⁷ „... ostatně alternativa uchování staré dělby práce s jejími rozdíly mezi jednoduchou výkonnou prací masy společnosti a špičkovou činností několika vědců dostává v současných podmínkách zřetelně tragickou příchutí. Zřejmě jen pokolení složené všeobecně z všestranně připravených a stále se rozvíjejících lidí může být s to zvládnout problémy vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 140). Dnes lze diskutovat připravenost lidí zvládat tzv. čtvrtou průmyslovou revoluci s aplikacemi technologií 4.0 či 5.0. O všestranné připravenosti a stále se rozvíjejících lidech lze pochybovat daleko více nežli v dobách R. Richty. Připomeňme, že tzv. revoluce 4.0 probíhá v kapitalistických podmínkách a jejím cílem není rozvíjet a kultivovat tvůrčí potenciál člověka. Nejde o člověka, nýbrž o tvrdý byznys (a o moc).

⁶⁰⁸ „Udělal z jednoduché práce pilíř průmyslu ...; založila svou vlastní dělbu práce na nekvalifikované činnosti ...; zbavila dřívějšího významu zvláštní zručnost a nahradila ji schopností monotónní, jednoduché, rutinní, výkonné práce ...; k níž stačí krátkodobé zaškolení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 140, s odkazy na Marx, Engels, 1958a, s. 106 či Marx, 1953b, s. 514).

⁶⁰⁹ Srov. (Taylor, 1911) (pozn. PS).

⁶¹⁰ S přerušением dequalifikace souvisí „růst kvalifikovaného technického a odborného personálu mimo bezprostřední výrobu v celém národním hospodářství“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 142).

stoupá váha funkci opřených o nový technický podklad.⁶¹¹ U některých seřizovačů sice ještě stačí zaškolení či vyučení, avšak u progresivní automatické linky musí mít např. seřizovač znalosti bývalého soustružníka i elektrikáře, musí ovládat principy vzduchotechniky a být s to opravit běžné závady. Údržbáři a opraváři stále častěji přijímají do své kvalifikace prvky, jež dosud náležely technicky vzdělanému personálu. V práci techniků se ozývá s rychlým postupem techniky potřeba inženýrské kvalifikace. Dokonce i inženýři dostávají stále častěji výzkumné úkoly vyžadující vědecké přípravy. Objevuje se všeobecný růst nároků na kvalifikaci jako jeden z podstatných příznaků nástupu vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 73-74).

Na podkladě analýzy změn v kvalifikaci práce podle struktury výrobních sil R. Richta představuje kvalifikační „kádrové modely“⁶¹² příslušející klíčovým výrobním principům (s odkazy na tabulkovou přílohu), v jejichž světle mají plasticky vyniknout specifické souvislosti VTR. S čehož je vyvozováno, že je „třeba počítat s rozsáhlým obratem v kvalifikačních potřebách oproti dosavadním industrializačním trendům“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 74).⁶¹³ III. rozšířené vydání zde doplňuje dobové odkazy.

Celou kapitolu 2. 1. zakončuje Richta otázkou: „Jak je člověk připraven na setkání s těmito možnostmi?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 140). „Zaměříme-li svou pozornost k perspektivě 2-3 desetiletí, budeme muset konstatovat, že se v proudu vědeckotechnické revoluce převrátí nejen povaha práce, ale i její rozdělení a souvislosti, technická i kulturní úroveň – tedy celý její souhrn a téměř pro celou základní masu obyvatelstva. Důsledky všeobecného vítězství tvůrčí práce nelze ještě přehlédnout. Je pravděpodobné, že teprve v tom okamžiku člověk pocítí zblízka práci jako samostatnou hodnotu života; avšak ještě dříve okusí sám na sobě problém hodnoty lidských sil a schopnosti: zkrácený cyklus civilizace mu vrátí otázku – jak je připraven na setkání s těmito možnostmi?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 75).

⁶¹¹ Což Richta řadí mezi podstatné změny v kvalitě kvalifikace.

⁶¹² I. a II. vydání píše o „kádrovém modelu technického rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 74). Bilancuje požadavky průmyslové výroby založené na řadě univerzálních strojů, na mechanizované lince a na automatickém systému ohledně nekvalifikovaných a zaučených, vyučených, osob středního vzdělání a vysokoškoláků – srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 143, 368).

⁶¹³ S poučeními, že: „... zvyšování kvalifikační skladby práce neprobíhá lineárně: v prvých etapách vědeckotechnické revoluce, dokud bude převládat dokončování mechanizace (a ještě u částečné automatizace), může se naopak objevit dočasný pokles. Tento efekt je zpravidla vyvoláván strukturálními přesuny k „nevýrobní“ oblasti, pokud technické vybavení ve službách, administrativě apod. (a s ním i odpovídající kvalifikační nároky) je nižší než v průmyslu. Ovšem druhá část „terciárního sektoru“, spojená s péčí o člověka (školství, kultura, zdravotnictví atd.), vykazuje naopak všeobecně mimořádně vysoké požadavky na úroveň vzdělání. Lze očekávat, že jak poroste její předstih, bude obracet i v této oblasti křivku kvalifikace rychle vzhůru“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 75).

Na otázku reagují pasáže kapitoly 2. 2., uvozené v I. a II. vydání slovy: „Paradox, před nímž stojíme, zní: připravujeme lidi pro život za 15-20 let, neboť tak dlouhá je doba životní průpravy,⁶¹⁴ ale činíme to způsobem, který odpovídá dnešní a nikoli budoucí etapě vývoje. Nemáme výběr: buď ovládneme perspektivy v tomto rozsahu,⁶¹⁵ anebo implicitně předpokládáme,⁶¹⁶ že úroveň lidských schopností nebude hrát podstatnější roli čili vzdíváme společnost do současných proporcí a děláme z výchovy budoucí úzký profil v rozvoji civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 76).⁶¹⁷

V subkapitole 2. 2. 1. R. Richta píše: „Druh práce, který převládá ve společnosti, zobrazuje se nesporně v úrovni vzdělání. Průmyslová revoluce si vynutila jako edukační základnu pro většinu obyvatelstva všeobecnou znalost čtení, psaní, počítání (typ základní školy) a povšechné základy pro dělnickou kvalifikaci (typ měšťanské školy), tj. vcelku subjektivní podmínky manipulovatelnosti, použitelnosti jednoduché pracovní síly v tovární produkci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 76).⁶¹⁸ „Prakticky půl století ... měnila se hladina vzdělání ... a jeho převládající typ v podstatě jen zvolna. Od 30. a zvláště 50. let dostává se však vzdělávací systém v průmyslově pokročilých zemích do varu: prudký růst středních odborných a vysokých škol i mimoškolního vzdělání ohlašuje⁶¹⁹ blízkost nového kulturního převratu, vyvolaného pokroky v technice a změnami ve všeobecných podmínkách lidského života“ (dtto).⁶²⁰

⁶¹⁴ III. rozšířené vydání ohledně doby životní průpravy dodává, že tímto připravujeme „zároveň pro život za 50 a více let, neboť tak dlouho bude trvat jejich další aktivní život ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 147).

⁶¹⁵ „... porozumíme jim a zaměříme k nim životní přípravu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 147).

⁶¹⁶ „... že budoucí život nebude jiný, než je dnes, případně že změny v úrovni lidských schopností nebudou hrát žádnou podstatnou roli v budoucích civilizačních procesech – čili promítáme dosavadní tvář tohoto světa s jeho industrializačními procesy do dalších desetiletí, abstrahujeme od počínající vědeckotechnické revoluce i od společenských proměn našich dnů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 147).

⁶¹⁷ (Kutta, 1994) připomíná, že „období vzniku týmu R. Richty bylo také obdobím budování novosibirského „Akademgorodku“, kde se již realizovaly požadavky autorů „Civilizace na rozcestí“: polytechnická příprava s vyváženou humanitní úrovní, osvojení základní logiky a obecné metodologie soudobé techniky, vzestup elementární vědecké ... průpravy, aby byla s to podchytit každou možnost kultivace objevitelského talentu, t. j. aby nebyla limitována ničím jiným než lidskými schopnostmi“ (tamtéž, s. 81). Akademgorodok se „stal „líhni“ špičkových vědeckých kádrů pro celý Sovětský svaz“ (dtto). Srov. (Ninettová, 2001).

⁶¹⁸ S citací – „... nejzákladnější vzdělání, totiž čtení a psaní a počítání, mohou si osvojit v tak raném věku, že i většina těch, kteří pak mají vykonávat nejprostší práce, má čas osvojit si je dříve, než začnou tyto práce vykonávat“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 148, cit. Smith, 1958, s. 350).

⁶¹⁹ „... ohlašuje zlom, který je možno označit za příznaky nového kulturního převratu ... převratu obdobného rozsahu, jakým bylo kdysi zavedení všeobecného vzdělání v triviu, avšak mnohem většího rozsahu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 148).

⁶²⁰ III. rozšířené vydání dokladuje např. dobové stoupající křivky středoškolského vzdělání s odborným zaměřením či na všeobecném základě i rozšiřování vysokého školství na Západě i v SSSR. S prognózou, že pokud trendy „nenarazí na hradby společenské povahy“ tak na přelomu století „polovina mladých lidí dosáhne vysokoškolského vzdělání“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 148).

Richta predikuje: „*Pokud můžeme soudit z její logiky (sbližování fyzické a duševní práce na půdě tvůrčí činnosti), vynutí si vědeckotechnická revoluce perspektivně takovou vzdělávací základnu, jež by znamenala: a) pro každého polytechnickou přípravu s vyváženou humanitní úrovní, všeobecné plné středoškolské vzdělání; osvojení základů logiky a obecné metodologie soudobé techniky je podmínkou aktivní, subjektivní účasti každého člověka v příštích pokrocích civilizace;*⁶²¹ b) rychlý vzestup elementární vědecké (vysokoškolské) průpravy, aby byla s to podchytit každou možnost kultivace objevitelského talentu, tj. nebyla limitována ničím jiným než lidskými schopnostmi“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 76-77).

Následné pasáže ilustrují realie a formulují perspektivy vzdělání u nás. „*Naše země prochází obdobím, kdy postupně vyrovnává citelné nedostatky kvalifikovaných kádrů ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 150). „*Počítáme-li s uskutečněním podstatných změn ve struktuře práce, vyvolaných vědeckotechnickou revolucí, vznikají vážné otázky ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 78), týkající se volby alternativ vývoje vzdělanosti.⁶²² S důrazem na vysoké školství a se závěrečným apelem: „*V každém případě však musíme počítat s tím, že postavení celého systému vzdělání v národním hospodářství dostane nové souvislosti, což se neobejde bez přezkoumání některých soudobých proporci v rozdělování prostředků ... Dnes se hovoří i na Západě o „průmyslu vzdělání“ jako o mohutném „růstovém odvětví“*⁶²³ ... Využít kulturní revoluci, před níž stojíme, může zcela jen socialismus – a to je obrovská historická šance i podmínka pro uchopení iniciativy ve vědeckotechnické revoluci“ (tamtéž, s. 79).⁶²⁴

⁶²¹ Ve III. rozšířeném vydání je odrážka a) formulována takto: „... pro každého plnou středoškolskou přípravu – „polytechnickou“ s plně vyváženou humanitní úrovní, přitom budovanou na vědecké základně ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 150). S poznámkou: „Idea „polytechnického vzdělání“ je budována na Marxově širokém pojetí technologie, jež „odhaluje aktivní postoj člověka k přírodě, bezprostřední výrobní proces jeho života a tím i jeho společenských životních podmínek a z nich vyvěrajících životních představ“ ...“ (tamtéž, cit. Marx, 1953b, s. 398). Odkazováno je i na V. I. Lenina anebo na projekty polytechnického vzdělání v SSSR. Srov. vize B. Bolzana ohledně vzdělání a výchovy dle (Sirůček, 2022c).

⁶²² Např. s úkoly: „... již nyní pocítujeme vážné mezery zejména v ekonomickém vzdělání, moderním nárokům nestačí dnešní všeobecná vzdělávací příprava (jak metodologická, tak humanitní). Do 15 až 20 let se rozhodně neobejdeme bez zavedení úplného všeobecného středoškolského vzdělání“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 78).

⁶²³ „... jehož efektivnost se pohybuje mimořádně vysoko a stále vzrůstá ..., jež svým vlivem na ekonomický růst předstihuje klasické faktory ... a vyžaduje proto společenskou preferenci ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 153). Srov. závěry soudobých teorií endogenního růstu o významu lidského kapitálu, akumulace znalostí, investic do této sféry, do výzkumu a vývoje apod. – srov. (Sirůček, 2017b).

⁶²⁴ „Zvládnout kulturní revoluci, před níž stojíme, uvolnit všechny možnosti, jež v sobě skrývá – to je pro socialismus obrovská historická šance, ale také podmínka pro uchopení iniciativy ve vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 153).

K žádnému Richtou predikovanému „kulturní revoluci“ však nedošlo. K dnešku dodejme, podíly vysokoškoláků sice neustále rostou (přičemž nejen u nás úroveň značné části tohoto vzdělání dramaticky klesá), leč tzv. vzdělanostní společnost zůstává mýtem.⁶²⁵

„Snad ještě rozsáhlejší a významnější důsledky, než jsou změny v úrovni školského vzdělání, vyvolává vědeckotechnická revoluce svými nároky na celkovou koncepci a soustavu vzdělání – nároky, jež vyplývají z nové funkce vzdělání v životě člověka i společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 150) – konstatuje subkapitola 2. 2. 2. Ve *III. rozšířeném vzdělání* významněji doplněná i přeformulovaná.

Richtovy úvahy o vzdělání zůstávají v jistých aspektech poučné i pro 21. století, nicméně příslušné pasáže mnohde odrážejí dobovou realitu 60. let a obvykle nedosahují teoretické síly (ani přesahů) kapitol a paragrafů předcházejících. Závěrečné části kapitoly 2. 2. náleží k teoreticky nejslabším v celé knize, spolu s agitačními paragrafy oddílu 3 a zejména pak oddílu 4 in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).⁶²⁶ Nekorektně řečeno – na rozsáhlé ploše opakuje, a z různých úhlů Richta prezentuje, skoro pořád to samé. Již vyslovené a formulované ve stěžejních kapitolách 1. 1., 1. 2. a subkapitole 2. 1. 1. Což do značné míry (a snad ještě více) platí i pro oddíl 3 a 4.

„V industriálním systému, vytvořeném epochou kapitalismu, mělo masové školství v podstatě úlohu připravit hotovou pracovní sílu. Vzdělávací soustava byla proto budována jako uzavřený systém s vymezeným obsahem (triviem), rozšiřovaným jen pro úzkou sociální základnu v jednotlivých druzích a stupních elitních škol. Avšak rychlý vědecký a technický pokrok zanáší i sem řadu změn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 154).⁶²⁷ *„Ve všech odvětvích vzdělání nastává hon za talenty s použitím moderních psychologických metod a dokonce jistá záměrná demokratizace ve výběru ...“*⁶²⁸ *Doposud se tu však vzdělávací soustava zaměřovala na výchovu průměru, na dovedení 100 % účastníků za každou cenu k úspěšnému závěru. Tyto rysy jsou však v hlubokém rozporu*

⁶²⁵ Ke zkarikované znalostní společnosti srov. (Liessmann, 2008, 2018). Tzv. společnost vědění má být pouhá „*rétorická figura*“ – pod politickou nálepkou se reálně ukrývá společnost nevzdělanosti, kdy (neo)liberální školství tržními principy přispívá k rozkladu společnosti a produkuje „*fachidioty*“. Srov. vzdělání 4.0 dle (Sirůček, 2018c).

⁶²⁶ Srov. recenzi J. Knudsena in (Kolektiv, 1969a), kritizující extrémní optimismus, a to i „*v oblasti školení a osvěty*“ (tamtéž, s. 657). Richtův tým věří „*ve vrozené dobré lidské vlastnosti, jež se mohou rozvinout ve vhodném prostředí za předpokladu, že je užito moderních technických pomůcek v plném rozsahu*“ (dtto).

⁶²⁷ „*Objevuje se na jedné straně v podobě zesíleného tlaku na rozšiřování, demokratizaci středního vzdělání ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 154).

⁶²⁸ „*Tento problém existuje v jiné podobě i na půdě socialismu, jehož nesmírnou výhodou je nefalšovaný demokratický záběr, poskytující prakticky nevyčerpatelné zdroje schopnosti*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 80).

se skutečným hospodařením s lidskými silami v době, kdy záleží na kvalitě, na vytvořeném potenciálu lidských sil – tedy na maximálním vyhledávání, tříbení, utváření a rozvíjení talentu a schopnosti člověka na všech stupních a v celém rozsahu života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 80).

Úkoly spojené s VTR mají vyžadovat přeměnu celého pedagogického procesu.⁶²⁹ „Vlivem vědeckotechnické revoluce nabývá ... vzdělání dynamického rázu – svým obsahem, metodami a posléze i institucionální základnou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 155). „Hrouť se stěna, jež oddělovala vzdělání a život ...“,⁶³⁰ jednorázové „učení pro život“ ustupuje průběžnému vzdělání jakožto celoživotnímu procesu ...“ (dtto).⁶³¹ Logika VTR má vést ke krizi „vzdělávacích koncepcí a soustav“ v průmyslově vyspělém světě. Richta píše o cestě „širokého všeobecného vzestupu vzdělanosti“ u středního všeobecného vzdělání, doprovázeného potřebou „včas a citlivě rozdělovat, diferencovat žáky ..., individualizovat vzdělání hned, jakmile se spolehlivě projeví vlohy a dříve než z povrchní a rozptýlí se, neboť bez potřebné specializace nenajde dnes člověk kontakt s civilizačním pokrokem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 81). „Na takto koncipovanou soustavu školního vzdělání může nejefektivněji navázat vzdělání pro dospělé ...“ (dtto).⁶³² Se závěry: „Není zatím jasné, které složky a v jakém rozsahu přijmou na sebe tyto vzdělávací úkoly, ačkoli je pravděpodobné, že vysoké školy (a částečně i střední) najdou v nich nové poslání a dobrovolné zájmové spolky a kluby budou

⁶²⁹ „V tom smyslu dostává moderní vzdělávací soustava masově ještě zvláštní vnitřní samostatnou úlohu, jež není bezprostředně vázána služebností vůči daným nárokům produkce: nejde už jen o to, jakou průpravu lze lidem vpravit do hlavy, ale navíc: co lze z každého člověka dostat, jaké samostatné tvořivé síly civilizace v něm připravit ... Je sotva myslitelné, že by se taková kultivační práce mohla obejít bez rozsáhlého vybavení vzdělávacího systému ... solidním psychologickým aparátem ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 80-81).

⁶³⁰ „Myšlenku stálého a všestranného „spojení práce a vzdělávání“ vyzdvihovali už Owen a Marx – a to nejen jako způsob „zvyšování společenské výroby“, nýbrž jako „jediný prostředek k produkci všestranně vyvinutých lidí“ ..., což samo zase vytváří novou výrobní sílu společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 155, cit. Marx, 1953b, s. 514). K utopistovi a reformátorovi R. Owenovi srov. (Perný, 2020).

⁶³¹ „Snad ještě rozsáhlejší důsledky (než změny v úrovni školského vzdělání) vyvolá nahrazování jednorázového „učení pro život“ průběžným vzděláním. Na rozdíl od jednoduché pracovní síly je už pro technika nutností udržovat po celý život znalosti na úrovni soudobého vývoje ... Pokud se stále vzdělávání nestane přímo součástí práce – a k tomu běh vědeckotechnické revoluce zřetelně směřuje – bude muset být systém školní výchovy doplněn cyklem pokračovacího či postgraduálního studia“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 79).

⁶³² „Vedle toho má však vzdělávání dospělých své vlastní, nezaměnitelné poslání, spojené s pohyblivostí celé civilizační základny. Není vázáno na dosažení a osvědčení určité kvalifikace, ale na motivy, vystupující z hlubších oblastí ... života: objevuje se tu potřeba vlastního rozvoje ... sil a účasti v pohybu civilizace, snaha po sebepoznání, nejistota plynoucí z přílišné specializace, zvidavost vypěstovaná překotným prouděním času a zastaráváním hodnot atd. Jakkoli rozptýlené a nestálé jsou zatím často tyto zájmy, přece představují nejvlastnější produkt technické civilizace a mají nejperspektivnější antropologický základ; během času vynutí si zřejmě i svou členitou institucionální základnu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 82).

jejich přístupovým zázemím. Nezodpovězeným zůstává i klíčový problém: jak krýt záplavu nároků na učitele ... Jisté je, že konvenční prostředky na této hranici selhávají“ (dtto).

Paragraf 2. 2. 3. dále precizuje tezi, že: *„Pod vlivem soudobé vědy a civilizačních proměn dochází ke znatelné přeměně pojetí obsahu vzdělávacího procesu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 161). S důsledky pro vztahy učitele a žáka, pro vyučovací metody i pro techniku vyučování, včetně metod a technik nových. „Jakkoli učitel nesporně zůstane i nadále hlavní postavou, do vzdělávacího procesu vstoupí v příštích desíletích v rozsáhlém měřítku nový, třetí činitel: didaktická technika“ (tamtéž, s. 162). Richta kriticky nahlíží na pomalé, málo efektivní hromadné verbální vyučování, jehož původ má sahat do období manufaktury. Apeluje ohledně individualizace vyučovacího procesu, s tím, že efektivní individualizaci umožní užití techniky ve vzdělávacím procesu.*

V těchto pasážích je třeba shovívavěji přihlédnout k době koncipování studie a také k Richtovu „*verneovskému*“⁶³³ nadšenému technoptimismu. R. Richta predikuje programové výuky s učícími stroji, jazykové laboratoře, *„televize s uzavřeným okruhem, specializované učebny s moderní technickou dokumentací, s dílnou a informačním depozitářem, dále didaktický filmy a diafilmy, diapozitivy, magnetofonové a zvláště videomagnetofonové nahrávky, sluchátkové a optofonické aparatury, automatické testéry atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 83).*⁶³⁴ Načrtává obraz budoucí školy, který má být *„spojen s úplným komunikačním systémem umožňujícím vysílat a přijímat obraz ze všech míst školy a do všech míst s napojením na kterýkoli z vnějších zdrojů, především rozhlas a televizi, které mohou sehrát ve vyučovacím procesu ... mimořádnou roli ...“ (dtto). Učitelé má zůstat vyhrazena řídicí funkce, k ovládnutí škály „moderní didaktické techniky; ... je nutno předpokládat zapojení technických kádrů, které převezmou údržbu složitých*

⁶³³ Pasáže, v nichž R. Richta predikuje, že moderní technika ve vzdělávání dospělých učiní sebekultivaci, seberozvoj, sebevýchovu člověka atraktivnější *„ve srovnání s hospodou“* připomíná vize B. Bolzana ohledně volného času, ale i právě ohledně vzdělání jeho v utopii (Bolzano, 1932) – srov. (Sirůček, 2022c).

⁶³⁴ *„Z učitele tím může být postupně sňata monotónní a rutinérní práce, naskýtá se mu volba nejpřiměřenějších nosičů informace, účelné kombinace frontálního, diferencovaného a individuálního přístupu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 83). Autor monografie – coby dlouholetý pedagog – nekritické nadšení pro didaktickou techniku, dnes nezřídka již samoúčelnou (a práci učitele ani samotnou výuku neusnadňující, nýbrž právě naopak), nesdílí. Staromilsky preferuje osvědčenou trojici: křída, tabule, zpětný projektor. Doba on-line výuky za pandemie donutila k používání všudypřítomných prezentací. Ke škodě výuky i posluchačů. Nejhorlivějšími propagátory nejnovějších technologických vychytávek přitom bývají nezřídka ti, kdož nemají, co učit. Absenci obsahu maskují prezentacemi, kvízy, filmy, hrami apod.*

přístrojů, mechanismů a aparatur“ (dtto).⁶³⁵ Richta opěvuje mimořádnou efektivnost vyučovacího procesu na nové technické základně, ale upozorňuje i na její nákladnost.⁶³⁶

Převrat, který mají zanést *„sdělovací prostředky a didaktická technika do škol, bude patrně zastíněn obdobnými účinky ve vzdělání dospělých“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 84). Převratně zde mají působit rozhlas, tisk a *„zvláště televize a videomagnetofon ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 164).⁶³⁷ Richta sní o revoluci *„v celé oblasti vzdělání, jež by mohla v budoucnu úplně změnit tvář vzdělávací základny“* (tamtéž, s. 165). *„Vzniká zcela nová situace; moderní technika dostává nyní schopnost otevřít potřebný současný vhled do struktury světa, s nímž se člověk setkává, před každým a kdykoli“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 85).

Ohledně sebevýchovy agituje krátký paragraf 2. 2. 4. *„Bod, ve kterém se spojuje vědeckotechnická revoluce jako hnací síla rozvoje lidských schopnosti a zároveň příležitost k seberealizaci člověka, je utváření každého jedince jako aktivního subjektu, v předivě objektivních civilizačních pochodů“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 168). Zmíněny jsou přesahy do budoucna u přicházející generace *„jako tvůrce potenciální skutečnosti“* či hledání jednoty *„ve vnitřní ucelenosti každého jednotlivce“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 85). S potřebou *„vychovat z každého člověka vychovatele sebe sama, učinit z objektu výchovy subjekt vlastní výchovy, z člověka vychovávaného člověka vychovávajícího se, z výchovy sebevýchovu“* (dtto). *„Tato všeobecná změna ve vnitřním vztahu k sobě samému, tato práce nad sebou samým je nejsložitějším problémem, který se rozevírá před vzdělávacím systémem v příštích desítiletích vědeckotechnické revoluce; s ním stojí a padá kulturní revoluce komunismu“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 85-86). Revoluce, která opravdu nenastala.

„Má-li se člověk stát všestranně rozvinutým tvůrcem svých předmětných životních podmínek, pak je sebevýchova cestou jeho skutečné realizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle

⁶³⁵ Za pozornost stojí – dnešním ptydepe *„nekorektní“* – poznámka (jedna z nemnoha) v I. a II. vydání: *„Feminizace učitelských kádrů se jistě ukáže jako velký problém tváří v tvář této didaktické technice“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 83). Ve III. rozšířeném vydání již obsažena není.

⁶³⁶ *„... didaktická technika bude představovat v poslední třetině století jednu z největších investičních akcí ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 163).

⁶³⁷ Které podle Richty *„dávají poprvé možnost vymanit vzdělávací proces do značné míry z bezvýhodných hranic školních škamien ... a organizovat značnou část cyklu přímo doma“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 84). K jakým výsledkům vede domácí výuka s pomocí techniky ukázala pandemie Covid-19. On-line výuka po internetu přitom razí cestu, resp. prohlubuje digitální demenci dle (Spitzer, 2014, 2016).

II. vydání 1967, s. 86).⁶³⁸ Richta připomíná výzkumy „o mezích lidského intelektu“,⁶³⁹ problémy pedagogická teorie a praxe, které „se dosud nedovedly vypořádat s kvalitativními zvraty v procesu poznání a přetváření světa, především v přechodu od názorných představ klasické teorie k nenázorným, racionálním pojmům moderní vědy“ (tamtéž, s. 86-87).⁶⁴⁰

Druhý oddíl zakončuje Richtovo zdůraznění významu vzdělání: „Jestliže se perspektivně stává rozhodující hybnou silou společenského procesu věda, pak už pro současnost z toho vyplývá klíčové postavení vzdělání a školy. Bez přehánění lze tvrdit, že společnost s nejlepší vědeckou a vzdělávací soustavou zaujme v budoucnosti takové postavení ve světě, jako kdysi stát s největším přírodním bohatstvím a poté s největším průmyslovým potenciálem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 87).

⁶³⁸ „Čím všestrannější přístup k tomuto světu člověk má, tím plněji je schopen se realizovat jako člověk, tj. rozvíjet se. Všestrannost rozvoje však už nemůže být ... zprostředkována předáváním hotového souhrnu vědomostí o všem, co ve světě existuje, ale v jejich zpřístupnění, otevření před člověkem, který bude schopen zmocňovat se jich ... vlastní činností, který tedy nabude tvůrčího vztahu nejen k předmětu a činnosti, ale i k sobě samému. S rozvojem technické civilizace nebude možné chápat vzdělání jako získání určitého typu specializované kvalifikace, ale jako vytváření širokých předpokladů k stálé volbě užší odbornosti; jako osvojení metody permanentního získávání vědomostí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 86).

⁶³⁹ Které hovoří „většinou o tom, že rozvíjet schopnosti je možné bez omezení, avšak nikoli faktické znalosti ... Existuje jistá mez, která dává poznatky a zároveň kultivuje člověka tak, aby byl po celý život schopný získávat další, a tato mez orientuje výuku na osvojení struktury předmětu, je založena na přenosu dovednosti do nových sfér“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 86).

⁶⁴⁰ „V současném vývoji se stále více prosazuje lidské vytváření nové přírody – předmětů, látek a zařízení, přesahujících naturální hranice se smyslově zjištěnými znaky. V souvislosti s tím roste oblast vědeckých poznatků, které nutno uchopovat v jejich racionalitě a nelze jim jednoznačně přiřadit názorné modely. Kultivace abstraktního myšlení, osvojování logických systémů se nyní začíná rýsovat jako celosvětový problém“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 87).

II. IV. Rozvoj člověka a nové rysy civilizačního vývoje

„Moderní technika – či přesněji vědeckotechnická revoluce komunismu – se stala rodištěm nejbezprostřednějších, nejpálčivějších a nejdalekosáhlejších lidských otázek“

(Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 71)

Zaměření oddílu 3 / *Moderní civilizace a rozvoj člověka* / R. Richta představuje takto: *„Vědeckotechnická revoluce jako univerzální a permanentní proměna výrobních sil lidského života otevírá dva nové rozměry společenského vývoje: a) vědecké objevy a technické převraty stavějí celý lidský život na dynamickou půdu; b) zároveň celá sféra lidského života vstupuje potupně jako nový dynamický činitel do pohybu civilizace. V obou směrech se mezi člověkem a jeho dílem rozvíjí složitá dialektika, jejíž obraty dovádějí tradiční hranice života ad absurdum a zároveň se jim začínají vymykat“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 88). Oddíl sestává z kapitoly 3. 1. / *Vědeckotechnická revoluce mění způsob života* /, s paragrafy 3. 1. 1. / *Rozvoj člověka jako samostatný faktor*, 3. 1. 2. / *Změny v obsahu života*, 3. 1. 3. / *Utváření potřeb* /, 3. 1. 4. / *Technika a lidské kontakty* /, 3. 1. 5. / *Čas k dispozici člověku* /, resp. kapitoly 3. 2. / *Člověk v umělém prostředí* /, se subkapitolami 3. 2. 1. / *Civilizační problémy* /, 3. 2. 2. / *Kultura práce* /, 3. 2. 3. / *Tvorba životního prostředí* /, 3. 2. 4. / *Aplikace přírody a hledání domova* /, 3. 2. 5. / *Naléhavost krásy* /, 3. 2. 6. / *Zrychlení pohybu v prostoru a čase* /, 3. 2. 7. / *Technika a tělesné a duševní zdraví člověka* /, 3. 2. 8. / *Účast na civilizaci a seberealizace člověka* / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).⁶⁴¹

Kapitola 3. 1. rozebírá ústřední myšlenku, že: *„Současný pokrok vědy a techniky začíná postihovat základní dimenze lidské existence, ustálené industriálním vývojem: způsob práce i života, interakci mezi člověkem a přírodou, strukturu osobnosti i vztahů mezi lidmi“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 88).⁶⁴²

⁶⁴¹ Oproti I. a II. vydání je vynecháno písmeno v názvu kapitoly 3. 1., absentují uvozovky v pojmenování subkapitoly 3. 2. 1., paragraf 3. 2. 4. obsahuje v názvu doplnění a je přeformulován název paragrafu 3. 2. 8.

⁶⁴² III. rozšířené vydání upřesňuje: *„Různé výrobní síly mají různé antropologické charakteristiky. Proto se zásadní změny ve struktuře a dynamice výrobních sil nutně projevují v radikálních obrazech a protichůdných tendencích a významech společenského vývoje a lidského života“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 171).

Na rozvoj člověka jakožto sebeúčelu, resp. na úkoly a složitosti socialistické VTR opět cílí subkapitola 3. 1. 1.: *„Industriální výrobní systém spočíval na masovém použití hotového, daného člověka, pracovní síly:⁶⁴³ vědeckotechnická revoluce poprvé v bezprostřední realitě pozvedá všeobecný společenský rozvoj člověka, kultivaci všech jeho sil na podmínku výrobního pokroku“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 88-89). *„V tovární civilizaci dokonce klesal význam „lidského faktoru“ úměrně mohutnosti strojového vybavení; v současné revoluci na půdě výrobních sil naopak roste váha „lidského faktoru“ úměrně síle technických komponent“* (tamtéž, s. 89).

Složitost a meze VTR *„v jejích počátcích jsou v každé etapě dány tím, že se opírá o rozvoj tvůrčích lidských sil, ale tento rozvoj sama teprve vyvolává vytvořenými možnostmi. Tou měrou, jak se věda stává ústřední výrobní silou, nabývá masový rozvoj člověka, tvůrčích sil každého jednotlivce, povahy rozhodujícího parametru ve vývoji civilizace, tak jako jím dosud bylo množství kapitálu a práce“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 89). *„... celá struktura lidského života nabývá v podmínkách vědeckotechnické revoluce jiného významu, nežli měla a mohla mít v podmínkách industrializace“* (tamtéž, s. 90).⁶⁴⁴ *Úměrně pokrokům VTR „vchází rozvoj člověka jako nedílná součást a samostatný faktor do růstu materiálních výrobních sil. Jeho zvláštní pronikavost ... záleží v tom, že sdílí charakteristiku vědy: čím větších rozměrů nabývají lidské síly jako produkovaný efekt, tím mohutněji působí jako produkující příčina. Tímto zprostředkováním (pomocí jeho*

⁶⁴³ *„Pokroky průmyslové civilizace se ... bezprostředně nebo zprostředkovaně, opíraly o jednoduché vynakládání pracovní síly obrovské většiny obyvatelstva, Tato struktura výrobních sil vtiskovala celé průmyslové civilizaci své antropologické podmínky a meze: jednoduché vynakládání pracovní síly není závislé na ustavičném rozvoji lidských schopností; předpokladem je tu pouhá reprodukce pracovní síly – tak, aby přicházela druhý den před brány závodu v téže podobě jako v den předcházející ... Důsledkem je ... pohlcení masy lidských možností a schopností, jež přesahují tuto hranici“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 173, s odkazem na Marx, 1953a, s. 202, 229). U *„Grundissů“* dodejme, že in *Sešit III – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o výrobním procesu a nemajetnosti práce) Marx píše: *„Taková operace ovšem nemůže nikdy obohacovat, musí svého vykonavatele přivést na konci procesu právě tam, kde byl na začátku ...“* (Marx, 1971, s. 257) (pozn. PS).

⁶⁴⁴ *„Pod určitou hranicí civilizačního vývoje znamenal přesun materiálových a časových rezerv k „investicím do člověka“ spíše ztrátu, neboť vynaložené prostředky bud' nezpůsobily podstatné rozmnožení tvůrčích sil lidí ..., anebo vzestup tvořivých sil člověka zůstával svým vlivem na produktivní síly pod úrovní prostého rozšiřování produkce. Nad určitou hranicí se však situace obrací: otevírá se možnost účinné tvorby a společenského zužitkování vzestupu lidských schopností a s ní i mimořádná nadějnost „vkladů do člověka“; takže naopak každé opomenutí v uvolňování tvořivých sil člověka se stává hospodářsky škodlivé“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 90). III. rozšířené vydání připomíná západní *„ekonomiku lidských zdrojů“* a cituje např. D. Bella ohledně postindustriální společnosti: *„... „jsou to meze „lidského kapitálu“ spíše než finančního kapitálu, jež se staly fundamentálním elementem, omezujícím růst společnosti““* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 173, cit. Bell, 1964, s. 49).

vlastního díla) rýsuje se pro vyspělou technickou civilizaci existenční oprávnění předstihu, nutnost primátu kultivace lidských sil, rozvoje člověka jakožto sebeúčelu“ (dtto).⁶⁴⁵

„V celém dosavadním vývoji civilizace nehrály proměny v úrovni lidského života úlohu samostatné příčiny, ale spíše odvozeného, následného dokonce postranního – efektu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 90).⁶⁴⁶ „V inerci člověka – na níž byla založena průmyslová civilizace – nalézá, technicky rozvinutá společnost naopak svůj princip zkázy; v postupném stálém předstihu všeobecného lidského rozvoje před valícím se proudem hmotné techniky shledává striktní životní nezbytnost a pak i specifický princip svobody. Tato relace definuje existenční oprávnění socialismu“ (tamtéž, s. 91).⁶⁴⁷

S Richtovým závěrem, k jehož naplnění (zatím) nedošlo: „Právě v této dimenzi vědeckotechnické revoluce – totiž ve vyšším stupni kultivace tvůrčích sil a talentů pracujících, jichž zatím jen nepatrná část dochází uplatnění – je nakonec ukryta jediná reálná možnost předstížení kapitalismu; za předpokladu, že k ní socialismus cílevědomě soustředí technickou orientaci, strukturu zájmů, racionální celospolečenskou organizaci výroby a spotřeby, podněty činnorodé aktivity atd. Uvolňování zdrojů tvůrčích lidských sil nad míru ... obvyklou v kapitalismu, definuje a bude definovat zásadní krok a neklamnou známku převzetí iniciativy v soutěži; jím se – co do možností odlišuje běh vědeckotechnické revoluce na půdě socialismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 91-92).

⁶⁴⁵ „Jde o „absolutní vypracování jeho tvůrčích schopností bez jakéhokoli jiného předpokladu, než je předcházející historický vývoj, které dělá tuto totalitu rozvoje, tj. rozvoje všech lidských sil jakožto takových, nepodléhajících žádným předem daným měřítkům, sebeúčelem ...““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 174, cit. Marx, 1953a, s. 387). Zopakujme, že in Sešit V – Kapitola o kapitálu (v kontextu úvah o ekonomických formacích společnosti) se Marx ptá: „... když se sloupne omezená buržoazní forma, co je pak bohatství jiného než univerzální směnou vytvořená univerzalita potřeb, schopností, požitků, produktivních sil atd. individuí? ... než absolutní rozvinutí jeho tvůrčích vloh, s jediným předpokladem: předchozím historickým vývojem, který tuto totalitu vývoje, tj. vývoje všech lidských sil jako takových, neměřených nějakým předem daným měřítkem, činí samoúčelem? ...“ (Marx, 1974b, s. 100) (pozn. PS).

⁶⁴⁶ „Moderní pokroky v technice přinášejí prudké, nerovnoměrné pohyby; na rozdíl od průmyslové revoluce principiálně umožňují, aby se každý podílel (v té či oné míře) svým rozvojem na vzestupu civilizace, což bylo dosud nemožné; zároveň však dovádějí i živelný vývoj na straně techniky na hranici absurdity: nejsou-li zvládnuty (nebo aspoň usměrňovány) kolektivním rozumem, nutně vyvolávají disproporce, plýtvání výrobními silami, ztráty na tělesné a duševní zdatnosti lidí, civilizační katastrofy – a dokonce bytostné ohrožení člověka vůbec“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 91).

⁶⁴⁷ „Tak se naskýtá základna pro sjednocení světa civilizace a kultury, kdežto jejich disparátnost provázela průmyslový systém jako stín. Rozumíme-li pod kulturou podle dávného Kantova výroku kultivaci lidských schopností a sil, splývá v tomto smyslu vědeckotechnická revoluce s největší kulturní revolucí dosavadních dějin, protože posunuje kulturu, která dosud provázela život spíše po okrajích, přímo do jeho středu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 91). S upřesněním ohledně I. Kanta: „Vytvoření schopnosti rozumné bytosti k libovolným účelům vůbec (tedy v její svobodě) je kultura“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 176, cit. Kant, 1799, s. 391).

Změny v obsahu života rozebírá kratší subkapitola 3. 1. 2. „Člověk nesplývá se svou bezprostřední činností, nýbrž používá ji, zařazuje ji do motivací, vypěstovaných celkovým civilizačním úsilím – tedy dostává se nad ni, zná změny v obsahu lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 177). „Koloběh života, do něhož uzavřel masu lidí industriální systém kapitalismu, byl nerozlučně spojen s povahou lidské účasti ve výrobním procesu“ (dtto).⁶⁴⁸ Na rozdíl od naturálních společností⁶⁴⁹ se „v průmyslové civilizaci lidský život vymkl z hranic pouhé substance, omezení na přírodní nezbytnosti; produkce pracovní síly stala se součástí všeobecného společenského reprodukčního procesu; do životních podmínek tak vnikl historický, pohyblivý prvek, otevřela se možnost změn v hladině spotřeby“ (tamtéž, s. 178). Ovšem v souvislosti se základní strukturou života R. Richta konstatuje, že základní masa lidí zůstala „celý svůj věk v kruhu týž funkcí a významů, obnovovaných znovu každý den ...“ (dtto). „Jejich existence byla sevřena do hranic „jednoduchá cirkulace“, jež připouští nejrůznější výkyvy a pohyby, ale v podstatě vždy ukrývá pro masu lidí prostou reprodukci jejich pracovní síly ...“⁶⁵⁰ – at’ už na jakékoli úrovni – jakožto podmínku rozšířené reprodukce kapitálu“ (tamtéž).

„Látkové tvary průmyslové civilizace ... i za hranicemi kapitalismu vstřebávají fyzický a duševní fond člověka, jeho existenční obzory, styl a nároky života; udržují setrvačné hranice systému, který vyloučil rozvoj člověka či postavil nad každou jeho možnost svůj otazník. Sám člověk průmyslové epochy nese v sobě meze svých výtvorů: ve svých potřebách

⁶⁴⁸ „Ve svých představách dělník vyráběl, aby mohl žít; ve skutečnosti žil, aby mohl denně opakovat určité procesy v rozšířené reprodukci kapitálu. Pro většinu byl lidský život redukován na úroveň obnovy, reprodukce pracovní síly. Struktura spotřeby, volného času, zájmů a nároků „soukromého života“ byla pohlcena v rehabilitaci pracovní schopnosti a kompenzaci účinků jednostranné, omezené činnosti. Přesah této hranice nedovolovala mase pracujících nízká úroveň spotřeby a svobodného času, nebo byl stravován setrvačností představa žádosti reprodukčního života, anebo konečně propadal soukromí, aniž našel společenské využití“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 92).

⁶⁴⁹ Srov. (Justoň, 2012).

⁶⁵⁰ „... Taková operace nemůže ovšem nikdy obohatit, nýbrž musí svého vykonavatele na konci procesu přivést k bodu, na němž se nacházel na počátku. To nevyklučuje ..., nýbrž naopak zahrnuje fakt, že kruh jeho bezprostředních potřeb se může do jisté míry zužovat či rozšiřovat“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 178, cit. Marx, 1953a, s. 202). Upřesněme, že in Sešit III – Kapitola o kapitálu (v rámci úvah o výrobním procesu a nemajetnosti práce) Marx píše: „Taková operace ovšem nemůže nikdy obohacovat, musí svého vykonavatele přivést na konci procesu právě tam, kde byl na začátku. To ... nijak nevyklučuje, ba spíše implikuje, že okruh jeho bezprostředních uspokojovaných potřeb je schopen jistého zužování nebo rozšiřování ...“ (Marx, 1971, s. 257, s redakčním odkazem na s. 248-249 a 250-255 tamtéž). (pozn. PS). Richta ještě dodává: „Marxovo pojetí života dělníka za kapitalismu jako „reprodukce pracovní síly“ není vázána na to, zda dělník dostává lepší nebo horší plat ...; nemá tedy nic společného se ztotožňováním hodnoty pracovní síly s existenčním minimem, jež bylo naopak obvyklé u Grotia, Pettyho, Turgota, Ricarda a dalších“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 178). K teoriím mzdy v klasické (či poklasické) politické ekonomii srov. (Sirůček a kol., 2007), (Sojka, 2010).

a představách, v životní motivaci, ve které ještě samy o sobě nepřevládají tendence k rozvoji nad opačnými tendencemi“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 92).⁶⁵¹

„Počátky vědeckotechnické revoluce posouvají zřetelně všude vzhůru životní úroveň, avšak v mezích kapitalismu nestačí prolomit hranice tohoto života, změnit jeho kvalitu, převrátit úroveň života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 93).⁶⁵² „V prvních stupních nelze zřejmě uskutečnit víc než uvést hranice „reprodukčního života“ do pohybu, nahradit jej rozšiřováním životního procesu všech,⁶⁵³ teprve když přeměny činnosti, rozsah spotřeby a míra svobodného času dostoupí v důsledku technických převratů takového stupně, že práce a život nebudou navzájem pohlcovat a paralyzovat možnosti kultivace lidských schopností, nýbrž se v nich spíš posilovat a podněcovat,⁶⁵⁴ bude možno počítat s všeobecnou přeměnou, celého lidského života v ustavičný proces rozvoje člověka, který je právě tak důsledkem jako podmínkou plného chodu vědeckotechnické revoluce“ (dtto).⁶⁵⁵

Pouze tam, „kde život každého dosahuje takové úrovně, že se člověk svým tvůrčím sebeuplatněním, svým vlastním rozvojem jakožto sebeúčelem zároveň stává prostředkem rozvoje druhých, jen tam překonává společnost protiklad prostředku a cíle, opouští hranice pouhé vzájemné závislosti a nakonec může vypracovat všeobecnou součinnost, spolupráci lidí do vztahů vzájemného rozvoje člověka člověkem⁶⁵⁶ – vztahů, které jedině mohou

⁶⁵¹ S odkazy na (Cvekl, 1966) a (Marcuse, 1964). S dovětkem, že „zkušenosti socialistické revoluce jiným způsobem potvrzují Marxův a Engelsův předpoklad, že „odcizení“ obsažené v průmyslové civilizaci, se netýká jen objektivních podmínek života, ale také člověka samého, jeho vlastní subjektivity“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 179, cit. Marx, Engels, 1957, s. 142).

⁶⁵² „To je ovšem i na půdě socialismu nesmírně obtížný úkol, ukryvající řadu dramatických zápletek. Automatizace a moderní civilizační technika dovolují zkrátit reprodukční starosti člověka na minimum a uvolňují prázdný prostor za hranicemi dosavadního kruhu života; avšak jeho ustálený rytmus a formy přežívají společenské i technické příčiny, promarňují v kvantech prostředky a čas, nechávají talenty ležet ladem a lidské možnosti odtékat korytem malicherností“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 93).

⁶⁵³ „V protikladu ke kapitalismu charakterizuje Marx socialismus jako společnost zaměřenou „k neustálému rozšiřování životního prostoru společnosti výrobců““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 179, cit. Marx, 1955, s. 286).

⁶⁵⁴ „... kdy tedy „protiklad práce a požitku ztratí podklad“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 180, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 217).

⁶⁵⁵ Průmyslová civilizace byla – podle Richty – založena na materiálním protikladu, „o něž se tak či onak opírala existence všech třídních výsad v dějinách ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 180). S odkazem na J. Milla: „Ještě liberálové jako J. Mill otevřeně zdůvodňovali skutečnost, že masa lidí je zbavena vlastního rozvoje potřebou rozvoje sil ve „vyšší třídě“, jež obstarává pokrok civilizace“ (tamtéž, cit. Mill, 1821, sv. II, s. 2) – k J. Millovi a J. S. Millovi (& H. Taylorové-Millové) srov. (Sirůček, 2022b), O jaký protiklad jde? „Tam, kde je život převážně masy lidí omezen hranicemi reprodukce pracovní síly, nemohou vztahy mezi lidmi všeobecně překročit obzor pouhé věcné vzájemné závislosti ... Ve vztazích mezi lidmi se tu odráží tíž protiklad, který stravuje život člověka v průmyslové civilizaci; v tomto kruhu práce a života se člověk může stát prostředkem rozvoje druhých jen za cenu obětování vlastního rozvoje a naopak ...“ (dtto).

⁶⁵⁶ S odkazem na (Marx, Engels, 1958b, s. 450). Připomeňme, že Manifest komunistické strany, část II. Proletáři a komunisté zakončují známá slova: „Místo staré buržoazní společnosti s jejími třídami a třídními protiklady nastoupí sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech“ (cit.

založit skutečně komunistickou dimenzi života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 181).

Utváření potřeb je věnován paragraf 3. 1. 3. Lidské potřeby se prakticky neměnily (alespoň v rámci jedné generace) ve společnostech předindustriálních.⁶⁵⁷ „Průmyslová civilizace byla založena na protikladu rozvoje. Rozšiřování výrobních sil v podmínkách industrializace předpokládalo akumulaci většiny navíc vytvořených zdrojů, všeobecný vývoj se uskutečňoval na úkor omezení většiny na potřeby plynoucí z reprodukce pracovní síly. Na vrcholku soudobého civilizačního vývoje však výrobní síly překračují očividně hranici tohoto protikladu rozvoje; od určitého bodu (přechod k vědeckotechnické revoluci) se dokonce všeobecné rozšiřování spotřeby stává právě takovou nezbytnou podmínkou hospodářského růstu (životaschopnosti kapitálu v době jeho „nasyčenosti“),⁶⁵⁸ jakou bylo předtím omezování spotřeby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 93-94).⁶⁵⁹

Richta dokladuje civilizační význam „masové spotřeby“, „která v posledních desetiletích proniká do pokročilých kapitalistických zemí – třebaže v celém tomto systému využití lidských potřeb dominuje ovšem potřeba sebehodnocení kapitálu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 94). „Základní reprodukční potřeby se na určitém prahu nasycují, okruh potřeb se rozšiřuje“ (dtto). „Ovšem ani to vše se ještě na této společenské půdě nestává východiskem ke kvalitativním proměnám ve společenském a antropologickém profilu života“ (dtto).⁶⁶⁰ Kapitalismus ústí do iracionální „spotřeby pro spotřebu“,⁶⁶¹

dle <https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/ch02.htm>). Srov. též (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 76) (pozn. PS).

⁶⁵⁷ Srov. (Justoň, 2012).

⁶⁵⁸ „Nadvýroba kapitálu neznamená nic jiného než nadvýrobu výrobních prostředků – pracovních a životních prostředků – které mohou fungovat jako kapitál“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 182, cit. Marx, 1955, s. 273).

⁶⁵⁹ „Na této skutečnosti jsou založeny všechny moderní keynesovské doktríny umělého rozšiřování koupěschopné poptávky státně monopolistickými zásahy. Intenzivně rostoucí kapacita výrobních sil se buď znehodnocuje ničením, nebo transformuje v destruktivní spotřebu (zbrojení), anebo konečně zahrnuje systémem „masového konzumu““ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 94). Ve III. rozšířeném vydání Richta poznamenává ohledně Keynesova objevu, „že za určitou uzlovou čarou kapitál „není soběstačnou veličinou, nezávislou na spotřebě“, že tedy vnější podpora koupěschopné poptávky je nutná k „odročení konfliktu mezi hojností kapitálu a hojností produkce“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 182, cit. Keynes, 1983, s. 125, 219 aj.). Richta dodává, že Keynesovu koncepci nedostatečné agregátní poptávky „interpretuje současná ekonomická teorie dynamicky; určitý růst je nyní podmínkou normální funkce kapitálu“ (tamtéž, cit. Domar, 1957, s. 8). Ohledně dynamizace díla J. M. Keynesa v kontextu teorií hospodářského růstu srov. (Sirůček a kol., 2007), (Sojka, 2010).

⁶⁶⁰ Teorie „společnosti nadbytku“ (Gailbraith) či „vysoké masové spotřeby“ (Rostow) nepřímou – a jejich kritikové (Fromm) přímo narážejí na neřešitelné dilema vnitřních hranic této spotřeby; jejich přestoupení k preferenci potřeb lidského rozvoje není zřejmě v silách systému, kde pokračování v nastoupené cestě znamená převrácení racionalizované „výroby pro výrobu“ v iracionální „spotřebu pro spotřebu“. Systém z vnějška řízené spotřeby rozděluje za rychlého technického pokroku donekonečna nároky masového

přičemž se potřeby v systému masového konzumu stávají i samoučelnými, „... „vedou svůj vlastní život“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 184).⁶⁶² „Člověk sám se tu stává otrokem svého konzumu, dělá z lidské činnosti pouze jeho prostředek, zaměňuje osvojování světa přivlastňováním a konzumováním věcí“ (dtto).

Rozběhne-li se VTR „v socialistických zemích v příštích desetiletích, zvedne a zároveň také prolomí hranice masové spotřeby“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 95).⁶⁶³ „Pro socialismus není ovšem fatální nutností sledovat bezedné konzumentské peripetie technické civilizace na Západě; může poučeně zkracovat cesty masové spotřeby pomocí vědy a techniky a celospolečenské kombinace, může razit vlastní životní styl“ (tamtéž, s. 96). „Za tohoto předpokladu se každé uspokojování potřeb zvedne v cílevědomé utváření nových potřeb, odpovídajících nárokům vědeckotechnické revoluce a ovlivňujících její průběh; takže nad celým tradičním světem potřeb může postupně nabýt vrchu vlastní lidskou civilizací zrozená potřeba člověka rozvíjet se. Věk vědy a techniky zná mnoho nových komponent této potřeby. Můžeme uvést jen hlavní: potřeba tvořivé práce, potřeba stálého vzdělávání, potřeba všestrannosti a individuálního sebeuplatnění, potřeba intenzivní vnitřní jednoty osobnosti, potřeba průzračných vztahů a lidské účasti, potřeba úplné pohyblivosti a informovanosti, potřeba volné fyzické činnosti, potřeba styku s

soukromého vyžití, nastrkuje celý systém nesmyslných, fiktivních potřeb, zavléká do nich reklamou, prestiží a podbízením“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 94-95). K dílu Galbraitha srov. (Sirůček, 2019e).

⁶⁶¹ R. Richta připomíná E. Fromma: „Člověk se přeměňuje v konzumenta v jakéhosi věčného kojence, jehož jediným přáním je konzumovat více a více a stále „lepší“ věci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 183, cit. Fromm, 1960, s. 10).

⁶⁶² „Nicméně právě toto drastické vynucování růstu potřeb, toto „sebeohlušování“, tuto „civilizaci uvnitř hrubého barbarství potřeb“, označoval Marx za „civilizační moment ...“, na němž spočívá historické oprávnění, ale také současná moc kapitálu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 184, cit. Marx, 1953a, s. 198). Upřesněme, že in Sešit II – Kapitola o kapitálu (v rámci úvah o výrobním procesu a spoření dělníka) Marx problematiku formuluje takto: „... každá kapitalista sice žádá, aby jeho dělníci šetřili, žádá to však jen od svých dělníků, protože stojí proti němu jako dělníci; ani za nic to však nechce po ostatním světě dělníků, protože ti stojí proti němu jako spotřebitelé. Přes všechny „bohabojné“ řeči používá všech možných prostředků. Aby je přiměl k větší spotřebě, vymýšlí nová lákadla pro svá zboží, snaží se jim vmluvit nové potřeby atd. Právě tato stránka poměru mezi kapitálem a prací je podstatným civilizačním momentem, na ní spočívá dějinná oprávněnost, ale také současná moc kapitálu ...“ (Marx, 1971, s. 253, s redakčním odkazem na s. 219-220 tamtéž) (pozn. PS).

⁶⁶³ „Za tímto prahem reprodukčních potřeb se vytvořené a spotřebované prostředky mohou obrátit v potenciální zdroje nových lidských potřeb, kdežto pod tímto prahem vždy odplouvají v řečišti dosavadních potřeb ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 95). „Potřeby se uspokojováním zušlechťují; věci – je-li jich dostatek – naléhají na pěstění schopnosti volit, rozšiřují vnímavost; za určitou hranicí masová potřeba umožňuje rozvoj individuality; demokratizuje předpoklady lidského rozvoje; ovšem není s ním ještě totožná – přináší nepochybně i u nás problém „masového spotřebitele“, konzumentského postoje k životu, který preferuje spotřebu před lidským rozvojem (zvláště v přechodném období neuspokojení prací, nedoceníení vzdělání, slabé angažovanosti v kolektivitách a nízkého podílu na řízení říditelných civilizačních procesů vůbec)“ (tamtéž, s. 96).

krásnem i s přírodou, potřeba perspektiv – to vše jsou vnitřně nerozlučně propojené lidské nároky moderního civilizačního vývoje“ (tamtéž, s. 96-97).

Richta sní o cílevědomém modelování životního stylu za socialismu.⁶⁶⁴ Kdy se uspokojování potřeb v neposlední řadě „zvrací v utváření nových potřeb“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 186) – a to v součinnosti cílevědomých aktivit člověka odpovídajících nárokům VTR a zároveň zprostředkujících její vyšší dynamiku. „*Odhalení, vytvoření nových potřeb, kultivaci člověka s bohatými, všestrannými potřebami, označoval už Marx v protikladu k celému dosavadnímu chápání civilizace za nejvlastnější, člověku nejpřiměřenější produkci bohatství; neboť v ní se osvědčuje podstata člověka jako tvora, který se vyznačuje „bezmezností svých potřeb a jejich způsobilostí k rozšiřování“ ...“ (dtto).*⁶⁶⁵ „*Kultivace nových potřeb mění vždy povahu dosavadních potřeb, takže nad celým tradičním světem potřeb může postupně nabýt vrchu vlastní lidskou civilizací zrozená potřeba člověka rozvíjet se“ (tamtéž, s. 186-187).*

„*Věk vědy a techniky zná mnoho komponent této potřeby ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 187). Richta uvádí hlavní z nich: „*potřeba tvořivé práce, potřeba stálého vzdělávání, potřeba všestrannosti a individuálního uplatnění, potřeba intenzivní vnitřní jednoty osobnosti, potřeba průzračných vztahů a lidské účasti, potřeba úplné pohyblivosti a informovanosti, potřeba volné fyzické činnosti, potřeba styku s krásnem i s přírodou, potřeba perspektiv – to vše jsou vnitřně, nerozlučně propojené lidské nároky moderního civilizačního vývoje“ (tamtéž, s odkazem na Hermach, 1966).**

Problematika potřeb zůstává stále otevřená, včetně rozlišení potřeb absolutních a relativních⁶⁶⁶ či pravých a falešných,⁶⁶⁷ problematiky racionality potřeb⁶⁶⁸ etc. etc.

⁶⁶⁴ S odkazy na (Klein, 1966) in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 186) a odmítáním představ osvícenců, utopistů či pozitivistů (o předepisování životního řádu apod.). Richta nevolá po omezování adekvátních potřeb, naopak předpokládá jejich rozvoj a kultivaci. Srov. představy askety B. Bolzana v jeho konstrukci ideálního státu in (Bolzano, 1932), resp. srov. (Sirůček, 2022c).

⁶⁶⁵ Richta dodává: „*Potřeby masy se rozvíjejí v závislosti na výrobních silách ... Balzac měl pravdu, když tvrdil, že národové bez potřeb jsou chudí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 186, s odkazem na Marx, 1953a, s. 506). U „*Grundrissů“* upřesněme, že in *Sešit VI – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o teorii kapitálu a Smithově teorii práce) Marx diskutuje pracovní dobu jako míru hodnot a ve své poznámce píše: „... *Původně byly dobrovolné dary přírody bohaté, nebo alespoň stačilo si je přisvojit. Odedávna přirozeně ... dochází ke ... sdružování (rodina) a ... vzniká ... jemu odpovídající dělba práce a kooperace. Neboť původně chudé byly i potřeby. Ty se samy rozvíjejí teprve s výrobními silami ...“ (Marx, 1974b, s. 235) (pozn. PS).**

⁶⁶⁶ Srov. (Keynes, 1930, resp. 2021), s úvahami o lidstvu po vyřešení ekonomického problému ohledně potřeb absolutních. J. M. Keynes sní o tom, že s tím, jak hromadění bohatství ztratí společenský status se výrazně promění morální kodex. Láska k penězům jako vlastnictví má začít být vnímána coby „*odporná zvrácenost“*. Keynes sní o návratu k některým náboženským zásadám a tradičním ctnostem, kdy hrabivost

Jedna z nejkratších subkapitol celé studie, 3. 1. 4. predikuje význam informací⁶⁶⁹ v souvislosti s procesy VTR. Richta konstatuje: „Průmyslová civilizace rozbila původní svazky součinnosti a družnosti lidí, atomizovala společnost a nahradila bezprostřední působení anonymní zprostředkovanou informací“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 187).⁶⁷⁰ „Vlivem technického pokroku dostávají nyní všechny svazky mezi lidmi mnohem větší šíři a frekvenci (lidé se víc vidí, slyší, setkávají), ale z druhé strany se stávají stále zprostředkovanějšími, povrchnějšími, méně autentickými (setkávají se v autě, slyší v telefonu atd.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 97). „S růstem výrobních sil roste moc člověka ovlivnit život druhých, ale zároveň je tato moc ještě příliš slabá, aby mohla vtisknout závislosti podstatně hlubší význam; v masovém měřítku se její konkrétní kontury ztrácejí v nepřehledném předivu civilizačních souvislostí“ (dtto).⁶⁷¹

má být opět považována za neřest, lichva za přečin a láska k penězům za počínání mrzké. Keynes vychází z argumentace, že za sto let má být všichni v průměru osmkrát bohatší nežli v roce 1930. Lidské potřeby dělí na absolutní (pociťované nezávisle na situaci jiných) a relativní. Relativní „ve smyslu, že je pociťujeme tehdy, když nás jejich uspokojení vzpruží a máme pocit, že jsme lepší než naši bližní“ (Keynes, 2021, s. 95). Tyto „ukojující touhu po nadřazenosti“ (dtto) označuje možná opravdu za neuspokojitelné. Mají růst s tím, jak roste životní úroveň. Což však nemá platit u potřeb absolutních – „brzy můžeme dospět do bodu ..., kdy tyto potřeby uspokojíme ve smyslu, že budeme radši svou energii věnovat neekonomickým záměrům“ (tamtéž, s. 95). S čehož Keynes vyvozuje, pokud nepříjde další velká válka a populace dramaticky nevrůstne, že „za sto let můžeme vyřešit ekonomický problém ...“ (dtto). Jinými slovy „ekonomický problém ... není definitivním problémem lidstva“ (dtto). K (ne)naplnění zmíněných technooptimistických vizí lze dodat, že očekávání zkracování doby práce, spojovaná s mechanizací, dnes s automatizací, digitalizací a robotizací se spíše nenaplnují. Lidé mnohdy pracují déle i intenzivněji a k tomu se stírají rozdíly mezi volným časem a prací. Standardní argumentace tvrdí, že Keynes nepočítal s masivním nárůstem konzumerismu, kdy má jít o svobodnou volbu, při které se lidé rozhodli pro větší množství zábavy a hraček před kratší pracovní dobou. U rozlišení potřeb absolutních a relativních lze diskutovat roli, resp. proměny pozicních statků apod. Ohledně údajného snížení významu ekonomických problémů i ekonomů samotných lze připomínat frázi „It's the economy, stupid“, v marxistické parafrázi: „Všechno je o vlastnictví“.

⁶⁶⁷ Např. dle (Zeman, 2002, 2022), resp. (Husák, 1986) s kritikou „plýtvání“. Se „zeleným“ vyústěním: „Udržitelný vývoj je neslučitelný s plýtváním v hmotné spotřebě ve všech podobách. Plýtvání vede zákonitě k neustálému růstu hmotných společenských potřeb a tím i k dalšímu čerpání omezených přírodních zdrojů a tvorbě dalšího odpadu, jehož ekologické následky mohou ekologicky šetrné technologie pouze zmírňovat. Statky využitě na uspokojování nepravých potřeb se musí vyrobit, což si vyžaduje určité suroviny, paliva a energii, na jejich výrobu je spotřebována lidská práce, opotřebovávají se pracovní prostředky a většina těchto statků se posléze stává odpadem, s kterým jsou stále větší problémy. Uspokojování nepravých potřeb není nic jiného než plýtvání ve spotřebě, v lepším případě vyhazování prostředků oknem, v horším případě vynakládání prostředků na ničení přírody, životního prostředí a zdraví lidí, zabíjení, mrzačení a zraňování zvířat, přírody i lidí, a na deformování životního způsobu“ (Zeman, 2022, s. 141).

⁶⁶⁸ Srov. (Ševčík, 1982).

⁶⁶⁹ Tento rozměr je patrný především ve III. rozšířeném vydání.

⁶⁷⁰ V I. a II. vydání zní závěr věty takto: „... a nahradila bezprostřední působení anonymní vzájemnou závislostí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 97).

⁶⁷¹ Z jedné strany působí dále stlačení masy pracujících pod jednu střechu velkých výroben, kanceláří a prodejen, a zároveň vystupuje přesytenost formálními vztahy; odtud útek do soukromí, rodinného kruhu. Napětí mezi „všeobecností“ ve sféře práce, vnějších styků, obstarávání, emocionálností a důvěrností ve sféře přátelství a rodinného života je zatím příliš velké, aby jedno mohlo být „vyrovnáváno“ druhým, a únik do intimity emocionálního života bývá často marný. Z druhé strany se však naopak ozývá postupující osamění člověka v plně mechanizovaných halách, u automatických řídicích pultů apod., jež natolik zasahuje lidskou osobnost, že se vynucuje zvláštní systém odměn („plat za osamění“) a vyvolává zcela novou a perspektivně ...

„Perspektiva budoucnosti musí na dlouhou dobu počítat s atomizací společnosti; obrat může do ní vnést nakonec zjištěný fakt, že v kolektivech tvůrčí práce dává „přirozené“ spojení samoty a styku některé nové možnosti, jež patrně harmonizují s vyšší strukturou lidské součinnosti, s typem vzájemného rozvoje, v němž obohacování každého je společnou podmínkou. Tím obtížnější bude ovšem dostát nárokům těchto vztahu (i v beztrždní struktuře)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 98). „Technický rozvoj, poskytne v dohledné budoucnosti nové podmínky pro lidské kontakty ...⁶⁷² V určité době se stane možným kdykoli cokoli na světě vidět a slyšet z kteréhokoli jiného místa. Už samy tyto technické podmínky sdílnosti donutí každého člověka zmocnit se nové odbornosti: totiž být odborníkem v lidských vztazích“ (tamtéž, s. 98-99).

Se závěrem, že VTR „zřejmě nesmírně rozšíří a zkomplikuje svět lidských kontaktů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 189). „Jednak tím, že zprostředkovanost spojovacích kanálů otevře cestu univerzální informaci právě tak jako dezinformaci. Jednak tím, že promění vztah člověka k informaci ve stejně fundamentální problém, jakým byl vztah člověka k věcem (a vlastnické formy tomu odpovídající) v průmyslové epoše“ (dtto). Richta i zde projevuje pozoruhodnou jasnozřivost, namátkou ohledně nebezpečí manipulací a dezinformací umocněného moderními technologiemi.

Ohledně dopadů nových technologií na lidské kontakty a vztahy není R. Richta až tak jednoznačně optimistický jako v jiných sférách.⁶⁷³ Varovně připomíná např., že: „Už dnes spojovací technika alespoň potenciálně rozbíjí všechny bariéry soukromí; vystavuje celý

směrodatnou potřebu lidské blízkosti. Odtud obliba besedování, přátelských part. Ostrý nedostatek volných lidských styků je průvodcem této etapy civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 97-98).

⁶⁷² R. Richta předpovídá využití „nových principů přenosu a uchování informací v důsledku pokroků radiotechniky a elektroniky (miniaturizace, „vlnovody“, lasery apod.), v důsledku utváření systému telekomunikačních družic a mezinárodního propojení sítě počítačů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 188). Píše o blízké telefonizaci všech domácností v hospodářsky vyvinutých zemích. V další dohledné době má následovat „videotelefon“ či „telex“. Zmiňuje též perspektivu „do každé domácnosti počítač“, zapojený na obrovské informační a vyučovací centrály ...“ (tamtéž, s. 189).

⁶⁷³ Srov. varování před digitálními médii, jejichž užívání dlouhodobě škodí duchu i tělu podle (Carr, 2017) či (Spitzer, 2014, 2016). „Přeneseme-li intelektuální práci na digitální média, pak už ji nevykonává náš mozek. Když používáte auto, atrofuji vám svaly. Když používáte GPS, atrofuje vám mozek“ (Spitzer, 2014, s. 4 přebalu). Digitální média (počítače, smartphony, herní konzole, organizéry, navigace i televize) proměňují životy, u dětí a mladistvých klesá schopnost učení a výsledkem jsou poruchy pozornosti a čtení, úzkost a otupělost, poruchy spánku a deprese, nadváha, sklony k násilí a úpadek společnosti. Pokud digitálním médiím dovolíme, aby převzala kontrolu nad našimi životy, dostaneme kybernemoc – „K následkům tohoto stavu patří stres, nadváha, deprese i poruchy spánku. U dětí se špatně vyvíjí motorika, jazyk i schopnost empatie“ (Spitzer, 2016, s. 2 přebalu). K toxicitě smartphonů, kyberstresu etc., resp. negativním dopadům soudobé digitalizace na vzdělání, sex, lidské vztahy apod. srov. (Spitzer, 2014, 2016). Včetně návrhů řešení v podobě správného dávkování digitalizace života. A otázkou, proč v dnešní době, plně všemožných regulací a zákazů, nejsou adekvátně regulována také digitální média a šířeji digitální informační a komunikační technologie? S realistickou opovědí, že „dealeři digitalizace“ jsou příliš silní, mocní a bohatí.

život člověka očím a uším celého světa“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 189). „Nebude-li v budoucnosti problémem podle libosti informace předávat a získávat, stane se naopak obtížnou otázkou informace rušit, tlumit, regulovat, cílevědomě volit a ovládat ...“ (dtto).⁶⁷⁴

O disponibilním, resp. volném čase za kapitalismu i socialismu přemýšlí R. Richta v paragrafu 3. 1. 5. „Volný čas se zrodil jako masový jev v lůně industriální společnosti v důsledku postupného zkracování pracovní doby pod minimum nutné k reprodukci pracovní síly; je výsledkem technického rozvoje a zároveň autonomním činitelem dalšího uvolňování a tvorby lidských sil ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 99).⁶⁷⁵ III. rozšířené vydání připomíná, že: „Společensky vzato představuje klid dělníka v průmyslové civilizaci dobu reprodukce jeho pracovní síly ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 190).⁶⁷⁶ Richta v tomto kontextu zdůrazňuje společenské podmínky setrvačných mezí a stěsnávání obsahu volného času (do tradičních životních hladin) i při jeho prodlužování – „a tak opět likvidující jeho specifický lidský rozměr“ (dtto).⁶⁷⁷

„I když volný čas ztratil v socialismu svou protikladnost, nese v sobě dosud rozpory svého původu, rozpolcení, fixované v látkových tvarech industriálního systému“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 99).⁶⁷⁸ „Podle některých poznatků antropologie a

⁶⁷⁴ Srov. kritiku zkarikované tzv. informační společnosti, ve které nadměrné množství informací člověka „vytěžuje a zatěžuje“ natolik, že nemá na myšlení čas in (Klaus, 2022, s. 11). S připomenutím, že vědění není hromadění či prostá konzumace informací, přičemž velká množství neutříděných a nezařazených informací ničí myšlení. Nelze opomíjet absorpční kapacitu člověka (včetně času, věnovaného na vyhledávání informací) na straně poptávky po informacích a na straně nabídky snadné, módní i lákavé šířením nadbytku informací pomocí informační a komunikačních technologií. S kritikou soudobé módy krátkých textů, „výkřiků“ bez kontextu a souvislostí. „Zánik myšlení – jako doprovodný jev nadprodukce nesmyslů – znamená, že se informační společnost stává stále více svou vlastní karikaturou“ (dtto).

⁶⁷⁵ „... do té míry, že technicky vyspělá společnost se někdy koncipuje jako „společnost volného času“ (Dumazedier) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 99) – s odkazem na (Dumazedier, 1962) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 189). „Ve srovnání s vnějšími mezemi práce v průmyslovém systému vzbuzuje někdy přibývajících sféra volného času silné antropologické naděje; bývá pojímána dokonce jako výlučné rodiště lidského rozvoje ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 189-190, s odkazem na Friedmann, 1950).

⁶⁷⁶ S odkazem na (Marx, 1953a, s. 440) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 190). Dodejme, že in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (v kontextu úvah o procesu oběhu, realizaci a době oběhu) Marx např. konstatuje: „Cílem společenství, individua – i podmínkou výroby – je reprodukce těchto určitých výrobních podmínek a individuí, a to jak jednotlivě, tak i v jejich společenském roztržení a vztazích – jako živých nositelů těchto podmínek ...“ (Marx, 1974b, s. 159).

⁶⁷⁷ „Odtud ... skeptický názor, že žádné rozšiřování z volného času nikdy neudělá prostor pro rozvoj, sebeutváření člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 190). S odkazy na H. Schelskyho či H. Arendtovou.

⁶⁷⁸ S odhady pro ČSSR dle (Červinka a kol., 1966) – „... na volný čas zbývá kolem 15 %; avšak z toho opět většina připadá na odpočinek a pasivní zábavu, jež buď kompenzují povahu práce a jednostrannosti civilizačních podmínek, nebo jsou pouhým jejich setrvačným prodloužením; sotva polovina z toho ... může představovat skutečně čas k dispozici člověku ..., zasvěcený ... tak či onak rozvoji člověka (asi 3,2 % je podíl

psychologie by masové účasti ve vědeckotechnické revoluci (spojení práce a vzdělání atd.) bylo možno dosáhnout teprve, když míra času k dispozici člověku překročí určitý práh ... To by předpokládalo zkrácení pracovní doby pod 40 hodin a perspektivně na 30 hodin týdně, při asi 40týdenním pracovním roku ...; a dále ještě vydatnější omezení časových nákladů na reprodukci pracovní síly (asi na 15 hodin týdně)“ (tamtéž, s. 99-100).⁶⁷⁹

R. Richta připouští obtíže při „rozhodnutí o tom, jakým směrem se má perspektivně ubírat zkracování pracovní doby (zda zkracovat den, týdny, rok, pracovní věk v mládí nebo ve stáří atd.), poněvadž každé uvolnění znamená zátěž na jiném místě a naopak“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 100).⁶⁸⁰ „Rozšiřování volného času dá vyniknout jeho význačnosti. Rozhodující totiž není jen míra, ale také obsah volného času“ (dtto).⁶⁸¹

R. Richta diskutuje trendy využívání volného času. „... V žebříčku činností ve volném čase v průmyslově vyvinutých zemích objevuje se na prvním místě sledování televize ... návštěva kina, poslech rozhlasu, četba novin a časopisů – tzv. „masová kultura“, jež hraje svébytnou a zatím nezastupitelnou roli“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 101).⁶⁸² „Rovněž ve sportu se zatím zřetelně reprodukuje základní protiva, průmyslové civilizace (řídící a výkonné práce) v podobě dvojice špičkového sportovce a diváka“

sebevzdělání, dále kulturní činnost, technická tvořivost, přemítání a besedování, cestování, společenská participace, aktivní zábava a sport apod.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 99).

⁶⁷⁹ „To by proměnilo čas k dispozici člověku v nejvýraznější položku v lidském životě, udělalo z doby volna rodiště nových sil člověka a společnosti a znamenalo ve skutečnosti výrazný převrat v hranicích možnosti a nutnosti lidského života vůbec“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 100).

⁶⁸⁰ „Například zkrácení denní i týdenní pracovní doby v určité dimenzi vede k růstu produktivity u jednoduché práce; pro tvůrčího pracovníka dokonce roční volno ... se dnes ve světě považuje za zařízení veskrze produktivní. Naopak předčasný odchod do penze v době prodlužování věku zbytečně přesouvá úkoly na pracovníky druhých generací a působí rušivě na celkovou tvorbu společenských tvůrčích sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 192).

⁶⁸¹ „... pod určitým prahem životní úrovně převládá silná tendence využít volného času ke zvýšení příjmů (tzv. druhé zaměstnání apod.). Stejného druhu korelace jsou prokázány pro jednoduchý, monotónní charakter práce a způsob naplňování volného času, jež citelně omezují jeho humanizující možnosti. Nestačí ... samo o sobě zvýšení množství volného času k tomu, aby se stal zdrojem tvořivých sil. Bude k tomu třeba ... modelování, hledání účinných prostředků, jak na jedné straně ... zvyšovat svobodu volby (bez ní volný čas ztrácí ... kvalitu), a na druhé ... stimulovat vznik subjektivních potřeb, které jsou v souladu s rozvojem ... jedince a tím i sil společnosti ovšem bez vulgárního utilitarismu, neboť škála podnětů a zážitků, rozvíjejících ve volném čase ... osobnost, je nesmírně pestrá“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 100-101). S odkazem na (Filipcová, 1967) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 192).

⁶⁸² „Soudobé pokroky vědy a techniky prostupují stále více stěnami „masové kultury“. Síť prostředků masového působení se diferencuje, člení – bude tedy poskytovat mnohem vydatnější zdroje individuální volby a přesouvat těžiště v aktivní zábavu. Je pravděpodobné, že jednostranný tok informací v mass-mediích se nakonec vůbec změní v mnohostranný – a to by podstatně zasáhlo do povahy „masové kultury“, rozšířilo nároky aktivity“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 101-102). Richta připomíná i „nedocené potenciální možnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 193) socialismu v tomto.

(tamtéž, s. 102).⁶⁸³ „Rozpory ukryvá i domácí kutění, které v poslední době vyrůstá někdy v časově největší položku ...“ (dtto).⁶⁸⁴ S vyústěním: „Shledává-li věk vědy a techniky skutečné bohatství, ukryté ve volném čase, v mnohostranné tvorbě lidských schopností, padá pro něj abstraktní protiklad k práci, pokud se mění v tvůrčí činnost, a naopak. Sféra času k dispozici člověku (osvobozeného pro lidský rozvoj) nahrazuje na této čáře „pracovní dobu“ ve funkci míry společenského bohatství“ (tamtéž, s. 103).

Přičemž již Marx psal, že tam, „kde práce splývá s tvořivým činným sebeuplatněním, které je zároveň rozvojem člověka, padá abstraktní protiklad práce a volné času a „disposable time“ se stává totální mírou bohatství lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 195, s odkazem na Marx, 1953a, s. 599).⁶⁸⁵

Kapitolu 3. 1. pečeti otázka: „Avšak jaké páky otevrou člověku vítězství nad vlastní netečností a strnulostí, které měl Lenin za nesnadnější a podstatnější než vítězství v mocenském střetnutí?⁶⁸⁶ Které zdroje vyhraní v nitru člověka svobodné rozhodnutí k vlastnímu rozvoji? Za určitých podmínek se může ukázat jako rozhodující systém

⁶⁸³ „Ve spoluúčasti hledá divák přerušení každodenního života s dominantou nevzrušivé práce a prázdna, uvolnění ze složitých závazných vazeb lidí do jednoduchých průzračných pravidel spravedlnosti a družby, pocit neomezeného sebeurčení a práva volby, odepřeného industriálním mechanismem atd. Jde jistě o iluzorní kompenzaci mezi reálného života v průmyslové civilizaci. Zároveň však o jisté náznaky nových potřeb, jež se pak reálně uplatňují v aktivním masovém sportu. Předpokládáme, že vyšší rozvoj technické civilizace výrazně posílí aktivní sportování (nikoliv ovšem špičkové), oproti přechodnému stadiu, ovládanému spíše diváckou zábavou, a udělá z něho základní nutnost lidského rozvoje v době silné intelektualizace práce – objektivní i subjektivní potřebu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 102).

⁶⁸⁴ „Vysvětlení není jen v užtku, který taková záliba přináší; spíše naopak, značná část výsledku by se dala opatřit snadněji koupí či službami. Avšak bezprostřední styk s předmětem, fyzická činnost (jako kompenzace jednostranné duševní práce), průhlednost realizace (oproti rafinované moci aparatur), svobodná hra lidských sil, mající účel sama v sobě (oproti zvnějšku řízené práci) – to jsou hodnoty, jež vyhovují člověku v průmyslové civilizaci, pokud nedošlo ke změně v práci. Prosperita průmyslu „udělej si to sám“ je výmluvná. Napovídá rozsah tíhnutí k tvůrčí činnosti (ovšem zároveň ji někdy zbavuje společenské užitečnosti). Některé progresivní koničky se však s rozšířením volného času stanou jistě základnou nového tvůrčího uplatnění nejednoho kutila“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 102-103).

⁶⁸⁵ Upřesněme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o procesu oběhu a člověku jako fixním kapitálu) Marx uvádí: „Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase působí zpětně na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla ... Z hlediska bezprostředního výrobního procesu může být pokládána za produkci fixního kapitálu, přičemž tento fixní kapitál je sám člověk. Rozumí se ostatně samo sebou, že sama bezprostřední pracovní doba nemůže zůstat v abstraktním protikladu k volnému času – jak se její z hlediska buržoazní ekonomie ... Volný čas – který je i dobou oddechu i dobou pro vyšší činnost – samozřejmě přeměnil toho, kdo jím disponuje, v jiný subjekt, takže jako tento jiný subjekt pak také vstupuje do bezprostředního výrobního procesu. Vzhledem k člověku, který teprve vzniká, je tento výrobní proces zároveň školou disciplíny a vzhledem k člověku, který již vznikl a v jehož hlavě existuje akumulovaná vědění společnosti, představuje praxi, experimentální vědu, vědu materiálně tvořivou a zpředmětňující se“ (Marx, 1974b, s. 343-344). K ideji člověka jako fixním kapitálu, resp. pojmu všeobecné práce či všeobecná síla lidské hlavy srov. (Neužil, Heller, 2005) (pozn. PS).

⁶⁸⁶ S odkazem na (Lenin, 1955, s. 405) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 196).

příležitostí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 103).⁶⁸⁷ S připomenutím, že: „Hranice činností, potřeb a sklonů reprodukčního života v industriální civilizaci mají drtivou sílu inerce i tehdy, když revoluce strhla společenské zábrany a technické převraty podkopaly jejich existenční oprávnění. Ale člověk není neměnný, jak tvrdí antropologie, vycházející ze zkušeností mas v dosavadních dějinách.⁶⁸⁸ Jeho motivační struktura je otevřena jeho vlastnímu dílu ...“ (dtto).

Kapitolu 3. 2. otevírá konstatování, že svět, *„který dnes obklopuje člověka, není už dávno nedotčenou přírodou: ze všech stran je zasažen, uzpůsoben lidským úsilím. Dostává povahu druhé, člověkem dosazené přirozenosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 104). „Lidé se nemohou zmocnit podmínek vlastního života dřív, než je sami vytvoří. Ale tou měrou, jak je na sebe vrší, jsou zase těmito podmínkami sami formováni a limitováni. Člověk sám přestává být pouhou naturální bytostí, stává se ze všech stran společenskou, civilizací vypracovanou individualitou. Povaha jeho díla, vtesaná do prostředí, v němž žije, rozhoduje o jeho vlastním rozvoji“ (dtto).*

Civilizační problémy naznačuje krátký paragraf 3. 2. 1. *„V průmyslové civilizaci, rozvinuté kapitalismem, se člověk vymanil ze závislosti na přírodních živlech za cenu, že se stal závislým na vlastních výtvorech – na látkách, jimž dal tvar, a silách, jež uvedl do chodu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 104). „V tovární práci a životě vzniká umělé prostředí, jež neharmonizuje plně s biologickými a psychickými rysy, v nichž se vyvíjel lidský život po tisíciletí ... Uprostřed produktů vzájemné součinnosti lidského společenství se připadá stál osamocenější a ze všeho nejméně člověkem“ (tamtéž, s. 104-105).⁶⁸⁹ „Toto převrácení (odcizení) je neodlučným fenoménem průmyslové civilizace. Jeho společenského života a vláda společného živlu – kapitálu – nad pestrým koloběhem věcí a snah“ (dtto). „Co tu člověka dusí, není přemíra techniky (jak se domnívá romantika), ale*

⁶⁸⁷ *„Od práce přes vzdělání, spotřebu i volný čas existuje široká škála velkých i malých příležitostí pro rozvinutí ... lidské tvořivosti ... Perspektivně je na čase myslet na novou funkci závodu (stejně jako škol). Na síť domů techniky, vědy a kultury. Na kluby tvořivosti přístupné všem, kdo pocítí potřebu najít aktivní styk se světem techniky a vědy. Na zkušenosti sovětských „byr“ technické tvořivosti, příp. veřejných (i soukromých) tvůrčích laboratoří ... zatím je příliš málo známo o vzdálenosti, jež se klene mezi vědeckotechnickou revolucí a motivací života miliónů lidí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 103-104).*

⁶⁸⁸ *„Protiklad mezi Marxovou koncepcí člověka jako tvárné bytosti, schopné sebezvoje, „opravdového zrušení sporu mezi existencí a podstatou“ ... a tradiční antropologií založenou na neměnnosti člověka ... tvoří hluboký základ rozdílů v pojetí soudobé civilizace; zavdává stále podněty k útokům na Marxův „futurismus“, „antropologickou eschatologii“ apod.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 195, s citací Marx, 1961, s. 92, resp. odkazem na Klages, 1964, s. 30 aj.).*

⁶⁸⁹ *„Při obsluze mechanických pásů, v kole městských aglomerací, ve vazbách průmyslové hierarchie (s jejím fatálním oddělením práce a intelektuálních sil) shledává člověk své vlastní dílo jako věcně nezávislou moc“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 105).*

její omezený, nedokonalý vývin, jednostrannost umělého životního prostředí, takže velká část pracujících v něm není svým životním projevem pánem, ale obsluhou; nenachází podmínky rozvoje, ale převážně jen reprodukce dané existence, Marxova kritika průmyslové civilizace kapitalismu koncipovala překonání odcizení jako radikální přetvoření nejen společenských, ale i odpovídajících technických podmínek, a vytvoření civilizace, v níž by se z každého článku životního prostředí ozýval element lidského rozvoje, vycházela vstříc síla lidské součinnosti“ (tamtéž, s. 105-106).

III. rozšířené vydání se o odcizení vyjadřuje šířeji: „Člověkem vytvořené podmínky vlastní činnosti se tu jeví jako cizí moc nad člověkem, která je nejen nezávislá na chtění a počínání jednotlivců a jejich souhrnu, ale dokonce lidské chtění a počínání řídí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 197), s odkazy na klasiky.⁶⁹⁰

Richta uzavírá: „Do jistých mezí, je-li technika slabá svírá a ovládá člověka; naopak je-li dokonalá a všestranná, umožňuje člověku jeho vlastní rozvoj. Automatizace výroby, moderní spotřební technika, komunikační a urbanistické prostředky, to vše dnes začíná vyřazovat lidskou obsluhu předmětného světa a dovoluje nakonec proměnit civilizaci ve službu člověku:⁶⁹¹ v adaptaci výrobního procesu, v konstrukci životního prostředí atd. pro kultivaci lidského subjektu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 106).⁶⁹²

Na kulturu práce je zaměřena stručná subkapitola 3. 2. 2. „Tovární práce udělala z pracoviště sféru holé nutnosti, oblast vydávání lidských sil. Zjednostranila práci i její

⁶⁹⁰ R. Richta poznamenává, že právě „tímto odcizením Marx a Engels definují odcizení ...; zdůrazňují, že jde o „převrácení – skutečné, nikterak jen míněné“ ..., že jde o celou historicky nutnou etapu, ve které kapitál vynucuje tvoření bohatství na úkor většiny“ (tamtéž, s. 197-198, s odkazy na Marx, Engels, 1958c, s. 48, resp. Marx, 1953a, s. 716). Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o předkapitalistických poměrech) Marx píše: „Protože za existence kapitálu a námezdní práce se výroba ... předmětného těla činnosti děje v protikladu k bezprostřední pracovní síle ... – tento proces zpředmětňování se ve skutečnosti jeví z hlediska práce jako proces zcizování a z hlediska kapitálu jako proces přivlastňování cizí práce –, je toto převrácení a zvrácení skutečné, nikoli jen myšlené, existující jen v představách dělníků a kapitalistů. Ale tento proces převrácení je zřejmě pouze historická nutnost, nutnost pouze pro rozvoj výrobních sil z určitého historického východiska čili základny, vůbec to není absolutní nutnost pro výrobu; naopak, je to nutnost pomíjející a výsledkem a účelem (imanentním) tohoto procesu je zrušit samu tuto základnu stejně jako tuto formu procesu“ (Marx, 1977, s. 104) (pozn. PS).

⁶⁹¹ „J. D. Bernal charakterizoval perspektivu spojenou s výboji moderní vědy: „Nebude to už otázka uzpůsobení člověka pro svět, ale uzpůsobení světa pro člověka“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 199, cit. Bernal, 1939, s. 379).

⁶⁹² „Umělé prostředí se dnes zevšeobecňuje, zasahuje krok za krokem všechna dřívější naturální útočiště. V civilizaci příštích desetiletí se každý tak trochu ocitne v postavení kosmonauta, pro něhož je umělá rekonstrukce a ovládnání elementárních existenčních podmínek otázkou života a smrti: společnost, která by nebyla s to ovládnout tvorbu vyváženého umělého prostředí, obrátit globální a často disproporční výboje techniky k prospěchu člověka, by nepochybně šla vstříc devastací přírodních podmínek a tragickému narušení biologické a duševní rovnováhy člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 106). Tento odstavec in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 211) uzavírá subkapitolu 3. 2. 4.

motivaci a naopak zkomplikovala chod aparatur tak, že se stal pro jednotlivého pracujícího nepřehledným. Postavila věcný efekt nad antropologický; místo adaptace výrobních prostředků vyhlásila jednoznačně program adaptace člověka (a dokonce jeho nemilosrdné selekce)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 106).

„V období, kdy se výrobní funkce dělníka redukovaly převážně na nemnoho monotónně se opakujících fyzických operací, stačilo, aby v technologii i v konstrukci byly respektovány elementární antropometrické požadavky. Odtud vyšel Taylorův systém⁶⁹³ a psychotechnika, propracovávající nejvhodnější způsob pohybů, návyků, organizace pracovního místa a rytmu a vůbec použitelnosti člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 106-107).⁶⁹⁴ „Na vyšších stupních technický rozvoj silně intelektualizuje a komplikuje práci; přesouvá problém „strojová soustava – člověk“ (s pravidlem adaptace člověka) do nové roviny „člověk – automatická zařízení“. Zde se do čela dostává adaptace techniky a organizace ...“ (tamtéž, s. 107).⁶⁹⁵

„Význam kultury práce v době technických převratů prudce roste. Vedl k vytvoření vědecké disciplíny, která se snaží využívat poznatků psychologie, sociologie práce a fyziologie přímo v projekci a konstrukci a řešit její problémy na nejvyšší koncepční úrovni (ergonomika) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 108).⁶⁹⁶ „S růstem tvůrčích

⁶⁹³ S odkazem na (Taylor, 1911) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 199). „Taylorův princip „jediné nejlepší cesty“ ..., dosahující celý systém racionálních metod používání člověka jako jednoduché pracovní síly. Ale čím pokročilejší byly technické a organizační struktury ... tím zřetelněji se vynořovaly jeho vnitřní meze, spočívající ve ztotožnění člověka s pracovní silou, se strojem. Tím více proto podléhala taylorovská racionalizace kritice, opírající se o širší respektování hladiny lidských parametrů výrobního procesu, jako jsou mezilidské vztahy ...“ (tamtéž, s. 199-200, s odkazem na Mayo, 1933).

⁶⁹⁴ „Pokud se socialismus opírá (a bude se dosti dlouho opírat) o industriální systém, bude pro něj vyvstávat ... nutnost vyrovnat se s požadavkem nejefektivnějšího, „nejdůstojnějšího“ pracovního prostředí, tj. ovládnout problémy úspornosti pohybů, rozmístění a režimu práce, využití poznatků o vlivu osvětlení, hluku, prašnosti, pachu, barev atd. a zároveň ... odstraňovat záporné vlivy strojového výrobního systému na pracujícího ... technizací fyzicky obtížných a stereotypních operací“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 107).

⁶⁹⁵ S otázkami: „Jaká množství informací jsou pro člověka optimální? Jaké sociální a psychické okolnosti mění jeho iniciativu a akceschopnost?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 201). Richta zmiňuje v USA a Anglii „praktickou síť průmyslové sociologie („Human relations“) a průmyslové psychologie (obdobně „paternalismus“ v NSR a Itálii apod.), která ukryvá značnou objektivní cenu, přestože je neustále zneužívána proti dělnickému hnutí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 107).

⁶⁹⁶ „Stále více doléhá potřeba celé sítě sociologie a psychologie práce ... při velkých závodech, oborových ředitelstvích, konstrukčních útvarech a technických školách i v systému základního výzkumu, jež by zvedla na vědeckou úroveň péči o kulturu pracovního prostředí, o profesionální orientaci a osobní perspektivy, o rozmístění pracovníků a motivaci práce atd. a nakonec ztvárnila v celé moderní výrobní soustavě lidský zřetel“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 108).

prvků v práci bude se pravděpodobně přesunovat těžiště k individuální péči o kultivaci lidských schopností v práci“ (dtto).⁶⁹⁷

Pasáž 3. 2. 3. píše: „... dějiny moderní civilizace jsou povýtce dějinami měst ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 203).⁶⁹⁸ „Od počátku industrializace tvrdošijně působí centripetální tendence k velkým městům (na podkladě průmyslových aglomerací) a k vertikalizaci jejich kompoziční skladby při současném odumírání menších, převážně zemědělských sídel“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 109).⁶⁹⁹ „Za určitou hranicí se ... město převrací ve slepou uličku oné megalopolis, v níž obrovské nakupení civilizačních zplodin vrací znovu člověka před problém obyvatelnosti Únik z velkoměst – masové šíření druhých, horizontálně k přírodě přimknutých sídel rekreačního charakteru – je ... průvodním zjevem jejich živelného růstu ...“ (dtto).

Richta predikuje, že VTR zasáhne do procesu urbanizace v několika směrech: „a) uvolní soustředování kolem průmyslu, avšak z druhé strany zesílí přitažlivost vědeckých a kulturních center ...; b) pokroky dopravy posunují značně proporce, v nichž vzdálenost může být ... zastoupena rychlostí. Právě v té míře objevuje se tendence k jisté dezintegraci, či spíše strukturování měst ...;“⁷⁰⁰ c) moderní směry ve stavebnictví, jež počítají s využitím nových materiálů ..., a pokrok v hromadné přípravě inženýrských sítí vnáší do úvah nový moment;⁷⁰¹ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 109-110).

Konstatovány jsou obraty v řadě urbanizačních projektů, s důrazem na „prudký růst významu lidského rozvoje, lidských potřeb a lidského zřetele vůbec ... Dá se předpokládat, že vědeckotechnická revoluce odstraní tradiční kontrasty města a vesnice ...“ (Richta a kol.,

⁶⁹⁷ „Přivádějí-li místy už dnes hlediska inženýrské psychologie, ergonomiky, k rekonstrukci neladných, neupravených, věčně rozestavěných a černých siluet továren v účelně sladěná, esteticky koncipovaná, úhledná pracoviště spíše laboratorního typu, zasazená do zeleně a vybavená moderní hygienickou technikou, naznačují tím budoucí možnosti celkové změny ve funkci pracovišť v lidském životě“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 108-109).

⁶⁹⁸ S odkazem na (Mumford, 1961).

⁶⁹⁹ „Rozhodující váhu tu měly živelné hospodářské zřetele: město a jen město dávalo potřebné existenční podmínky a mohlo zároveň poskytovat vyšší civilizační úroveň jak hmotným vybavením (doprava, obchodní síť, služby), tak technickým i hygienickým standardem bydlení (osvětlení, vodovod, kanalizace, plyn, otop, telekomunikace) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 109).

⁷⁰⁰ „Tento postup nejspíše v budoucnu pomůže překlenout rozdíly mezi městem a vesnicí, kde bude narůstat prvek rekreace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 110).

⁷⁰¹ „... netradiční velkovýrobní výstavba rodinných domků nového typu (řadové a atriové, domy na svažitéch terénech, mobilní obydlí atp.) může být v určitých podmínkách i ekonomicky výhodnější než výstavba vícepatrových a výškových staveb ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 110).

1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 206).⁷⁰² „Zdá se, že v příštích desetiletích najde člověk značně diferencované hmotné prostředí s možností spojovat výhody různých typů bydlení, střídat je, individualizovat. V tomto přechodu k samostatnému koncipování životního stylu, typickému pro technickou vyspělou civilizaci, leží dosud sotva dotčené zdroje utváření lidských sil ... Pro socialismus se vynořuje jedinečná příležitost: velkorysá koncepce tvorby životního prostředí ve smyslu integrace procesu bydlení, práce, rekreace, dopravy a kultury; ve smyslu intenzivní kultivace celých krajinných útvarů a přeměny struktury osídlení – jež ostatně začíná být neodlučnou podmínkou civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 110-111). „V tomto smyslu bude nakonec třeba posuzovat i proporce prostředků, jež do tvorby životního prostředí společnost vkládá ... a které budou v podmínkách vědeckotechnické revoluce nabývat stále více prvořadého významu jakožto investice do kultivace lidských sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 207). I ohledně „zelených“ aspektů zůstává pro R. Richtu na prvním místě člověk a jeho rozvoj, nikoli jako u dnešních bojů s počasím a dehumanistických „zachránců“ planety.

Oddálení člověka od přírody vlivem industrializace a urbanizace zmiňuje paragraf 3. 2. 4.⁷⁰³ „Avšak čím víc jej svazuje do přediva jednostranných, nezvládnutých umělých struktur, značně vzdálených podmínkám lidského rozvoje, tím víc v něm vyvolává novou, specifickou potřebu civilizace: potřebu přírody – styku s oním původně lhostejným naturálním okolím, jež kdysi hrálo roli nelítostné ruky osudu. Bezvýhodná oscilace mezi těmito dvěma póly prohání moderního člověka stále rychlejším tempem po nekonečné trase sem a tam“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 111).

Richta zdůrazňuje moc člověka nad přírodou,⁷⁰⁴ přičemž však současně připomíná, že „taková moc nad přírodou zároveň v určitém okamžiku vrací člověku (a společnosti) jeho vlastní meze ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 208).⁷⁰⁵

⁷⁰² „... vyváženým spojením městských a venkovských prvků, zastavěných a nezastavěných ploch a v tom smyslu uskuteční dávnou předpověď o „splynutí měst a venkova“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 206, cit. Engels, 1966b, zde podle Marx, Engels, 1958c, s. 291).

⁷⁰³ V nečíslované podobě a s kratším názvem jde o nejméně rozsáhlou subkapitolu v I. a II. vydání, kde má telegrafický charakter v podobě tří odstavců.

⁷⁰⁴ „Stoupající předmětnou moc nad přírodou, schopnost manipulovat celým komplexem věcí, jichž se dotýká, možnost úplně měnit celé své životní okolí v rozměrech celých zemí a kontinentů může člověk právem přijímat jako podmínku skutečné lidské seberealizace a jako zdroj skutečně lidského žití ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 208). „... omezený vztah lidí k přírodě podmiňuje omezené vztahy lidí mezi sebou a jejich omezené vzájemné vztahy podmiňují jejich omezený vztah k přírodě právě proto, že příroda takřka ještě vůbec není modifikována dějinami“ (tamtéž, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 45).

⁷⁰⁵ „... v průmyslové civilizaci jde totiž o pouze vnější a v tom smyslu podstatně omezenou moc, jež předpokládá vydělení člověka z přírody; ústí proto ve zredukování přírody v čirý prostředek, tj. v mechanismus, ve stroj na lidský život. Vytvořené umělé prostředí se pak zase osvědčuje jako omezující moc

„Ztráta přírodního východiska znamená opuštění jím garantovaných jistot: civilizace sama se tak nutně objevuje jako hrozba vlastní zkázy ...“ (dtto). Postup technizace našeho světa interpretuje Richta jako nezvratný – „Umělé prostředí se zevšeobecňuje, zasahuje krok za krokem všechna dřívější naturální útočiště. Není kam utéci“ (tamtéž, s. 209). Přitom ovšem: „Nezvládnutý proces technizace zvyšuje palčivou potřebu přírody a zároveň podkopává půdu pro její uspokojení“ (dtto).⁷⁰⁶

„Civilizovaný člověk se nevrací „do náruče přírody“, ale může používat uchráněné přírody jako bohatství civilizace,⁷⁰⁷ obracet ji v laboratoř pro tvorbu vlastních sil a tak obnovovat na nové základně důvěrný styk s přírodou, bez něhož by se musel v pokračující technické civilizaci zalknout“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 112). III. rozšířené vydání doplňuje aspekt hledání domova: „Čím víc soudobý člověk přesahuje přírodu, tím víc ztrácí svůj přirozený domov a je odkázán hledat jej ve světě, který sám vytváří“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 210).

Ohledně naléhavost krásy přemýšlí R. Richta v kratší pasáži 3. 2. 5. „Závody, ulice, zboží, s nimiž se setkáváme ještě dnes, dokumentují dobře skutečnost, že průmyslová revoluce vyhnala z výroby i života mas jako přebytnou estetickou dimenzi, jíž kdysi disponoval řemeslný svět“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 112).⁷⁰⁸ „Odtud vzniká předsudek, že technika a kultura či racionální a emotivní leží na opačných stranách moderního světa. Ale čím svobodněji postupuje technika kupředu, tím víc vyvrací toto plytké zevšeobecnění“ (tamtéž, s. 112-113).⁷⁰⁹

„Právě v době vědeckotechnické revoluce, kdy všechno záleží na rozvinutí lidských schopností, stává se krása a cit stejně nepostradatelným jako rozum a účelnost“ (Richta a

nad člověkem, jež redukuje samotného člověka na „denaturovanou bytost“, na mechanismus, na stroj ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 208).

⁷⁰⁶ Včetně Richtova varování před rychlou devastací krajiny v hustě zalidněné zemi, např. v souvislostmi s přelidněnými rekreačními aglomeracemi. „Zabránit ji může jen promyšlená a důsledná koncepce ochrany přírody ... Není jiné cesty než vytvářet celou záměrně koncipovanou krajinu, obdobně jako se dnes plánuje a vytváří byt či dům nebo sídliště“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 210).

⁷⁰⁷ „... může aplikovat přírodu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 210).

⁷⁰⁸ „Odpovídalo to povaze této civilizace, jejíž výrobní technika nepotřebovala už lidi s osobitou dovedností, nýbrž – jak prohlašoval James Watt – pouhé „mechanické síly“. Její měšťácká společenská forma obdobně nepočítala s pestrým kruhem lidských individualit, ale s množstvím bezejmenných, zaměnitelných jednotek práce – jak dávali najevo A. Smith a D. Ricardo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 211). Srov. (Ricardo, 1958), (Smith, 1958).

⁷⁰⁹ Richta básnický líčí, kterak se z výtvorů lidského díla začíná vynořovat „zvláštní, svébytná technická krása, obohacující lidské smysly o „nový druh vnímání a libosti“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 212, cit. Mumford, 1947, s. 357). Se zdůrazněním významu estetiky „celého komplexu předmětů, vytvářejících umělé prostředí člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 212), která má „mnohem výraznější vliv na lidskou schopnost a tvárnost, než se kdykoli dříve připouštělo“ (dtto).

kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 113).⁷¹⁰ Richta deklaruje nepostradatelnost poslání umění v současných civilizačních proměnách, v souvislosti s rozvojem individuality člověka, jeho osobitého talentu i lidských vazeb.⁷¹¹ „Pro budoucí civilizaci existuje významná korelace, na níž by se nemělo zapomínat: žádná z postav velkých vědců, s nimiž jsou spjaty počátky vědeckotechnické revoluce, dosud netrpěla nekulturností a necitlivostí k umění. Estetika je podstatnou dimenzí každé lidské tvořivé síly a její teorie tudíž klíčem k mnoha problémům technického věku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 114).

Oproti předchozím vydáním přejmenovaná⁷¹² (a doplněná) subkapitola 3. 2. 6. konstatuje, že: „Nynější pokroky ve vědě a technice se svým efektem rovnají smršťování prostoru a dilataci času.⁷¹³ Perspektivně patrně dochází k zlomu celoživotního připoutání člověka k jednomu místu, jedinému rytmu, jediné práci atd., ať už bylo dáno jeho svazkem s půdou nebo jeho vstřebáváním průmyslovou aglomerací. Pohyblivost v nejrůznějších dimenzích se stává znakem moderního člověka a zároveň novou antropologickou hodnotou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 114). „Mobilita a temporalita prorůstá výrobu i spotřebu, dotýká se i zaměstnání a povolání.⁷¹⁴ Už samy počátky

⁷¹⁰ „Pro socialismus a jeho architekturu, technickou estetiku, umělecký průmysl leží tu opět pole neomezených ... možností, ale i neodbytných nutností: v přechodném období, poznamenaném odbornou specializací v práci (soustředění na technické úsilí), je nutno počítat s jistou hrozbou jednostrannosti, kulturní ne citelnosti, které ovšem nelze čelit zdržováním vývoje techniky, nýbrž jedině kompenzací této jednostrannosti silným, vnitřně působícím a spíše nekld a spoluúčast než uspokojení budícím uměním. Teprve tam, kde práce začíná nabývat podoby celoživotní kultivace lidských schopností, tam splývá i se zdroji hlubokého citového a estetického prožitku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 113-114).

⁷¹¹ S poznámkami a odkazy ohledně prohlubování prožitků i lidské individuality. Včetně připomínání Marxe: „Rozvoj člověka a jeho sil pojímal Marx právě v jeho lidské plnosti jako vzájemnou kultivaci člověka vědou a uměním“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 214, s odkazem na Marx. 1953a, s. 593). S dovětkem: „Kdežto „... abstraktní nepřátelství mezi smyslem a duchem je nutné, dokud lidský smysl pro přírodu, lidský smysl přírody, tedy i přirozený smysl člověka, není ještě vytvářen vlastní prací člověka““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 214, cit. Marx, 1961, s. 112). Ohledně „Grundrissů“ upřesněme, že in Sešit VII – Kapitola o kapitálu (v souvislosti s úvahami o míře nadhodnoty a produktivity námezdní práce, týkajícími se konkrétně vizí redukce práce ve společnosti na minimum) Marx píše: „Svobodný rozvoj individualit, a tedy nikoli redukce nutné pracovní doby za účelem kladení nadpráce, ale vůbec redukce nutné práce společnosti na minimum, a tomu pak odpovídá umělecké, vědecké atd. vzdělávání individuí díky času, který se pro všechny uvolnil ...“ (Marx, 1974b, s. 336) (pozn. PS).

⁷¹² Původní název *Zrychlení v pohybu v prostoru a čase* byl možná výstižnější. Srov. úvahy o zrychlování tempa společenských proměn vedoucí až k „šoku z budoucnosti“ v duchu (Toffler, 1970) či pronikavém zesílení „efemerizace“ všech sfér života (ve smyslu stále rychlejšího životního tempa). Což se má týkat např. i rodinného života, jehož cyklus se má zrychlovat. S tímto má mizet další z konstant udržujících duševní stabilitu – srov (Toffler, 1970 aj.). K futurologii manželů Tofflerových srov. též (Sirůček, 2020b).

⁷¹³ „Soudobý vývoj civilizace se svým efektem vlastně rovná smršťování prostoru a dilataci času. Zintenzivňování vědeckých objevů a technických novot ... a z nich vyplývajících urychlování změn v základně lidského života překračuje jistou hranici, velmi významnou z hlediska člověka a jeho existence“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 215).

⁷¹⁴ Zintenzivnění frekvence změn je dokládána na postupu vědy a techniky i na sféře spotřeby. „Tytéž relace zvýšené mobility a temporality, jež prorůstají výrobu a spotřebu, bychom však mohli sledovat i ve vztahu k zaměstnání a povolání, ke kvalifikaci a vzdělání atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 216).

vědeckotechnické revoluce budou klást vysoký požadavek na elasticitu profese a změnu zaměstnání i bydliště, ať už z objektivních (změny v technologii) či subjektivních příčin (změny v kvalifikaci)“ (tamtéž, s. 115-116).

„Růst dopravních technik a rychlostí založil citelné změny na významech prostoru pro člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 215). „Pohyblivost se dotýká lidí v podobě jakéhosi ikarského symbolu svobodného rozletu (rychlé přemísťování v prostoru, daleké cestování); avšak v nezvládnuté podobě zároveň jako tíživá nutnost ... a zloděj volného času ...“ (tamtéž, s. 216-217). Richta varuje: „Na této půdě musíme očekávat jak pozoruhodné převraty, tak i svízelné konflikty“ (tamtéž, s. 217). „Jakkoli rychlý je rozvoj dopravních prostředků, zdá se, že probouzející se potřeba cestování po světě jej ještě přesahuje“ (tamtéž, s. 218). „S jistotou je možno říci, že cestování po světě (stejně jako uvnitř země), autentické poznávání vyrůstá v nezastupitelný a velmi účinný přístup ke kultivaci lidských sil ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 115).

„Zrychlení pohybu v prostoru i čase zasahuje dvojznačně i předměty: nebývale prudce stárnou výrobní prostředky, stroje a zařízení, zkracuje se cyklus modernizace; opotřebovávání a spotřebovávání předmětů denní potřeby dostupuje takového tempa, že se stále množí počet výrobků, jež se opravují jen do jisté míry nebo se hned zaměňují. Tyto pochody povyšují člověka nad věci, ale zároveň jej zbavují úcty k nim – tedy k vlastnímu dílu – což může ústít až do destrukčních sklonů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 116). „Zastarávání nakonec rychle postihuje všechny podmínky a vztahy lidského života: společenské, ekonomické, právní, umělecké, vzdělanostní atd. Vzniká nutnost neustále tvárné, novátorské koncepce vlastního i společenského života, a to je složitý proces, poněvadž vnitřní celistvost člověka se ... musí opírat o hodnoty založené v hlubší sféře než v proměnlivém bezprostředním povrchu. Technická civilizace nechává člověka okusit ostrou chuť prostoru a času, ale zároveň před ním rozevívá jejich bohatství“ (dtto).

Paragraf 3. 2. 7. nastiňuje dopady techniky na zdraví člověka. *„V původním procesu industrializace se zdraví základní masy pracujících stalo soukromou záležitostí – z hlediska výrobního procesu bezprostředně lhostejnou. Zároveň ovšem civilizační proces generalizoval sociální povahu nemocí (zvláště epidemií) do té míry, že si vynutil rozvinutí zdravotnické služby v celé odvětví národního hospodářství. Obě tyto vnitřní tendence*

průmyslového systému určily nadlouho zdravotní podmínky života člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 219).⁷¹⁵

Od VTR lze – podle Richty – „očekávat řadu pra zdraví příznivých momentů: přechod k tvůrčí práci, růst životní úrovně, zvládnutí většiny nemocí léčbou a prevencí. Prodloužením aktivního lidského věku přibude člověku vlastně „třetí období života“⁷¹⁶ ... se svéráznými podmínkami pra pracovní využití ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 117). S opětovným zdůrazňováním nárůstu významu lidského faktoru v současné civilizaci, přičemž se tudíž „z každé otázky lidského zdraví stává nutně celospolečenský problém ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 220).

Ani zde Richta nezpochybňuje tzv. technologický (či technický) imperativ: „Vše, co je s pomocí techniky uskutečnitelné, je dovoleno uskutečnit“ (Šimek, 2014, s. 51).⁷¹⁷ I v těchto pasážích je zřetelně patrný Richtův nadšený technooptimismus (místy hraničí snad až s technofilií) a Richtova neochvějná víra v sílu vědy, včetně přesvědčení, že věda slouží zájmům člověka a jeho rozvoje. Dodejme, že v pozdějších dílech Richta neztrácí nadšení a optimismus ohledně socialistické vědy, leč na vědu za kapitalismu nahlíží střízlivěji.⁷¹⁸

⁷¹⁵ „... industrializace zatížila všeobecné zdravotní podmínky exhalacemi, znečišťováním vod, někde přímo denaturací přírodního prostředí a deformacemi v životosprávě; postihuje pracující intenzivním, monotónním režimem práce přemírou hluku, vibrací, prašností, působením alergenů, výfukovými plyny, k čemuž třeba připojit překrmování uhlovodany, nekulturnost hromadné přepravy atd. Těmito jevy je poznamenána i u nás extenzivní industrializace ... Náprava je pomalejší než postup škod. Varovné signály svědčí a tam, že bez odborné péče, podložené strukturou zájmů, musely by se zdravotní důsledky industrializace obrátit proti člověku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 116-117).

⁷¹⁶ „Prodlužování lidského věku rozbíjí dosud vžitý rytmus aktivního života člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 220).

⁷¹⁷ Srov. etiku techniky, resp. hledání etických důvodů pro zpochybnění zmíněného imperativu in (Jonas, 1997). Včetně rizik, které generují moderní technika a technologie (s konsekvencemi např. ohledně nárůstu „prospektivní odpovědnosti“ spolu s růstem technické moci, resp. principů povinné obezřetosti či předběžné opatrnosti). H. Jonas varuje před zneužitím vědy a techniky a navrhuje model praktické morální filosofie, v němž člověk přebírá odpovědnost za svou budoucnost. Přichází z tezí, že technická praxe člověka ve skutečnosti představuje specifický způsob praxe vyžadující specifickou etickou reflexi lišící se od etické reflexe, která odpovídá každému jinému způsobu lidské praxe v minulosti. Tezi opírá o pět důvodů, které jsou zároveň popisem specifických vlastností techniky (ambivalence účinků, „nutnost“ používání, globální rozsah a dosah techniky v prostoru a čase, prolomení antropocentrismu, vzbuzování metafyzických otázek). (Šimek, 2014) přidává další znak-dimenzi techniky v podobě utopických tendencí. K etice techniky též srov. připomínání, že technika a ekonomika jsou navzájem spojeny úzkými pouty vzájemného ovlivňování, které je z jedné strany ohrožováno „technologickou totalitou“ vylučující etiku z vědeckého bádání vůbec, z druhé strany pak jednorozměrnou etikou utilitarismu ekonomie, „tyranii moci peněz“ např. v duchu papežských encyklik, resp. in (Papežská rada pro spravedlnost a mír, 2008).

⁷¹⁸ Srov. kritiku západní vědy in (Mikulinskij, Richta, 1982) atp. K závěrům studie (Kolektiv, 1973) – představené subkapitolou II. V. – patří, že příčinou antagonismu mezi VTR a člověkem není samotná VTR ani samotná věda a technika, nýbrž kapitalismus, který jejich rozvoji vtiskuje antihumanistický směr. In (Richta, 1983) zaznívá varování před podřizováním vědeckotechnického rozvoje zájmům kapitálového zisku, často proti zájmům celé společnosti atd.

„Současná věda a technika vesměs zná způsoby, jak zneškodnit dosavadní škodlivé faktory, avšak zkušenosti naznačují nebezpečné stránky hlavně přechodných období a nerovnoměrných pohybů civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 117).⁷¹⁹ „U člověka lze počítat jen s omezenými rezervami v humorálních adaptačních mechanismech a v metabolismu, takže přímé nebezpečí, jež technika přináší vlivem faktorů především chemické povahy, je možné a nutné překonat zase jen vědou a technikou“ (tamtéž, s. 118).⁷²⁰ S diskutabilním vyústěním: „Vcelku ... vyspělá moderní technika není fatálně spojena s ohrožením duševního zdraví“ (dtto).⁷²¹ Závěrečný apel zní: „Bude-li celý proces vědeckotechnické revoluce vědecky cílevědomě řízen, může spolupůsobit v nezakončeném procesu „polidšťování člověka“ (růst jeho racionálních potencií a rozvíjení jeho individuálních vloh).⁷²² Jinak by se nutně vymkl z rukou člověka vůbec a umělé prostředí by na něj dolehlo celou vahou nezvládnutého lidského díla“ (tamtéž, s. 119).

⁷¹⁹ „V přechodném období mechanizace a částečné automatizace lze čekat přetížení pozornosti a pocitu zodpovědnosti (řídící pulty), později potíže vyplývající z jednostranné duševní činnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 117-118). „Automatizace povede nepochybně k značné redukci pohybových funkcí člověka, k prodloužení doby statického zatížení, nervového a emocionálního vypětí. V tom smyslu si budoucnost vyžádá racionální regulování pohybového režimu ... tělesnou výchovou a sportem jakožto aktivním odpočinkem a důležitou formou rozvoje nejen tělesných, ale i duševních sil člověka. Obdobné nároky budou kladeny na racionální uzpůsobení výživy ... Bez těchto zásahů by mohly některé souvislosti moderní techniky naopak zvrátit vytvářející se předpoklady lidského rozvoje“ (tamtéž, s. 118).

⁷²⁰ „Vážným problémem – zvláště pro duševní zdraví – budou ovšem nepřímé důsledky technické revoluce, zprostředkované faktory společenského charakteru. Neobyčejně vzroste náročnost na vědecký výběr lidí pro jednotlivé specializace (systém kritérií i testů psychologických i zdravotních). Přeřazení lidí v důsledku masového nástupu automatizace může vyvolat konfliktové situace a druhotnou psychickou traumatizaci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 118). Srov. (Carr, 2017), (Spitzer, 2014, 2016).

⁷²¹ „Nejpočetnější skupina duševních poruch, neurózy, vzniká z emočních konfliktů a interpersonálních vztahů, kde technika je v podstatě kulisou ... Část duševních poruch v technicky vyvinutých zemích je patrně věcí diskrepance mezi počátky vědeckotechnické revoluce a životními podmínkami kapitalismu. Ve funkční kapacitě šedé hmoty mozkové jsou ještě velké rezervy, jde o vývojově mladší a tudíž adaptabilnější složku, než jsou humorální regulační mechanismy. Člověk jako druh se může vyrovnávat s rostoucím množstvím informací, zejména integrací pojmů i předáváním evidence kybernetické technice. Prudké změny životního stereotypu a zrychlování životního tempa však mohou přetížít individuální adaptační schopnosti a nepříznivě ovlivnit duševní i tělesné zdraví (hypertenze, infarkty, žaludeční vředy apod.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 118-119). Richta absolutizuje „tvárnost“ člověka a opomíjí přirozené hranice např. právě pokud jde o narůstající množství informací – srov. (Klaus, 2020). Srov. též (Carr, 2017), (Spitzer, 2014, 2016). Přitom však Richta přetížení informacemi zcela neignoruje, a to v kontextu řízení v paragrafu 4. 1. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁷²² Richta věří, že se jednou z nejpodstatnějších součástí VTR stanou možnosti antropologických změn, spojené s objevy fyziologie, genetiky, molekulární biologie a biochemie. Tím, že „otevírají cestu cílevědomému sebevývoji člověka a že umožňují pohyb dosud nejsetrvalejších, tj. lidských parametrů současné civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 223). Zmiňuje i perspektivy umělé syntézy bílkovin, transplantací, regulací embryologických procesů a zásahů do genetického kódu – s perspektivou – „dosti vzdálenou dosavadním poměrům“ (tamtéž, s. 224) – schopnosti „člověka řídit svou vlastní evoluci ...“ (dtto). Vše v optimistickém duchu, s vírou v „polidšťování člověka“ pomocí VTR – „rozvíjení jeho všeobecných (zvláště racionálních) potencií i individuálních vloh“ (dtto). Srov. dystopické vize in (Kurzweil, 2005), (Kurzweil, Grossman, 2007), ústící ne v „polidšťování“, nýbrž v „odlidšťování“ člověka.

Opomenuta by neměla zůstat subkapitola 3. 2. 8.⁷²³ artikulující nutnost participace na civilizaci (včetně spoluúčasti na ekonomickém rozhodování) v zájmu seberealizace člověka. „*Průmyslová revoluce kdysi převrátila poměr subjektu a objektu ve výrobě: místo subjektivity řemeslníka, zprostředkované nástrojem, dosadila subjektivitu strojové soustavy (existující ve formě kapitálu), zprostředkovanou kolektivem dělníků ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 119). „*V průmyslovém systému vystupuje zpředmětněná práce oproti živé jakožto všeovládající moc ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 224).⁷²⁴ „*V pásové produkci je očividně celý proces určen nikoli úsilím pracujících, ale pohybem strojové soustavy*“ (dtto).⁷²⁵ „*... reálné postavení člověka v průmyslové civilizaci koresponduje se soukromovlastnickou formou, jež předpokládá vyloučení pracujících z ekonomického rozhodování*“ (tamtéž, s. 225).⁷²⁶ „*Masa lidí se tu ve skutečnosti stává pouhým vykonavatelem jistých pracovních a životních úkonů, nepodílí se svou vlastní subjektivitou na této civilizaci; nenachází ve svéездеjší existenci své činné sebeuplatnění. A toto stlačení lidské subjektivity ..., je také vůbec nejpovážlivější hranicí průmyslové civilizace, vytvořené kapitalismem*“ (dtto).⁷²⁷

R. Richta právě nedostatek participace, účasti lidí na okolním světě spojuje s nejsilnějšími obavami „*pro budoucnost této civilizace*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 226). Nedostatek „*činného sebeuplatnění*“ člověka se ve svých důsledcích promítá „*v podobě příznaků sociální traumatizace ... technicky pokročilého*

⁷²³ Pasáž důležitá, leč v mnoha ohledech nedotažená (pravděpodobně z příčin charakteru objektivního, ale subjektivního). S absencí participace vlastnické – srov. (Heller et al., 2007, 2011).

⁷²⁴ „*Jde tu o „aktivní podřízení živé práce zpředmětněné práci nejen jejím přisvojením, nýbrž v samotném reálném produktivním procesu; poměr kapitálu jakožto hodnoty, která si přisvojuje zhodnocující činnost, je ve fixním kapitálu, existujícím v podobě strojové soustavy, zároveň dosazen jakožto poměr užitné hodnoty kapitálu k užitné hodnotě pracovní schopnosti ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 224, cit. Marx, 1953a, s. 585). Upřesněme, že in *Sešit VI – Kapitola o kapitálu* (v kontextu úvah ohledně procesu oběhu, strojního zařízení a fixního kapitálu) v českém (poněkud kostrbatém) překladu stojí: „*Ve strojích vystupuje zpředmětněná práce látkově vůči živé práci jako vládnoucí moc a aktivně se jí podřizuje, nejen tím, že si ji přisvojuje, nýbrž v reálném výrobním procesu samém; vztah kapitálu jako hodnoty, která si přisvojuje zhodnocovací činnost, je ve fixním kapitálu, který existuje v podobě strojů, kladen současně jako vztah užitné hodnoty kapitálu k užitné hodnotě pracovní síly ...*“ (Marx, 1974b, s. 327) (pozn. PS).

⁷²⁵ „*... stejnou podobu obrovského mechanismu, který diriguje a manipuluje člověka, dostal celý anonymní industriální civilizační stroj, celé umělé životní prostředí. Mechanická kauzalita, opakovatelnost a zaměnitelnost věcí i lidí ovládá tu životní styl, potřeby, zájmy, vztahy. Masa lidí je jen vykonavatelem jistých pracovních a životních úkonů, nepodílí se vlastní subjektivitou na této civilizaci či přesněji ukládá ji pouze mimo ni, do hranic soukromí*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 119-120).

⁷²⁶ „*Formálnost a bezmocnost politické, občanské účasti pracujících v kapitalistických zemích je dnes už všude mimo pochyby*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 120).

⁷²⁷ „*Tvoří jádro a stále platnou základnu Marxovy kritiky – mnohem podstatnější její vrstvu, než je pouhý protest proti hmotné bídě dělníků*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 225).

světa, sociální deprivace, ústící v delikvenci ..., negativismu mládeže ...;⁷²⁸ objevuje se v podobě zdravotních poruch u člověka, jenž se den ze dne jako „kus materiálu“ ocitá včleněn do soukolí civilizačního procesu ...“ (dtto).⁷²⁹

Zmíněné potvrzuje F. Kutta, který píše: „Sociologické průzkumy ukazují, že jednou hlavních příčin sociálních chorob (alkoholismus, narkománie) je nedostatek participace na rozvoji civilizace“ (Kutta, 1994b, s. 81). Pokračuje: „Nejvýrazněji se participace projevuje v oblasti podniků a korporací ...⁷³⁰ Zde však nejde jen o vlastnickou otázku, ale o „míru reálného osvojování světa“⁷³¹ ... Jde ... především o participaci na celospolečenském řízení, kterou, centralistický systém, tíhnoucí k hierarchizaci a byrokratizaci vylučuje, neboť „vznívá ve snahu proměnit civilizaci v mechanismus a odstranit ze světa člověka s jeho iniciativou a tvůrčí činností“ (dtto).

S rostoucí technickou úrovní „se nároky a možnosti participace radikálně mění ...⁷³² starý manažerský systém, jenž vědomě vylučoval participaci (Taylor),⁷³³ narazil na strop a přežívá se“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 120). „Strukturální nemožnost plné seberealizace člověka v průmyslovém systému, nedostatek jeho pozitivní tvořivé účasti v civilizačním procesu je v současné době v technicky pokročilých zemích hlavním zdrojem přitažlivosti socialistické revoluce jakožto procesu, v jehož intencích leží právě radikální

⁷²⁸ „Sociologické průzkumy naznačují, že takové „choroby“ technicky pokročilého světa, jako jsou tlupy a excesy mládeže, nekoření ve vysokém či nízkém standardu, v rozkladu rodiny či generace, ale přímo v této hluboké ráně: v nedostatku reálné participace miliónů lidí na průmyslové civilizaci, v neuspokojené potřebě lidské subjektivitu. Snahy léčit tento strukturální neduh kultem „osobní prestiže“ jsou symptomatické, avšak nepostihují jeho příčiny“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 120).

⁷²⁹ „... sotva může být pochyb, že stále neuspokojené potřeby osobní a kolektivní tvořivosti vedou nezbytně k pocitům „životního prázdna“, „vrženosti do světa“, „nesmyslnosti bytí““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 226).

⁷³⁰ „... kde paternalistická kritika odmítla manipulativní princip taylorismu a zdůraznila efektivnost participace zaměstnanců na technickém a sociálně ekonomickém rozvoji podniků ...“ (Kutta, 1994b, s. 81, s odkazem na Kutta, 1994a).

⁷³¹ „Není-li tento proces nahrazen vyšší participací na rozvoji technických, ekonomických i sociálních stránek civilizace, vzniká vakuum, jež tlačí motivační strukturu osobnosti do nejjednodušších rovin“ (Kutta, 1994b, s. 81).

⁷³² „Dokonce uvnitř kapitalistických podniků dnes v automatických provozech vyčísľují, že v těchto podmínkách bez určité účasti osazenstva – i když je to jen zdání „bilaterální decise“ (Melman) – nemůže už být rozhodování efektivní. Takové úkazy nemohou samozřejmě překonat bariéru soukromého vlastnictví ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 120). „Velké závody mohou pracovat na vysoké úrovni produktivity jen v takových podmínkách decize, která jsou velmi odlišná od tradičních manažerských představ“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 227, cit. Melman, 1958, s. 41).

⁷³³ „Podle ... Taylora úkolem dělníka „není produkovat víc z vlastní iniciativy, ale vykonávat do písmene dané příkazy ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 227, cit. Taylor, 1921, s. 137). Zde s chybně uvedeným rokem vydání citované knihy (pozn. PS) – srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 407).

řešení této otázky, překonání odcizení, převrácení vztahů mezi subjektem a objektem soudobé civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 228).

„Avšak problém participace nechybí ani v socialismu, pokud stojí na bázi industriálního systému. Socialistická revoluce zpřístupnila miliónům dělníků zásah do běhu civilizace v politické sféře“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 120). Richta zdůrazňuje nezbytnost participačního vyplnění mezery, „která vzniká povahou práce a strukturou průmyslové civilizace (nejde o vlastnickou otázku, ale míru reálného osvojování světa);⁷³⁴ není-li nahrazeno vyšší participací, vzniká vakuum, jež zasahuje lidskou osobnost a tlačí její motivační strukturu do nejjednodušších rovin. Silný antropologický význam má v tomto smyslu pro celé přechodné období podíl na ekonomickém rozhodování, na hospodaření“ (tamtéž, s. 121). „Aktivní účast na ekonomickém rozhodování, na hospodaření v nejširším smyslu, dostává proto na určitém stupni přechodného období silný společenský a antropologický význam“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 228).

R. Richta se opětovně⁷³⁵ kriticky vyjadřuje o administrativně direktivním řízení, „jež se v socialistických zemích uplatňovalo v souvislosti s dokončováním úkolů industrializace v období typicky průmyslového rozčleňování práce a racionalizace ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 228-229). „Nejhorší stránkou administrativního řízení je právě to, že sráží subjektivitu člověka, žene tím milióny lidí do náruče civilizačního nihilismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 121).⁷³⁶ S vizemi zásadního řešení, spojeného s komplexnějšími vrstvami VTR, „které překračují hranici subjektivity přímo v práci, a to nikoli návratem k subjektivitě jednotlivce uvnitř výroby – což je už nemožné ale vyřazením člověka z čistě výkonné činnosti a rozvinutím jeho subjektivity vedle ní a nad ní: v přípravě a proměně produkce, poddávající se pak subjektivní moci „všeobecné společenské práce“ (Marx).⁷³⁷ V technické, organizační, vědecké, umělecké tvůrčí činnosti i v rozvoji člověka, kde společné úspěchy v přetváření světa závisí na subjektivním (nezaměnitelném) vkladu jednotlivce (a kolektivu), je participace na pokroku

⁷³⁴ Rodící se subjektivita společnosti a člověka „... není jen otázkou moci a vlastnických forem, ale ... ve svém celku leží za nimi, ve skutečném osvojování světa člověkem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 228).

⁷³⁵ Srov. např. pasáž 1. 3. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁷³⁶ „Nevyčerpané jsou dosud možnosti participace na sociálních podmínkách lidského života (také drobnější, místní), a to především pro lidi vykonávající nekvalifikovanou a jednoduchou práci (v praxi se chybně postupuje naopak). Nemalou cenu mají silnější nároky na subjektivní účast při dotváření náznaku u diváka v moderním umění – proti hotovému, neproblematickému, ryze oddychovému způsobu kulturní konzumace. Nedoceněna zůstává v tomto smyslu oblast tvorby perspektiv“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 121).

⁷³⁷ S odkazem na (Marx, 1955, s. 117) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 231).

civilizace dána přímo povahou jeho základního životního projevu. Výzkumná, novátorská apod. iniciativa pracujících, přechod ke kvalifikovanější práci – to vše svým významem daleko přesahuje propočtené úspory: hlásí se tu lidská subjektivita epochy vědeckotechnické revoluce“ (tamtéž, s. 121-122). „V technické, organizační, vědecké, umělecké tvůrčí činnosti, spojené s rozvojem člověka, kde společné úspěchy v přetváření světa závisí na nezaměnitelném, subjektivním vkladu lidské individuality, je činné sebeuplatnění a účast na pokroku civilizace dána přímo povahou základního životního projevu člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 231).

Oddíl 3 zakončuje rekapitulace. „Rozcestí, na němž se dnes ocitá civilizace, nepovstalo jen z fantastických rozloh lidského díla a z možných způsobů jeho vnějšího využití. Otevírá se právě tak v souvislosti se situací soudobého člověka, k níž všechny výtvořiny vědy a techniky bytostně patří. Rozměry, které do vědeckotechnické revoluce vkládá (či spíše vloží) rozvoj člověka, dávají samotnému procesu vědeckotechnické revoluce různé možné vyústění. K jakým důsledkům to povede ve sféře základních problémů existence člověka? V jakém směru to podnítlí utváření vlastní lidské přirozenosti? Jakou integraci hodnot předchozího vývoje lze očekávat v revoluci nejhlubších sfér lidského života? Jaký nový typ lidství ze sebe vydá?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 231). „Obvykle bývá odpověď vkládána do pojmu „totálního“, všestranně rozvinutého člověka; avšak tento pojem sám nemůže být ničím dokončeným a uzavřeným; představuje spíše projekt lidského smyslu, který je vkládán do pohybu světa i do seberealizace člověka – projekt, v němž člověk přesahuje vnější skutečnost i sebe sama; člověk se tu tedy objevuje v postavení subjektu i objektu a pokaždé v podobě pohyblivého, mnohorozměrného procesu; problematizuje se sám sobě a stává se nepochybně základním problémem ... světa“ (dtto).

„Je zřejmé, že s vědeckotechnickou revolucí dochází vývoj společnosti bezprostředně k bodu, ve kterém už je sám dál neuchopitelný, neopře-li se o komplexní vědecký pohled na člověka a jeho rozvoj. Čím více existuje znalostí přírody a techniky, tím víc je třeba znalostí člověka.⁷³⁸ Převážná většina otázek člověka musí ovšem být předmětem širokého speciálního antropologického zkoumání, k němuž bude filosofie přistupovat jako ke

⁷³⁸ Ve III. rozšířeném vydání Richta upřesňuje potřebu nebývalého „rozšíření poznání o člověku a konstituci celého systému věd o člověku. Převážná většina otázek přitom musí být předmětem speciálního antropologického zkoumání (při spolupráci sociologie, ekonomie, psychologie, pedagogiky, historiografie, estetiky, etnografie, přírodovědecké antropologie, biologie, fyziologie, lékařských věd, obecné technologie atd.), k němuž bude filosofie přistupovat jako ke zkušenosti, vyžadující si jistou ontologii“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 232).

zkušenosti vyžadující si určitou ontologii ...⁷³⁹ Bez této vědecké základny mohlo by se socialismu přihodit to nejhorší: že by propásl své možnosti využít lidské dimenze nabízející se v současné civilizaci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 122-123).

Nové rysy společenského vývoje za VTR mapuje oddíl 4, avizovaný takto: „Zákonitosti dějinného vývoje společnosti vyplývají vždy z materie dějin, z pohybující se společnosti samé a mění se s každým obratem v její podstatě.⁷⁴⁰ Hluboký zásah do celé základny lidského života, s nímž je spojena vědeckotechnická revoluce ve svém celku (jako součást komunistické revoluce),⁷⁴¹ nemůže zůstat bez vlivu na elementární zákonitosti dějin a civilizace.⁷⁴² Vzájemné vazby dosavadních oddělených forem společenského života – v řetězu výroby, ekonomiky, politiky, ideologie – byly dány především mezemi, které každá z těchto forem obsahovala sama v sobě a vzhledem k ostatním“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 124).⁷⁴³ „Nedostatek výrobních sil vleče za sebou třídní členění společnosti, omezená třídní struktura podmiňuje existenci státu; meze základny se odrážejí ve vnějším zprostředkujícím postavení nadstavby atd.“ (dtto).⁷⁴⁴

R. Richta z hlediska složitého mechanismu dějinného procesu vidí tehdejší dobu naplněnu „převážně většinou souvislostí a jevů, které lze přímo či nepřímo odvodit z logiky průmyslové civilizace, vytvořené kapitalismem; můžeme v tom smyslu hovořit o zákonitých změnách, probíhajících před našima očima“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234).⁷⁴⁵ Richta predikuje: „Za předpokladu, že: a) vědeckotechnická revoluce podstatně rozšíří strukturu výrobních sil (takže sem vcházejí složky, jež dříve

⁷³⁹ „Na potřebu rozvinutí věd o člověku poukazují z různých stran už řadu let zvláště vědci zabývající se teorií civilizace a kultury ... V tomto procesu – který patrně přinese řadu předpokladů pro budoucí vnitřní syntézu věd, kterou předpovídal už Marx – může socialistická věda právem spatřovat své dějinné poslání i velkou příležitost“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 231, s odkazy např. na Friedmann, 1950 či Mumford, 1956). Poslání dodnes zůstává nenaplněno a příležitost nevyužita.

⁷⁴⁰ S Richtovou poznámkou: „Domnění, že Marxova teorie spočívá na jednom provždy daném schématu dějinného vývoje, že tedy poskytuje univerzální klíč ke každé dějinné situaci, spočívá na hlubokém neporozumění metodě historického materialismu, proti němuž se bránili už Marx a Engels“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 233).

⁷⁴¹ Slova v závorce ve III. rozšířeném vydání absentují.

⁷⁴² „Vývoj civilizace dostává dnes v mnoha směrech novou logiku a novou metriku“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 233).

⁷⁴³ „V původních společenstvích byly tyto formy spojeny, promíšeny, slity k nerozeznání. Teprve průmyslová epocha, kapitalismus, oddělila ekonomiku od politiky, politiku od ideologie atd., podnítila jejich relativně samostatný rozvoj a umožnila tak zrakům vědy rozpoznat jejich konzistenci a vzájemné souvislosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 233-234).

⁷⁴⁴ „Ukázalo se, že určitý, značně vyvinutý, avšak stále ještě nouzový stav výrobních sil vleče za sebou specifické třídní členění společnosti; omezená třídní struktura podmiňuje a vyžaduje existenci politického státu; specifický rozvoj základny s jejími mezemi se odráží ve zprostředkujícím postavení samostatné, oddělené nadstavby atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234).

⁷⁴⁵ „Avšak zároveň jsou tu už některé tendence a zjevy, které naznačují mnohem hlubší druh pohybu, totiž změnu zákonitostí civilizačního vývoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234).

nehrály roli)⁷⁴⁶ a prolomí jejich nouzový stav, b) dosavadní hranice nezůstanou petrifikovány společenskými, třídními zábranami (s nimiž je třeba počítat v kapitalismu) je možno očekávat změny ve vnitřních vazbách jednotlivých forem společenského života.⁷⁴⁷ Materiální dynamika společenského vývoje dostane v tomto případě bohatší, vnitřně propracovanější podobu, umožňující přímý a plný zásah vědy do utváření společenských vztahů a lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 124-125).

Závěrečný oddíl 4 sestává z kapitoly 4. 1. / Věda a řízení společnosti /, s paragrafy 4. 1. 1. / Nové postavení vědy/, 4. 1. 2. / Integrační podmínky /, 4. 1. 3. / Strategie vědy /, 4. 1. 4. / Atmosféra vědeckého a technického pokroku /, 4. 1. 5. / Technika a řízení. Kybernetický model /, 4. 1. 6. / Racionalizace informačního toku / a kapitoly 4. 2. / Společenské a ideové problémy epochy vědy a techniky /, tvořené subkapitolami 4. 2. 1. / Vědeckotechnická revoluce a sociální vrstvení /, 4. 2. 2. / Společenské formy a společenské vedení v období vědeckotechnické revoluce /, 4. 2. 3. / Dynamika epochy a myšlení /, 4. 2. 4. / Individuum v novém pohledu /, 4. 2. 5. / Tvorba perspektiv / a 4. 2. 6. / Vědeckotechnická revoluce a současné dějiny / (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Struktura oddílu je obdobná jako u I. a II. vydání, kromě přeformulování názvu paragrafu 4. 2. 2. a nově doplněné finální subkapitoly 4. 2. 6.

Motto kapitoly 4. 1. zní: „Nové postavení vědy je prvním příznakem a zároveň nezbytným předpokladem změn, které v chodu dějin vyvolává vědeckotechnická revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 125). „Věda jakožto produkt celého dosavadního civilizačního rozvoje se na určitém stupni svého rozvoje stává jeho producentem v nových směrech. Překračování hranice industriální zralosti je očividně právě tím okamžikem, který otevírá vědě možnost přímého a plného zásahu do utváření společenských vztahů a lidského života. Avšak odkud prýští tato zvláštní povaha současného vývoje?“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234-235).

Pronikavý růst vědy, vědecké činnosti i vědeckých institucí coby charakteristický rys doby precizuje – a místy až téměř básnicky opěvuje – paragraf 4. 1. 1., ve III. rozšířeném vydání podstatně rozšířený i fundamentálně přeformulovaný proti vydáním předchozím. Richta zdůrazňuje nové postavení vědy, která plní funkci výrobní síly: „Oblast lidské

⁷⁴⁶ Slova v závorce ve III. rozšířeném vydání znějí takto: „... (takže sem vstoupí a rozhodujícího postavení nabudou nové výrobní síly) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234).

⁷⁴⁷ „... je možno očekávat, že se změnou v materii dějin dojde nakonec k podstatným a všeobecným obrátům v zákonitostech dějinného vývoje a ve vnitřních vazbách jednotlivých forem společenského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 234).

činnosti, jež v dosavadním procesu hrála aktuálně především roli faktoru společenského vědomí, osvědčuje nyní v plném rozsahu a v bezprostředně postižitelné podobě i svou funkci výrobní síly“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 235).⁷⁴⁸

„Výchozím bodem nového postavení vědy je společenská povaha civilizační základny ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236). „Věda sama představuje bytostně společenskou výrobní sílu – mnohem víc společenskou než všechny výrobní síly, jež byly kdy uvedeny do pohybu; opírá-li se bezprostředně o integraci civilizačního úsilí všech současníků, stojí zároveň na ramenou všech předchozích generací, celého dosavadního vývoje společnosti. Jeví se jako „všeobecné společenské vědění“ a zároveň jako „akumulované vědění“ společnosti ...;⁷⁴⁹ funguje plně jen na bázi celospolečenské kombinace“ (dtto). Richta připomíná Marxovu charakteristiku stroje a průmyslu vůbec jako „zpředmětněné síle lidského vědění“ (tamtéž, cit. Marx, 1953a, s. 594).⁷⁵⁰

S dovětkem, že: *„Marxova myšlenka má mnohem hlubší půdorys; stroj a průmyslový systém reprezentuje specificky omezené vědění, tj. obsahují vždy zároveň jako svůj konstitutivní prvek nevědění, neschopnost člověka reprodukovat myšlenkově a pak i technicky celý výrobní proces, nemožnost vyřadit vědou nepřetavenou činnost opřenu o pouhou tradici a rutinu; představují proto systém, jenž každou inkarnaci ducha vykupuje hubením duchovního rozvoje činnosti většiny lidí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236, s odkazem na Marx, 1932, s. 21).⁷⁵¹ „V tomto smyslu*

⁷⁴⁸ *„Stává se stále významnějším způsobem lidské činnosti, specifickou formou novodobé existence člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 235).*

⁷⁴⁹ S odkazy např. na (Marx, 1953a, s. 594, 600 aj.) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236). Upřesněme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) stojí: *„Rozvoj fixního kapitálu ukazuje, do jaké míry se všeobecné lidské vědění, poznání ..., stalo bezprostřední výrobní silou ..., a tedy i do jaké míry se podmínky společenského životního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním se přetvořily“ (Marx, 1974b, s. 337). In Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v souvislosti s úvahami o procesu oběhu a člověku jako fixním kapitálu) Marx píše: *„Vzhledem k člověku, který teprve vzniká, je tento výrobní proces zároveň školou disciplíny a vzhledem k člověku, který již vznikl a v jehož hlavě existuje akumulované vědění společnosti, představuje praxi, experimentální vědu, vědu materiálně tvořivou a zpředměťující se“ (tamtéž, s. 344) (pozn. PS).*

⁷⁵⁰ Kterou měl opakovat M. Weber, píšící o stroji a průmyslovém mechanismu coby o *„sedlém duchu“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236, cit. Weber, 1921, s. 151). U *„Grundrissů“* dodejme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) Marx uvádí: *„Příroda nestaví stroje, lokomotivy, železnice, elektrické telegrafy, samočinné spřádací stroje atd. ... Ty jsou produktem lidského úsilí; přírodní materiál přeměněný v orgány lidské vůle (vládnoucí) nad přírodou čili orgány jejího uplatňování v přírodě. Jsou to lidskou rukou vytvořené orgány lidského mozku; zpředmětněná síla vědění ... Rozvoj fixního kapitálu ukazuje, do jaké míry se všeobecné lidské vědění, poznání ..., stalo bezprostřední výrobní silou, a tedy do jaké míry se podmínky společenského životního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním se přetvořily“ (Marx, 1974b, s. 337) (pozn. PS).*

⁷⁵¹ *„Možno tedy říci se stejným oprávněním – jak věděli už první pozorovatelé industrializace – že právě tak „nevědomost je matkou průmyslu“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236, cit. Ferguson, 1767, s. 280).*

považoval Marx rozvoj kapitálu a průmyslového systému za známku „do jakého stupně se všeobecné společenské vědění, knowledge, stalo bezprostřední výrobní silou“ ...⁷⁵² – a tedy i naopak; do jakého stupně se jí nestalo“ (tamtéž, s. 236-237).

„Naproti tomu v nastávajících výrobních převratech (spojených se všestranným zespolečenštěváním výroby) prostupuje věda celý výrobní proces a srůstá s ním; mění všechny výrobní síly tak či onak ve svou aplikaci; stává se nejrevolučnější a nejvšeobecnější – a nakonec v podstatě univerzální⁷⁵³ – výrobní silou společnosti ...⁷⁵⁴ Právě tato skutečnost tvoří základ nového postavení vědy v současných civilizačních procesech“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237).

„Ovšem v této funkci působí věda v životě společnosti zároveň ve směrech. Které jsou značně vzdáleny způsobům obvyklým u dosavadních výrobních sil, které se vymykají tradičním představám o roli výrobních sil vůbec“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237). „Nevystupuje totiž pouze jako faktor výroby věcí a nástroj uspokojování potřeb, ale rovněž jako zdroj nových sfér lidského úsilí, jako iniciátor a producent nových potřeb člověka.⁷⁵⁵ Je v tomto smyslu výrobní silou jakožto tvůrce nových žádostí, rozporů a perspektiv“ (dtto).

„Tato svérázná poznávací funkce ...⁷⁵⁶ dává vědě zvláštní dynamickou hodnotu v předivu civilizačních procesů; dělá z ní výrobní sílu lidského života povýtce, neutišitelného výrobce lidského rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237).⁷⁵⁷ „Nové postavení vědy v civilizačních procesech je ovšem vnitřně

⁷⁵² S odkazem na (Marx, 1953a, s. 594, resp. 402) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237). Richta připomíná: „Marxova charakteristika vědy jako výrobní síly se týkala již průmyslového systému a kapitalismu, ovšem právě jen „do jistého stupně““ (dtto). Upřesněme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v kontextu úvah ohledně míry hodnoty a produktivity námezdní práce) je uvedeno: „Rozvoj fixního kapitálu ukazuje, do jaké míry se všeobecné lidské vědění, poznání ..., stalo bezprostřední výrobní silou ...“ (Marx, 1974b, s. 337) (pozn. PS).

⁷⁵³ „Akumulované vědění společnosti funguje vždy jen na podkladě celospolečenské kombinace: už v užití strojů je patrné, nakolik byl výrobní proces proniknut společenským živlem: a tedy dovolil technickou aplikaci vědy. Ale v průmyslovém využití vědy jsou patrné také hranice této společenskosti: věda tu byla do výrobního procesu přibírána zvnějška a jen do určité míry. V současných výrobních převratech – zároveň s postupem zespolečenštění výroby – prostupuje věda celý výrobní postup, srůstá s ním, mění se v nejrevolučnější a univerzální výrobní sílu společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 125).

⁷⁵⁴ „Marxovy myšlenky o vědě jako výrobní síle použil poprvé k charakteristice příznaků nového vývoje J. D. Bernal ..., později S. Strumilin ... a G. Kosel ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237, s odkazy na Bernal, 1939, s. 224, Strumilin, 1954 a Kosel, 1957).

⁷⁵⁵ Srov. subkapitolu 3. 1. 3. (pozn. PS).

⁷⁵⁶ S odkazem na (Šorm, 1967, s. 10), který „dokazuje, že nedoceňování této poznávací funkce vědy vede dnes k nepochopení samostatné role badatelského výzkumu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237).

⁷⁵⁷ „S každým uspokojením, s každým poznáním plodí věda masu nových otázek, celý proud lidské nespokojenosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 237).

propojeno s měnící se vnitřní strukturou a dynamikou vědy samotné“ (dtto). R. Richta připomíná, a odkazy ilustruje, nebývalou sílu a pronikavost dobových vědeckých objevů. Těsně za sebou dobově následují vědecké převraty, „jež mění základní koncepce celých odvětví poznání ...; dochází stále častěji ke skokům, vyvolaným změnami v nejelementárnější teoretické fundaci vědy ...“⁷⁵⁸ zasahující svými důsledky vědu jako celek; do pohybu se dostávají střídavě a pak i zároveň všechny vědní disciplíny ...; vzniká univerzální řetěz vědeckých převratů ... Středisky nových objevů se stávají mezní obory, styčné plochy, interdisciplinární okruhy zkoumání“ (tamtéž, s. 238).

Významných proměn má podle Richty doznávat i tvář vědecké práce,⁷⁵⁹ s pozadím v podobě hlubších vnitřních proměn.⁷⁶⁰ Současná věda má metodické postupy čerpat ze samovývoje, které překračují hranice mechanismu.⁷⁶¹ „*Jakmile přistupuje k oblastem, v nichž se materiální dialektika subjektu a objektu nedá vyloučit či podstatně redukovat, selhává galileovský, karteziánský rozum: objevuje se vždy znovu a hlouběji „krize vědy“, krize základů racionality ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 239). „*Pronikání do objektivního světa vyžaduje nyní všeobecně, aby bylo vrženo světlo i na subjekt poznání“* (dtto). Richta volá po „*mnohorozměrném metodickém založení vědy, které by počítalo s pohybem na straně objektu i subjektu ...“*⁷⁶² po kybernetickém přístupu,

⁷⁵⁸ S odkazem např. na (Kuhn, 1962) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 238).

⁷⁵⁹ Včetně toho, že moderní věda „*snímá z vědců řadu tradičních rutinních funkcí, ovšem na druhé straně vyžaduje souhrn rozsáhlých výzkumných kolektivů ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 238). Srov. (Schumpeter, 1942), který v kontextu desintegrace kapitalismu upozorňuje, že vědeckotechnický pokrok stále více přestává být záležitostí intuice či odvahy jednotlivců. Podnikatel-inovátor jako autonomní nezávislá osobnost je stále ve větší míře nahrazován skupinami specialistů či jinými institucemi, posléze podnikatelskou funkcí převezme celospolečenský orgán. Technologický pokrok se stává záležitostí týmů vyškolených specialistů, kteří dodávají, co je požadováno. Ekonomický pokrok je stále odosobnější a automatizovanější. Individuální jednání nahrazují kancelář a výbory. Materiální pokrok je zde nezvratně spojen se zastaráváním, resp. rutinní „*mechanizací*“ individuálních podnikatelských funkcí. Uskutečňování inovací přechází do rukou často byrokratických administrativních orgánů, které se začínají podobat dobře organizovanému socialismu. Srov. též (Sirůček, 2016b).

⁷⁶⁰ Richta přemýšlí o tom, že „*soudobá věda překračuje určitou hranici: její úspěchy se po staletí opíraly především o zvládnutí zákonitostí mechanických systémů nebo systémů tak či onak převoditelných na elementární abstraktní pohyb. Pro tuto realitu bylo možno použít jediné absolutní metody. Za těchto podmínek se mohl stát základem galileovský přístup a karteziánská metoda, jež abstrahuje od změn na straně subjektu a redukuje objektivní svět, přírodu i společnost tak či onak v podstatě na stroj ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 238-239). S odkazy na Marxovu kritiku těchto základů vědy obsaženou v „*poukazech na „abstraktní přírodovědecký materialismus“, který vylučuje „aktivní postoj člověka k přírodě“ ...“* (tamtéž, s. 239, cit. Marx, 1953b, s. s. 398). „*... Marx hovořil o perspektivě přírodovědy, jež se zbaví svého nazíravého objektivismu a pojme do sebe vědu o člověku stejně jako naopak ...“* (tamtéž, s odkazem na Marx, 1961, s. 101).

⁷⁶¹ „*... (základní sféry živé hmoty, chemických syntéz, jaderných vazeb, společenských systémů) ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 239).

⁷⁶² „*... je málo známo, že tyto metodické základy byly vypracovány ... v Marxově teorii, jež zařadila vědecké poznání samo do celkové dialektiky objektu a subjektu, do koincidence změny okolností a sebepřeměny;*

po systémovém poznání atd..." (dtto). Nové požadavky se vynucují i nové přístupy a formy výzkumu (týmová a mnohooborová spolupráce, využití kybernetiky atd.). Richta zmiňuje i oblast poznání s názvem „věda o vědě“. *„Její prostřednictvím nabývá věda schopnosti sebereflexe a prokazuje své měnící se postavení ve společnosti. V tomto smyslu je možno říci, že vědeckotechnická revoluce vstupuje do nové fáze – nabývá sebeuvědomění ...“* (tamtéž, s. 240, s odkazem na Bernal, 1966, s. 286).

„Průmyslová revoluce udělala pokrok vědy v podstatě závislým na stupni soustředění a mechanizace výroby. Pro tyto poměry byl plně platný Engelsův výrok, že impulsy vycházející z průmyslu jsou nejdůležitějším stimulem vědy a hnací silou společenského vývoje vůbec.⁷⁶³ Ještě dnes (do určitého stupně) je podíl vědy v národním hospodářství úměrný podílu průmyslu (a stavebnictví). Avšak zároveň se tento poměr nyní [na určité hranici] obrací: „jestliže v dřívějších obdobích věda postupovala za průmyslem, dnes má tendenci průmysl dohnat a vést“ (Bernal). Razí si vlastní samostatnou cestu. Nyní bez účasti vědy nemůže už pracovat žádný moderní závod a dokonce uvnitř průmyslu rostou nejvíce a převážně ta odvětví (elektronika, chemie, elektrotechnika aj.), v nichž věda nachází nejsilnější uplatnění. Projevuje se zřetelně nová zákonitost: čím vyspělejší je průmyslová země, tím více se její hospodářský – a pak i sociální – pokrok stává závislým na postupu vědy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 126).

Richta zmiňuje přetrvávající vnímání vědy,⁷⁶⁴ avšak poukazuje na *„dalekosáhlý posun ve vztahu vědy a praxe ...“⁷⁶⁵ Věda si nyní razí vlastní, samostatnou cestu revoluční hybné síly civilizačního procesu“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 240-241). *„Toto nové postavení vědy vychází jednak z její mimořádné generalizační schopnosti: vědecký poznatek – na rozdíl od ostatních produktů – se používáním nestravuje, ale naopak zdokonaluje – a dále už „nic nestojí“; jednak z její zvláštní růstové tendence: každý vědecký poznatek je nejen výsledkem, ale zároveň zase východiskem dalšího bádání – a čím více poznatků máme, tím více jich jsme s to získat ...“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání

nahradila proto tradiční jedinou absolutní metodu metou metod, metodou mění se matérie“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 239). Srov. (Kolmogorov, 1962).

⁷⁶³ R. Richta odkazuje na Engelsův dopis H. Starkenburgovi z 25. 1. 1894 (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 240, cit. Marx, Engels, 1950, s. 528).

⁷⁶⁴ „... světová veřejnost dodnes posuzuje vědu spíše očima průmyslové revoluce: ideál vědce je spojen poněkud více s obrazem Edisona a stovkami jeho vynálezů a patentů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 240).

⁷⁶⁵ „Autoři základních objevů, o něž se opírala průmyslová revoluce ..., byli většinou praktici, dílovedoucí, mistři ... V současné době je tomu obráceně: nejpronikavější teoretické projekty plynou přímo ze základního výzkumu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 240-241).

1967, s. 126).⁷⁶⁶ „Tato vnitřní exponenciální charakteristika vědy ji pronikavě liší od všech tradičních činností průmyslu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 241). Richta statisticky dokladuje (včetně výdajů na vědu) zmíněnou tendenci.⁷⁶⁷

Richta neopomíná, že „výrazným úspěchem socialismu v ČSSR je konstituování ucelené základny vědy a výzkumu, jež nesnese srovnání s poměry v buržoazní republice a která se v některých úsecích přibližuje světové úrovni“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 127). Poukazuje ovšem i na extenzivní slabiny dobové tuzemské vědeckovýzkumné základny. S připomenutím, že: „Výzkum bývá plýtvavou záležitostí: některé jeho výsledky nenajdou okamžité uplatnění, ale jiné prudce mění svět. Není možné přehlédnout předem průběh a efekt akce. Proto se věda, badatelský výzkum může úspěšně rozvíjet jen na značně širší bázi, než kolik odpovídá okamžitým praktickým potřebám“ (tamtéž, s. 129).

Paragraf 4. 2. 4., tvořený v I. a II. vydání čtyřmi odstavci, diskutuje stupně integrace nutné pro VTR. „Jako bytostně společenská výrobní síla si věda vynucuje stále prudší a nakonec univerzální integraci. Její účinnost je přímo úměrná šířce a hloubce mezinárodní základny. Stupeň integrace, nutný pro vědeckotechnickou revoluci, je nesrovnatelně vyšší než základna, kterou vyžadovala průmyslová revoluce; industrializaci bylo možno za jistých předpokladů uskutečnit v rámci jednotlivých větších zemí. Vědeckotechnická revoluce naopak je neuskutečnitelná bez široké mezinárodní základny. Jestliže si na půdě kapitalismu moderní věda a technika vynucuje silné integrační tendence, pak internacionální povaha socialismu, která poskytuje pro integraci a spolupráci ve vědě mnohem širší možnosti s odlišným sociálním kontextem, je zřejmě adekvátním životním zázemím pro vědeckotechnickou revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 129). Již rozšíření „industriálních výrobních sil, spjaté s postupem kapitálového trhu, prolamovalo tradiční lokální hranice či reprodukovalo je ve stále méně uzavřené podobě ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 244).⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ „... věda postupuje kupředu úměrně s masou poznání, které ji zůstavilo předcházející pokolení, tudíž za nejobyčejnějších poměrů také geometrickou řadou ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 241, cit. Engels, 1956, s. 547).

⁷⁶⁷ S konstatováním: „Nesmírný význam by mohlo mít uvolnění obrovských vědeckých fondů vázaných dnes na zbrojení ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 243). Srov. hypotézy, že války mají být motorem pokroku, resp. že války měly zajistit lidstvu více bezpečí a bohatství např. in (Morris, 2017). Ohledně významného urychlování vědeckotechnického pokroku, i v oblasti technologií civilních, prostřednictvím zbrojení a válek (včetně obou světových ve 20. století) srov. např. (Vacek et al., 1998). Na straně druhé srov. dimenze války a míru dle (Černocho, 2014 aj.) – s voláním po konstituování paxologie.

⁷⁶⁸ „... otevíralo dveře světovým stykům a tím opět vytvářelo půdu pro využití nových výrobních sil výrazněji společenského profilu; namísto někdejších místně i časově omezených fragmentů dějin dosadilo všeobecné dějiny ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 244, s odkazem na Marx, Engels,

Tento proces s VTR dospívá „do kvalitativně nového stadia“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 244).⁷⁶⁹ Industrializaci bylo za jistých předpokladů (ohledně rozsahu zdrojů) uskutečnit i v rámci jednotlivých větších zemí. VTR je však již „nemyslitelná bez široké mezinárodní základny ...“ (tamtéž, s odkazy na Bernal, 1966 aj.).

Zmíněny jsou kapitalistické integrační procesy v Západní Evropě. Ohledně Československa Richta uvádí: „Není pochyb, že vědeckotechnická revoluce se u nás - vzhledem k neuzavřené ekonomice může rozvinout jen při aktivní účasti v mezinárodním rozdělení práce a v postupu vědy ve světě. Každé omezení v tomto směru (styky, literatura, informace) se musí vymstít na našem růstu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 129-130).⁷⁷⁰ Každá lokální separace v uvedeném směru má být – dle Richty – škodlivá.

Na strategii vědy cílí kratší subkapitola 4. 1. 3. „Vzhledem k postavení vědy v struktuře výrobních sil stává se nyní základní otázkou pro každou zemi (i celou socialistickou soustavu), v jaké oblasti či formě využít jejích akceleračních schopností. Tato moderní strategie (příp. taktika) vědy⁷⁷¹ nabývá pro naši zemi – vzhledem k jejím rozměrům a zdrojům – zvláště na významu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 130). Zmíněny jsou okolnosti jako nedostatek pracovních sil či zdrojů surovin – tyto přitom neznemožňují „aktivní účast ČSSR ve vědeckotechnické revoluci: zkušenosti ukazují, že míra vědecké a technické tvořivosti nemusí odpovídat počtu obyvatelstva a že nástup k vědeckotechnické revoluci je možný i s omezenou vlastní surovinovou základnou“ (tamtéž, s. 130-131). Richta ovšem varuje, že nebude-li „hospodářská integrace socialistické soustavy postupovat rychle kupředu, nebude naše země stačit vyrovnávat krok s technicky

1958c, s. 73). K historickým vlnám globalizace (a procesům integrace či internacionalizace apod. i před akcelerací globalizace v 60., resp. 80. letech 20. století) srov. (Sirůček, 2016a, b). Přičemž je nutné odlišení globalizace jako trendu vývoje výrobních sil a její kapitalistické neoliberální formy – s vědomím nutnosti odlišovat „určení, náležející poměrům mezi lidmi, od jejich věcných tvarů a skořápek“ (Richta, 1971a, s. 13).

⁷⁶⁹ „Věda ... si vynucuje stále prudší a nakonec univerzální integraci hospodářského, sociálního i kulturního života. Každá bariéra, každý monopol se při jejím pronikání do života společnosti dříve či později stává tíživou brzdou, okovem. Účinnost vědy je přímo úměrná šířce a hloubce základny, o níž se opírá – vnitřní a pak mezinárodní ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 244).

⁷⁷⁰ „Nesmírně důležité je ... využití možností daných světovou socialistickou soustavou. Nedosáhnou-li socialistické země pronikavějšího ekonomického rozdělení práce a součinnosti ve vědě, nepředčí-li v stupni překonávání hranic mezi sebou, v integraci (především na ekonomické základně) kapitalistický svět, ztíží tím podstatně ... přechod k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 130). Richta upozorňuje též na překážky socialistické integrace: „Přitom ... je nutno počítat nejen se všeobecnými národními zvláštnostmi každé socialistické země, ale především s nerovnoměrným rozvojem vědeckotechnické revoluce v jednotlivých ... zemích: jestliže řada z nich prodělává stále ještě období extenzivní industrializace, pak nejpokročilejší – a mezi nimi naše země – naopak nemohou jít kupředu bez vědeckotechnické revoluce. To vyvolává značné rozdíly v orientaci, v požadavcích a proporcích výstavby a také v představách o modelu socialistické společnosti a o potřebě a hranicích mezinárodní integrace“ (dtto).

⁷⁷¹ „... (nebo také „vědecké politiky“) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 247).

nejpokročilejšími zeměmi, opírajícími se o širokou mezinárodní základnu“ (tamtéž, s. 131).⁷⁷² Jako úspěch socialismu Richta označuje u nás „konstituování ucelené výzkumné základny ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 248), což i širěji dokladuje (počty pracovníků ve vědě, srovnáními nákladů na vědu a výzkum aj.).

R. Richta naznačuje některé slabiny tuzemské vědy a upozorňuje, že nejde pouze o kvantitativní předpoklady „*pro řešení nesnadné otázky moderní strategie vědy a výzkumu v malé vyspělé zemi ..., jež disponuje omezenými prostředky a tedy nemá šanci pokrýt celý prostor činnosti soudobé vědy“* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 250, s odkazem na Tondl,⁷⁷³ Nekola, 1966). „*Pro mnohé poznatky vědy v posledních desetiletích je charakteristická velká složitost, komplexnost a náročnost celého intelektuálního procesu, který předcházal jejich vzniku, takže dnes už nelze vždy tvrdit, že rozhodovala přímá objednávka výroby. Naopak, stále větší množství podnětů vychází z potřeb vědeckého poznání samého, z jeho systémových o vazeb, metodologických syntéz, interdisciplinárních souvislostí atd.“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 131).

Připomínány jsou vztahy mezi badatelským a aplikovaným výzkumem, s tezí o růstu badatelského výzkumu s předstihem.⁷⁷⁴ Richta doporučuje stanovení nosných oborů, na něž bude soustředěna pozornost, a úseků, které nebudou samostatně rozvíjeny a kde bude pokrok zabezpečován jinými cestami. Identifikuje a dokladuje přitom potíže v podobě nedostatečná kvalifikace v aplikovaném výzkumu a vývoji; silně poddimenzovaného informačního aparátu a nedostatečného využívání zahraničních licencí, které by mohly v mnoha směrech rychle posunout technickou úroveň naší výroby. S nenaplněnou optimistickou vizí: „*Za určitých okolností by se naše země mohla stát v řadě oborů arzenálem vědeckotechnického pokroku, laboratoří, zkušebnou, prototypovou a racionalizační dílnou, právě tak jako zásobárnou sociálních, kulturních a*

⁷⁷² Řešení Richta navrhuje „hledat ve vědecké dynamické orientaci, jež by využila příznivých momentů v našem postavení: a) v maximálním rozvinutí spolupráce (specializace) v socialistické soustavě, pokud jde o techniku masové produkce; b) v orientaci na vysoce kvalifikovanou práci s velkým podílem tvůrčích a duševních prvků ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 131).

⁷⁷³ Transdisciplinárně zaměřený Ladislav Tondl (1924 – 2015) byl logik, sémantik, filozof vědy a techniky, teoretik vědy. Srov. (Tondl, 1969, 2009).

⁷⁷⁴ Na jehož úrovni má „stále více záviset akceschopnost celé vědeckovýzkumné základny“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 251). „V těchto zdrojích vlastní iniciativy by našel oporu aplikovaný výzkum, který ovšem v současné době nemůže u nás postupovat samostatně na široké frontě, protože by zbytečně duplikoval a tříštil zkoumání; jeho hlavní funkcí musí být zajistit rychlé využití, tvůrčí uplatnění světové vědy a techniky a soustředit vlastní síly jen na úseky, kde máme nejlepší podmínky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 132).

humanitních hodnot (jejíchž potřeba ve světě prudce stoupá), především pro socialistickou soustavu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 133).

J. Knudsen v recenzi *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) však kriticky poukazuje na to, že se studie příliš málo věnuje výzkumné politice, resp. že doporučení jsou (a to zdaleka nejenom v této sféře) formulována značně obecně. „Místo aby bylo věnováno dvě stě stránek popisu slabin předcházející industriální společnosti, včetně nedostatků raného kapitalismu, měly být zpracovány dnešní problémy podrobněji a konkrétněji“ (Kolektiv, 1969, s. 655). „Problémy výzkumné politiky měly být zpracovány podrobněji a konkrétněji. „Vyhlášení programu“, která jsou roztroušena v knize, nestačí. Je téměř vždy možné zhruba souhlasit s takovými obecnými tvrzeními jako: „výzkum by měl být co nejvíce podporován“, „práce na technickém rozvoji by měla být zintenzívněna“ atd.“ (dtto).

Ovzduší pro vědu – coby tvůrčí činnost – diskutuje paragraf 4. 1. 4. „Jakožto systém tvůrčí práce (oproti tradičnímu průmyslu, jehož chod byl založen převážně na výkonné činnosti) má věda zvláštní nároky na společenské podmínky a ovzduší, v němž pracuje. Buržoazní společnost „řeší“ tento problém pěstováním speciálně honorované, hájené a oddělené enklávy; avšak toto zařízení naráží na zřetelné hranice, jakmile věda prostupuje celou výrobu a společenský život“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 133).

„V první řadě určují ... toto ovzduší – alespoň v současné fázi vývoje – ekonomické motivace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 253). V jednotlivých krocích a objevech mohla a může věda přinášet výhody konkrétním podnikatelům či monopolům. „Avšak ve svém celkovém postupu – a právě to vyniká v době, kdy se sled vědeckých a technických objevů slévá ve stálý systematický proud – je věda civilizačním faktorem vysloveně celospolečenského charakteru ...“ (dtto).⁷⁷⁵

Vedle ekonomických předpokladů jsou pro příznivé společenské klima pro vědu nutné též předpoklady sociálně politické a psychologické. Věda je jinak organizována než průmysl, vyžaduje odlišný způsob řízení, jiná normy, jiná pravidla.⁷⁷⁶ „... musí počítat

⁷⁷⁵ „... její skutečnou sílu v plném rozsahu pocituje a může ocenit jen společnost jako celek“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 253). Richta pokračuje: „Tato skutečnost představuje vlastně obecně uznávanou pravdu současné doby ...; málokdo z jejích zastánců však ví, že jde o jeden z konstitutivních prvků Marxovy teorie a dokonce o jeden z pilířů současného postavení socialismu ve světě ...“ (tamtéž, s. 253-254),

⁷⁷⁶ (Krejčí, 2020) diskutuje o formálním řízení a rozvoji vědy. Píše: „... ve skutečnosti však do vesmíru vede pouze jedna cesta: přes vědecký výzkum, který je spojený s nejmodernější technikou a technologií. To zní jednoduše, ovšem nic se nevzpírá tolik formalizaci řízení jako rozvoj vědy. Posledních dvacet let byrokratického socialismu je toho důkazem. Právě zde, v Československu, tým Radovana Richty jako první ve

s mnohem vyšším stupněm vnitřní subjektivity a odpovědnosti, s větší mírou iniciativy a seberealizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 254).⁷⁷⁷

Následné pasáže rozebírají potíže, s nimiž se setkává věda, zvláště v socialistických zemích. Richta souzní s názorem, že společenské bariéry mohou být často větší překážkou pro inovace nežli nedostatek poznání.⁷⁷⁸ Opakováno je spojení socialismu (a komunismu) s vědou. „Dnes představuje vztah společností k vědeckotechnickému poznání a její schopnost či neschopnost využít výsledků vědy neklamné kritérium progresivity daného společenského řádu. Z historického hlediska má socialismus, bytostně spojený s vědou, v tomto smyslu nespornou převahu. Ovšem její praktické využití je něco víc než slovní formulace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 133-134).⁷⁷⁹

Důraz je kladen na vzdělané kádry, neboť „nedostatek kvalifikace u nás brzdí pokrok techniky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 134). Richta volá vytváření příležitostí k svobodnému tvořivému sebeuplatnění pro socialistického odborníka, již nemůže poskytnout kapitalismus, po „ovzduší úcty k vědě jako akumulovanému bohatství společnosti, důvěry k této „všeobecné práci“ (Marx), podpory tvůrčí iniciativy“ (tamtéž, s. 135). Richta hledá ideál socialistického tvůrčího odborníka, razícího nové cesty a současně upozorňujícího „na rozvojové možnosti i zábrany plným hlasem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 259).

Subkapitulu o řízení (4. 1. 5.) otevírá tvrzení: „Průmyslová revoluce⁷⁸⁰ znala v podstatě dva typy řízení: vnitropodnikové řízení⁷⁸¹ a pak administrativní správu (jejíž skutečné

světě vypracoval vizi vědeckotechnické revoluce. V knize *Civilizace na rozcestí* (1966) jí dokonce přisoudil větší patos než Říjnové revoluci. Richtovy úvahy o vědeckotechnické revoluci pak opakovalo kdejaké usnesení, ale v celé středovýchodní Evropě se nenašel státník, který by jako Teng Siao-pching řekl: „Není důležité, jestli je kočka černá, nebo bílá, hlavní je, že chytá myši“ (dtto, cit. dle <https://casopisargument.cz/?p=32992>).

⁷⁷⁷ „Musí daleko víc „spoléhat na člověka“, na jeho tvůrčí schopnosti a síly. Oproti hierarchické struktuře v průmyslovém systému za určitou hranici svého vlastního rozvoje vyžaduje mnohem širší a hlubší uplatnění demokratického principu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 254).

⁷⁷⁸ „... že se tudíž základním problémem stává vytváření příhodné „vědecké infrastruktury“ v celém životě společnosti, že se na pořad dne dostává změna celého průmyslového systému, „integrace vědy a všeobecné politiky““ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 255).

⁷⁷⁹ Závěr, že věda potřebuje socialismus a socialismus vědu vyzdvihuje U. Cerroni in (Kolektiv, 1969a), Cerroni staví na tezi, že VTR ovládá naši epochu a vyvolává znepokojující otázky. Např. „zda to, čemu říkáme technika, není již samo sebou – pokud jde o praktické vymezení naší vědy – objektivním programem nových cílů (kromě toho, že je to již uzrálý plod předchozí cílevědomosti). A musíme se také ptát, zda onen svět cílů – o nichž předpokládáme, že vznikly uvnitř našeho vědomí – není ve skutečnosti ideálním vyjádřením specifické, pomíjivé historicko-sociální dimenze a tudíž také techniky, jež v ní má své kořeny. Vytyčíme-li si takto problém, oba směry našeho uvažování (a naší existence) se přiblíží a splynou: vytvoří uzel kolem jediného předmětu bádání a úvah, totiž kolem současné společnosti“ (Kolektiv, 1969a, s. 658).

⁷⁸⁰ III. rozšířené vydání místo revoluce hovoří o průmyslové civilizaci in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 259).

funkce záležely spíš v negaci pohybu)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 136).⁷⁸² „*V obou případech předpokladem i důsledkem řízení byla podstatná nesubjektivnost řízených objektů ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 260).⁷⁸³ „*Abstrahovalo se od jejich proměn, uvažoval se jen omezený okruh měnících se věcných okolností ...*“⁷⁸⁴ Tyto souvislosti industrializace a direktivního řízení přičlenily v očích lidí deterministický model, strnulou racionalitu věcí, jednou provždy k obrazu řízení vůbec ...“ (dtto).⁷⁸⁵

„*Situace se však mění, jakmile na místo jednoho či několika faktorů vstupuje všeobecná dynamika v každé z mnoha dimenzí výrobních sil i v nepřehledné vazbě okolností*“⁷⁸⁶ – a to jsou právě podmínky vyhrcoující se ve vědeckotechnické revoluci. Zde je třeba nového pojetí řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 136). „*Integrované systémy, jež jsou běžné u automatizovaných a vysoce technizovaných procesů, nemohou už být řízeny starými metodami, odvozenými z deterministické racionality ... Nová technika a technologie vyžaduje novou organizaci a nové lidi, kteří s ní tvoří jednotný systém ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 261). „*V současné době klíčovým oborem pro zvládnutí rozsáhlých technických pochodů je tzv. systémové*

⁷⁸¹ „... podnikové řízení, jež tvořilo skutečný základ všech aktivních, pozitivních řídicích forem ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 259). S poznámkou ohledně pojetí podnikového řízení dle (Weber, 1922 aj.). Které Weber chápal „ve smyslu odborné hierarchizace, jako inkarnaci věčné racionality, zbavené hodnotových určení. Proto se mu byrokratizace jeví jako nutný důsledek a vlastně iherentní prvek podnikového řízení ... Objasnil vnitřní spojitost byrokratické administrativní správy s průmyslovým podnikovým řízením. Avšak nepochopil celkové začlenění těchto řídicích procesů vedle živelných pohybů kapitálového trhu. Tedy jako specifické rozložené komponenty pohybu průmyslové civilizace. Proto se mu jeví jako věčné, fatální fenomény řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 259-260).

⁷⁸² „Řízení uvnitř podniku, pokud měl strojní vybavení, spočívalo v dirigování mechanického proudu předmětů, věcí a jejich lidské obsluhy. Administrativní správa se obdobně omezovala na zacházení s lidmi jako s věcmi. Předpokladem řízení tu byla podstatná nesubjektivnost řízených objektů. Abstrahovalo se od jejich proměn a uvažoval se jen omezený počet měnících se okolností. Tento rozsah úkolů bylo možno naplnit direktivním přímým rozhodováním o věcech a lidech a hierarchickou strukturou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 136).

⁷⁸³ S poznámkou: „Nejrůznější způsoby začleňování člověka do systému podnikového řízení připomíná W. H. Whyte ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 260).

⁷⁸⁴ „Tento rozsah úkolů bylo možno naplnit direktivním, přímým rozhodováním o věcech a lidech podle hierarchické průmyslové struktury, a zabezpečit rovněž direktivním rozhodováním z pozic byrokratické mocenské struktury“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 260).

⁷⁸⁵ „Ve snaze cokoli řídit myslí lidé přesně podle směru, v němž inženýr organizuje průmyslovou továrnu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 260, s odkazem na Burnham, 1941, s. 167). J. Burnham náleží k významným postavám konceptu manažerské revoluce, náležejícího do konglomerátu starých teorií transformace kapitalismu – srov. (Sirůček, 2017a, 2022a, b aj.) či (Sirůček a kol., 2007).

⁷⁸⁶ „... jakmile se vlastní subjektivita stává fundamentálním oporným elementem, od něhož nelze abstrahovat, jakmile se tedy místo pouhé vnější racionality věcí uplatňuje vyšší racionalita vyvíjejících se a měnících se systémů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 260). Srov. (Kohoutek, 2004).

inženýrství“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 136).⁷⁸⁷ „Stejně zřetelně vystupuje tato změna u manažera v technizovaných provozech. Proti starší koncepci, jež redukovala činnost manažera na organizování lidí, zabývá se moderní manažer činností celých systémů s vypracovanou vnitřní vazbou jako „biologických bytostí““ (dtto).⁷⁸⁸

„V industriální epoše bylo možno předpokládat „nutnostářský model“,⁷⁸⁹ v němž všechno funguje v podstatě jako velký mechanický stroj s „jedinou pravou cestou“, v němž každý minulý stav určuje budoucí, a řídicí direktiva může proto zasahovat do každého kroku s předvídatelnými výsledky. V soudobé výrobě však máme před sebou celý komplex vzájemně propojených procesů s vnitřním automatismem ... i s jistou vlastní „vůlí“ a „samočinnou“ reakcí systému při nevypočitatelnosti řady parametrů. Zachytit chod těchto kybernetických modelů může jen systémové poznání, opřené o statistické zákonitosti s mnohoznačným určením, o teorii náhodných stochastických procesů. Kybernetika je proto vůbec jediným možným základem moderního řízení a plánování; operační predikce, programování atd. jsou vzdáleny přímé vnější regulaci věci, opírají se o použití regulačních principů, o nepřímé řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 137).⁷⁹⁰

„Moderní výrobní a společenské soustavy by se musely proměnit v chaos bez systému „samočinných“ procesů, jejichž nositelem jsou nejrůznější civilizační nástroje (jako peníze, hodnotové formy, právní a morální normy atd.).⁷⁹¹ Řízení a plánování nemůže tu spočívat v direktivním zásahu do běhu jednotlivých věcí, ale v (mnohem účinnějším) ovládnutí a využívání těchto regulátorů, tedy v modelování „pravidel hry“, jejichž „samočinný“ chod směřuje k vytyčenému cíli. Místo regulace věcí (a lidí jako věcí) tu nastupuje operace s regulačními principy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 137).

⁷⁸⁷ „Klasický inženýr, jenž znal detailně určitou složku celkového systému, již dnes nepostačuje; Stále víc jde o řízení hromadných procesů, výrobního systému v jeho celistvosti, což právě patří do kompetence systémového inženýra“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 136).

⁷⁸⁸ S odkazem na (Beer, 1966) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 262).

⁷⁸⁹ Richta dodává: „Pozoruhodnou kritiku „nutnostářského modelu“ podal V. Tlustý ve stati „Obecné filosofické a sociologické problémy řízení“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 262, s odkazem na Král a kol. 1967).

⁷⁹⁰ „N. Wiener upozornil, že moderní civilizace na všech stranách opouští klasický Leibnizův obraz světa, ve kterém všechny události jsou určeny předem a jednoznačně podle pravidel průmyslového mechanismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 137). In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 263) s odkazem na (Wiener, 1956, s. 328). Srov. (Kutta, 1994b).

⁷⁹¹ „Celá civilizace se od počátku vlastně opírá o konstituci těchto samočinných regulátorů ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 263-264). „B. Engels v tom smyslu definuje civilizaci vůbec existencí těchto regulátorů: „... civilizace je vývojový stupeň společnosti, na kterém se dělba práce, z ní vznikající směna ... a zbožní výroba, slučující oba tyto procesy, plně rozvíjejí a způsobují převrat celé dřívější společnosti“ ...“ (tamtéž, s. 264, cit. Marx, Engels, 1967, s. 199).

„V první etapě – v souvislosti s industrializací – snažil se socialismus zevšeobecnit systém vnitropodnikového řízení – organizovat společnost jako jediný podnik⁷⁹² – a spojit jej se systémem administrativní správy. Avšak tento „nutnostářský“ direktivní přístup vyloučil vlastně ekonomické prostředky a musel narazit na nepřekročitelné hranice,⁷⁹³ za nimiž může vést jen k absurdnostem. Není možno rozhodovat přímo o každé jednotlivé změně v období všeobecného pohybu celé základny života; není možné překonat dosavadní civilizační nástroje, aniž bychom je ovládli, použili a tím změnili i jejich povahu společenského živlu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 137-138).

„Automaticky“ probíhající procesy se v moderní civilizaci nedají odstranit: je možno je buď cílevědomě aplikovat, modelovat, plánovitě řídit (nepřímo jako každý automat), anebo propadnout jejich moci ve slepé iluzi, že odstraňujeme živelnost. Všechno závisí na tom, zda se socialismu podaří vypracovat soustavu civilizačních regulátorů, prostředků a pravidel, které by objektivně seřizovaly nejen ekonomické, ale i sociální, psychické a antropologické podmínky pro růst tvůrčí aktivity člověka a jeho socialistickou orientaci tak, aby plánovitě otevíraly přístupy k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 138).⁷⁹⁴ „Řízení moderní socialistické společnosti se stává především problémem tvůrčí samoregulace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 265-266).⁷⁹⁵ „Předsudky o řízení, zděděné z industriální epochy, zasahují v kořenech postavení člověka v moderní civilizaci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 139).⁷⁹⁶

⁷⁹² K představě organizovat socialistickou společnost jako jediný obrovský průmyslový podnik, ovšem bez kapitalistů, Richta dodává: „V některých pracích, např. ve známém článku „O autoritě“ ..., používal v polemice s anarchisty podobných formulací B. Engels, ovšem s vědomím, že nejde o ideál nové společnosti, ale nutný průchozí bod na cestě od staré společnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 264, s odkazem na Marx, Engels, 1966a).

⁷⁹³ „... direktivní přístup převládá a zevšeobecněl ...; vyloučil vlastně ekonomické prostředky a suspendoval též mnoho norem a pravidel společenského života (jako jsou formálně demokratické právní normy apod.)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 264-265).

⁷⁹⁴ „... cílevědomá subjektivita společnosti není hotovým předpokladem, který čeká jen na uplatnění, ale stále znovu se tvořícím produktem, který vystupuje vždy jen z nejvyššího rozvoje ekonomických, sociálních a jiných forem socialistické společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 138). In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 265) s odkazem na (Richta, 1968a).

⁷⁹⁵ „Nové rozměry, které do pohybu vkládají lidé a kolektivy, patří tu přímo k podstatě společenského pohybu a nemohou být pomíjeny. Rozvinutí vlastního systému civilizačních regulátorů, jež by umožnily soustředit maximum zdrojů k urychlování růstu, k tvorbě lidských sil atd., je pro budoucnost nezbytnou součástí řízení ... Regulace regulátorů je ve skutečnosti vyšší formou společenského řízení, uzpůsobenou pro bohatší a prudší pohyby; je současně jediným prostředkem, jak proměnit moderní civilizační proces v říditelný a plánovatelný ... Tedy také umožňuje obrátit vnitřní tendence tradičního průmyslového systému, vytvořeného kapitalismem, jež tíhly k hierarchizaci a byrokratizaci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 138-139).

⁷⁹⁶ „V „nutnostářském“ modelu se nikam nevejde změna vycházející ze sebeuplatnění a sebe přeměny člověka (a kolektivu) ... Direktivní řízení vyznívá ve snahu proměnit civilizaci v mechanismus, a tedy odstraňuje ze světa člověka, jeho iniciativu a tvůrčí činnost. Vrací zcela živelně společnost do hranic jednorozměrného pohybu industrializace, z nichž samo vzešlo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 139).

„Naopak řízení pomocí regulace regulátorů vytváří pružně prostor pro alternaci, individuální a kolektivní podnikavost a mnohorozměrný plánovitý růst, neboť přeměňuje řízené články v samostatné subjektivní činitele, kteří svým vlastním rozvojem vnášejí do pohybu další dimenze. Bez něj by socialistická společnost nebyla s to vypracovat svou vnitřní subjektivitu“ (tamtéž, s. 139-140) a cílevědomě se pohybovat po cestách VTR.

Problematiku racionalizace informačního toku v řízení načrtává stručnější část 4. 1. 6. „Obvyklá představa řízení vychází z jeho „silové stránky“, tj. z podřízení, vydávání povelů atd., jednak proto, že skutečně převládala uvnitř tradičního průmyslového podniku,⁷⁹⁷ jednak, že v podmínkách, kdy se mohlo počítat s převážně konstantními parametry, zapadla do pozadí jiná stránka řízení: informace. Avšak s postupem vědy do výroby i společenského života, se zrychlováním technického rozvoje začíná, se tento dosud pomíjený princip řízení prodírat všude na přední místo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 140). Richta řadí rozvoj informační techniky k základním pilířům VTR.⁷⁹⁸ „Růst úřednictva a správního aparátu v posledních desetiletích poskytuje dostatečnou představu o kvantitě informací, potřebných dnes k řízení kterékoli sféry moderní civilizace. Avšak tento dosud výlučný způsob opatřování, přenosu a uchovávání informací stejně nestačí: zkresluje informace, opakuje je, nepropouští či zpomaluje, zakřivuje a rozptyluje jejich tok; a z druhé strany vyvolává samoučelné bujení informací, jejich redundanci. Člověk je zavalován masou informací, ale není sycen těmi, které potřebuje“ (dtto).⁷⁹⁹

„Moderní civilizace stojí tu před nutností provést analýzu a racionalizaci informačních systémů; využít nové a rychlejší techniky přenosu, zpracování a uchování informací, zlepšit kód a miniaturizovat záznam. Půjde tu především o vyjasnění otázky, co je a co není informace pro danou instituci, jaké jsou adekvátní metody jejich získání, o řešení informačních schémat, osvojení způsobů manipulace s fakty a o komplex informační hygieny“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 140). „Kybernetické prostředky užité na tomto podkladě dodávají celé soustavě informací nové významy: vyřazují masu

⁷⁹⁷ Ve III. rozšířeném vydání s citací (Beer, 1966, s. 28): „Celé naše pojetí řízení je v podstatě naivní, primitivní a opírá se o představu kauzality, která je takřka ovládána principem odplaty. Pro většinu lidí znamená řízení proces hrubého přinucení; to vrhá charakteristické světlo na naši civilizaci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 267).

⁷⁹⁸ Neboť „informace je nositelem každé inovace a zprostředkujícím článkem každé aplikace vědy ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 268). „Pokud dřívější technika zesilovala hlavně fyzické schopnosti člověka, pak technika, revolucionizující dnes civilizační základnu, zesiluje nadto a především psychické fondy společnosti ...“ (tamtéž, s odkazem na Král, 1966).

⁷⁹⁹ Ve III. rozšířeném vydání s odkazem na (Zeman, 1962) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 268).

úřednické práce a část manažerské činnosti ...; paměťové zařízení o kapacitě stamiliónů znaků se rovná „nesmrtelné paměti“ podniku či instituce, kde se žádná informace neztrácí zapomínáním a je vždy pohotově k dispozici; perspektivně se vytváří možnost stálého toku „informace shora i zdola“, jakéhosi doptávání veřejného mínění, jež by umožnilo faktickou demokratickou konfrontaci každého nově zaváděného regulačního principu atd. Zvláště aktuální roli má informační technika ... pro vědu ...“ (tamtéž, s. 140-141). Se závěrem: „Je třeba říci, že pro socialistickou soustavu⁸⁰⁰ (a zvláště pro naši zemi), v níž tok informací může být všestranný a hladký, je další tvorba celého systému „kolektivního rozumu“ otevřenou otázkou“ (tamtéž, s. 141-142). Za zapamatování působí poslední věta této subkapitoly ve znění III. rozšířeného vydání: „Jakkoli to může znít nezvykle: mezi člověkem a informací se v mnohém rozhodují osudy společenských systémů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 271).

Kapitola 4. 1. končí rekapitulací: „Věda je mladým, začínajícím sektorem, jenž dosud plně nevypracoval principy své aplikace v celé šíři společenského života. Ale zkušenosti už naznačily, jaký význam může mít pro společnost zobecnění jejího demokratického, racionálního principu – oproti hierarchické protikladnosti tradičního průmyslového systému. Avšak zkušenosti také dokazují, že věda vyžaduje podstatně jiný způsob řízení, jiné podmínky práce, protože musí počítat s mnohem vyšším stupněm vnitřní subjektivity a odpovědnosti. Musí daleko víc „spoléhat na člověka“, na jeho schopnosti a síly – což je nesmírně závažné pro budoucnost, neboť společnost vždy přejímá principy svého života a řízení od nejprogresivnějších úseků tvorby výrobních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 142).⁸⁰¹

Prolog závěrečné kapitoly 4. 2. zní: „Svou podstatou je vědeckotechnická revoluce totožná s procesem reálného formování subjektivního činitele, společnosti a člověka,⁸⁰² kteří jejím prostřednictvím dostávají do rukou tvorbu výrobních sil lidského života, tedy samo východisko zásadních historických proměn. Dokonce i v kapitalismu, kde tento proces nemá perspektivní základnu, vynucuje si postup vědy a techniky stále víc náhražkovou

⁸⁰⁰ Ve III. rozšířeném vydání včetně poukazů na „nutnost mezinárodního propojení informačních soustav ... jinak zůstanou velké možnosti socialismu ležet ladem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 270).

⁸⁰¹ „Jestliže průmyslové velkopodniky vtiskly své principy celému životu dosavadní civilizace ..., pak lze očekávat, že společnost budoucnosti bude koncipovat své životní formy především k obrazu tvořivé vědecké činnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 271, s odkazem na Drucker, 1950).

⁸⁰² III. rozšířené vydání zmírňuje ostrost formulace – zde VTR patří „k historickému procesu formování subjektivního činitele ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 271).

pseudosubjektivitu (v podobě zásahů monopolního státu, vzniku prognostických institucí apod.).“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 142).⁸⁰³ „To je druhá základní změna v zákonitostech dějinného procesu: úměrně rozsahu přeměny světa přestává být praktická činnost stále větší masy lidí pouhou podnoží dějin,⁸⁰⁴ vystupuje ve své každodenní individuálnosti zároveň ... jako cílevědomé utváření dějin i sebe sama“ (dtto).

O sociálním vrstvení a VTR uvažuje útržkovitá a nikoli zcela dotažená část 4. 2. 1. *„Dosavadní výrobní převraty – včetně průmyslové revoluce – prováděla určitá třída, jež byla jejich nositelkou, na úkor jiných tříd. Vědeckotechnická revoluce je takovým specifickým (totiž univerzálním) pohybem výrobních sil, který je neuskutečnitelný – ve svém celku – bez pozitivní účasti většiny a nakonec všech členů společnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 143). VTR „... není a ve svém celku ani nemůže být záležitostí nějaké úzké skupiny. Není v silách kterékoli jedné třídy, která stojí proti druhé třídě, aby ji dovedla do konce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 273).⁸⁰⁵ Následně Richta obsáhle a angažovaně agituje ohledně jádra průkopníků a garantů socialistické VTR, resp. jejich sociálních opor v podobě dělnické třídy. Opakuje spojení dělnictva s vědou⁸⁰⁶ a opět vyzdvihuje zásadní význam vědy pro socialismus.⁸⁰⁷*

⁸⁰³ Richta komplikovaně píše o explozivní síle, která se hromadí v souvislosti s potřebou nových forem subjektivity (vynucené postupem vědy, techniky, vzdělání a kultury). V kapitalistických podmínkách jde o „náhražkovou pseudosubjektivitu“ a nikoli o rozšiřování reálné subjektivity společnosti a člověka vlivem jejich podřízenosti vládnoucím poměrům. V socialismu Richta predikuje na obdobné úrovni rozvoje výrobních sil ještě podstatně silnější tlaky ve zmíněném směru. Snahy o rozvinutí subjektivity společnosti i člověka, která má být pro socialismus příznačná, nelze přitom „nespojit s příznaky revoluce ve struktuře a dynamice výrobních sil. Pak ovšem musíme alespoň v perspektivě počítat s tím, že dějinný vývoj ztratí svůj dosavadní výraz naturálního procesu ..., za nímž se v tradiční průmyslové civilizaci skrýval suverénní běh poměrů, pouze čas od času přerušovaný souběhem civilizačních proměn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 271). S citací (Marx, Engels, 1952, s. 380), konkrétně Engels píše Blochovi 21.-22. 9. 1890: „A tak dosavadní dějiny probíhají po vzoru přírodního procesu a jsou také podrobeny v podstatě týmž pohybovým zákonům“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 272).

⁸⁰⁴ „Z její každodennosti se vytrácí osudová protiva k dějinnému – pokud obsahuje prvky rozvoje lidských schopností a tedy i rozvoje společenských výrobních sil. Co se v tomto všedním individuálním životě děje, je zároveň samostatným činitelem historických změn. Takový civilizační proces se rovná utváření dějin stejně jako vlastního života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 272).

⁸⁰⁵ VTR „... realizuje ... v látkových tvarech lidské práce a lidského života onen základní historický zájem a úkol dělnické třídy, který zakládá její vedoucí úlohu v celé komunistické revoluci a ve které dělnická třída už nevystupuje jen jako třída, ale jako reprezentantka celé společnosti, jako nositelka „zrušení všech tříd“ (Marx). Dělnická třída je vůbec prvou třídou v dějinách, která nemá zájem na udržení svých stavovských podmínek života a práce, nýbrž naopak na jejich všeobecném zrušení, na dobytí podmínek všeobecné ho rozvoje lidí; mění sebe sama a nakonec ruší sebe sama jako třídu – nejen ekonomicky, nýbrž i povahou práce a života v hranicích celé společnosti – a tato všeobecná sebe přeměna je zároveň nejvyšším stupněm jejího sebeosvození“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 143). Ve III. rozšířeném vydání s odkazem na (Marx, Engels, 1958b, s. 450) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 273).

⁸⁰⁶ „Právě od spojení dělnické třídy s vědou a jen od jejich spojení do všech důsledků očekával Marx osvobození společnosti a člověka. Mezi nimi není vztah podřízenosti a kompromisu ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 274).

Richta konstatuje růst úlohy „*vysoce kvalifikovaných dělníků, kteří v době třídních bojů mohli hrát roli „dělnické aristokracie“, kdežto v současných podmínkách mají naopak v mnohém přímo avantgardní poslání*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 144). Naznačeny jsou proměny sociálního vrstvení kapitalistických zemí v souvislosti s VTR, s dobovými odkazy. Zmiňován je koncept „*souhrnného pracovníka*“ i mezitříd.⁸⁰⁸ Diskutováno pak pojetí a proměny dělnické třídy⁸⁰⁹ s náznaky (post)moderních konceptů kognitariátu.⁸¹⁰ V sociální stratifikaci R. Richta připomíná diferenciaci podle

⁸⁰⁷ „*Ve skutečnosti platí Marxovo: čím rozhodněji postupuje věda, tím víc je v souladu se zájmy pracujícího člověka. Socialismus stojí a padá s vědou, stejně jako stojí a padá s vládou pracujících*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 145).

⁸⁰⁸ „*Už Marx považoval příslušnost zaměstnaných techniků a odborníků (kteří tehdy tvořili „nepatrnou skupinku“) k „souhrnnému dělníku“ za nepochybnou; postavení „mezitřídy“ platilo pro inteligenci jednak vzhledem k tehdy převažující maloburžoazní formě existence („soukromá praxe“), jednak vzhledem k jistému podílu odborníků na ziscích kapitálu, ke spojení s buržoazií a její Ideologií, k monopolu vzdělání apod. Všechny tyto rozhodující ekonomicko-společenské okolnosti však v socialismu padají; v podmínkách stejného zaměstnaneckého poměru, odměňování výlučně podle práce, volného přístupu ke vzdělání a k vědě pro všechny, společné světonázorové marxistické orientace atd. se technická, vědecká apod. inteligence postupně stává neoddělitelnou součástí „souhrnného dělníka“, kvalifikovanou a rostoucí skupinou dělnické třídy“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 144).*

⁸⁰⁹ „*Stavět odborné, technické, vědecké zaměstnance v těchto nových podmínkách i perspektivně mimo dělnickou třídu by znamenalo nedůvěřovat vítězství socialismu, chápat samu dělnickou třídu ne jako (měnící se) třídu, ale jako stav pouze manuální práce; takové pojetí dělnické třídy neodpovídá podmínkám socialistické země, stojící před vědeckotechnickou revolucí; znamenalo by tlačit vývoj dál k extenzivní industrializaci a nad to konstruovat protivy mezi zájmy vědy a dělníků v socialismu, které by pro budoucnost – kdy stále větší část společnosti bude přecházet k vysoce kvalifikované technické, duševní práci – podlomily sociální základnu nové společnosti a zvedly nepřekonatelné hradby pro vědeckotechnickou revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 144-145).*

⁸¹⁰ „*Nárůst intelektuálních charakteristik práce vytváří její novou složku, která bude objektivně sehrávat v dalším vývoji významnou úlohu, tzv. kognitariát*“ (Heller, 2014b). S odkazem na (Heller et al., 2011) představuje Heller kognitariát takto: „*V našem přístupu označuje pojem kognitariát novou podobu dělnické třídy, která se od klasického obslužného proletariátu liší pouze profesními znaky svých příslušníků – vysoce kvalifikovanou prací, která je ve smyslu Marxova předvídaní v Grundrissech postavena mimo bezprostřední úlohu ve výrobním procesu, např. obsluhu strojů. Ne všichni ti, kteří však mají tuto profesní charakteristiku do tohoto kognitariátu patří. Patří do něj jen ti, kteří splňují Marxovy charakteristiky příslušnosti k proletariátu (pravda – i tyto charakteristiky jsme si dovolili modernizovat v jednom důležitém bodu – do proletariátu počítáme i ty kapitalistou vykořisťované pracovníky, jejichž práce se zhmotňuje nikoli ve věci, ale i v osobnostním systému člověka – lékař, učitel, holič – které Marx do proletariátu nepočítal). Jsou to následující charakteristiky: 1) skutečnost, že svou práci směřují za kapitál, nikoli za důchod kapitalisty – např. kuchař v kapitalistou provozované hospodě, nikoli jeho osobní kuchař, 2) skutečnost, že se jejich práce zhmotňuje ve věci nebo v osobnostním systému člověka (lékař, učitel, holič, obsluha stroje či vědecký pracovník v kapitalistou na zisk provozovaném podniku), 3) pracovník produkující hodnotu a nadhodnotu, nikoli ten, který je sice připravován o nadpráci, ale nadhodnotu netvoří, získává jen podíl na nadhodnotě vyprodukované ve výrobě či službách – tedy nepatří sem námezdně zaměstnaný obchodní příručí, účetní, bankovní úředník, vrátný, 4) pracovník, který je pouze objektem působení vlastnických vztahů, nikoli ten, který pomáhá kapitalistovi plnit jeho vlastnické funkce, jako např. řídicí pracovník, byť i vykořisťovaný a nevládní“ (Heller, 2014b). Heller protikognitariátní názory váže k tzv. stalinismu. Koncept kognitariátu však není všespasitelný. M. Hauser (již roku 2008) realisticky píše: „*Levice celosvětově nemá žádné eso v rukávu. Nemá ani přesvědčivou teorii ani věrohodnou politickou sílu. Nemá nic. Proto si často konstruuje politické fetiše, tj. zbožná přání, která nahrazují frustrující realitu (pro jedny mytická „dělnická třída“, pro druhé podobně mytický „kognitariát“, pro jiné „trh“, pro další „čínská cesta“, atd.)*“ (Hauser, 2008).*

obsahu práce.⁸¹¹ Varuje před otevíráním protikladu „mezi odbornými a demokratickými aspekty“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 278).⁸¹²

Za nejobtížnější vnitřní problém v celé epoše socialismu Richta označuje „překonávání základní disparity industriální civilizace“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 146).⁸¹³ „V socialismu nevládnou odborníci, vláda patří všem pracujícím, avšak zároveň pracující nemohou socialisticky vládnout bez uplatnění odbornosti, vědy. Jediné definitivní řešení ovšem je, udělat ze všech odborníky (a zároveň zrušit nutnost vládnutí vůbec) a každý krok v tomto směru bude usnadňovat další postup. Toto cílové řešení je právě obsaženo v koincidenci vědeckotechnické revoluce a komunistické výstavby“ (tamtéž).⁸¹⁴

Přejmenovaná subkapitola 4. 2. 2. si zachovává vesměs agitačně-politickou podobu, nicméně ani zde přitom text nesklouzává k vulgární politické propagandě. Formulovány jsou požadavky na zásadní přeměnu řízení celé socialistické společnosti. Predikováno Richtou varovně je, že „účast pracujících ve vědeckotechnické revoluci nebude ani okamžitá a všeobecná, ani automatická a neproblematická tak jako ostatně nebyla dosud v žádné fázi revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 147). S požadavky na nové „vystupňování subjektivních prvků společenského života, obsažených v řízení komunistickou stranou, ovšem ve zcela novém smyslu a v nových formách (které patrně perspektivně promění i strukturu stranického života)“ (dtto).

⁸¹¹ „Řešením třídního členění (tou měrou, jak se unifikuje) vystupuje uvnitř naší společnosti diferenciace především podle povahy práce. V tom smyslu je třeba počítat s obtížným problémem dlouhodobé existence dvou lišících se vrstev: lidí složité tvůrčí práce a lidí činných v jednoduché výkonné práci. V přechodném období jsou oba druhy práce pro společnost stejně nezbytné, každá z nich však je spojena s poněkud různým obsahem životních zájmů, potřeb, nároků a stylů; tyto rozdíly nemají třídní povahu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 145). Ve III. rozšířeném vydání s odkazem na (Machonin a kol., 1966) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 277).

⁸¹² „Výrazem toho mohou být technokratické tendence, jež ovšem nevyplynávají z vědy a techniky, ale spíš z jejich podřizování postranním skupinovým (třídním) zájmům. V kapitalistických zemích se stále zřetelněji přesouvá bezprostřední rozhodování k vzdělané technokratické a manažerské špičce, jež se v zprostředkovaných vazbách státního monopolismu „osamostatňuje“ třebaže její postavení je zřetelně dáno služebností kapitálu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 145-146).

⁸¹³ Ve smyslu „protikladu vzdělaných špiček, držících v ruce moc vědy a techniky, a masy bezmocných, jejichž osudy na nich závisí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 278).

⁸¹⁴ Upozorňováno je i na nebezpečí vulgárního rovnostářství v obdobích přechodu od industrializace, „odpor k vědě, technice, vzdělání, konzervativní tlak ze strany nekvalifikované části pracovníků, kteří někdy podřizují všeobecné úkoly revoluce svým tradičním životním obzorům, nivelizují, schematizují a znesnadňují tvůrčí růst lidských sil, nechápou svou závislost na pokrocích vědy, techniky a kultury“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 145-146). Výše zmíněná základní disparita průmyslové společnosti i tato tendence (které nemají povahu třídních sporů) „může socialistická společnost čelit především urychlováním vědeckotechnické revoluce (přeměny v práci, šíření vzdělání – rušení jeho monopolu atd.), posilováním věcných aspektů proti mocenským v celé řídicí struktuře (omezování rozhodování o lidech, obměna kádrů), rozvinutím demokratických forem účasti (ekonomických, sociálních, kulturních), humanizací životních podmínek a otevřením dostupných zdrojů lidského rozvoje pro všechny“ (tamtéž, s. 146-147).

Za nejvyšší – a závěrečné – historické poslání komunistické strany R. Richta označuje funkci být řídicí silou a organizátorkou VTR komunismu.⁸¹⁵ K čemuž má být nezbytné překročit „úzký obzor tradičního mocenskopolitického, administrativního řízení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 147-148) a vyvinout „vyspělejší, účinnější formy celospolečenského („společensko-politického“) ... řízení, celou škálu nových přístupů a forem zaměřených k seřízení technických, ekonomických, sociologických, psychologických a antropologických podmínek pro socialistickou tvořivost“ (tamtéž, s. 148) a podřídit „jim dosavadní nástroje řízení“ (dtto).⁸¹⁶ „Nutnost takového hlubšího celospolečenského řízení, spočívajícího v nahrazování „vlády nad lidmi“ „správou věcí“ byla předvídána už Marxem a Engelsem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 282). „Už Lenin varoval před pokusy řešit zásadně nové úkoly starými prostředky, „bezprostředními příkazy proletářského státu“. Označoval tento přístup za „nejnebezpečnější“ iluzi, která nemůže nic vyřešit ...“ (tamtéž, cit. Lenin, 1962, s. 49 a 168-169).

Richta dále píše: „Komplexní vědecké řízení⁸¹⁷ se vůbec perspektivně jeví jako nezbytná forma společenského života v podmínkách vědeckotechnické revoluce a celá vedoucí úloha strany v budoucnosti je opřena o postavení vědy v moderní civilizaci a v komunistické výstavbě“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 148-149). „Stranické řízení vědeckotechnické revoluce proto vyžaduje konstituování společenskovední základny v celém skloubeném systému, jenž by byl s to rozvinout materiální dialektiku nejsložitějších systémů s vypracovanou vnitřní subjektivitou“ (tamtéž, s. 149).⁸¹⁸

⁸¹⁵ „Industriální systém nebyl založen na vlastní všeobecné aktivitě na straně člověka; nepotřeboval ji rozvíjet a řídit. Z druhé strany původní systém řízení v socialismu vznikl převážně v době bojů o politickou moc, o likvidaci vykořisťování, o prosazení industrializace atd.; byl tedy vybudován právě jen v hranicích konfliktních sfér, daných starou společností; opíral se o tradiční mocenskopolitické, administrativní prostředky – jenomže v rukou lidu. Avšak v této úzce politické podobě nestačí tyto formy na řízení pochodů, které už neprobíhají podle zákonů třídního boje a nedají se zvládnout mocenským zásahem či jednoduchou direktivou. Má-li avantgardní organizace působit jako vedoucí centrum společnosti a organizátor vědeckotechnické revoluce se všemi jejími společenskými souvislostmi – a to patří k nejvyššímu a patrně závěrečnému poslání komunistické strany – může zvládnout tento úkol, jen když překročí úzký obzor pouhé tradiční mocensko-politické vlády, spojené s administrativními prostředky, a vyvine vyspělejší, účinnější formy celospolečenského („společensko-politického“) řízení ... A v souvislosti s tím uzpůsobí, změní celou svou vnitřní strukturu, jež vznikla v ohni třídních bojů, v pásmu dřívějších revolučních úkolů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 281-282).

⁸¹⁶ Srov. ocenění i kritiku Richtovy koncepce VTR dle (Mlynář, 1975), což rekapituluje subkapitola II. VI.

⁸¹⁷ III. rozšířené vydání doplňuje: „Komplexní vědecké řízení v podobě rozvoje samosprávy společnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 283). K samosprávnému socialismu srov. (Heller, Neužil a kol., 2011).

⁸¹⁸ „... jestliže tu doposavad stačil v podstatě vývoj „tří součástí“ marxismu a především „vědeckého socialismu“, shrnujícího poznatky třídního boje, pak nyní se neobejdeme bez vypracování celého řetězu nových vědních oborů či úseků; sociologie lidských vztahů, sociální psychologie, psychologie práce, vědy o vědě, ergonomiky, antropologie, teorie růstu a ekonomiky lidského rozvoje, teorie řízení, obecné technologie,

Richta volá po tvůrčím rozvinutí marxismu „v celé jeho potenciální šíři jako teorii společenského rozvoje člověka ...“,⁸¹⁹ na základě překonání třídních protikladů a na podkladě vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 284). Neopomíjí přitom společenské vědy, na které ve VTR „čekají obdobné nároky jako na přírodní vědy, musí být na obdobné úrovni pěstovány“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 149).⁸²⁰

„Předindustriální formace byly statické, industriální systém zanesl do společnosti dynamiku jedné civilizační dimenze; s vědeckotechnickou revolucí dostává konečně růst mnohostrannou univerzální povahu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 150). Zmíněné uvozuje pasáž 4. 2. 3., cílicí na dynamiku doby. Ve III. rozšířeném vydání je použita následující formulace: „S vědeckotechnickou revolucí dostává konečně vývoj civilizace mnohostrannou univerzální podobu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 285).⁸²¹ Richta pokračuje: „Společnost dosud měla co dělat se zákonitým pohybem (pohyb uvnitř určitých poměrů), nyní však k tomu přistupuje pohyb samých zákonitostí. Tato skutečnost prudce mění nároky na ideový život, myšlenkovou pohotovost, duševní pružnost, všestranný rozhled, zevrubnou informovanost, schopnost neustálého poznávání, věcné a kritické myšlení lidí“ (dtto). Doba v neustálém pohybu má vyžadovat „všestranně pohyblivou společnost a všestranně rozvinutého člověka“ (tamtéž, s. 286).

„Představa budoucností, jež nebude spojena s konflikty a zápasy, je tváří v tvář vědeckotechnické revoluci neudržitelná. Zdání, že lidstvo vchází se socialismem do epochy, jež nebude vyžadovat osobní lidské napětí a úsilí každého jednotlivce, že každý bude

teorie civilizace a kultury (životního prostředí), které namnoze dosud nemají u nás dostatečnou základnu, aby poskytly teoretické podklady pro cílevědomou činnost a prognózu, ale mohou v budoucnu odhalit mnoho pronikavých možností společenského růstu, vyplývajících z rozvoje bytostných lidských sil a vztahů. Vědecký komunismus sám bude příště moci sjednocovat toto úsilí jako teoretickou základnu praktické činnosti strany, jen když překročí tradiční obzor teorie o vítězství v třídním boji a rozvine v celé šíři Marxovu teorii společenského rozvoje člověka (na podkladě vítězství v třídním boji, vědeckotechnické revoluce a komunistické výstavby)“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 149). Ohledně třech součástí marxismu III. rozšířené vydání dodává, že tyto „vyjadřují jeho vlastní podstatu jen negativně – jen v podobě konfrontace s dřívějšími společnostmi a tedy ještě v jeho formách“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 284).

⁸¹⁹ Richta poznamenává: „Dosavadní praktické i teoretické společenské formy předpokládaly a zachycovaly život lidí jen v abstrakci: jakožto pouhých příslušníků tříd, jednotek, činných v třídních konfliktech“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 284).

⁸²⁰ „Ve všech těchto disciplínách se v souvislosti s revolucí ve výrobních silách nezbytně naráží na velmi nezvyklé problémy, jejichž řešení je možné jen při systému otevřené, svobodné, soudružské diskuse. Třeba pamatovat, že čím víc se vědeckotechnická revoluce dostane do pohybu, tím prudčeji se budou měnit mnohé vztahy představy v brzdy pokroku, tím většího myšlenkového potenciálu bude třeba k zvládnutí nových rozměrů a forem pohybu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 149-150).

⁸²¹ „Revoluce, otevírající nové dimenze pohybu, se stávají postupně každodenní záležitostí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 285).

objektem všestranné péče společnosti, jež zajistí jeho konzum atd., patří k falešným iluzím industriálního života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 150).⁸²² Hypotetické obrysy VTR „naznačují, že budoucí civilizace bude vyznačena zrychleným sílícím proudem konfliktů; překonávání disproporcí, vznikajících ustavičným pohybem životní základny, přejde do stálého údělu každého člověka“ (tamtéž, s. 151).⁸²³

Konflikty se nemají vyhýbat ani socialismu,⁸²⁴ k jehož posláním náleží „vytvořit pro ... rozevírání a řešení společenských rozporů, jejichž základem už není konflikt tříd, soustavu nových, odpovídajících pohybových forem, využívaje v tom směru všech způsobilých prvků dosavadních společenských forem: ekonomických nástrojů, demokratických společensko-politických institucí atd.“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 287). „... rozvahy mluví i pro odvážné pojetí bez třídní, technicky vyspělé společnosti budoucnosti jako rozporné, konfliktní struktury zvláštního druhu, jejíž existenční formou je dynamika a rozpornost;⁸²⁵ to nové, co vnese do života, nebude to, že rozřeší jednou provždy sociální a lidské problémy, nýbrž že je udělá řešitelnými na půdě vzájemného rozvoje“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 151).

R. Richta formuluje nové polohy ideologického boje přicházející s rozvinutím VTR. „Půjde zejména a) o otázku hybných sil: který společenský řád poskytuje příznivější základnu pro vědeckotechnickou revoluci; b) o okruh civilizačních problémů: který společenský řád je s to překonat jednostrannost moderní civilizace i paradoxní zprostředkování a otevřít skutečnou účast člověka; c) o humanitní („antropologický“)

⁸²² „Zjitření existenciálních nálad a obav je jen nezbytným druhým pólem této pasivní bezstarostnosti a není možné je řešit odkazem zpět na zdravý rozum, spontánní víru či morální jistotu, protože právě rozkladem těchto hodnot při nárazu na dynamiku naší doby tyto tendence vznikají“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 150-151).

⁸²³ „... mohou vystupovat disonance mezi ... skupinami lidí; mohou zesílit generační nedorozumění (vzhledem k rozevírajícím se rozdílům mezi jejich životním stylem); drama individuálních průkopnických snah bude jistě spojeno s rizikem, se skutečným střetáváním, skutečnými vítězi a poraženými, i když bude v socialismu prosto svévole a znehodnocování člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 150). „Společnost bude zřejmě postupována stále znovu se rodící a stále hloub sahající polarizací progresivních a konzervativních stanovisek ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 287).

⁸²⁴ „Je ... třeba očekávat v socialismu nikoli utichnutí, ale spíš zesílení ideového střetání, jež převezme nové úkoly a pro něž ovšem bude nutné najít nové formy a nová pravidla, rozdílná od prostředků a způsobů ideologického boje, jež doprovází třídní akce. Hlubší ideové působení je spojeno s přechodem k dialogu, v němž není informovaných a neinformovaných (protože informovanost všech je podmínkou součinnosti a aktivity všech) a v němž nápor lze vést jen ve směru pozitivního řešení. Taková ideová činnost představuje šíření i čerpání poznatku a zároveň sebepoznání; v její celkové struktuře neexistuje výlučný subjekt a objekt; sbližuje se s teoretickou činností, s vědou a výzkumem; rozšiřuje se v ní pole zasahovaných poznatků, pocitů a snah“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 151-152).

⁸²⁵ Ve III. rozšířeném vydání s odkazem na (Dubská, Šindelář, 1966) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 288).

problém: který společenský řád skýtá maximální záruky pro rozvoj člověka a možnosti pro jeho využití“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 152).⁸²⁶

„Toto pole dá marxismu mnohem širší příležitost prokázat svou schopnost orientovat moderní civilizaci, opře-li se o skutečnost, že perspektivy vědeckotechnické revoluce splývají s humanistickými snahami komunismu. Bez zvládnutí nových teoretických otázek moderní civilizace a jejich společenských a lidských souvislostí byl by socialismus v příštím ideologickém zápase bezmocný, jeho ideové prostředky by ztratily účinnost v podmínkách vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 152).⁸²⁷

Nový pohled na individuum prezentuje paragraf 4. 2. 4. Buržoazní revoluce a industrializace roztrhaly tradiční naturálně pospolitě svazky předprůmyslových epoch.⁸²⁸ *„Zbavily člověka jakékoli vlastní určenosti a fixovaly jej jako pouhého „příslušníka třídy“, k níž náleží jen jako „průměrné individuum“...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 290).⁸²⁹ „V industriálním systému vypadávala individualita člověka (pracujícího) z civilizace na pokraj společnosti.⁸³⁰ Běžící pás nepotřebuje individualitu, žádá robota;⁸³¹ společenský pohyb se zakládal na akci tříd;⁸³² dokonce i otrást hranicemi společenských a civilizačních podmínek mohl tu jen nápor mas. Avšak vítězství „bezejmenného“ kolektivu pracujících neznamená zavržení individuality,*

⁸²⁶ Richta kad a) poznamenává: *„Na řešení tohoto problému založil vlastně Marx existenční oprávnění socialismu. Oproti tomu L. v. Mises zvedl na této půdě argument o nemožnosti socialismu na podkladě nedostatečnosti jeho stimulu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 289). K debatám o racionalitě a efektivnosti socialismu srov. (Sírůček, 2021). Ohledně antropologické dimenze, zmíněné ad c), Richta dodává: „Marx předpokládal všeobecnou schopnost člověka rozvíjet se; značná část soudobé antropologie (jako Gehlen apod.) naopak oživuje stanovisko Platónovo, podle něhož jsou nejvyšší někteří jedinci schopni kultivovat své schopnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 289). Srov. (Gehlen, 1949), (Dal Mashio, 2022).*

⁸²⁷ *„Už dnes lze pozorovat, že tam, kde je socialistická teorie omezována na tradiční řešení, odvozená z podmínek industrializace, ztrácí nutně přitažlivost“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 152).*

⁸²⁸ *„Proměnily původní konkrétní společenství v abstraktní „společnost vůbec“ a z každého z jejích členů v samostatnou abstraktní jednotku, v „člověka vůbec“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 290). S Richtovou poznámkou: „... ještě antičtí ctitelé konkrétnosti jako Aristofanes si dovedli představit tvora, který slyší na jméno „člověk vůbec“, jen jako podvodníka („Plutos“). Představitelé buržoazní epochy ovšem dobře věděli, že abstraktní individuum, „člověk vůbec“, je především samostatný vlastník, člověk jako „vlastník sám sebe“, jak to vyjádřil Fichte či Destutt de Tracy“ (dtto). Ke kategoriím „člověk vůbec“, „práce vůbec“ apod. srov. text (Richta, 1971a), představený v kapitole I.*

⁸²⁹ S odkazem na (Marx, Engels, 1958c, s. 88) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 290). Richta dodává: *„Skutečnost, že průmyslová revoluce přinesla „transformaci lidských postojů“ k světu je dnes všeobecně uznávána ...“ (tamtéž, s. 290-291, s odkazem na Aron et al., 1963, s. 59).*

⁸³⁰ *„... do sféry soukromí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 291).*

⁸³¹ *„Individuum je tu redukováno na svou vnější existenci, na řadu určitých sociálních rolí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 291, s odkazem na Baczko, 1965, s. 177).*

⁸³² *„Celý společenský pohyb se v pásmu průmyslové civilizace zakládal na pohybu tříd“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 291).*

nýbrž naopak založení kolektivní základny (všeobecná spolupráce) nového všeobecného bohatství osobnosti člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 152-153).

„Individualita se musela jevit jako „mizerná“⁸³³ v době, kdy její vývoj či spíš vrtochy a výsady znamenaly vyloučení miliónů lidí z individuálního podílu na lidském pokroku.⁸³⁴ Lidé by se ovšem ani po stržení třídních hradeb nemohli zbavit strohých mezí vlastních vztahů, kdyby výrobní zdroje zůstaly natolik omezené, že by nedovolovaly vznik společenství, na němž se všechna individua podílejí nikoli jen jako příslušníci třídy či pracovní síly, ale přímo celou svou různotvárnou lidskou individualitou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 153).

„Tento nový poměr mezi lidmi je právě tak jako nový poměr člověka k sobě samému podmíněn novým poměrem člověka ke světu jako k „přírodě“ vytvořené člověkem a naopak ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 293).⁸³⁵ Richta přemýšlí o nových významech individuality na půdě kolektivu v souvislosti se socialistickou VTR.⁸³⁶ „Proti industriální civilizaci, v níž nejvyšším principem zůstávala vzájemná závislost, může se na určitém, značně vysokém stupni rozvoje technické civilizace (v socialismu) prakticky člověk ... stát svým vlastním rozvojem jako účelem zároveň též prostředkem rozvoje

⁸³³ Ve III. rozšířeném vydání figuruje termín „bídna“, s odkazem na (Engels, 1967, s. 202) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 291).

⁸³⁴ „Avšak konstituce této abstraktní individuality ukrývala v sobě přece nesmírnou vymoženost: poprvé tu stojí individuum dané nikoli přírodou, ale zprostředkovaně plně společností ... byt' ještě jen v abstraktní podobě ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 292). S odkazem: „Člověk se individualizuje teprve historickým procesem. Původně se jeví jako rodová bytost, kmenová bytost, stádní živočich“ (tamtéž, s odkazem na Marx, 1953a, s. 395). Upřesněme, že in Sešit V – Kapitola o kapitálu (v kontextu úvah o ekonomických formacích společnosti) Marx píše: „Člověk se stává izolovaným teprve v důsledku historického procesu. Původně se jeví jako druhová bytost, kmenová bytost, stádný živočich ... – i když naprosto ne jako „živočich společenský“ v politickém smyslu. Sama směna je hlavním prostředkem tohoto izolování ... Činí stádnost zbytečnou a rozkládá ji ... člověk jako izolovaný (jedinec) má vztah už jen sám k sobě, ale prostředky k tomu, aby se kladl jako izolovaný, se staly prostředkem k tomu, aby sám sebe činil obecným a kolektivním ...“ (Marx, 1974b, s. 109) (pozn. PS).

⁸³⁵ „H. Marcuse správně podmiňuje moderní „ovládání člověka člověkem“, „ovládání přírody“ ... Jenomže moc, umožňující ovládání člověka člověkem, je zároveň stupněm, který dovoluje v jiném kontextu vzájemný rozvoj člověka člověkem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 293).

⁸³⁶ „Revoluce vysoce cení obětavost, pokud se společenský rozvoj bez ní neobejde; podřizuje individuální potřeby a zájmy společenským všude tam, kde není dostatek. Ale cílem není takové obětování a podřizování, nýbrž vytvoření společenské a výrobně technické základny života, na které individuální rozvoj každého není v rozporu s kolektivním zájmem, nýbrž je naopak jeho vlastním předmětem, kde všeobecný rozvoj nevyžaduje omezení individuálního rozvoje, ale naopak, přímo se o něj opírá. Za určitými hranicemi, když obohacování lidské společnosti nejde na úkor ostatních, nýbrž je součástí obohacování všech, opouští společnost hranice obětování a podřizování svobodného sebeurčení socialistického jedince. A ještě víc: s každým pokrokem techniky a civilizace se potom běh dějin stává závislejší na společenském rozvoji individua; vzájemná cena lidských schopností a sil se rychle zvětšuje. Moderní technika rozšiřuje kruh tvůrčí práce, v níž společenská cena splyvá s individuálním prožitkem; za hranicemi reprodukce pracovní síly vytváří kruh spotřeby (vzdělání, poznávání, fyzický rozvoj atd.), jež uspokojuje jedince, a není přitom lhostejná či zrádová pro ostatní, ale naopak“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 153-154).

ostatních; potom se naopak svobodný rozvoj každého mění v podmínku svobodného rozvoje všech (komunistická dimenze). Kolektivita, o níž se opírají výboje vědy a techniky, je kolektivitou vzájemného individuálního rozvoje všech.⁸³⁷ Úkoly politické revoluce zvládali pracující převážně jako masa; před úkoly vědeckého, technického pokroku a rozvoje vlastních schopností stojí každý v mnohem větší míře zároveň také sám a na jeho poměru k sobě závisí jeho reálné vztahy k ostatním“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 154).⁸³⁸ „Svobodná individualita“...,⁸³⁹ založená na univerzálním vývoji individuí ve společném díle není dílem přírody, ale vysoce rozvinutých dějin; je možností vytvářenou vědeckotechnickou revolucí, ale zároveň i jejím předpokladem ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 295).⁸⁴⁰

R. Richta připomíná, že: „Základna moderní vědy, techniky a kultury je povýtce kolektivní. Avšak zároveň průkopník nové civilizace je aktivní, samostatně se rozhodující a odpovědný jednatel, který jedná-nekonvenčně, je podnikavý, kritický, má odvalu k odlišení a pojmenování věcí pravým jménem (předsudek je předsudek, i když je hromadný, zaostalost je zaostalost, i když je znakem vedoucího apod.), vyznačuje se dokonce jistou výlučností v praktickém životě, plynoucí z cílevědomého zaměření celého člověka k určité sféře problému a činnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 154). Se závěrem: „Jakkoli to může překvapit, dlouhodobě snad nejvýraznější stopou, již vtiskne do

⁸³⁷ „... opravdovým společenstvím jakožto společenstvím rozvíjejících se individuí“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 295). V poznámce Richta upřesňuje: „Skutečná kolektivní spolupráce ve vědě ... (na rozdíl od tradičního průmyslu), nejen nevyžaduje, ale vylučuje „ztrátu individuality““ (tamtéž, cit. Bernal, 1939, s. 415). „Je to právě povaha vědy jako výrobní síly, tato vnitřní souvislost vědy a individuálního rozvoje každého člověka, která objasňuje hloubku a aktuální význam myšlenky: „Soukromé vlastnictví je forma styků, nutná pro určité stupně výrobních sil, forma styků, kterou nelze svrhnout, kterou nelze postrádat k produkci bezprostředního materiálního života, dokud nebudou vytvořeny výrobní síly, pro které se soukromé vlastnictví stane okovy““ (tamtéž, cit. Marx, Engels, 1958c, s. 360).

⁸³⁸ „Tyto nové významy individuality na pudě kolektivu nás musí přimět k přezkoumání častého charitativního pojetí celku, jež znevýhodňuje individuální Iniciativu ve jménu kolektivních zvyklostí, i když to je „kolektivní“ záležitost či zpozdilost“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 154).

⁸³⁹ S odkazem na (Marx, 1953a, s. 75) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 295). U „Grundrissů“, že in *Sešit I – Kapitola o penězích* (v rámci úvah o společenských souvislostech směnné hodnoty, resp. podmiňování směny a dělby práce) Marx píše: „Osobní vztahy závislosti (zprvu přirozené) jsou první společenské formy, a lidská produktivita se v nich rozvíjí jen v malém rozsahu a na izolovaných místech. Osobní nezávislost založená na věčné závislosti je druhá velká forma, v níž se systém všeobecné společenské výměny látek, univerzálních vztahů, všestranných potřeb a univerzálních potencií teprve vytváří. Svobodná individualita, založená na univerzálním rozvoji individuí a na podřízení jejich společné, společenské produktivitě jako jejich společenské potenci, je třetí stupeň“ (Marx, 1971, s. 114) (pozn. PS).

⁸⁴⁰ S poznámkou: „Je proto zcela bezvýhodné tvrzení romantické kritiky, že „... „askeze tu byla ... signálem nové epochy“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 295, cit. Gehlen, 1949, s. 12).

zákonitostí dějinného procesu vědeckotechnická revoluce na půdě socialismu a komunismu,⁸⁴¹ bude nové místo individua v kolektivních výbojích zítřka“ (tamtéž, s. 155).

Subkapitola 4. 2. 5. je věnována tvorbě perspektiv. Připomíná rozsah a rychlost změn, kterými má být nabita Richtova doba. S čímž někteří vědci spojují zábrany pro dlouhodobé předvídání civilizačního a kulturního vývoje. Předvídání tak má být stále nezbytnější a současně stále obtížnější.⁸⁴² Někteří umělci varují před lavinou změn, přičemž v poznámce Richta připomíná knihu (Orwell, 1949). „V Orwellově knize „1984“ najdeme zamyšlení nad skutečností, že perspektivy a utopie z doby „první průmyslové revoluce“ byly vesměs optimistické, kdežto v současné době jsou většinou pesimistické. Racionální jádro tohoto poněkud přehnaného tvrzení se ovšem opírá o rozdíly mezi zkušenostmi, jež jsou extrapolovány do budoucnosti. V době průmyslové revoluce to byly první zkušenosti se stroji, v současné době (jako u Orwella) to jsou zkušenosti s celkem průmyslového systému, v němž moc lidského díla nesmírně vzrostla, ale kde se ještě nezměnil samotný průmyslový systém“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 297).⁸⁴³

Avšak – s růstem obtížnosti i nezbytnosti předvídání – zároveň „po povrchu tohoto světa nikdy neprocházelo tolik neúnavného úsilí o zmapování budoucnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 297). Obrat k budoucnosti má být „založen hluboko v povaze současných civilizačních procesů;⁸⁴⁴ vyplývá ze změn v jejich zákonitostech, ve způsobu seberealizace člověka“ (tamtéž, s. 298).

⁸⁴¹ Ve III. rozšířeném vydání figuruje formulace „... na půdě nové společnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 297).

⁸⁴² S odkazem na (Massenet, 1963) in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 297).

⁸⁴³ Mnohé z dystopie G. Orwella se v 21. století stalo již realitou, realizovanou pomocí (post)moderních technologií, včetně digitálních. V orwellovském duchu je systémově prováděna indoktrinace – přes média, kulturní sféru, neziskovky, projekty, granty i školy, které přestávají být místem poznávání světa a stávají se prostorem infiltrace a mentální kolonizace pokrokářskými ideologiemi. Dochází k detekcím „defektů myšlení“, prováděno je „kognitivní očkování“ (proti tzv. dezinformacím, ve skutečnosti proto všemu, co nepodporuje jedinou Pravdu tzv. liberální demokracie). Digitální „Velký bratr“ fízluje člověka na každém kroku. S plány inkluzivního kapitalismu, resp. Velkého resetu souzní přípravy „programovatelných peněz“ – digitální měny cíleně zaměřené na každého jedince (spojené i s jeho sociálním skóre). Programovatelná měna „nevhodně“ se chovajícím může omezit soubor výrobků a služeb (např. nedovolit koupit maso), omezit oblast použití měny (na určitý region, město, oblast), omezit dobu platnosti atd. S narážkou na antiutopii 1984 (Orwell, 1949) bývá pandemie COVID-19 označována jako COVID-19(84). Lockdowny infekční mají být vystřídány energeticko-klimatickými. Např. vytápění či ohřev vody nad určitou mez mají být trestným činem typu sabotáže. Za dveřmi má slídit teplotní policie. Což nevymyslel ani Orwell. K oblibě i uskutečňování dystopií srov. (Sirůček, 2022c).

⁸⁴⁴ VTR „patří zřejmě k okruhu nových společenských procesů, jejichž logika může být – a z druhé strany také musí být – rozpoznána nikoli až v klasicky uzavřené podobě, nýbrž už v jistém stupni vývoje; neboť její poznání samo je podstatným činitelem jejího průběhu a vyvrátá klasická podoba (uzavřený model) vůbec

„Rytmus civilizace udávají vždy její rozhodující složky: je známo, že doba obratu kapitálu byla východiskem spekuláčních úvah a pětileté plánovací lhůty v socialismu odpovídaly obratu prostředku společenské práce.⁸⁴⁵ V době, kdy o růstu rozhoduje věda a její aplikace, přestávají nutně stačit tyto hranice perspektivy;⁸⁴⁶ cyklus vědeckého poznání, vzdělání (asi 20 let) dnes zřetelně zakládá kalendář civilizace našich dnů.⁸⁴⁷ Za těmito obraty zvedá se ještě další vrstva parametru budoucnosti, spojená s rozvojem člověka a jeho sil. Tyto změny vynucují úžasný rozmach perspektivního plánování, posilují jeho význam a prodlužují jeho lhůty“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 155). Richta zdůrazňuje nutnost plánování pod tlakem vědy a techniky.⁸⁴⁸ Zmíněno je i plánování vědy a vědeckého rozvoje a potřeba „zachytit v previzi a řídit pomocí plánu či programu ... celek společenského vývoje, hlubší sféry civilizačního procesu, podmínky sebeutváření člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 300-301).⁸⁴⁹

Což se má promítat v rozmachu perspektivního plánování. Richta píše: „V budoucnu bude zřejmě třeba přikročit k novým, bohatším způsobům tvorby perspektiv, odpovídajícím podmínkám vědeckotechnické revoluce Mnohem adekvátnější se zdá proměnit ve vhodné době tvorbu perspektiv v dlouhodobou (stálou) celospolečenskou záležitost všech pracujících, s širokou účastí vědců, techniků, odborníků, zaměřenou k cílevědomému utváření budoucnosti, technických i společenských přeměn, socialistického stylu života“

není její adekvátní formou, neboť jde o proces, který se nepohybuje v předem daných dimenzích, nýbrž otevírá každým svým stupněm dimenzi novou“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 299).

⁸⁴⁵ „... v klasické průmyslové civilizaci byla doba obratu kapitálu v procesu jeho rozšířené reprodukce východiskem veškerých perspektivních úvah a spekulací, propočítávaných zpravidla na řadu let. Pětileté či sedmileté plánovací lhůty v socialismu – ačkoli nebyly často podloženy vědomím této souvislosti – odpovídaly obdobně celkové době obratu společenské práce, jejích fondů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 299).

⁸⁴⁶ „... přestávají nutně stačit tyto hranice perspektivy, jež se opíraly o určující subjektivitu stabilních ekonomických poměrů, třebaže praktická perspektiva z nich dosud téměř výlučně vychází ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 299). R. Richta poznamenává: „Většina dosavadních ekonomických prognóz pracovala pomocí extrapolace časových řad ...“ (dtto).

⁸⁴⁷ „Dnes však je to cyklus vědeckého poznání a vzdělání ..., který začíná zakládat kalendář civilizace našich dnů“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 300). S poznámkou: „Cyklus inovace, opřené o vědecké poznání (cesta od poznání k realizaci), se dnes odhaduje průměrně na 20 let; to také odpovídá době technické rekonstrukce výrobní základny i délce přípravy výzkumných kádrů. A právě to je období, které bere za základ většina soudobých plánů a prognóz budoucího vývoje“ (dtto). K marxistické pracovní teorii inovací srov. (Sirůček, 2017c). K souvislostem s ekonomickými cykly různých délek srov. (Sirůček, 2016b).

⁸⁴⁸ „... všude tam, kde vstupuje věda a technika jako rozhodující faktor do základů produktivního procesu a společenského rozvoje, jeví se plánovitá tvorba budoucnosti absolutní nutností ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 300). „Technika za všech okolností vede k plánování; ve svých vyšších projevech může posunout problém plánování mimo dosah průmyslové firmy“ ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 300, cit. Galbraith, 1967, s. 20). Ke J. K. Galbraithovi srov. (Sirůček, 2019e).

⁸⁴⁹ „Odtud překvapující důraz na celkové teoretické koncepce budoucího vývoje, na sociálně antropologické obrazy, na modely člověka, jeho života, jeho budoucnosti, a to jak ve futurologické literatuře, tak i v oficiálních projektech budoucnosti ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 300).

(Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 156). R. Richta závěrem formuluje předpoklady prohloubení perspektiv⁸⁵⁰ a vyzdvihuje přínosy jejich kolektivní tvorby⁸⁵¹ – „*Tento způsob tvorby perspektiv by pomohl zvýraznit přednosti socialismu a mobilizovat tvůrčí síly našeho lidu tváří v tvář vědeckotechnické revoluci*“ (tamtéž, s. 158).

Ve *III. rozšířeném vydání* nově zařazená poslední – a nikoli nevýznamná – subkapitola 4. 2. 6. rámuje procesy VTR globálním kontextem, resp. zasazuje tyto do proudu světových dějin, a to společně s modelováním vnitřní logiky VTR. R. Richta opakuje, že život ve vyspělých zemích se v jeho současnosti „*převážně opírá o vymoženosti průmyslové civilizace a jejími charakteristickými hranicemi a protiklady*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 303). Objevují se tu však už dříve neznámé prvky, náležející k novému typu civilizačních procesů – k VTR. „*Odpovídá-li vypracovaná hypotéza o povaze vědeckotechnické revoluce skutečnosti, pak jediný adekvátní přístup k posuzování tohoto fenoménu je hledisko světových dějin*“ (tamtéž, s. 304).⁸⁵²

V různých zemích jsou příznaky či proudy VTR situovány do různých období. V USA mají být počátky VTR vysledovatelné „*už mezi dvěma válkami v souvislosti s náznaky intenzivního růstu ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 304).⁸⁵³

⁸⁵⁰ „*Takové prohloubení perspektiv by předpokládalo: a) seznámit stranu a veřejnost s generálními problémy dalších perspektiv na delší dobu (20, 30 let) ...; b) vyzvat vědce, techniky, ekonomy, odborné kolektivy atd., aby sami otevřeně vyložili ... náměty k cestám vědeckotechnické revoluce, k nejúčelnějším způsobům ... účasti, k tvorbě socialistického životního stylu a řešení různých problémů; c) v dlouhodobé otevřené diskusi ve straně i na veřejnosti posoudit různá řešení (včetně dialogu o různých variantách), dát možnost všem pracujícím přijít s iniciativou a návrhy perspektivního významu, vyslovit se k otázkám profilu života, rozvoje vlastních sil apod.; d) připravit stranické shrnutí a závěry*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 156-157). *III. rozšířené vydání* již nehovoří o straně. V bodě ad a) figuruje pouze seznamování veřejnosti, bod ad d) je přeformulován: „*... d) Vybrat a přijmout na tomto podkladě nejvyzrálejší a nejprogresivnější řešení na příslušných úrovních decise*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 302).

⁸⁵¹ A to z hlediska autority vědy, techniky, vzdělání apod. Dále ohledně zvýšení koncepčnosti a přitažlivost plánu, důvěry i kritičnost k pohledům do budoucna. Pro pracující rozšířením socialistické participace na růstu civilizace, zabráněním nezdravé kumulaci odpovědnosti či iniciování socialistické podnikavosti. Pro mládež, „*kteřá už nezná patos třídního boje uvnitř země a jejíž vztahy k socialismu mohou být založeny jen na patosu ... Volají-li zcela přirozeně mladí lidé po účasti na skutečné, neformální tvorbě své vlastní budoucnosti, svého životního stylu, mohli by v takovém rozhovoru a tříbení kolektivního rozumu naší společnosti nacházet své budoucí místo v životě*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 157).

⁸⁵² „*Pouze na jejich fóru se rozvíjí a může být plně sledován proces pronikání vědy – jakožto povýtce internacionální síly – do centra výrobních sil, do základů lidského života, třebaže tento pochod se samozřejmě zdaleka nedotýká najednou či rovnou měrou všech oblastí*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 304).

⁸⁵³ Následně Richta v poznámce poukazuje na situaci v řadě průmyslových odvětví v USA ve 20. letech, „*při rychlé racionalizaci, postupující na podkladě pásové velkovýroby*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 305). Zmiňuje, že modely růstu v té době zaznamenávají „*poprvé urychlený vzestup výkonnosti lidské pracovní hodiny, určitý pokles kapitálových koeficientů a růst významu intenzivních faktorů. Třebaže tyto změny až do 50. let nejsou všeobecné a pevné a podléhají zpětným výkyvům, můžeme v USA skutečně už v období mezi dvěma válkami hovořit o prvých náznacích*“

Richta však dodává, že: „*data o sociální struktuře by ovšem napovídala spíše pozdějšímu mezníku*“ (dtto).⁸⁵⁴ „*Ve vyspělých evropských zemích můžeme podle technických i ekonomických ukazatelů situovat počátky vědeckotechnické revoluce teprve do 50. a 60. let. V SSSR se na jedné straně některé přípravné složky vědeckotechnické revoluce – zvláště v oblasti vědy – objevují v 50. letech ..., zatímco celkový ekonomický růst má ještě převážně industrializační podobu. Tak by se všeobecný nástup vědeckotechnické revoluce ve světě musel datovat do širokého pásma poloviny století, od 20. let do 60. let*“ (dtto).⁸⁵⁵

Racionálnější výsledky mají být dosažitelné, pokud procesy VTR budeme sledovat „*podle navrženého modelu vnitřní logiky vědeckotechnické revoluce: ...*⁸⁵⁶ *ve svém vývoji totiž prochází řadou předstupňů, přípravných fází, období, kdy její prvky jsou v rovnováze s industrializačními trendy, období, kdy začínají převažovat a konečně, kdy vítězí úplně*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 304-305).

K předstupňům VTR náleží „*velká revoluce ve vědě, jejíž první signály ohlásily rychle za sebou následující objevy badatelského výzkumu, který od přelomu století kupí převratný potenciál na poli jaderné fyziky, makromolekulární chemie, kybernetiky, biologie, sociologie apod. ... Tato řada pokračuje dodnes ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 305). Richta poznamenává: „*Specifické rysy této etapy se snaží zachytit M. Teich ...*“ (dtto, s odkazem na Teich, 1965).⁸⁵⁷ „*Bernal původně viděl její*

vědeckotechnické revoluce. Tento prvý mezník uvádí J. D. Bernal ...“ (tamtéž, s. 305-306, s odkazem na Bernal, 1965, s. XVI). V dalších odkazech je však dílo *Science in History* uváděno s rokem 1955 (pozn. PS).

⁸⁵⁴ K chronologizaci průmyslových apod. revolucí srov. (Sirůček, 2016a, b, 2017c, e, 2020a, c, 2022a aj.) či (Sirůček a kol., 2007), kde je VTR situována do období po II. světové válce. Její počátky lze vystopovávat i dříve. Připomeňme nejednotnost etapizací, ale i problematičnost samotných pojmů jako VTR. Tato monografie se kloní k názoru, že VTR dle Richty je třetí průmyslovou revolucí (coby užší interpretace VTR), probíhající cca od II. světové války dodnes, s různými etapami (atomová, informační, digitální apod.). Přesto, že R. Richta zdůrazňuje kvalitativní odlišnost procesů revoluce průmyslové a VTR, mohou jeho úvahy navozovat místy i dojem, že termín VTR může v širokém smyslu zastřešovat všechny průmyslové či technologické apod. převraty. Zopakujme taktéž, že Richtovo pojetí obvykle spojuje do kategorie průmyslová revoluce (a průmyslová civilizace) procesy první a druhé průmyslové revoluce.

⁸⁵⁵ Dodejme, že se 60. léty 20. století může být spojován i nástup moderní globalizace – srov. (Sirůček, 2016b aj.). Též připomeňme, že Richtovy úvahy (nejen) o VTR vcelku korespondují s inovační teorií dlouhých K-vln i koncepty inovací např. F. Valenty – srov. (Sirůček, 2016b, 2017c). Přesněji pro realitu 20. století (a věky dřívější). Srov. též (Džbánková et al., 2021), (Sirůček, 2016a, b, 2017e, 2020a, c, 2022a).

⁸⁵⁶ „*Je nutné pamatovat na to, že tu nevystačíme s pouhými analogiemi: průmyslová revoluce měla jen dvě základní komponenty: vývin strojů a proces proletarizace obyvatelstva. Logika vědeckotechnické revoluce je mnohem složitější*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 304).

⁸⁵⁷ Slovensko-britský vědec, historik přírodních věd, filozof Mikuláš Teich (1918 – 2018) emigroval dvakrát (1939 a 1968) do Anglie. Za války poznal J. D. Bernala a posléze se dostal do Richtova týmu. V nekrologu (Doležalová, 2018b) – na základě osobních hovorů – uvádí, že „*Richta byl prý velmi překvapen, když ho s Teichem seznámil Jindřich Filipec, že je v Československu ještě někdo jiný, kdo se věnuje tématu, které on považoval za svoje. Nutno dodat, že Teich se tématu začal věnovat dříve a dříve také na toto téma publikoval své texty*“ (tamtéž, s. 1208). V závěru nekrologu stojí: „*Nic ze svých názorů nezměnil, zůstával přesvědčeným marxistou. Podle něj není lepší teorie, jak vysvětlit co a proč se v historii odehrálo. Nicméně*

počátky v objevech Einsteinových, později podtrhuje úspěchy elektrotechniky. Kapica v této souvislosti uvádí práce Rutherfordovy a jiných. Mohli bychom uvést počátky biochemie. Avšak vlastní základ nového pojetí vědy byl předznamenán právě Marxem“ (dtto).

Ohledně zmíněné etapy Richta pokračuje: „... není zdaleka uzavřena, dospívá však stále zřetelněji k radikální přeměně vědy vůbec, nejen v jejím vnějším působení, ale právě tak – a ve spojení s tím, i v její vnitřní konstituci, v novém pojetí dialektiky objektu a subjektu, v přístupu ke skutečnosti i k vědě samotné ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 305).⁸⁵⁸ Richta dále upřesňuje: „Toto období sahá ovšem daleko dozadu do prvních desetiletí tohoto století“ (dtto). Nové objevy zprvu existují vedle tradiční průmyslové základny, později po částech vstupují do výroby, „zmocňují se některých jejích postupů a článků, nikoli však ještě kvalitativní změnou výrobní techniky, nýbrž spíš prostřednictvím některých prvků organizace výroby, případně prostřednictvím zrychleného růstu kvalifikace kádrů mimo bezprostřední výrobu – při využití tradičních technických principů, mechanizace a ... masy nekvalifikovaných pracovních sil ...“ (dtto).

Počátky VTR však získávají pevnou půdu pod nohama „teprve tehdy, když se rozhodující úloha vědy ve struktuře výrobních sil promítá do technického aparátu produkce, do civilizační základny, když se vědecká revoluce spojí s technickou a začne nahrazovat růst masy prostých pracujících, takže technologické, surovinové a energetické převraty, spolu s převraty v organizaci a vzdělání, obrací profil ekonomického růstu trvale k intenzivnímu modelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 306).⁸⁵⁹ V této fázi nabývá VTR „charakteru sociálního procesu ...“, avšak zprvu ovlivňuje pouze růst ekonomiky, nezasahuje ještě rozhodující masu existující práce, nemění tedy vlastní průmyslovou sociální strukturu, nýbrž vytváří spíš vedle ní a nad ní prvky struktury nové“ (dtto). V uvedených mezích mohou počáteční fáze VTR přitom „probíhat nezávisle

kriticky viděl neschopnost komunistického hnutí vypořádat se s neúspěchem komunistických režimů. Tuto otázku – dědictví komunismu – promýšlel neustále, a považoval ji za hlavní příčinu diskreditace marxismu ...“ (tamtéž, s. 1211). Srov. (Doležalová, 2021). Srov. též (Nový a kol., 1961), (Teich, 2008, 2012).

⁸⁵⁸ Richta dodává: „S. Shibata jako jeden z prvních odpověděl na otázku: znamená vědeckotechnická revoluce „revoluci ve vědě“ anebo „revoluci vědou“? ... Znamená obojí, neboť bez revoluce ve vědě by nebylo pronikání vědy do základů života a naopak“ (tamtéž, s odkazem na Shibata in Scheler, 1966). Srov. (Shibata, 1977).

⁸⁵⁹ „Jen tehdy je možno považovat technické převraty za stálý proces, který otevírá vnitřní logiku vědeckotechnické revoluce s možnostmi vlastního pokračování“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 306).

na společenském zřízení – stačí příznivé klima pro inovaci, ať už je podložena jakýmkoli motivy ...“ (dtto).⁸⁶⁰

Richta shrnuje: „Dobu od 50. let dodnes je možno plným právem chápat jako uvedenou fázi a označit za počátky vědeckotechnické revoluce ve světě“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 306). Nicméně nelze očekávat, že půjde o proces „jednoznačný, hladký, bez zastávek a oklik“ (dtto). VTR není záležitostí několika let. „Je to obrovský historický převratný proces ... v měřítkách desíletí a v jistém smyslu i staletí ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307).⁸⁶¹

V kritické poznámce Richta varuje před zaměňováním „kdejakého“ vědeckého a technického pokroku za VTR, čímž může vznikat zdání, že „tento proces je všude – i u nás v Československu – v plném proudu a že stačí jen čekat na jeho důsledky“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307). Richta míní, že Československo a řada jiných průmyslových zemí „stojí dnes v etapě hledání přístupových cest“ (dtto) k VTR, a že „její nástup nebude věcí několika málo let, nýbrž celého období, jehož délka nemůže být seriózně určena bez hlubšího rozboru“ (dtto). „Lze ... jen varovat před vulgární představou, který chápe vědeckotechnickou revoluci – tento objektivní historický proces – jako nějakou kampaň, kterou lze absolvovat v předem určené lhůtě“ (dtto).⁸⁶²

Richta předpovídá: „Je pravděpodobné, že v příštích dvou až třech desetiletích nabude vědeckotechnická revoluce postupně v předních zemích převládající dynamiku a vstoupí tím opět do nové etapy – pokud najde příznivou společenskou půdu – kdežto tam, kde takovou půdu nenajde, dostane se do prudkého konfliktu s těmito hranicemi“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307).

⁸⁶⁰ „Právě to je situace USA od druhé světové války a v Evropě ponejvíc od konce 50. a začátku 60. let. J. D. Bernal na uvedeném místě datuje odtud druhou, dosud neuzavřenou etapu nástupu vědeckotechnické revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 306).

⁸⁶¹ „... proces, který lze srovnat jen s třemi největšími historickými mezníky, jimiž prošlo lidstvo nejprve na přechodu od barbarství k civilizaci, poté k obdělávání půdy, k zemědělské civilizaci a nakonec k průmyslovému systému ... a ani toto srovnání neobstojí, přihlédneme-li k podstatě rýsujících se změn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307). S Richtovou poznámkou: „Používáme tu srovnání, užívaného Bernalem, Mumfordem, Toynbeem a dalšími historiky vědy, techniky a civilizace“ (dtto). Srov. vlnovou teorii manželů Tofflerových, kdy např. titul *Třetí vlna* (Toffler, 1980) načrtává změny transformující průmyslovou společnost druhé vlny na informační společnost třetí vlny. Nosnou ideou je realita opouštění industriální společnosti. K futurologii Tofflerových srov. (Sirůček, 2020b).

⁸⁶² „Z druhé strany by bylo stejně osudnou chybou, kdyby se síly země již dnes nedovedly koncentrovat na dlouhodobé, vytrvalé hledání všech cest, jež by umožnily co nejrychlejší a nejintenzivnější zapojení země do proudu vědeckotechnické revoluce ve světě“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307).

Richta technooptimisticky sní o tom, že kolem přelomu století se moderní automaty „patrně zmocní většiny výrobních pochodů a vyřadí už citelnou část operační lidské práce z bezprostřední produkce ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 307). Masu běžné výkonné činnosti mají nahradit kybernetická zařízení, „jaderná technika přinese prakticky neomezené zdroje výrobní energie“ (dtto). Což má přinášet podstatné změny celé civilizační základny lidského života. „Teprve v tomto stupni svého vývoje zasáhnou změny ve struktuře a dynamice výrobních sil plnou vahou do povahy průmyslové práce a v této souvislosti neodbytně položí otázku adekvátní sociální struktury ..., sociálního zřízení“ (tamtéž, s. 307-308). V této souvislosti Richta připomíná sovětský termín „nová výrobní revoluce“ coby označení této fáze VTR.

R. Richta završuje: „Toto spojení proměn v technologické základně civilizace i v modelech růstu se změnami v sociální struktuře a společenských podmínkách lidského života je nyní aktuálně postaveno na pořad dne a bude patrně tvořit hluboký obsah celého závěru 20. století. Představuje nástup do rozhodující etapy vědeckotechnické revoluce. V níž se ukáže, zda se kruh příčin a následků uzavře v souvislý historický proces nového typu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 308). Dodává, že nechce spekulovat, a tudíž zatím nelze odhadnout, jaké lhůty si rozhodující etapa VTR vyžádá.

„Avšak je téměř jisté, že již v jejím průběhu a hned v těsném sledu za ní ozve se další vrstva a další etapa, spojená s akceleračními účinky těchto změn na rozvoj člověka a jeho sil, s převrácením většiny ustálených proporcí, forem a představ soudobého života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 308).⁸⁶³ Richtův závěr zní: „Dosud nebyla uspokojivě zodpovězena otázka, jaký vliv mají a budou mít tyto etapy civilizačních proměn na periodizaci moderních dějin. Jen tolik je zřejmé, že vědeckotechnická revoluce se stává elementárním faktem civilizačního procesu dvacátého století“ (dtto).

Oddíl 4 uzavírají tři, resp. čtyři⁸⁶⁴ odstavce. Richta rekapituluje rezervy a záruky pro vítězství nového společenského řádu v soudobých civilizačních podmínkách (v podobě celospolečenského sjednocení, rozvinutí efektivního zájmu všech na růstu produktivity

⁸⁶³ „Čím ví takto vcházíme na budoucí vlastní půdu vědeckotechnické revoluce, tím mnohoznačnější je vyústění těchto procesů, tím více dosud neznámých variant v sobě ukrývá“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 308).

⁸⁶⁴ III. rozšířené vydání obsahuje navíc odstavec na začátku, kde R. Richta opětovně vyzdvihuje význam rozvoje vědy a techniky – „... rozvoj vědy a techniky a moderních výrobních sil otevřel celou škálu společenských problémů ... bez vědy a techniky by nebylo soudobých lidských problémů ... ani jejich řešení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 308).

společenské práce a na rozšiřování životního procesu, cílevědomého, plánovitého využití všech výsledků vědy, vytváření půdy pro tvorbu a uplatnění všech lidských schopností).

„Jestliže je dosud povaha výrobních sil tím, v čem se socialismus a kapitalismus relativně nejméně liší, pak perspektivy vědeckotechnické revoluce naznačují, že právě ona představuje zároveň proces, v němž se vyhrotí principiální odlišnosti obou světů, protože v ní přichází prakticky ke slovu celospolečenské sjednocení, z něhož vyplývá, postup vědy a nakonec rozvoj člověka, jakožto specifická nová výrobní síla komunistické revoluce;⁸⁶⁵ zároveň teprve určitá úroveň a struktura výrobních sil lidského života poskytuje možnost reálně uplatnit principy nové společnosti.⁸⁶⁶ Stojíme dnes na půdě historicky vzniklé průmyslové civilizace, ale zároveň opouštíme její hranice a jdeme vstříc civilizaci vyššího typu.⁸⁶⁷ Jediným kompasem v takové době na tomto složitém rozcestí je chvějící se střelka vědy, naše vlastní schopnost tvůrčího myšlení, reálné marxistické previze⁸⁶⁸“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 158-159).⁸⁶⁹ R. Richta tedy jako marxistický previzionář?

Zakončeme představení díla *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966)⁸⁷⁰ Richtovým varovným ortelem: *„Jestliže jich využije, může socialistická a komunistická společnost – a v plné míře a do všech důsledků jen ona – uskutečnit vědeckotechnickou revoluci. Nakonec s tím zároveň socialismus a komunismus stojí a padá; všichni musí vědět, že bez vědeckotechnické revoluce by bezpodmínečně musela nová společnost zahynout“* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 158). Naplnilo se Richtovo osudové proroctví?

⁸⁶⁵ „... postup vědy a rozvoj člověka jakožto specifické nové civilizační síly společenské revoluce“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 309).

⁸⁶⁶ „... nové vztahy mezi lidmi i nové pojetí lidského života“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 309).

⁸⁶⁷ III. rozšířené vydání kráčí „vstříc neznámé civilizační budoucnosti“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 309).

⁸⁶⁸ Podle <https://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/previze-previse>: Previze = bystrozrak, prozíravost, předtucha. Překladač Google opakovaně nabízí význam ve smyslu předvídat (pozn. PS).

⁸⁶⁹ Ve III. rozšířeném vydání finální věta zní: „Na tomto složitém rozcestí musí hnutí, které chce přetvořit svět pro člověka, spoléhat na chvějící se střelku vědy a schopnost tvůrčího myšlení“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 309).

⁸⁷⁰ Závěrečné pasáže knihy, nazvané *Přílohy* jsou představeny na konci subkapitoly II. I. této monografie.

II. V. Úpravy konceptu socialistické vědeckotechnické revoluce

„Vědeckotechnická revoluce je zásadní přeměnou vědy a techniky, jejich systému a společenských funkcí, která vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice společenských výrobních sil ve smyslu změny úlohy člověka v soustavě výrobních sil na základě komplexního technologického uplatnění vědy jako bezprostřední výrobní síly, pronikající do všech složek výroby a přetvářející věcné podmínky lidského života. Svou podstatou je vědeckotechnická revoluce spjata se zákonitostmi epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, je jim podřízena, je složkou tohoto globálního procesu v tom smyslu, že historicky připravuje materiálně technické předpoklady pro komunistickou společnost a že je ji možno plně realizovat a využít pouze v socialismu“

(Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 365)

F. Kutta vzpomíná: *„Pro netradiční přístup k analýze společenských jevů byl Richtův tým i on sám předmětem časté kritiky a intrik. Vytýkala se nám „záměna socialistické revoluce revolucí technickou“, „ignorace rozdílů mezi kapitalismem a socialismem“, „politická negramotnost“ a „revizionismus““* (Kutta, 1994b, s. 79). Pokračuje: *„Kromě nadšeného hodnocení na Západě docházelo naopak k překrucování našich názorů a kritice z pozic antimarxistických, využívaných k nezásadovým politickým účelům“* (dtto).⁸⁷¹

„V sedmdesátých letech se útoky změnilly na likvidátorské tendence. Řada autorů Civilizace na rozcestí byla vyloučena ze strany ...⁸⁷² Tým byl zaštitěn společnou československo-sovětskou publikací „Člověk – věda – technika“ ..., avšak v českém ani anglickém vydání se nesmělo objevit jméno Radovana Richty a z ruského vydání byly vypuštěny všechny odkazy na československé autory“ (Kutta, 1994b, s. 79). *„Richtu*

⁸⁷¹ *„Tak v italském vydání Civilizace na rozcestí byl dokonce změněn její název a na obálce se objevila fotografie nákladáku obaleného studenty a československými vlajkami“* (Kutta, 1994b, s. 79). Srov. *La via cecoslovacca: Civiltà al bivio: Le proposte di Praga per un nuovo socialismo*. Milano: Franco Angeli 1968. ISBN nemá.

⁸⁷² *„... na vyloučení ze strany byl navržen dokonce i zakládající člen strany i týmu Antonín Hodek, který celý svůj život věnoval straně a boji s fašismem“* (Kutta, 1994b, s. 79).

chránilo členství v ideologické ... komisi ÚV KSČM ...“ (dtto).⁸⁷³ Podle pamětníka F. Kutty se „Richtův tým ... vždy důsledně hlásil k marxismu, socialismu a komunismu“ (dtto).⁸⁷⁴

R. Valenčík píše, že R. Richta byl „... Neslavně proslulou knihou *Obyčejný revizionismus ... Skaržinské vydanou v Sovětském svazu a přeloženou do češtiny ... označen za hlavu revizionistického protisocialistického spiknutí*“ (Valenčík, 2022a).⁸⁷⁵

V. D. Skaržinskaja in (Kolektiv, 1969a, v pasáži přeložené z časopisu *Filosofskije nauki*, 1968, č. 2)⁸⁷⁶ však studii *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) oceňuje za orientaci na nejaktuálnější dobovou otázku – VTR a její sociální dopady. Přibližuje vznik Richtovy knihy a některé myšlenky ohledně VTR, odlišností od průmyslové revoluce, její složitosti, významu pro socialismus a komunismus i ohledně doporučení Richtova výzkumného týmu.⁸⁷⁷ S pozitivním celkovým vyzněním: „*Recenzovaná práce je důležitým krokem vpřed při marxistickém vypracování otázky o sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce pro společnost a člověka. Pohled autorů míří do budoucna, jejich kniha mluví o zítřku socialismu, o materiálních základech komunismu*“ (Kolektiv, 1969a, s. 653). Závěrem Skaržinskaja vyjadřuje přesvědčení o podnětnosti vydání v ruštině, a to „*nejen pro vědecké kruhy – filosofy, sociology, ekonomy, ale i pro inženýry a techniky, pracovníky osvěty a také pro představitele jiných oborů jak „výrobní“, tak i „nevýrobní“ činnosti – pro všechny pracující, kterým je osud socialismu drahý*“ (dtto).

⁸⁷³ F. Kutta pak – do jisté míry – chránilo členství v ekonomické komisi ÚV KSČ, ale přesto „*byl propuštěn z Ekonomického ústavu, kde ... pracoval od jeho založení*“ (Kutta, 1994b, s. 79).

⁸⁷⁴ O čemž – podle F. Kutty – svědčí v *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) především pasáže „*Imperativ růstu*“ a *dvě světové soustavy* a *Hybné motivy vědeckotechnické revoluce* (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967), resp. subkapitoly 1. 2. 3. a 1. 2. 5. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Kutta píše: „*Vycházelo se v nich ze skutečnosti, že od dob velké krize třicátých let tradiční průmyslový růst, založený na zisku a rozšířené reprodukci kapitálu, naráží na strop a bez vnějších zásahů monopolního státu, zaměřeného na rozvoj podlomené koupěschopné poptávky, není již kapitalismus schopen dlouhodobě efektivně fungovat*“ (Kutta, 1994b, s. 79).

⁸⁷⁵ Srov. (Skaržinskaja, 1976).

⁸⁷⁶ Recenze *Tváří v tvář vědeckotechnické revoluci* (Kolektiv, 1969a, s. 651-653) staví na tezi, že VTR přináší kvalitativní změny pro člověka i společnost. Pro vítězství socialistických zemí s kapitalismem musí tyto „*převzít iniciativu v rozvoji vědy a techniky a předejnat kapitalistické státy nejen co do rozsahu objevů, ale též při aplikaci těchto poznatků do výroby*“ (Kolektiv, 1969a, s. 652).

⁸⁷⁷ Rozvedena je např. myšlenka, že ohledně růstu spotřeby nemusí socialistické země kopírovat „*spotřební systém*“ Západu. Mohou „*vytvořit vlastní způsob života, zlepšit pomocí vědy potřeby reprodukce (racionální normy jídla, oděvu, dopravy atd.), řešit otázky ve sféře spotřeby rozvojem systému masových veřejných služeb, společensko-ekonomickým stimulováním nových, vyšších požadavků a hlavně vyšších požadavků člověka na vlastní všestranný rozvoj*“ (Kolektiv, 1969a, s. 653). V. D. Skaržinskaja pokračuje: „*Lidský intelekt má ohromné rezervy. A bude-li celý průběh vědeckotechnické revoluce cílevědomě řízen, může se stát základem pro další rozvoj neukončeného procesu „polidštění člověka“*“ (dtto).

Osud sovětského vydání však zůstává poněkud nejasný, přičemž bývá i uváděno, že studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) v ruském jazyce k dispozici nebyla.⁸⁷⁸ Ruský překlad není dostupný ani ve fondech Národní knihovny v Praze. Na <https://lib.memo.ru/book/26512> figuruje položka *Цивилизация на распутье: Взаимосвязи научно-технической революции с обществом и человеком*, Pod red. P. Рихты – М.: Прогресс, 1971 – 320 с. – Россия – Рассылается по специальному списку. S dodatkem: „Книга з цензуrowané řady „Odesíláno podle zvláštního seznamu“. Sborník československých vědců z roku 1969 je věnován důsledkům vědeckotechnické revoluce. Její hlavní sekce: - *Povaha vědeckotechnické revoluce - Revoluce v práci, kvalifikaci a vzdělávání - Role člověka v měnící se kultuře - Vliv vědeckotechnické revoluce na společenský rozvoj*“ (tamtéž – překlad PS).⁸⁷⁹ O. Krejčí letmo zmiňuje, že Richtova kniha byla dvakrát vydána v Moskvě.⁸⁸⁰ Čímž ovšem může být taktéž míněno i přepracování konceptu VTR ve spolupráci se sovětskými vědci, publikované jako sovětsko-český titul *Člověk / věda / technika* (Kolektiv, 1973, resp. 2. vydání 1975).⁸⁸¹

Doplňme, že coby tuzemské přepracování Richtova konceptu socialistické VTR bývá někdy označována kniha *Vědeckotechnická revoluce a socialismus* (Filipec, Richta, 1972a).⁸⁸² Obsahuje následující kapitoly: 1. *teoretické předpoklady marxisticko-leninské analýzy vývoje současných společností v třídně rozděleném světě*, 2. *Vědeckotechnická revoluce jako společenský proces*, 3. *Místo vědeckotechnické revoluce v současné epoše přechodu od kapitalismu ke komunismu*, 4. *Zprostředkující články mezi soudobými sociálními a technickými převraty*, 5. *Vliv společenských systémů na růst výrobních sil*, 6. *Socialistický společenský systém a racionální rozvoj výrobních sil*, 7. *Divergence sociálních systémů a vývoj výrobních sil*, 8. *Dvě cesty (trajektorie) společenského vývoje v podmínkách vědeckotechnické revoluce*, 9. *Ke kritice koncepcí „postindustriální společnosti“*,⁸⁸³ 10.

⁸⁷⁸ Srov. např. (Mitrochin, 2005, s. 474).

⁸⁷⁹ Moskevské vydání z roku 1971 lze nalézt i v dalších seznamech (např. na https://spisok-literaturi.ru/books/tsivilizatsiya-na-raspute-vzaimosvyazi-nauchno-tehnicheskoy-revoljutsii-s-obschestvom-i-chelovekom_33801488.html).

⁸⁸⁰ Srov. <https://rg.ru/2015/04/01/chehia.html>. K. Ondryáš in (Ondryáš, 1999) vzpomíná, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) byla v ruštině přepracována a vyšla později. Srov. (Ondryáš, 2001).

⁸⁸¹ Dalším plodem spolupráce je sovětsko-československé práce (Mikulinskij, Richta, 1982). Ke kritice ohledně nejednotného pojetí vědy a jejích cílů, černobílého vidění vědy socialistické versus západní či absolutizace vědy coby nástroje řešení globálních problémů srov. (Kůželová, 2015), resp. (Gwiazda, 1985).

⁸⁸² Srov. např. (Kopeček, 2017).

⁸⁸³ „Autoři jim vytýkali především to, že vyzvedávají vždy pouze jeden aspekt reality, který vydávají za celek. Příkladem jim byla například absolutizace vědeckotechnického pokroku nebo naopak jeho zavržení v podobě odmítání vědy a techniky a kulturní kritiky ...“ (Dobeš, 2018, s. 125). Dobeš k poslednímu dodává

Buržoazní a revizionistické interpretace problému, 11. K teorii a praxi socialistické alternativy kulturního vývoje v podmínkách současného vědeckotechnického pokroku, 12. Problémy vědeckotechnického pokroku v socialistických zemích.

Přítomen je i aspekt VTR související s novým postavením vědy za socialismu.⁸⁸⁴ Rozvoj vědy za kapitalismu a socialismu má mít odlišné dopady i obsah. V kapitalismu se věda rozvíjí, pokud neohrožuje kapitál a vede ke zvyšování zisků. Vědecký výzkum má být podporován pouze tam, kde je pracovní síla drahá. V socialismu mají být možnosti vědeckého výzkumu neomezené.⁸⁸⁵ „Richta poukazoval na to, že socialistické země vynakládají víc prostředků na vědu než země kapitalistické na obdobném stupni vývoje. Tím byla v jeho očích potvrzena Marxova předpověď, podle níž se po zespolečenštění výrobních prostředků mění výrobní proces v aplikaci vědy ...“ (Dobeš, 2018, s. 127).

Upozornit je možné na související stať *Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty* (Richta, 1971c).⁸⁸⁶ Richta úvodem konstatuje, že 60. léta 20. století „přinesla rozhodný nástup do zkoumání revolučních procesů ve vědě a technice i jejích sociálních aspektů. Byly položeny základy marx-leninské teorie vědeckotechnické revoluce ...“ (tamtéž, s. 3). Podle Richty se socialistické země „jedna za druhou, postupně podle podmínek ...“ (dtto) mají vydávat na cestu osvojování možností, které VTR poskytuje. V 70. letech 20. století mají v tomto ohledu vyvstávat úkoly ještě větší „jak z hlediska pozitivního vědeckého podkladu pro praktické osvojení vědeckotechnické revoluce socialistickou společností, tak z hlediska zápasu s buržoazní ideologií ...“ (dtto).⁸⁸⁷

Pasáž *Kruh revolučních procesů* připomíná obtíže definování VTR jako celku. Převratty na půdě vědy a techniky a jejich společenské důsledky mají vykazovat „svéráznou logiku: konstituují celý kruh přeměn ..., procesů jež na sebe navazují, jež se za určitých podmínek ve svých důsledcích vracejí ke svým příčinám, takže se potom v určitých směrech navzájem

„... což byl osten kritiky mířící na K. Kosíka a J. Patočku“ (dtto). Srov. (Kosík, 1968), resp. Kosíkovo odmítání vize vědecky řízené společnosti, kde věda ovládá životy lidí a odpovídá na všechny jejich otázky apod.

⁸⁸⁴ V návaznosti na význam a dimenze vědy formulované in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

⁸⁸⁵ „Zkoumala se souvislost kognitivních procesů ve vědě s její společenskou funkcí. Z ní vznikl nový typ vědy založený na paradigmatu odlišném od antické epistémé, středověké doktríny i novověké galileovské vědy. Tento historicky unikátní typ již nemusel být pomocným asistenčním sektorem, ale způsobem sociální aktivity, která proniká celou výrobou, celým národním hospodářstvím a celou strukturou společnosti“ (Dobeš, 2018, s. 127). Srov. (Mikulinskij, Richta aj., 1982) či (Jachiel et al., 1982).

⁸⁸⁶ Někdy uváděno jako *Vědeckotechnická revoluce a socialismus* – srov. *Filosofický časopis Obsah ročníku XIX (1971)* (cit. dle s. 01 na <https://kramerius.lib.cas.cz/view/uuid:d8f08b73-48e1-11e1-5015-001143e3f55c?page=uuid:d8f08b75-48e1-11e1-5015-001143e3f55c>).

⁸⁸⁷ „... který se na tomto poli rozvíjí a který se brzy stane se vši pravděpodobností jedním z hlavních bojišť v ideovém střetnutí dvou světů“ (Richta, 1971c, s. 3).

posilují nebo podmiňují, urychlují nebo zpomalují“ (Richta, 1971c, s. 4). R. Richta sleduje články řetězu procesů VTR na půdě socialismu, který má otevírat prostor pro její plné využití⁸⁸⁸ Převratné procesy mají zakládat nový stupeň rozvoje výrobních sil a uzavírat „zřetelný kruh, tam kde společenský řád dovoluje jejich plné využití ...“ (tamtéž, s. 6).⁸⁸⁹ Na rozhodující zprostředkující úlohu společenských podmínek v kruhu proměn upozorňuje část *Místo vědeckotechnické revoluce v současných společenských převratech*. Plná realizace výsledků VTR má být „bytostně vázána na postup společenské revoluce, na utváření nových, socialistických a komunistických vztahů mezi lidmi“ (dtto). Čímž má být určen charakter příslušné epochy. Opakovaně je VTR prezentována jako „neoddělitelná bytostná součást rozvoje socialismu a výstavby komunismu“ (tamtéž, s. 8).

Hluboké vnitřní vazby socialismu a VTR mají být v počátečních stádiích VTR překryty celou řadou historických okolností, které mají zastírat skutečnou povahu vývoje a které jsou hojně zneužívány buržoazní apologetikou. Pasáž *Poměr společenských systémů k vědeckotechnické revoluci* zmiňuje ohledně těchto historických skutečností, že některé prvky (a především sociální důsledky) rozvíjející se VTR lze zatím rozeznat spíše teoretickou analýzou nežli pomocí bezprostředních projevů VTR. V záplavě nejrůznějších proměn tak může unikat podstata VTR anebo se jevit zkresleně. Připomenuta je slabší úroveň výrobních sil v socialistických zemích, s přetrvávajícími úkoly dokončení industrializace i tlaky (a to především díky existenci socialistického společenství) na kapitalistický systém překračovat hranice průmyslového systému. Průběh počátků VTR je mnohostranně ovlivněn napětím panujícím v třídně rozděleném světě. „Výsledkem celého komplexu ... mezičlánků a zprostředkující procesů jsou četné reálné disparity mezi sociálním a technickým vývojem“ (Richta, 1971c, s. 9). Následně Richta kritizuje některé západní autory a snaží se statisticky doložit úspěchy socialismu.

Rozdíly v třídní povaze společnosti⁸⁹⁰ se přitom neprojevují jen v tempu vědeckého a technického pokroku, nýbrž i v jeho zaměření a společenském využití. Což ilustruje obsáhlý paragraf *Divergence sociálních systémů a vývoj výrobních sil*. S cílem poukázat na

⁸⁸⁸ Jedná se o: a) objevy, převraty ve vědě, b) technickou revoluci, c) revoluci ve struktuře výrobních sil společnosti, d) změny v dynamice výrobních sil, e) nový, vyšší stupeň celospolečenské organizace a plánovitého řízení, f) revoluční proměny obsahu práce, g) růst času k dispozici pro člověka (v Marxově duchu), směřujícímu ke kvalitativní změně obsahu lidského života. Změny „dovolují totiž v určité, vzrůstající míře všeobecný rozvoj lidských sil a schopností každého jednotlivce“ (Richta, 1971c, s. 5).

⁸⁸⁹ „V socialismu, kde výrobní poměry a společensko-politické formy jsou s to realizovat celý tento koloběh příčin a následků, uzavírá se tak řetěz vzájemně propojených převratů v spirálu, která charakterizuje podmínky vědeckotechnické revoluce v jejím vlastním, plném smyslu“ (Richta, 1971c, s. 6).

⁸⁹⁰ „... a tím i v tendencích ekonomické racionality a motivační struktury společnosti“ (Richta, 1971c, s. 12).

to, že zatím socialistický svět nemohl široce rozvinout zmíněné rozdíly. R. Richta využívá např. statisticky podchycené charakteristiky sociálního chování kapitalistických zemí důležitých z hlediska VTR a srovnává je s obdobnými relacemi v zemích socialistických. Činí tak v podparagrafech *Rozdíly v poměru sociálních systémů k vědě, Rozdíly v poměru sociálních systémů k technice, Vztah společenských systémů ke struktuře a dynamice výrobních sil, Vztah sociálních systémů k organizačním převratům, Poměr sociálních systémů k přeměně práce, Sociální systémy v poměru ke kultivaci lidských sil*. Se závěrem ohledně síly lidského rozvoje coby rozhodujícího činitele dalšího rozmachu VTR.⁸⁹¹

Pasáž *Trajektorie společenského vývoje v podmínkách vědeckotechnické revoluce* vyzdvihuje optimistickou socialistickou trajektorii, kde se má postupně stále plněji uzavírat „celý kruh společenských procesů, které tvoří podstatu vědeckotechnické revoluce ...“ (Richta, 1971c, s. 22). Tedy „... od revolučních přeměn ve vědě a technice, přes změny ve struktuře výrobních sil a v charakteru ekonomického vývoje, přes proměny v obsahu lidské práce až k masovému vytváření a zapojování lidských zdrojů“ (dtto).⁸⁹² Kapitalismus má vývojovou spirálu podvazovat dvěma způsoby. Jednak tím, že „rozsah a zaměření vědeckých a technických inovací vzhledem k limitům nasazeným zájmy kapitálu tu pro daný stupeň rozvoje výrobních sil neodpovídá optimu ... Na druhé straně tím, že rychlý vědecký a technický rozvoj není zaměřován a cílevědomě využíván k mobilizaci lidských zdrojů, k rozvoji lidských sil a schopností“ (tamtéž, s. 23). Vše i zde podpořeno citacemi Marxe a Lenina. Přičemž Leninova formulace „dohnat a předejít nejvyspělejší kapitalistické země v produktivitě práce“ (tamtéž, s. 24)⁸⁹³ – coby fundamentální úkol dobového socialismu – rozhodně nemá znamenat následování kapitalistických trajektorií vývoje. Nýbrž „to předpokládá razit – s využitím všech racionálních prvků odpovídajících ekonomii času – vlastní trajektorii vědeckotechnické revoluce ...“ (dtto).

Text (Richta, 1971c) uzavírá část *Ke kritice koncepcí „postindustriální společnosti“*,⁸⁹⁴ a to ve světle výše nastíněných divergencí civilizačních trajektorií. Na úplný konec je Richtou formulováno nové civilizační rozcestí v podobě „dvou třídně protikladných cest

⁸⁹¹ „Ukazuje se, že pod povrchem často zdánlivě málo rozdílných fenoménů současného světa se ve skutečnosti ukrývají hluboce protikladné, divergující společenské procesy“ (Richta, 1971c, s. 22).

⁸⁹² „Čím více tu působí věda jako akcelerator společenského vývoje, tím víc je jím sama akcelerována. Rozvoj lidských sil, jež vystupuje z této cirkulace v socialistické společnosti nejprve jako zprostředkovatel společenského rozvoje, se nakonec převrací v určující parametr“ (Richta, 1971c, s. 22).

⁸⁹³ „... a tedy i v produktu na hlavu ...“ (Richta, 1971c, s. 24).

⁸⁹⁴ Do kterých se má promítat zploštěný, „deformovaný běh vědeckotechnické revoluce v podmínkách kapitalismu ...“ (Richta, 1971c, s. 27). Se jmény jako D. Bell, J. K. Galbraith nebo W. W. Rostow aj.

civilizačního vývoje“ (tamtéž, s. 27). Se závěrečnými slovy: „A právě na tomto rozcestí zakládá socialistická společnost svá budoucí vítězství“ (dtto).

Modifikovaný koncept VTR figuruje taktéž v článku *Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti* (Richta, 1974). Zdůrazňován je společenský obsah VTR, s kritikou buržoazních přístupů a náhledů. Richta konstatuje teoretickou i praktickou „plodnost“ termínu VTR, kdy tento pojem „se postupně stal „nezbytnou a trvalou součástí“ při zkoumání současné sociální skutečnosti v socialistických zemích ...“ (tamtéž, s. 572).⁸⁹⁵ Na základě rozboru literatury počátku 70. let R. Richta formuluje závěr o tom, že „marxismus-leninismus dospěl k ucelenému pohledu na základní charakteristiky vědeckotechnické revoluce“ (dtto). Připomenuty jsou proměny samotné vědy, změny na půdě techniky či vazby mezi vědou, technikou a výrobou. Opakována je teze o všeobecném uplatnění vědy jako bezprostřední výrobní síly, s odkazy na Marxe a Lenina. Rozpoznání vnitřního spojení mezi současným rozvojem vědy a techniky a zmíněnými změnami ve výrobních silách mělo sehrát klíčovou roli při určení sociální povahy VTR. Na tomto základě R. Richta VTR definuje jako „komplex zásadních přeměn vědy a techniky, jejich systému, vzájemných vazeb a společenských funkcí, jenž vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice výrobních sil společnosti, a tím i ke změně v místě člověka v systému výrobních sil na základě plného uplatnění vědy jako společenské výrobní síly, pronikající do všech ostatních složek výrobních sil, do celého procesu utváření materiálně technické základny života lidí ...“ (tamtéž, s. 573).⁸⁹⁶

Určení specifických rysů VTR „otevřít vhléd do vzájemných vazeb mezi současným postupem vědy a techniky a rozvojem společensko-ekonomických systémů“ (Richta, 1974, s. 573). Základní proud ve společenském působení vědy a techniky je zprostředkován změnami ve vnitřní skladbě výrobních sil (především změnami ve vztahu jejich společenských a technických komponent),⁸⁹⁷ kdy jejich bezprostředním kvantitativním výrazem je růst produktivity práce. Při ignorování zprostředkujícího článku vedou úvahy o vztahu mezi VTR a společenským pokrokem „bud' ke koncepcím vzájemné nezávislosti sociálního a vědeckotechnického rozvoje, nebo k přímé redukci jednoho na

⁸⁹⁵ S odkazem na práce a pojetí VTR u D. M. Gvishianiho. Srov. (Gvishiani et al., 1981). Džermen Michajlovič Gvishiani (1928 – 2003) byl sovětský, resp. ruský filozof a sociolog, specialista v oblasti teorie řízení. Člen Akademie věd SSSR. místopředseda Gosplanu SSSR apod.

⁸⁹⁶ S odkazem na sovětsko-československou práci (Richta et al., 1973, s. 364).

⁸⁹⁷ Richta varuje před západními dezinterpretacemi kategorie výrobních sil, ztotožňujícími tyto s technikou. Přičemž dochází k vyloučení celé škály společensko-lidských komponent. Srov. (Bell, 1973).

druhý“ (dtto). Za podstatnou dimenzi rozvoje výrobních sil v podmínkách VTR je označeno „organické spojení vědy a výroby“ (tamtéž, s. 574). Přičemž R. Richta rozlišuje „užší“⁸⁹⁸ a „širší kruh vývoje“,⁸⁹⁹ které jsou založené ve struktuře výrobních sil.⁹⁰⁰

Výrobní síly přitom vždy existují v rámci společenských poměrů. Vývojové možnosti založené ve struktuře výrobních sil jsou tak realizovány po dvou různých cestách, které odpovídají různým způsobům společenského využití vědy. „Užší okruh“ odpovídá systému vědy, který je konstituován za kapitalismu, kde rozvoj a tvořivá síla pracujících ke konstitutivním prvkům tohoto typu civilizačního pokroku nepatří. Plné spojení vědy s prací jednotlivců má umožňovat „širší okruh“, otevřený socializací výrobních prostředků. Počátky VTR se mohou objevovat v různých vyspělých společenských systémech, ovšem plná realizace VTR má být je uskutečnitelná pouze za socialismu.

In (Richta, 1974) jsou následně diskutovány technické a sociální změny spojené s procesy VTR. Včetně otázky, zda se vědeckotechnický pokrok nevykl z rukou společnosti. S odlišením specifik společnosti kapitalistické a socialistické. Další pasáže se věnují společenským systémům a cestám VTR. S vyústěním v opakovaně zdůrazňovaný závěr o hlubokém propojení povahy VTR s revolučními sociálními přeměnami.⁹⁰¹

Konstatováno je, že běh VTR „je zprostředkován celým mechanismem společenského života. Jednotlivé články tohoto procesu na sebe navazují“ (Richta, 1974, s. 579-580). Richta poukazuje na dva rozhodující články procesu zprostředkování:⁹⁰² „1. Věda je svou povahou po výtce společenskou výrobní silou. Společensky kombinovaný proces práce je všude základnou pro přeměnu vědy ve výrobní sílu, a naopak toto její uplatnění je spojeno s procesem integrace hospodářského a kulturního života. Celospolečenské sjednocení (zespolečenštění), společenská organizace veškerého procesu reprodukce lidského života je proto předpokladem plného osvojení vědeckotechnické revoluce“ (Richta, 1974, s. 580). 2. Druhou typickou odlišností VTR za socialismu je „specifický způsob rozvoje socialistických výrobních vztahů. Věda je ve své podstatě vlastně formou rozvoje výrobních sil člověka

⁸⁹⁸ Coby uplatnění vědy v technice výroby a v podobě organizace a kvalifikace.

⁸⁹⁹ Vědu si osvojuje „úhrnný společenský pracovní kolektiv, a to jak prostřednictvím aplikace vědy v technice, organizaci a kvalifikaci, tak současně rozvojem tvořivých sil pracujících ...“ (Richta, 1974, s. 574).

⁹⁰⁰ V podmínkách VTR mají oba cykly svůj význam, kdy první má nabývat na aktuálnosti v počátečních fázích a posléze roste význam cyklu druhého.

⁹⁰¹ Společnost si nemůže osvojit VTR, „pokud do svého sociálního života nedosadí vztahy, které dovolují odpovídající vývoj společnosti a člověka“ (Richta, 1974, s. 579).

⁹⁰² „... jež zakládají nejen odlišné sociální důsledky vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích, ale i odlišný průběh procesu samotného ...“ (Richta, 1974, s. 580).

...,⁹⁰³ *bytovných sil společenského individua*“ (tamtéž, s. 581). V procesu své aplikace má věda uvolňovat potenciál všestranného rozvoje schopností a tvůrčí aktivity pracujících. *„Současně je však ve svém vývoji i využití na tomto rozvoji člověka a jeho sil podstatně závislá. Celý způsob rozvoje výrobních poměrů socialistické společnosti je orientován na postupné spojování článků tohoto kruhu. To samozřejmě předpokládá komplexní plánování a systematické řízení komplexních sociálních procesů ...“* (dtto).

R. Richta v obecně-agitačním duchu načrtává dvě trajektorie procesu VTR ve dvou společenských systémech. Závěrečné pasáže stati (Richta, 1974) jsou zaměřeny na problematiku VTR a vývoje struktury společnosti, což je Richtou označeno za *„citlivý bod“* sociologické analýzy VTR. Připomínáno je rozšíření pocitu přechodnosti doby (což je ilustrováno rozšířením předpon post- v západní vědě) anebo buržoazní záměna výrobních vztahů za jejich výrazy v technickoorganizačních strukturách s vyústěním v rozličné technokratické koncepty vývoje. Zkušenosti měly ukázat, že VTR *„nemůže bezprostředně měnit výrobní vztahy společnosti, v jejichž rámci probíhá, stejně jako nemůže přímo odstranit či překonat hranice společenských tříd“* (Richta, 1974, s. 583).

Úvahy o VTR za kapitalismu a socialismu Richta zakončuje takto: *„V komplexu svých sociálních aspektů se ... vědeckotechnická revoluce jeví jako převrat ve struktuře a dynamice výrobních sil, odpovídající charakteru naší epochy – revolučnímu přechodu od kapitalismu ke komunismu. Je bytovně spjatá se zákonitostmi tohoto procesu a vytváří pro novou společnost odpovídající materiálnětechnickou základnu. Těmito sociálními perspektivami a možnostmi, jež vědeckotechnická revoluce otevírá pro vývoj společnosti, se uzavírá definice její povahy“* (Richta, 1974, s. 586). Dodejme, že tyto vize vývojem naplněny nebyly. Namísto přechodu ke komunismu došlo k návratu ke kapitalismu.

Zasadme úvahy o socialistické VTR do dobového rámce. V 70. letech byl koncept VTR již rozvíjen s ohledem na program budování rozvinuté socialistické společnosti,⁹⁰⁴ vyhlášený na 14. sjezdu KSČ v roce 1971.⁹⁰⁵ Adekvátní pochopení VTR a využití jejích průvodních jevů mělo Československu i dalším socialistickým zemím zajistit rozvoj hospodářský i technologický. Současně mělo umožnit předejít západní země, neboť

⁹⁰³ S odkazem na (Marx, 1953a, s. 439). Ohledně *„Grundrissů“* zopakujme, že Marx in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o procesu oběhu, realizaci a době oběhu) píše: *„Rozvoj vědy, tohoto ideálního a současně praktického bohatství, je však jen jednou stránkou, jednou formou, v níž se projevuje rozvoj výrobních sil člověka, tj. rozvoj bohatství ...“* (Marx, 1974b, s. 158) (pozn. PS).

⁹⁰⁴ Teoretikem tzv. rozvinuté socialistické společnosti nazývá R. Richtu např. (Bělohradský, 2012).

⁹⁰⁵ Srov. (KSČ, 1971).

kapitalismus měl být s VTR neslučitelný. Přitom byla užívána různá vymezení VTR. I přes nejednoznačnosti se termín VTR objevoval velmi často a náležel k dobovým „buzzwords“. (Kůželová, 2015) uvádí, že pojem VTR „se stal určitou mantrou, bez které se, podobně jako bez dovolání se Marxe a Lenina, nešlo obejít. Tím, že se VTR objevovala takřka všude a dost často s ní bylo nakládáno velmi povrchně, stalo se její vyzývání „dokonale vyprázdněným klišé““ (tamtéž, s. 58, s odkazem na Franc, 2010, s. 13-14).

O dobové popularitě VTR „svědčily i ... filmy – nejen, že věda byla velmi oblíbeným motivem filmů, jako například v Jáchymě, *hod' ho do stroje* („Do vaší obce zavítala věda“, „Doba kartářek, papoušků a věštkyň je ta tam“, „Tohleto je vědecký, to je z počítače, to je za patnáct korun“), ... ale dokonce i filmovým postavám byla do úst vkládána hesla o VTR. Vlastimil Brodský se tak může ve filmu *Hodíme se k sobě, miláčku ...? podívat nad nápadem Stelly Zázvorkové věštit z karet: „Věřit kartám? V době vědeckotechnické revoluce?“ ...“* (Kůželová, 2015, s. 58). Oba filmy měly premiéru v roce 1974.⁹⁰⁶ „Až ve druhé polovině osmdesátých let se začala v Československu znovu objevovat kritika v té době už dávno vyprázdněných frází o vědeckotechnické revoluci“ (tamtéž, s. 61).⁹⁰⁷

Mantra o VTR přetrvala až do roku 1989.⁹⁰⁸ Taktéž XVII. sjezd KSČ podtrhl, že „ve vědě a technice probíhá skutečná revoluce s dalekosáhlými vlivy na všechny stránky výroby, na společenské vztahy a celý systém řízení, na podmínky života a práce každého člověka“ (Müller, 1987, s. 149). Jako úkol společenských věd bylo vytyčeno komplexní zhodnocení společenských souvislostí vědeckotechnického rozvoje v dané etapě vývoje

⁹⁰⁶ V 80. letech frekvence termínu VTR slábne, ovšem o vědeckotechnickém pokroku se hovoří neustále. Srov. učebnici politické ekonomie socialismu (Rypota a kol., 1983), kde termín VTR figuruje pouze třikrát. Richta uváděn není. Obdobně jako in (Fremer a kol., 1984). Zde je v úvodu deklarováno, že konečným důsledkem VTR budou „všestranně rozvinutí lidé“ (tamtéž, s. 10), Přitom cíl VTR a sociálně politický cíl politiky strany mají být „v plném souladu“ (dtto, s odkazy na XVI. sjezd KSČ). Srov. (XVI. sjezd KSČ, 1981). V učebnici politické ekonomie kapitalismu (Vojtíšek a kol., 1980) Richta zmiňován není. Součástí však jsou obsáhlejší pasáže o VTR za kapitalismu, včetně myšlenek z *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

⁹⁰⁷ „Například Miroslav Havel na konci osmdesátých let v časopise *Vesmír* kriticky přiznal, že „zkušenosti z minulého období však ukazují, že organicky spojit vědu a socialismus se nedaří zatím plně realizovat“ ... Ke zvýšení prestiže socialismu navíc podle něj nepřispělo ani to, „že se zatím nepodařilo zachytit včas některé z hlavních proudů vědeckotechnické revoluce“ ... *Nezbývalo než souhlasit s Rudolfem Hrušínským alias „profesorem“ z filmu Tajemství hradu v Karpatech, že „vědeckotechnická revoluce není žádná idyla“ ...“* (Kůželová, 2015, s. 61, cit. Havel, 1988, s. 65). Zmíněná komedie je z roku 1981.

⁹⁰⁸ Srov. (Grulich, 1989) či (Müller, 1987) apod. s apely (a frázemi) ohledně nezbytnosti urychlení vědeckotechnického pokroku v nových fázích vývoje. „Zkušenosti z výstavby socialistické společnosti stále zřetelněji potvrzují hloubku myšlenky marxismu-leninismu, kteří ve spojení vědy a společenských pokrokových sil spatřovali základní cestu k přeměně materiálních podmínek a vybudování nové společnosti“ (Müller, 1987, s. 149).

a „navržení cest, které by výrazně zvýšily dynamizující úlohu socialistických výrobních vztahů v urychlování vědy a techniky ...“ (dtto).⁹⁰⁹

Zpět k Richtovi. (Kůželová, 2015) píše: „Protože byla Civilizace na rozcestí částečně spojena i s reformními vědci a komunisty z období pražského jara, nebylo překvapivé, že se nakonec i tato patrně nejslavnější československá publikace o VTR dočkala za normalizace kritiky. I když se sám Radovan Richta stal normalizátorem (slovy Arnošta Kolmana Richta po 21. srpnu „otočil jako na čtyřáku“ ...),⁹¹⁰ v publikaci napsané jím vedeným kolektivem byly údajně „některé nedostatky a zjednodušení“, vzniklé ve „složitéch podmínkách šedesátých let“. Knize navíc měla chybět „materiálně-pojmová přesnost“ a měl se v ní přeřeňovat „vědecko-technický aspekt na úkor společenského““ (tamtéž, cit. Kolman, 2005, s. 318 a Hohoš, 1985, s. 112).⁹¹¹ Kritizována tímto byla i absence ucelenější definice VTR.

Ohledně modifikací a posunů konceptu socialistické VTR je významné třetí sovětsko-československé filozofické sympoziu konané v roce 1970 ve Smolenicích.⁹¹² (Vaněk, 2022) píše: „Zástupci filozofických a ideologických oddělení z celého východního bloku a zástupci západních komunistických stran se zde přihlásili k vědecko-technickému pokroku jako k poslednímu vývojovému stadiu socialismu. Podstatou tohoto nového pohledu na svět bylo téměř absolutní ztotožnění hospodářského pokroku se socialistickou cestou a s vědecko-technickou revolucí“ (tamtéž, s. 34-35).

⁹⁰⁹ Srov. (XXVII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu, 1986) se směrnicí urychlení vědeckotechnického pokroku coby hlavního nástroje zvyšování efektivnosti výroby: „Základní otázkou hospodářské strategie strany je maximální urychlení vědeckotechnického pokroku“ (tamtéž, s. 24). O vědě se píše: „Věda hraje stále větší úlohu v rozvoji výrobních sil a při zdokonalování společenských vztahů, ve vytváření zásadně nových druhů techniky a technologie, ve zvyšování produktivity práce, ve využívání hlubin Země, světových moří a vesmíru, v ochraně a zlepšování životního prostředí“ (tamtéž, s. 49). K sovětským pracím o VTR též srov. (Buchholz, 1979).

⁹¹⁰ Srov. (Redakce, 1968), kde R. Richta v rozhovoru s redaktorem *Rudého práva* ještě 1. 4. 1968 hovoří, na titulní straně, o hlavních úkolech akčního programu strany. Podle Richty má jít především o ekonomickou reformu a plnou demokratizaci politického systému (pozn. PS).

⁹¹¹ V období normalizace byly hojně kritizovány údajné technokratické tendence 60. let. Např. (Hrzal, Netopilík, 1974) píše o jistém druhu „elitismu“, který měl v souvislosti s rozvojem VTR absolutizovat „úlohu vědecké a technické inteligence“. Vznik tohoto elitismu pak podle autorů vedl k tzv. technicistickým koncepcím. „Podle Hrzala a Netopilíka totiž někteří teoretici VTR začali ve svých koncepcích podceňovat úlohu dělnické třídy, zatímco na první místo stavěli tzv. socialistické manažery (inteligenci) ...“ (Kůželová, 2015, s. 61, cit. Hrzal, Netopilík, 1974, s. 383).

⁹¹² Smolenickou ideologicko-filozofickou konferenci pořádal 5.-9. 10. 1970 Richtův Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. Pro společné jednání byla stanovena základní témata: *Charakter soudobé vědecko-technické revoluce a její vztah k rozvoji socialismu, Marxisticko-leninské a západní interpretace vědecko-technické revoluce a Problémy mezinárodní spolupráce při výzkumu společenských a lidských stránek vědecko-technické revoluce*. Jeden z hlavních referátů *Charakter a perspektivy vědecko-technické revoluce* (Richta, 1970b) přednesl R. Richta.

Názorové posuny ohledně rozvoje VTR jsou patrné in (Richta, 1970b). In (Filipec, Richta, 1972a) je *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) kriticky hodnocena slovy: „Vývoj vědeckého poznání v konfrontaci s reálným pohybem sice potvrdil některé ideje této práce, ale též nepochybně naznačil některá slabá místa, která vedla porůznu k nejasnostem či přímo k dezinterpretaci. To se týká zvláště nedostatečného určení některých pojmů z oblasti výrobních sil, technické základny společenského života ... Dále to platí o některých jednostranných výkladech umožňujících formulace, jež ve snaze poukázat s veškerou naléhavostí a v čistě teoretické perspektivní podobě na význam rozvoje výrobních sil, vědecko-technické revoluce pro socialistickou společnost, mohly vést k zanedbání potřebného respektu k přechodným etapám či váze specifických historických výrobních poměrů“ (Filipec, Richta 1972a).⁹¹³ V Richtově nekrologu se o *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) praví: „V práci zůstaly otevřené otázky, dobově podmíněné jednostrannosti, jež vyplynuly ze složitosti a mnohostrannosti zkoumaného procesu“ (Redakce, 1983a, s. 932).

(Hoppe, Sommer, 2020) píše ohledně práce (Filipec, Richta, 1972a) o konsolidované teorii VTR přenesené do politického kontextu, který byl autoritářštější a odmítal reformy 60. let. Richta měl koncept VTR přeformulovat tak, aby vyhovoval normalizaci. Výzkum socialistické VTR již např. neobsahoval požadavek široké politické participace a zaujímal mnohem ostřejší a daleko více konfrontační postoj ke všem buržoazním teoriím, včetně konceptů transformace kapitalismu.⁹¹⁴ Což je zřetelné taktéž v díle (Kolektiv, 1973).

Práce Richty ze 70. a 80. let vykazují mnohem větší apologetičnost vůči tehdejšímu modelu socialistickému systému nežli *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), jejíž tvůrci se v 60. letech apologetice „programově vyhýbali“ (Kutta, 1994b, s. 82). Upravené koncepty VTR již nekladly takový důraz na člověka jako hybatele změn, ve smyslu objektu i subjektu, a více pozornosti věnovaly výrobním silám. Zdůrazňován je marxisticko-leninský třídní přístup (s rozhodující rolí dělnické třídy i v procesech VTR, s vedoucí úlohou strany⁹¹⁵) a přítomna ostřejší kritika vůči západním koncepcím.

⁹¹³ (Vaněk, 2022) konstatuje, že Richtovy „pozdní práce byly chápány jako rozvinutí marxistické nauky a staly se jakýmsi normalizačním praporem tehdejšího vedení“ (tamtéž, s. 35).

⁹¹⁴ Podle (Hoppe, Sommer, 2020) apod. měla teorie VTR ztratit svůj reformní a vizionářský potenciál a nabídnout pouze vysoce formální výklad nevyhnutelné cesty ke komunismu prostřednictvím vědeckého a technického pokroku. „Hlavní funkcí „konsolidované“ teorie bylo poskytnout legitimitu mocenskému systému převládajícímu v pozdním socialismu“ (tamtéž, s. 518 – překlad PS).

⁹¹⁵ Strana má mít i funkci programátora, mozku společnosti. Dělnická třída a nejšířší lidové masy, coby vědomí tvůrci dějin, si bez vedení stranou neuvědomují své historické poslání – srov. (Hrzal, 1978).

Před bližším představením titulu (Kolektiv, 1973) učinme poznámku ohledně Richty a revizionismu.⁹¹⁶ Připomenout lze úvahy o stranickosti in (Richta, 1973c). Absence stranickosti ve vědecké práci měla být jedním ze základních příčin revizionismu 60. let:⁹¹⁷ „*Jak analýzy zpracované Ústavem pro filosofii a sociologii, tak analýzy zpracované Vysokou školou politickou shodně došly k závěru, že nejhlubší zdroj bloudění, recidiv maloburžoazního vědomí a rozchodů se stranou tvořil právě falešný, nestranický přístup k celému procesu poznání společnosti a formování jejího vědomí*“ (tamtéž, s. 338). Revizionistické přístupy měly přímo vyvěrat „*z falešné představy, že jedinec – vědec, filosof či sociolog, je samostatným, společností nepodmíněným subjektem, který suverénně obzírá celý svět, vytváří svobodně své kritické vědomí o něm a přitom rezignuje na kritické zkoumání svého vlastního postoje, svých vlastních východisek, předpokladů a odpovědnosti z hlediska zápasu protikladných společenských tříd současného světa*“ (dtto).⁹¹⁸

(Havelka, 2010) se zamýšlí nad rozdílnými chápání funkce ideologie (systémově stabilizační a mobilizační, případně revolucionizující). „*Zatímco pro marxisticko-leninskou ortodoxii byla ideologie především silou sociální a politické koheze systému (historicky definitivně platným vědeckým světovým názorem), v revizionistickém diskurzu byl vztah k problematice ideologie rozdvojený*“ (tamtéž, s. 183). „*Pro jedny se ideologická reprodukce systému stávala překážkou pro uznání a aplikaci výsledků jejich poznávání povahy stávající skutečnosti; něčím, co nutně neutralizuje jak identifikaci nových problémů, tak hledání cest k jejich řešení, včetně odkrývání specifických sil a aktérů dalšího vývoje (jako příklad této pozice za všechny může sloužit dodatečně v roce 1969 publikovaná kniha Sociální struktura československé společnosti Pavla Machonina)*.⁹¹⁹ *Naopak druzí revizionisté pojem ideologie (ve smyslu autentického, tj. dějinám*

⁹¹⁶ Např. (Novák, 2021) odlišuje dva marxistické revizionismy. „*Zaprvé marxistický revizionismus konce 19. a začátku 20. století. Jeho hlavním představitelem byl německý sociální demokrat Eduard Bernstein ... Naproti tomu revizionismus reformistického období v komunistických zemích revidoval v podstatě jen Josifa V. Stalina ... Zatímco pro Bernsteina je empirická skutečnost argumentem proti Marxově doktríně, revizionisté šedesátých let 20. století vyvodili naopak z krutých zkušeností s uskutečňováním marxistických idejí v praxi iluzorní závěr, že Marxovy ideje byly „zdeformovány“ a že je prý třeba se vrátit k „autentickému“ Marxovi (nebo dokonce i k „autentickému“ Leninovi)*“ (tamtéž, s. 183). https://www.academia.edu/83406554/%C4%8Ceskoslovensk%C3%BD_model_socialismu_s_lidskou_tv%C3%A1%C5%99%C3%AD.

⁹¹⁷ Podle (Koenigsmark, 2006) má být Richta autorem věty: „*Když nevím, tak straním*“, neboť určitý nepřítel umožňuje nepřemýšlet a rovnou hodnotit. „*Kdysi pravil Radovan Richta k jednomu sociologovi, jenž chtěl číst Chartu 77, než ji odmítne: „Cože, vy chcete používat vlastní rozum? Přece, když nevím, tak straním*“ (dtto).

⁹¹⁸ In (Richta, Hrzal, 1975) je stranický přístup vymežován jako „*součást úsilí strany, dělnické třídy, pracujících – těchto hlavních subjektivních sil v procesu výstavby vyspělé socialistické společnosti*“ (tamtéž, s. 370). Srov. (Richta, 1972c). Srov. též charakteristiku socialistického vědce in (Formánek, 1983).

⁹¹⁹ Srov. (Machonin a kol., 1969) (pozn. PS).

odpovídajícího „třídního vědomí“) vnímali jako zvláštní mobilizační sílu, schopnou měnit společnost (nebo dokonce udržovat „revolučnost“ vývoje). Rozvoj ideologie odpovídající vnitřním historickým vývojovým změnám měl v tomto pojetí kultivovat politickou moc, zvyšovat kompetence řízení společnosti, otevírat dveře prosazování vědecko-technických poznatků ve světě a tak stimulovat kontinuální sociální a kulturní pokrok (jak tomu bylo například u Civilizace na rozcestí Radovana Richty)⁹²⁰ ...“ (tamtéž, s. 183-184).⁹²¹

V kapitole I. této monografie jsou zmiňovány iluze ohledně československého modelu socialismu. (Novák, 2021) píše: „Jednou z klíčových iluzí českých revizionistických marxistů šedesátých let 20. století bylo, že negativní stránky komunismu prý plynou z jeho ztělesnění v nedostatečně rozvinutém Rusku a z jeho mechanického napodobování ve vyspělejších zemích. Tato iluze byla silně zakořeněna mezi českými autory, kteří hovořili o „socialismu s lidskou tváří““ (tamtéž).⁹²² Snění o československém modelu socialismu „najdeme i v článku „Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu)“, podepsaném členy a spolupracovníky mezioborového týmu Radovana Richty ... pro výzkum společenských a lidských souvislostí „vědeckotechnické revoluce“ ..., který vyšel na pokračování v komunistickém deníku Rudé právo 10., 11. a 12. července 1968“ (dtto).⁹²³

V roce 1973 poprvé vychází kolektivní sovětsko-české dílo *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973). In (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975) jméno Richty však čtenář nalézá pouze jednou, obdobně

⁹²⁰ „Podobnou funkci asi později plnila Gorbačovova „ideologie perestrojky““ (Havelka, 2010, s. 184).

⁹²¹ Ohledně R. Richty M. Havelka v poznámce dodává: „Vím z rozhovorů s pamětníky, jak důležitou a pozitivní roli hrál pojem ideologie právě pro Radovana Richtu, který za rozhodující předpoklad změny jak politického systému, tak organizace ekonomiky považoval změnu vládnoucí ideologie. Příznačné přitom je, že Richta argumenty pro toto přesvědčení údajně čerpal z důkladných znalostí a z rozvíjení Lukácsova konceptu „třídního vědomí“. Sociologie v této souvislosti používá termín tzv. Thomasova teorému, který koncem 20. let minulého století společně s manželkou Dorothy Sweine Thomasovou zformuloval chicagský sociolog William Isaac Thomas. Jejich teorém, který představuje elementární vysvětlení působnosti ideologií, se většinou považuje za produktivní zdůraznění relevance subjektivní perspektivy aktérů sociálních jednání a významu jejich „čtení“ situace; je proto důležitý také pro porozumění každému sociologickému a historickému konstruktivismu, a také vztahu jazyka a skutečnosti. Thomasův teorém zní: „Jestliže lidé považují nějaké (představované – pozn. autora) situace za reálné, pak budou jednat tak, jako by reálné opravdu byly, a potud budou mít představované situace reálné následky.“ Tak mělo být řečeno, že pro porozumění lidskému jednání nedostačuje, aby se analyzoval pouze jeho objektivní kontext (jak to např. dělal Karl Marx nebo Émile Durkheim), nýbrž musíme přihlížet rovněž k tomu, jak své situaci rozumějí a jak ji interpretují aktéři sami. Právě odtud pak asi vedla cesta k foucaultovskému „dispozitivu“ jako problematizaci a odmítnutí subjekt-objektového vidění jednání“ (Havelka, 2010, s. 184). Srov. (Lukács, 2020).

⁹²²

S využitím https://www.academia.edu/83406554/%C4%8Ceskoslovensk%C3%BD_model_socialismu_s_lidskou_tv%C3%A1r%C5%99%C3%AD.

⁹²³ Srov. (Kolektiv, 1968b), (Hoppe et al., 2015), (Hoppe, Sommer, 2020).

jako zmínku o studii *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966).⁹²⁴ Přesto bývá práce (Kolektiv, 1973) někdy interpretována právě jako její normalizační přepracování a modifikace.⁹²⁵ S čímž lze souhlasit pouze částečně. Stručně obě publikace porovnejme.

Zdůrazněme úvodem, že význam R. Richty je in (Kolektiv, 1973)⁹²⁶ podstatně menší nežli v *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a představovaná práce (Kolektiv, 1973) je také ještě méně ekonomická. Z hlediska politického ekonoma jsou přitom vesměs nejzajímavější právě pasáže zpracované pod vedením R. Richty – níže specifikované.

Knihu (Kolektiv, 1973) otevírá *Předmluva*.⁹²⁷ Avizuje, že jde o kolektivní dílo, „jež napsali pracovníci tří ústavů: Filozofického ústavu Akademie věd SSSR (FÚ AV SSSR), Ústavu pro filozofii a sociologii Československé akademie věd (ÚFS ČSAV) a Ústavu dějin přírodních věd a techniky Akademie věd SSSR (ÚDPT AV SSSR)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 5). „Kniha se pokouší prozkoumat ve vzájemných souvislostech ty jevy a procesy, k nimž dochází ve světě pod vlivem vědeckotechnické revoluce. To nelze provést bez komplexního pojetí a bez analýzy všech stránek vědeckotechnické revoluce“ (dtto).⁹²⁸

Předmluva upozorňuje na rozsáhlost problematiky, s tím, že cílem není podání jejího vyčerpávajícího výkladu. Myšlenka sepsání vznikla „na třetím sovětsko-československém sympoziu ve Smolenicích ... v roce 1970“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 5).⁹²⁹

⁹²⁴ In (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 31) jsou úvodem subkapitoly I. 3. jmenovány některé knihy publikované v socialistických zemích na téma VTR. Mezi nimi je zmíněna také *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Z prací tuzemských autorů pak ještě titul (Kutta, 1968).

⁹²⁵ Např. v souvislosti s otázkou reformy výchovně-vzdělávací soustavy uvádí (Porubský, 2012) píše: „*Ideologické zdôvodnenie potreby tejto reformy bolo teoreticky podopreté „normalizovanou“ podobou (Kedrov, Richta & Odujev, 1974) diela kolektívu autorov pod vedením akademika Radovana Richtu s názvom Civilizace na rozcestí – společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce (1966)*“ (dtto). U publikace (Kolektiv, 1973) je Š. Porubským uváděn rok 1974 (pozn. PS).

⁹²⁶ Abstrakt titulu (Kolektiv, 1973) uvádí: „*Kolektivní dílo sovětských a československých vědců osvětluje titulní problém jako jednotný, komplexní, zkoumá ve vzájemných souvislostech jevy a procesy, k nimž dochází ve světě pod vlivem vědeckotechnické revoluce, analyzované ve všech jejích podstatných stránkách, v aspektech přírodovědeckém a technickém, sociálně ekonomickém i filosofickém a ideologickém. Zkoumá vědeckotechnickou revoluci jako proces hlubokých kvalitativních změn, uceleně a systematicky, v jeho vývoji, vnitřní rozpornosti, jeho určenosti sociálně ekonomické a zpětném působení, změn, zasahujících nejrůznější stránky života společnosti*“ (zde s využitím <https://www.cbdb.cz/kniha-214396-clovek---veda---technika>).

⁹²⁷ Nepodepsaná, pouze s lokalizací, resp. datováním: „*Moskva – Praha, březen 1973*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 6).

⁹²⁸ Mezi otázkami, které vyžadují „*speciální výzkum*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 5) explicitně figuruje objasnění sociálně-ekonomických příčin vzniku VTR (včetně role státně monopolního kapitalismu) a otázka organického spojování VTR s historickým obdobím přechodu od kapitalismu k socialismu. *Předmluva* praví: „*I tímto problémem se zabýváme jen v nejobecnějších rysech*“ (dtto).

⁹²⁹ „*Podnět daly přípravy na kongresy, které se postupně sejdou v letech 1973 a 1974, a to XV. Světový filosofický kongres v Bulharsku, VIII. mezinárodní sociologický kongres v Kanadě a XIV. mezinárodní kongres o dějinách vědy v Japonsku, na nichž se mají projednávat četné otázky vědeckotechnické revoluce související s problémem „člověk-věda-technika“*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 5-6). Na zmiňované

„V knize se zdůrazňují tři aspekty: 1. filosofický (kapitoly VIII., IX. a X., napsané v podstatě pracovníky FÚ AV SSSR), 2. sociálně ekonomický (kapitoly IV., V., VI. a VII., napsané v podstatě pracovníky ÚFS ČSAV) a 3. vědeckotechnický (kapitola I., II., III., napsané v podstatě pracovníky ÚDPT AV SSSR)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 6).⁹³⁰ Předmluva upozorňuje: „To, že kniha vznikla na půdě tří akademických ústavů, přirozeně neznamená, že názory na jednotlivé problémy vědeckotechnické revoluce sdílejí všichni jejich pracovníci“ (dtto). Jediné jméno, které in Předmluva figuruje, je P. V. Kopnin⁹³¹ – coby již zesnulý ředitel Filozofického ústavu Akademie věd SSSR – který je označen za jednoho z iniciátorů knihy. V bibliografických databázích jsou někdy místo Kolektivu uváděna jména editorů: R. Richta, B. M. Kedrov,⁹³² S. F. Odujev.⁹³³

Po Předmluvě následuje Úvod. Cíl a metoda výzkumu, desítka vlastních kapitol plus Závěr, s podtitulem *Rozbor pojmu vědeckotechnická revoluce*. Absentuje souhrnný seznam pramenů. Odkazované práce jsou uváděny pouze v poznámkách pod čarou. Těchto je daleko nejvíce v kapitolách zpracovávaných pod vedením R. Richty, a mnohé jsou podobné odkazům in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Ve zbytku publikace (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975) je poznámek mnohem méně, přičemž vesměs jde o krátké (a dobově „povinné“) odkazy na Marxe, Engelse, Lenina a stranické dokumenty.

Knihy, i přes logickou strukturu, není příliš přehledná a orientace je v ní složitější. Vyvolává dojem těžkopádnosti, šroubovanosti, místy až zbytečné komplikovanosti,⁹³⁴ přičemž se věnuje mnoha tématům, u nichž jsou souvislosti s VTR pouze velmi volné.⁹³⁵

kongresy byl přitom plánován jednotný referát, „který by umožnil osvětlit problém „člověk-věda-technika“ (zahrnující i problém „věda a revoluce“) jako jednotný, komplexní problém ...“ (dtto, s. 6).

⁹³⁰ V recenzi (Manová, 1975a) se píše: „Jednou z předností této studie ... je, že jednotlivá hlediska nejsou izolována, oddělena, nýbrž na sebe navazují, navzájem spolu souvisejí, doplňují se a vytvářejí tak komplexní celek, jednotu všech stránek uvedené problematiky“ (tamtéž, s. 105).

⁹³¹ Pavel Vasiljevič Kopnin (1922 – 1971) byl sovětský filozof, epistemolog a logik, člen korespondent Akademie věd SSSR. Srov. (Kopnin, 1976).

⁹³² Bonifatij Michajlovič Kedrov (1903 – 1985) byl ruský, resp. sovětský chemik, psycholog, filozof. Člen Akademie věd SSSR, popularizátor vědy. Věnoval se např. dialektickému materialismu a filozofickým otázkám přírodních věd. Srov. (Kedrov, 1980).

⁹³³ Stěpan Fjodorovič Odujev (1918 – 2012) byl sovětský, resp. ruský historik filozofie, filozof, pedagog. Zaměřoval se na dějiny filozofie a na problematiku člověka. Srov. (Odujev, 1976).

⁹³⁴ Srov. nekomplikovaný, leč přitom přesný, výklad aspektů systémové teorie in (Kohoutek, 2004).

⁹³⁵ Ke skepticizmu ohledně československo-sovětského pojetí VTR in (Kolektiv, 1973) ze strany Poláků srov. (Kůželová, 2015). Kritiky se týkaly absence pohledů západních komunistických stran, absence odpovědi na otázku, čím se marxismus podílí na VTR, resp. převahy kritiky západní vědy nad pozitivní prezentací marxistické analýzy, několika odlišných definic a pojetí VTR, stírání hranic mezi tím, co skutečně je a tím, co by mělo být, rozporů mezi teorií a praxí atp. Zdůrazňováno taktéž bylo, že autoři využili VTR jako záminku k probírání mnoha otázek. Srov. (Olszewski, Zacher, 1974), (Piłatowicz, 1977). Polská kritika VTR však v Československu reflektována nebyla. „Přesto ale bylo možné z některých československých textů vyčíst náznaky nejednotného přístupu k problematice VTR v socialistických zemích.

Současně působí poněkud nudně, fádně, a především frázovitě a silně agitačně. Síle, neotřelosti a místy i lehkosti a svižnosti *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se ani zdaleka nepřibližuje. Na celé řadě místech titul (Kolektiv, 1973) sklouzává ke školometskému opakování učebnicových marxisticko-leninských pouček. Přitom však mnohé myšlenky Richtovy studie jsou zřetelně patrné i zde. Přínosy publikace (Kolektiv, 1973) lze spojovat s pokusy o přesnější vymezení VTR, snahami o komplexnost a důslednou systémovost⁹³⁶ uchopení problematiky VTR a jejím jistým zobecněním. Za připomenutí stojí opakovaná zdůrazňování vedoucí úlohy vědy vůči veškeré výrobě.

Vstupní část *Úvod. Cíl a metoda výzkumu* otevírá pasáž *Obecný charakter zkoumaného předmětu*. Konstatuje důležitost, ale i rozpornost procesu VTR,⁹³⁷ která se „stává základní formou v níž se rozvíjí veškerý vědeckotechnický pokrok“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 7). Sociálně ekonomické předpoklady VTR mají vyrůstat ze zvláštností éry přechodu od kapitalismu k socialismu ve světovém měřítku. Zvláštnost VTR má spočívat v tom, že pronikavě působí na všechny stránky života společnosti.⁹³⁸ Sociálně ekonomické podmínky mají být zdrojem i stimulem VTR, současně však ekonomika i společenský řád „jsou samy pod jejím vlivem“ (dtto, s. 8). VTR sama vystupuje „jako sociální a ekonomický faktor vývoje lidstva“ (dtto).

Pomocí marxistické dialektiky má být nutné zkoumat kvalitativní změny, které VTR přináší. „Univerzální a komplexní charakter“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 8) činí výzkum VTR mimořádně složitým. Proto má být třeba vyčlenit okruh zkoumaných otázek, a především identifikovat otázky „nejdůležitější a prvořadě“ (dtto). K nimž náleží tři okruhy úzce souvisejících problémů: „první se týká vlastních přírodních věd a techniky (vědeckotechnická revoluce v užším slova smyslu); druhý zahrnuje sociální a ekonomické změny a faktory související s touto revolucí (vědeckotechnická revoluce v širším slova

Například na poradě redakcí filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí, která se konala v roce 1969, se prý „v diskusi o charakteru vědeckotechnické revoluce proti sobě vyhrotilo na jedné straně hledisko v podstatě blízké přístupu čs. týmu vedené Radovanem Richtou a zastávané též delegáty sovětskými, bulharskými a německými s poměrně malými názorovými rozdíly, a na druhé straně stanovisko jugoslávských delegátů“ (Kůželová, 2015, s. 60, cit. Kamarýt, Maydl, 1970, s. 124).

⁹³⁶ M. Manová v recenzi oceňuje: „V celé knize je patrná snaha o systémovost a celistvost zkoumání ... Studie ... značně převyšuje průměr současných prací s podobnou tematikou. Má pevnou strukturu, je zde jasně určen cíl práce a metoda zkoumání, důležitým znakem je systémovost a kompaktnost zkoumání a důsledný marxistický dialektický přístup ke zkoumaným jevům“ (Manová, 1975a, s. 105-106).

⁹³⁷ „Historicky má tato revoluce své přírodovědecké, technické a sociálně ekonomické předpoklady“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 7). Revoluce v přírodních vědách (vzniklá na konci 19. století) vedla v polovině 20. století k zásadní přestavbě vědy a techniky. Obě revoluce na sebe vzájemně působily a splynuly v jediný proces VTR: „převrat ve vědě i ... v technice představují pouze jeho různé stránky“ (dtto).

⁹³⁸ „... od ... ekonomiky a výrobních sil až po ... duchovní život“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 7-8).

smyslu); do třetího okruhu spadá odraz vědeckotechnické revoluce. Jejích sociálních podmínek a důsledků ve společenském vědomí a především v ideologii, světovém názoru, filozofii“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 8-9). Autoři rekapituluji, že lze určit tři hlavní aspekty VTR: „1. Přírodovědecký a technický. 2. Sociálně ekonomický (a sociologický). 3. Filozofický, ideologický“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 9). Z hlediska výzkumného záměru jsou nejpodstatnější poslední dva zmíněné aspekty.⁹³⁹

V pasáži *Cíl práce* autoři uvádějí: „V práci se snažíme především odpovědět na naléhavé a palčivé otázky sociálního, ekonomického, filozofického a světónázorového charakteru, které vědeckotechnická revoluce klade celému lidstvu i každému jednotlivému člověku“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 9). Průběh VTR „... velmi naléhavě klade otázku o budoucí cestě lidstva“ (dtto). A to i na kapitalistickém Západě i v „třetím světě“. K nalezení odpovědi má být nezbytné vědecky analyzovat podstatu VTR a její perspektivy. Což lze jedinečně při zjištění a pochopení příslušných zákonitostí, určujících další postup VTR. „Z toho plyne cíl naší práce: nastínit metody, s jejichž pomocí nalezneme základní zákony“ (dtto, s. 10) VTR, které mají „nepochybně složitý a vnitřně rozporný charakter“ (dtto). Se zdůrazněním syntetického pohledu, k postižení komplexnosti VTR. Předpokladem je předběžné analytické členění zkoumaného procesu na různé stránky.

Pasáž *Metoda výzkumu* připomíná, že metoda je určována „obsahem předmětu, pojatém v pohybu a vývoji“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 10). Použita je dialektická metoda,⁹⁴⁰ při uplatnění zásad materialistického pojetí dějin.⁹⁴¹ Pro pochopení VTR má vzájemné „ovlivňování a přeměny materiálních a ideálních ... faktorů“ (dtto, s. 11) význam proto, „že se týkají přeměny vědy (jako faktoru ideálního, vyjadřujícího poznávací proces v jeho pohybu i v dosažených výsledcích) v bezprostřední

⁹³⁹ „... charakteristiku vědeckotechnického aspektu pokládáme pouze za nutný předpoklad k sociální světónázorové analýze“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 9). S dovětkem: „Lze říci, že obecnou zákonitostí vědeckotechnické revoluce je organická vzájemná závislost všech jejích stránek při rozhodujícím, určujícím významu sociálně ekonomických podmínek“ (dtto).

⁹⁴⁰ S vyčleněním následujících rysů či postupů: „analyzovaný zkoumaný předmět je nutno posuzovat za prvé ve vzájemném působení všech jeho stránek (tím se vyznačuje ucelený, systematický přístup ke zkoumání vědeckotechnické revoluce); za druhé v jeho vývoji, tj. s ohledem na genezi a tendenci pohybu zkoumaného předmětu; za třetí v jeho vnitřní rozpornosti, přičemž se vychází zejména z toho, že jakékoli progresivní faktory, tendence, procesy a objevy mohou mít i záporné projevy a účinky (při zkoumání současné kapitalistické společnosti musíme brát v úvahu antagonistickou povahu jejích rozporů); za čtvrté v jeho determinovanosti sociálními a ekonomickými faktory se zřetelem ke zpětnému působení na ty podmínky a příčiny, které vedly k jeho vzniku“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 10-11).

⁹⁴¹ „To zejména předpokládá pečlivě přihlížet k vzájemnému působení materiálních (výrobních) a ideálních (duchovních, morálních) momentů, z nichž první jsou rozhodující, zatímco druhé, jakožto odvozené, mohou stále aktivněji ovlivňovat faktory materiální a dokonce se v ně přímo změnit“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 11). Srov. (Jaroszewski, Piekarczyk, 1979).

výrobní sílu společnosti, tedy ve faktor materiální v té míře, v jaké se vědecké poznatky v průběhu vývoje techniky a výroby zpředměťují ...“ (dtto). V kontextu metody výzkumu autoři zdůrazňují „jako ústřední otázku úlohu moderního člověka v soudobé společnosti ...“ (dtto).⁹⁴² Uplatněna je i dialektika obecného⁹⁴³ a zvláštního⁹⁴⁴ ve VTR. Přičemž samotné výsledky VTR mohou mít ráz obecný (např. tím, že působí na každý lidský organismus) i zvláštní (neboť se prosazují rozdílně v různých sociálně ekonomických soustavách).

Část *Systematičnost a ucelenost* zkoumání prezentuje organické spojení tří základních složek ve vzájemné součinnosti „člověk – věda – technika“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 13) ve smyslu dynamického systému. Z toho se vyčleňují subsystemy, především ty, které spojují vědu a techniku do jednotného procesu VTR. Zvláštní systém pak tvoří druhý řetěz: „věda – technika – výroba“ (dtto). Kam náleží souvislosti mezi technikou a vědou (při rozhodující úloze techniky a aktivní roli vědy – coby podstata VTR v užším slova smyslu, v přírodovědeckém a technickém smyslu) a souvislosti mezi vědou a výrobou (kdy věda a její poznatky vystupují jako bezprostřední výrobní síla).

Při zkoumání člověka (a společnosti) jakožto hlavní složky systému „člověk – věda – technika“ se objevují různé vztahy, zejména: „člověk – věda, člověk – technika“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 14). Vztah člověk – technika obsahuje i „proces předávání funkcí výrobce (funkcí jeho orgánů) technickým prostředkům“ (dtto). „K témuž systému patří i vztah: člověk – prostředí (životní)“ (dtto). Prostředí se zkoumá coby přirozené i jako vytvořené člověkem, výrobou, v níž se realizují výsledky VTR.⁹⁴⁵ Posléze mají být nejdůležitější stránkou systému člověk – věda – technika vztahy mezi lidmi (jejich sociální svazky a působení) vytvořené či změněné vlivem VTR. „Jejíž důsledky se projevují

⁹⁴² Rozbor přitom musí „směřovat k objasnění toho, co je v našem případě specifické pro vztah subjektu a objektu v praktické činnosti dnešního člověka“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 12). Rozbor VTR „prováděný pod tímto zorným úhlem předpokládá její výzkum z širokého filozofického hlediska“ (dtto).

⁹⁴³ „Obecné ... vystupuje jako odraz ... procesu, který probíhá v přírodních vědách a technice, tedy jako revoluce ve vědě a technice ve vlastním nebo užším slova smyslu. To je to, co probíhá v podstatě shodně v kapitalistických i socialistických zemích“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 12-13).

⁹⁴⁴ Zvláštní bude vyjadřovat specifičnost VTR, „podmíněnou rozdíly a přímou protikladností sociálně ekonomického a politického zřízení ... Například militaristické tendence ve využívání výsledků vědeckotechnické revoluce v imperialistických zemích nemohou neovlivnit její průběh“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 13).

⁹⁴⁵ „Tak vznikají subsystemy: člověk – příroda; člověk – prostředí (vytvářené vědeckotechnickou revolucí)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 14).

podstatně rozdílně podle historických podmínek a charakteru společenskoekonomického zřízení. Tak vznikají vztahy: člověk – společnost a člověk – člověk“ (dtto, s. 15).⁹⁴⁶

Celková struktura knihy odpovídá cílům a metodám. Výklad začíná zkoumáním VTR jako celistvého jevu (kapitola I.), dále přechází k vyčlenění její nejobecnější, tj. vlastní vědeckotechnické stránky (kapitola II.), přičemž od abstraktního zkoumání postupuje ke stále konkrétnějšímu, s přihlédnutím k faktorům charakteru ekonomického (kapitola III.) a sociálního (kapitola IV. – VII.). VTR je nejdříve zkoumána v rovině různých společenských systémů (kapitola IV.), poté se analýza stále více zaměřuje na explikaci změn sociální struktury za kapitalismu a socialismu (kapitola V.), forem a způsobů organizace a řízení společnosti pod vlivem VTR (kapitola VI.) a přeměny způsobu života a prostředí moderního člověka (kapitola VII.). Vyústěním je odhalení duchovního života člověka a jeho zvláštností, vznikajících nejen v důsledku VTR ve dvou hlavních světových systémech (kapitoly VII. – IX.). Přitom jsou nejdříve zkoumány obecné rysy duchovního (vnitřního) života moderního člověka (kapitola VIII.) a následně je přihlíženo k těm, které se bezprostředně týkají samotné struktury jeho myšlení (kapitola IX.). Závěr se pokouší ukázat perspektivy vývoje VTR a analyzovat rozdílné názory na budoucnost lidstva vycházející ze světových názorů protikladných světových soustav (kapitola X).⁹⁴⁷

Kapitola I. Vědeckotechnická revoluce a její podstata usiluje VTR zkoumat „jako celistvý jev, který zahrnuje celý systém „člověk-věda-technika““ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 17). Obecný přístup má vést k ujasnění pojmu VTR i pojmů dalších. Kapitola sestává ze subkapitol: 1. Pojem vědeckotechnická revoluce, 2. Vědeckotechnická revoluce, výroba a společnost, 3. Různé tendence v hodnocení vědeckotechnické revoluce (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). První subkapitola upozorňuje na nejednotnost vymezování kategorií typu revoluce, revoluce ve vědě, v technice, průmyslová revoluce aj. Naznačuje marxistické pohledy na revoluci i vědu a její revoluce. S vyzdvižením Lenina a jeho

⁹⁴⁶ „Zvláštní význam má vztah: jednotlivec – kolektiv – společnost. Právě tyto vztahy určují v poslední instanci perspektivy pokroku celé společnosti“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 15), včetně perspektiv VTR.

⁹⁴⁷ „Autoři usilují o všestrannou analýzu, o odhalení vzájemných závislostí různých faktorů materiálních i duchovních, snaží se objevit vnitřní zákonitosti a na základě toho ukázat i perspektivy a tendence dalšího vývoje vědeckotechnické revoluce. Na rozdíl od mnohých publikací s podobnou tematikou nejde autorům jen o deskripci a explikaci doby, kterou právě prožíváme, zajímá je právě budoucnost lidstva. Pokoušejí se najít odpověď na otázku, jaký sociální systém odpovídá objektivním tendencím vývoje vědeckotechnické revoluce, v rámci jakého systému mohou lidé neoptimalněji využít ve svůj prospěch mocných sil moderní vědy a techniky. Uvědomují si, že se ještě nikdy pokrok vědy a techniky nedotýkal tak ostře a bezprostředně osudu lidstva jako nyní“ (Manová, 1975a, s. 105).

označení „nejnovější revoluce v přírodovědě“ na přelomu 19. a 20. století.⁹⁴⁸ Opomenuty nejsou revoluce v technice. S vyústěním v tezi, že ve VTR převraty v přírodních vědách a technice „splývají v jednotný proces“ (dtto, s. 20). „... přičemž věda vystupuje ve vztahu k technice a výrobě v roli faktoru, který razí cestu jejich dalšímu rozvoji“ (dtto, s. 23).

Subkapitola druhá si klade otázku, v čem tkví podstata převratu vyvolaného VTR „v materiálně technické základně současné průmyslové výroby?“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 23). K zodpovězení se autoři snaží určit výchozí bod převratu ve výrobních silách. Rozvlekle a opakovaně je připomínán Lenin a Marx, aby autoři konstatovali, že VTR se neomezuje na vlastní materiální výrobu.⁹⁴⁹ Zdůrazňován je vysoký stupeň zespolečnění výroby, nutný pro vznik VTR. Zopakováno je, že VTR je „princiální kvalitativní přeměnou výrobních sil na základě splývání vědecké a technické revoluce a přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu“ (dtto, s. 29). Se závěrem, že VTR se rozvinula až v polovině 20. století (s prvními projevy ve 40. letech) a je ještě v počátcích.

V subkapitole třetí jsou zmíněny práce (autorů ze socialistických zemí), které cílí na VTR.⁹⁵⁰ Následně jsou v obecné rovině kritizována některá západní pojetí VTR. Většina koncepcí má vyčleňovat „tu či onu komponentu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 32) VTR jako hlavní, určující a tuto absolutizovat. Čímž má být stírána podstata VTR „jako celku, jako komplexního procesu“ (dtto). Kritizována je absolutizace automatizace či kybernetizace, pojetí VTR coby druhé průmyslové revoluce, technologický

⁹⁴⁸ První revoluce ve vědě je datována do 16.-18. století se začátkem v podobě vytvoření heliocentrického obrazu světa. V polovině 19. století dochází k další mohutné revoluci ve vědě, od věd přírodních až po společenské (vznik marxismu). Na přelomu 19. a 20. století „vznikl v důsledku velkých objevů ve fyzice ... nový obraz světa, a tento základní převrat v názorech na hmotu a její stavbu, tento průlom vědy do oblasti mikrokosmu nazýváme podle V. I. Lenina začátkem „nejnovější revoluce v přírodovědě““ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 19). Existují i další pohledy na vědecké revoluce. Např. první v 16.-17. století, druhá ve 20. století ve znamení teorie relativity, kvantové teorie, molekulární biologie a možná třetí dnes ve díky umělé inteligenci, robotice atp. (Floridi, 2019) vedle revolucí průmyslových, technologických, civilizačních či vědeckých pracuje též s revolucemi v přehodnocování základní podstaty a role lidstva ve vesmíru: První „koperníkovská“ (lidstvo netvoří nehybný střed vesmíru), druhá „darwinovská“ (lidstvo se příliš neliší od zvířecího světa), třetí „freudovská“ (lidské vědomí není transparentní), čtvrtá „turingovská“ – spojená s rozšířením informačních a komunikačních technologií (ICT), které mají ukazovat, že lidé nejsou izolovanými činiteli, nýbrž informačními organizmy a spolu s dalšími činiteli sdílejí globální prostředí, které je v konečném důsledku utvářené informacemi, tzv. infosféru. Rozlišována je prehistorie (žádné ICT), historie (individuální i společenský blahobyt souvisí s ICT) a hyperhistorie (individuální a společenský blahobyt je závislý na ICT). Jde o další variaci na téma informační revoluce (4.0 jako její pokračování) a informační společnosti s přesahy i mimo ekonomii do sfér věd společenských i přírodních.

⁹⁴⁹ VTR je „přestavbou veškeré technické základny, celé technologie výroby, od využití nových druhů materiálů a energie až po systém strojů, formy organizace a řízení, zahrnuje i změnu místa člověka ve výrobním procesu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 26).

⁹⁵⁰ Srov. (Manová, 1975b), se zdůrazněním humanistického zaměření vědeckotechnického pokroku za socialismu, dále pak s představením sovětských sociologických studií např. o charakteru práce, dělbě práce, perspektivách vývoje práce, problematice volného, časového rozpočtu pracujících atd.

determinismus (rozvinutý v technokratických koncepcích manažerismu), závěrem je kriticky poukázáno na „negativní vztah buržoazních vědců k technice“ (dtto, s. 35).⁹⁵¹

Kapitola II. *Základní směry vědeckotechnické revoluce* se věnuje „možnostem, které otevírá před lidstvem bouřlivý rozvoj vědy a techniky v druhé polovině XX. století“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 36). Sestává z paragrafů: 1. *Hlavní rysy rozvoje soudobých přírodních věd*, 2. *Automatizace a kybernetizace*, 3. *Komplexní charakter současného vědeckotechnického pokroku* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). První paragraf seznamuje s rozvojem přírodních věd. Konstatuje, že „přírodní a společenské vědy vstoupily do vývojové fáze, v níž ustavičně sílí jejich vzájemné vazby, vzájemné prolínání a vzájemný vliv“ (dtto, s. 38). Ze spojení vědy a techniky plyne urychlování praktického využívání vědeckých objevů. Za charakteristickou zvláštnost moderní vědy je označeno i zaměření k budoucnosti, resp. růst významu prognózování.

Automatizaci⁹⁵² a kybernetizaci představuje subkapitola druhá a částečně i třetí. „Automatizace a kybernetizace tvoří jen hlavní jádro (nebo pilíř)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 48) VTR, která je současně spjata i s dalšími velmi důležitými směry. Komplexní charakter vědeckotechnického pokroku opakují a snaží se ilustrovat (opět za pomoci Marxe a stranických dokumentů) značně rozsáhlé, a nepříliš záživné, závěrečné pasáže druhé kapitoly. Která obdobně jako kapitola první není nabita myšlenkami tak intenzívně jako mnohé části *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Struktura knihy (Kolektiv, 1973) je promyšlená (se zřetelnou snahou o systémový přístup), nicméně zásadní poznatky a závěry prvních dvou kapitol by se daly shrnout do několika vět.

První dvě kapitoly zkoumaly obecné podstatné stránky VTR, které mají být „charakteristické pro klíčové změny ve vědě a technice a určují její vědeckotechnický aspekt“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 67). Dále má být analýza prohloubena o aspekt praktického využití úspěchů vědy a techniky ve výrobě. „Zde vystupuje do popředí nový subsystém: věda-výroba, který odráží působení výroby na vědu a zpětné působení vědy na výrobu, Tak se odhalují zvláštnosti charakteristické pro vlastní systém: věda-technika-výroba, čemuž je věnována následující kapitola“ (dtto, s. 67).

⁹⁵¹ Včetně „bezvýchodného pesimismu“ plynoucího z analýzy např. automatizace. Stroje již mají ovládat životy lidí „a až dosáhne automatizace dokonalosti ... bude člověk plně odcizen světu ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 35).

⁹⁵² Srov. (Šmajš, 1986), (Šmajš et al., 2012).

Kapitola III. *Věda, technika a výroba* staví na revoluci ve vědě, přetvářející především techniku a výrobu a vyvolávající „řetězovou reakci neustálých změn. Formuje se a intenzívně působí jednotný systém „věda-technika-výroba“, což zase ovlivňuje strukturu a dynamiku výrobních sil. Namísto extenzivního růstu výroby a ekonomiky rozhodně nastupuje jejich intenzivní rozvoj“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 68). Předmětem zkoumání jsou zmíněné projevy a důsledky VTR, „které podstatně mění sociální funkce vědy a její význam pro pokrok výroby a techniky ...“ (dtto). Kapitola sestává z částí: 1. *Věda jako bezprostřední výrobní síla*, 2. *Přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu jako historický proces*, 3. *Systém věda-technika-výroba*, 4. *Přechod od extenzivního k intenzivnímu rozvoji výroby* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

„Grundrissy“ otevírají první subkapitulu. Autoři připomínají, že otázka „vzájemného vztahu vědy, techniky a výroby, vztahu mezi vědou a výrobními silami nevyvstala teprve nyní“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 68).⁹⁵³ „Hlubinnou podstatou technického pokroku za socialismu je přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu. Dva základní směry lidské činnosti, výrobní práce a vědecká práce, se spojují v jeden přetvářející proud“ (Manová, 1975b, s. 31).⁹⁵⁴ In (Kolektiv, 1973) následuje upřesnění toho, co je míněno pojmem „věda jako bezprostřední výrobní síla“ (dtto, s. 69).⁹⁵⁵ „Výsledky vědeckých výzkumů, například nově objevené přírodní zákony, mohou být zhmotněny, ztělesněny v technických zařízeních (nástrojích, strojích apod.), které se bezprostředně účastní výrobního procesu. Věda pak vystupuje jako bezprostřední výrobní síla, protože její výsledky se v technicky zhmotněné podobě začleňují do výrobního procesu“ (dtto). S dovětkem, že uvedené platí „především o přírodních a matematických vědách, které tvoří teoretický základ veškeré soudobé techniky, jak průmyslové a komunikační (spojů,

⁹⁵³ Marx formuloval tezi: „Rozvoj fixního kapitálu ukazuje, do jaké míry se všeobecné lidské vědění ... stalo bezprostřední produktivní silou, a tedy i do jaké míry se podmínky společenského výrobního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného intelektu a v souladu s ním se přetvořily“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 68, cit. Marx, 1953a, s. 594). U „Grundrissů“ zopakujeme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) stojí: „Rozvoj fixního kapitálu ukazuje, do jaké míry se všeobecné lidské vědění, poznání ..., stalo bezprostřední výrobní silou ..., a tedy i do jaké míry se podmínky společenského životního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním se přetvořily“ (Marx, 1974b, s. 337). Srov. též (Marx, 1971a), resp. kapitulu I. této monografie.

⁹⁵⁴ „Automatizace výroby a humanizace techniky tvoří v socialistické společnosti dvě stránky jediného procesu. Člověk jako základní výrobní síla společnosti, jako subjekt práce a tvůrce hodnot se stává objektem výzkumů v technických vědách nejen proto, že při projektování i těch nejdokonalejších strojů se musejí respektovat kritéria vzájemného působení člověka a stroje“ (Manová, 1975b, s. 31-32).

⁹⁵⁵ Srov. subkapitoly 1. 1. 2. či 1. 1. 4. atp. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

dopravy), tak i zemědělské a lékařské (jejich praktických postupů)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 69). Postavení společenských, resp. humanitních věd je složitější.⁹⁵⁶

Pasáže následně popisují proces přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu. S počátky v období průmyslové revoluce, kdy však uplatnění vědeckých poznatků ve výrobě není „*pravidlem, ani není trvalým a nepřerušovaným procesem*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 79). V období imperialismu mají působit dvě protichůdné tendence: „*první souvisí s umělým zpomalováním vědeckotechnického a výrobního pokroku monopoly; druhá se naopak projevuje v jeho stimulování*“ (dtto). Po Velké říjnové socialistické revoluci se měl začít rozvíjet proces sjednocování vědy a výroby na nové bázi, pevné vzájemné vztahy mezi vědou, technikou a výrobou se měly rozvinout zvláště v 50. letech 20. století. „*Od tohoto okamžiku se věda začíná v plné míře projevovat jako bezprostřední společenská výrobní síla*“ (dtto, s. 80). Autoři přitom upozorňují na specifické formy spojení vědy a výroby v podmínkách kapitalismu a socialismu.

Zkoumán je systém věda – technika – výroba, se zopakováním, že „*východím článkem ... jsou teoretické vědy, základní výzkum*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 81). „*Nejdůležitějším sociálně ekonomickým výsledkem vzniku a působení systému věda – technika – výroba je přechod od extenzivního k intenzivnímu rozvoji výroby a celé ekonomiky*“ (dtto, s. 87). Kapitola končí připomenutím, že VTR, vytvoření a fungování systému věda – technika – výroba ani podstatné změny struktury a dynamiky výrobních sil neprobíhají „*v sociálně ekonomickém vakuu*“ (dtto, s. 93). Na zvláštnosti průběhu a výsledků VTR v podmínkách různých společenských systémů cílí kapitola další.

Již kapitola III. nese zřetelné stopy Richtových myšlenek.⁹⁵⁷ Následné kapitoly (IV. – VII.) jsou pak s Richtovým týmem (resp. s pracovníky ÚFS ČSAV) přímo spojovány⁹⁵⁸ a

⁹⁵⁶ „Některé se zabývají člověkem jako výrobní silou či organizací výroby. K těm patří například inženýrská psychologie, hospodářská statistika, konkrétní ekonomika a některé další vědy stejného charakteru. Společenské vědy, které se zabývají základnou a nadstavbou, mají k výrobě jiný vztah. Netýkají se výrobních sil bezprostředně, nýbrž zprostředkovaně, procházejí prizmatem výrobních vztahů lidí a nemohou být proto, na rozdíl od mechaniky, fyziky a chemie, považovány za bezprostřední společenskou výrobní sílu. Sem patří zejména politická ekonomie, věda o státu a právu (právní vědy), vědy o duchovním životě společnosti (dějiny a teorie umění, religionistika a zejména filozofie), Spadají sem i jiné společenské vědy, pro jejichž předmět není charakteristický vztah základna-nadstavba, jako například lingvistika. Totéž je možno říci o psychologii a jejich aplikacích, například v pedagogické praxi“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 69).

⁹⁵⁷ Přesněji jeho mezioborového badatelského týmu. Připomeňme např. úvahy o přechodu k intenzivnímu typu růstu v paragrafech 1. 1. 5. či 1. 2. 6. aj. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁵⁸ „Kapitoly IV, V, VI, VII zpracovali převážně pracovníci ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV pod vedením Radovana Richty. Je to právě ta část knihy, která je věnována otázkám vědeckotechnické revoluce z hlediska sociologie a ekonomie. Kolektiv autorů zde řeší vztah vědeckotechnické revoluce k změnám v sociální struktuře společnosti a konečně problematiku organizace a řízení“ (Manová, 1975a, s. 105).

vykazují charakter především sociologický. Kapitola IV. *Vědeckotechnická revoluce a společenské soustavy* sestává z těchto subkapitol: 1. *Dialektika rozvoje vědeckotechnické revoluce v současném světě*, 2. *Paradoxy a slepé uličky vědeckotechnického pokroku za kapitalismu*, 3. *Cesty rozvoje vědeckotechnické revoluce za socialismu*, 4. *Vědeckotechnická revoluce a „třetí svět“*, 5. *Vědeckotechnická revoluce a otázky války a míru*, 6. *Ke kritice „industriální“ a „postindustriální společnosti“* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

Autoři píší, že od kapitoly IV. rozšiřují „analýzu tak, že do ní zahrnujeme společnost jako ústřední problém“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 94). Do zkoumání zahrnují aspekt sociální jako faktor podmiňující průběh VTR v různých společnostech. Zkoumají tudíž systém společnost – VTR,⁹⁵⁹ což předpokládá rozbor dialektiky VTR ve světě jako celku a poté „v každém z jeho tří „světů““ (dtto). Přičemž třídní charakteristiky mají určovat vnitřní i vnější okolnosti a působení vědeckého a technického pokroku.

První subkapitola klade otázku okolností, které otevřely cestu VTR? Což je obšírněji, s početnými odkazy, diskutováno pod zorným úhlem toho, že VTR má být „zákonitým a nutným jevem ... v epoše přechodu od kapitalismu ke komunismu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 96). Což je ostatně jedna z ústředních idejí celé knihy, která je mnohokrát opakována. Zdůrazňována je na tomto místě hloubka revolucionizujících proměn díky VTR i nebyvalá rychlost a frekvence, zaplavující různé sféry lidské činnosti.

Text praví: „Mezi společností a člověkem na jedné straně a mezi vědou a technikou na straně druhé se rozvíjí složitá dialektika: přetváření přírody, společnosti a člověka je vnitřně spojeno“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 98). Dialekticky je interpretován rozvoj VTR, kde za rozhodující je označen „proces vzájemného zprostředkování: vývoj výrobních sil společnosti – a mezitím i vymoženosti soudobé vědy a techniky, jež jsou jejich elementem – je předpokladem a základem utváření celého komplexu podmínek, jež určují charakter společnosti, způsob života lidí i povahu jejich vzájemných vztahů“ (dtto, s. 99-100). Vědeckotechnický pokrok a rozvoj výrobních sil je však zároveň „zprostředkovan vývojem společnosti, poměrů mezi lidmi a nakonec rozvojem osobnosti“ (dtto, s. 100).⁹⁶⁰ Rozebírány jsou zákonité spojitosti mezi uplatněním vědeckotechnického pokroku a rozvojem společenských vztahů. Se závěry o

⁹⁵⁹ Srov. paragraf 1. 2. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁶⁰ „Zvláště tento moment je rozhodující pro dialektiku vývoje výrobních sil a výrobních vztahů v současných podmínkách“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 100).

spojitosti VTR se socialismem,⁹⁶¹ obdobně jako průmyslové revoluce s kapitalismem.⁹⁶² Připomenuta jsou zprostředkování souvislosti mezi výrobními silami a výrobními vztahy, s tím, že složitější zprostředkování nalézáme i u sociálních aspektů VTR. Oproti *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je kladen větší důraz na složitost procesů zprostředkování a méně je zdůrazňován konečný cíl v podobě rozvoje každého člověka.

Subkapitola druhá se zaměřuje na meze kapitalismu pro rozvoj vědeckotechnického pokroku. Tato omezenost se „zvláště zřejmou“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 107) stává v podmínkách VTR. Přičemž zásahy státu za státně-monopolního kapitalismu sice „mohou ... v té či oné konkrétní oblasti a do té či oné míry kompenzovat nedostatky kapitálu jako hybné a orientující síly, avšak nemohou překonat nedostatky kapitalismu vůbec“ (dtto, s. 109). Což je dokladováno celou řadou různorodých odkazů a citací. S marxisticko-leninským závěrem, „že rozvoj vědy a techniky v podmínkách kapitalismu nemůže kvalitativně změnit buržoazní „způsob života“, ... jeho sociální a lidské charakteristiky, ale naopak že se na určitém stupni nutně dostává do otevřeného konfliktu s podstatou buržoazní společnosti“ (dtto, s. 114).

Třetí paragraf – teoreticky nejslabší⁹⁶³ – nekriticky vyzdvihuje specifické rysy a přednosti VTR za socialismu, s využitím citací Marxe, a ještě více Lenina (ale i G. Husáka či L. I. Brežněva), obsažena jsou i data mající ilustrovat relativní předstih socialismu ve vědě. Včetně frází o všestranné převaze socialismu nad kapitalismem. Obsahuje i slova: „Vědeckotechnický pokrok sám nemůže ani odstranit vykořisťování člověka člověkem, ani vytvořit vztahy všeobecného rozvoje člověka. K tomu je zapotřebí socialistické revoluce a základní společenské přestavby“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 119).

Paragraf čtvrtý naznačuje souvislosti VTR s „třetím světem“ a v řadě aspektů se překrývá s pasáží 1. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). S tím, že je zde více odkazů na Lenina, a ještě více zdůrazňováno, kterak bezvýchodná by byla po nástupu VTR situace „třetího světa“ bez existence světového socialismu.

Dopady VTR ve sféře vojenské techniky,⁹⁶⁴ šířeji ohledně problematiky války a míru naznačuje pátý paragraf. S ústředním mementem a varováním – které v současnosti opět

⁹⁶¹ Pouze socialismus dovoluje úspěchy VTR využít pro „všeobecný společenský rozvoj a zdokonalování lidských sil, rozvíjet schopnosti a talenty lidí jako sebeúčel“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 104).

⁹⁶² Srov. např. subkapitulu 1. 1. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁶³ Srov. subkapitulu 1. 2. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁶⁴ Srov. (Šmajš, 1986).

dramaticky nabývá na nebezpečné aktuálnosti – a sice, že světový „*termojaderný konflikt nemůže být prostředkem k řešení mezinárodních problémů a rozporů*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 136). Připomenuta je síla vojensko-průmyslového komplexu⁹⁶⁵ a různé (i západní) náhledy na vzrůst agresivity imperialismu. Se závěrem: „*V podmínkách socialistické společnosti se stává vědeckotechnická revoluce nástrojem jejího všestranného rozvoje a prostředkem uchování míru*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 142). VTR „*objektivně vyžaduje vyloučení světové války jako prostředku politiky*“ (dtto).⁹⁶⁶

Záplavu západní literatury o sociálních aspektech vědeckotechnického pokroku podrobuje nesmiřitelné marxisticko-leninské kritice subkapitola šestá. Obsáhleji jsou kritizovány mnohé koncepce spadající do konglomerátu teorií transformace kapitalismu, včetně jejich apologetické funkce.⁹⁶⁷ V čele s teoriemi společnosti industriální, nahrazující koncept kapitalismu,⁹⁶⁸ v různých modifikacích, přičemž kritika poté přechází ke konceptům společnosti postindustriální.⁹⁶⁹ Zmiňování jsou autoři jako např. R. C. F. Aron, D. Bell, J. K. Galbraith, ale taktéž J. A. Schumpeter anebo W. W. Rostow.

Kapitola V. *Vědeckotechnická revoluce a změny v sociální struktuře společnosti* zkoumá vliv VTR na strukturu společnosti.⁹⁷⁰ Zejména je zaměřena na analýzu změn v obsahu práce za kapitalismu a socialismu. „*S nimi jsou bezprostředně spjaty problémy vzdělání, kvalifikace a specializace v soudobé společnosti, a dále hlubší problémy změn sociální struktury, které probíhají v rozdílných světových společenských soustavách*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 154). Obsaženy jsou paragrafy: 1. *Změny v obsahu práce v kapitalismu a v socialismu*, 2. *Vzdělání, kvalifikace, specializace*, 3. *Změny sociální struktury v různých společenských systémech*, 4. *Vědeckotechnická inteligence v současných podmínkách*, 5. *Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída*.

Postupné a často i rozporuplné vlivy VTR na povahu lidské práce zkoumá subkapitola první. Pozorovat lze: „*1. znovurozdělování práce (strukturální přesuny v jednotlivých*

⁹⁶⁵ Srov. úvahy o zbrojení v paragrafu 4. 1. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁶⁶ Srov. (Novák a kol., 2000). Vladimír Jan Amos Novák (1919 – 1997) byl přírodovědec, syntetický evoluční biolog, člen korespondent ČSAV. Zabýval se endokrinologií, fyziologií hmyzu i tématy obecně evolučními a filozofickými. Marxistickou sociogenezi vnímal jako cestu ke komunismu. Principy sociogeneze aplikoval i na mírové společenské uspořádání. K teorii míru srov. též (Černocho, 2013, 2014).

⁹⁶⁷ Srov. (Sitárová, Klement a kol., 1981), (Srovnalová, 1975).

⁹⁶⁸ Srov. (Filipec, 1967).

⁹⁶⁹ Které vyjadřují „*specificky buržoazní, deformovanou reakci na fakt, že se v procesu nastupující vědeckotechnické revoluce věda stále šířeji stává výrobní silou, že se modifikuje vztah vědy a techniky, že roste úloha vědeckého a technického vzdělání atd.*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 149-150).

⁹⁷⁰ „*Znamená to další konkretizaci systému „člověk – věda – technika“ z hlediska vzájemného vztahu „společnost – vědeckotechnický pokrok““* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 154).

odvětvích pracovní činnosti lidí); 2. zásadní obraty v kvalifikačních modelech (přechod od nekvalifikované k vysoce kvalifikované práci, od jednoduché k tvůrčí práci)" (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 154). Změny v povaze práce jsou tedy doprovázeny jejím přerozdělením a vznikem nových modelů kvalifikace a specializace. Kapitalismus, s rozvojem průmyslové výroby, vědy a techniky a prohloubením dělby práce „*umožnil vznik jednoduché práce dělníka a učinil ji základem fungování celého kapitalistického systému*" (dtto, s. 155). Za socialismu – díky společenskému vlastnictví výrobních prostředků – má člověk být objektivně ve zcela jiném vztahu k práci. „*Za socialismu je práce jednotlivce bezprostředně prací společenskou*" (dtto, s. 156). VTR pak umožňuje osvobození člověka „*od bezprostřední účasti ve výrobě a nabízí mu postavení tvůrce a vládce celého komplexně automatizovaného systému*" (dtto, s. 157). Text dokumentuje proměny práce i její dělby, přičemž i v ilustracích a odkazech čerpá především z kapitoly 2. 1. studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

Druhý paragraf vytyčuje nové nároky na vzdělání a vznik nových vzdělávacích koncepcí a systémů.⁹⁷¹ „*Vzdělání se stává stále významnějším celospolečenským „růstovým odvětvím“; jeho efektivnost se prudce zvyšuje a jeho vliv na ekonomický rozvoj předstihuje vliv ostatních faktorů. Zasahuje zároveň nejhlubší vrstvy rozvoje lidské osobnosti*" (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 161). Rozebíráno je působení VTR na vzdělání, nároky kladené na vzdělávací systém (včetně obsahové i organizační otevřenosti), požadavek univerzálního vzdělání i pokusy o demokratizaci vzdělání a jejich kapitalistické meze. Částečně jsou využity teze např. z části 2. 2. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Navíc jsou přítomny pasáže o leninské koncepci vzdělávání v SSSR a dalších socialistických zemích, s opakovaným vyzdvížením úspěchů socialistických vzdělávacích soustav (včetně zmínky o problémech v souvislosti s VTR).

„*Změny v práci, v kvalifikaci, v profesích a ve vzdělanostní úrovni probíhají v podstatně odlišných sociálních systémech – v socialistickém a kapitalistickém*" (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 168). Zkoumány jsou přímé vlivy VTR na změny sociální struktury i zpětné působení sociální struktury. Konstatovány jsou specifické změny společenské pracovní síly, které odrážejí změněné potřeby tradičních odvětví výroby a vznik odvětví nových, spojených s VTR. Sem náleží relativní pokles množství práce pohlcené průmyslem a příbuznými odvětvími a současně přerozdělení práce uvnitř průmyslu (od

⁹⁷¹ „*Nové proudy v oblasti vzdělání působí jako faktor stimulující nebo limitující vědeckotechnickou revoluci, a to nejen v jejích technických, ale i sociálních aspektech*" (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 161).

odvětví tradičních k progresivním). Dále hromadné uvolňování pracovních sil ze zemědělství a přelévání práce z „výrobních sektorů“ do „nevýrobních“. Perspektivy VTR mají být spojeny se vzestupem „sféry služeb v nejširším smyslu (včetně obchodu a dopravy) a zejména sféry, která zahrnuje komplex vědeckovýzkumné činnosti a široké pole výchovy (vzdělání, kultura, osvěta)“ (dtto, s. 169). Což je i dokladováno, s kritickými poukazy na hnací sílu VTR za kapitalismu v podobě partikulárních ekonomických motivů kapitalistického zisku a připomenutím, že za soudobého kapitalismu se „podstata sociální struktury nezměnila ...“ (dtto, s. 172). A opětovným zdůrazněním bytostného propojení socialismu a VTR, která se má stát „věcí všech pracujících“ (dtto, s. 174).⁹⁷²

Úvahy o sociální vrstvě inteligence za kapitalismu a socialismu vyplňují paragraf čtvrtý. Autoři věří, že: „Na půdě socialismu se poprvé v historii lidstva otevírá možnost překonat nejen protiklad mezi fyzickou a duševní prací, ale i podstatné rozdíly mezi nimi“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 181). „Socialismus představuje jen prvou fázi na cestě k uskutečňování beztřídní společnosti, k vytvoření podmínek pro všestrannou společenskou realizaci lidského individua“ (dtto, s. 182). VTR však nabízí „pouze možnost vývoje v naznačeném směru. Realizace této možnosti závisí jak na sociálně ekonomických přeměnách, tak na reálném osvojení samotné vědeckotechnické revoluce, jejího dalšího vývoje“ (dtto). V čemž má významnou úlohu sehrávat vědeckotechnická inteligence.

Jak se společenské změny, vyvolané VTR dotýkají dělnické třídy, a jaký mají vliv na její historické poslání řeší subkapitola pátá.⁹⁷³ Konstatováno je, že dobově představuje dělnická třída v průmyslově nejvyspělejších zemích „nejpočetnější část činného obyvatelstva“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 182). Docházet má k jejímu tradičnímu růstu (její řady rozmnožují uvolněné síly ze zemědělství a malovýroby), ale stále více se má nacházet pod vlivy VTR zasahující celý svět. Výrazem nerovnoměrnosti vědeckotechnického a hospodářského vývoje má být prolínání procesů intenzifikačních (typických pro VTR) s extenzívními (spjatými s prostým rozšiřováním průmyslu).

„To vyvolává všeobecný početní nárůst dělnické třídy a zároveň její hlubokou vnitřní přeměnu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 183). Pod vlivem VTR se mění obsah práce, vznikají i nové profese a tradiční zanikají. Zmíněny jsou, pod zorným úhlem VTR, sociální skupiny v kapitalismu, které sice s dělníky přísluší k souhrnnému pracovnímu

⁹⁷² Srov. subkapitulu 4. 2. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁷³ Srov. též (Smirnov, 1975). Včetně závěru, že perspektivy a tendence VTR „ukazují, že dělnická třída byla a zůstává vedoucí silou ve všech etapách budování komunismu“ (tamtéž, s. 125).

personálu průmyslové výroby, leč mají postavení např. řídicích kádrů. Vykonávají fakticky dozorčí funkce kapitálu, často se podílejí i na ziscích a tímto se ve společenském postavení „přiklání k buržoazii“. Dále poloproletářské vrstvy pracujících řemeslníků (zvláště ve službách), které s dělnickou třídou spojuje obsah práce. Procesy VTR urychlují likvidaci jejich samostatného postavení. Rozporně VTR působí na inteligenci, kdy na straně jedné tato vstupuje do boje po boku dělnické třídy a na druhé je vtahována do boje proti ní. Pouze za socialismu se VTR má stávat „prostředkem realizace historického poslání dělnické třídy“ (dtto, s. 187). Predikováno je – s rozvojem VTR a postupem ke komunismu – stále těsnější „sblížení pracujících odborníků s dělnickou třídou“ (dtto, s. 191). A naopak, dělníci mohou VTR uskutečnit „jedině v procesu ustavičného rozvoje svých tvořivých sil, růstu odborné kvalifikace i celkové kultury“ (dtto).

Kapitolu V. zakončují slova: „Právě od spojení dělnické třídy s vědou a jen od jejich spojení očekával Marx plné osvobození společnosti a člověka“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 191). Připomeňme článek *Citlivý bod vědeckotechnické revoluce* (Filipec et al., 1969), s podtitulem *Uzavřela se dějinná role dělnické třídy?*, představený kapitolou I. S (sebe)kritikou ohledně názorů na pokles úlohy dělnické třídy, resp. růstu významu inteligence. A zdůrazněním orientace na nezbytnost osvojení si VTR ze strany mezinárodního dělnického hnutí a její ovládnutí v zápase s kapitalismem.⁹⁷⁴ Dělnickou třídu coby rozhodující vedoucí sílu VTR v procesu výstavby socialismu vyzdvihuje taktéž např. stať *Vědeckotechnická revoluce v třídně rozděleném světě* (Richta, Filipec, 1973).⁹⁷⁵

⁹⁷⁴ Srov. (Charvát, 1977), se zdůrazňováním rostoucí úlohy dělnické třídy v procesu socialistické výstavby a její politické avantgardy v podobě komunistické strany, s odkazy na závěry XV. sjezdu KSČ. Obsažena je kritika buržoazních a revizionistických koncepcí převracující vztah dělnické třídy a VTR. Tyto přístupy mají VTR fetišizovat a autonomizovat v roli dějinné společenské síly. Pochopení a řízení VTR přitom však vyžaduje její postižení „v úplném společensko-historickém významu“ (tamtéž, s. 241). Na straně jedné VTR představuje výsledek dějinného úsilí nejen dělnické třídy, ale i dalších jako vědců a technické inteligence (přičemž ale i zde má mít rozhodující význam tvořivá aktivita dělníků). Na straně druhé VTR ve svých reálných podobách není žádným nadhistorickým subjektem společenského pohybu, „ale jedině prostředek dějinného vývoje, rozsáhlý a mohutný prostředek, jehož historickou aplikaci může uskutečnit pouze dělnická třída“ (dtto). F. Charvát pokračuje: „Nahrazovat dělnickou třídu jako základní sílu historického pohybu vědeckotechnickou revolucí – tak lze ve zkratce charakterizovat podstatu a cíle celé plejády zdánlivě rozmanitých buržoazních a revizionistických přístupů“ (dtto). Srov. (Formánek, 1973), (Srovnalová, 1975).

⁹⁷⁵ (Rameš, 2017) zmiňuje koncept nové třídy M. Ďilase a jeho rozpracování in (Konrád, Szélényi, 1979), resp. revizi dle (King, Szélényi, 2004). V. Rameš dospívá k následujícímu schématu popisujícímu změny společenského postavení humanitní inteligence (s příkladem ekonomů): „Za stalinismu pozici inteligence i charakter její práce určují požadavky stranické byrokracie, od konce padesátých let se však emancipuje a v šedesátých letech dokonce formuluje vlastní „hegemonický projekt“ (Szélényi), když prosazuje takovou představu budoucnosti, která není založena na panství stranické byrokracie, ale na racionální vládě expertů ... Tato vize je však neúspěšná; jejím výsledkem není vláda osvěcených specialistů, ale zvláštní kompromis byrokratů a expertů, s nimiž se podle Szélényiho postupem času experti identifikují stále méně. V osmdesátých letech se technokratické elity od stávajícího systému rozdělení moci ve společnosti odklánějí, až ho nakonec

Kapitola VI. *Organizace a řízení* podrobněji prozkoumává systém člověk – člověk, „a to z hlediska organizace, řízení a plánování společenských procesů“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 192).⁹⁷⁶ Autoři se zaměřují na revoluci v prostředcích organizace a řízení, s důrazem na roli informací. Dále porovnávají „buržoazní systém manipulace a demokratických základů socialistického řízení“ (dtto) a analyzují integrační proces v různých společenských soustavách. Zvláštní pozornost je věnována úkolům prognózování a plánování za VTR. Kapitola přináší pasáže: 1. *Revoluce v prostředcích organizace a řízení a úloha informací*, 2. *Demokratické základy řízení v podmínkách socialistického řádu jako přímý protiklad buržoazního systému manipulace*, 3. *Proces integrace v různých světových společenských soustavách*, 4. *Prognózování a plánování v podmínkách vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

Organizaci a řízení coby neoddělitelné součásti společenského systému interpretuje subkapitola první. Zmíněn je pracovní cyklus za socialismu (s fázemi přípravnou, výkonnou a kontrolní)⁹⁷⁷ a diskutovány – prizmatem dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů – systémy řízení, které jsou důsledkem dosaženého stupně společenského vývoje.⁹⁷⁸ S konstatováním, že za VTR „vzniká naléhavá potřeba plánovat a řídit ekonomické a sociální podmínky všestranného rozvoje samotného člověka“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 195). Kapitalismus však nikdy nemůže přistoupit k plánování a řízení v celospolečenském měřítku. Dokladován je veliký nárůst objemu informací provázející VTR.⁹⁷⁹ Se závěrem o nutnosti rozvoje automatizace a kybernetizace, který nemá za socialismu narážet na společenské mantinely.⁹⁸⁰

opustí a stanou se spolu s disidentskými intelektuály budovateli nového statu quo“ (Rameš, 2017, s. 395). V poznámce ohledně zmíněné vize stojí: „Tato vize tvoří také součást konceptu vědeckotechnické revoluce, jak ji v československém prostředí popsal Radovan Richta v knize *Civilizace na rozcestí ...*“ (dtto).

⁹⁷⁶ „Tím se zároveň dostáváme k systému „člověk – technika“, a speciálně k systému „člověk – výpočetní technika““ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 192).

⁹⁷⁷ Srov. paragraf 2. 1. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁷⁸ Srov. pasáže 2. 1. 4. či 3. 2. 2. apod. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁷⁹ Srov. např. subkapitoly 3. 1. 5. nebo 4. 1. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁸⁰ Zavádění „ucelených, vysoce automatizovaných systémů dotváří podmínky pro nový, vyšší stupeň společenského řízení, odpovídající úkolům komunistické výstavby“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 199). Zmíněné podmínky jsou charakterizovány v následujících bodech: „1. zavádění dokonale automatizovaných systémů řízení vyžaduje vysoký stupeň zespolečnění práce, na němž se výroba stává bezprostředně společenskou; 2. práce se bezprostředně společenskou může stát pouze na základě společenského vlastnictví výrobních prostředků; 3. vědecké poznání dosahuje vyššího stupně rozvoje, který umožňuje objasňovat zákonitosti strukturních přeměn a přecházet k cílevědomému řízení (to se týká nejen přírodních, ale i společenských věd, jejichž výsledky mohou být v praxi široce zaváděny pomocí automatizovaných systémů plánování a řízení); 4. vysoká úroveň řídicích a informačních systémů je podmínkou a zároveň důsledkem rostoucí účasti všech pracujících na řízení; 5. pouze v podmínkách vysoce

Druhá část podrobuje kritice buržoazní systémy manipulace, které konfrontuje s hesly-frázemi ohledně demokratického řízení za socialismu. Zmíněny jsou západní myšlenkové směry (technokratický a kulturně kritický) cílící na problémy manipulace. S marxisticko-leninským resumé, že *„veškerá kritika systému manipulace v kapitalistické společnosti je de facto pseudokritikou a hledá spíše způsoby dalšího zdokonalování společenského systému, který je na manipulaci vybudován ...“* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 201).⁹⁸¹ Za jeden z rozdílů mezi kapitalismem a socialismem je označena váha, *„která je přikládána zpětné vazbě mezi řídicími a řízenými složkami“* (dtto, s. 202). *„Za kapitalismu jde vždycky o to, ovládnout chování lidí pomocí technického donucení (výrobní pásy), ekonomických stimulů (formy mezd) i psychickým působením“* (dtto).⁹⁸² *„Kapitalismus vytváří nepřekonatelné bariéry pro účast pracujících na skutečném řízení ekonomického a politického života ... V socialistické společnosti, kde takové bariéry neexistují, se otevírá možnost pro skutečnou účast pracujících na řízení“* (dtto, s. 203).

Teze: *„Stupeň rozvoje a povaha společenské dělby práce ovlivňuje rozsah kooperace a integrace a tím i rozsah a kvalitu společenského řízení“* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 205) otevírá paragraf třetí.⁹⁸³ Za VTR má probíhat *„bezprostřední výroba ve velkých a rychle rostoucích systémech, kde mezi jednotlivými podniky existuje těsná kooperace na základě hluboké specializace a dělby práce“* (dtto). Za socialismu mají být postupně překonávány omezenosti a jednostrannosti rozvoje výroby, vědy a techniky, typické pro kapitalismus. Neboť v *„předsocialistických společenských systémech se progresivní společenskoekonomický pohyb prosazoval víceméně živelně“* (dtto). Naznačen je postup integračního procesu na Západě a zdůrazněny jeho potíže, kdy VTR má umocňovat nerovnoměrnosti vývoje (mezi zeměmi i uvnitř zemí). Socialistická revoluce má plodit kvalitativně nové zákonitosti. Poukazováno je na vyrovnávání rozdílů zemí v RVHP, s důrazem na historické úkoly integrace v rámci socialistické světové soustavy v podobě všestranného *„zdokonalování systému plánování a řízení v jednotlivých zemích RVHP a vytváření podmínek pro postupnou integraci systémů řízení do společného koordinovaného komplexu, operujícího na jednotných principech“* (dtto, s. 209).

rozvinutých společenských procesů řízení budou organicky spojeny obě dříve rozdělené a neslučitelné stránky pracovní činnosti člověka – fyzická a duchovní – jako základ pro všestranný rozvoj člověka“ (dtto).

⁹⁸¹ *„Manipulace je samotnou svou podstatou vlastní kapitalismu jako třídě antagonistické společnosti“* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 202).

⁹⁸² *„Ideologickým základem systému manipulace je škála modernizovaných buržoazních teorií, počínaje technokratiem a konče manažerismem, koncepcemi pluralismu a „deideologizace“ ...“* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 202).

⁹⁸³ Srov. pasáž 4. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

Varování, že v situaci, „když člověk disponuje technickými prostředky ohromné síly, byla by živelnost hrozbou budoucnosti lidstva“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 209)⁹⁸⁴ uvozuje subkapitulu čtvrtou. Plánování v celospolečenském měřítku je označeno za stále nezbytnější komponentu historického pokroku. Nezbytnost plánování se rozšiřuje na jednotlivá odvětví výroby, výrobu jako celek, a to nejenom na procesy ekonomické, nýbrž i sociální. Sílí potřeba plánovat i na mezinárodní úrovni. „V podmínkách relativního „zmenšování“ světa v prostoru a čase“ (dtto)⁹⁸⁵ a nevídaného zvětšení sil a prostředků, které člověk ovládá, roste nezbytnost prognostické činnosti. Přitom revoluce vědy a techniky vytváří nové možnosti společenského plánování a prognózování.⁹⁸⁶ „Společenské plánování v socialistické společnosti se mění ve třech rovinách: za první, plánování dostává ucelený a systémový charakter ...⁹⁸⁷ Za druhé, plánování se stává perspektivnější ...⁹⁸⁸ Za třetí, mění se poznávací možnosti vědy, která jde ke stále hlubšímu a komplexnějšímu zkoumání společenských zákonitostí“ (dtto, s. 213).

Kapitola VII. nazvaná *Formování způsobu života* je složena z rozsáhlejších subkapitol 1. *Člověk a jeho životní prostředí*, 2. *Dva světové systémy – dva přístupy k otázkám životního způsobu v podmínkách vědeckotechnické revoluce* a subkapitoly krátké 3. *Přetváření skutečnosti a rozvoj člověka* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). Rozebírány jsou cesty a formy přetváření životního způsobu soudobého člověka. Nejdříve je pozornost věnována vnějším podmínkám lidské existence, zahrnutých v pojmu prostředí.⁹⁸⁹ Rozbor životního prostředí se stává předpokladem pro zkoumání způsobu života, který přitom zahrnuje i charakteristiky sociální.⁹⁹⁰

První paragraf představuje pojem „prostředí“ a „životní prostředí“.⁹⁹¹ Zmíněny jsou i negativní dopady procesu VTR na životní prostředí. Se kterými nemá být kapitalismus

⁹⁸⁴ Rozvoj výrobních sil vyvolaný VTR „výrazně posiluje společenskou potřebu uvědomělé regulace společenských vztahů, sociálních procesů, cílevědomého ovládnutí životních podmínek člověka“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 209).

⁹⁸⁵ Což může být interpretováno ve smyslu globalizace vývoje. V subkapitole VII. 1. in (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975) jsou úvahy o „zmenšování světa“ rozvíjeny v souvislosti s ekologií.

⁹⁸⁶ „Syntetickým vyjádřením ... je teorie optimálního plánování, rozvíjející se na bázi interdisciplinárního výzkumu ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 210).

⁹⁸⁷ „... což si vynucuje integraci veškerého plánování vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 213).

⁹⁸⁸ „... dlouhodobé výsledky společenského vývoje představují nejspolehlivější kritérium správnosti současných strategických rozhodnutí“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 213).

⁹⁸⁹ „Lidské prostředí se utváří v tvorbě materiálního života“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 214).

⁹⁹⁰ „Odtud vníká otázka společenského obsahu životního způsobu, přesně řečeno, otázka dvou různých, v jistém smyslu protikladných přístupů k životnímu způsobu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 214) v podmínkách VTR, utvářených v kapitalistickém a socialistickém systému.

⁹⁹¹ Srov. subkapitulu 3. 2. 3. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

schopen se vypořádat. „... řešení ekologických problémů není úkolem pouze přírodovědným nebo technickoekonomickým. Jejich zásadní řešení závisí především na řešení sociálních problémů ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 219).⁹⁹² Jak se životní prostředí stává stále více sférou vědeckotechnické činnosti člověka, „... je třeba tuto činnost zkoumat rovněž z hlediska péče o člověka“ (dtto).⁹⁹³ Autoři sledují vzrůstající změny materiálního prostředí v poslední dekádě, přičemž upozorňují na „*tendence, jejichž lineární pokračování může vést k velmi obtížným a pro lidstvo dokonce nebezpečným konfliktním situacím*“ (dtto, s. 220). Zmíněny jsou jevy vytvářené „*tzv. demografickou explozí*“ (dtto), ekologické problémy vznikající díky urbanizaci⁹⁹⁴ atp.

Ekologické problémy jsou zasazeny do globálního rámce.⁹⁹⁵ „*Tzv. „zmenšení světa“, rychlý přenos informací z jednoho konce světa na druhý, vznik tzv. „globálních problémů“ se nutně projevuje i v ekologické problematice. Je tedy přirozené, že vzniká otázka, zda „globalita“, která přesahuje státní hranice, ignoruje také hranice společenských systémů, zda bude řešení ekologických problémů (nezbytně spojené s mezinárodní kooperací) stimulovat konvergenci společenských systémů nebo naopak*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 223). Vývoj ovšem vedl k pádu reálného socialismu, kdy mezi příčinami bývá – vedle „*uzbrojení*“ a „*udemokratizování*“ – zmiňováno také i „*uekologizování*“.⁹⁹⁶

Učiňme poznámku ohledně posunů Richtových názorů na ekologickou problematiku.⁹⁹⁷ Studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) upozorňuje na hrozbu devastace přírody a proměnu člověka v denaturovanou bytost.⁹⁹⁸ „*Účinným lékem zabraňujícím postupující devastaci prostředí se měla stát vědecko-technická revoluce, ... resp. vědecko-technická revoluce v podmínkách socialismu*“ (Vaněk, 2022, s. 34).⁹⁹⁹

⁹⁹² „... na tom, jak rychle bude probíhat přechod lidstva k socialismu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 219).

⁹⁹³ „*Jestliže se člověk postupně stává „hospodářem celé země“, musí si tuto skutečnost uvědomit a vyvodit z ní příslušné závěry. Nejde o nějakou abstraktní lásku k přírodě. Důvody jsou čistě praktické a řešení problémů je neodkladné ...*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 219).

⁹⁹⁴ Srov. pasáže 3. 2. 3., 3. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

⁹⁹⁵ Srov. (Richta, 1983).

⁹⁹⁶ Což se dnes obrací proti kapitalismu snahami „*uekologizovat*“ celý západní svět, minimálně pak Evropu.

⁹⁹⁷ K ekologické dimenzi VTR srov. (Šmajš, 1986), (Šmajš et al., 2012).

⁹⁹⁸ Subkapitola 3. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969) obsahuje konstatování: „*Ztráta přírodního východiska znamená opuštění jím garantovaných jistot: civilizace sama se tak nutně objevuje jako hrozba vlastní zkázy ...*“ (tamtéž, s. 208, s odkazem na Carpenter, 1910). Přítomno je i varování v poznámce: „*V tak hustě zalidněné zemi, jako je Československo, by při současných tendencích stačilo 10 až 20 let k devastaci většiny přírodních komplexů*“ (tamtéž, s. 210).

⁹⁹⁹ S poznámkou: „*Víra v transformující sílu vědy a techniky při možnostech dalšího progresivního vývoje společnosti se objevila i na Západě v koncepcích tzv. postindustriální společnosti. Tak významní autoři, jakými byli D. Bell, A. Touraine a Z. Brzezinski obhajovali ve své koncepci mimo jiné zásadní myšlenku, že v*

V rámci marxovské kritiky odcizení v průmyslové civilizaci kapitalismu¹⁰⁰⁰ *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) koncipuje překonání odcizení ve smyslu radikálního přetvoření „nejen společenských, ale i odpovídajících technických podmínek, a vytvoření civilizace, v níž by se z každého článku životního prostředí ozýval element lidského rozvoje. Odtud i vzrůstající potřeba tvorby životního prostředí“ (Kutta, 1994b, s. 81).¹⁰⁰¹ Zrychlující se životní tempo nepříznivě působí na tělesné i duševní zdraví. Podmínkou rozvoje civilizace se „proto stává vytvoření velkorysé koncepce ochrany přírody a tvorby životního prostředí ...“ (dtto).¹⁰⁰² Při cílevědomém koncipování a řízení procesu VTR má tento „i spolupůsobit v nezakončeném procesu polidšťování člověka“ (dtto).

Referát (Richta, 1970b) nabádá k masivnímu zavedení vědy a techniky coby garanta celospolečenského pokroku, a to s vědomím rizik pro životní prostředí, podle Richty však pouze přechodných. Úvahy rozvíjí titul (Kolektiv, 1973). Richta zde uvádí: „Vědeckotechnický pokrok sice na jedné straně vyvolává určité negativní důsledky, ale současně týž vědeckotechnický pokrok odhaluje a dává člověku prostředky k jejich zmírnění či úplnému odstranění a hlavně k tomu, aby jim bylo možné v budoucnosti předcházet. Mnohé negativní ekologické jevy vznikají především z nedostatečně zdůvodněných zásahů člověka do přírody, což odpovídá počátečním fázím vědeckotechnické revoluce. Často vznikají obtíže nikoliv tím, že člověk technologicky zasahuje do přírody příliš aktivně, ale tím, že jeho aktivita je nedostatečná a v rozsáhlých oblastech světa dokonce vůbec chybí ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 222).¹⁰⁰³

Dále píše: „Nelze souhlasit s primitivní teorií (která se jen vnějškově zdá být radikální), která tvrdí, že je možno se vyhnout vedlejším škodlivým důsledkům současné masové

postindustriální společnosti se hospodářství zásadně mění a role kapitálu, vlastnictví a exploatace ustupuje do pozadí. Společnost již není řízena ryze ekonomickými zájmy“ (Vaněk, 2022, s. 34).

¹⁰⁰⁰ „V průmyslové civilizaci de člověk vymanil ze závislosti na přírodních živlech za cenu, že se stal závislým na vlastních výtvořech umělého prostředí, jež plně neharmonizuje s biologickými a psychologickými rysy, v níž se rozvíjel lidský život po tisíciletí. Životní podmínky dostaly svévolnou, chladnou logiku: obrovský předmětný pohyb průmyslové civilizace se od rána do večera zmocňuje masy lidí, vtiskuje jejich život do předem vyjetých kolejí, klade jejich životu pevné a tvrdé meze“ (Kutta, 1994b, s. 81). Člověk se uprostřed „produktů vzájemné součinnosti lidského společenství se připadá stál osamocenější a ze všeho nejméně člověkem“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 105).

¹⁰⁰¹ Srov. paragraf 3. 2. 3. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹⁰⁰² „... prostřednictvím integrace procesů bydlení, práce, rekreace, dopravy a kultury ve smyslu intenzivní kultivace celých krajinných útvarů, uspokojujících i potřebu estetické dimenze a krásy životního způsobu“ (Kutta, 1994b, s. 81).

¹⁰⁰³ „Typickým dokladem je nedostatečná kultivace půdy a nepatrné vyrovnávání její úrodnosti v celosvětovém měřítku ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 222).

výroby snížením nebo zastavením masové výroby jako takové. Kdyby byla taková teorie v té či oné etapě uplatňována v praxi, vedla by k zpomalení sociálního pokroku“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 222).¹⁰⁰⁴ Čímž se R. Richta staví proti dobově populárním voláním ohledně zastavení ekonomického růstu, jeho regulaci či růstu záporném.

Podle R. Richty má právě socialismus, na rozdíl od kapitalismu, vytvářet podmínky pro cílevědomé a plánovité přetváření přírodního prostředí, neboť centralizované řízení a plánování ekonomického i společenského rozvoje umožňuje prosazovat zájmy celé společnosti¹⁰⁰⁵ a zabránit devastaci životního prostředí. Rozvoj socialismu skrze VTR je tudíž generální linií společenského pokroku soudobé epochy.¹⁰⁰⁶ Podle „zelené“ interpretace in (Vaněk, 2022) R. Richta při ztotožnění vědeckotechnického pokroku se socialismem „považoval obrovskou masovost a plné podřízení technice za pokrok i v našich zeměpisných šířkách. Z této filozofie vyplývalo, že ten, kdo by chtěl brát ohledy na člověka a na přírodu, bude automaticky označen za protisocialisticky smýšlejícího. Richtovy úvahy vyústily do velikášských a budovatelských trendů, v nichž se pod heslem „vše pro blaho člověka“ měly – podle dalšího hesla – otevřít „všechny zdroje naplno““ (tamtéž, s. 36).¹⁰⁰⁷

Ekologie se dotýká i úvahy o globální problematice in (Richta, 1983). Globální povahu mají mít „problémy války a míru, závodů ve zbrojení, vytvoření spravedlivého mezinárodní ekonomické řádu, problémy ekologické, potravinové, energetické, demografické: a takovou povahu získává ovšem získává postupně celá řada problémů dalších“ (tamtéž, s. 160). Tendence k rozrůstání globálních problémů souvisí se stávající etapou VTR. Přičemž „přestává být hlavní otázkou vztahu člověka k přírodě ovládnutí tohoto či onoho úseku přírody člověkem a na první místo vystupuje úkol cílevědomého ovládnutí a řízení celého procesu osvojování přírody společností v zájmu všeobecného

¹⁰⁰⁴ „Stejně iluzorní a utopické jsou teorie, která vyzývají ke svéráznému vědeckotechnickému moratoriu ... To je typický příklad, jak je možno se špinavou vodou vylít z vaničky i dítě“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 223-224).

¹⁰⁰⁵ „Centralizované řízení a plánování ekonomického a společenského rozvoje umožňuje prosazovat zájmy celé společnosti“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 225).

¹⁰⁰⁶ „Rozvoj socialismu prostřednictvím vědeckotechnické revoluce je tedy generální linií společenského pokroku soudobé epochy“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 363).

¹⁰⁰⁷ „Tyto myšlenky otevřely cestu k masivnímu chátrání a devastaci přírody. Mluvílo se o „vyšší efektivnosti“, „intenzifikaci ekonomiky“, o přechodu od „kvantity ke kvalitě“, aniž by byly tyto slogany podpořeny zdravým vývojem ekonomiky. Přijetím Richtových tezí bez reálné proměny ekonomiky se politické vedení vědomě přihlásilo k pokroku za cenu drastických zásahů do přírody“ (Vaněk, 2022, s. 37). Richta si však důležitost ekologické problematiky uvědomoval i v 70. a 80. letech. Např. v kontextu výzkumů vědeckotechnického rozvoje a sociální efektivnosti upozorňuje na ekologický prvek při procesech přetváření přírody. „Toho důsledkem je i prosté heslo: S přírodou hospodařit, nikoli ji jen využívat“ (Palatová, 1973, s. 667).

rozvoje člověka“ (dtto). Novou dynamiku výrobních sil, spojenou s VTR a „s ní spojenou potřebu nového poměru k přírodě a nového přístupu k řešení globální problematiky může dnes zvládnout pouze společenský systém, který je s to cílevědomě řídit vývoj společnosti a člověka, tedy formovat subjektivní síly přeměny přírody a světa“ (tamtéž, s. 161). Richta neopomíjí varování před podřizováním „vědeckotechnického rozvoje zájmům kapitálového zisku ...“ (tamtéž, s. 163).¹⁰⁰⁸ Což představuje první sociální zdroj deformací využití vědy a techniky, které se nacházejí v kořenech globálních problémů. Další souvisí s využitím vědy a techniky coby „nástroje monopolismu a neokolonialismu“ (dtto), resp. s masovým zavlékáním společenských sil do válečných příprav. Se závěrem, že kapitalismus globální problémy vyřešit nemůže. Naopak stále nebezpečněji směřuje k „překročení tragické uzlové čáry, níž dnes tlačí svět reakční představitelé vojensko-průmyslového komplexu imperialismu“ (tamtéž, s. 167). Slova silně aktuální i dnes.¹⁰⁰⁹

Zpět k titulu (Kolektiv, 1973). Druhý paragraf kapitoly VII. vymezuje kategorie životní způsob¹⁰¹⁰ a životní úroveň. S tezí, že dynamika „kvantitativních ukazatelů životní úrovně závisí jak na rozvoji výrobních sil, tak na charakteru sociálně třídních vztahů“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 227). Text kritizuje různé aspekty způsobu života v historicky již překonaném kapitalismu (jakkoli vyspělou technikou tento disponuje) a nastiňuje způsob života socialistického. „Základním prvkem pro charakteristiku socialistického způsobu života je proces všeobecného, všestranného společenského rozvoje jako aktivní a tvořivé bytosti“ (dtto, s. 228). Včetně utopického snění o novém člověku¹⁰¹¹ – osobnosti komunistického typu. Který má být „zbavený dnešních nedostatků a vybavený vyššími potřebami“ (dtto, s. 231), má jít o představitele pokrokovějšího způsobu života. Méně utopicky již znějí slova u tom, že se však nemůže přitom jednat o automatický produkt rozvoje techniky, nemůže „být ani výsledkem (třeba sebelépe projektované) morální výchovy při zachování starého systému výrobních vztah. Tím méně pak může být produktem pouhé vlastní volby“ (dtto, s. 231). „Formování nového člověka, jeho potřeb a způsobu života představuje dlouhodobý proces, který v podstatě nikdy nemůže být dovršen. V tomto procesu hraje podstatnou úlohu nový společenský systém ...“ (dtto).

¹⁰⁰⁸ „... bez ohledu na zájem celé společnosti a často i proti zájmu společnosti“ (Richta, 1983, s. 163).

¹⁰⁰⁹ R. Richta ovšem mohl – na rozdíl od současnosti – apelovat na koordinovaný postup širokých lidových sil, které mohou „účinně vystoupit na obranu míru i budoucího života lidstva ...“ (Richta, 1983, s. 167).

¹⁰¹⁰ Coby „široký komplex zahrnující v sobě lidské činnosti, s nimi spjaté hodnoty a normy, jakož i potřeby a způsoby jejich uspokojování a utváření, v němž do popředí vystupuje zejména integrace všech základních stránek života“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 227). Srov. (Filipec, Filipcová, 1976).

¹⁰¹¹ Srov. (Nečasová, 2018).

Připomínáno, je že nejdůležitější „komponentou způsobu života je lidská práce ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 233). Diskutována je problematika překonávání odcizení práce, role vědy a techniky atd. Následné pasáže shrnují „vzájemnou souvislost mezi sociálně ekonomickými a kulturními změnami a formováním charakteristických rysů socialistického životního způsobu“ (dtto, s. 238).¹⁰¹² S vyústěním v závěr, že ve „formování způsobu života se velmi jasně projevuje protikladnost dvou základních systémů soudobé společnosti“ (dtto, s. 240-241). Se zdůrazněním „historické mise“, která ohledně lidského způsobu života má být spojena se světovým socialismem.

Přetvářením skutečnosti a rozvojem člověka se zabývá stejnojmenný paragraf třetí, charakteru agitačního. Uplatnění vymožeností VTR na půdě socialismu „evokuje znovu velké filozofické problémy cílevědomé tvůrčí činnosti člověka. Tyto problémy zahrnují přetváření přírody společenskou prací i utváření samotného člověka, a také problémy, které se dotýkají rozvoje společnosti jako přírodně historického procesu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 242). Zmíněna je tvořivá činnost člověka, vztahy lidské tvorby a kultury či kulturně vzdělávací a osvětové aktivity v různých třídě protikladných státních útvarech. Se zdůrazněním omezenosti (a vymezenosti) kulturní politiky státně monopolního kapitalismu, resp. nových dimenzí, které do vztahu člověka a jeho tvorby vnáší socialistický stát a komunistická strana. S následujícím zakončením: „Vědeckotechnická revoluce bezprostředně přivádí lidstvo k tomu předělu, na němž se podmínkou existence společnosti i člověka stává překonání všech sociálních, tj. i rasových a národnostních antagonismů a odstranění tříd“ (dtto, s. 245).

Připomeňme filozofickou stať *Člověk a technika (K dialektice přetváření světa a rozvoje člověka)* (Richta, 1973b). Uvozenou slovy: „Čím zřetelněji se mění soudobé životní prostředí v lidskou rukou přetvořený svět techniky, tím zřetelněji vystupují jako ústřední téma života v tomto světě společenské problémy člověka“ (tamtéž, s. 557). Richta se zamýšlí nad smyslem otázky, zda má filozofie otevírat cestu k pochopení hlubších rodících se změn v dialektice člověka a jeho díla. Zda nejde v době VTR o paradox. Při

¹⁰¹² Činí tak ve čtyřech bodech: 1. Důležitou roli při utváření socialistického způsobu života „hraje rostoucí sociální homogenita socialistické společnosti, založená na postupném překonávání staré společenské dělby práce“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 238). 2. Stále větší roli při formování životního způsobu hrají socialistické společenské organizace a instituce. 3. Spojení socialistické revoluce s VTR „vytváří předpoklady pro skutečnou účast mas na tvorbě dějinného procesu jak v rovině ekonomické, tak v rovině politické a kulturní“ (dtto, s. 239). 4. „Růst společenského bohatství a vědeckotechnický pokrok za socialismu umožňují nejen prostý růst uspokojování podstatných potřeb lidí nebo prosté zmnožení těchto potřeb. Před lidstvem se otevírá daleko podstatnější proces, který charakterizoval Marx jako přeměnu potřeb lidí v lidské potřeby; to znamená zlidštění jak potřeb samotných, tak i cest i způsobu jejich uspokojení“ (dtto, s. 240).

pohledu na techniku konstatuje, že „*teprve pochopení celého vývoje techniky a jejího nejvyššího dosaženého stupně může nazpět vrhnout světlo na podstatu techniky*“ (tamtéž, s. 558).¹⁰¹³ Diskutovány jsou vazby mezi člověkem a technikou, ovlivněné změnami na straně techniky i člověka. Následují úvahy o přetváření světa a sebepřeměně člověka. S upozorněním na „*zprostředkující moc společenské třídní struktury*“ (tamtéž, s. 559). Třetí část se zaměřuje na společenskou dimenzi techniky, s celou řadou citací a odkazů.

Pasáž závěrečná – *Vědeckotechnická revoluce a podstata techniky* – představuje komplex moderní techniky v podobě automatizovaného výrobního systému, který „*v určitých podmínkách může ještě víc svírat člověka*“ (Richta, 1973b, s. 563) než stroj. Automatizovaný systém přitom „*potenciálně evokuje problém lidských sil, objektivizuje rostoucí nároky na subjektivitu společnosti a člověka ...*“ (dtto). R. Richta dospívá k interpretaci podstaty techniky v podobě „*zpředmětněné bytostné síly společenského člověka ...*“ (dtto).¹⁰¹⁴ Dochází i k proměnám praktického poměru člověka k přírodě, které nalézají „*výraz i v nově se utvářející teoreticko-metodologické fundamentaci vědy*“ (dtto). Zakońčení stati zní: „*Paradoxní předpoklad, že hlavním tématem vědeckotechnické revoluce se stávají problémy společenského rozvoje člověka – se ukazuje jako zákonitý plod naší epochy – epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu*“ (tamtéž, s. 564).

Kapitoly VIII. až X. publikace (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975) vykazují ráz především filozofický. Vesměs opět agitačně-propagandistická kapitola VIII. *Problém člověka a duchovní hodnoty* sestává z těchto paragrafů 1. *Osobnost ve dvou světových soustavách*, 2. *Člověk v soudobé filozofii*, 3. *Problémy mravního rozvoje člověka a morální odpovědnost vědce*, 4. *Umění, věda a technika*, 5. *Osud náboženství*, 6. *Vědeckotechnická revoluce a problémy humanismu* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

Autoři konstatují, že problém člověka vyvstává zřetelně v obdobích zlomu, přičemž jeden má lidstvo právě zažívat.¹⁰¹⁵ Nejdříve je analyzována osobnost za kapitalismu, s tvrzeními o vážné krizi osobnosti v kapitalistických zemích (a s připomenutím dat o zločinnosti, narkomanii, duševních poruchách, korupci, násilí atp.). Proti čemuž je propagandisticky stavěn „*profil aktivního budovatele socialismu*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle

¹⁰¹³ „*V tom smyslu klíč k tajemství stroje a původního nástroje leží v komplexu soudobé automatizované techniky*“ (Richta, 1973b, s. 558).

¹⁰¹⁴ „*... jež v přetvořené přírodě akumulují zdroje sebepřetváření společnosti a člověka*“ (Richta, 1973b, s. 563). Richta dodává: „*K dějinnému poslání socialismu patří právě rozpoznání, zprostředkování, osvojení této společenské podstaty zpředmětněných bytostných sil člověka, ukrytých v technice*“ (dtto).

¹⁰¹⁵ Srov. pasáže 1. 1. 6. či 1. 3. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

2. vydání 1975, s. 252).¹⁰¹⁶ Následuje kritika pohledů na člověka v buržoazní filozofii a zdůrazňování morálního úpadku lidí za kapitalismu. Se závěrem, že za VTR „nabývá otázka morální odpovědnosti člověka podstatně nových rozměrů“ (dtto, s. 265). Další dílčí závěr zní: „V podmínkách buržoazní společnosti se pokrok (v umění, vědě a technice) nevyhnutelně mění ve ztrátu „morálních kvalit“ (dtto, s. 271). VTR má ještě více vyhrocovat problematiku úlohy (a i práva na existenci) náboženství. Závěrečné pasáže o humanismu ústí v ústřední poselství: „Proti jakýmkoli utopickým vírám a abstraktnímu moralismu staví marxismus-leninismus rozvinutý program rozvoje lidské osobnosti, program boje za uskutečnění nejvyšších humanistických ideálů“ (dtto, s. 290).

Kapitola IX. *Vliv vědeckotechnické revoluce na strukturu vědeckého myšlení* obsahuje subkapitoly 1. *Změny v logickognoseologických základech moderní vědy*, 2. *Filozofie a věda ve světle vědeckotechnické revoluce*, 3. *Scientismus a antiscientismus jako typy světónázorové orientace v současné kapitalistické společnosti*, 4. *Existencialismus a vědeckotechnické myšlení* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). Kapitola si vytyčuje za cíl analyzovat vědu, která se stále více stává bezprostřední výrobní silou. Období rozvíjející se VTR přitom má ukazovat „mimořádnou plodnost a perspektivnost“ (dtto, s. 294) koncepce poznání vědeckého myšlení, logiky vědy vyrůstající z revoluce ve filozofii provedené Marxem, Engelsem a Leninem.¹⁰¹⁷ Zmiňován je „výzkum základů vědy“, naznačeny hlavní směry dialekticko-materialistického výzkumu změn v logických základech vědy, obšírně diskutována nová společenská role vědy, a speciálně filozofie, v podmínkách VTR, kritizován scientismus a antiscientismus a posléze existencialismus.

Poslední kapitola X. *Vědeckotechnická revoluce a budoucnost lidstva* zahrnuje pasáže: 1. *Zákonitosti společenského vývoje a vzájemný vztah cíle a prostředků*, 2. *Buržoazní projekty budoucnosti*, 3. *Vědeckotechnická revoluce a perspektivy socialismu* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). Uvozena je otázkou, kterou VTR vyostřuje: „... kam směřuje lidstvo a co čeká člověka v budoucnosti?“ (dtto, s. 331), v kontextu perspektiv VTR, která se rozvíjí v podmínkách dvou světových soustav. Autoři tvrdí, že buržoazní sociální myšlení v době VTR „nepopírá možnosti praktického využití poznatků společenských věd“

¹⁰¹⁶ Srov. paragrafy 4. 1. 4. nebo 4. 2. 4. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Srov. též (Nečasová, 2018).

¹⁰¹⁷ „Složitosti a rozpory spjaté s rozvojem vědy v období vědeckotechnické revoluce v současné buržoazní společnosti produkují přitom takové názory na vědecké myšlení, které se krystalizují kolem antimonie scientismu a antiscientismu. Marxismus tuto metafyzickou antimonii teoreticky překonává a objasňuje, jak prakticky likvidovat tu sociální základnu, která ji produkuje“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 294).

(dtto, s. 332-333). „Tyto možnosti jsou však omezeny utilitaristickopragmatickým přístupem, který je buržoaznímu myšlení vlastní“ (dtto, s. 333).

Marxistická tradice má v tomto být protikladná.¹⁰¹⁸ Kriticky je nahlížena západní prognostická literatura, kde jsou jmenováni představitelé optimisticky, a prokapitalisticky, laděných teorií transformace kapitalismu (R. C. F. Aron, D. Bell, Z. K. Brzezinski, P. F. Drucker, A. Toffler aj.). Identifikovány jsou tendence technokratické (Toffler aj.) i antitechnokratické (H. Marcuse, E. Fromm atp.).¹⁰¹⁹ S finální vírou v nepochybné „vítězství komunistických forem života v celosvětovém historickém měřítku“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 352). Socialismus má otevírat lidstvu perspektivu zvládnutí mohutných sil, „které dává člověku do rukou současná věda“ (dtto, s. 364). Pomocí mnohorozměrných procesů VTR má být umožněn rozkvět tvůrčí energie mas a realizován skutečný triumf lidského rozumu a ideálů humanismu.¹⁰²⁰

Stranou pozornosti – možná dokonce největší z celé knihy – by neměl zůstat *Závěr. Rozbor pojmu vědeckotechnická revoluce* (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975). Jeho vstupní část *Vymezení pojmu* přichází s ucelenější definicí VTR, oproti přibližné, předběžné charakteristice poskytnuté první kapitolou. „Vědeckotechnická revoluce je zásadní přeměnou vědy a techniky, jejich systému a společenských funkcí, která vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice společenských výrobních sil ve smyslu změny úlohy člověka v soustavě výrobních sil na základě komplexního technologického uplatnění vědy jako bezprostřední výrobní síly, pronikající do všech složek výroby a přetvářející věcné podmínky lidského života. Svou podstatou je vědeckotechnická revoluce spjata se zákonitostmi epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, je jim podřízena, je složkou tohoto globálního procesu v tom smyslu, že historicky připravuje materiálně technické předpoklady pro komunistickou společnost a že je ji možno plně realizovat a využít pouze v socialismu“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 365).

¹⁰¹⁸ „Marxismus nejen teoreticky zdůvodňuje, ale i realizuje vědecký přístup k stanovení cílů společenské činnosti. Vědeckotechnická revoluce našich dnů umožňuje dále zdokonalovat způsoby, jak tyto sociální cíle formulovat, a především vytváří podmínky pro vzestup informačního potenciálu společnosti“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 335).

¹⁰¹⁹ S částečným překrýváním s pasáží IV. 6. in (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

¹⁰²⁰ „Studie ... se snaží charakterizovat i řešit důležité problémy spojené s vědeckotechnickou revolucí. Všimá si její podstaty a základních tendencí, působení na vědu a techniku, na sociální a ekonomickou sféru v různých společenských systémech. Autoři ukazují, že pokrok moderní civilizace je možný jen na základě organické jednoty výsledků vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu. Z hlediska marxismu se v knize kritizují buržoazní koncepce vědeckotechnické revoluce, iracionalistické teorie technické civilizace a technokratické tendence ve společenském vědomí“ (Manová, 1975a, s. 105).

Podstatu definice autoři stručně definují takto: VTR „je radikálním převratem ve výrobních silách společnosti, který se uskutečňuje za předstihu vědy“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 365). Stručná definice má zahrnovat nejdůležitější rysy, které se však vztahují pouze k obecné charakteristice místa VTR „v nejširším systému „věda – technika – výroba – společnost – člověk““ (dtto). Vyžaduje proto konkretizaci, „tj. její obsah musí být rozvinut uvedením jednotlivých podstatných znaků ...“ (dtto, s. 366).¹⁰²¹

„1. Splývání vědecké a technické revoluce je umožněno přednostním rozvojem vědy, která razí cestu dalšímu technickému pokroku ...¹⁰²² 2. Přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu, jejímž následkem je „zvědečtění“ výroby ...¹⁰²³ 3. Organické spojení jednotlivých prvků výrobních procesu do jednotného automatického systému (pracovní stroj – pohon – převodové zařízení), v němž jsou tyto prvky podřízeny působení obecných principů řízení a samořízení ...¹⁰²⁴ 4. Kvalitativní změna technologické základny výroby, v níž je člověk nahrazen působením materializovaných znalostí ve všech člancích bezprostředního výrobního procesu včetně řízení tohoto procesu a kontroly jeho průběhu ...¹⁰²⁵ 5. Formování pracovníka nového typu, ovládajícího dokonalé vědecké principy výroby a schopného zajistit výrobu a její další rozvoj na základě dosažených výsledků vědy a techniky. 6. Přejít od extenzivního rozvoje výroby k intenzivnímu na podkladě uplatnění výsledků vědy a techniky, což se projevuje ve výrazném zvýšení produktivity práce ...¹⁰²⁶“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

Znaky objasňují obsah pojmu VTR, „pokud jde o základní převraty ve výrobních silách současné společnosti, jinými slovy ve struktuře a dynamice jejich rozvoje“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366). Stručně lze tuto změnu charakterizovat coby „kvalitativní změnu postavení člověka ve výrobě. Z přímé účasti na výrobním procesu člověk přechází

¹⁰²¹ „Každý z těchto znaků se týká určité stránky ... nejširšího systému „věda – technika – výroba – společnost – člověk“ a vyjadřuje souvislost daného pojmu s příslušným subsystémem“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

¹⁰²² „... znak související především se soustavou „věda – technika“ a zdůrazňující určující úlohu vědy ve vztahu k technice jako součásti výrobních sil ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

¹⁰²³ „... znak související především se soustavou „věda – výroba“ a odhalující vedoucí úlohu vědy vůči veškeré výrobě ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

¹⁰²⁴ „... znak, který se v podstatě vztahuje k předchozímu systému, ale s výrazným akcentem na subsystém „výroba (automatizovaná) – člověk“ ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

¹⁰²⁵ „... znak související se systémem „věda – technika – výroba – člověk“, a to především se subsystémem „technika – člověk“, zejména pak „stroj (kybernetický) – člověk“ ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

¹⁰²⁶ „... znak související hlavně se systémem „věda – technika – výroba“ a odhalující jednu z důležitých stránek radikální změny, k níž dochází ve výrobních silách ...“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 366).

hlavně do oblasti celkového řízení výroby, všeobecné přípravy, stanovení úkolu a režimu výrobního procesu, jakožto i konstruování nové techniky“ (dtto, s. 366-367).¹⁰²⁷

Pasáž *Předpoklady a podněty* zpřesňuje pohled na pojem VTR rekapitulací předpokladů a podnětů, kterou ji vyvolaly. „1. Nejdůležitějším předpokladem je existence rozvinuté průmyslové základny, jinými slovy, provedení industrializace (průmyslové revoluce)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 367).¹⁰²⁸ 2. Základní předpokladem VTR byla na přelomu 19. a 20. století „nejnovější revoluce v přírodovědě, které otevřela cestu pro pokrok techniky a umožnila, aby se spojila vědecká revoluce s technickou v jednotný proces“ (dtto).¹⁰²⁹ 3. S čímž souvisí další předpoklad, „a to dostatečný počet vysoce kvalifikovaných kádrů, včetně dělníků a vědecké a technické inteligence“ (dtto).¹⁰³⁰ 4. Jako obecnější a základní předpoklad VTR vystupuje „faktor sociální, který souvisí s tím, že celá současná historická epocha je epochou přechodu od kapitalismu ke komunismu“ (dtto, s. 368). I když VTR zasahuje také kapitalistické země, „svou povahou ji plně odpovídá jedině socialismus, stejně jako ona odpovídá jemu“ (dtto).¹⁰³¹

Pokud jde o podněty a hybné síly VTR, „existuje naprosto zásadní rozdíl mezi kapitalismem a socialismem“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 368). Otázka podnětů má být za kapitalismu a socialismu nastolována a řešena protikladným způsobem. „1. V zemích kapitalismu patří k těmto podnětům honba za vysokými zisky a vojenské cíle ...“ (dtto).¹⁰³² „2. V zemích socialismu je ... podnětem úsilí o maximální uspokojování potřeb a všestranný rozvoj schopností nejširších mas pracujících, úsilí o

¹⁰²⁷ „V souladu s tímto má stále větší význam tvůrčí, vědecká a novátorská činnost člověka, na jejímž základě člověk vytváří stále dokonalejší stroje, zajišťující realizaci uvedené změny postavení člověka ve výrobě“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 367).

¹⁰²⁸ „Působí zde zákonitá (logická) posloupnost: průmyslová revoluce (industrializace) znamená ve své podstatě nahrazení výrobcovy ruky pracovním strojem (zavádění strojů do výroby); vědeckotechnická revoluce jako její přímé pokračování a rozvíjení znamená nahrazení příslušných funkcí – včetně hlavy (mozku) – výrobcem automatickým, kybernetickým zařízením. Pokračuje tedy a logicky dovršuje proces předávání funkcí určitých lidských orgánů na stroji. Má-li však být stroji předána funkce regulace (a seberegulace), je zpravidla nutné nejprve předat jednodušším (pracovním) strojům funkci bezprostředního působení na pracovní předmět. Proto je vědeckotechnická revoluce možná jedině na základě průmyslové revoluce, o jejíž výsledky se zcela opírá“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 367).

¹⁰²⁹ „Proniknutí vědy do mikrosvěta, do vesmíru, do hlubin zemské kůry, do podstaty živé hmoty, do tajemství dědičnosti, i další velké vědecké objevy se staly základem vytvoření zásadně nových odvětví a směrů strategického významu v moderní technice a výrobě a podnítily ... celý proces vědeckotechnické revoluce“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 367).

¹⁰³⁰ VTR „by nebylo možné uskutečňovat při nízké kvalitaci jejich účastníků, a tím méně, kdyby neměli kvalifikaci žádnou“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 368).

¹⁰³¹ „Právě socialistická revoluce ... otevřela ... rozvoji vědeckotechnické revoluce neomezené možnosti. V této souvislosti vyžaduje rozbor systém: věda – technika – výroba – společnost“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 368).

¹⁰³² „... které jsou neoddelitelné od vlastní podstaty imperialismu, jemuž jsou organicky cizí zájmy širokých lidových mas“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 368).

zachování míru na celém světě, úsilí o co nejrychlejší a úspěšné dosažení stanoveného cíle – vybudování komunistické společnosti“ (dtto).¹⁰³³ „3. V zemích třetího světa se v současné době různým způsobem řeší otázka, kterou ze dvou hlavních cest se bude ubírat jejich vývoj, zda cestou socialismu, nebo cestou kapitalismu. Řešením této hlavní otázky se také určují základní podněty pro rozvoj vědeckotechnické revoluce v těchto zemích“ (dtto).

Pasáž *Důsledky a perspektivy* rekapituluje, že nejdůležitější důsledky VTR pro život společnosti a člověka vyplývají „ze zásadní změny v postavení člověka v soustavě společenských výrobních sil“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 369). Stejně hluboce se za kapitalismu a socialismu odlišují projevy a důsledky VTR, „její sociální důsledky a vliv na osobnost člověka (lidské důsledky)“ (dtto).¹⁰³⁴

Následuje přehled nejdůležitějších důsledků VTR, „které souvisejí se změnou postavení člověka ve výrobě“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 369). „1. Změny v obsahu, struktuře a produktivitě práce. 2. Působení na sociální strukturu ve smyslu kvantitativních a kvalitativních změn ve složení a odborné kvalifikaci pracovních sil (včetně dělnické třídy), sociálních a profesionálních skupin (včetně inteligence). 3. Rostoucí požadavky na řízení a organizaci činnosti společnosti jako celku a všech jejích stránek. 4. Naléhavá nezbytnost včasného odstranění a profylaxe škodlivého působení na vnější prostředí a v souvislosti s tím růst nároků na zdravotnictví, na jeho rychlé přeorientování, na odstranění nově vznikajících nebezpečí pro zdraví a život člověka. 5. Vytváření rozvinuté osobnosti, schopné nejenom ovládnout vymoženosti vědeckotechnické revoluce, ale napomáhat i jejich dalšímu postupu. V souvislosti s tím i nutnost hluboké přestavby celé soustavy vzdělání a specializace. 6. Rozšíření možností rozvíjet tvůrčí schopnosti člověka úměrné tomu, jak jsou předávány strojům funkce řízení a kontroly, které mohou být formalizovány a programovány“ (dtto).¹⁰³⁵

V důsledku VTR se „mezi člověka a přírodu nestavějí ani nástroje, ani stroje, ale automaticky regulované a automaticky seřizované výrobní procesy. Díky tomu se člověk stává stále svobodnějším, pokud jde o vnější podmínky své pracovní i ostatní činnosti, má

¹⁰³³ Právě VTR se „stává nejdůležitějším nástrojem pro vybudování materiálně technické základny budoucí komunistické společnosti“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 368).

¹⁰³⁴ „Proto se jejich analýza musí uskutečňovat v rovině nejširšího systému „věda – technika – výroba – společnost – člověk““ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 369).

¹⁰³⁵ „Avšak jedině za socialismu se tyto sociální a lidské důsledky vědeckotechnické revoluce rozvíjejí v zájmu pokroku, v zájmu člověka samotného. Za kapitalismu se naopak deformují, mají tendenci uplatnit se pouze jednostranně, mění se ve svůj protiklad a často přímo škodlivě působí na člověka i společnost“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 369).

možnost dokonaleji projeviti svou lidskou podstatu jako tvůrce duchovních a materiálních hodnot, jako živá bytost obdařená tvůrčím vědomím a schopná tvořivé činnosti“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 369-370). Perspektivy VTR tak mají být nerozlučně spjaty s perspektivami přechodu od kapitalismu ke komunismu. VTR, „která svou podstatou, charakterem i svými tendencemi odpovídá komunismu, dosahuje svého plného rozkvětu jenom na cestě, která směřuje a ústí v komunismus. Nejdůležitějším úkolem na této cestě je organické spojení vědeckotechnického pokroku s přednostmi socialismu“ (dtto, s. 370).¹⁰³⁶

Pasáž *Metafyzičnost jednostranných koncepcí* varuje před použitím metafyzické (ve smyslu antidialektické) metody na VTR. Její uplatnění¹⁰³⁷ na výklad VTR mělo vést „ke vzniku dvou krajních koncepcí, vzájemně nepřátelských a ve stejné míře neúplných, jednostranných, a proto také chybných“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 370). 1. Její stoupenci „zdůrazňují abstraktního člověka, který je prý utiskován rozvíjející se vědou a technikou, přičemž se prý věda a technika dehumanizují a stávají se vůči němu stále více nepřátelskými“ (dtto).¹⁰³⁸ 2. Tato spočívá „na zdůrazňování abstraktně pojaté vědy a techniky, přičemž se ignoruje společnost a člověk. Člověk je líčen jako přívěsek stroje zbavený vlastní individuality a bezmocný tváří v tvář vědeckotechnickému pokroku, který prý působí nahodile, živelně a nezávisle na společnosti a člověku“ (dtto, s. 371).¹⁰³⁹ Obě koncepce (bez ohledu na diametrálně protikladný výsledek), které se opírají o stejný

¹⁰³⁶ „Vítězství socialismu znamená likvidaci protikladu mezi městem a venkovem, mezi fyzickou a duševní prací. Avšak překonání podstatných rozdílů mezi nimi je možné pouze v průběhu výstavby komunismu a za podmínky plného rozvoje vědeckotechnické revoluce“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 370).

¹⁰³⁷ „V dějinách vědeckého myšlení se nejednou setkáváme se skutečností, že při zkoumání určitého vnitřně rozporného předmětu vznikají dvě diametrálně protikladné, avšak stejně jednostranné koncepce. Každá z těchto koncepcí zachycuje pouze jednu ze dvou stránek zkoumaného předmětu, přičemž se zpravidla snižuje nebo dokonce zavrhuje a zcela popírá její druhá, protikladná stránka. O předmětu pak vznikají jednostranné představy, které jsou vzhledem ke své neúplnosti falešné a podstatu otázky zkrslují“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 370).

¹⁰³⁸ Metafyzický protiklad člověka s vědou a technikou zde vzniká proto, že člověk je chápán „naprosto abstraktně jako člověk vůbec, jako člověk obdařený pomyslnými mimohistorickými vlastnostmi, a ne jako konkrétní subjekt, nositel všech sociálních vztahů, příslušník určitého společenského systému, té či oné společenské třídy“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 370-371). Odtud mají plynout „módní koncepce abstraktního antropologismu, abstraktního humanismu, antiscientismu apod. ...“ (dtto, s. 371). Svoboda člověka, svoboda jeho osobnosti se proto „nevykládá jako využití objektivních zákonů s cílem ovládnout procesy přeměny světa a sebepřeměny člověka. Chápe se jako naprosto iluzorní možnost, jak se ... nereálný „člověk vůbec“ může stát nezávislým v opozici vůči vědě (antiscientismus) a technice (technofobie). Pak se také fiktivní „osvobození“ člověka mění ve fiktivní odmítnutí respektovat objektivně působící zákony společenského vývoje, přičemž přihlížení k těmto zákonům se přezíravě vykládá jako konformismus, jako přizpůsobení se vzniklým podmínkám a jejich apologetika“ (dtto).

¹⁰³⁹ „... i zde jsou věda a technika metafyzicky postaveny proti společnosti a člověku, a proto přeměněny v jakési mimohistorické faktory nadhistorické podstaty. Tak vznikají na půdě metafyziky módní technokratické koncepce a jim příbuzný scientismus, proniknuté duchem slepé fetišizace vědy a techniky. V důsledku toho vzniká nesmyslná představa, že nikoli společnost a její příslušníci vyvolávají rozvoj vědy a techniky a ovládají je, ale naopak věda a technika v abstraktně metafyzickém pojetí prý vládnu nad člověkem a podmaňují si ho“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 371).

metodologický přístup, mají být silně patrné v dobové idealistické buržoazní filozofii a sociologii.¹⁰⁴⁰ A to v široké škále modifikací pohybujícími se mezi zmíněnými krajnostmi. Obecný návod, který v otázce vztahů mezi VTR a člověkem vypracovalo filozofické a sociologické západní myšlení „spočívá v principu „bud’ – nebo““ (dtto, s. 372).

„Požadavek bud’ uskutečnit „osvobození“ člověka z jeho zdánlivé závislosti, okovů vědy a techniky, nebo uznat naprostou fatalistickou podřízenost člověka vědě a technice“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 372). „Toto „bud’ – nebo“, chápané ve formálně logickém smyslu jako odmítání živého rozporu reálné skutečnosti, je nejtypičtější projevem metafyzického myšlení a nutně vede k falešným, jednostranným závěrům, k idealistickému výkladu a klamným sociálním receptům“ (dtto, s. 372-373).

Finální část *Marxisticko-leninský dialektický přístup* připomíná některé principy dialektiky podle V. I. Lenina.¹⁰⁴¹ Zásadami marxistické dialektické logiky se řídilo kolektivní zkoumání VTR.¹⁰⁴² *„Abstraktnost přístupu, vlastní metafyzické metodě, vede k nepravdivým závěrům ... proto, že nepřihlíží ke konkrétním podmínkám, za nichž zkoumaný proces probíhá a v nichž se rodí koncepce, které jej vysvětlují“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 373). Zdánlivé nepřátelství vědy a techniky vůči člověku tak nevyplývá z nich samotných, nýbrž z toho, „že v podmínkách současného kapitalismu probíhá pokrok vědy a techniky v souladu s cíli monopolistické buržoazie, které jsou v příkrém rozporu se zájmy lidových mas a všeho lidstva“ (dtto). Příčinou antagonismu mezi VTR a člověkem není sama VTR, „sama věda a technika, ale pouze a jedině kapitalismus, který vtiskuje jejich rozvoji antihumanistický směr“ (dtto).*

S vyústěním, že marxistická dialektika *„překonává obě krajnosti ve výkladu systému „věda – technika – člověk“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 374). Za socialismu*

¹⁰⁴⁰ *„Scientismus i antiscentismus, technokratismus i abstraktní antropologismus (abstraktní humanismus), apologetika vědy a techniky i hrůza z vědy a techniky jsou idealistické a mají společný gnoseologický a sociální zdroj“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 371).*

¹⁰⁴¹ Pro dialektiku je *„podstatná schopnost správně zobrazovat a analyzovat rozpory, které nejsou pojaty jako ostrý předěl, jako vzájemné oddělení protikladů, ale jako jejich vzájemná souvislost, jejich vzájemný přechod a přeměna jedné ve druhé. Podle Leninovy definice je pojetí jednoty protikladů jádrem dialektiky“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 373).*

¹⁰⁴² Důsledné použití marxistické metodologie oceňují i recenze studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Např. Y. Barel v recenzi *K francouzskému vydání „Civilizace na rozcestí“* (Kolektiv, 1969a, s. 667-669) píše: *„Perspektiva Civilizace na rozcestí dokazuje nadřazenost marxistické metodologie ve dvojím smyslu: 1. Dovoluje uvažovat v rámci skutečného vývoje a přeměn ve společenských vztazích. 2. Nepokládá tento vývoj a přeměny za pasívní odraz základny, ale naopak za řadu alternativ, mezi nimiž rozhodující pouze zápasy a činnosti lidí“ (tamtéž, s. 668). Dodejme, že druhý aspekt byl v 70. a 80. letech potlačován – víra, že nejen VTR, ale i celkový zápas mezi kapitalismem a socialismem je již definitivně rozhodnut ve prospěch světového socialismu se stala „povinnou“ v oficiálních textech. Vývoj se ale ubíral směrem jiným.*

se má projevovat „opravdová jednota (ve smyslu souladu, shody) obou protikladů tvořících dva póly v systému „věda – technika – člověk““ (dtto, s. 375). Marxistická dialektická metoda uplatněná při analýze VTR měla autorům umožnit rozpracovat tři hlavní aspekty VTR „v jejich vzájemné souvislosti: za první vlastní vědeckotechnický aspekt; za druhé sociálně ekonomický aspekt; za třetí aspekt filozofický a ideologický. V tom také spočíval náš pokus o její marxisticko-leninskou analýzu“ (dtto).

VTR za socialismu má být „plně podřízena zájmům lidí, maximálnímu uspokojování jejich potřeb (duchovních i materiálních)“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 374). Místo antagonismu mezi VTR a člověkem, „který je příznačný pro kapitalismus, nastoluje socialismus jejich harmonickou jednotu, což znamená, že člověk získává skutečnou, a nikoli jen iluzorní svobodu, protože vymoženosti vědy a techniky nezavrhuje, ale soustavně a všestranně je využívá pro vlastní zájmy a cíle, a tím je staví do svých služeb“ (dtto).

Dodejme, že stěžejní význam marxisticko-leninské dialektiky, resp. jejího třídního prvku v podobě konkrétně historického přístupu zdůrazňuje (Skaržinskaja, 1982).¹⁰⁴³ Ohledně VTR V. D. Skaržinskaja varuje: „Když američtí kosmonauté přistáli na Měsíci, vedly se živé diskuse o možnostech vědeckotechnické revoluce za kapitalismu. Vědecká veřejnost tak či onak znala marxistickou tezi, která tvrdí, že kapitalismus není schopen zajistit neomezený rozvoj vědy a techniky a využít jejich výsledky. A najednou byli Američané na Měsíci první. Život se svými protiklady a rozmanitostí projevů, společenská skutečnost nám poskytují tolik informací, v nichž se jen těžko vyznají „ostřílení“ marxisté, natož lidé ideově nezralí nebo s malou politickou zkušeností ...“ (tamtéž, s. 594).¹⁰⁴⁴

(Kopeček, 2017) rekapituluje vývoj oficiální sociologie v ČSSR v období 1969-89. Jako jiní dnešní autoři zdůrazňuje „slibný boom“ a renesanci sociologie v 60. letech,¹⁰⁴⁵ vystřídané normalizačním úpadkem i sociologie (s výjimkou šedé zóny, sociologie polooficiální a disidentské). Přičemž řada sociologů (P. Machonin aj.) musela pracovat

¹⁰⁴³ Přičemž její ostrá kritika cílí na strukturalistickou metodologii, které v ideologickém boji nemůže být neutrální. Absolutizace strukturalismu má vést ke zřeknutí se marxisticko-leninské teorie vývoje v duchu revizionistických cílů a praktik. „Ideje a systémy vytvořené izolovaně od skutečnosti jsou nutně v rozporu s objektivní realitou. Stávají se zdrojem falešného nihilismu ...“ (Skaržinskaja, 1982, s. 595). Kritizováno je, mimo jiné, „vykonstruované a kontrarevoluční“ kladení „reálného socialismu proti socialismu „podle Marxe“ ...“ (dtto). Faktem zůstává, že minimálně konec reálného socialismu se Marxovým vizím příliš nepodobal. Pronikavé aktuálnosti dnes nabývají zmínky o vlivu, resp. protitlaku světového socialismu na světový kapitalismus v rámci dialektiky socialismu a kapitalismu. Včetně vyvažování ve směru zachování míru.

¹⁰⁴⁴ V. D. Skaržinskaja následně apeluje ohledně zvýšení úrovně ideologické připravenosti, v nichž nesmí chybět „třídní bdělost“ (Skaržinskaja, 1982, s. 595).

¹⁰⁴⁵ „Sociologie jako jedna z ústředních disciplín vládnutí poskytovala straně od 60. let potřebné empirické znalosti o „socialistické společnosti““ (Kopeček, 2017, s. 171 – překlad PS).

mimo obor, do vedoucích postů se dostala „*druhá garnitura*“ a někteří špičkoví vědci učinili politický kompromis s režimem G. Husáka – R. Richta, J. Filipec či B. Filipcová.

Teorie VTR měla ve většině socialistických států představovat hlavní ideologické paradigma.¹⁰⁴⁶ Tato má být zakořeněná v reformistických 60. letech a má obsahovat mnoho „*chruščovovských emancipačních prvků*“. *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) – která zaznamenala závratný úspěch i mezinárodní – měla obsahovat mnohé technokratické prvky. Již během Pražského jara byla tato studie různě interpretována ve vztahu k reformám. Návrhy na zdokonalení systémů plánování a řízení, s pomocí moderní komunikace, kybernetiky atd. a prosazování systémového inženýrství, přitom měly korespondovat s převládajícími názory stranických kruhů konzervativních i reformistických. Doporučení neměla být neslučitelné ani se zachováním centrálního politického a ekonomického řízení komunistickou stranou. Návrhy týmu R. Richty tudíž poskytly jistý vědecký základ pro spíše umírněné a technokratické řešení stávajících problémů a současně méně umírněnou futurologickou vizi komunistické společnosti.

(Kopeček, 2017) konstatuje, že samotný R. Richta se díky nepopíratelné reformní minulosti ocitá na přelomu 60. a 70. let ve značně složité situaci. Ochráněn měl být díky nezanedbatelné sovětské záštitě a slučitelnosti jeho koncepcí se sovětskými teoriemi. Richtova koncepce VTR se však musela adaptovat na nové podmínky, včetně toho, že pronikavě klesl její původní kritický potenciál.¹⁰⁴⁷ Musel být též opuštěn její reformní výklad, což potvrzuje titul *Vědeckotechnická revoluce a socialismus* (Filipec, Richta, 1972a). Žádná z dalších Richtových prací již neobsahovala ostřejší kritiku centrálně plánovaných ekonomik. R. Richta naopak začal zdůrazňovat jedinečnou příležitost, které socialistické centrálně plánované ekonomiky přinášejí pro plnohodnotný rozvoj a rozkvět VTR. Opuštěny byly taktéž výzvy ohledně rozvoje radikálně nových forem práce anebo kritika uniformity a konformismu vzdělání či veřejných politických vystoupení.

Teorie VTR byla modifikována na „*vývojovou teorii technokratického vládnutí a legitimizující narativ pro pozdní socialistickou diktaturu*“ (Sommer, 2016a, s. 160 – překlad PS). R. Richta se stává apologetem státně socialistického systému, přičemž zdůrazňuje historickou nutnost a objektivní nadřazenost socialistické organizace ekonomiky a společnosti nad kapitalismem i nevyhnutelnost brzké převahy socialismu

¹⁰⁴⁶ Srov. (Anderssonová, 2012 aj.).

¹⁰⁴⁷ Srov. (Guth, 2015).

taktéž na poli vědy a techniky. Uvedené je patrné v mezinárodní studii *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973).

Richtova teorie VTR byla propojena s rozvojem socialistické prognostiky, včetně kritiky západní futurologie. Významným tématem se přitom stala samotná věda a její rostoucí úloha ve společnosti i procesech VTR. S vyústěním v ještě důraznější prosazování společenskovedního výzkumu coby nepostradatelné součásti komunistického vládnutí. Participaci vědy v pozdně socialistické teorii VTR naznačuje mezinárodní práce *Socialismus a věda* (Mikulinskij, Richta, aj., 1982). S důrazem na vypracování dlouhodobých modelů a plánů, včetně pětiletok na základě prognóz multidisciplinárních týmů. Druhá úroveň participace vědy týkala návrhu konkrétních řešení pro „*různé úrovně manažerské práce*“, což znamenalo širokou škálu aplikovaného sociálního výzkumu a rozvoj „*nových komplexů věd*“, jako je demografie, sociologie, sociální psychologie, různé matematické obory, kybernetika atp.

Připomínána je role F. Kutty, označeného za hlavní osobu, která „*přeformulovala schéma VTR tak, aby odráželo potřeby pozdně socialistického společenského řízení v Československu*“ (Kopeček, 2017, s. 177). Přítomna byla víra, že socialismus se svou centrálně organizovanou ekonomikou a vědou dláždí cestu k rozsáhlým technologickým inovacím. Což ovšem mělo být spojeno s novou, vyšší fází rozvoje socialistické výroby založené na vyšších principech intenzivního růstu. S vyšší fází zahrnující rozličné socioekonomické faktory. Složitosti umocňovaly potřebu celostního plánování a řízení procesů sociálních inovací. Značné naděje byly vkládány do rozvoje automatizace aj.¹⁰⁴⁸

(Dobeš, 2018) shrnuje, že v 70. letech Richtův koncept VTR „*přestával být nástrojem popisu současného stavu civilizace, ale stával se mnohem spíše prostředkem boje proti ... buržoazní ideologii*“ (tamtéž, s. 128). Což ostatně byl i jeden z hlavních výzkumných úkolů Richtova Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV. Oproti předchozím období byl daleko větší důraz kladen na rozdíly mezi socialismem a kapitalismem. R. Richta a jeho kolegové uznávali, že v některých aspektech je kapitalismus dále (v jiných zase naopak), leč odmítali srovnávání jednotlivých položek (např. HDP na hlavu), neboť „*socialismus není běžcem, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu ... je běžcem, který běží zásadně jiným směrem a jinou cestou než kapitalismus*“ (Filipec, Richta, 1972, s. 23-24).

¹⁰⁴⁸ Srov. (Kutta, 1968, 1971, 1978 aj), (Kutta, Soukup a kol., 1973).

II. VI. Poselství a problémy *Civilizace na rozcestí* a civilizační rozcestí další

„... v moderní civilizační základně existuje určitá vnitřní uzlová čára růstu, za kterou se převracejí základní vazby a proporce civilizačního vývoje – především pokud jde o postavení člověka ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 15)

Význam studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) zůstává dodnes mnohostranný. Jeden ze spoluautorů F. Kutta rekapituluje: *„To, co platí o geniálním Marxově díle, založeném na analýze rozšířené reprodukce kapitálu jako společenského vztahu zcela určité epochy, platí i o „Civilizaci na rozcestí“, která ve fázi dalšího rozvoje společnosti se pokusila o vědecké uchopení „rozcestí“ průmyslové a vědecko-technické revoluce ve společenských a lidských souvislostech“* (Kutta, 1994b, s. 82).¹⁰⁴⁹

Kniha stala bestsellerem, přičemž přitáhla pozornost doma¹⁰⁵⁰ i v cizině, a to nejenom socialistické.¹⁰⁵¹ *„Některé její části, zejména důraz na člověka, rozvíjení jeho kreativity a posilování jeho subjektivní stránky byly vyzdvihovány i na Západě“* (Dobeš, 2018, s. 115).

Byla označována dokonce jako *„Kapitál XX. století“*.¹⁰⁵² M. Ransdorf podotýká, že *„... tyto ambice Richta neměl, nicméně je to velké uznání“* (Vacek, 2019, s. 146). Taktéž F.

¹⁰⁴⁹ *„V díle se přirozeně odrazily přednosti i zápory tehdejšího společenskovědního poznání, nikoli však tehdejší apologetiky, které se tvůrci díla programově vyhýbali. Snad i to bylo základem jejich úspěchu“* (Kutta, 1994b, s. 82).

¹⁰⁵⁰ Srov. monotematické číslo *Sociologického časopisu*, 1966, č. 2. Včetně vstupního příspěvku *Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce* (Richta, 1966), shrnujícího východiska i závěry *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Zmíněné monotematické číslo přináší také texty (Cvekl, 1966), (Hermach, 1966), (Hodek, 1966), (Klein, 1966), (Král, 1966), (Kutta, Levčik, 1966), (Tondl, Nekola, 1966), (Zeman, 1966) či (Dubská, Šindelář, 1966). K zahraničním ohlasům srov. (Kolektiv, 1969a).

¹⁰⁵¹ Studie je např. v recenzi U. Cerroniho *Významná československé studie* (Kolektiv, 1969a, s. 658-661) označena za *„výjimečné svědectví“* (tamtéž, s. 658), a to: – *jednak proto, že bádání o dosahu vědeckotechnické revoluce je vedeno kolektivem vědců, jednak proto, že toto bádání – které k svému úkolu přistupuje zásadně bez předpokladů a s největším respektem pro fakta – předkládá novou koncepci poměru mezi moderní vědou a moderními společenskými vztahy a zřetelnými slovy vyslovuje závěr, že věda potřebuje socialismus a socialismus potřebuje vědu“* (dtto). *„Neváhám označit toto dílo za nejvýznamnější, které nám socialistická kultura dala v posledních pěti či deseti letech. Je to příspěvek k analýze současného světa, ale zároveň i podklad pro vypracování politických a ideologických perspektiv, které má dělnické hnutí před sebou“* (tamtéž, s. 661). Naděje, které vyvolala studie v Německu, připomíná J. Loudín in (Dinuš et al., 2019). K představení konceptu VTR Richtou v zahraničí srov. (Skilling Gordon, 1976).

¹⁰⁵² S paralelou mezi *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a průlomem, jaký ve vědě o společnosti znamenal Marxův *Kapitál*, přichází jeden ze zakladatelů futurologie, německý právník, politolog a humanista Ossip Kurt Flechtheim (1909 – 1998). Srov. Flechtheimovu předmluvu *Der Prager Frühling und*

Kutta píše, že „*Richta posuzoval toto dílo skromněji než převládající světové recenze*“ (Kutta, 1994b, s. 82).¹⁰⁵³ Zájem vzbudil důsledně kritický přístup (ke kapitalismu, ovšem i k reálnému socialismu¹⁰⁵⁴), celostní a systémový záběr, interdisciplinární zpracování problematiky, originalita a široké využívání poznatků soudobé světové vědy.

„*Co vzbudilo nebyvalý zájem o toto dílo? 1. Vědecký, historický a dialekticko-materialistický, marxistický přístup popírající dogmatismus a apologetiku a široce využívající nové poznatky světové vědy. 2. Důsledně kritický přístup nejen vůči kapitalismu, ale i reálnému socialismu, zahrnující i problematiku „třetího světa“. 3. Celostní záběr problematiky zahrnující technický, ekonomický, sociální, ekologický, kulturní a ideologický aspekt v jejich vzájemných souvislostech. 4. Postižení vývoje civilizace ve vztahu k převratům v práci, kvalifikaci a vzdělání jako základu všestranného rozvoje člověka, který je všeobecným základem rozvoje výrobních sil*“ (Kutta, 1997, s. 20).

J. Smíšek¹⁰⁵⁵ formuluje rychlé uznání *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) ze strany držitelů moci i její skutečně obecné přijetí takto: „*V československé společenskovědní škole jde zatím o jedinečný jev: od výrazně individuálního počátku díla, přes jeho autorské zkolektivnění až po podivuhodně rychlé vstřebání dosavadních výsledků do sociálního povědomí československé sociality. Richtova práce přišla v nejvyšší čas. Již v její obecně teoretické podobě bylo obsaženo ostří kritiky nedostatků, které byly sice evidentní, ale pro tu dobu znehybnělé. V kolektivně autorském pojetí dostala pak tato kritika svůj přesný tvar a směr; ukázala na zdroj, z kterého kriticky vyšlo celé pojetí vědeckotechnické revoluce – totiž, dočasné podlomení rozvoje výrobních sil socialismu, jejichž těžiště společnost tradičně viděla v dalším rozvíjení industriálních prvků průmyslové revoluce, zatímco v realitě došlo k vývojovému pohybu: těžiště výrobních sil se přesunulo z oblasti strojů do oblastí člověka, rozhodující výrobní úlohy společnosti se přiblížily svým zdrojům – vědomí člověka. „Uzlová čára civilizace“ se vynořila jako předěl*

die Zukunft in (Richta und Kollektiv, 1972). K odkazu Flechtheima, který termín futurologie koncipuje v roce 1942 srov. (Klinec, 2015a).

¹⁰⁵³ R. Richta hovořil „*o „neuzavřeném abstraktním modelu budoucnosti, k jehož parametrům musíme hledat přístupové cesty dalším výzkumem*““ (Kutta, 1994b, s. 82).

¹⁰⁵⁴ Richta např. neopomíjí hranice průmyslového systému uvnitř socialistické společnosti, pohlcené v „*elementárních industrializačních procesech*“ – srov.: „*Tento fakt se ozývá se svěhlavou nepoddajností a bylo by čirým idealismem domnívat se, že problém možno odstranit nadále vlastnickými přesuny, akcemi politické správy či pouhým uvědomováním – a že je vůbec možno se s ním vypořádat ze dne na den, z roku na rok*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 33).

¹⁰⁵⁵ Radikální socialista J. Smíšek (1926 – 2003) byl redaktorem, pedagogem, vědeckým pracovníkem, básníkem, spisovatelem i teoretikem a kritikem výtvarného umění. V rovině filosofické se zajímal o člověka a vědy o člověku – srov. (Smíšek, 1969). Stál u zrodu časopisu *Marathon*, vydával *NEnoviny* aj. Srov. (Cerňáková-Smišková et al., 2003).

nejen v kvalitě a kvantitě výrobních sil, ale stejně tak v kvalitě a kvantitě samého člověka, který je akceleračně vtahován do nových společenských a lidských souvislostí, vztahů a proměn“ (Smíšek, 1969).¹⁰⁵⁶

„Dialektika vztahu objektu a subjektu se tak dostává do konkrétně historických vztahů, na horizontu dějin se vyjevuje reálná podoba komunistického společenského uspořádání. Richtovo pojetí vědeckotechnické revoluce tak získává tvářnost teoretického projektu výstavby komunistické společnosti, z kterého vyplývají konkrétní činnostní postuláty. Cílem tohoto projektu je uvolnění nových zdrojů společenské produktivity, vítězství nových výrobních sil, které se prozatím vyjevují v ekonomicky nejvyspělejších státech současného světa, ale pro které jsou společenské podmínky kapitalismu přesto příliš úzké, omezené a mrzačící celkový vývoj lidské společnosti. Ve východisku celé teoretické konstrukce projektu je zcela určité pojetí pojmu civilizace. Civilizace se v Richtově pojetí jeví jako vývojová danost, která prodělala od svého vzniku řadu proměn, která jako průmyslová civilizace byla Marxem identifikována a podrobena radikální revoluční kritice, která – socialismem – ztrácí své původní rysy živelně objektivního působení, a která v období vědeckotechnické revoluce ve svých vývojových zákonech bude pochopena a podchycena subjektivními revolučními silami a více méně vědomě metamorfována v civilizaci komunistickou. Richta ví, že civilizační proces se pohybuje v několika rovinách, které – konec konců – na sebe působí jako vztahy objektu a subjektu“ (Smíšek, 1969).¹⁰⁵⁷

Dílo *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) vedlo i k tvorbě nového vědního oboru o VTR. Na svou dobu byla studie výjimečná skutečně interdisciplinárním pojetím, kdy se prací účastnili odborníci z filozofie, sociologie, psychologie, historie, ekonomie, medicíny, urbanistiky aj., experti ČSAV, vysokých škol i státních a stranických orgánů. Za zdůraznění v neposlední řadě stojí úsilí systematicky srovnávat vývoj v kapitalistických a socialistických zemích a hledat pro tento účel validní statistické ukazatele.

Mnohostranné ohlasy a dopady výzkumů VTR Richtova týmu lze namátkou ilustrovat i ve sféře vojenství,¹⁰⁵⁸ resp. sociologie vojenství. (Polnar, 2021) o druhé polovině 60. let uvádí: *„Hlavním předmětem zájmu vojenských sociologů se staly přínosy vědeckotechnické revoluce aplikovatelné do oblasti vojenství, které velmi výrazně ovlivnily činnost vojáků*

¹⁰⁵⁶ Kapitola III. *Polidštěná opice*, paragraf *Kultura a civilizace* – cit. dle http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/jsm_poc.htm.

¹⁰⁵⁷ Kapitola III. *Polidštěná opice*, paragraf *Kultura a civilizace* – cit. dle http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/jsm_poc.htm.

¹⁰⁵⁸ Srov. (Šmajš, 1986).

z povolání, systém jejich vzdělávání, přípravu a organizaci života v tehdejších ozbrojených silách. Práce vojenských sociologů úzce souvisela s výzkumem interdisciplinárního týmu pod vedením Radovana Richty, který se po roce 1966 soustředil na zkoumání společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce“ (tamtéž, s. 228).¹⁰⁵⁹

Ovšem již od počátku bádání Richtova mezioborového týmu zaznívaly i hlasy kritické vůči československému pojetí VTR.¹⁰⁶⁰ Nejčastěji byla kritizována terminologická vágnost samotného pojmu VTR – s tím, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) neobsahuje definici VTR.¹⁰⁶¹ Zmiňována byla i utopická dimenze této marxistické vize.¹⁰⁶²

Z. Mlynář – ač Richtův koncept oceňuje a teoreticky na něm staví (kterak zmiňuje kapitola I.) – již v roce 1967 vznáší výhradu vůči jednostranným pojetím, které by na bázi Richtovy teorie VTR mohly vznikat. První připomínku formuluje takto: „Člověk se ... nikdy nemůže vymknout dialektice vztahu subjektu a objektu a sám bude vždy v určitém smyslu objektem světa přírody (včetně „zlidštěné přírody“, techniky). V tomto smyslu nelze zapomínat na známou Marxovu myšlenku o lidské svobodě, začínající za hranicí přírodní (i technické) nutnosti, ani ve vizi nového rozměru lidské civilizace. Jde však o převrácení vztahu subjektu a objektu uvnitř samotného pohybu lidského společenství, o zánik subjektivity člověku odcizených, zvěcnělých mezilidských vztahů“ (Mlynář, 1975, s. 29).

Mlynář označuje *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) za koncept poplatný evropsko-americké průmyslové civilizaci, „abstrahující nutně od společenských souvislostí ve světovém měřítku, tj. od rozvoje civilizací, které nejsou ještě průmyslovými civilizacemi ...“ (Mlynář, 1975, s. 29).¹⁰⁶³ Mlynář se dále vymezuje proti Richtovým tendencím, „které

¹⁰⁵⁹ S. Polnar pokračuje: „Vojenští sociologové ... mnohé z poznatků Richtova týmu aplikovali do vlastních výzkumů, nicméně se s nimi v některých případech dostávali i do názorových konfrontací. Nové sociologické závěry pro náplň činnosti příslušníků ozbrojených sil našly svůj odraz i v klíčových vojensko-politických a doktrinárních dokumentech z doby Pražského jara. Za všechny jmenujme především Memorandum 68, Návrh akčního programu Československé lidové armády a Otázky politiky vnitřní a vnější bezpečnosti státu“ (Polnar, 2021, s. 228).

¹⁰⁶⁰ Podle (Bollinger, 2005) byla otázka zachycení trendů VTR kromě Československa dobově nejvíce aktuální – v rámci socialistického tábora – v NDR, a to kvůli stupni rozvoje těchto zemí.

¹⁰⁶¹ Za jistou definici VTR je možné považovat např. charakteristiku v bodě ad A) in oddíl *Přílohy* – srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 160-161), resp. (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 310-311). Pokusy o ucelenější vymezení VTR následují později – srov. titul *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973), rozebíraný pasáží II. V této monografii. Srov. též (Richta, 1974). K pojetí VTR též srov. (Barvík, Komárek, 1976) atp.

¹⁰⁶² Utopičnost neměla být v *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) však tolik patrná, jako v textech (Richta et al. 1973 aj.) – srov. (Mervart, 2013), (Rákosník, 2014) či (Suk, 2016). Srov. též (Farkaš, 1995). V souladu s kapitolou I. této monografie připomeňme utopické prvky, zejména ohledně proměn světa pod vlivem komunistické revoluce, resp. konstituování komunistického člověka obsažené in (Richta, 1963b).

¹⁰⁶³ „... respektive se spíše předpokládá, že existuje nutnost i pro tyto civilizace projít právě průmyslovou civilizací a dospět tak k perspektivě nového rozměru, spjatého s vědeckotechnickou revolucí; takový

jednostranně přeceňovaly dovozované trendy ve vývoji vědeckotechnické revoluce jako téměř jedinou alternativu již nynějšího, praktického vývoje socialismu a jeho politiky“ (tamtéž, s. 30). Podle Mlynáře Richtova práce zároveň abstrahuje „od velmi mnohých souvislostí mezi vlastní teoretickou koncepcí s empirickou skutečností soudobého socialismu ...“ (dtto).¹⁰⁶⁴ Čímž Mlynář míní především „skutečnost, že v praktické politice socialismus není a nemůže být ovlivňován jenom silami, které odpovídají rozvoji vědeckotechnické revoluce“ (dtto).¹⁰⁶⁵ Dosavadní možnosti průmyslové civilizace nejsou totiž ještě plně vyčerpány nikde na světě. Mlynář opakovaně zdůrazňuje, že Richtova koncepce VTR byla vždy „především pokusem ... o spojení Marxovy hypotézy komunismu s reálnými vývojovými procesy empirické skutečnosti moderní doby a nikoli všestrannou analýzou rozporuplných tendencí vědeckotechnické revoluce samé“ (dtto).¹⁰⁶⁶

Rozpory, neshody a výhrady – podle Z. Mlynáře – měly panovat i uvnitř Richtova badatelského týmu – „... zejména v otázce vztahu subjektu a objektu ve společenském pohybu byla Richtově koncepci vytýkána jednostrannost, vedoucí až k tomu, že je přezírána vnitřní rozpornost vývoje společnosti“ (Mlynář, 1975, s. 31).¹⁰⁶⁷ „Richtovy koncepce byly

předpoklad ovšem přece jen nutno vždy posuzovat jako možnost, nikoli fatální lidskou nezbytnost“ (Mlynář, 1975, s. 29).

¹⁰⁶⁴ „... od nichž při hlubší analýze podobných otázek abstrahovat nelze (nemá-li být vlastní kritická teorie nakonec jen propagandisticky a ideologicky využívána či zneužívána) ... Právě zesílením všech nejslabších míst své koncepce, redukcí jejího celku právě k takovým místům, dosáhl také po roce 1969 Richta toho, že torzo jeho koncepcí opravdu je jen zneužíváno (a to i jím samým) k apologetické obhajobě konjunkturálních trendů praktické politiky“ (Mlynář, 1975, s. 30).

¹⁰⁶⁵ „Reálný stav ekonomického i společenského života je v dnešních socialistických zemích ještě v příliš mnoha ohledech příliš vzdálen momentu, v němž by se vlivy vědeckotechnické revoluce jako hlavní společenské síly jednoznačně uplatnily jako přímý nejsilnější prakticko-politický faktor“ (Mlynář, 1975, s. 30).

¹⁰⁶⁶ Což mají potvrzovat vývojové tendence VTR již v 70. letech, přičemž v rovině lidských a společenských souvislostí VTR se projevují důsledky spíše negativní (např. ve vztahu k životnímu prostředí), než jaké byly optimisticky anticipovány Richtou. „Obecně vzato byl už v počáteční Richtově koncepci hluboko podceněn v teoretickém smyslu problém nechtěných důsledků kvalitativně nové fáze civilizačního vývoje ...“ (Mlynář, 1975, s. 31). V zemích socialistických se pak v praxi mnohem výrazněji projevil vliv stagnačních, brzdících prvků stávajících společenskopolitických struktur vůči VTR, neboť ani za socialismu se vývoj nemusí vždy ubírat optimální cestou, naznačenou Richtovou (logicky konzistentní) koncepcí VTR.

¹⁰⁶⁷ Mlynář upřesňuje: „Zdůrazněním subjektivity kapitálu či společenské práce ve společenském pohybu nesmí být zrušena subjektivita lidí (jako sociálních skupin, tříd i jednotlivců), jež se uplatňuje i v rozporu a proti logice kapitálu (či společenské práce) jakožto subjektu: faktem odcizení lidských subjektivních sil tyto síly přece jen člověk úplně neztrácí a koneckonců tím je umožněn i vývoj, překonávající nakonec rozhodující působení odcizené subjektivity. Kdybychom neviděli tuto rozpornost věcí, pak by působení odcizených sil jako subjektu bylo fatální a nikdy nepřekonatelné. Nedocení relativní autonomie subjektivity sociálních skupin i jednotlivců vede pak u Richty i k přehlížení faktu, že společnost jako systém je tvořena různými relativně autonomními systémy – sociálními, politickými atd. Historicky tedy je proces překonávání stavu, kdy hlavním subjektem společenského pohybu je kapitál, procesem kontinuitního a diskontinuitního charakteru, zatímco z některých závažných Richtových formulací vyplývá jen diskontinuitní ráz“ (Mlynář, 1975, s. 32).

rovně v jeho týmu kriticky hodnoceny i z hlediska zúženého pojetí antropologických charakteristik skutečného člověka a společenské-historické reality“ (tamtéž, s. 32).¹⁰⁶⁸

K Richtovu konceptu socialistické VTR zůstával dobově skeptický K. Kosík, který VTR označil za „mystifikaci, která zakrývá skutečné problémy moderní vědy, moderní techniky a moderní (socialistické) revoluce“ (Kosík, 1968, s. 3). Kosík odmítal technologický determinismus a ideu emancipace lidstva závislou výlučně na ideálu plné automatizace. Z radikálně demokratických pozic Kosík varoval, že technologický determinismus, spíše nežli k emancipaci a demokratickému socialismu, vede k technokracii.¹⁰⁶⁹

In (Kolman, 2005) je studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) oceňována coby „pozoruhodný materiál“, ovšem za její hlavní nedostatek je označeno líčení VTR jako všeléku, resp. vizionářská představa, že VTR má „jaksi automaticky“ vést ke komunismu (tamtéž, s. 318). P. Machonin a B. Jungmann pojetí VTR kritizovali ze sociologických pozic. Vytýkáno Richtovi bylo nedostatečné zohlednění sociální stratifikace, skupinových zájmů anebo např. to, že studie operuje s ideologickými postuláty týkajícími se budoucího vytváření souhrnné dělnické třídy bez adekvátní verifikace.¹⁰⁷⁰

O sociologické kritice (Machonin, Jungmann, 1968) Mlynář píše: „Autoři dokazovali, že vědeckými prostředky empirického výzkumu nelze pro Československo verifikovat celou řadu Richtových předpokladů a vizí ...“ (Mlynář, 1975, s. 32). V rovině zbožných přání a nikoli reálných faktů zůstávalo tvrzení, že Československu se nachází již v etapě VTR, resp. na prahu VTR.¹⁰⁷¹ Podle Machonina a Jungmanna se naše země dobově v nejlepším případě nacházela před prahem VTR, a to ještě „...v poměrně velké vzdálenosti“, a že je třeba teprve vytvořit podmínky pro masový rozvoj“ (Mlynář, 1975, s. 32) VTR.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁸ Z. Mlynář tímto míní „diskusní kritická vystoupení v Richtově týmu např. I. Dubské, J. Šindeláře aj. ...“ (Mlynář, 1975, s. 32). Mlynář dodává: „V koncepci politiky a funkce politického společenství jsem se ... snažil právě tento rozpor vyjádřit a umožnit jeho výraz v reálném politickém pohybu za socialismu“ (dtto).

¹⁰⁶⁹ K postoji K. Kosíka, který akceptoval technologický pokrok jako nevyhnutelnost, nikoli však coby dostatečné kritérium pro realizování idejí socialismu srov. (Landa, 2020). Kosík taktéž odmítal vizi vědecky řízené společnosti, kde věda má odpovídat na všechny otázky a ovládat životy lidí.

¹⁰⁷⁰ Srov. (Machonin, Jungmann, 1968), (Rákosník, 2014).

¹⁰⁷¹ O euforii ohledně nástupu VTR v pracích Richty a kritice ze strany Machonina a Jungmanna se zmiňuje i jedna z recenzí *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) in (Kolektiv, 1969a). B. de Jouvenel v recenzi *Intelektuální událost* (tamtéž, s. 663-667) připomíná: „Éra vědeckotechnické revoluce jistě nenastoupí na místo extenzivní industrializace přes noc!“ (tamtéž, s. 666).

¹⁰⁷² Machonin a Jungmann poukázali „i na to, že je to optimální možnost, že však existují i reálně silné faktory, svědčící i pro možnost stagnačního vývoje v tomto směru. Odůvodnili i svůj názor, podle něhož týmová mezioborová práce nevylučuje, nýbrž dále dokonce předpokládá verifikaci hypotéz (k nimž lze na bázi takto pojaté mezioborové výzkumné práce dospět) prostředky, aparát a metodami jednotlivých vědních oborů. I z těchto kritických postojů měla vycházet další fáze práce výzkumného politologického týmu:

Přes všechny výhrady (filosofické i z pozic speciálních vědních disciplín) a jednostrannosti Richtovy koncepce však Z. Mlynář konstatuje, že „považoval v roce 1967 – a považuji i dnes za oprávněné vycházet z jejího celkového smyslu, tam kde jde o úsilí teoreticky postihnout možné (a z marxistické pozice žádoucí, optimální) vývojové trendy moderní společnosti“ (Mlynář, 1975, s. 33).¹⁰⁷³

Podle Z. Mlynáře zůstává základní myšlenkou Richtovy koncepce „kvalitativní odlišení základny soudobé civilizace (v obecných, pro kapitalismus i socialismus, společných rysech), která je v podstatě dána stavem výrobních sil po klasické průmyslové revoluci, a budoucí základny budoucí civilizace, jakou je potenciálně s to vytvořit moderní vědeckotechnická revoluce“ (Mlynář, 1975, s. 33).¹⁰⁷⁴ „Jak vidět, vědeckotechnická revoluce je bytostně spojena s přeměnou základní vrstvy lidské činnosti, s novým postavením člověka ve světě výrobních sil – a tím s novou situací člověka vůbec. Tato dalekosáhlá společensko-lidská změna patří k základní dimenzi vědeckotechnické revoluce; nelze očividně vůbec uchopit podstatu vědeckotechnické revoluce, nelze porozumět jejímu pojmu, pokud v ní vidíme pouhý převrat uvnitř techniky“ (dtto, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 34).¹⁰⁷⁵

ta se však již nikdy nerealisovala a jeho mezioborové diskuse zůstaly ve stadiu tvorby přijatelných hypotéz pro další vlastní výzkum“ (Mlynář, 1975, s. 32).

¹⁰⁷³ Tedy vycházet z Richtovy koncepce „při marxistickém propracování základních modelových vazeb politického systému socialismu ve fázi, kdy před ním nestojí úkoly převzetí a udržení nové třídní moci, nýbrž již úkoly výstavby společnosti, jež má otevřít cestu logice komunistické revoluce“ (Mlynář, 1975, s. 33).

¹⁰⁷⁴ „Dosavadní průmyslová (industriální) civilizace nutně ještě v podstatných směrech omezuje svobodnou tvůrčí aktivitu člověka, který je při daném stupni rozvoje výrobních sil stále ještě poután k netvůrčím činnostem, k obsluze mechanických strojů a k výkonu málo kvalifikované, mechanické práce a který je v důsledku toho všeho i v důsledku málo rozvinuté produkce společenského bohatství převážně podrobován nadvládě jemu odcizených ekonomických vztahů a sil. Civilizace budoucnosti, vyrůstající z výsledků vědeckotechnické revoluce, kde „pracovní prostředky ve svém vývoji překračují hranici mechanických strojů, vstřebávají funkce, které je v podstatě zvedají v cely samohybný výrobní komplex“, kdy se v široké míře mění i pracovní předmět, daný dříve po tisíciletí ustáleným okruhem materiálu, kdy „do výrobního procesu pronikají v plné šíři nové výrobní síly společnosti, především věda ... a s ní její základna: společenská integrace a nakonec rozvoj lidských sil, který leží v pozadí každé tvořivé činnosti“ ... – tato civilizace s sebou přinese i kvalitativní zvrát v postavení člověka ve výrobním procesu a v civilizaci vůbec. Otevře se možnost osvobození člověka z područí omezujících důsledků dnes známé dělby práce, neboť stále méně lidí bude celoživotně vázáno k mechanickým, netvůrčím činnostem, stále větší měrou bude společenský život přímo vyžadovat rozvíjení mnohostranných lidských schopností, stále více času bude člověk moci (i musit) věnovat rozvoji svých kultivovaných lidských potřeb, všech stránek své osobnosti a výsledně bude i stále menší měrou podrobován nadvládě jemu odcizených ekonomických vztahů a sil“ (Mlynář, 1975, s. 33-34, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 24). Mlynář cituje části paragrafu 1. 1. 2. (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969) s drobnou nepřesností, která však vyznění nijak nemění (pozn. PS).

¹⁰⁷⁵ V originále Richta přidává poznámku: „Marxistické zkoumání dochází nyní stále více k závěru, že i při sledování ryze technických změn je třeba mít na paměti obraz změn ve výrobních silách a v postavení člověka“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 34, s odkazem na Teßmann, 1962 aj.).

Mlynář pokračuje: „V reálném historickém procesu rozvoje vědeckotechnické revoluce tak Richta nachází styčný bod skutečného společenského vývoje s Marxovou hypotézou komunistické společnosti, v níž je právě rozhodujícím rysem nové postavení člověka, jeho osvobození z podřízenosti jemu odcizených ekonomických vztahů, rozšiřování mezi skutečné svobody pro rozvoj všech lidských schopností každého jednotlivce. Tato hypotéza tak přestává být jakousi „prorockou vizí“, jak ji mnohdy traktuje i sama komunistická propaganda, a stává se možným cílem uvědomělého jednání lidí v socialistické společnosti“ (Mlynář, 1975, s. 34).¹⁰⁷⁶ Mlynář dodává: „K tomu je ovšem nutno nově, právě z hlediska těchto obecných perspektiv možného vývoje nové civilizace, hodnotit i reálně existující socialismus a nově také formulovat aktuální úkoly rozvíjení socialismu v komunismus. To bylo také v Richtou vedené týmové práci výslovně formulováno ...“ (tamtéž, s. 35).¹⁰⁷⁷

„V tomto světle vyniká především životní nezbytnost dalekosáhlých reforem, které uvádějí do života nové ekonomické způsoby řízení ...¹⁰⁷⁸ Osvětluje se tak potřeba nové, netradiční orientace v rozvoji výrobních sil. Ukazuje se podmíněnost komunistických proměn hlubokými, dlouhodobými, stálými strukturálními převraty ve výrobních silách. Na tomto pozadí vyniká nové postavení vědy ve společenském životě a nastávající přesun revolučního patosu do nových poloh. Vysvítají nové významy hospodaření s lidskými schopnostmi, nové podmínky pro vytváření socialistického životního způsobu, rostoucí potřeba řešení problému participace na civilizaci, rozvinutí demokratických forem společenského života atd.“ (Mlynář, 1975, s. 35-36, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 16-17).

¹⁰⁷⁶ „Teoreticky představuje půdu, na níž se může vědeckotechnická revoluce rozvinout v plné šíři a až do všech důsledků – a při tom se vyhnout katastrofálním alternativám – rozvoj socialismu a komunismu v jejich modelové podobě ... Pravdivost této teze – a současně zralost nové společnosti – musí prokázat praxe; nepochybně i na této půdě jde o krajně obtížný úkol“ (Mlynář, 1975, s. 34-35, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 59).

¹⁰⁷⁷ „... jak ukazují například tyto úvahy: „Zkušenosti socialismu potvrdily, že úroveň výrobních sil společnosti má mnohem pronikavější sociální a lidské důsledky, než připouštěla teorie odvozená z počátečních úkolů revoluce a z podmínek socialistické industrializace. Elementárním posláním celé socialistické etapy se v tomto smyslu zdá být uvolňování a rozvíjení ekonomických, sociálních, psychických, lidských podmínek pro tvorbu nejprogresivnějších výrobních sil, pro revolucionizování civilizační základny lidského života. Výrobní síly nelze ovšem chápat v onom úzkém a nehistorickém schématu, které se ustálilo pod dojmem industrializace (a jež odpovídalo zhruba těmto podmínkám) – totiž pouze jako souhrn pracovních prostředků a pracovních sil – ale v širokém Marxově smyslu jakožto bohatý a proměnlivý souhrn výrobních sil lidského života – tedy včetně společenské kombinace a tvůrčích schopností člověka i osvojení přírodních sil. Každá racionální integrace, každé uplatnění vědy ve společenském životě, každý krok v rozvoji člověka padá v moderní civilizaci na váhu jako zapojení další výrobní síly lidského života. Socialismus by nemohl zvítězit, kdyby se přednosti společenské struktury, zbavené třídního protikladu, neprokázaly právě v otevřenosti a citlivosti vůči těmto rozměrům růstu civilizace: v přístupech, motivech a hnacích silách vědeckotechnické revoluce“ (Mlynář, 1975, s. 35, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14-15).

¹⁰⁷⁸ Mlynář doplňuje: „... tj. u nás vše, co se dnes souhrnně nazývá „šikovštinou“ ...“ (Mlynář, 1975, s. 35).

„V souladu s tím dokládá Richta pak mnohostrannou teoretickou argumentací základní myšlenku: dosavadní civilizace je i za socialismu ve všech svých rozměrech koneckonců podmíněna fází průmyslové revoluce, industriální výroby se všemi jejími možnostmi a zároveň drastickými omezeními pro osvobození tvůrčích lidských sil, pro svobodnou aktivitu každého jedince. Teprve převrat ve výrobních silách, souhrnně označovaný za vědeckotechnickou revoluci, může otevřít nové a dosud netušené možnosti rozvoje člověka, odstranit dosavadní meze industriální civilizace, tj. uvést člověka do postavení a podmínek, jaké vlastně odpovídají Marxově hypotéze o postavení člověka v komunismu. Toto pojetí, které na jedné straně důsledně zachovává původní Marxovy myšlenky o komunismu jako maximální svobodě pro člověka a na druhé straně hledá hybnou sílu vývoje k této perspektivě v rovině hlubinných vývojových procesů výrobních sil moderní společnosti, musí ovšem nutně dospívat k takovému pohledu na historicky reálný socialismus, který se podstatně liší od pohledu takového Matějčka¹⁰⁷⁹ a jemu podobných dnešních pisatelů, kteří nejen hybnou sílu, ale často i celou skutečnost ztotožňují s přáními direktivami a referáty představitelů momentální koncepce politické moci v určité socialistické zemi. Proto je také Richtovo chápání existujícího socialismu tehdy kritické ...“ (Mlynář, 1975, s. 36).¹⁰⁸⁰

Z. Mlynář uzavírá: *„Je pochopitelné, že z tohoto pojetí základních úkolů přeměny socialismu v komunismus nutně vyplýval i kriticky pohled zejména na reálný stav československé ekonomiky a na úroveň jejího řízení. Richtův tým zpracoval mnoho přesvědčivých faktů, jež v souhrnu dokazovaly – zcela ve shodě s tehdejším úsilím O. Šika a většiny našich ekonomů – stagnační vlivy, které plodil dosavadní direktivní způsob*

¹⁰⁷⁹ Mlynářem je míněn J. Matějček a jeho série kritik pravicového revizionismu v oblasti teoretických výzkumů politického systému v ČSSR s odkazy na (Matějček, 1974). Srov. (Matějček, 1976) (pozn. PS).

¹⁰⁸⁰ *„Vymožeností socialistických výrobních poměrů, vzniklých z převratů na půdě moci a vlastnictví není a ani nemůže být řešení problémů průmyslové civilizace a odstranění rozporů, které plodí. Za skutečně rozhodující je tu možno považovat jedině okolnost, že velké problémy průmyslové civilizační základny se na půdě socialismu stávají řešitelnými cestou (a za předpokladu) úplné proměny celé struktury výrobních sil, celé civilizační základny lidského života“ (Mlynář, 1975, s. 37, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 53). „Oproti původním koncepcím klasiků marxismu se při praktické aplikaci vědeckého socialismu dosti dlouho uplatňovalo přesvědčení, že dosažení komunismu je věcí změn na poli moci, vlastnických forem a ideologie, k nimž případně přistoupl ještě všeobecný růst výroby. Reálnou bází tohoto názoru se staly historické zkušenosti politické revoluce, vyvlastnění a industrializace socialistických zemí. Zároveň se tak ovšem fakticky absolutizovaly, zvětšovaly formy společenského vývoje, převzaté z vrcholných fází průmyslové revoluce a třídních zápasů, jež vznikly na její půdě. Oblast změn ve výrobních silách, v práci, v celém způsobu seberealizace člověka byla považována jen za vnější okolnost komunistické výstavby a vyřazovala se dokonce z předmětu marxistického zkoumání. Avšak model komunismu a koncept marxismu, která nezná vědeckotechnickou revoluci jako svou bytostnou součást – jež se dokonce na určitém stupni stává rozhodující pro celý osud revoluce – byl spojen se slepou uličkou kultu osobnosti a musí zavádět do slepé uličky vždy znovu, kdekoli se uplatní“ (Mlynář, 1975, s. 36-37, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 94).*

plánovitého řízení a které se právě z hlediska nutných perspektiv vědeckotechnické revoluce jeví jako významná brzda rozvoje socialismu v komunismus ...“ (Mlynář, 1975, s. 37).¹⁰⁸¹ I Richtovy studie – coby myšlenková východiska – měly Z. Mlynáře v polovině 60. let nasměrovat v oblasti úvah týkajících se konstrukce politického systému.¹⁰⁸²

V dalších částech věnovaných teoretickým koncepcím optimálního vývoje politického systému socialismu Z. Mlynář kritizuje ekonomický i politický systém 60. let a především časů normalizace. Richtovy úvahy figurují coby inspirační zdroj problematiky odcizení¹⁰⁸³ anebo v souvislosti s potřebou kvalitativních, zásadních změn celého systému řízení socialistické společnosti – ve smyslu jednoho z podstatných aspektů VTR.

„Komplexní vědecké řízení v podobě samosprávy společnosti se perspektivně jeví jako nezbytná forma společenského života v podmínkách vědeckotechnické revoluce. Celá vedoucí úloha avantgardní strany za hranicemi třídních úkolů záleží ve spojování třídy, která je potenciálně nositelkou nejzásadnější kritiky buržoazní průmyslové civilizace, a vědou jakožto potenciálně nejpronikavějším prostředkem formování nové společnosti a výstavby nové civilizační báze. Aby mohla dostát tomuto svému poslání, musí avantgardní strana najít celý systém nových forem společenského i svého vlastního vnitřního života“ (Mlynář, 1975, s. 53-54, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 283).¹⁰⁸⁴ Z čehož měl Z. Mlynář vycházet při koncipování teoretické koncepce

¹⁰⁸¹ Mlynář odkazuje na pasáže in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969) na s. 95-104 (spadající do paragrafů 1. 3. 1., 1. 3. 2. a dokládající extenzivní povahu industrializace v Československu).

¹⁰⁸² Mlynář píše: „Vycházel jsem při tom ze základní myšlenky, která zřetelně prolíná všechny různé dílčí analýzy Richtova týmu: reálně existující historický socialismus v dnešním světě je stejně jako kapitalismus stále ještě společenskou formací, která pevně tkví v industriálním civilizačním stadiu a je tedy omezena celou řadou faktorů, neodstranitelných jinak než překročením této „uzlové čáry“ dalšího růstu, překročením základny klasické průmyslové revoluce uskutečněním soudobé vědeckotechnické revoluce ve sféře společenských výrobních sil. Vyřešit tento problém v historické praxi – to je tedy úkol komunistické politiky obdobného významu, jakým bylo dříve vyřešení základních vlastnických a třídních problémů kapitalistické minulosti“ (Mlynář, 1975, s. 40).

¹⁰⁸³ Na jejich základě Mlynář dospívá k formulaci úlohy „společenského kapitálu“ za socialismu. K čemuž dodává, že má jít pro jeho kritiky o téměř „nevývratný“ důkaz „mé snahy zvrátit veškerý vývoj u nás zpět ke kapitalismu“ (Mlynář, 1975, s. 43). Přitom cituje studijní materiál č. 25 mezioborového týmu Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce *K dialektice člověka a jeho díla v moderní civilizaci*.

¹⁰⁸⁴ Mlynář obsáhle cituje s. 281-283 paragrafu 4. 2. 2. dle (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Za zdůraznění stojí např. Richtova slova ohledně funkce komunistické strany: „Rozvoj schopností a talentů, zvláště u každého jednotlivce, může společnost cílevědomě usnadňovat, podněcovat, organizovat, sjednocovat vytvářením příslušných civilizačních a sociálních podmínek – a bez této funkce avantgardní strany by toho dosavadní společenské formy trvale sotva mohly dosáhnout – ale nikoli předepisovat a vynucovat. Čím víc se společenský vývoj opírá o vědu a její pokrok, tím víc potřebuje společnost vědecké ovládnutí předpokladů vývoje společnosti i vědy samotné. Tím víc se zároveň může a musí zbavovat neplodného zasahování do cest tvůrčí subjektivity, uvolňovat svobodný prostor pro vlastní určení a samostatný vývoj socialistického člověka. Úspěch společenské vedení se tu nakonec může měřit jen stupněm a všeobecností tvůrčí komunistické aktivity, kterou dovedla vzbudit“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 282-283).

optimálního politického modelu socialismu. Neopomíjí přitom skepsi, resp. výhrady k Marxově hypotéze i jejímu rozpracování Richtou. „Z hlediska empirické skutečnosti lze opravdu uvést řadu argumentů, jež ospravedlňují mnohé výtky: utopičnost a ideologičnost podobného přístupu, podcenění celé řady empiricky působících faktorů socialistické politiky a přecenění ideologického komunistického konceptu apod.“ (Mlynář, 1975, s. 54).

Zopakujme, že R. Richta razil termín VTR i když jeho autorem nebyl. S konceptem VTR spojoval teorii o náhradě fyzické práce duševní. Jeho originální koncept VTR vyzdvihuje proměny výrobních sil in (Richta a kol., 1966), později se pokouší o analýzu možností změn z povahy a typu vědy (Mikulinskij, Richta aj., 1982). Richta osvětluje podstatu proměn technických a lidských složek kategorie výrobních sil i celkové změny v historickém postavení člověka a v růstových formách civilizace. Staví na tom, že dochází k přechodu mezi dvěma stádii vývoje. Výroba má v rostoucí míře spoléhat na vědu a techniku (automatizaci výroby, jadernou energii, umělé hmoty aj.). Práce se má osvobodit od monotónnosti a může se věnovat zefektivňování výroby. Má docházet k odpoutávání od mechanické masové výroby, převládající od průmyslové revoluce.

Zmíněné procesy R. Richta líčí jako VTR,¹⁰⁸⁵ převracující elementární technické, ekonomické, sociální i antropologické podmínky civilizačního rozvoje. Na rozdíl od industrializace, se klíčovým parametrem růstu výrobních sil stává věda a její technologické aplikace a tímto nakonec rozvoj člověka a jeho tvůrčích sil. Za VTR se má věda stávat „bezprostřední výrobní silou“.¹⁰⁸⁶ Což je formulováno – v návaznosti na *Rukopisy „Grundrisse“* (Marx, 1953a) – již dříve především in (Richta, 1963a).

Teze o vědě jako bezprostřední výrobní síle se později stává terčem kritik. M. Ransdorf říká: „Kdysi akademik Radova Richta našel v „Grundrissech“ tolikrát diskutované pasáže o tom, že se věda změní v bezprostřední výrobní sílu. Mělo by se správně říkat produktivní sílu, neboť „production“ není totéž co výroba, produkce zahrnuje i duchovní

¹⁰⁸⁵ Jedná se o kategorii používanou nejenom marxisty. Označuje nové procesy vývoje vztahů mezi vědou, technikou, resp. výrobou a společností. Tyto se objevují cca v polovině 20. století se zprůmyslněním vědeckých i technických poznatků. Za klíčový znak VTR bývá uváděna její univerzálnost, kdy se mění celá společnost. (Purš, 1973) rozlišuje: 1) revoluci průmyslovou (od 80. let 18. století do konce 19. století, s centrem v Anglii); 2. revoluci technickovědeckou (od 19. století do II. světové války, s centrem v Německu a v USA); 3. VTR (startující po II. světové válce, ovšem s návazností i na objevy z přelomu 19. století). K chronologizaci revolucí – i s využitím odkazu R. Richty či F. Valenty (ovšem v modifikované a aktualizované podobě) – srov. (Sirůček, 2017a, b, 2022a), (Džbánková et al., 2021).

¹⁰⁸⁶ Srov. např. subkapitolu 4. 1. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

produkcí, dá se říci i kulturu atd.“ (Vacek, 2019, s. 103).¹⁰⁸⁷ Ransdorf zdůrazňuje, že bezprostřednost působení vědy může vzniknout pouze na základě univerzálního zprostředkování. „... Ransdorf poukazuje na to, že jde o spekulaci, která vychází z výroků v Rukopisech „Grundrisse“ vytržených z kontextu. Zejména se opomíjí, že bezprostřednost působení vědy může vzniknout jen na základě univerzálního zprostředkování. To vyžaduje, aby „se podmínky společenského životního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním se přetvořily“ ...“ (Formánek, 1997, s. 24, s odkazem na Marx, 1974b, s. 337, resp. Ransdorf, 1996, s. 370). Problematiku zprostředkujících článků naznačuje text (Richta, 1974), představený v paragrafu II. V.

Přeměnou vědy ve výrobní sílu se v marxisticko-leninském duchu zabývá (Šmajš, 1986). Píše: „Potenciální schopnost vědy stát se nástrojem praktické přeměny světa se ve větším měřítku realizuje až v období nástupu buržoazní společnosti ...“ (Šmajš, 1986, s. 61).¹⁰⁸⁸ Připomíná souvislosti s průmyslovou revolucí: „První produktivní uplatnění vědy nepředpokládalo znalosti a vyšší kvalifikaci dělníků, nýbrž naopak: ztrátu kvalifikace a nahrazení lidských dovedností činností stroje – zpředmětnění vědy v technice. Proto teprve zavedení strojů, na jejichž konstrukci se podílí přírodní věda, i když nejprve značně zprostředkovaně, prolamuje těsný rámec instrumentalizace. Tím se původní subjektivní typ spojení člověka a techniky – instrumentalizace – mění v objektivní – v mechanizaci ...“ (tamtéž, s. 63).¹⁰⁸⁹ Dále též, že: „... také věda, vedle přírody a lidské práce jedna z nejdůležitějších forem společenského bohatství, působí podle Marxe v kapitalistické výrobě „zadarmo“. „Věda nestojí kapitalistu vůbec „nic“, což mu naprosto nebrání jí využívat. „Cizí“ vědy se kapitál zmocňuje jako cizí práce““ (tamtéž, s. 64, cit. Marx, 1953b, s. 413).

„Člověk a síla lidské spolupráce byly základními produktivními silami výroby, dokud nebyla produktivně uplatněna věda. Průmyslová revoluce znamená vážné oslabení a degradaci lidské složky výrobních sil; ve strojovém systému se roztržka mezi vědou a

¹⁰⁸⁷ Srov. (Formánek, 1997) a (Dinuš et al., 2019). K pojmu „věda jako bezprostřední výrobní síla“ srov. též subkapitoly III. 1., III. 2. in (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975).

¹⁰⁸⁸ „Předpoklady této významné historické přeměny se však ... vytvářely v předcházejícím společenském vývoji: vznik kapitalistických manufaktur je již skutečným předstupněm strojevé průmyslové výroby a zároveň výchozím bodem průmyslové revoluce. Marx, maje na mysli kulturotvorný význam abiotické produktivní práce, připomíná, že každý prvek hmotného bohatství, který neskýtá příroda, musel být vytvořen speciální účelnou produktivní činností, která přizpůsobuje různé přírodní látky určitým lidským potřebám. Jako tvůrkyně užitečných hodnot, jako užitečná práce je tedy práce podmínkou existence lidí nezávislou na jakýchkoli společenských formách, věčnou, přirozenou nutností: bez ní by nebyla možná výměna látek mezi člověkem a přírodou, to jest nebyl by možný lidský život“ ...“ (Šmajš, 1986, s. 61, cit. Marx, 1953b, s. 59).

¹⁰⁸⁹ S odkazem na (Volkov, 1971). Genrich Nikolajevič Volkov (1933 – 1993) byl sovětský filosof, sociolog, publicista a žurnalista. Navrhoval koncepci rozvoje techniky s vnitřními hnacími silami nahlíženými optikou materializace pracovních funkcí člověka – srov. (Volkov, 1965).

bezprostřední prací dělníka vyhrocuje. Použití vědy v této formě její aplikace nevyžaduje rozvoj lidské osobnosti, neboť vzdělání a kvalifikace nejsou podmínkou efektivní výroby; jsou zatím ztrátovou záležitostí. „S průmyslovým strojovým systémem se utvářela též armáda průmyslových dělníků, zaměstnaných stále jednodušší prací při obsluze strojů a poskytujících prostou reprodukci svého života základnu pro rozšířenou reprodukci kapitálu jakožto vládnoucího společenského poměru“ (Šmajš, 1986, s. 66, cit. Filipec, Richta, 1972a, s. 33). Šmajš uzavírá: „... průmyslová revoluce byla první společensky významnou formou přeměny vědy v sociální sílu. Přestože rozsah vědeckých aplikací příliš nepřesahoval oblast abiotických produktivních sil, zprostředkovaně, svými společenskými, politickými a obecně kulturními důsledky přírodní věda hluboce zasáhla do života evropské kultury. Přeměnila agrární feudální hospodářství v buržoazní technickou civilizaci. Průmyslová revoluce „zplodila skutečnou buržoazii a skutečný velkoprávní proletariát“ ... vytvořila i materiálně technické i společenské předpoklady pro zánik buržoazních poměrů. Součástí těchto předpokladů je nejen vznik organizované dělnické třídy a marxistické vědecké teorie společnosti, nýbrž i vznik podmínek pro ještě širší uplatňování vědy ve společenském životě“ (tamtéž, s. 66).¹⁰⁹⁰

Následně J. Šmajš přechází k charakteristice VTR. „Vědeckotechnická revoluce jako kvalitativně zatím nejvyšší forma přeměny vědy ve výrobní sílu společnosti je složitějším a komplexnějším jevem než revoluce průmyslová. Princip automatizace¹⁰⁹¹ ... (jímž se zahajuje etapa přibližování abiotické a biotické technologie)¹⁰⁹² je ve srovnání s mechanizací principem univerzálnějším a revolučnějším ...“ (Šmajš, 1986, s. 67). Připomínán je růst vědy ve 20. století i v rámci kapitalistických výrobních vztahů.¹⁰⁹³

¹⁰⁹⁰ „Buržoazní společnost mohla v krátké době prokázat svou převahu nad feudalismem a definitivně zvítězit proto, že vznikala jako výsledek dvou časově synchronních revolucí: společenské – buržoazní a technické – průmyslové. Zatímco revoluce společenská vytvářela buržoazní výrobní a společenské vztahy – ekonomickou základnu kapitalismu – revoluce technická formovala jeho adekvátní základnu materiálně technickou. A protože věda se mohla rozvinout a stát se výrobní silou teprve v kapitalismu, její zpředmětnění v produktivní technice současně znamená, že bylo dosaženo nejen ekonomického, nýbrž i úplného společenského vítězství buržoazie“ (Šmajš, 1986, s. 66-67).

¹⁰⁹¹ „Automatizace je ... třetím, a zdá se, že nejvyšším stupněm rozvoje produktivní mechanické techniky. Je posledním článkem, jímž se uzavírá nesmírně dlouhé období symbiózy člověka s produktivní technikou. Avšak je patrně i prvním krokem, počátkem nové etapy vývoje mnohem produktivnější beznastrojové a bezstrojové techniky. Takové techniky, která by neměla škodit přírodě a která člověku nebude určovat ani druh, ani obsah a tempo pracovních operací“ (Šmajš, 1986, s. 69).

¹⁰⁹² Srov. (Šmajš et al., 2012) (pozn. PS).

¹⁰⁹³ „Prvky dílčí automatizace, které se sporadicky objevovaly již v mechanické technologii, jsou v polovině dvacátého století signálem nového technologického převratu. Začíná přechod od mechanizace k automatizaci, který je již počátkem a součástí technologické podstaty vědeckotechnické revoluce teprve třetí historický typ technického pokroku – automatizace, připravený předchozím vývojem mechanické techniky, teoretické vědy i narůstajících požadavků výroby, umožňuje realizovat produktivní procesy na ...

„Poprvé v dějinách techniky přestává být člověk prvkem výrobních sil; „... homotechnický¹⁰⁹⁴ automat se stává plně technickým““ (tamtéž, s. 68, cit. Volkov, 1971, s. 82). VTR „je jevem vědeckým, technickým i společenským, je nerozlučně spjata se sociálním pokrokem, a proto živelný průběh počáteční etapy automatizace vyvolává v kapitalistických zemích vážné společenské problémy a potíže. Realizuje se deformované a nevede k celkovému osvobození a rozvoji člověka“ (tamtéž, s. 69).

Se závěrem, že „... samočinné technické procesy jako nejvyšší typ výměny látek společnosti s přírodou, typ charakteristický vysokou úrovní vědeckotechnického zprostředkování, kladou mimořádný nárok na společenskou dimenzi“ (Šmajš, 1986, s. 69). „Pouze společnost zbavená třídních antagonismů, společnost v širokém měřítku vědecky řízená, může uskutečňovat objektivně nutné změny ve vztahu člověka k přírodě, tj. nejen v technologii, nýbrž i ve společenských vztazích, v povaze lidské práce, v kultuře i ve způsobu života lidí; může zabezpečovat plynulý přechod od instrumentální a jednoduché strojové práce k intelektuálně náročným funkcím člověka v automatizované výrobě. Tato společnost bude s to optimálně realizovat technologické osvobozování pracujících, které se stává jak podmínkou, tak také výsledkem jejich sociálně ekonomické svobody“ (tamtéž, s. 70).¹⁰⁹⁵ J. Filipec a R. Richta dodávají: „Socialismus vzniká na bázi zespolečenštění výrobních prostředků; jeho síla spočívá od počátku v tom, že zapojuje do výroby ... plně sílu celospolečenského sjednocení pracujících“ (Filipec, Richta, 1972a, s. 37).

„Vyplývá tedy nejen z historického vývoje techniky a vědy a z podstaty vědeckotechnické revoluce, ale především z podstaty socialismu, že se síla a moc vědy poprvé v dějinách obrací k pracujícímu člověku, že se jí může konečně v širokém měřítku použít pro rozvoj lidských bytostných sil a tvořivé aktivity ... Tímto frontálním obratem k člověku, který „... je právě tak důsledkem jako podmínkou plného chodu vědeckotechnické revoluce“ ... a který člověka kultivuje v pracovní i mimopracovní oblasti, který ho vzdělává, kvalifikuje a

úrovni ovládnutí a využití přírodních sil, která už nepředpokládá přímou účast člověka v pracovním cyklu. Samočinné technické procesy jako výsledek nejtěsnějšího spojení vědy s výrobou mohou nahradit Člověka téměř v celé šíři jeho přirozených produktivních potenci: nejen jeho funkce energetické a motorické (jak to uskutečnila mechanizace), ale i část jeho funkcí kontrolně řídicích. Obrazně řečeno: jestliže se v průmyslové revoluci podařilo mechanizovat práci rukou, potom ve vědeckotechnické revoluci – máme-li na mysli znovu oblast materiální výroby – se stále více mechanizuje i práce lidského mozku“ (Šmajš, 1986, s. 68).

¹⁰⁹⁴ Srov. (Šmajš et al., 2012) (pozn. PS).

¹⁰⁹⁵ „Čím rychleji bude ... za socialismu postupovat proces automatizace směrem k její komplexní fázi, tím většího rozsahu bude nabývat technologické osvobozování dělníků, kteří budou přecházet jak do nevýrobních sfér, tak také do oblasti řízení výroby, do předvýrobní sféry a do sféry konstrukce, vývoje a výzkumu. Současně s těmito procesy bude však probíhat další demokratizace veřejného života, vědění, správy ...“ (Šmajš, 1986, s. 70).

rekvalifikuje, se věda v socialismu stává významnou sociálně progresivní silou“ (Šmajš, 1986, s. 70-71, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 180).¹⁰⁹⁶

„V období vědeckotechnické revoluce se přírodní a společenské vědy stávají mohutnými společenskými silami pokroku nejen proto, že se zpředměťují v technických a společenských procesech a vztazích, nýbrž také proto, že se zpředměťují v člověku — ve všech jeho tvořivých, organizačních a produktivních schopnostech. Kdyby tomu tak nebylo, ... kdyby se lidský rozvoj na určitém stupni neukázal zcela reálně jako nejsilnější zdroj civilizačního pokroku, zůstal by komunismus do nedohledna pouhou vidinou“ (Šmajš, 1986, s. 71, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 176-177).

Zpět k samotnému R. Richtovi. Od výše diskutované úlohy vědy za VTR odvíjí Richta potřebu proměny ekonomiky v dynamický organizmus, který má neustále obnovovat zdroj vlastního růstu. Zásadní společenskou investici mají představovat investice do lidského kapitálu, do vědy, vzdělávání a kvalifikace.¹⁰⁹⁷ Čím více lidských sil VTR uvolní z mechanické práce, tím více má být možné nasměrovat tyto zdroje do dalšího rozvoje socialistické ekonomiky. A neboť se má jednat o převážně práci tvůrčí, má se tímto zvýšit i celkové sebenaplnění lidských bytostí v duchu humanistických cílů a hodnot.

V rozhovoru (Kotek, 1967) Richta odmítá, že by jej výzkumy VTR vzdálily od původního tématu humanismu, kde zkoumal i postavení člověka v moderní civilizaci.¹⁰⁹⁸ Richta říká: *„Vtip je v tom, že každá výrobní síla má svou zvláštní společenskou a lidskou charakteristiku, vyžaduje jiné ekonomické a sociální formy, vtiskuje vývoji jiné zákonitosti a metriku a klade na život jiné nároky. Zvláštností jednoduché práce, která se stala pilířem průmyslové civilizace, je, že sama přímo nezávisí na rozvoji lidských sil a také jej ani nevyvolává. Odtud vyplynulo oddělování výrobního pokroku od lidského rozvoje a vyvolalo něco, čemu Marx říká „reálné zdání“: představu, že problémy člověka a výrobních sil jsou*

¹⁰⁹⁶ „Tato společnost může tedy automatizaci a veškerý vědeckotechnický pokrok plánovitě měnit v pokrok společenský a kulturní. Může na pořad dne položit „... otázku demokratizace sociálního života, jež je nezbytným korelátorem procesu rozvoje vědy a techniky ve společnosti“ ... To jsou také nejvýznamnější důvody, proč je vědeckotechnická revoluce plně realizovatelná jen z pozic třídy, jejímž programem je zrušení třídní struktury vůbec, proč je nástrojem, jímž jediné dělnická třída může cílevědomě formovat nové společenské poměry“ (Šmajš, 1986, s. 71, cit. Tanase, 1973, s. 220).

¹⁰⁹⁷ (Ekonomická encyklopedie 2, 1984) formuluje – ovšem pouze v rovině proklamací a stranických frází – aspekty přeměny vědy v hlavní výrobní sílu za VTR na nové úrovni a nové kvalitě. Věda má začínat výrobu věst, má růst role vědy v tvorbě výrobních záměrů, má se měnit forma spojení vědy s výrobou aj. (tamtéž, s. 602). Cit. encyklopedie přitom jméno Richty neuvádí. K reformám navrhovaným srov. (Formánek, 1997) versus k opatřením realizovaným (včetně zdokonalování plánovitěho řízení jako nezbytného předpokladu intenzivního rozvoje, s novou úlohu vědy a techniky coby jeho základem) srov. (Barvík, Komárek, 1976).

¹⁰⁹⁸ Srov. (Richta, 1963a, b).

vzájemně nezávislé, nebo že technika je lidsky neutrální. Věda, která se dnes stává základním zdrojem civilizačního pokroku, má však jako výrobní síla jiné „lidské parametry“. Každý její krok závisí bezprostředně na rozvoji lidských sil – a na druhé straně jej zároveň vyvolává a nárokuje. Čím více se civilizace opírá o vědu, tím většího významu nabývá lidská dovednost, um, schopnost, tvárnost, prostě – všestranný rozvoj člověka“ (Kotek, 1967).¹⁰⁹⁹

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) usiluje o komplexní pohled na společenské změny spojené s VTR, která přináší proměny způsobu výroby, charakteru práce, nové trendy rozvoje kvalifikační a vzdělanostní struktury, a snaží se zachytit vliv změn na společenské vztahy a životní styl, včetně volného času. Jeho význam má v kontextu VTR přinášející novou civilizaci růst, přičemž se stává cílem rozvoj člověka sám o sobě.¹¹⁰⁰

Část textu (Richta a kol., 1966) hodnotí vliv VTR na lidský život ve sférách jako životní prostředí, organizace práce, životní styl, vztah k přírodě, zdraví atd.¹¹⁰¹ Uskutečňování VTR autoři vnímají jako ústřední linii otevřeného soutěžení mezi kapitalismem a socialismem. Proto obsahuje i doporučení, jak zvýšit výkon československého hospodářství, aby dostalo historickému úkolu v této soutěži. V podmínkách VTR nelze setrvačně aplikovat růstová schémata z období industrializace. Efektivní růst má být stále méně spojen se zvyšováním počtu pracovníků a průmyslových objektů. Jako nová základní růstová relace (pro růst intenzivní) platí předstih vědy před technikou a techniky před průmyslem. Především je doporučováno opuštění extenzivního modelu růstu a investice do vzdělání, vědy a techniky. Dále zvýšení příjmové diferenciaci, uvolnění prostoru pro iniciativy socialistické inteligence a nahrazení „byrokraticko-direktivního“ systému podnikového řízení systémem pružnějším a racionálním.¹¹⁰² Na návrhy Richtova týmu ohledně změny v řízení společnosti a ekonomiky vedení strany a

¹⁰⁹⁹ Cit. dle <https://legacy.blisty.cz/art/31750.html>.

¹¹⁰⁰ Masová účast na VTR má být možná pouze v případě, že množství disponibilního času (část volného času věnovaná rozvoji člověka) dosáhne hranice cca 30 hodin týdně. Což je – podle odhadů – cca šestkrát více nežli v podmínkách Československa 60. let. Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 99-100). Srov. úvahy o společnosti volného času in (Švigová, 1967) anebo zdůrazňování, že volný čas je nezbytnou složkou vývoje jednotlivce i společnosti in (Švigová, 1982). Srov. též (Selucký, 1966).

¹¹⁰¹ Srov. pasáže *Čas k dispozici člověku, Kultura práce, Tvorba životního prostředí* či *Technika a tělesné a duševní zdraví člověka* v první a druhé kapitole třetího oddílu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), resp. subkapitoly 3. 1. 5., 3. 2. 2., 3. 2. 3., 3. 2. 7. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

¹¹⁰² V tomto studii do jisté míry navazovala na paralelní práci mezioborových týmů pro ekonomickou reformu (O. Šik) a studium sociální struktury (P. Machonin). Navrhovaná opatření se však zcela nepřekrývala. Richtův tým navrhoval méně radikální změny v sociální struktuře – srov. (Hoppe, 2015).

státu však nebralo přílišný zřetel. Někdy spíše Richtovým slovníkem¹¹⁰³ (a vědeckou autoritou Richty) naopak přikrývalo stávající direktivně-administrativní metody řízení.

(Bollinger, 2005) – u příležitosti výročí koncipování studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966)¹¹⁰⁴ – oceňuje důraz na člověka, intelektuální zázemí tvůrčího Richtova týmu v reformistickém ovzduší 60. let 20. století, orientaci na kritiku státního socialismu stalinského typu a neopomíjí ani antikapitalistická vyústění této „revoluční“ studie, která má zůstatvat inspirativní i pro podmínky 21. století. Zmíněná revoluční dimenze je vztahována především k revolučním proměnám výrobních sil.

Při rekapitulaci silných stránek *Richtovy zprávy* (Richta, 1971b) je vyzdvihováno, že Richta poprvé nastoluje otázku globální revoluce. Dle (Bollinger, 2005) Richta formuluje „dělicí čáru moderní civilizace“, ve smyslu přechodu k postindustriální společnosti. Uskutečnění revolučních proměn má být možné v obou tehdy koexistujících společenských systémech, přičemž výsledek přitom zůstává ale otevřený. Vyzdviženo je úsilí o všestranné překonání průmyslové civilizace,¹¹⁰⁵ které v optimistických představách R. Richty může uskutečnit pouze socialismus (neboť kapitalistické výrobní vztahy nemají být schopny čelit výzvám VTR, včetně nenaplnění překonání odcizení a bariér ohledně tvůrčí seberealizace člověka). Se širokými proměnami práce pomocí aplikací vědy jako bezprostřední výrobní síly či uskutečněním kulturní revoluce. Podle vizí Richty se VTR může plně rozvinout pouze v podmínkách socialismu a komunismu.

Definitivní rozloučení se s extenzivním růstem má však představovat komplikovaný vícerozměrný proces, zahrnující i radikální restrukturalizaci socialistických ekonomik a jejich mechanismů.¹¹⁰⁶ Starý direktivní systém řízení platný pro úkoly industrializace se stává překážkou VTR. Procesy VTR mají vyžadovat nové metody a postupy, flexibilnější, kreativnější a také i demokratičtější. Vše se má točit kolem člověka, kolem vyššího stupně vývoje jeho tvořivých sil, v souladu s Marxovou tezí o rozvoji člověka jako

¹¹⁰³ Srov. zdůrazňování významu VTR pro intenzivní typ rozvoje in (Barvík, Komárek, 1976), kde přitom jakákoli zmínka o R. Richtovi ovšem chybí. „Přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu a nástup novodobého procesu vědeckotechnické revoluce – to jsou podle našeho názoru základní skutečnosti a předpoklady k postupnému, stále širšímu a následně plnému rozvinutí intenzivního rozvoje ekonomiky“ (tamtéž, s. 43).

¹¹⁰⁴ Interpretované zejména ve smyslu zkrácené podoby v němčině coby *Richtova zpráva* (Richta, 1971b).

¹¹⁰⁵ Má jít o svržení celé průmyslové civilizace zplazené kapitalismem. Nestačí pouhá změna výrobních vztahů, nestačí jenom změnit nápisy na branách továrny a personál na vedoucích postech – s odkazem na (Richta, 1971a, s. 20 aj.) in (Bollinger, 2005, s. 81). Richtovy vize se neomezují na konstitutivní roli vlastnictví a moci pro socialistické výrobní vztahy, nýbrž proměny se musí týkat „celé struktury výrobních sil, celého základu civilizace lidského života“ (Bollinger, 2005, s. 82, cit. Richta, 1971b, s. 60 – překlad PS).

¹¹⁰⁶ Což bylo později sarkasticky komentováno i jako „méně Lenina a socialismu, ale více technologií, více počítačů“ (Bollinger, 2005, s. 83, cit. Zacher, 1995, s. 101 – překlad PS).

sebeúčelu. V tomto má spočívat podstata pozitivní poslání socialismu. Včetně důrazu na vzdělání a sebevzdělání i „*kreativní seberegulaci*“ moderní socialistické společnosti.

Richtovo „*civilizační rozcestí*“ interpretuje (Bollinger, 2005) tak, že kapitalismus sice zůstává stále efektivní a přizpůsobivý, ale jako společenský řád je již vyčerpaný, a hlavně neschopný nalézat adekvátní sociální a demokratická řešení problémů. Soukromé vlastnictví předpokládá i vyloučení pracujících z ekonomického rozhodování, politická participace má za kapitalismu charakter pouze formální a participace občanská zůstává fakticky impotentní.¹¹⁰⁷ Na uvedené historické výzvy měl reagovat socialismus ...

(Bollinger, 2005) materiál (Richta, 1971b) oceňuje jako „*zapomenutou marxistickou alternativu*“, přičemž neopomíjí ani dobovou podmíněnost. V čele s přehnaným technologickým optimismem, a to ve světle i Richtou naznačených limitů růstu.¹¹⁰⁸ Zmíněn je taktéž Richtův nemalý optimismus týkající se společenského ovládnutí revoluce výrobních sil, ohledně kulturních proměn a proměn způsobu života za socialismu i Richtovo zaměření na člověka a jeho rozvoj s cílem uniknutí odcizení.

J. Knudsen dílo *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) dobově charakterizuje jako „*velkolepý pokus popsat naši současnou společenskou situaci jak v socialistických, tak v kapitalistických zemích; avšak s hlavním důrazem na československé problémy*“ (Kolektiv, 1969, s. 658). Ve studii mají být činěny pokusy naznačit některé velmi obecné směry pro rozvojovou politiku, kterou badatelský tým považuje nutnou v souvislosti s VTR. „*To, co v knize chybí, je zvláště podrobnější pojednání o společenských a politických reformách, které budou nutné, a především podrobnější pojednání o výzkumné politice*“ (dtto).¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ Srov. (Bollinger, 2005, s odkazem na Richta, 1971b, s. 236).

¹¹⁰⁸ S vazbou na Zprávy Římského klubu v čele s (Meadowsová et al., 1972). (Bollinger, 2005) připomíná, že zmíněný titul, spolu s textem (Richta, 1971b), doporučoval J. Strasser coby měřítko budoucího vývoje (Bollinger, 2005, s. 87, s odkazem na Strasser, 1975). Ke spojení těchto dvou reportů též srov. (Müller, Spangenberg, 1988).

¹¹⁰⁹ Knudsen píše: „*Podle recenzentova názoru obsahuje kniha velmi silný rozpor. Na jedné straně výzkumný tým vždy znovu žádá, aby vědeckotechnické porozumění bylo zahrnuto do společenského života pro blaho obyvatelstva. Na druhé straně buduje celý tento rozvoj na ideologii, na socialistické ideologii, která je ovšem – ať ji posuzujeme jakkoli – souborem hypotéz o společnosti a lidském životě, který musí být neustále prověřován v měnícím se světě reality. Ovšem, zatímco v oblasti vědy a technologie je třeba vlastní hypotézy neustále prověřovat, je situace bezpochyby obtížnější, jedná-li se o prověřování a přizpůsobování společenských ideologií. Zde je pak možno mluvit o setrvačnosti historického vývoje, přes relativně velkou otevřenost československého výzkumného týmu v analýze i hodnocení*“ (Kolektiv, 1969, s. 658). S vyústěním technokratickým: „*V pojetí recenzenta bude vědeckotechnická revoluce z dlouhodobého a znamenat zrušení ideologií v jejich současné rigorózní formě. Za takových velkých společenských změn a s takovými mocnými společenskými silami které jsou nyní uvedeny do pohybu v důsledku vědy a technologie, téměř neexistuje ideologie, která může přetrvat, ať již je kapitalistická nebo socialistická. Doba vyžaduje především pragmatismus. Čím méně ideologie máme, tím lepší může být společenský proces přizpůsobování*“ (dtto).

Knudsen klade řečnickou otázku, jak má vypadat ona cesta utvářená výzvami VTR, po které se má civilizace na křižovatce vývoje ubírat. Za jednu z hlavních tezí díla *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je označeno následující: „... nový stupeň v historickém vývoji patří socialistickému systému v tom smyslu, že oproti kapitalismu je schopen rozvíjet vědu a techniku pro blaho lidstva a současně měnit prostředí jednotlivého člověka. Toto blaho by působilo jak z hlediska produktivního života, tak z hlediska kulturního života, takže by bylo možné vyhnout se odcizení industriálního věku a jedinec by dosáhl vlivu nad svým vlastním vývojem a vývojem společnosti. V důsledku toho by dosáhl zlepšených poměrů a osobního uspokojení jako člen společnosti“ (Kolektiv, 1969, s. 654).

Kritizuje ovšem „extrémní optimismus“ Richtova kolektivu, kdy předkládané vize působí sice přitažlivě, nicméně mnohdy v duchu úsloví „*přání otcem myšlenky*“. Což se týká např. možností překonání odcizení: „*Autoři ... věří, že odcizení je v socialistické společnosti přechodným jevem. S pomocí vědy a technologie bude možné automatizovat ve velké míře produkci, takže ubíjející práce, při níž dělník ztrácí svou sebeúctu, bude vymýcena, právě tak, jako mohou být sníženy pracovní hodiny, takže dělníci se mohou více školit a účastnit se řízení výroby a organizace společenského života kulturními a politickými aktivitami. To všechno zní velmi dobře, spokojíme-li se s formulováním toho, co bychom si přáli, v obecných pojmech*“ (Kolektiv, 1969, s. 656). S čímž souvisí taktéž „*extrémní optimismus*“ v oblasti školení a osvěty, resp. možností rozvoje člověka.

Vnímání a hodnocení *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), obdobně jako aktivit samotného Richty, zůstávají rozdílné. Včetně interpretací jednostranně vyzdvihujících procesy Pražského jara¹¹¹⁰ na straně jedné a na straně druhé pouze striktně odsuzující naprosto vše v době normalizace.¹¹¹¹ Z „*osmašedesátnických*“ řad (a jejich nekriticky oslavných interpretací) zaznívá i vyzdvihování Richtova týmu nejen za zkoumání např. proměn povahy práce v souvislosti s rozvojem technologií (např. v podobě náhrady práce fyzické prací duševní), nýbrž především za důraz na širší emancipační úvahy o reformě celé společnosti. Např. I. Luluha píše, že závěry kolektivu R. Richty výrazně ovlivnily reformátory KSČ v roce 1968 a „*boli východiskom obrodného procesu, ktorý sa nie celkom presne charakterizuje ako „Pražská jar“, pretože to bola česká a slovenská jar, v ktorej*

¹¹¹⁰ K odkazu Pražského jara pro levice srov. polemiku (Heller, 2018) vs. (Hauser, 2018).

¹¹¹¹ Srov. (Klacek, Kupka, 2018a, b).

dominovala osobnost A. Dubčeka ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 16).¹¹¹² Tzv. obrodný proces měl přitom však směřovat k čemu? K rozvoji socialismu anebo k jeho likvidaci?¹¹¹³

Mnohé z impulzů Richtova mezioborového badatelského týmu, který měl přinášet radikální promyšlení budoucnosti v duchu začínající kybernetizace a automatizace,¹¹¹⁴ měly být po roce 1968 odsunuty či se ve ztupené podobě měly přizpůsobit normalizaci. V tomto pohledu měly být původní ideje socialistické VTR zcela pohřbeny pod „*normalizační doktrínou*“.¹¹¹⁵ A celý koncept VTR měl být v 70. letech 20. století kriticky přehodnocen, a to (minimálně zčásti) i samotným R. Richtou.¹¹¹⁶ L. Hohoš píše, že v prvních verzích studií byly překročeny „*ideologické limity ortodoxního marxismu*“, kdy hlavním problémem mělo být postavení dělnické třídy, o které se opírala doktrína o vedoucí úloze strany.¹¹¹⁷

(Neužil, 2007 aj.) z tzv. antistalinistických pozic tvrdí, že po „*překonání politické krize roku 1968 ... bylo možné navázat na pozitivní momenty myšlenkového obsahu původní filosofické koncepce „Civilizace na rozcestí“*“ (Neužil, 2007). Neužil má – v kontextu kritiky třídy řídicího aparátu, resp. volání po samosprávě – na mysli rady pracujících, které „*se mohly stát formami samosprávného vlastnického jednání, výrobně vztahovým spojovacím článkem mezi vědeckotechnickou revolucí a socialismem*“ (dtto).¹¹¹⁸ „*Normalizační vedení KSČ ..., jež představovalo tak zvané „konzervativní křídlo“ vlastnické a mocenské nomenklatury, ovšem této možnosti nevyužilo*¹¹¹⁹ ... Richta sám se v období „normalizace“

¹¹¹² Srov. (Skilling Gordon, 1976), (Wessel Schulze, 2018), resp. (Mervart, 2013) či (Pecka, 2011).

¹¹¹³ Otázka má fundamentální konsekvence i pro rozpad tzv. reálného socialismu. Na straně jedné víra, že též jde o důsledek opuštění ideálů roku 1968 (nejen v u nás). Proti tomu ale na straně druhé přesvědčení, že na vině je nedostatečné vypořádání se marxismu a levice s liberálními osmašedesátníckými revizemi.

¹¹¹⁴ In (Doležalová, 2018a) figuruje tvrzení, že až M. Toms překonal tradiční marxisticko-leninský postoj k vědeckotechnickému pokroku jako exogennímu faktoru hospodářského růstu, kdy se vědecký pokrok měl přizpůsobovat potřebám socialistické ekonomiky. Toms naopak měl odstraňování rozdílů mezi výrobní a nevýrobní sférou, růst vzdělanosti, kvalifikace i rozvoj informatizace a kybernetizace apod. považovat za fenomény, které činí z vědy vnitřní faktor růstu a pokoušel se vyvinout metodu měření efektů na ekonomický rozvoj. Srov. (Mach, Toms, 1986), (Toms, 1981), (Toms, Hájek, 1966).

¹¹¹⁵ Za normalizace měl být politickým rozhodnutím původní koncept VTR opuštěn a z reformu sešlo. Tyto měly v sovětské interpretaci představovat „*československý virus*“, který bylo třeba zneškodnit. Srov. (Dinuš, 2023).

¹¹¹⁶ Sebekritický Richtův postoj má být patrný např. in (Filipec, Richta, 1972a). Srov. (Richta, 1971a, s. 24-25) anebo studii (Kolektiv, 1973), představené paragrafem II. V. Srov. též (Mlynář, 1975).

¹¹¹⁷ Srov. (Dinuš et al., 2019, s. 62-63).

¹¹¹⁸ Srov. (Heller et al., 2007). S čímž koresponduje interpretace, že: „*Lidská civilizace nebyla v polovině šedesátých let dvacátého století na rozcestí. Na rozcestí se nalézal systém reálného socialismu a dnes je známo, jakou vývojovou cestou se posléze dal. Dodnes pocítujeme důsledky zhroucení vlastnické a mocenské struktury reálného socialismu, neboť nedokázal zformovat ani jedinou relativně stejnorodou sociálně ekonomickou skupinu, jež by jej byla schopna pozitivně překonat a být nositelkou společenského pokroku*“ (Neužil, 2007).

¹¹¹⁹ „... čímž zpečetilo osud socialismu v Československu, Je tragické i groteskní zároveň, že reálný socialismus dovedli v naší zemi ke krachu nikoli „*pravcoví oportunisté*“ a „*revizionisté*“ z roku 1968, nýbrž právě „*věrní marxisté-leninovci*“, kteří se v dubnu roku 1969 ujali kormidla mocenského řízení státu“ (Neužil, 2007).

stal jedním z ideologů tohoto „konzervativního křídla“ třídy řídicího aparátu a další vydání „Civilizace na rozcestí“ v sedmdesátých letech, na němž se Richta podílel spolu se sovětskými autory, již plně odpovídalo duchu obrozené stalinské ortodoxie“ (Neužil, 2007).

Výše citovanou pochvalu Richty od J. Smíška doplňuje kritika: „Naproti tomu, relativně malou úlohu ve východisku celé teorie – v její poslední autorské variantě – hraje kultura: vyjevuje se až v jejím procesu, více jako konstrukční prvek než východisko, převážně ve svém výchovném působení. Umění je prakticky svou funkcí omezeno zcela jen sem jako revoluční patos, kultura práce nebo naléhavost krásy – právo abstrakce se právě vzhledem k němu vyjevuje naplno. Richta vidí, že „krása a cit (se stává) stejně nepostradatelným jako rozum a účelnost“, ale ve vztahu k vědeckotechnické revoluci je chápe jako produkt procesu a až odvozený zdroj dalšího pohybu: „v přechodném období, poznamenaném odbornou specializací v práci (soustředění na technické úsilí), je nutno počítat s jistou hrozbou jednostrannosti, kulturní nečitelnosti, které ovšem nelze čelit zdržováním vývoje techniky, nýbrž jedině kompenzací této jednostrannosti silným, vnitřně působícím a spíše neklid a spoluúčast než uspokojení budícím uměním“ (Smíšek, 1969).¹¹²⁰

Richtovu interpretaci Smíšek porovnává se zkoumáním kultury např. R. Gembaly.¹¹²¹ Formuluje „otevřený rozpor racionálního a emocionálního“, který má být „vlastní člověku právě vzhledem k pojmu a trvání civilizace ...¹¹²² Tajemství v minulosti tak obtížné formulovatelnosti širšího obsahu kulturní revoluce, spočívá právě v obtížnosti tohoto celého procesu ...¹¹²³ V pojmu vědeckotechnické revoluce je potlačena až do druhého řádu

¹¹²⁰ Kapitola III. Polidštěná opice, paragraf Kultura a civilizace – cit. dle http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/jsm_poc.htm. Smíšek přitom cituje z pasáže 3. 2. 5. Naléhavost krásy (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969), přesněji zřejmě dle předchozích vydání.

¹¹²¹ Srov. (Gembala, 1965).

¹¹²² „Civilizace se nám tak jeví ve dvou rovinách: jako proces, který započal zakládáním městských kulturních celků a směřuje k vytvoření nových životních podmínek člověka v „jednom velkém světovém městě“, v jedné, vnitřně pevně spjaté „lidské přírodě“, v lidské společnosti. A druhá její rovina je zvrtná, je to převrácená podoba původně výchozí lidské kultury, která se odcizila člověku proto, že „místo všech fyzických i duchovních smyslů nastoupilo ... jednoduché odcizení všech těchto smyslů, smysl mít. Až k této absolutní chudobě musela poklesnout lidská bytost, aby ze sebe vydala své vnitřní bohatství“ (Marx). V této rovině tedy chápeme civilizaci jako odcizenou kulturu, jejíž proces odcizení už prošel, a kterou je třeba na nové dějinné rovině a novými lidskými silami a vlastnostmi radikálně znegovat. Ve vztahu k první rovině její existence to znamená sérii revolučních aktů proměnit i takto pojatou a vyvíjející se civilizaci v lidskou kulturu, protože „lidská příroda“ bude a je člověku přijatelná jen jako obecný stav lidské kultury“ (Smíšek, 1969, cit. dle http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/jsm_poc.htm).

¹¹²³ V poznámce J. Smíšek nikoli zcela přesně cituje R. Richtu, s odkazem na (Richta, 1963a). Citovaná slova pocházejí přitom z druhé brožury – (Richta, 1963b) a v autentické podobě znějí následovně: „Jestliže se ve vědeckotechnické revoluci ukrývá budoucí norma základní lidské činnosti práce, pak lze vytušit, že se dosavadní kulturní revoluce ... socialismu převrátí nakonec v novou všeobecnou a stálou normu osobního života. Ostatně oba tyto procesy bezpodmínečně splývají, jakmile dostoupí určitého stupně zralosti Tvůrčí činnost člověka – to je jediná půda lidského života, v níž se scházejí a mohou splynout civilizace a kultura.

poznávací a přetvářející funkce umění, což vyhovuje sice všeobecné dobové představě o jeho úloze a funkci, ale což současně narušuje celistvost a ochuzuje dopředu progresivitu díla, které se teprve dostává do své projektové podoby. Jako v každém projektu, tak i v tomto je obsažen cíl. Cíl předpokládá cílevědomou činnost“ (Smíšek, 1969).¹¹²⁴

Ohledně protikladu civilizace a kultury připomeňme, že např. in (Richta, 1963a) stojí: „Existuje vůbec jediná možnost, jak překonat tisíciletý protiklad civilizace a kultury a zvládnout hrozbu rostoucí moci techniky proto stále stejnému člověku – pracovní síle – totiž prosadit společenský rozvoj člověka, předstihující rozvoj techniky“ (tamtéž, s. 70).¹¹²⁵

Mezi kritickými výhradami ke studii *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966), které jsou níže diskutovány – včetně snílkovského optimismu (i ohledně sebeutváření člověka v duchu naivního humanismu) a faktického nenaplnění Richtových vizí¹¹²⁶ – figuruje taktéž konstatování o „akademickosti“ výzkumů VTR jeho multioborového týmu.

Např. (Klacek, Kupka, 2018b) při rekapitulaci tzv. „renesance“ české ekonomie v 60. letech 20. století R. Richtu a *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) pouze telegraficky zmiňují v souvislosti s hledáním strategií hospodářského růstu a souvisejícími diskuzemi o plánování. Píší: „Tak trochu mimo tuto diskusi se rozvíjel i akademický směr pod vedením akademika Radovana Richty, jehož mezioborový tým pojal velkoryse jako výzvu nastupující vědeckotechnickou revoluci ...“ (tamtéž, s. 123). In (Klacek, Kupka, 2018a) Richtovo jméno ani studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) nefigurují vůbec. I proto, že R. Richta významně překračuje neoklasickou interpretaci ekonomie, včetně tzv. „rudé neoklasiky“ populární v liberálních 60. letech.¹¹²⁷

Není pochyb, že v budoucnu se život vůbec přestane rozpadat na dobu, odevzdávanou civilizací a zcela ztracenou pro kulturu a naopak ...“ (Richta, 1963b, s. 49, resp. Richta, 1999, s. 133) (pozn. PS).

¹¹²⁴ Kapitola III. Polidštěná opice, paragraf Kultura a civilizace – cit. dle http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/jsm_poc.htm.

¹¹²⁵ Resp. (Richta, 1999, s. 73).

¹¹²⁶ In (Kolář, 2016) je coby Richtův pomyslný protihráč představován F. Graus. V odpovědi na kritiku (Havelka, 2018) P. Kolář píše: „Rozhodující pro Grausův význam coby pomyslného Richtova protihráče je, že reprezentoval evropské paradigma, které se v šedesátých letech začalo formovat a které v následujících desetiletích postupně dosáhlo hegemonie. Jde o rozsáhlou tektonickou změnu, kterou německý historik Dan Diner nazývá paradigmatickým obratem od společnosti k paměti, v němž se rozpadl ucelený příběh pokroku a na jeho místo nastupuje polyfonie vyprávěných minulostí. Na počátku tohoto obratu je holokaust, respektive nemožnost scelit jeho událost ve smysluplný příběh (tedy problematika, kterou Graus právě ve svých statích z roku 1968 otevírá). Z dlouhodobého hlediska se prosadila tato dějinná skepse, zatímco po Richtově vědeckotechnické revoluci a jejím emancipačním náboji dnes s odpuštěním neštekne ani pes. Zároveň právě dlouhodobá perspektiva načrtává dějinnou tendenci, v níž Richtovi připadá úloha relevantní slepé uličky, nezbytné pro lepší porozumění tomu, jak se věci skutečně sebehly“ (Kolář, 2018a, s. 535). Srov. (Diner, 2010). František Graus (1921 – 1989) byl česko-německý historik, který emigroval po roce 1968.

¹¹²⁷ K akademickosti teoretických výzkumů R. Richty a jeho badatelských týmů srov. též (Farkaš, 1995 aj.).

R. Richta a jeho kolegové věřili v prakticky neomezené možnosti vědeckého poznání, včetně místy až nesoudně nekritické fascinace vědou, technikou a možnostmi nových technologií. T. Vaško rekapituluje: „*Civilizace na rozcestí*“ obsahovala důležitý závěr, že pro další pozitivní vývoj – výkonnější výrobní procesy a spravedlivější rozdělování vytvořeného bohatství – nejvýznamnějším arzenálem, který je lidstvu k dispozici, jsou věda a technika. Pro mnohé mělo toto poselství jisté rysy osvícenectví“ (Vaško, 2006).

In (Kolektiv, 1973) je obsažena kritika západních technokratických koncepcí a scientismu, které mají být „*prodchnuté duchem slepé fetišizace vědy a techniky*“ (Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 371), což má být důsledek aplikace metafyzické metody na VTR. Leč i v Richtových studiích lze minimálně náznaky zmíněné fetišizace nalézat.

Každý vynález, každá změna techniky a technologií totiž nemusí být skutečným pokrokem. Nahlédneme-li optikou ekonomie (úspory) času na technologie 4.0 či 5.0 – v čele s digitálními – lze konstatovat, že mnohé z nich úspory času ani individuální či společenské práce nepřinášejí, ba právě naopak. „*V současné éře přestaly technické vynálezy především usnadňovat život lidí a staly se převážně mocenským nástrojem*“ (Robejšek, 2023, s. 9). Stávající elity neschopné zajistit prosperující ekonomiku a fungující demokracii chtějí všechno řešit digitalizací celé společnosti. Ve jménu údajného pokroku dělají z lidí nevolníky, uvězněné ve svých mobilech a datových schránkách.¹¹²⁸

Teoretikové socialistické VTR nahlíželi technologický pokrok především ve smyslu příležitosti osvobodit člověka od faktorů, které jej omezují a brání jeho rozvoji. Agresivní – „*penězi zfetovaná*“ (Robejšek, 2023, s. 9) – technika a technologie však zdegenerovala do mocenského nástroje vykořisťování, utlačování, ovládnutí a manipulace.¹¹²⁹ Nové technologie lidem život neulehčují ani nehumanizují, ani člověka neosvobozují, nýbrž

¹¹²⁸ Za příklad pokroku – i předobraz budoucího digisvěta – bývá propagandisticky vydáván „*digitální zážrak*“ E-Estonska. Se vším digitálním (včetně voleb, podpisu, účetnictví, bankovníctví, zdravotních údajů etc.) a extrémně transparentním ohledně státu, údajně bez čekání, bez korupce. Těžit z toho má údajně většina populace. Opravdu je však pokrokem, že např. při zdravotních obtížích se již nechodí k lékaři, nýbrž se využívá aplikace v mobilu (s autodiagnózami ve spolupráci s AI či pomocí chatování na sociálních sítích)? Přitom se nedodává, že Estonsko se dlouhodobě potácí ve vážných problémech a fakticky se vyliďňuje. Digitalizaci navzdory, s ní anebo právě i díky ní? Chorobná závislost na technologiích (včetně robotků vozících jídla atp. po Tallinu) a on-line světě má překrýt zoufalství této etnicky rozdělené nešťastné země. Při povinném zavádění výstřelků digitalizace, pod pláštěm modernizace státní správy, obvykle dochází k rozmachu šikany a šmírování. Ze strany státu i nekontrolovaných neziskovek apod. Působí i tzv. „*železný zákon byrokracie*“ – kdy každý pokus o efektivnější práci úřadů, včetně digitalizace, vede v konečném důsledku k jejich zbytnění. Díky AI státní správa početně naroste a spolu s tím i její moc.

¹¹²⁹ Podle P. Robejška jsou na vině „*především chamtiví investoři a úplatní politici, kteří je nezabrdí ...*“ (Robejšek, 2023, s. 9). I oni jsou však produktem zdegenerovaného (post)kapitalismu v systémové krizi v zajetí hypertrofovaného (hyper)liberalismu, chovajícího se dle přísloví: „*Chcípající kobyly nejvíce kope*“.

jeho život komplikují, otravují a ještě více odlidšťují a odcizují. Nevedou k rozvoji lidských sil ani člověka samotného, k jeho kultivaci ani seberealizaci (kdy např. mobilní přístroje slouží jako prostředek k tomu, aby lidé nemuseli myslet). Činí postmoderního člověka stále drastičtěji vykořeněnějším, nebezpečněji závislejším, zranitelnějším, lépe ovladatelným i manipulovatelným a snáze vykořisťovatelným po všech stránkách,¹¹³⁰ nejen finanční.¹¹³¹ Barnumská propaganda čím dál hlubší ponoření do digitálního světa prezentuje jako hodnotu, resp. cíl sám o sobě. Očividné nevýhody a vážná rizika digitální společnosti orwellovsky prezentuje coby ulehčení a zjednodušení života, na kterém mají údajně všichni pouze a jen vydělat. Ve skutečnosti profituje byznys¹¹³² (a špehovatelský, fízlovací stát, s parazity přisátými na jeho penězovody), přičemž normální člověk ztrácí kontrolu nejen nad chodem země, nýbrž postupně i nad vlastním životem. Čím dál zřetelněji chybí alternativní, a to především neliberální, koncepce digitalizace.

Robejšek připomíná, že k degeneraci techniky a technologií, k jejich mocenskému zneužití přispívá „konzumismem opojený dav. To jsou miliony těch, pro které „mít něco nového“ nahrazuje to jediné podstatné „být sám sebou““ (Robejšek, 2023, s. 9).¹¹³³ Varuje před technofeudalismem¹¹³⁴ – „... tzv. čtvrtá průmyslová revoluce je jenom snahou o návrat k jakési odrůdě feudalismu. V ní jsme se od sloganu „naš zákazník, náš pán“ dostali k variaci „naš zákazník, naše surovina““ (dtto). O tzv. 4IR¹¹³⁵ Robejšek píše: „Takzvaná IV. průmyslová revoluce je reakcionářský puč, který chce vyspělé země zavléci do stavu před Francouzskou revolucí. Svět má být kvůli profitu a moci menšiny zamořen internetem, zalit do plastiku a většina lidí znovu přikována na jedno místo“ (dtto). „Předzvěstí této

¹¹³⁰ „Superbohatí vlastní vynálezy, ale uskutečňují a především zacíleně hledají jenom takové inovace, které umožňují vytěžování lidí“ (Robejšek, 2023, s. 9). Inovace, pro něž platí „naš zákazník, naše surovina“ (dtto).

¹¹³¹ „Pro svou cestu k profitu si korporace našly zkratku pro vykořisťování podle pravidla „naš zákazník, náš zdroj“. Podle něj se chová každý, kdo si na internetu sám hledá hotely, vyplňuje letenky nebo používá online banking. Vždy je neplacený zaměstnanec těch, kteří mu vlastně prodávají své služby“ (Robejšek, 2023, s. 9).

¹¹³² „Technika má svou odvrácenou tvář. Historie vynálezů nás učí, že vždy patří bohatým, kteří je nasazují, aby na tom vydělali“ (Robejšek, 2023, s. 9).

¹¹³³ Což je ilustrováno elektromobilitou, kterou „světová podnikatelská a politická superelita používá ... jako nástroj k demontáži demokracie a tržní ekonomiky ...“ (Robejšek, 2023, s. 9). P. Robejšek se táže: „Je mi nepochopitelné, proč se do svého auta zamilovaní čeští muži nebrání elektrifikaci automobilismu?“ (dtto).

¹¹³⁴ K technofeudalismu srov. (Varufakis, 2021). Text startují slova: „Vše nasvědčuje tomu, že kapitalismus neskončí revolučním třeskem, ale evolučním skomíráním. Stejně tak jako sám postupně a skrytě vytlačoval feudalismus, až byla jednoho dne většina lidských vztahů založená na trhu a feudalismus byl smeten, je dnes opět kapitalismus svrháván novým ekonomickým režimem – technofeudalismem. Je to troufalé tvrzení, které navazuje na mnohé předpovědi o zániku kapitalismu ze strany levice. Tentokrát to ale může být pravda“ (tamtéž, cit. dle <https://a2larm.cz/2021/07/kapitalismus-mozna-skutecne-umira-nahradi-technofeudalismus/>). Zakořeněn je takto: „Kapitalismus skomírá a brzy může následovat velký třesk. Pokud ti, kdo jsou vystavení technofeudálnímu vykořisťování a paralyzujícím nerovnostem, najdou kolektivní hlas, bude jistě pořádně silný“ (dtto). Kolektivní hlas chybí, tudíž refeudalizace kapitalismu pokračuje a sílí ...

¹¹³⁵ K humbuku 4.0 srov. (Džbánková et al., 2021), (Sirůček, 2017e, 2018a, d, 2020a, d, 2022a aj.).

kontrarevoluce megalomanských boháčů byly medicínsky zbytečné a ekonomicky škodlivé lockdowny. Jejich trvalou verzí se mají stát „Smart Cities“, kde mají být masy lidí ustájeny a pěstovány podle těchto pravidel: Nic nevlastníš a vše, co potřebuješ, ti dá vrchnost. Tvé krmelce budou maximálně 15 minut od přiděleného kotce, ve kterém žiješ. Automobil si možná smíš občas půjčit, ale cestování dál ti je zauhlíkováno. Říká se tomu sice „Smart City“, ale ti, kteří v takovém městě žijí, jsou na tom stejně jako středověcí nevolníci, kteří se bez dovolení pána nesměli hnout z místa. Jejich domácí oltářík je oboustranná obrazovka přetékající propagandou státních médií, jejich tržiště je automatická balíkovna na rohu a jejich „okno do světa“ datová schránka v mobilu. „Smart City“ je jen reklamní slogan. Mordor je realita“ (dtto).¹¹³⁶ V. Cílek predikuje nástup „kyberfeudalismu“. Běžný život je stále více deprimující, nejistý a nesvobodný, což si lidé kompenzují sociálními sítěmi a šířeji kyberprostorem, s iluzí svobody, volnosti i určité „mystické kvality“. Vývoj má v reálném životě směřovat k feudalismu, a v době volna a vnitřního života ke kybersvobodě.¹¹³⁷

Samotnému R. Richtovi přitom rozhodně nechyběla fantazie ani umělecký pohled na budoucnost vědy, techniky i na perspektivy celé společnosti.¹¹³⁸ Ovšem revolucionářem budoucnosti se vědec¹¹³⁹ nestal a ani se socialistické Československo neproměnilo v komplexně automatizovaný systém ani v jednu laboratoř společenské práce.

V závěru „modré brožury“ (Richta, 1963a) – v rámci úvah o komunistické revoluci a jejím organickém propojením s procesy VTR – opěvuje R. Richta hrdinství, „které v této etapě komunistické revoluce osvědčují tisíce průkopníků svým úsporným, každodenním, ničeho se nelekajícím pochodem do vrcholků vědy, techniky, kultury ...“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 83). Richta pateticky dodává: „... toto hrdinství nijak neustupuje statečnosti, kterou skládaly do svých životů příslušníci revolučních armád v kterékoli bitvě třídních zápasů. Naopak, navazuje na ně, je jejich pokračováním a v jistém smyslu je dokonce překonává – potud, že vyžaduje mnohem víc tichého nenápadného vítězství nad vlastní netečností, vlastními mezemi“ (dtto).

¹¹³⁶ Tohle opravdu není ETAREA pro lidi, inspirovaná *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966), zmiňovaná v úvodu kapitoly II.

¹¹³⁷ Srov. (Cílek, 2012).

¹¹³⁸ (Kučera, 2020) připomíná, že k oblíbeným autorům R. Richty náležel autor Jefremov, který se (spolu se S. Lemem) zasloužil o „relativní zrovnoprávnění“ literatury sci-fi s ostatními žánry v socialistických zemích. I. A. Jefremov (1907 – 1972) byl sovětský paleontolog a spisovatel sci-fi. Srov. (Jefremov, 1960).

¹¹³⁹ „... budoucí činnosti člověka je v dnešním světě nejbližší postavení výzkumníka, technika, vědce (a kolektivů tvůrčí práce) ...“ (Richta, 1965, s. 108).

Studii *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) lze interpretovat i jako „pokus o upravené a prohloubené ukotvení revolučního socialistického projektu. Emancipace člověka měla být posílena tím, že se neopírala již pouze o zespolečnění výrobních prostředků a svržení moci buržoazie. Novým impulsem byl rozvoj vědy, která postupně opouštěla dosavadní služebné postavení a pozvedávala se do role „autonomní síly společenského vývoje“ ... Tato proměna vědy byla důsledkem lidských tvůrčích sil, na které ale zároveň dále působila“ (Dobeš, 2018, s. 114).¹¹⁴⁰ S nutným dodatkem, že nešlo pouze o naději a víru ohledně zářivé budoucnosti, nýbrž současně také i o úkol. R. Richta s kolektivem zdůrazňoval, že pro další rozvoj socialismu je VTR objektivní nutností.¹¹⁴¹

Lze se tázat, v co se proměnilo dnešní kapitalistické Česko? Zda má tato zoufale závislá periferie, skladiště a popelnice Evropy – vykradená, permanentně vykrádaná, kolonie s absencí koncepčních řešení, bez vize i perspektiv¹¹⁴² – k laboratoři blíže nežli v časech R. Richty? (Šulc, 2023) rekapituluje: „... poměrně rychle došlo k sesunu dříve hodně suverénní československé ekonomiky do podřízené neokoloniální pozice ...“ (tamtéž, s. 19). V současnosti přitom čelíme již ohrožení samotných ekonomických základů země. „Nestabilní materiálně technickou základnu právem považujeme (možná z nostalgie, ale smysluplnější varianta se zatím nenabízí) za generátor dlouhodobě se formující celospolečenské krize, krize celé nadstavby ...“ (Šulc, 2023, s. 18). Při hledání příčin a cest ze současné krize J. Šulc jedno z klíčových východisek formuluje v podobě rehabilitace strategického řízení a soustředění se na tvůrčí potenciál člověka. I v richtovském smyslu.

Spíše v oblasti sci-fi zůstává Richtův závěr o tom, že socialismus musí ze všech lidí udělat odborníky,¹¹⁴³ přičemž silně diskutabilní zůstává i Richtova víra, že VTR povede k tomu, že téměř veškerá práce nabude tvůrčího charakteru. „... jakmile člověk přestává dělat věci, které mohou za něj dělat věci samy, otevírá se mu možnost, aby se mu pravidlem stala tvůrčí činnost, rozehrávající všechny jeho síly a prosycená vědeckými prvky,

¹¹⁴⁰ S odkazem na (Kolář, 2016, s. 149).

¹¹⁴¹ J. Dobeš píše: „Současně varovali před představou, že jejím prostřednictvím budou snadno vyřešeny všechny společenské problémy a že její pohyb kupředu bude jaksi automatický a přirozený. Bez politické obhajoby a prosazování se nemohl obejít ...“ (Dobeš, 2018, s. 114-115). V poznámce dodává: „V tomto ohledu byla vyzvednuta stará leninská zásada o prvotnosti politiky. V duchu atmosféry 60. let se ovšem dodávalo, že tato politika musí mít vědecký charakter a nesmí se omezovat na ekonomismus, nařizování nebo pouhou osvětu“ (tamtéž, s. 115).

¹¹⁴² Srov. (Formánek, 2015), (Švihlíková, 2015).

¹¹⁴³ Např. „dělníky-inženýry“ či „dělníky-vědce“ v kontextu automatizace – srov. (Richta, 1965 atp.). Srov. (Šmajš et al., 2012), kde je diskutována otázka, zda: „Mohou všichni vyhovět nárokům intelektuální práce?“ (tamtéž, s. 65). S konstatováním, že „komplexním emocionálním a intelektuálním nárokům bezprostředně neproduktivní práce už nemohou snadno vyhovět průměrné, nedostatečně kulturně zformované lidské bytostné síly ...“ (tamtéž, s. 66). Srov. též (Sirůček, 2019b).

objevováním, ražením nových cest, kultivací lidských schopností“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 123). Přičemž: „Přesun od jednoduché výkonné činnosti k tvůrčí práci (překonávající dilema prostředků a cílů), který se jeví perspektivně jako možnost vytvořená vědeckotechnickou revolucí, představuje zároveň realizaci hluboké sociální revoluce: neboť změna lidské činnosti je podmínkou skutečného rozvoje lidských sil a vztahů, bez níž by z komunistických snah nic kloudného nevzešlo. Tato skutečnost demonstruje hluboký humanitní obsah technického pokroku“ (Richta, 1966, s. 162).

Především však nedošlo k naplnění spojení revoluce vědeckotechnické a revoluce společenské. Např. in (Richta, 1966) stojí: *„Je zřejmé, že vědeckotechnická revoluce je nejen sociálním procesem, ale též sociální revolucí v tom smyslu, že tvoří organickou součást komunistické revoluce v širokém smyslu – její zákonitý stupeň a formu“ (tamtéž, s. 166).*¹¹⁴⁴ V oblasti (nejenom) Richtových zbožných přání zůstala bytostná symbióza socialismu a komunismu s VTR. Což násobně platí o predikované socialistické trajektorii společenského vývoje v podmínkách VTR např. v duchu (Richta, 1971c).

Historicky se Richtova varování ohledně nezachycení komplexních procesů VTR, resp. nepropojení VTR se socialismem (a následně komunismem) v jistém smyslu i naplnila. Otevřenou otázkou ale zůstává, zda rozklad (či přímo samolikvidace) historického reálného socialismu byly zapříčiněny pouze nezachycením trendů rozvoje výrobních sil.

V souvislosti se subjektivním faktorem stále stojí za připomínání i zamýšlení realistická slova prezidenta A. Novotného: *„... strana (KSČ) má milión členů, ale komunistů se dopočítáte na prstech obou rukou“ (Černý, 1998, s. 100).* Případně glosa prezidenta a státníka G. Husáka ohledně selhání nikoli socialismu nýbrž lidí – *„Kde boli chyby, boli chyby ľudí, a nie základných myšlienok socializmu ...“ (Plevza, 1991, s. 165).*

Ani Richtova idea, možná ovšem technologická iluze, že od automatizace povede linie k dalším epochálním převratům (včetně převratu v charakteru práce),¹¹⁴⁵ se také ještě zdaleka nenaplnila.¹¹⁴⁶ Historie v mnohém dává za pravdu varování, že technologický determinismus vede spíše k technokracii, nežli k emancipaci člověka a demokratickému

¹¹⁴⁴ Již tady s dovětkem, že VTR se plně může rozvinout pouze na půdě socialismu a komunismu. *„Základna kapitalismu, na níž se uplatňuje v počáteční (či deformované) podobě, se za určitým kritickým bodem musí ukázat příliš úzkou“ (Richta, 1966, s. 166),* jakmile VTR dosáhne většího rozsahu.

¹¹⁴⁵ Srov. (Smirnov, 1975), včetně přesvědčení, že plná automatizace je nemožná za kapitalismu.

¹¹⁴⁶ Srov. např. (Richta, 1963b) kde se tvrdí, že již v Richtových časech automatizace *„uvolňuje energii lidí převážně pro tvůrčí práci“ (Richta, 1963b, cit. dle Richta, 1999, s. 111).*

socialismu.¹¹⁴⁷ Již v 70. letech Mlynář kriticky píše, že „z hlediska lidských a společenských souvislostí se v praxi na pořad dne reálně dostaly spíše některé negativní důsledky tohoto procesu pro člověka, než důsledky anticipované Richtou“ (Mlynář, 1975, s. 30).

V obecnějším rámci – v souvislosti s řečnickou otázkou uvozující kapitolu I. – lze rekapitulovat, že impozantní moc techniky a technologií v soudobém (post)globálním kapitalismu normálním lidem normální práce křídla nedává. Spíše právě naopak. Připomeňme závěrečná slova pasáže 4. 1. 5. / *Technika a řízení. Kybernetický model* / in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969), která lze chápat i jako varování: „Soudobý člověk se nemůže oprostít od nepřehledného množství nitek, které jej váží k mohutnému civilizačnímu aparátu, který dnes nepopíratelně působí jako osudová moc, programátor lidského života. Může jej však za určitých podmínek krok za krokem obracet v základnu a programátora své osobité, lidské iniciativy, a v této rovině pak každé podlehnutí člověka znamená jeho vítězství“ (tamtéž, s. 267).

K čemuž je nutné přidat dramaticky narůstající nebezpečí zneužití vědy, techniky a technologií. S aktuálními odkazy na pandemickou diktaturu, kterou možno interpretovat i jako cvičení¹¹⁴⁸ ohledně totální kontroly a omezování svobod. Pod prapory pandemií dalších, klimatického podnebíkářství, resp. uhlíkové stopy,¹¹⁴⁹ boje s populací, likvidace hotovostních peněz etc. Varovně připomínat lze dystopické plány Velkého resetu dle (Schwab, Malleret, 2020). „*Expertí*“ na boj s počasím mají diktovat, jaké druhy energie mohou firmy a spotřebitelé využívat. „*Expertí*“ na udržitelnost mají diktovat, jaké potraviny mohou obyčejní lidé konzumovat („*elity*“ budou mít samozřejmě výjimky). „*Expertí*“ na dezinformace mají diktovat, jaké druhy zpráv a jaké názory, a které politické strany mají být zveřejňovány a propagovány. „*Expertí*“ na historii mají diktovat, které postavy a události mají být vymazány z učebnic a které pomníky zbourány. „*Expertí*“ na zdravotní péči mají diktovat, kolikrát musí každý občan dostat injekce nejnovějších vakcín, zda má být jeho pohyb pro „*jeho vlastní dobro*“ omezen a regulován atp.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁷ Srov. (Landa, 2020).

¹¹⁴⁸ Včetně povinnosti nosit roušky, k prokázání slepé poslušnosti vůči nařízením liberálního tzv. Dobra.

¹¹⁴⁹ P. Robejšek varuje před probíhající přestavbou společnosti pomocí digitálních technologií, kdy superelity usilují nejenom o standardizaci hospodářského života (např. pomocí elektromobility), ale i o sjednocení životních podmínek, myšlení a jednání všech lidí, ve všech situacích. „*Jako morální zástěrka slouží axiom ohrožení klimatu a státem měřená, to znamená podle jeho potřeb určovaná „uhlíková stopa“ pro cokoli*“ (Robejšek, 2023, s. 9). Co se elitám nebude líbit či hodit, bude prostě zakázáno-zauhlíkováno.

¹¹⁵⁰ Srov. (Shurk, 2023).

Snění o scientizaci společnosti – (post)moderně prezentované např. jako globální vědecká společnost¹¹⁵¹ – zůstává tudíž minimálně silně diskutabilní. Problematická přitom je i scientizace protestních hnutí, např. současných rádoby spasitelů světa v podobě bojovníků s počasím. „*Scientizace protestu, tedy zakotvení jeho legitimacy v neotřesitelných faktech tvrdé vědy, vede k depolitizaci – na každou kritiku klimatického hnutí se pak hledí pomalu jako na kacírství –, zároveň ale klimaskeptiky ponouká ke zpochybňování relevance vědeckého základu klimatického hnutí a obě strany ke vzájemnému obviňování z účelové ideologizace vědy*“ (Metelec, 2019).¹¹⁵²

V souvislostech poselství Richtovy koncepce VTR je na místě dodat, že při fascinaci vědou, technikou a technologiemi – což platí nejenom pro R. Richtu a jeho dobu, nýbrž i pro současnost – by se nikdy nemělo zapomínat na poctivou lidskou práci. S nutným dovětkem, že samotný R. Richta člověka a lidskou práci rozhodně neopomíjel. Zopakujme Richtův závěr: „*Socialismus stojí a padá s poměrem k práci. A právě zde, za poměrem k práci, ozývají se nejsilněji a nejhlubší proměny komunistické revoluce: rodí se tu nový vnitřní vztah člověka a jeho díla ... Nakonec se ukáže, že není vůbec silnější lidské potřeby, než je potřeba tvůrčí práce*“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 54).¹¹⁵³

Jedno z poučení lze formulovat v duchu lidové moudrosti: „*Bez práce nejsou koláče*“. Hodnoty totiž nevznikají vyplňováním tabulek v žádostech o dotace, dávky a granty, sjížděním aplikací ani šlapáním po předražených cyklostezkách, jak je mnoho dnešních především mladých a mladších skálopevně přesvědčeno. Přičemž je (hyper)liberálními médii v tomto cíleně utvrzováno, v prostředí zvráceného byznysu čerpání dotací ze strany privátních zájmových skupin paraziticky přisátých na státních penězovodech. K čemuž je na místě dodat – ve světle jednoho z nejskloňovanějších buzzword dneška, totiž AI – že umělá inteligence za nás dluhy opravdu splácet nikdy nebude.

¹¹⁵¹ Srov. namátkou (Žolnay, 1996).

¹¹⁵² Cit. dle <https://www.advojka.cz/archiv/2019/10/jazyk-apokalypsy-nebo-krize>). Problematická jsou ona „*neotřesitelná fakta tvrdé vědy*“, neboť právě klimatičtí podnebíčkáři popírají nejen vědecká fakta a teorie, které se jim nehodí, ale hlavně zdravý rozum. Orwellovský rozměr tomuto dodávají liberálně-demokratičtí inkvizitoři, přivlastňující si právo rozhodovat, co je věda a co dezinformace. Pokrokářští ideologové v jistém smyslu oprašují marxisticko-leninskou, resp. stalinskou tezi o zostřování třídního boje při budování nové společnosti. Nebojují již s reakčními třídami, nýbrž s normálními lidmi, včetně legitimních protestních hnutí. (Klíma, 2023) v kontextu protestů proti chudobě či migraci píše: „*Je třeba léčit příčiny nemoci, nikoli následky. Je třeba řešit krajní progresivismus, až poté krajní antiprogresivismus*“ (tamtéž, s. 9). Radikální pokrokáři bytostně přesvědčeni o svém vyvolení k vedení svaté války proti Zlu vytvářejí „*militantní atmosféru mccartismu, zaměřenou na odhalování vnitřních nepřátel*“ (dtto).

¹¹⁵³ Příznačné jsou slova jednoho z profesionálních disidentů, který na otázku, co bylo nejhorší, upřímně odpověděl, že úplně nejhorší bylo, že nás bolševik nutil pracovat ... Což se netýkalo zdaleka jen disidentů.

Zřetelná levicovost by měla spočívat ve srozumitelné, sebevědomé i smělé vizi práce celospolečensky účelné,¹¹⁵⁴ koordinované a plánované, nepodléhající diktatuře trhů, resp. soukromovlastnickým ziskovým zájmům. Na normální lidi – na normální muže a normální ženy (nikoli transgenderová¹¹⁵⁵ monstra ani kyborgizované mutanty) – na skutečně vzdělané,¹¹⁵⁶ kreativně přemýšlivé a poctivě pracují ani supervýkonní roboti 4.0, 5.0 či 6.0 nikdy mít nebudou. Člověk není pouhý stroj, mechanický ani biochemický.

Stroje, včetně umělých mozků AI¹¹⁵⁷ mohou sice člověka a jeho myšlení v řadě úzce specializovaných aspektů nahradit, ba snad i předčit, ovšem překonání lidského mozku komplexně a člověka samotného je pouhé sci-fi. Pro někoho snad přitažlivé, pro normálního člověka ovšem šílené¹¹⁵⁸ a krajně nebezpečné i navýsost nezodpovědné. Neliberální levice se musí pokusit opět probudit nadšení z práce i nadšení z budování

¹¹⁵⁴ Se zdůrazněním, že efektivnost by neměla být redukována pouze na hospodárnost. V současné praxi bývá aplikován např. princip 3E (hospodárnost, efektivnost a účelnost) v souvislosti s vynakládáním veřejných prostředků. Teoretická vymezení zmíněných kategorií však mohou být odlišná v rovině různých vědních disciplín i přístupů. Např. rozšířený koncept efektivnosti rozlišuje komponenty: hospodárnost, účelnost, dynamičnost, produktivnost – srov. <https://radimvalencik.pise.cz/5627-vize-174-ekonomie-produktivni-spotreby-8.html>, resp. (Valeník, 1986 aj.). Srov. též (Toms, 1981, 1983).

¹¹⁵⁵ Transgenderismus je ideologií, hnutím, výnosným byznysem i nástrojem depopulace. (Rothblatt(ová), 2011) tvrdí, že z transgenderismu se vynořuje transhumanismus, coby další krok distancování se od těla. S vizemi přenesení člověka za tělesnou vzdálenost směrem k úplnému odtělesnění, kde všichni žijí v kyberprostoru. Prostřednictvím rozvoje technologií v ideálním (ne)lidském stavu nikdo nemá podléhat smrti, stárnutí ani jiným přirozeným omezením. Existovat má civilizace transkosmického dosahu skrze sebepublikace a prakticky neomezenou inteligenci – srov. (Kurzweil, 2005 aj.).

¹¹⁵⁶ V tzv. společnosti poznání (či vědění atp.) přitom pronikavě klesají nároky na vzdělání, a to nejen jako důsledek masovosti vzdělání – srov. (Liessmann, 2008, 2018). Společenské odmítání tvrdých kritérií vzdělanosti souvisí i se ztrátou schopnosti soustředit se a s vymizením disciplíny. Dle (Côté, 2000) se lidé, kteří nejsou schopni soustředění a postrádají disciplínu stávají snadnou kořistí digitálního světa, který nedisciplinovanost dále podporuje a využívá. Což ústí do stavu, že společnost, v nichž si každý může tzv. dělat co chce, bývá konformnější (a snáze ovladatelná i manipulovatelná), nežli společnost ukotvená pevnějšími tradicemi. Neboť pokud se člověk díky pevným normám, tradicím a řádu vycvičí, vyučí i ukázní, stává se tímto svobodným i originálním a tvůrčím. Ve společnosti, kde absentuje vytrénovaná pozornost a disciplína, nemůže být nikdo svobodný, a nemůže ani vědět, co vlastně chce. Nachází se tudíž ve vleku druhých, médií, zábavního průmyslu atd. Srov. též (Carr, 2017), (Spitzer, 2014, 2016).

¹¹⁵⁷ AI je pokročilá technologie, nikoli živá bytost v planetárním rozměru, jak bývá „věřícími“ fanatiky interpretována. Srov. diskuze o regulaci vývoje AI (např. v souvislosti s rozvojem chatovacího systému ChatGPT či pokročilejšího modelu GPT-4) s ohledem na rizika pro společnost a celé lidstvo, včetně např. nepředvídatelnosti AI, hrozeb autonomních zbraní, nebezpečí zneužití i hacknutelnosti, prohlubování uzavírání člověka do informačních a sociálních bublin, dopadů na práci, na sféru výroby, zdravotnictví či finančních trhů (příčemž rychlost a efektivita AI nemusí vždy být pouze výhodou, aplikace AI může vést ke snížení rozmanitosti názorů lidí nalézajících se pod jejím vlivem) etc. AI vstupuje do společenských struktur, přetváří nejenom sociálně-ekonomické vazby a celou společnost proměňuje. Srov. (Shurk, 2023).

¹¹⁵⁸ Posuny směrem k transhumanismu – za pomoci otevírání dalšího Overtonova okna – propaguje taktéž World Economic Forum. Např. text z 16. 8. 2022 navrhuje mikročipování dětí coby formu racionálního rozhodnutí, které má zvyšovat společenskou prestiž a konkurenceschopnost jedince v éře 4IR. Mikročipování má být součástí údajně nezvratného procesu moderního vývoje lidstva – srov. <https://www.weforum.org/agenda/2022/08/ethics-not-technological-limits-will-be-the-guiding-factor-for-an-augmented-age/>.

sociálně spravedlivější budoucnosti. A obnovit víru, že se vyplatí poctivě a tvrdě pracovat a být v něčem celospolečensky užitečném opravdu, ale opravdu dobrý.¹¹⁵⁹

Kapitolu II. zakončíme slovy se závěru recenze (Bareš, 1965),¹¹⁶⁰ která zároveň předznamenávají, resp. otevírají kapitolu III.: *„Radovan Richta je člověkem, který ve své svědomitosti, houževnatosti a zvědavosti u nás pravděpodobně neúplněji a nejdůkladněji prostudoval díla Marxova, Engelsova a Leninova. Na denním světle zazářilo mnoho postřehů a výroků neznámých nebo často dlouho zasunutých či opomíjených. Není to však proto, aby jimi šermoval a aby kulhal na berlích citátů po vyšlapaných stezkách. Myšlenky velkých myslitelů jsou pro něho nikoli dogmatem, nýbrž zdrojem a impulsem k samostatné vědecké práci, ke sbírání a prověřování faktického materiálu, ke kritickému překonávání zplošťujícího pojetí marxismu z období dogmatismu. Proti dogmatismu a proti revizionismu nestačí formální odsouzení, hřímání. Richta se snaží prorážet tento bludný kruh tvůrčím marxistickým zkoumáním současné skutečnosti, objevováním nových momentů revoluční dynamiky. Marxistické je i to, že – při samozřejmém uznání jednotlivých disciplín a jejich speciálních aspektů – celá oblast společenských věd je pro něho celistvým instrumentem, vstřebávajícím i hlavní výsledky přírodních věd a techniky pro jediný účel – přetvoření lidského života“* (tamtéž, s. 453).

(Vaško, 2006) s odstupem čtyř dekad od vzniku studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) připomíná její „jisté „ideologické balení“, jež bylo nutno aplikovat v době, kdy byla psána. Tato nutná procedura vyvolala protikladné odezvy, zejména z obou krajností politického spektra“ (dtto). Pokračuje: *„Dnes (po 40 letech) je relevantní otázka: kam a jak se civilizaci podařilo v tomto čase postoupit? Zdá se, že základní otázky, které publikace tehdy vyzvedla, jsou s námi i dnes a velmi svůdnou je myšlenka, pokusit se, svým způsobem, „zopakovat“ studii s využitím výhody zpětného pohledu a shromáždit a zohlednit vliv nových jevů ...“* (dtto). S úkolem: *„Jak sesbírat moudrost civilizace na rozcestí?“* (dtto).¹¹⁶¹

¹¹⁵⁹ Srov. (Sirůček, 2019b, c).

¹¹⁶⁰ Týkající se především brožur (Richta, 1963a, b).

¹¹⁶¹ „... prvním krokem by mohlo být pár slov o tom co bylo podstatou „rozcestí“ tehdy, jak je autoři chápali ... publikace předpokládala, že pro další harmonický rozvoj výrobních sil je nutno vhodně rozvinout všechny jejich součásti vyrovnaným způsobem a pozornost se soustředila na součást nejdůležitější – na výrobce, na člověka. Což bylo v souladu s Marxovou brilantní myšlenkou vyjádřenou v *Grundrisech* ...“ (Vaško, 2006). V době vzniku citovaného textu řada spoluautorů *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) ještě pracovala (např. J. Filipec). K „sesbírání moudrosti civilizace na rozcestí“ však nedošlo. Platnost si přitom zachovávají závěrečná slova T. Vaško: *„Zajímavých myšlenek je přehršle, ale na zaplnění čeká zvláště jedna mezera, a to je -- jak sesbírat moudrost z těchto myšlenek a přepracovat je do souboru snadno pochopitelných koherentních názorů, jenž by se mohl stát těžním koněm pozitivních společenských změn“* (Vaško, 2006).

kapitola III. Vizionářství

vědeckotechnického revolucionáře

R. Richty

„V procesu společenského rozvoje člověka splývá stále víc ... technická a kulturní revoluce naší doby ... Bez vědeckotechnické revoluce je zhora nemožné vítězství „v poslední bitvě“ s kapitalismem; bez ní neexistuje rozvoj člověka a nové vztahy mezi lidmi ... Tváří v tvář těmto úporným bitvám ve výrobě, technice, vědě, vzdělání, jež rozhodují lidský obsah naší epochy, objevuje se ... každý den co den stále znovu otázka: Chováme se jako revolucionáři?“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 81-83)

R. Richtu lze řadit mezi významné české marxistické vědce, kteří zaznamenali větší mezinárodní ohlas i věhlas. V genealogii tvůrčích marxistů jej vyzdvihuje (Formánek, 2012).¹¹⁶² Richta usiloval o tvůrčí rozpracování Marxova díla.¹¹⁶³ Připomenout lze např. tato slova: *„Domnění, že Marxova teorie spočívá na jednom provždy daném schématu dějinného vývoje, že tedy poskytuje univerzální klíč ke každé dějinné situaci, spočívá na hlubokém neporozumění metodě historického materialismu, proti němuž se bránili už Marx a Engels“ (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 233)¹¹⁶⁴*

„Richta významně napomohl vyrovnávat se s myšlenkovým bohatstvím marxismu, skutečně porozumět jeho totální, vnitřně konzistentní kritice. Otázky seberealizace člověka nepovažoval za epizodu z Marxova mládí, stejně jako pozdější Marxův vývoj nechápal jako ústupek organizaci, hnutí. Cenil si jeho vědeckého přístupu, metody, cesty, ale také schopnosti jít po této cestě, po cestě revoluce“ (Formánek, 1999, s. 14). Richtova hypotéza v Civilizaci na rozcestí (Richta a kol., 1966) „si svůj význam uchovává dodnes. Její

¹¹⁶² Se řazením k těm, kteří se snažili Marxe inspirativně rozvíjet, doplňovat a aktualizovat, ovšem nikoli nahrazovat či orientovat se na filozofická aj. východiska, která se s marxismem rozcházejí. (Formánek, 2012) v této souvislosti připomíná pozdější vývoj K. Kosíka, kterého – na rozdíl od R. Richty – řadí k linii, v níž je heslo *„...jít s Marxem dál za Marxe“ je ... pochopeno doslova“ (Formánek, 2012, s. 50).*

¹¹⁶³ *„... někteří chtěli oslabit význam jeho práce tím, že odkazovali na Bernalovo dílo a Richtovu poplatnost k němu. V takových případech se Richta nehájil nijak, odporovalo to jeho povaze: ale skutečnost je, že Bernal byl jedním z pramenů, s kterými pracoval, ale pokud někoho plně využil a rozvinul, byl to Marx. Pro naši generaci uhájil souvislost mezi Marxem mladým (oficiálně ani k Marxovi nepřizovaným) a Marxem starým. Marxem Kapitálu a Marxem Grundrissů, a rozvinul je“ (Smíšek, 1997, s. 27).*

¹¹⁶⁴ Jedná se o poznámku pod čarou, která v I. a II. vydání (Richta a kol., 1966, resp. 1967) přítomna není.

úspěšnost založil přístup, který sledoval nejen výsledné tvary Marxových idejí, ale i jeho cestu, jako cestu revoluční kritiky a praxe. R. Richta hluboce porozuměl Marxovu pojetí vztahu objektu a subjektu¹¹⁶⁵ ve společenské praxi a jeho pojetí sebeutváření společenského člověka“ (Formánek, 2012, s. 50).¹¹⁶⁶

Kapitola I. rekapituluje, kterak se R. Richta zasloužil o české vydání „Grundrissů“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977), přičemž sepsal i úvodní stať (Richta, 1971a). „Grundrissy“ stále inspirují námátkou úvahami o volném čase, seberealizaci člověka anebo ekonomii času atp. Anonymní autor v jedné z internetových diskuzí o socialismu a komunismu napsal: „Cožpak Marx v Grundrissech II. díl vlastně nepředpověděl vědeckotechnickou revoluci a vznik kognitariátu? (Z tohoto hlediska já nevidím takovou velikost u Radovana Richty – prostě si přečetl Grundrisse dříve než jiní a porozuměl jim ...)“.¹¹⁶⁷

V rámci nejen richtovských inspirací „Grundrissy“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977) nelze opomenout pasáže nazývané *Fragment o strojích*,¹¹⁶⁸ populární zejména při

¹¹⁶⁵ Stať (Richta, 1965) otevírají tato slova: „Kdybychom měli krátce vystihnout, co otevírá cestu marxistickému úsilí při sociologickém rozboru – a co jej zároveň principiálně odděluje od buržoazní sociologie a staví nad ni, ať už by disponovala jakýmikoliv prostředky a jakoukoli rutinou – je to ono zvláštní historické vědomí, jež dovede pohlížet historicky nejen na objektivní společenské skutečnosti, jež má před sebou, ale i na sebe sama, na své vlastní prostředky: neponechává ani subjekt v šeru abstrakce, neuplatňuje absolutní hledisko, ale užívá a mění své prostředky podle vnitřního rozvoje předmětu samého. Je to prostě ona metoda, které při zkoumání objektu tane vždy společenský subjekt na mysli jakožto předpoklad; ... která tedy uplatňuje třídní hledisko všude tam, kde sleduje akce tříd, která přistupuje ke zkoumání skupin uvnitř tříd ve struktuře socialistické společnosti, a která konečně znovu vědomě přetváří a obohacuje své metodické prostředky, jakmile ve skutečnosti dochází k rozvoji společnosti, chce-li zachytit pohyb, vyvíjející daleko kupředu až do podmínek vyzrálé komunistické společnosti s jejími kolektivy, v nichž už roztály všechny pozůstatky třídních rozdílů“ (tamtéž, s. 89) (pozn. PS).

¹¹⁶⁶ S odkazy na (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14-15), (Richta, 1971a, s. 20-22).

¹¹⁶⁷ K čemuž ještě, ovšem s otazníkem (který je zcela na místě), anonym (snad J. Heller) dodává: „... – nic k nim nepřidal?“ (cit. dle <https://denikreferendum.cz/clanek/17986-proc-ani-ja-nejem-komunistou>). Josef Heller (1947 – 2018) byl filozof, politolog, vědec a pedagog, působící např. na Institutu vzdělávání vědeckých kádrů ČSAV. Po roce 1989 se orientoval na alternativní studia hodnocení minulosti (včetně konceptu protosocialismu) a projektu samosprávného socialismu – srov. (Heller et al., 2007, 2011). Pro názorovou konfliktnost, bytostný sklon neposlouchat papaláše a vášnivé „vymýtování stalinismu“ (srov. <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/phdr-josef-heller-csc-/>) byl dlouholetým neopakovatelným „enfant terrible“ Teoreticko-analytického pracoviště (TAP ÚV KSČM), resp. CSTS – srov. (Neužil, 2018).

¹¹⁶⁸ V českém vydání „Grundrissů“ in II. svazek, *Sešit VI – Kapitola o kapitálu* figuruje nečíslovaný paragraf, jehož část je v záhlaví avizována jako: „... Fixní kapitál. Pracovní prostředek. Stroj ...“ (Marx, 1974b, s. 324). Odtud pocházejí některé často citované pasáže. Další paragraf obsahuje v záhlaví formulace: „... Stroje a živá práce (Vynálezy)“ (tamtéž, s. 333). Následující je uvozen takto: „Rozpor mezi základnou buržoazní výroby (mírou hodnoty) a jejím rozvojem samým. Stroje atd.“ (tamtéž, s. 335). Dodejme, že další hojně citované části pocházejí z dalších paragrafů, které se dotýkají volného času. Paragrafy v záhlaví obsahují i následující formulace: „... Volný čas. Vytvářet jej je hlavním určením kapitálu, Jeho protikladná forma v kapitálu ...“ (tamtéž, s. 338), resp. „Skutečná úspornost – ekonomie – = úspora pracovní doby = rozvoj produktivní síly. Zrušení protikladu mezi volným časem a pracovní dobou ...“ (tamtéž, s. 342).

západních hledáních tzv. „Marxe za Marxem“.¹¹⁶⁹ Mohou sloužit jako příklad vytrhávání náznaků a jednotlivostí z celkového kontextu, resp. stavění různých Marxů (z různých období a děl) proti sobě.¹¹⁷⁰ Včetně možných nepochopení, někdy i záměrných. Přičemž zajímavost a inspirativnost těmto pasážím, které se opravdu minimálně částečně vymykají,¹¹⁷¹ nechybí. Leč neměly by být přeceňovány v rovině teorie a hlavně praxe.¹¹⁷²

Bývají označovány za kreativní odklon od marxistické ortodoxie a předzvěst znalostní či informační apod. ekonomiky. Jako klíčová teoretická inovace je vyzdvihován koncept „všeobecného intelektu“ (či „všeobecného vědění“), který se zde objevuje. Marx si má představovat ekonomiku, v níž je hlavní rolí strojů vyrábět a hlavní rolí lidí na tyto stroje dohlížet. Rozhodující produktivní silou mají být informace. Marx má popisovat hypotetický scénář dynamiky překonání kapitalismu působením vnitřního rozporu, kdy se s rozvojem automatizovaného průmyslu stává hlavní produktivní silou „všeobecný intelekt“, ve kterém mají být informace ukládány a sdíleny. Má jít o mozek všech lidí propojený sociálními znalostmi, kdy mají všichni lidé prospěch z každého upgradu.¹¹⁷³

Coby „všeobecný intelekt“ měl Marx označovat hypotetickou sociální subjektivitu, vznikající v situaci pokročilého rozvoje fixního kapitálu, kdy se hlavní produktivní silou ve společnosti stává imateriální produkce vědění, tedy informací. „Všeobecný intelekt“ je možné chápat jako vizi „kolektivní inteligence“, resp. globální propojené kolektivní mysli.¹¹⁷⁴ V situaci takovéto informační ekonomiky přestává platit ekonomický zákon nedostatku (mezní náklady při dalším kopírování informace jsou téměř nulové),¹¹⁷⁵ a

¹¹⁶⁹ Srov. (Negri, 1991), s pojetím Marxe, který se má dostávat až „za Marxe“ právě v „Grundrissech“. Srov. též (Formánek, 2012 aj.), který upozorňuje na ošidnost doslovných interpretací hesla „s Marxem za Marxem“ vedoucím k výsledkům, který jsou již nezřídka „bez Marxe“.

¹¹⁷⁰ V případě „Grundrissů“ má např. jít o dílo z období mezi „mladým“ humanisticky hegelovským obdobím Marxe s kritikou odcizení, a „dospělým“ obdobím vědecké analýzy kapitalistického způsobu výroby – srov. (Kužel, 2014). V „Grundrissech“ se mají mísit vlivy období obou.

¹¹⁷¹ K rozporům prognóz plynoucích z *Fragmentu o strojích* srov. např. (Pitts, 2016).

¹¹⁷² (Stasi, 2019) vyzdvihuje Marxovu logiku rozvinutí kapitálu (včetně dialektických posunů od nadhodnoty k nadpráci a k volnému času). Zákony rozvíjejícího se kapitálu produkují podmínky pro zblídačování, ale současně i pro potenciální osvobození člověka. Tento potenciál – znovu diskutovaný s příchodem automatizace – se však může projevit pouze prostřednictvím politického boje. Případné změny směrem od kapitalismu rozhodně nenastanou automaticky.

¹¹⁷³ Teoretik transformace kapitalismu P. Mason interpretuje „všeobecný intelekt“ jako „mysl všech na zemi, propojená sociálním věděním, ve které každé vylepšení přináší užitek pro každého“ (Mason, 2015, s. 138 – překlad PS). Dílo (Mason, 2015) je mozaikovitým kadlubem frází o informační, digitální či síťové společnosti i digitální revoluci, která má mít potenciál přetvořit představy o práci, výrobě i hodnotě a automaticky zlikvidovat kapitalistickou tržní ekonomiku. S pevnou vírou, že postkapitalisticky uvědomělý člověk se bude více zabývat nepeněžní a veřejně prospěšnou aktivitou, a to i na úkor vlastního prospěchu.

¹¹⁷⁴ Srov. umělecké sci-fi ztvárnění CML (= Centrálního mozku lidstva) v seriálu *Návštěvníci*.

¹¹⁷⁵ Srov. (Rifkin, 2014), jenž na základě principu informační ekonomiky a „kolektivní inteligence“ vyvozuje zásadní proměny sociálních vztahů, týkající se protikladu kompetice a kooperace. Rifkinův model

tedy z každého „příspěvku“ v této zesíťované globální mysli má každý prospěch. Princip „všeobecného intelektu“ měl být tím, co podle Marxe z „Grundrissů“ překoná kapitalismus. Má jít o vědecké poznání umožňující automatizaci námezdní práce, kdy kapitalismus zároveň přitom klade námezdní práci jako jediný zdroj obživy. Zmíněné pasáže bývají chápány coby Marxův předobraz postindustriální či informační společnosti i digitální revoluce, včetně např. konsekvencí pro úvahy o překonání kapitalismu díky umělé inteligenci.¹¹⁷⁶

ekonomiky sdílení (coby paradigmatu informační společnosti) má nahradit ekonomiku založenou na profitu a kompetici. Vyústěním je úpadek kapitalismu díky vlastním úspěchům – srov. (Keynes, 1930, 2021). J. Rifkin náleží mezi čelné představitele (post)moderních variant teorií transformace kapitalismu. Srov. (Rifkin, 2000, 2011), s vizí, že nové informační a digitální technologie (včetně propojení nových zdrojů energie a prostředků komunikace) zásadně pozitivně promění životy všech a celých společností směrem k většímu sdílení a kooperaci, k omezení touhy po moci i po vlastnictví, směrem k větší empatii a zodpovědnosti. Nové technologie omezí konkurenční boj (firmy si mají více pomáhat), potřeba moci ztratí živnou půdu (lidé ani civilizace už nebudou muset soupeřit a bojovat o moc ani o zdroje), moc bude „sdílená“, kdy touhu po moci nahradí pocit užitečnosti. Trhy se mají proměnit na „nový kooperativní prostor“. Zboží a informace se sdílejí mezi jednotlivci bez řízení shora, posiluje se komunikace i empatie. Trhy se mění na „ekosystém“ a podobně se má proměnit i model uspořádání světa lidí. Nastat by měl „věk empatie“, neboť se přece člověk rodí jako sociální tvor s potřebou být přijat do společenství a tutéž potřebu naplňovat i druhým. Lidé mezi sebou budou více kooperovat a konkurence mezi nimi se omezí na soutěže inovativních nápadů a tvořivých přístupů (k čemuž má již docházet na platformách internetových sociálních sítí a komunit). Nové technologie umocní kreativitu (kdy mnohem více lidí bude pracovat v kreativních oborech), která kráčí ruku v ruce se zralým a odpovědným chováním, s vytvářením mezilidských vztahů, které nejsou založené na ovládnutí a vlastnění, nýbrž na podpoře a spolupráci. Generace vyrostlé v prostředí internetu, ve světě rychlé komunikace a kontaktu s celým světem bez bariér mají být sebevědomější, a i zodpovědnější k životnímu prostředí. Vyprázdněna bude kategorie vlastnictví, protože mnoho věcí si krátkodobě pronajmeme. Vlastnictví má fakticky nahradit přístup do databází a ke službám. Stírány budou hranice mezi reálným světem a světem internetu (s hologramy, holovizí aj.). Skončí krize globální ekonomiky napojené na ropu. Zmizí velkovýroba i velké fabriky a více lidí bude pracovat ve službách, sféře informačních a komunikačních technologiích, stavebnictví a logistice. Budování nové infrastruktury vytvoří tisíce podnikatelských příležitostí i miliony pracovních míst. Větší roli bude hrát otevřenost a kreativita, kterou má podporovat internet. Demokratizace energie přispěje k posunu společnosti od autoritářských struktur ke kolaborativním. První a druhá průmyslová revoluce měly být doprovázeny vznikem národních ekonomik, národních států a centralizovaného, geopolitického dělení světa shora dolů. Síťová komunikace povede lidi k větší odpovědnosti k planetě jako celku. Podle (Rifkin, 2011) lidstvo prošlo první průmyslovou revolucí v 19. století a druhou ve 20. století. Aktuálně predikuje třetí průmyslovou revoluci. Důraz klade na energetický systém, který vytváří povahu civilizace a ovlivňuje svět práce. Zásadní ekonomické změny údajně nastanou, když nové informační a komunikační technologie budou využívat nových energetických režimů, zejména elektřiny z obnovitelných zdrojů. Předpokladem třetí průmyslové revoluce má být vytvoření úplně nové infrastruktury, s provázanými pěti hlavními pilíři: 1. Obnovitelné zdroje energie. 2. Přeměna všech budov na mikroelektrárny. 3. Využití vodíku na akumulaci energie. 4. Inteligentní sítě pro přenos energie (digitálně řízené sdílení energie). 5. „Čistá“ doprava na elektřinu a vodík. Argumentováno bývá konceptem alternativních zdrojů a volné energie, predikována je kultura většího sdílení a kooperace (kdy informační technologií proměňují trhy na nový kooperativní prostor) a další závažné změny ekonomické i sociální. Budou stírány hranice mezi reálným světem a světem internetu, vlastnictví má nahradit přístup do databází a ke službám, vznikne nový kolaborativní prostor (podporující kreativitu), v prostředí rychlé komunikace a kontaktu s celým světem bez bariér mají být lidé sebevědomější i zodpovědnější k prostředí, má nastat „věk empatie“ atp.¹¹⁷⁶ Srov. (Jurásek et al., 2016), (Valenčík, Wawrosz, 2019), (Valenčík a kol., 2019). Srov. též (Mason, 2015), včetně inspirací Marxem ohledně proměn hodnoty informací, změn charakteru práce anebo snižující se míry ziskové (v důsledku změny organického složení kapitálu), interpretované – vedle technologických změn (inovací) – coby podnět přechodu do další dlouhé vlny kapitalistického vývoje. K teorii a praxi dlouhých vln ve světle i stínu globalizace srov. (Sirůček, 2016a, b).

Inkriminované části „*Grundrissů*“ (Marx, 1974b) interpretuje např. (Dyer-Witthford, 1999) tak, že K. H. Marx předpovídá kolaps kapitalismu způsobený zapojením strojů do procesu výroby v takovém rozsahu, až dojde k vyřazení člověka z této části produkce. Což má vést ke společenskému uspořádání, ve kterém veškeré znalosti lidstva náleží všem, a proto fungují jako nová výrobní síla. Otevřenou otázkou ovšem zůstává, zda se konec kapitalismu v dnešních podobách díky „*všeobecnému intelektu*“ opravdu blíží.¹¹⁷⁷

V rovině diskuzí přitom zůstává samotné pojetí Marxova „*všeobecného intelektu*“.¹¹⁷⁸ Podle některých čtení *Fragmentu o strojích* se má „*všeobecný intelekt*“ stát bezprostřední produktivní silou společenského poznání jako takového, bezprostřední výrobní silou, nahrazující mechanickou práci dělníků. A práce tak přestane být hlavním zdrojem hodnoty. S tím, že nástup „*všeobecného intelektu*“ lze považovat za kvalitativní změnu, neslučitelnou se zachováním kapitalistických výrobních vztahů. Oproti industriální éře má docházet ke kvalitativní proměně výrobních prostředků, která kapitalismus „*vyhodí do povětří*“ (Marx, 1974b, s. 337). „*Grundrissy*“ mají – oproti např. *Kapitálu* – podávat sugestivní a futuristický obraz stavu, kdy se kapitalismus hroutí pod kontradikcí vyvolanou pokročilou automatizací výroby a nástupem „*všeobecného intelektu*“. S vazbou taktéž na současnou vlnu automatizace, resp. nástupem technologií 4.0 či 5.0.¹¹⁷⁹ Zmíněné

¹¹⁷⁷ N. Dyer-Witthford, A. Negri aj. se domnívají, že ano. Formy komunikativní a kolektivní spolupráce mají nastolovat nové parametry soukromého vlastnictví a kapitál má být nahrazen „*všeobecným intelektem*“ jakožto dominantní formou výroby. Upozorňováno však bývá, že Marx později zmiňuje, že i přes nárůst automatizace a s tím spojeného sociálního kapitálu bude docházet též k nárůstu práce a s tím spojenému zvýšení zisků. Zániku kapitálu ani kapitalismu z uvedených důvodů nastat nemá, mimo dočasné výkyvy. Komunikační síťové technologie ještě k tomu zapříčiňují vznik nového odvětví, a tudíž nových příležitostí ke všem Marxem popsáním praktikám kapitalismu (vykořisťování, odcizení aj.), a to i v jiných částech světa díky globalizaci. N. Dyer-Witthford má později do jisté míry zmíněnou interpretaci Marxe opouštět a začít akcentovat známější Marxovu teorii o zániku kapitalismu z důvodu klesajících zisků a proletářské revoluce. K tezi o „*všeobecném intelektu*“ se má navracet v kontextu návrhů na lepší využití komunikačních sítí. Srov. (Dyer-Witthford, 1999, 2015, 2016), (Negri, 1991), resp. (Mikoláš, 2018), (Šír, 2017).

¹¹⁷⁸ (Wark, 2017) vidí *Fragment o strojích* jako „*mystifikující*“. Marx měl propadnout kouzlu kapitalistického fetišismu, který se snažil demaskovat. P. Virno „*všeobecný intelekt*“ zakotvuje „*v živé práci, tedy aktivních a tělesně determinovaných režimech produkce sémiotického obsahu ...*“ (Šír, 2017, s. 3). F. B. Berardi se „*ve vztahu k novým technologiím a rozvoji všeobecného intelektu zaměřuje na tělesnou a afektivní stránku všeobecného intelektu, který není pouze abstraktní produktivní silou vědění samotného jako andělsky „čistého intelektu“ – a situace tohoto těla se dle Berardiho nachází v krizi, mezi jejíž symptomy patří deprese, úzkostné poruchy, sebevraždy*“ (Šír, 2017, s. 2). V duchu hlavně F. B. Berardiho prezentuje (Šír, 2017) „*sémiokapitalismus*“ jako komodifikovanou produkci „*všeobecného intelektu*“. Včetně odcizení, které dle Marxe bylo situací, kdy dělník nemá kontrolu nad výrobním procesem a výsledným produktem. Nyní má znamenat, že „*tělo všeobecného intelektu nemá kontrolu nad vlastní artikulací v sémiotické sféře, která je „rekombinovaná“ ... podle autonomní logiky*“ (tamtéž, s. 3-4). Srov. (Berardi, 2009, 2015a, b), (Virno, 2004).

¹¹⁷⁹ (Šír, 2017) píše, že „*obdobím, kdy se začal viditelně projevovat scénář popsany Marxem ve Fragmentu byla šedesátá a sedmdesátá léta, období post-industriální transformace*“ (tamtéž, s. 11). Dodává, že se „*nástup všeobecného intelektu jako produktivní síly ukazuje ne jako důsledek objektivních zákonitostí historického vývoje, ale také jako výsledek aktivní touhy proletariátu a jejího odporu vůči starému disciplinárnímu uspořádání*“ (dtto). Argumentuje odmítáním práce, které popisuje italská „*škola post-*

bývá vnímáno coby „*nové paradigma*“,¹¹⁸⁰ v realističtějších verzích pak jako naplnění Marxovy vize nástupu „*všeobecného intelektu*“ v postindustriálních podmínkách, ovšem bez emancipační dopadů.¹¹⁸¹ Podrobnější, a především kritický, rozbor v poznámkách odkazovaných a zmiňovaných textů je ovšem již příliš nad rámec práce o R. Richtovi.

Upřesněme naznačené v širším kontextu podle českého vydání „*Grundrissů*“ (Marx, 1974b). Nutno zdůraznit, že Marxovým tématem „*všeobecný intelekt*“ přitom primárně není, přemýšlí tady ohledně fixního kapitálu.¹¹⁸² In *Sešit VI – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o procesu oběhu z hlediska látky) píše o pracovním prostředku začleněném do výrobního procesu, který prochází různými metamorfózami. „... *poslední z nich je stroj, spíše automatický systém strojů ...*“¹¹⁸³ *Činnost dělníka, omezená na pouhou abstrakci činnosti, je po všech stránkách určena a řízena pohybem strojů a nikoli naopak ...*¹¹⁸⁴ *Věda, která nutí neživé články strojů k tomu, aby díky konstrukci těchto strojů působily účelně jako automat, neexistuje ve vědomí dělníka ..., nýbrž působí na něj prostřednictvím stroje jako cizí moc, jako moc stroje samého*¹¹⁸⁵ ...“ (tamtéž, s. 326-327).¹¹⁸⁶

operaismo“ (F. B. Berardi, A. Negri, P. Virno aj., kteří na problematiku usilují nahlížet prizmatem proletariátu – „*dělnictví*“, se zohledněním tlaku proletariátu na kapitál, resp. s premisou primátu živé práce oproti reaktivní apropriaci „*parazitickým*“ kapitálem) a snahami sociálních hnutí o konstrukci nové subjektivity. Se závěry, že byl „*program všeobecného intelektu implicitně přítomný v sociálním hnutí šedesátých a sedmdesátých let ...*“ (dtto), „*explicitně můžeme tuto analogii najít u kyberkultury, sociálního hnutí devadesátých let ...*“ (tamtéž, s. 11-12). Srov. (Berardi, 2015a). Srov. též (Pitts, 2016).

¹¹⁸⁰ Srov. např. (Rifkin, 2014).

¹¹⁸¹ Srov. (Berardi, 2015a), (Virno, 2004). Pokud se kapitál „*chce udržet jako systém výrobních vztahů, je nucený expandovat do sfér, které byly dříve považované za doménu volného času, tedy do celku kolektivní subjektivity sociálního tkaniva. Je nucený subsumovat všeobecný intelekt samotný a reorganizovat jej ke svému obrazu*“ (Šír, 2017, s. 2). „*V tomto ohledu ... dochází ke stírání hranic mezi prací a volným časem a práce se rozlévá do celku společenského terénu. Italská teoretická škola post-operaismo nazývá tento proces vznikem „sociální továrny“ ...*“ (dtto).

¹¹⁸² Čehož si všímá (Spence, 2016). S tím, že Marxův důraz na fixní kapitál má přitom být nepřiměřeně úzký a „*produktivistický*“, což má vést ke stejné úzkému zacházení s kategoriemi práce i hodnoty.

¹¹⁸³ „... *(systém strojů; automatický systém strojů je jen nejdokonalejší, nejadekvátnější forma strojů, a teprve ona je přeměňuje v systém) poháněný automatem, hnací silou, která se sama uvádí do pohybu; tento automat sestává z četných mechanických a intelektuálních orgánů, takže sami dělníci jsou určeni jen jako jeho uvědomělé články*“ (Marx, 1974b, s. 326). O systému strojů, výrobě strojů stroji atp. Marx píše v první části rozsáhlé kapitoly 13. *Stroje a velký průmysl in Kapitál I.* (Marx, Engels, 1986). Srov. (Wendlingová, 2020).

¹¹⁸⁴ S redakční poznámkou ohledně srovnání s (Marx, 1971, s. 57-59, 258-260, 331) a (Marx, 1974b, s. 65-68, 76-77, 83-86, 97, 101-102, 108-110, 130, 248).

¹¹⁸⁵ S redakčním odkazem na (Marx, 1974b, s. 146). Jde o Marxovu poznámku in *Sešit V – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o oběhu a rentabilitě): „*Čím více je výroba založena na pouhé ruční práci, na vynakládání síly svalů atd., zkrátka na fyzické námaze a práci jednotlivců, tím více spočívá růst produktivní síly v jejich masové spolupráci. U polouměleckého řemesla se objevuje protiklad: ozvláštňování a individualizace, dovednost jednotlivé, ale nekombinované práce. Kapitál ve svém opravdovém rozvoji kombinuje masovou práci s dovedností, ale tak, že masová práce ztrácí svou fyzickou sílu a dovednost neexistuje v dělníkoví, nýbrž ve stroji a v továrně, která pracuje jako celek pomocí vědecké kombinace se strojem. Společenský duch práce nabývá objektivní existence vně jednotlivých dělníků ...*“ (Marx, 1974b, s. 145-146) (pozn. PS).

Marx pokračuje v úvahách o oběhu, strojním zařízení a fixním kapitálu. Připomíná, že: „Zmnožování produktivní síly práce a maximální negace nutné práce je nutná tendence kapitálu ...“ (Marx, 1974b, s. 327).¹¹⁸⁷ „Uskutečněním této tendence je přeměna pracovního prostředku ve stroje ...“ (dtto).¹¹⁸⁸ Rozebírá vývoj pracovního prostředku ve stroje, který „není pro kapitál náhodný ...“ (tamtéž, s. 328).¹¹⁸⁹ Zde je použit pojem „společenský mozek“: „Akumulace vědění a dovedností, všeobecných produktivních sil společenského mozku, je tak absorbována v kapitálu oproti práci ...“ (dtto).¹¹⁹⁰

Marx následně uvažuje ohledně měření produktivní síly společnosti fixním kapitálem a upozorňuje na všeobecnou stránku vývoje strojů.¹¹⁹¹ Dospívá k technologickému uplatnění vědy.¹¹⁹² „Tendencí kapitálu je ... dát výrobě vědecký charakter a reprodukovat bezprostřední práci na pouhý moment tohoto procesu“ (Marx, 1974b, s. 329). „Tou měrou, jak je pracovní doba – pouhé množství práce – kladena kapitálem jako jediný určující prvek, tou měrou mizí také bezprostřední práce jako určující princip výroby – vytváření užitečných hodnot – a kvantitativně se redukuje na menší podíl, kvalitativně pak na sice nepostradatelný, ale podřízený moment ve srovnání s všeobecnou vědeckou prací, s technologickým využitím přírodních věd na jedné straně i ve srovnání se všeobecnou produktivní silou, která vyrůstá ze společenské struktury v celé výrobě – a která se jeví jako přírodní dar společenské práce (ačkoli je produktem historie). Kapitál tak pracuje na zrušení sebe sama jako formy vládnoucí nad výrobou ...“ (tamtéž, s. 330).¹¹⁹³

Otázky strojů a vědy Marx načrtává i na dalších stránkách. Ohledně rozvoje fixního kapitálu píše: „Rozvoj strojů ... však začíná teprve tehdy, když velký průmysl již dosáhl

¹¹⁸⁶ S rekapitulací, že: „Začlenění pracovního procesu do zhodnocovacího procesu kapitálu jako pouhého jeho momentu je i po látkové stránce kladeno přeměnou pracovního prostředku ve stroje a přeměnou živé práce v pouhé živé příslušenství těchto strojů, v prostředek jejich činnosti“ (Marx, 1974b, s. 327).

¹¹⁸⁷ S redakčním odkazem na (Marx, 1974b, s. 29-30).

¹¹⁸⁸ „Ve strojích vystupuje zpředmětněná práce látkově vůči živé práci jako vládnoucí moc a aktivně se jí podřizuje, nejen tím, že si ji přisvojuje, nýbrž v reálném výrobním procesu samém ...“ (Marx, 1974b, s. 327).

¹¹⁸⁹ „... nýbrž je to historické přetvoření tradičně dochovaného pracovního prostředku v pracovní prostředek adekvátní kapitálu ...“ (Marx, 1974b, s. 328, s redakčním odkazem na s. 319 tamtéž).

¹¹⁹⁰ „... a jeví se proto jako vlastnost kapitálu a přesněji fixního kapitálu ... Stroje se tedy jeví jako nejadekvátnější forma fixního kapitálu ...“ (Marx, 1974b, s. 328).

¹¹⁹¹ Kdy „ztrácí pracovní prostředek ve fixním kapitálu po své látkové stránce svou bezprostřední formu a látkově vystupuje oproti dělníkovi jako kapitál. Vědění vystupuje ve strojích jako něco dělníkovi cizího, co je mimo něj ...“ (Marx, 1974b, s. 328-329).

¹¹⁹² „... celý výrobní proces ... už není závislý na bezprostřední zručnosti dělníka, nýbrž představuje technologické uplatnění vědy“ (Marx, 1974b, s. 329).

¹¹⁹³ S redakčním odkazem na (Marx, 1974b, s. 327).

vyššího stupně a všechny vědy byly postaveny do služeb kapitálu; na druhé straně¹¹⁹⁴ už samy existující stroje skýtají značné prostředky. Vynalézání se pak stává zaměstnáním a aplikace vědy na bezprostřední výrobu se sama pro ni stává určujícím a pobídkovým hlediskem ...“ (Marx, 1974b, s. 334).¹¹⁹⁵ Opakuje: „Ale tou měrou, jak se rozvíjí velký průmysl, se vytváření skutečného bohatství stává méně závislým na pracovní době a na množství vynaložené práce než na síle činitelů, kteří se v průběhu pracovní doby uvádějí do pohybu a kteří sami zase – jejich síla a působivost – nemají žádný vztah k bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba, nýbrž závisejí spíše na všeobecném stavu vědy a na pokroku techniky, čili na aplikaci této vědy ve výrobě ...“ (tamtéž, s. 335).¹¹⁹⁶ Vyjadřuje se i o práci, která se „už tolik nejeví jako uzavřená do výrobního procesu, nýbrž člověk je ve vztahu k výrobnímu procesu samému spíše dozorcem a regulátorem ...“ (tamtéž, s. 336).

Rozpornost kapitálu a kapitalismu je Marxem formulována slovy: „Sám kapitál je rozpor procházející procesem, a to proto, že usiluje o zkrácení pracovní doby na minimum, zatímco na druhé straně klade pracovní dobu jako jedinou míru a zdroj bohatství. Proto zkracuje pracovní dobu ve formě nutné pracovní doby, a prodlužuje ji ve formě nadbytečné pracovní doby; klade tedy rostoucí měrou nadbytečnou pracovní dobu jako podmínku – jako otázku života a smrti – pro nutnou pracovní dobu. Na jedné straně tedy vyvolává v život všechny síly vědy a přírody, jakož i síly společenské kombinace a společenského styku, aby vytváření bohatstvím učinil nezávislým (relativně) na pracovní době, která je na ně vynaložena. Na druhé straně chce takto vytvořené obrovské společenské síly měřit pracovní dobou a spoutat je v mezích, které jsou potřebné k tomu, aby se už vytvořená hodnota uchovala jako hodnota. Výrobní síly a společenské vztahy – ty i ony jsou různými stránkami rozvoje společenského individua – se kapitálu jeví jen jako prostředky k tomu, aby mohl vyrábět na své omezené základně. Fakticky jsou však materiálními podmínkami pro to, aby tato základna mohla být vyhozena do povětří ...“ (Marx, 1974b, s. 336-337).¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁴ Před tím je Marxem jmenována první cesta rozvoje fixního kapitálu – „Je to na jedné straně přímo z vědy vyplývající analýza a aplikace mechanických a chemických zákonů, jež dávají stroji schopnost zastat tutéž práci, kterou dříve zastával dělník“ (Marx, 1974b, s. 334).

¹¹⁹⁵ S redakčním odkazem na (Marx, 1974b, s. 328-330).

¹¹⁹⁶ „... Rozvoj této vědy, zvláště přírodovědy a s ní i všech ostatních, sám opět odpovídá rozvoji materiální výroby ...“ (Marx, 1974b, s. 335, s redakčním odkazem na s. 328-330, 334 tamtéž).

¹¹⁹⁷ S redakčním odkazem na (Marx, 1974b, s. 327, 330, 332, 335-336).

Marx směřuje k svobodnému rozvoji individualit, k redukci nutné práce společnosti na minimum a skrze ekonomii času k vytváření volného času¹¹⁹⁸ – jakožto času pro plný rozvoj individua. Příslušné pasáže citované Richtou jsou upřesněny v rámci kapitoly II.

Zda Marxův pohled na první průmyslovou revoluci může přispět k pochopení čtvrté průmyslové revoluce, interpretované coby digitální diskutují (Krell, Meyer, 2018). Na straně jedné jsou kladeny otázky, zda Marxovy analytické kategorie jsou relevantní i v digitálním kapitalismu? „*Má pojem zboží v digitalizovaném světě ještě svou logiku, když už často vůbec není hmatatelného rázu? Jaký produkt vzniká? Jak se za takových podmínek zvyšuje produktivita? A nechybí nám marxistická teorie vědění, která by tento digitální kapitalismus založený na vědění popsala?* (dtto).¹¹⁹⁹ „*Druzí zdůrazňují, že Marx s Engelsem vytvořili nadčasovou analýzu základní funkční logiky kapitalistického hospodaření. Znalci Marxova díla navíc poukazují na „Fragment o strojích“. V tomto textu Marx promýšlí situaci, kdy se s přibývajícím automatizací stále zvyšuje důležitost strojů a v nich nahromaděného vědění a ruku v ruce s tím mizí práce odvedená dělníky. Někteří v tom vidí možnost, jak aplikovat Marxe na digitalizovaný kapitalismus, v němž také právě postupuje automatizace prostřednictvím digitálních technologií“ (dtto).*

(Krell, Meyer, 2018) konstatují, že práce, vykořisťování a odcizení zůstávají i v digitálním kapitalismu. Lidská činnost zůstává klíčová i např. pro digitální gigant Google, zpravidla ji ovšem „*poskytují uživatelé zadarmo. Zbytek vyřídí algoritmus*“ (dtto). Na aktuálnosti neměl ztratit ani termín vykořisťování, v současných podobách práce stále není výrazem svobody a lidské seberealizace, i když je tak v kontextu digitálních technologií někdy prezentována. „*... mnohé hovoří pro to, že popis v Marxově „Fragmentu o strojích“ sedí: Tím, že stroje či algoritmy, v nichž se nahromadilo historické vědění,*

¹¹⁹⁸ Připomeňme dvě známé pasáže „*Grundrissů*“. In *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v rámci úvah o člověku jako fixním kapitálu) figurují slova: „*Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času tj. času pro plný rozvoj individua, který zase zpětně působí na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla ...*“ (Marx, 1974b, str. 343). O pár řádek dále Marx píše: „*Volný čas – který je i dobou oddechu i dobou pro vyšší činnost – samozřejmě proměnil toho, kdo jím disponuje, v jiný subjekt, takže jako tento jiný subjekt pak také vstupuje do bezprostředního výrobního procesu*“ (tamtéž, s. 344).

¹¹⁹⁹ Cit. dle <https://denikreferendum.cz/clanek/27809-marx-v-digitalnim-kapitalismu>. (Krell, Meyer, 2018) konstatují, že: „*Sama technologická změna s novými výrobními postupy a technikami ještě nedělá nové výrobní vztahy. Hovory o digitálním kapitalismu tak mohou být zavádějící, protože sugerují, že vzniklo něco kvalitativně zcela odlišného než kapitalismus, jaký známe už asi 250 let. Touha po zisku a vyšší produktivita vedou v konkurenčním boji k inovacím, jak popsal už Marx. Základní kapitalistické mechanismy ale přetrvávají i v digitálním kapitalismu, analytické kategorie – soukromé vlastnictví, trh, zisk, námezdní práce – si zachovávají svůj význam. Pouze pokud budeme mít toto na paměti, pochopíme digitální kapitalismus a budeme ho moci politicky utvářet*“ (tamtéž).

přebírají řízení, záleží stále méně na vědění jednotlivce nebo na jeho zkušenostech. A co víc, jeho autonomie se blíží k nule. Odcizení dále roste. Seberealizace vypadá jinak“ (dtto).¹²⁰⁰

(Krell, Meyer, 2018) varují před silou digitálních „kvazimonopolů jako Google a Amazon, které jsou téměř celosvětové. To v posledku potvrzuje Marxovu analýzu, že kapitalismus probíhá stále transnacionálněji, a tím je nutné mu klást i mezinárodní meze. Nakonec jde zkrátka o kapitalismus, jen v jiném kabátě ...¹²⁰¹ Znakem digitálního kapitalismu je, že proniká do dalších a dalších oblastí ... života, a tím zahrnuje do své logiky ekonomického zhodnocování i soukromou sféru. Tato nová kolonizace v režii digitálního kapitalismu překonává i fyzické hranice. Jednak tím, že překračuje národní hranice a s několika málo výjimkami nabývá skutečně globálních rozměrů. Jednak tím, že stačí jen krůček, aby překonala i tělesné hranice. Vše, co si myslíme, co cítíme a víme, je integrováno do kapitalistického zhodnocování. Jsou to právě analytické nástroje ... Marxe, které nám umožňují toto neustálé rozšiřování maximalizace zisku pochopit ...“ (dtto).¹²⁰²

V rámci mírné odbočky od R. Richty směrem k aktuálním dimenzím díla K. H. Marxe (s důrazem na inspirace z „Grundrissů“) telegraficky zmiňme diskurz ohledně propojení Marxových idejí s digitálními médii a technologiemi, se sociálními sítěmi a příslušnými odvětvími. S otázkami hodnoty a pracovního procesu v průmyslu informačních a telekomunikačních technologií, digitální práce, odcizení a vykořisťování v souvislosti se sociálními sítěmi, renty v kontextu digitálních médií atp. Jmenovat lze texty (Dyer-Witheford, 1999, 2015, 2016),¹²⁰³ (Fuchs, 2008, 2014, 2015, 2020), (Fuchs, Fisher, 2015), (Fuchs, Mosco, 2012),¹²⁰⁴ jejichž kritický rozbor však přesahuje rámec této práce.

¹²⁰⁰ „... předpokladem pro fungování digitálního kapitalismu jsou infrastruktura a technické vybavení reálného světa, které v něm stále zajišťují reální lidé. Pracovní podmínky tam, kde se vyrábějí přístroje umožňující nám naši účast na digitálním kapitalismu, ukazují, že digitální kapitalismus může být na mnoha místech světa 21. století stejně temný jako Manchester v 19. století. V návaznosti na Marxe to znamená, že samo zabývání se tématem práce, ale i specifické otázky jako redukce práce na pouhé zboží jako každé jiné nebo problematické odcizování jedince získávají právě v digitálním kapitalismu na nové aktuálnosti“ (Krell, Meyer, 2018, cit. dle <https://denikreferendum.cz/clanek/27809-marx-v-digitalnim-kapitalismu>).

¹²⁰¹ „V návaznosti na Marxe zůstává rozhodující správně identifikovat konfliktní linie a hnací motor aktuálního společenského a ekonomického vývoje. Při diskusích o etice algoritmů, ochraně dat nebo hatespeech musíme zohlednit i princip kapitalistické orientace na zisk na pozadí toho všeho. Uvědomění si, že v některých technicky a abstraktně znějících debatách jde koneckonců prostě o kapitalismus, je důležité pro vytvoření účinných politických opatření“ (Krell, Meyer, 2018, cit. dle <https://denikreferendum.cz/clanek/27809-marx-v-digitalnim-kapitalismu>).

¹²⁰² „Pro politické kroky je důležité, že tyto dynamické změny a rozpínání kapitalismu omezují osvědčené mechanismy dělnického hnutí, které sloužily k ochraně a regulaci. Pod vlivem práce ... Marxe jde tedy i dnes o to reagovat na novou kapitalistickou kolonizaci novými formami regulace“ (Krell, Meyer, 2018, cit. dle <https://denikreferendum.cz/clanek/27809-marx-v-digitalnim-kapitalismu>).

¹²⁰³ N. Dyer-Witheford uvažuje o „kybermarxismu“ (Dyer-Witheford, 1999 aj.). Hlásá, že idea proletářské autonomie narazila na technologickou zeď, neboť v průběhu 20. století se kapitálu mělo podařit osvobodit

Zrekapitulovat lze, že Marxem (& Engelsem) nastíněné principy teorie hodnoty, vykořisťování, dělby anebo odcizení¹²⁰⁵ zůstávají aktuální i dnes, v době digitálních technologií a sítí. Kdy bývá např. za současnou podobu vykořisťování označován způsob využívání dat uživatelů sociálních sítí za účelem zisku.¹²⁰⁶ Na teorii digitální práce jsou aplikovány Marxovy koncepty v podobě hodnoty a času nutnému k jejímu vytvoření, koncepty produktivní práce a renty (jako části nadhodnoty).¹²⁰⁷ Současná podoba Marxem popsané dělby práce se rámci sféry informační a komunikačních technologií (ICT) měla přesunout z měřítka továrny do globálního kontextu.¹²⁰⁸ Kromě aplikace teoretických konstruktů jsou využívány i Marxovy argumentační postupy.

(Mosco, 2012) zmiňuje „*Grundrissy*“ v souvislosti s hledáním „*významu Marxova myšlení pro komunikační teorii*“ (dtto). V. Mosco tvrdí, že globální ekonomické krize konce první dekády 21. století (Velké recese) vedla k obnovení zájmu o dílo K. H. Marxe.¹²⁰⁹ Táže se, na které aspekty Marxova odkazu by měla být zaměřena výzkumná pozornost vědců orientovaných na komunikaci? „*Nejobecnější odpovědí je, na vše od Marxe, od jeho raných děl o vědomí, ideologii a kultuře, která formovala kritické kulturní studie, až po pozdní dílo o struktuře a dynamice kapitalismu, to vše poskytuje základní fakta pro politickou ekonomii komunikace*“ (dtto). Pokračuje: „*Existuje však zvláštní potřeba, aby vědci, kteří se zabývají komunikací, věnovali více pozornosti aspektům jeho díla, o nichž se zdá, že nesouvisí až tak jasně s žádným hlediskem, jež je tu ve středu zájmu, a to Marxovi Grundrissů a Marxovi jako profesionálnímu novináři ... Marxovo dílo je v*

se od třídy pracujících skrze stroje. Dále např. aplikuje Marxovo odcizení, se závěry o postupném vytvoření a komercializaci kyberprostoru, který má dnes být prostředím, ve kterém dochází k privatizaci samotného člověka. Přemýšlí o „*globálním pracovníku*“ či „*kyberproletariátu*“ (Dyer-Witthford, 2015). In (Dyer-Witthford, 1999) využívá část „*Grundrissů*“ v podobě *Fragmentu o strojích*. Srov. (Antunes, 2020).

¹²⁰⁴ Srov. též (Mikoláš, 2018), (Nový, 2014), (Stuchlík, 2017), (Zachoval, 2003).

¹²⁰⁵ K překonání odcizení nedošlo ani za reálného socialismu. Dnes se tendence odcizení dramaticky prohlubují s postupem nových technologií i „*refeudalizací*“ kapitalismu a plíživým zaváděním totalitních praktik. Roste i odcizení ve sféře politické či hodnotové atp. Nikoli zanedbatelná část občanů se nikterak neztotožňuje se stávající vládou, prezidentem, zahraničně-politickou orientací, standardními politickými stranami, oficiálními médii, tzv. evropskými hodnotami ani se systémem liberální demokracie. Připadají si nejen odcizeni, ale i vykořeleni, zrazeni, prodáni, obětováni. I kdy jsou tady doma (a je jich stále většina), cítí se pronásledovanou menšinou. Bojí se nahlas projevit své názory. Neví, proč by takovou zem, kde jim už nic nepatří, měli považovat za svou vlast (za kterou by měli bojovat, a kterou by měli prací zvelebovat).

¹²⁰⁶ Srov. (Fuchs, Fisher, 2015).

¹²⁰⁷ Srov. (Fuchs, 2014 aj.).

¹²⁰⁸ Srov. globalizovanou dělbu práce v systému IDDL (International Division of Digital Labour) dle (Fuchs, 2014). Ch. Fuchs se soustřeďuje na kritiku médií a společnosti, na politickou ekonomii komunikace, internetu a sociálních sítí – srov. (Fuchs, 2008, 2015, 2020 aj.). Ke kritice Fuchse srov. (Kangal, 2016).

¹²⁰⁹ Velká recese opět oživila diskuze ohledně konfliktu mezi kapitalismem a socialismem. Vznikla nová sociální hnutí (např. Occupy Movement, které je in (Fuchs, 2014) označováno za „*nové dělnické hnutí*“) se zájmem o třídní rozdělení. Další témata nastoluje rozvoj informačních a komunikačních technologií atp.

těchto dvou směrech činnosti významným vodítkem jak pro to, co jsem nazval rozpracováním komunikace, tak pro obecné problémy komunikační teorie“ (dtto).¹²¹⁰

(Mosco, 2012) uvádí: „Jsou dobré důvody dívat se na Grundrisse jako na dílo, v němž jsou anticipovány klíčové argumenty Kapitálu a dalších pozdních děl. Otevírají ale také témata, jež Marx neměl nikdy čas rozvinout do průkazné formy a z nichž některá jsou přebírána současnými marxistickými vědci. Jak je zřejmé z Kapitálu, Marx uznával příspěvek, který pro expanzi kapitalismu měly technologie a zvláště nová komunikační média, jako např. telegraf“ (dtto).¹²¹¹ Leč dodává: „Ale Grundrisse jsou mnohem více než zastávkami na dlouhé cestě ke Kapitálu ...“ (dtto).¹²¹² „V Grundrissech věnuje Marx výraznou pozornost významu informace pro kapitál. To je vyjádřeno četnými a rozdílnými způsoby, přibližně charakterizujícími v různých dobách stav sociálního vědění, vědeckých a uměleckých poznatků a obecného intelektu. Jedním z nejdůležitějších důsledků rozvíjející se kapitalistické ekonomiky je, že v podstatě poskytuje volný čas pro myšlení, tvorbu a pro pokrok v obecném stavu vědecké, technické a umělecké informace“ (dtto). „V Grundrissech, tak výrazně jako nikde jinde, je zdrojem hodnoty informace,¹²¹³ tvořivý dělník, což by dnes

¹²¹⁰ Mosco připomíná rozlišování mezi „mladým Marxem – analytikem kultury a starým Marxem – politickým ekonomem“ (Mosco, 2012). Zdůrazňuje ale, že: „Vedle Marxe jako politického ekonoma a Marxe kulturních studií, existuje ještě Marx s jeho slavnými, i když také zpochybňovanými sešity Grundrisse, a tím nejlepším z jeho novinářské činnosti přemostujícím v jeho kariéře kritické období mezi ranými a pozdními léty“ (dtto).

¹²¹¹ In Sešit V – Kapitola o kapitálu (v rámci úvah o procesu oběhu a komunikaci) Marx píše: „Kapitál svou povahou usiluje o překročení každé prostorové hranice. Vytvoření fyzických podmínek směny – komunikačních a dopravních prostředků – se tedy stává pro kapitál nutností ve zcela jiném měřítku – je to zničení prostoru časem. Protože bezprostřední produkt může být na vzdálených trzích zhodnocen v masovém měřítku jen tou měrou, jak se snižují dopravní náklady, a protože na druhé straně komunikační prostředky a doprava mohou být samy sférami zhodnocování a práce provozované kapitálem, jen pokud existuje masová přeprava – která nahrazuje více než nutnou práci – je výroba levnějších dopravních a komunikačních prostředků podmínkou výroby založené na kapitálu, a proto je jím zaváděna“ (Marx, 1974b, s. 140-141). Podle (Mosco, 2012) citovaná pasáž zachycuje duální povahu komunikace v kapitalismu. „Její duální povaha přispívá ke komodifikaci ... všech výrobních sil a sama se stává zbožím. Komunikační technologie se spolu s rozvojem dopravních prostředků v procesu, který nyní nazýváme globalizací, stává klíčovým nástrojem prostorové expanze kapitalismu“ (tamtéž). Marx také uvažuje o tom, že „komodifikace a prostorovost jsou úzce spojeny s procesy strukturace, rozvoje sociálních vztahů, včetně nových forem komunikace“ (dtto). Srov. Sešit V – Kapitola o kapitálu (v kontextu úvah o ekonomických formacích společnosti), kde Marx konstatuje: „V aktu reprodukce samém se mění nejen objektivní podmínky, např. z vesnice se stává město ..., nýbrž i výrobci se mění tím, že ... ze sebe kladou nové kvality, sami sebe výrobou rozvíjejí, přetvářejí, vytvářejí nové síly a nové představy, nové způsoby styků, nové potřeby a novou řeč ...“ (Marx, 1984, s. 107, s redakčním odkazem na s. 81, 88, 91, 95 tamtéž) (pozn. PS).

¹²¹² „Grundrisse, byť někdy považované za neuspořádané či dokonce zmatené ..., jsou pro kritický výzkum komunikace významným výtvorem samy o sobě a současně jsou prubířským kamenem dalšího živoucího rozvoje. Obsahují totiž ideje, s nimiž se Kapitál nevyrovnával a které jsou pro současnou vědu a politiku významnou záležitostí“ (Mosco, 2012).

¹²¹³ (Mosco, 2012) připomíná, že ohledně kategorií informace „Marx využívá k jejímu pojmenování mnoho výrazů. Nicméně je jasné, že jí míní více než pouhé technické vědění, protože používá slova, která implikují jak umělecké tak experimentální vědění ...“ (dtto). Marx považuje vědecké a technické poznání za významné komponenty rozšiřující se sféry informací. Ovšem ve světle úvah o plném rozvoji lidských sil se coby

mohlo být označováno jako lidský kapitál ...“ (dtto).¹²¹⁴ Mosco píše: „Jsou to ... Grundrisse, které si podržují potenciál stavět na silách tvorby aktuálně: stavět na informaci, vědění, umění a schopnosti experimentovat“ (dtto).¹²¹⁵

Marx dále popisuje „proces stále hlubší komodifikace práce, včetně inteligence a jejího dosahu, demonstruje nezbytnost samotné ... lidské schopnosti rozšiřovat. Kapitál už nadále nepotřebuje dělníka pouze jako přívěsek stroje; potřeboval a potřebuje nyní celé „společenské tělo“ individua“ (Mosco, 2012).¹²¹⁶ „Na druhé straně je ale ovládnutí takového pracovníka mnohem náročnější, než ovládnutí a usměrňování pracovníka manuálního, jehož znalosti a vliv mají menší důsledky, pokud jde o potřeby kapitálu. V podstatě Grundrisse předpokládají, že rozhodující pro budoucnost kapitalismu je pochopení významu vědění, kultury a tvořivých dělníků“ (dtto).¹²¹⁷

(Mosco, 2012) nalézá úzké nalézá souvislosti mezi „Grundrissey“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977) a Marxovou žurnalistikou.¹²¹⁸ Se závěrem: „Grundrisse byly dílem Marxova středního věku a šly za jeho rané studie o ideologii a kultuře a vytvářely most k jeho pozdnímu dílu o politické ekonomii. Marx praktikoval žurnalistiku během celého svého života, ale jeho střední věk byl časem, kdy sloužil jako zahraniční dopisovatel New

významnější dimenze jeví informace „jako známka ... rozvoje uplatňování lidských schopností, včetně vědeckých, ale také uměleckých, experimentálních a přirozeně tvořivých“ (dtto).

¹²¹⁴ Odkážme na výše citovaná slova Marxe z „Grundrisů“ in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) – „Příroda nestaví stroje ...“ (Marx, 1974b, s. 337). (Mosco, 2012) dodává: „Určení hodnoty, koncepce, která je v Marxově politické ekonomii ústřední, je postupně pevně zakládáno na tvořivém individu ...“ (dtto).

¹²¹⁵ „Hledisko sociální informace či obecného intelektu má významné důsledky pro studijní práci a zvláště pro vědeckou práci věnovanou komunikaci. Předně, v Grundrissech Marx oceňuje, že byt' by byl svět průmyslu jakkoli nový, i pak se bude ještě rychle měnit. Právě proto, že kapitalismus je nucen komodifikovat veškerou kreativní tvorbu, včetně vědy, aby dosáhl svých cílů, musí rozšiřovat proces komodifikace na obecnou produktivní schopnost (kapacitu) každého individua“ (Mosco, 2012). „Teď už nevsouvá dělník mezi sebe a objekt jako mezičlánek modifikovaný přírodní předmět; nyní jako prostředníka mezi sebe a neorganickou přírodu, jíž se zmocňuje, vkládá přírodní proces, který přeměňuje v průmyslový ... Ocitá se vedle výrobního procesu, místo aby byl jeho hlavním činitelem. V této proměně se jako hlavní pilíř výroby a bohatství nejeví ani bezprostřední práce, kterou vykonává sám člověk. Ani doba po kterou pracuje, nýbrž osvojování jeho vlastní všeobecné produktivní síly, jeho pochopení přírody a její ovládnutí díky jeho jsoucnu jako společenského organismu – jedním slovem rozvoj společenského individua“ (Marx 1974b, s. 336) (pozn. PS).

¹²¹⁶ Dle Mosco tyto pasáže „oceňují už na nápadně raném stadiu kapitalistického vývoje požadavek znalostí a práce vykonávané se zaujetím. Kapitál potřebuje vytvářet dělníka v jeho plné subjektivitě, a tak jej činí částí procesu, jímž se tato subjektivita přelévá do produktivity. Na jedné straně vytváří takový proces ... kapacitu pro šíření kapitalismu do oblasti, kterou ... nazýváme vědění, kultura a informační průmysl“ (Mosco, 2012).

¹²¹⁷ „Není to pouze problém, jak chápat, či jak překonat kapitalismus, čím jsou zaplněny stránky Kapitálu, ale jde tu také o zhodnocení toho, čeho dosahuje, tj. plného ovládnutí lidskosti každého individua, včetně tvořivého potenciálu intelektu a jeho dosahu“ (Mosco, 2012).

¹²¹⁸ „Marxova žurnalistika důsledně sledovala principy, které poskytují cenné poučení pro kteréhokoliv novináře, zvláště o tom, co znamená praktikovat novinářinu. Navíc šlo o principy, které se začaly objevovat v Grundrissech a které mohou být v různém stupni aplikovány na všechny, kdo pracují ve vzdělanostní sféře ...“ (Mosco, 2012).

York Tribune a kdy byla jeho novinářská činnost nejsilnější. Zatímco Grundrisse nabízely způsoby, jak teoreticky osmyslit znalosti ... a komunikační práci, jeho žurnalistika ukazovala, jak ji se zaujetím a důvtipem praktikovat“ (dtto).

Stále inspirace lze nacházet v „Grundrissech“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977) i ohledně teorie pracovní hodnoty a vykořisťování.¹²¹⁹ Žižek tvrdí: „... Sám Marx ve slavné pasáži v Grundrisse, na kterou neustále odkazuje Negri,¹²²⁰ tvrdí, že jakmile se vědění, intelektuální práce, stává rozhodujícím činitelem produkce, pracovní teorie hodnoty se stává bezvýznamnou. Práci už nadále nemůžete měřit časem vynaloženým na práci. Tam jsme zjevně dnes. Vezměte si takového Billa Gatese. Očividně vykořisťuje lidi, ale stejně tak je zřejmé, že to nemůžete vysvětlit v tradičním marxistickém pojetí vykořisťování. Nezaměstnává miliony, ale jak se potom stal nejbohatším mužem světa? I když teď už je nejbohatší nějaký Mexičan – mému synovi se líbí, když spolu ověřujeme, kdo je nejbohatší. Nejspíš jsme už v situaci, o které Marx řekl, že jeho pracovní teorie hodnoty, která nakonec zůstává jednoduchou fyzickou prací vynaloženou v určitém čase, už není měřítkem hodnoty ... Už ji nemůže uplatnit, aspoň ne přímo ...“ (Žižek, Hauser, 2008, s. 24, s odkazem na Marx, 1974b, s. 334 a následné).¹²²¹ Což zaznívá v rámci fundamentální otázky životaschopnosti socialistické ekonomiky založené na Marxově teorii.¹²²²

¹²¹⁹ Žižek glosuje: „Marx viděl jistou kapitalistickou dynamiku věčných inovací, která revolucionalizuje sama sebe. Marx pak viděl kapitalistickou formu nadhodnoty, vykořisťování, jako poslední překážku. Marxovým snem bylo, že kdybychom tuto překážku zrušili, produktivní síly by explodovaly ještě více“ (Žižek, Hauser, 2008, s. 23). Což však Žižek pokládá „čistě teoreticky za fatální omyl“. „Co Marx neviděl, bylo, že co se jeví jako překážka, je ve skutečnosti hybatel. Je v tom půvabná dialektika – pokud odstraníš tuto překážku, ztratíš také to, co blokovala. Pravá dialektika znamená, že překážku vidíme jako produktivní. V tomto smyslu, pokud je kapitalismus definován jako puzení k věčné seberevolucionalizující expanzi, je pro mne komunismus, chápeme-li ho v tradičním marxistickém významu takto explozivně, ve skutečnosti skrytým kapitalistickým snem, jak mít tuto kapitalistickou explozi v její čisté podobě bez omezujícího momentu“ (tamtéž).

¹²²⁰ Srov. (Negri, 1991). U „Grundrissů“ lze poukázat na výše citované pasáže. Např. in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (při úvahách o míře hodnoty a produktivitě námezdní práce) Marx píše: „Jakmile práce ve své bezprostřední formě přestala být velkým zdrojem bohatství, pracovní doba už není a nemůže být mírou bohatství, a tedy i směnná hodnota přestává být mírou užité hodnoty“ (Marx, 1974b, s. 336). Marx pokračuje ohledně perspektiv vývoje, včetně volného času, jak bylo výše precizováno: „Nadpráce masy ... už není podmínkou rozvoje všeobecného bohatství, právě tak jako ne-práce nemnoha ... přestala být podmínkou rozvoje všeobecných sil lidské hlavy. Tím se hroutí výroba založená na směnné hodnotě a sám materiální výrobní proces se zbavuje nutnosti a protikladnosti. Svobodný rozvoj individualit, a tedy nikoli redukce nutné pracovní doby za účelem kladení nadpráce, ale vůbec redukce nutné práce společnosti na minimum, a tomu pak odpovídá umělecké, vědecké atd- vzdělání individuí díky času, který se pro všechny uvolnil, a díky prostředkům, které byly vytvořeny“ (Marx, 1974b, s. 336) (pozn. PS).

¹²²¹ Dodejme, že in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (při přemýšlení o procesu oběhu, reprodukci a strojích) Marx uvažuje o roli vědy pro vznik strojů, resp. o dělbě práce „která stále více přeměňuje úkony dělníku v úkony mechanické, takže v určitém okamžiku může na jejich místo nastoupit mechanismus ... k úspoře síly ... Určitý způsob práce se ... přímo přenáší z dělníka na kapitál a touto transpozicí se znehodnocuje dělníkova pracovní síla ... Co bylo činností živého dělníka, stává se činností stroje, Tak proti dělníkovi vystupuje v hrubé

Dodejme, že závěry o bezvýznamnosti, či překonání,¹²²³ teorie pracovní hodnoty jsou minimálně silně diskutabilní. Detailnější rozbor však přesahuje rámec práce o Richtovi.

Rukopisy „Grundrisse“ (Marx, 1953a, česky 1971, 1974b, 1977) upozorňují taktéž na některé aspekty rozvoje výrobního procesu intenzivního charakteru, které nabyly na aktuálnost s nástupem VTR. Což připomíná i Richtův úvod (Richta, 1971a), představený v kapitole I. Richtova teorie „zachycuje ... všechny společensky a civilizačně růstové a rozvojové faktory, v závislosti na potřebách a vývojových proměnách člověka a lidské společnosti tak, jak se je pokouší řešit lidé současné epochy. Socialismus chápal Richta jako jedinečnou dějinnou příležitost lidstva cílevědomě realizovat objektivní tendence obsažené v rozvoji celé sféry výrobních sil, technických i lidských, v nichž obrovským způsobem narůstá význam lidského subjektu, jeho kvality a jeho uvědomění. Socialismus je mu osudově neoddělitelný od své humanistické podstaty a tvořivých sil člověka: ...“ (Smíšek, 1997, s. 27-28).¹²²⁴ Celé Richtovo dílo a odkaz zůstává inspirativní dodnes v řadě ohledů.

(Bollinger, 2005) oceňuje Richtův ucelený koncept VTR, včetně pojetí nových výrobních sil v jejich komplexním kontextu ekonomickém, politickém i sociálním. Studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966)¹²²⁵ otevřela diskurz přesahující středoevropský rámec, přičemž učinila marxistický přístup zajímavý i pro západní diskutéry a přinesla nové, inspirativní pohledy na K. H. Marxe i jeho celé dílo.

smyslovosti přisvojování práce kapitálem, kapitál pohlcující živou práci ... – „jako chcičem posedlý“ ...“ (Marx, 1974b, s. 334-335, s redakčním i odkazy na s. 251, 258, resp. 325-332 tamtéž) (pozn. PS).

¹²²² Srov. (Cockshott, Cottrell, 2006) s modelem společnosti založeném na společenském vlastnictví výrobních prostředků, které spojuje systém sofistikované koordinace ekonomických aktivit s přímou demokracií inspirovanou antickým Řeckem. A. Cottrell a W. P. Cockshott spojují pracovní teorii hodnoty, kybernetickou koordinaci a participativní demokracii coby alternativu k liberální trojici cen, trhů a parlamentu. Vycházejí z kritiky názorů Hayeka a Misesa o „*nemožnosti socialismu*“ – srov. (Širůček, 2021).

¹²²³ Ohledně různorodých útoků na teorii pracovní hodnoty, resp. pokusy reinterpretovat či rozvíjet Marxe bez této koncepce lze zmínit namátkou texty (Postone, 1993, 2017). K otázce: „*Může pracovní teorie hodnoty platit ve společnosti, která díky rapidnímu rozvoji vědy a techniky směřuje k vymýcení práce za mzdu?*“ srov. též (Abromeit, 2018, cit dle <https://www.advojka.cz/archiv/2018/15/proti-ustrednosti-prace>). Srov. (Foley, 2000). Samostatnou otázkou je – již „*klasické*“ – hledání údajných rozporů v kontextu tzv. transformačního problému – srov. např. (Gočev, 2006, 2017), (Heller, Neužil, 2014), (Neužil, 2015).

¹²²⁴ Smíšek pokračuje: „*člověk vystupuje ze svého původního naturálního světa a přírody člověkem stvořeného, a nejen socialistické výrobní síly, ale celek civilizačních výrobních sil k tomu pracuje: na socialismu záleží, jak vědomě, cíleně, demokraticky a humanisticky bude tento proces směřující ke komunistické společnosti probíhat. Jestliže tehdy staví před levicové síly ... země i světa nové programové postuláty, pak jejich platnost do dneška, a to bez ohledu na to, zda se politický systém socialismu zhroutil nebo ne. Vždyť k jeho zhroutení došlo právě proto, že byrokratický socialismus nebyl schopen přijmout tuto výzvu – ne Richtovu, ale výzvu a šanci doby, Richtou „pouze“ přesně identifikovanou a formulovanou“* (Smíšek, 1997, s. 28).

¹²²⁵ Německou zkrácenou verzi (Richta, 1971b) označuje L. W. Zacher za „*první moderní marxistickou knihu s naznačením perspektiv po Marxovi*“ (Bollinger, 2005, s. 81, cit. Zacher, 1995, s. 105 – překlad PS).

Oceňováno bývá, že Richta sledoval nejen výsledné tvary Marxových idejí, nýbrž i Marxovu cestu, která byla cestou revoluční kritiky a praxe.¹²²⁶ Spolu s kolektivem Richta rozpracoval hypotézu o propojení změn v základech civilizace se změnami v postavení člověka. Vědecky zkoumal převraty ve sféře výrobních sil v jejich společenských a lidských souvislostech, které byly umožněny přechodem od průmyslové revoluce k VTR. Procesy VTR vnitřní logikou spojoval s přípravou a zrodem socialismu a komunismu.¹²²⁷ Což se ukázalo významné i pro osud tzv. reálného socialismu (či „*protosocialismu*“).¹²²⁸

Marxova metodologie, přesahující industriální éru, je patrná v širším a historickém vnímání výrobních sil – „*Výrobní síly nelze ... dnes chápat v onom úzkém a nehistorickém schématu, které se ustálilo pod dojmem industrializace (a odpovídalo zhruba těmto podmínkám) – totiž pouze jako souhrn pracovních prostředků a pracovních sil ale v širokém Marxově smyslu, jakožto souhrn výrobních sil lidského života – tedy včetně společenské kombinace a vědy, tvůrčích schopností člověka i osvojení přírodních sil*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 10).

Marxova metodologie je zřetelná i v pojetí vztahu objektu a subjektu ve společenské praxi a pojetí sebeutváření společenského člověka. Richta uvažoval v duchu Marxových východisek o předpokladech pohybu na straně objektu i subjektu, o přeměně produkce bohatství v tvorbu, odhalování a uspokojování lidských potřeb a sil, o nové, vyšší subjektivitě založené na společenském rozvoji člověka – což lze dokladovat např. slovy R. Richty in (Richta, 1971a), citovanými v kapitole I.¹²²⁹ Richta dospívá k ekonomice společenské práce, která se měla stát typickou pro socialismus. Na základě Marxových východisek Richta dokázal zaznamenat „*uzlovou čáru růstu*“, za kterou se měly převracet základní vazby a proporce civilizačního vývoje, především postavení člověka. Taktéž zde R. Richta konstatuje, že socialismus otevírá nepřeborné možnosti, přičemž ovšem varuje, že socialismus prochází současně i největší dějinnou zkouškou.

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) přináší četné myšlenky, které byly ve své době naprosto přelomové. Co je vlastně míněno oním „*rozcestím*“? Rozcestí se týkalo

¹²²⁶ V úvodu „*Grundrissů*“ Richta vyzdvihuje, že „... *Marxův způsob uvažování byl svou úrovní i dosahem tak odlišný od tehdy běžného přístupu*“ (Richta, 1971a, s. 10). Srov. (Formánek, 1997, 1999 aj.).

¹²²⁷ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 10).

¹²²⁸ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 10).

¹²²⁹ K „*protosocialismu*“ srov. (Heller, 2014c). J. Heller uvěřil, že „*generální linie budování socialismu z r. 1949 byla pouze jakýmsi (nakonec úspěšně realizovaným) projektem první a trvale neudržitelné podoby socialismu – protosocialismu – tedy systémem, který toho měl se socialismem hodně společného, byl nutným a užitečným pokusem o negaci kapitalismu, ale bohužel toho měl hodně společného i s kapitalismem, a proto zanikl*“ (Heller, 2009, cit. <https://www.kscmpraha10.cz/l/za-komunistou-pepou-hellerem/>).

možnosti dalšího zabezpečení rozvoje výrobních sil harmonickým způsobem, včetně rozvoje jejich nejdůležitější složky – člověka, jeho schopností a duševního života. Chvějící se střílkou kompasu, mající ukazovat na křižovatce vývoje cestu, měla být věda.

Richta (a jeho badatelský tým) v 60. letech 20. století varují, že všechny hospodářské potíže, disproporce i nemožnost dalších industrializačních postupů signalizují aktuální přítomnost „uzlové čáry“ moderní civilizace.¹²³⁰ Za touto hranicí již další rozvoj výrobních sil nemá být zvládnutelný dosavadními způsoby, nýbrž pouze přechodem k VTR.¹²³¹ T. Vaško v této souvislosti konstatuje: „Ukazuje se, že pokud civilizace má zvolit na rozcestí správný směr, musí dojít k systémovým změnám“ (Vaško, 2001, s. 7).

„Systémový názor“ v *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se opírá o ideu Marxe (z roku 1857), že úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua. Tento zase působí zpětně na produktivní sílu práce jako klíčová složka.¹²³² In (Vaško, 2001, s. 7) je uvedené (tj. „růst volného času = čas pro plný rozvoj individua“) nazýváno „Marxovou rovnicí“ a nahlíženo jako podmínka pro volbu jedné větve „rozcestí“.¹²³³ T. Vaško klade otázku, zda stávající civilizace umožňuje naplnění zmíněné rovnice. Za druhou větev „rozcestí“ označuje T. Vaško přenechání vývoje

¹²³⁰ „Uzlová čára růstu“ („Turning Point of Growth“) je pojmenování subkapitoly třetí kapitoly prvního oddílu textu (Richta a kol., 1966), resp. subkapitoly 1. 3. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). „Ekonomické potíže posledních let, disproporce atd., jsou ve své hlubší podstatě pravděpodobně příznakem nemožnosti setrvačného zachování proporcí; tedy přítomnosti právě takové uzlové čáry, za níž už vývin výrobních sil nemůže být zvládnut dosavadními způsoby, ale jen přechodem k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 53). Richta zaznamenává obrat, „uzlovou čáru růstu“, za kterou se mají převracet základní vazby a proporce civilizačního vývoje, zejména postavení člověka. Ukazuje, jak VTR svou vnitřní logikou souvisí s řešením problémů civilizace na rozcestí a jaká se naskýtají východiska – srov. (Formánek, 1997, 1999).

¹²³¹ Richtův tým reaguje na krizi industrialismu (s důrazem na rozvoj těžkého průmyslu), která se projevila problémy po dokončení úspěšné socialistické industrializace. Koncept VTR byl socialistickou reakcí na výzvy, které na Západě reflektují teorie postindustriální společnosti či informační revoluce apod.

¹²³² Zopakujme z „Grundrissů“ in *Sešit VII – Kapitola o kapitálu* (v kontextu úvah o procesu oběhu a člověku coby fixním kapitálem): „Úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua, který zase zpětně působí na produktivní sílu práce jako největší produktivní síla ... Z hlediska bezprostředního výrobního procesu může být pokládána za produkci fixního kapitálu, přičemž tento fixní kapitál je sám člověk ...“ (Marx, 1974b, s. 343, s redakčním odkazem na s. 309, 320 tamtéž).

¹²³³ Vaško píše: „Pro ekonomu a sociologa je důležité znát, jakou část svého disponibilního času člověk a společnost věnuje tvorbě bohatství (včetně rozvoje svých schopností) a jakou neproduktivní zahálce. Růst volného času = čas pro plný rozvoj individua -- bych byl ochoten nazvat Marxovou rovnicí a současně podmínkou pro volbu jedné z větví rozcestí civilizace. Každý soudný člověk si může zodpovědět otázku, zda existující civilizace svou sterilní, někdy až parazitní kulturou usměrňuje veškerý růst volného času na rozvoj individua“ (Vaško, 2006).

samospádu cílům kapitálu, řízeného maximalizací zisku, bez ohledu na společenské důsledky. Vaško konstatuje: „*Je mnoho indikací, že lidstvo si vybralo tuto větev*“ (dtto).¹²³⁴

T. Vaško odkazuje na studii (Richta a kol., 1966) a taktéž na teze k zamýšlenému dílu *Obrysy nové civilizace*. Richta v „*tezích poznamenal, že „přechod k socialismu je svou podstatou přeměnou práce ve formu všeobecného rozvoje člověka a ne jen jiné rozdělování, ale jiné výrobní vztahy všeobecné vzájemné spolupráce a potom vzájemného rozvoje a tyto jiné vztahy se projevují reálně právě v tom, že člověk svým činným sebeuplatněním v práci (stejně jako mimo ní) dosahuje svého rozvoje ... pokud socialismus nedá milionům lidí jiný způsob svého činného sebeuplatnění jakožto společenských bytostí i jako rozvíjejících se bytostí, nebude moci přesvědčivě zvítězit*“. Pro Richtu podmínkou vítězství socialismu bylo nejen jiné rozdělování, ale také a to hlavně – jiný proces tvorby bohatství. „*Civilizace*“ přitom velmi názorně, ovšem v míře, kterou poměry dovolovaly, upozorňovala na nedostatky a ignorování vývojových trendů v socialistických zemích. Jeho varování z jara 1983 se po 17 letech ukázalo jako oprávněné“ (Vaško, 2001, s. 7).

Některé interpretace zdůrazňují, že právě tím R. Richta prorocky postihuje hlubinnou podstatu systémových problémů reálného socialismu (resp. protosocialismu).¹²³⁵ Fundamentálních problémů, které později ústí v jeho krach, rozpad a demontáž. „*Rozhodující zápas o komunismus ve světovém měřítku se nyní svádí na půdě výrobního, technického, vědeckého pokroku. Na tomto poli nyní „jde o všechno“. Kapitalismus může být překonán jen tím, že bude donucen maximálně uplatnit to, co tvořilo nejsilnější stránku průmyslové civilizace a oč ještě dnes – a to hlavně – opírá svou pozici, tj. výrobní pokrok, a že se přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 41). Podle Richty může být kapitalismus totiž překonán pouze na „*půdě výrobního pokroku*“, a že se „*přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo*“ (dtto). Což tzv. reálný socialismus však nedokázal, z důvodů subjektivních i objektivních. Uvedená Richtova slova jsou přitom aktuální taktéž pro současnost, tváří v tvář technologiím 4.0 či 5.0, pro které může kapitalistický rámec být

¹²³⁴ „*Ona druhá větev rozcestí, která se tehdy jevila možnou, byla – přenechat vývoj společnosti plně samospádu, vlivu prostředí a neplést se do něho společenskými řídicími zásahy ... Leontieff to vyjádřil slovy „Kam vítr lod' zavěje”. Převládá dojem, že lidstvo, více méně, zvolilo právě tuto větev rozcestí*“ (Vaško, 2006).

¹²³⁵ Srov. (Heller et al., 2007, 2011) anebo (Ransdorf, 1996).

již příliš úzký. Ovšem dnes, na rozdíl od Richtovy doby, přitom neexistuje protitlak světového socialistického společenství, s výjimkou velmi silně specifické Číny.¹²³⁶

Významným zůstává varování ohledně nebezpečnosti ignorování vývojových trendů. I toho, že nalezení správného směru na civilizačním „rozcestí“ vyžaduje systémové změny. Z díla R. Richty plyne, že pro systémovou změnu je nutné změnit lidi i vztahy mezi nimi. Podle Richty se člověk se změní, pokud volný čas využije k svému rozvoji.

Mohou – a chtějí – uvedené však postmoderní lidé 21. věku, např. noví tzv. „eurolidé“? Což je otázka, klíčová také z hlediska úvah o případné revoluci 4.0, 5.0, jejíž procesy se odehrávají v tržních soukromovlastnických mantinelech, a podle kapitalistických pravidel. S novými technologiemi 4.0 či 5.0 totiž nekráčí ruku v ruce „nový 4.0 člověk“. Který, pokud nebude muset pod existenčním tlakem pracovat, bude se ve volném čase pouze nadšeně celoživotně vzdělávat, harmonicky a kreativně rozvíjet, empaticky kultivovat pro blaho své i blaho všech, vše nadšeně sdílet a dobrovolnický se zapojovat do prospěšných aktivit. Proč by se takto měl v kapitalistickém prostředí chovat? Co jej bude nutit a motivovat? Touha po vlastní užitečnosti? Vnitřní uvědomělá kázeň?

Především levicověji orientovaní a progresivističtí autoři tradičně fatálně přeceňují vlivy výchovy a prostředí. Korektní a módní byla (a stále ještě je) optimistická víra, že člověka z větší části formuje výchova a prostředí, včetně sociálních poměrů, a to daleko více nežli příroda, tj. vrozené genetické dispozice. Realita je však mnohdy odlišná a i soudobá věda – ač obvykle krajně nerada – nekorektně přiznává, že tomu může být spíše právě naopak. Leč i kdyby byly oba faktory zcela rovnocenné, tak vzorce chování lumpenproletariátu, ale též lumpenburžoazie a obdobných vrstev, se reprodukuje a předávají i bez ohledu na společenské uspořádání a podnětné (či naopak nepodnětné)

¹²³⁶ K. Ondryáš na přelomu tisíciletí píše: „Jako sinologa mě potěšilo, že na XV. sjezdu KS Číny v referátu generálního tajemníka Ťiang Ce-minga „Vysoko třítmat veliký prapor teorie Teng Siao-pchinga o všestranné výstavbě socialismu s čínskými rysy ve 21. století“, přes nesmírně složité a závažné jiné problémy své země ve svém programu výstavby počáteční etapy socialismu do konce 50. let příštího století prakticky aplikovala řadu postulátů o přístupech k VTR. Uvedu jen dva zásadní příklady. V kapitole V. o reformě ekonomického systému v odstavci č. 6 se uvádí: „Uplatňovat strategii rozvoje země při důrazu na vědu a vzdělání a strategii trvalého rozvoje. Věda a technika jsou výrobní silou číslo jedna... Kvalifikovaní a kompetentní lidé jsou nejdůležitějším zdrojem vědeckého a technického pokroku, ekonomického a sociálního rozvoje“. V VII. kapitole o budování socialistické kultury, v odstavci o rozvoji vědy a vzdělání se zase uvádí: „Je třeba zajistit strategické přednostní postavení rozvoje vzdělání ... Je třeba zvyšovat úroveň vědy a techniky, popularizovat vědu a techniku, vést lidi k zaujímání vědeckého postoje, zvládat vědecké metody práce, povzbuzovat je k iniciativě a tvůrčí činnosti“. A tyto základní zásady rozvoje VTR, že v budoucnosti rozvoj vědy a techniky musí být bezpodmínečně spojován s rozvojem člověka a jeho tvůrčí činností a zpětně, že tato všestranná tvůrčí činnost opět přispěje k dalšímu rozvoji vědy a techniky, k prospěchu celé civilizace, vyslovil Radovan Richta ve své knize „Civilizace na rozcestí“ již před 30 lety“ (Ondryáš, 1999, s. 13). Srov. (Weiová, 2017).

prostředí. Jak tedy vymodelovat kreativní, empatické a nezištné altruisty – kteří se ve svém volném čase budou harmonicky rozvíjet¹²³⁷ a dobrovolnicky i samosprávně podílet na chodu komunity i celé společnosti – z asociální lůzy, celoživotních „netáhel“ nevalného IQ i EQ či psychopatických deprivantů¹²³⁸? Jaké procento populace tito tvoří?

Richtu by měli důkladně promyslet ti, co naivně sní o kapitalistickém nicnedělání miliónů lidí bez práce, kteří za nic dostávají základní nepodmíněný příjem. Atomizovaných digitálních dementů, kteří všechno nadšeně sdílejí a jsou bytostně přesvědčeni, že mají automaticky nárok na všechno. Bezpracně a ihned, včetně práva „ubavit se“ až k smrti.¹²³⁹ Tyto anticivilizační dystopie, včetně konceptů antipráce, resp. „kapitalistického komunismu“ (ovšem při zachování „nedotknutelného“ soukromého vlastnictví, trhů či peněz), přitom s *Civilizací na rozcestí*, (Richta a kol., 1966) ani s Richtou, nemají mnoho společného. R. Richta, v kontextu rozvoje automatizace promýšlel i otázku, co budou lidé dělat až práci zastanou stroje. Věřil, že uvedené povede k plné seberealizaci jedince a nikoli např. tupému konzumu komerční (pseudo)kultury.

Existují přitom i další interpretace civilizačního „rozcestí“.¹²⁴⁰ Richtovy studie mají být socialistickým odrazem hluboké a mnohorozměrné krize, včetně krize existenciální, do

¹²³⁷ Třeba i v richtovské vizi rozvoje člověka jako „samostatného výrobního faktoru“ v rámci socialistické VTR. Richta predikuje, že pokročilejší stupně techniky a technologií (jakožto lidská díla) – automatizace poprvé v historii umožní člověku, aby obrátil pozornost sám na sebe. Taktéž připomíná, že čím větších rozměrů budou nabývat lidské síly jako produkovaný efekt, tím mohutněji působí jako produkující příčina. Tímto zprostředkováním se má pro vyspělou technickou civilizaci rýsovat existenční oprávnění předstihu, nutnost primátu kultivace lidských sil, rozvoje člověka jakožto sebeúčelu – „Úměrně pokrokům vědeckotechnické revoluce vchází rozvoj člověka jako nedílná součást a samostatný faktor do růstu materiálních výrobních sil. Jeho zvláštní pronikavost proti dřívějším parametrům záleží v tom, že sdílí charakteristiku vědy: čím větších rozměrů nabývají lidské síly jako produkovaný efekt, tím mohutněji působí jako produkující příčina. Tímto zprostředkováním (pomocí jeho vlastního díla) rýsuje se pro vyspělou technickou civilizaci existenční oprávnění předstihu, nutnost primátu kultivace lidských sil, rozvoje člověka jakožto sebeúčelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 90). Zopakujeme i teorii o přeměně fyzické práce v duševní, resp. vizi překonání dělby práce např. in (Richta, 1965). Přičemž připomeňme, že VTR (ať je v pořadí první, druhou, třetí či čtvrtou revolucí) probíhala, a stále probíhá, primárně jako kapitalistická.

¹²³⁸ Srov. (Koukolík, 2020 aj.). Deprivant je termín zavedený F. Koukolíkem k označení člověka, který z psychologických, biologických či sociokulturních důvodů nedosáhl lidské normality, případně o tuto přišel. Důsledky deprivantství jsou přitom výraznější v citové, než v intelektuální oblasti. „Deprivanti jsou lidé bez citu a svědomí. Mají společné vlastnosti. Například podvádějí a lžou. Druhé lidi zneužívají. A když někomu ublíží, výčitky svědomí ani pocit viny nemají. Skvěle manipulují emocemi druhých lidí ve jménu nějakého druhu vlastního zisku – hmotného, mocenského nebo sexuálního. Jsou nezodpovědní a nespolehliví, nedrží dané slovo. Zákony jsou jim lhostejné, takže se často chovají kriminálně. Nedokáží se vcítit do druhého člověka tak, aby odpověděli na jeho potřeby a pocity, pokud nejsou stejné jako jejich vlastní. Rádi vstupují do bojů o moc ...“ (cit. dle <https://www.neviditelnycert.cz/blog/popularne-naucny-koutek/521-deprivanti.html>). K základnímu pravidlům obrany před deprivanty náleží „kritické myšlení a odvaha“ (dtto).

¹²³⁹ Srov. (Sirůček, 2019b, c, 2020a, c).

¹²⁴⁰ Slosloví civilizace na rozcestí též nebývá používáno vždy v souvislosti s Richtou. Srov. (Shkliarevsky, 2017) – v jeho knize *The Civilization at a Crossroads*, o problematice udržitelnosti naší civilizace a

keré měla zabřednout celá industriální civilizace. Tuto krizi manifestuje civilizační kvas 60. let, a to na Východě i Západě. Mnozí intelektuálové a odborníci nejrůznějších vědních disciplín právě v 60. letech 20. století hledají možnosti, kterak krizi řešit a vykreslují představy a vize ideální společnosti postindustriálního apod. typu.¹²⁴¹

V souvislosti s D. Bellem¹²⁴² a koncepty postindustriální společnosti jmenuje R. Richtu a *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) text (Anderssonová, 2012). Zmiňuje inspirace plynoucí z teorií postindustriální společnosti u československých a polských ekonomů a sociologů, kteří problematiku postindustriální společnosti údajně měli aplikovat v kontextu přehodnocování (ve smyslu revize) marxismu. R. Richta a O. Šulc¹²⁴³ tímto měli inspirovat ideje ohledně uspořádání budoucích společností v čase Pražského jara. Richtova skupina je zmíněna i v kontextu iniciativy, resp. konference Mankind 2000,¹²⁴⁴ s konstatováním nemožností připojit se k západním aktivitám a spolupráci po roce 1968.

Richtova teorie VTR bývá interpretována i jako cesta z krize socialistických hodnot.¹²⁴⁵ Richta měl být vědom, že se československá společnost nevyvíjí podle původních představ a zaostává za Západem. Procesy VTR, včetně nárůstu role vědy, a souvisejících proměn výrobních sil i postavení člověka mají vyžadovat také rozvoj socialistických institucí, které mají proměnit socialistický životní styl, včetně hodnot. VTR se má postupně vynořovat na povrch každodenního života, i přesto, že realita má stále být ovlivňována tradiční industrializací a jejími hodnotami, které jsou společnosti

systemové krizi, není v seznamu pramenů ani zmínka o Richtovi. *Civilization at the Crossroads* je také název historicko-politického článku (Nef, 1941) diskutující prosperitu Západu od 14., resp. 15. století.

¹²⁴¹ S odkazy na desítky teorií transformace kapitalismu, na frankfurtskou školu (včetně E. Fromma) atp.

¹²⁴² (Skála, 2006) připomíná, že práce Richtova týmu kladly, mimo jiné, „akcent na vzdělanost a ... proporcionální růst role lidského faktoru, a tedy i investic tímto směrem. Právě ten měl inspirovat i Daniela Bella – dokonce natolik, že celá třetí kapitola jeho *Kulturních rozporů kapitalismu vznikla z podnětu Civilizace na rozcestí*“ (tamtéž, cit. dle <https://legacy.blisty.cz/art/31704.html>). J. Skála dodává: „V jednostranném optimismu, pokud jde o div ne bezrozporný vliv vědeckotechnické revoluce na vzdělanost, se mýlil jak Richtův tým, tak Daniel Bell“ (dtto). Srov. (Bell, 2000). D. Bell byl *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) inspirován a na Richtovy teze (např. o přednostech socialismu) odkazuje. Srov. (Bell, 1973),

¹²⁴³ *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je zde prezentována coby výstup Richty a futurologické společnosti O. Šulce. Prognostik Šulc v autorském kolektivu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) přitom není uváděn v žádném českém vydání. Srov. (Richta, Šulc, 1969). Srov. též (Šulc, 1973, 1987) či (Klinec, 2020a aj.).

¹²⁴⁴ Srov. (Richta et al., 1969) in (Jungk, Galtung, 1969). Jedním z editorů uvedeného sborníku je rakouský futurolog a prognostik, sociolog a filozof, politik a aktivista, spisovatel a publicista Robert Jungk (1913 – 1994). Náleží k zakladatelům futurologie – srov. (Klinec, 2015b). „V roce 1967 spoluzaložil v Londýně skupinu *Ludstvo 2000 – Mankind 2000* a pod jej zástitou spoluorganizoval první světovou konferenci pre výskum budúcnosti – *International Futures Research Inaugural Conference* v Osle spolu s Britom Jamesom Wellesley-Wesleyom a Nórom Johanom Galtungom. Robert Jungk a Johan Galtung vydali ako editori príspevky z tejto konferencie v knihe s názvom *Mankind 2000* v dvoch vydaniach v roku 1969 a v roku 1970. Od roku 1974 pôsobil Robert Jungk ako prezident skupiny *Mankind 2000*“ (tamtéž, s. 4).

¹²⁴⁵ Srov. (Richta a kol., 1966) či (Richta, Levčík, 1967).

vštěpovány dlouhou dobu. Richta – v technooptimistickém duchu – apeluje na rozvoj techniky, která má být „budoucností sama o sobě“, neboť má člověka osvobodit. Nelze zapomínat, že i dle Richty musí být rozvoj výrobních sil doprovázen rozvojem výrobních vztahů, s adekvátními proměnami vlastnictví, institucí, a také i hodnot. K čemuž nedošlo.

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) se stala významným mezníkem (nejen) tuzemského rozvoje myšlení o budoucnosti. Do historie futurologie a futurologického myšlení v Československu zasazuje Richtovo dílo (Klinec, 2017, 2020b aj.).¹²⁴⁶ „Radovan Richta bol popredným predstaviteľom prognostického a futurologického myslenia v Československu ... Richtu je možno považovať za jedného z predstaviteľov československej futurologickej školy. Významným medzníkom rozvoja myslenia o budúcnosti v Československu bolo vypracovanie a následné publikovanie štúdie *Civilizácia na rázcestí*, ktorá dosiahla pomerne veľkú a prevažne pozitívnu medzinárodnú odozvu a je dodnes považovaná za klasické dielo futurologickej a prognostickej literatúry“ (Klinec, 2020, s. 162).¹²⁴⁷ Výťah z (Richta a kol., 1966) byl jako (Richta et al., 1969) prezentován coby referát na první mezinárodní futurologické konferenci v norském Oslo. Ve futurologických souvislostech bývá jmenována i práce *Technický pokrok a industriální společnost* (Richta und Kollektiv, 1972),¹²⁴⁸ příspěvky (Richta, 1966, 1968e), (Richta, Šulc, 1969) či zapomenutá prognóza vývoje *Československo 2000* (Richta et al., 1980).

Dílo Richty a jeho týmu lze označit také za předchůdce Římského klubu a jeho varovných prognóz.¹²⁴⁹ Připomenout lze v této souvislosti např. tabulkové přílohy in (Richta a kol., 1966), s poukazy na exponenciální a obdobné trendy ohledně zdrojů.¹²⁵⁰

¹²⁴⁶ Včetně připomenutí vizí in (Baťa, 1937) či (Schmidt, 1939) ve smyslu předchůdců tuzemských futurologických úvah. K založení československých futurologických institucí i rozvoji futurologie a prognostiky přispívá M. Zeman – srov. (Zeman, 1969), (Šulc, Zeman, 1969). Srov. též (Sirůček, 2020b).

¹²⁴⁷ Srov. (Sommer, 2015), s rekapitulací vývoje československé prognostiky od konce 60. let do roku 1989. Zkoumán je vznik prognostiky po Pražském jaru 1968, zdůrazněna je diskontinuita mezi předchozí vlnou futurologických studií na konci 60. let, krachem reformních projektů a následným vývojem, který vedl k ustavení prognostiky jako centralizovaného systému prognostických expertiz orientovaných na budoucnost ve službách pozdně socialistického režimu. Popsán je vznik této prognostické expertizy v přímém vztahu k politické moci v 70. letech. Zmíněno je i prognózování za perestrojky, včetně kritického obratu v ekonomickém prognózování, s budováním nového, na budoucnost orientovaného projektu v období perestrojky, který zůstal kritický vůči komunismu a byl zaměřen na ekonomickou liberalizaci.

¹²⁴⁸ S předmluvou „*otce futurologie*“ O. K. Flechtheima s názvem *Pražské jaro a budoucnost (Der Prager Frühling und die Zukunft)*.

¹²⁴⁹ K Římskému klubu srov. (Klinec, 2012). K jeho předchůdcům lze řadit i další práce členů Richtova týmu, včetně úvah o extenzivním a intenzivním růstu in (Toms, Hájek, 1966). Ohledně souvislostí Richtových studií a díla (Meadowsová et al., 1972) srov. (Bollinger, 2005), (Müller, Spangenberg, 1988).

¹²⁵⁰ Namátkou např. ohledně růstu nároků na zdroje energetické v tabulkách 1-2., 1-3. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 324-325).

Civilizaci na rozcestí (Richta a kol., 1966) přitom bývá někdy vytýkáno, že explicitně neuvažuje o mezích růstu, např. v podobě vyčerpání přírodních zdrojů.¹²⁵¹ Richta ale stále dokonalejší uspokojování lidských potřeb nespojuje automaticky se stále větší a větší spotřebou přírodních aj. zdrojů. Různě interpretováno může být i vnímání „*imperativu růstu*“ – v kontextu toho, že tradiční průmyslový růst měl narazit na strop.¹²⁵² Zejména některé z prvních zpráv Římského klubu ústí ve volání po zastavení růstu, po růstu omezeném, někdy i záporném. Což však není totéž, co Richtovy náměty ohledně „*optimalizaci růstu*“ v duchu ekonomie času.¹²⁵³ Která měla poskytnout první skutečně vědecký obraz efektivnosti.¹²⁵⁴ V pojetí daleko širším a s klíčovým důrazem na subjektivitu.¹²⁵⁵ Na člověka, na nový prostor pro jeho všestranný rozvoj. Richta po celý život usiloval o překonání degradace člověka ve smyslu odcizené výrobní síly.¹²⁵⁶

V souvislosti s dlouholetou prací na modelu socialismu pro 21. století¹²⁵⁷ vyzdvihuje (Formánek, 2006 aj.) richtovské inspirace v podobě důrazu na dynamičnost pohybu výrobních sil.¹²⁵⁸ „*Uvedl znovu do pohybu a vrátil do oběhu kategorie, které si – podle jeho slov – vulgární interpretace zvykla považovat za neměnné, a do kterých byly nové*

¹²⁵¹ Jako např. první zpráva Římského klubu *Limity růstu* (Meadowsová et al., 1972). „*Kultovnímu*“ bestselleru bývá vytýkána chybná metodologie a záměrná katastrofičnost. I jeho stoupenci upozorňují, že jde spíše o varovné memento nežli o praktický návod k jednání. Po dvaceti letech autoři dokladují, že lidstvo – v důsledku vědomé činnosti – již některé přirozené hranice vývoje mělo překročit (*Překročení mezí* dle Meadowsová et al., 1992). Mementem zůstává apel na to, že perspektivy má pouze společnost směřující k trvalé udržitelnosti. S čím souvisí otázka (ne)udržitelnosti kapitalismu. Srov. (Richta, 1983).

¹²⁵² Srov. např. pasáž „*Imperativ růstu*“ a *dvě světové soustavy* in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), resp. paragraf 1. 2. 3. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

¹²⁵³ Srov. paragraf *Parametry a měřítka ekonomie času* in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), resp. subkapitulu 1. 2. 6. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

¹²⁵⁴ Sociální efektivnosti v souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem náležela k výzkumným otázkám Richtova týmu v 70. letech. Sociální efektivnost reprezentuje problematiku komplexnější ve srovnání s ekonomickou efektivností. Se zarámováním Marxovými úvahami ohledně všestranného rozvoje člověka jakožto všeobecnou cílovou funkcí společenského rozvoje, kdy prostorem pro všestranný rozvoj člověka se stává volný čas. Srov. (Palatová, 1973). Ohledně efektivnosti srov. též (Vaner, Toms a kol., 1977): „... je nesporné, že rozhodující úlohu při zvyšování efektivnosti národního hospodářství má technický pokrok a ten si zakládá na stále hlubším a širším poznávání a využívání přírodních zákonů ... poznávání a využívání přírodních zákonů v podobě technického pokroku je právě tím druhem lidské činnosti, jejímž prostřednictvím se prosazuje společensko-ekonomický zákon uspokojování potřeb a zákon úspory času“ (tamtéž, s. 63).

¹²⁵⁵ Richta podstatu VTR ztotožňuje „s procesem reálného formování subjektivního činitele, společnosti a člověka, kteří jejím prostřednictvím dostávají do rukou tvorbu výrobních sil lidského života, tedy samo východisko zásadních historických proměn“ (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967, s. 142).

¹²⁵⁶ S tzv. lidským faktorem, jako jedním z dobových šlágrů, cca o dvě dekády později operuje gorbačovská „*perestrojka-katastrojka*“. Z jejich dopadů však Richtu (ani jeho tým) obviňovat nelze. V současnosti je oblíbený termín lidské zdroje s chápáním vzdělávání ve smyslu přípravy lidí pro trhy práce v kontextu vzdělání 4.0 – srov. (Sirůček, 2018c). Cílem skutečného vzdělání by ovšem měl být všestranný rozvoj osobnosti, nikoli flexibilní připravenost zaměstnanců na jejich vytěžování v situaci permanentních nejistot a podle momentálních rozmarů kapitalistických trhů. Srov. (Liessmann, 2008, 2018).

¹²⁵⁷ Srov. (Dolejš et al., 2012).

¹²⁵⁸ Srov. též (Formánek, 1997).

skutečnosti vtěsnávány“ (Formánek, 2006).¹²⁵⁹ Richta uvažoval „v duchu historismu o předpokladech pohybu jak na straně objektu, tak subjektu, o nové, vyšší subjektivitě založené na společenském rozvoji člověka, o sebeutváření společenského člověka, a na tom základě o potřebě odhalovat a uspokojovat bohaté lidské potřeby a síly“ (dtto).¹²⁶⁰

„Richta si ... uvědomoval rozpornou povahu, jaké v tehdejší situaci nabyly společenské formy (od vztahů sociálně ekonomických po vztahy sociálně politické). Důrazně i odvážně na ni upozorňoval. Byl si vědom toho, že v nich jde zatím ještě o prvotní, abstraktní spolupráci, představující všeobecnou účast na společenské práci. Věděl, že vzájemné obohacování, které má vzejít ze společenské práce, se bude teprve obtížně a v dlouhodobém procesu prosazovat. Varoval, že bez uvolňování demokratické aktivity, bez celé soustavy civilizačních regulátorů, by i nejzásadovější a nejradiálněji pokusy o prosazení spravedlivějších řešení končily „strašlivou diskreditací““ (Formánek, 2006).¹²⁶¹

M. Formánek pokračuje: „R. Richta si uvědomoval také vážnost otázky: Je technika ve sporu s lidskostí? Musel vést diskusi a polemiku také s přeceňováním i podceňováním dosahu VTR, s různými dobovými myšlenkovými směry (se scientismem a technokratismem, s „kulturní kritikou“ frankfurtské filozofické školy). Považoval „velké odmítání“ moderní civilizace za uhýbání do maloměšťácké idyly před řešitelným rozporem, před možností a výzvami pokroku ... je nutné také na tento jeho vyvážený přístup navázat. Sdílíme jeho přesvědčení o schopnosti miliónů lidí uspokojit obrovské lidské nároky technického věku“ (Formánek, 2006). Ve světle rozvoje výrobních sil konstatuje, že Richtovy „závěry (v nichž ... navazoval na K. Marxe) plně platí i dnes a jsou vývojem znovu potvrzovány. Ve všeobecnosti nadále platí, že člověk se jako bezprostřední pracovní síla s technikou nemůže měřit. Namísto jeho omezených fyzických a mentálních možností přinášejí moderní

¹²⁵⁹ „Oproti představě provždy vymezeného a strnulého souboru věcných činitelů a pracovní síly v soustavě výrobních sil, je vnímal jako bohatý a proměnlivý souhrn výrobních sil lidského života, „včetně společenské kombinace a vědy, tvůrčích schopností člověka i osvojení přírodních sil“ ... Svou pozornost soustředil na komplexní souvislosti a důsledky jejich dynamické proměny. Chápal VTR jako revoluční „sociální proces“, který mění. „celé postavení člověka ve výrobě vlastního života a všechny podmínky společenských vztahů ...““ (Formánek, 2006, s odkazy na Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 14-15 a Kolektiv, 1973, s. 365).

¹²⁶⁰ S odkazem na (Richta, 1971a, s. 20-22). „Lidský život za takových předpokladů, jak byl přesvědčen, dostává neobvyklou moc. Revoluce ve vědě a technice vyžaduje, aby se nejpronikavější výrobní síla, kterou člověk je, posunovala do středu společenského vývoje, vyznačovala se růstem svých schopností, všeobecným rozvojem, vysokou, dosud neznámou pohyblivostí“ (Formánek, 2006).

¹²⁶¹ S odkazy na (Richta, 1963a, s. 70), resp. (Richta, 1966, 1968e). Formánek dodává: „Zkoumání dalšího rozvoje společenských forem nebylo ale ve středu jeho vědeckých zájmů. Model socialismu pro 21. století bez takového důkladného zkoumání ovšem vzniknout nemůže. Odpovědnost v tomto směru přechází na ty, kdo na této cestě chtějí postoupit dále“ (Formánek, 2006).

technologie vzrůstající jednotu produkce, která vykazuje schopnost jistého samopohybu a dokonce jisté „sebereflexe“. Člověk je dokonce z produktivního procesu vytlačován“ (dtto).

Opomenout nelze úvahy o proměnách práce.¹²⁶² (Formánek, 2006) klade důraz na „zjištění, k němuž dospěl Richta (na základě Marxových inspirací), že se stále více uplatňují činitelé, jejichž síla a působivost nemá žádný vztah k bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba. Závisejí spíše na všeobecném stavu vědy a na pokroku techniky, na aplikaci vědy ve výrobě. Využíváním zpředmětněné síly vědění se ... prostý pracovní proces mění v proces vědecký, který nutí přírodní síly, aby sloužily lidským potřebám“ (dtto).¹²⁶³

„Všeobecné lidské vědění, poznání, akumulace vědění a dovednosti, všeobecných produktivních sil společenského mozku, se stává bezprostřední výrobní silou, technologickým uplatněním vědy a tím bezprostředním orgánem společenské praxe, reálného životního procesu“ (Formánek, 2006). Má-li všeobecné lidské vědění působit efektivně, „je nutné přestavět co nejvýhodněji celý společenský organismus, dosáhnout „jsoucna člověka“ „jako společenského organismu“ a tak zajistit jeho rozvoj jako „společenského individua“ ... Cestou k absolutnímu růstu produktivity celkové společenské práce, k překonání disparity mezi prací složitou a tvůrčí a prací jednoduchou, výkonnou, jak Richta zdůrazňoval, je prosazování kolektivní a bezprostředně společenské práce ...¹²⁶⁴ Člověk by tu už neměl být jen výrobní silou. Měl by být subjektem, tvůrcem a vládcem

¹²⁶² „Věda a technika silně zasahuje strukturu i povahu práce, mění funkce dělníků a společenské kombinace pracovního procesu. Vynucuje všestrannou pohyblivost dělníka, který je vrhán z jednoho odvětví do druhého, dochází ke střídání jeho práce a funkcí, k zásadním změnám v dělbě práce“ (Formánek, 2006).

¹²⁶³ S odkazy na (Marx, 1974b, s. 330, 331, 335, 337, 338).

¹²⁶⁴ S odkazem na (Richta, 1966). Připomenout lze např. následující pasáže: „Tou měrou, jak se zapojuje do výroby jako bezprostřední síla věda, mění se výroba v technický proces, poddávající se subjektivní moci „všeobecné společenské práce“ ... tj. armády vědců, výzkumníků, techniků, programátorů, seřizovačů atd. Vědeckotechnická revoluce uvolňuje síly člověka v přímé závislosti na účinnosti jeho vlastních tvůrčích schopností“ (tamtéž, s. 153). „Namísto jednoduché rozdělené práce, jež dosud byla základem produkce, stává se ústřední výrobní silou společnosti věda a její technologická aplikace ...“ (dtto). „Oddělení vědy od výroby, vzniklé v období industrializace, propadá stále víc minulostí. Jednak že se pracovníci vědy, jichž stále přibývá, stávají přímo součástí „souhrnného dělníka“, jednak že pracovníci výroby mohou nyní působit už jen přímým využitím vědeckých metod a vědecké výzbroje. Věda začíná nyní působit univerzálně jako bezprostřední výrobní síla; a výroba, průmysl – jak předpovídal Marx – se vlastně mění v „aplikovanou vědu“, „experimentální vědu““ (tamtéž, s. 154). „Protože pokroky vědy a techniky jsou ve velkém rozsahu závislé na stupni rozvoje lidských tvůrčích sil a tedy samotných lidí, stojíme tu před novou vazbou moderní civilizace: Na určitém stupni růstu se nezbytně ukáže, že nejefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává rozvoj člověka samého, růst jeho schopností, jeho vědecké, technické tvořivosti atd.“ (tamtéž, s. 157).

společenských výrobních sil. Tak by se podmínky ... životního procesu samého dostávaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním by byly přetvářeny“ (dtto).¹²⁶⁵

M. Formánek dospívá k významu participace. *„V době, kdy Richta tvořil své eseje, se ještě nesetkávala s takovým zájmem, jako je tomu dnes“ (Formánek, 2006). Participace může být jistým přípravným krokem či předstupněm ke vzniku „samosprávné „společnosti sdružených výrobců“ v duchu K. H. Marxe. „Aby se stala jejím prvkem, musí dojít – slovy R. Richty – k takové přeměně objektu, který bude reálně sebereprodukci subjektu umožňovat ... Socialismus odpovídající 21. století, by měl převzít ve sféře účasti pracujících rozhodující iniciativu a rozvinout ji“ (dtto).¹²⁶⁶*

Za významné (Formánek, 2006) označuje i závěry týkajícího se *„disponibilního času. Poměry, v nichž je bohatství měřeno sumou věcí a pracovní dobou nutnou k jeho vytvoření, stále trvají. I chudoba je tak nazírána: jako postrádání majetku, neuspokojování potřeby „mít“, vlastnit ... Vývoj nabírá stále větší obrátky. Neobyčejně se zrychlil tok času a také jeho rozvrhování ... Rozvoj výrobních sil umožňuje, aby se vedle nutné pracovní doby rozrůstal volný čas, prostor pro plný rozvoj produktivních sil jednotlivce a společnosti ...¹²⁶⁷ Lidstvo vstupuje do epochy, jejíž základní civilizační charakteristikou bude volný čas jako základní společenské bohatství ... inspirativní je závěr, že takový rozvoj se opírá o možnosti obecné práce a její přesah nejen do pracovního, ale i volného času. Aspektem tohoto procesu je i racionalizace volby, nejen uspokojování, ale také přeměna potřeb, jež je stále aktuálnější. Zatím však volný čas lidem volně k dispozici není. Postavení bezprostředních producentů se v tomto směru nezlepšilo, spíše se dále zkomplikovalo“ (dtto).*

M. Formánek sdílí *„Richtův závěr o základním efektu dějů ve vědeckotechnické oblasti, který viděl v uvolňování tvořivých sil lidí. Právě tvůrčí práci považoval nejen za vysoce produktivní, ale také nejnadějnější formu společenské práce“ (Formánek, 2006).¹²⁶⁸ Formánek dále píše: „Využívání stále dokonalejších strojů a zařízení, stále dokonalejších technologií (včetně robotů), pravděpodobně nic nezmění na tom, že člověk bude stále nezbytnějším jako ten, jemuž je vlastní bohatství tvůrčích schopností. Takovou činnost nebude moci vykonávat žádný stroj. Právě tu a tímto způsobem budou všichni ukazovat, co*

¹²⁶⁵ S odkazy na (Marx, 1974b, s. 327-329) a Formánkovým dovětkem: *„Výsledky naší výzkumné práce se zdají potvrzovat, že by takovou roli měla plnit dělnická třída, se svou stále významnější složkou, „kognitariátem““ (Formánek, 2006). Srov. (Heller et al., 2011 atp.).*

¹²⁶⁶ S odkazem na (Richta, 1968a, s. 56). Srov. (Heller et al., 2007, 2011).

¹²⁶⁷ S odkazem na (Marx, 1974b, s. 336).

¹²⁶⁸ S odkazem na (Richta, 1963a, s. 59, 60).

dovedou, představovat své schopnosti, uplatňovat svůj talent (což bude jejich nejsilnější potřebou). Podle R. Richty, Marxův předpoklad o proměnách práce neznámá žádná podceňování pracujících: představuje naopak nejsilnější hypotézu o tvůrčích silách prostých lidí práce, jaká kdy byla v dějinách vyslovena“ (dtto).¹²⁶⁹

Formánek rekapituluje další inspirace, vzniklé z diskuzí nad Richtovými pracemi.¹²⁷⁰ Ohledně dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů¹²⁷¹ (Formánek, 1997) uvádí: „R. Richta již ve svých výchozích esejích zdůrazňoval, že univerzální, neomezený a nepřetržitý rozvoj výrobních sil předpokládá růst možností skrytých ve výrobních, vlastnických poměrech. Takový růst odhaluje jejich „rezervy“, ale také meze, obtížnost či nemožnost (v podmínkách kapitalismu) přeměnit abstraktní možnost v reálnou“ (tamtéž, s. 23).¹²⁷²

M. Formánek připomíná, že v průběhu diskuzí se objevily různé krajnosti, které souvisely s odtrháváním dynamiky výrobních sil od výrobních poměrů.¹²⁷³ „Také na

¹²⁶⁹ Na základě richtovských (a marxovských) inspirací předkládá ústřední hypotézu ohledně socialismu pro 21. století M. Formánek v následující podobě: „Věda, výzkum, technická tvorba a řízení, se budou stávat stále významnější oblastí lidské činnosti, její dalekosáhle působící formou. Primát vědy a jejích technických aplikací před výrobou a podněty pro společenskou praxi obecněji umožňuje a vyžaduje zásadní proměny práce: prosazování bezprostředně společenské práce a její odraz v tvářnosti techniky i ve směřování vědeckých výzkumů. Předpokladem je mapovat a projít cest z rozcestí, na němž se ocitá systém, nezajímající se o šetření veškeré společenské práce a nastoupit z něj na cestu, na níž by technika a technologie, jakož i věda sloužily všeobecné společenské práci. Teprve na tomto základě, spojováním nového charakteru práce a nového vědního i technického usilování, se vytvoří podmínky pro vzájemný rozvoj lidí. Pro takové pojetí práce se však musí vytvářet předpoklady v obecné schopnosti podílet se na tvořivém úsilí a pro takový růst účasti a podílů, který umožní zvětšovat postupně význam společenské formy přivlastňování. Jen tak může dojít k přeměně člověka v subjekt, tvůrce a vládce společenských výrobních sil, které nabírají tak závratné tempo. Hypotéza tudíž předpokládá, že obecná práce proniká do výroby i do společenských poměrů jako celku a prostupuje i volný čas a současně sama prochází proměnou. Vzniká hluboká souvislost mezi vědecko-technickou, informační revolucí umožňující zrychlený nástup obecné, všeobecně dostupné a všeobecně užívané vědecké práce a nároky na masivní vklad do rozvoje lidských schopností. Takového efektu bez možnosti přivlastňovat si podmínky práce a života, dosáhnout nelze“ (Formánek, 2006).

¹²⁷⁰ Diskuzí realizovaných „na dvou odlišných časových a hlavně ideologicko-politických úrovních: 1. v průběhu snah o řešení rozporů přechodu k VTR v 60. až 80. letech, 2. s přechodem k neolibérální politice po listopadu 1989“ (Formánek, 1997, s. 22). Diskuzemi po převratu 1989 jsou míněny především akce Klubu ekonomů – srov. (Sirůček, 2017d).

¹²⁷¹ Srov. např. paragraf 1. 2. 1. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969). Srov. též (Richta, 1974, s odkazem na Filipec, Richta, 1973), kde figuruje teze o dialektice důsledků a příčin, která rozevívá „koloběh vzájemně propojených přeměn ve výrobních silách a výrobních poměrech ve spirálu ..., v níž se realizuje plný rozvoj vědeckotechnické revoluce ve vazbě s rozvojem společenských vztahů rozvinuté socialistické společnosti“ (Richta, 1974, s. 581).

¹²⁷² Eseji jsou míněny brožury (Richta, 1963a, b), představené kapitolou I.

¹²⁷³ 1. Při důrazu na prvořadost rozvoje výrobních sil pro společenský pokrok se poukazovalo na společenské souvislosti rozvoje vědy a techniky, čímž ale byly míněny důsledky VTR; nedoceňovaly se sociálně ekonomické (a další) předpoklady VTR; „o výrobních poměrech se vědělo, že jejich realizace je složitý proces, který nekončí „zaknihováním“ vlastnictví, že existuje jistá nevyvinutost ekonomické struktury a že je nutné dynamiku vestavět přímo do ní; předpokládalo se ale, že disparity mezi civilizační úrovní a sociálními přeměnami neodstraní nějaké „vlastnické přesuny“ (při odpovídajícím politickém a ideovém působení), ale pouze proměna výrobních sil samotných; vlastní, vnitřní dialektika v sociálně ekonomických vztazích byla opomíjena, převáděna na výrobně technické procesy, na rozpory, zákonitosti úhrnné

zjištění, že současný předmětný svět (technická civilizace, „druhá příroda“) má nepochybně svou osobitost strhující vnitřní a autonomní dynamiku, se objevuje dvojí názor“ (Formánek, 1997, s. 23).¹²⁷⁴ „V diskusi byl uplatněn poznatek, že kvalita a dynamika techniky a technologie souvisí s odhalenými a uplatněnými přírodními zákonitostmi, ale také se společenskými poměry, že technika je utvářena k podobě společnosti, že společenský systém jí vtiskuje svou tvářnost. Právem lze mluvit o produktech buržoazní civilizace, jimž dává tvar soukromovlastnický zájem a spekulace, kalkulace zisků, nadzisků a rent, jež orientují její vymoženosti, ale vedou také k přečinům vůči lidem i technice, vyvolávají nehospodárnost ve společenské práci, vedou k mrhání výrobními silami. Odtud vyplývá výzva na vytvoření techniky (technologie) odpovídající socialismu a komunismu“ (dtto). Formánek pokračuje: „Kapitalismus může užívat všech prvků technické revoluce, ve všech jednotlivých případech (informační technologie přinášející dalekosáhlé úspory živé práce, redukující suverenitu a moc národních států, vytvářející virtuální firmy a státy; využívání světové počítačové sítě k dalekosáhlým, riskantním operacím, schopným otřásat měnovými systémy). Vcelku však tato revoluce přesahuje jeho možnosti“ (dtto).¹²⁷⁵

M. Formánek taktéž diskutuje různá vymezení VTR v Richtových dílech,¹²⁷⁶ včetně pozdější teze: „Svou podstatou je vědeckotechnická revoluce spjata se zákonitostmi epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, je jim podřízena, je složkou tohoto globálního procesu v tom smyslu, že historicky připravuje materiálně technické předpoklady pro komunistickou společnost a že je ji možno plně realizovat a využít pouze v socialismu“

společenské práce, ekonomie času ...“ (Formánek, 1997, s. 23), rozvoj výrobních sil byl tak chápán „spíše jako imanentní, jako prvotní příčina bez zpětné vazby na společenské podmínky; uvolňoval se prostor pro technicistní zjednodušování a apologetiku, docházelo k subjektivistickým omylům; 2. „Sentimentální socialisté“ (socialisté citu) se zase soustřeďovali na přímé přeměny společenských poměrů a na obra dosazených pozic, bez reálného zprostředkování rozvojem“ (dtto) výrobních sil, „bez rozvinutí reálného zespolečenštění; důraz na dynamiku vědy a techniky byl sledován s podezřením, přizívoval se dogmatismus a uplatňovala konzervativní reakce na nové výzvy“ (dtto).

¹²⁷⁴ „1. Tato dynamika je neovladatelná, vymyká se kontrole svých vlastních tvůrců, nejde už o svět cizí, ale odcizený, jednota člověka a jeho díla se rozpadá; tato dynamika je svévolná, sama klade problémy a také jen ona sama je schopna je – spíše dílčím způsobem – řešit (... technologický determinismus, postindustrialisté, kulturní kritika). 2. Povaha, zaměření i dynamika technologických změn mají svou vlastní logiku, ale nejsou libovolné, jsou výsledkem působení mocných sociálně ekonomických a politických sil, uvědomělého rozhodování organizací i osob, které mohou přeměňovat abstraktní možnosti v konkrétní, které mají moc a odpovědnost (optimistický postindustrialismus)“ (Formánek, 1997, s. 23).

¹²⁷⁵ In (Smirnov, 1975) je argumentováno neslučitelností plného dovršení automatizace s kapitalistickými poměry. „Automatizace výroby dovedená ke svému logickému konci odstraňuje technologické užití živé pracovní síly bezprostředně ve výrobních procesech. Sociální podstata kapitalismu vyžaduje vtahovat živou pracovní sílu jako doplněk techniky ...“ (tamtéž, s. 120). K tomu: „Automatizace tím, že odstraňuje technologickou nezbytnost hromadně používat lidskou práci ve výrobní oblasti, představuje technologický způsob výroby, který může zajistit hojnost hmotných statků a změnit ekonomiku relativního nedostatku v ekonomiku relativní hojnosti, od základů podrývající kapitalistický princip výroby“ (dtto).

¹²⁷⁶ Srov. (Richta, 1963a, b), (Richta a kol., 1966), (Kolektiv, 1973).

(Kolektiv, 1973, cit. dle 2. vydání 1975, s. 365). Formánek dále uvádí: „Tato teze a její další rozvíjení zavdalo podnět ke kritice celé koncepce VTR, že zejména po Civilizaci na rozcestí, v 70. a 80. letech se měnila v apologetiku poměrů (M. Ransdorf).¹²⁷⁷ Nelze ovšem přehlédnout, na co upozorňoval Richta již ve svých esejích, že to byl také vliv socialistického společenství, které – byť se samo teprve učilo a hledalo odpovídající formy a dopouštělo se řady chyb – nepozorovaně převrátilo v kapitalistickém světě okolnosti, za nichž se „dá obchodovat“ a „vydělávat“, „uplatnit se“ atd.“ (Formánek, 1997, s. 24).¹²⁷⁸

Formánek následně rozebírá: „R. Richta upozorňoval na iluzornost představy, že revolucí dostávají lidé do rukou otěže osudu jako „lidé vůbec“,¹²⁷⁹ jako hotové lidské společenství. Ve skutečnosti dostávali do rukou své vlastní souvislosti „jakožto totalita pracujících, společenských pracovních sil, které jsou určeny (a limitovány) svou prací i kruhem života, sumou civilizačních vazeb, v nichž jsou činní“ ... V tomto společenství práce byl podle jeho slov obsažen celý souhrn souvislostí, které socialistická společnost zdědila, a k nimž přidávala všeobecnou vzájemnou spolupráci a všeobecnou podmíněnost (omezenosti) rozvoje“ (Formánek, 1997, s. 24, cit. Richta, 1968a, s. 43).

R. Richta přitom měl vycházet „z tehdejších představ o stupni homogenizace sociálně třídní struktury, o „řešení třídního členění“, které umožňuje, aby do popředí vystoupila diferenciací podle povahy práce (jednoduché a složité). Odborné, technické, vědecké kádry se přitom stávaly součástí „souhrnného dělníka“, kvalifikovanou a rostoucí skupinou dělnické třídy ...¹²⁸⁰ Předpokládal proto, že s tím „jak se v nitru společenské práce pod ekonomickou formou rodí reálná samostatná subjektivita celého kolektivu pracujících překračující hranice rozšířené reprodukce, v té míře přestává být společenská práce pouze ekonomickým subjektem a stává se zároveň subjektem ekonomiky“, který dokáže aktivně využívat ekonomických forem (měl je dosazovat a ovládat jako civilizační regulátory podle

¹²⁷⁷ Srov. (Ransdorf, 1996 aj.), resp. (Vacek, 2019) (pozn. PS).

¹²⁷⁸ „Výhrady se týkají dvou vzájemně spjatých skutečností: 1. Zpochybňována je sama úvaha o vědě jako bezprostřední výrobní síle (odlišnost Wissen, Wissenschaft). M. Ransdorf poukazuje na to, že jde o spekulaci, která vychází z výroků v Rukopisech „Grundrisse“ vytržených z kontextu. Zejména se opomíjí, že bezprostřednost působení vědy může vzniknout jen na základě univerzálního zprostředkování. To vyžaduje, aby „se podmínky společenského životního procesu samého dostaly pod kontrolu všeobecného rozumu a v souladu s ním se přetvořily“ ... 2. Především se však poukazuje na to, že nebylo doceněno, v jakém rozsahu zůstaly klíčové přednosti socialismu na úrovni abstraktních možností. Postupně se totiž stále více prokazovalo, že bez důkladného přehodnocení a přeměny plánovitého řízení jako společenské regulace trhu a bez rozvinutí socialistického vlastnického jednání není možné ani odpovídajícím způsobem motivovat, ovlivňovat a řídit proces rozvoje VTR“ (Formánek, 1997, s. 24, s odkazem na Marx, 1974b, s. 337, resp. Ransdorf, 1996, s. 370).

¹²⁷⁹ Srov. (Richta, 1971a) (pozn. PS).

¹²⁸⁰ S odkazy na (Richta a kol., 1966, s. 144, 145, 170).

dosaženého stupně rozvoje životních podmínek i lidí samých)“ (Formánek, 1997, s. 24, cit. Richta, 1968a, s. 56).

M. Formánek pokračuje: *„Hlavní, bezprostřední příčina strnulosti systému „reálného socialismu“ (která měla své zdroje v deformaci zájmových orientací vlivných mocenských skupin) byla tedy v nehistorickém, normativním a nekritickém pojetí výrobních a vlastnických vztahů. Byly v mezinárodní diskusi po dlouhou dobu považovány za jednu provždy jednorázově ustavený rámec, který je mimo vývoj a nepotřebuje obnovu a málem automaticky zajišťuje prostor“* (Formánek, 1997, s. 24) pro rozvoj výrobních sil. *„Takovému pojetí napomáhala relativní uzavřenost ekonomiky společnosti, která byla produktem tlaku protivníka, ale k níž zmíněná nepružnost přispívala. Reforma měla spočívat v následujícím: 1. Trh měl zůstat socialistický, plánovitě regulovaný, ale mnohem konkrétněji se měla sledovat souvislost s organizací práce a výroby, s formami a metodami hospodaření; podstatně měla vzrůst úloha zbožně peněžních vztahů, měl vzniknout trh výrobních prostředků a být provedena částečná decentralizace ve stanovení cen (Aganbegjan, Abalkin).¹²⁸¹ 2. Opatření měla směřovat k tomu, aby lidé mohli reálně zvládat své postavení svrchovaného a neomezeného vlastníka celého společenského bohatství ekonomicky, politicky i psychologicky a vytvářet kolektivní vědomí a chování (např. obnovou leninského plánu na formování „civilizovaných družstevníků“ a na intenzivní kulturní aktivitu v širokém smyslu slova) (J. V. Andropov)“* (dtto).¹²⁸²

„Takový reformní postup měl nejen obnovit revoluční dynamiku, ale také připravovat nová, skutečná řešení problému pracovních sil uvolňovaných VTR (automatizací, robotizací) z pracovního procesu. Člověk se měl stávat zbytečným nikoli jako člověk, ale jako abstraktní pracovní síla. Z úlohy hlavního činitele produktivního procesu měl přejít do role činitele stojícího mimo něj ve smyslu jeho tvůrce, který jej kontroluje a řídí (přeměna soustavy strojová soustava-člověk, v člověk-automatická zařízení). Současně měl získávat prostor pro uplatnění s celým bohatstvím svých tvůrčích schopností (bohatství jedince bylo

¹²⁸¹ Srov. (Abalkin, 1988), (Aganbegjan, 1988) (pozn. PS).

¹²⁸² *„Ekonomickou základnou reformy se měla stát hmotná účast příslušníků kooperace na plodech společného kombinovaného využívání výrobních prostředků, institucionalizovaná v různých formách účasti kolektivu na řízení a kontrole nad činností řízení (včetně ustavování a odpovědnosti ředitelů a vedoucích pracovníků, ale se zastoupením složek zajišťujících vliv celospolečenských zájmů a respektováním nedílné pravomoci a autority vedoucích pracovníků). V Civilizaci na rozcestí se v té souvislosti uvažovalo o „rozvíjení samotného společenského subjektu, posilování subjektivity řídicích složek“, o změně „vycházející ze sebeuplatnění a sebepřeměny člověka (a kolektivu)“, o „regulaci regulátorů““ (Formánek, 1997, s. 25, s odkazy na Richta a kol., 1966, s. 138, 139).*

měřeno množstvím disponibilního času, který jako jedinec má) ...¹²⁸³ Takový postup, který vyvozuje z postavení člověka vedle produktivního procesu odpovědné závěry pro celé lidské společenství, není myslitelný v podmínkách kapitalistické honby za ziskem. Je důtklivou výzvou k hledání a prosazování socialistické alternativy“ (Formánek, 1997, s. 25).

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) „vzdvihla jako jednu z ústředních tezí, že „kapitalismus může být překonán jen tím, že bude donucen maximálně uplatnit to, co tvořilo nejsilnější stránku průmyslové civilizace a oč ještě dnes – a to hlavně – opírá svou pozici, tj. výrobní pokrok, a že se přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo“ ... Čeští neoliberálové se rozhodli takový důkaz poskytnout tím, že se vydají zkratkou: starost o vědu a výzkum přenechali trhu“ (Formánek, 1997, s. 25, s odkazem na Richta a kol., 1966, s. 41). Za dřívější hlavní brzdu rozvoje VTR označuje M. Formánek, v souladu s Richtou, starou administrativně direktivní soustavu řízení, která oslabovala kapacitu vědy a výzkumu, otupovala pocit zodpovědnosti vědců, pracovníků výzkumu a dalších občanů a učila je plout v proudu etc. Dnes se „v hlavní překážku „překračování uzlové čáry moderní civilizace“ proměnil neoliberální fundamentalismus. Efekt je shodný: tehdy i nyní „prestíž techniky a vědy jako životního povolání a revolučního prostředku v naší veřejnosti ... spíše klesá“, projevuje se týž začarovaný kruh, omezení možností kultivace tvůrčích sil člověka“ (tamtéž, s odkazy na Richta a kol., 1966, s. 60-61).¹²⁸⁴ Formánek končí apelem: „Je proto nanejvýš aktuální, aby se vědci, pracovníci výzkumu a vývoje rozhodně ohradili proti pokusům o paušální restrikcii prostředků a zasazovali se o uplatnění vědy a výzkumu jako jedné z nejvýznamnějších strategických orientací. Inspirace *Civilizace na rozcestí* zůstávají v tomto ohledu živé a svrchovaně aktuální“ (tamtéž, s. 26).

K inspiracím Richtova odkazu v neposlední řadě náleží úvahy o nutnosti řízení a kontroly společenských, resp. civilizačních procesů,¹²⁸⁵ včetně vědeckého plánování a řízení vědeckotechnického pokroku. Stále patrnější je, že adekvátní reakce na soudobé

¹²⁸³ S odkazy na (Richta, 1963a, s. 68, 13 aj.).

¹²⁸⁴ „Polistopadový vývoj vnesl do vztahu vědy, techniky a ekonomiky (či společnosti) navíc řadu podivností a naivních úvah, včetně pochyb, zda tento stát vůbec vědecký výzkum v celosvětově otevřené ekonomice potřebuje, či může žít. Nikdo se nestará o naplňování vizí o žádoucí strategii v malé vyspělé zemi, s nimiž *Civilizace na rozcestí* pracovala (např. o velkém skoku v růstu počtu pracovníků ve vědě a výzkumu, při předstihu a podstatném zvýšení významu a dosahu badatelského výzkumu a zajištění potřeby, aby stále větší množství podniků vycházelo z potřeb vědeckého poznání samého ...“ (Formánek, 1997, s. 25, s odkazem na Richta a kol., 1966, s. 131-132).

¹²⁸⁵ „Zvládnutí současné vědeckotechnické revoluce je důsledkem i podmínkou cílevědomého řízení společenských procesů. Buržoazní sociální vědy nedokázaly vypracovat ucelenou teorii sociální kontroly, protože ignorují sociální předmět poznávání a řízení sociálních procesů. Vědecký koncept sociální kontroly vzniká díky marxisticko-leninské analýze subjekt-objektové dialektiky v historickém procesu formování vyspělé socialistické společnosti“ (anotace textu Richta, 1978a – překlad PS).

společenské výzvy vyžadují nejen směle vize, nýbrž i promyšlenou a vědecky podloženou politiku. Nezbytné proto je odtabuizování kategorie plánování, zdaleka nejenom např. v duchu konceptu pólů rozvoje anebo pomocného plánování indikativního. Reinkarnace celospolečenského plánování, včetně usměrňování a kontroly vědeckotechnického pokroku, není žádným ekonomickým romantismem, nýbrž systémovou nezbytností přežití civilizace i člověka samotného.

V článku *Může být budoucnost plánovaná?* (Richta, Levčík, 1967) se autoři shodují na vizích budoucnosti podporovaných rozvojem techniky, vlivem které má být společnost lépe kontrolovatelná a vývoj lépe plánovatelný. A to v rámci cílevědomého řízení civilizačních procesů a dlouhodobého perspektivního plánování, s využitím vědeckých poznatků a nástrojů. Socialismus je nezbytné posunout dále za pomoci moderní vědy, mající obrovskou moc. Nové technologie je však nutné mít pod kontrolou, aby se nemohly otočit směrem proto lidstvu – vývoj vědy a techniky musí být pod kontrolou člověka. Nezbytné je proto cílevědomé společenské řízení civilizačních procesů. Které mají, podle Richty, v podmínkách VTR otevřít a zajistit cestu „*lidské variantě technické civilizace*“. Přičemž musí dojít k podstatné změně v postavení člověka v rámci výrobních sil, neboť právě rozvoj těchto sil je důležitou podmínkou civilizačního pokroku. Zmíněné procesy současně vyžadují adekvátní rozvoj socialistických institucí, které promění i socialistický životní styl.¹²⁸⁶ Zopakujme, že o novém typu civilizačních procesů v podmínkách nastupující VTR pojednává *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), včetně zdůrazňování role techniky a technologií, které mají člověka osvobodit.¹²⁸⁷

Nový typ civilizačního procesu figuruje i v řadě dalších Richtových studií. Např. stat *Vědeckotechnická revoluce a alternativy moderní civilizace* (Richta, 1968e) opakuje myšlenky o „*síti revolucí*“ (revoluční obraty na poli vědy, techniky, změny typu ekonomického růstu směrem k intenzivnímu, proměny organizačních a řídicích systémů atp.) a charakterizuje „*civilizační proces nového typu*“, který se odlišuje od tradičních struktur a tendencí průmyslové civilizace. Za nejvíce zprostředkované, „*a v moha směrech nejméně zřetelné, ale svou vnitřní povahou nejdůležitější*“ (tamtéž, s. 529) označuje Richta „*vazby, jež se utvářejí mezi řetězem revolučních pochodů od vědy, techniky, přes ekonomiku a sociální strukturu až ke změnám v postavení člověka, ve*

¹²⁸⁶ K pokusům ohledně socialistického životního stylu srov. např. (Franc, 2015).

¹²⁸⁷ „*Čím víc člověk přestává dělat to, co za sebe může nechat dělat své výtvoři, tím víc se mu otevírají prostory, které by pro něj byly vůbec nedostupné bez základny jeho vlastního díla*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 20).

způsobu jeho seberealizace“ (dtto).¹²⁸⁸ Zdůrazněny jsou změny ve struktuře a dynamice výrobních sil¹²⁸⁹ a diskutován člověk ve smyslu objektu i subjektu civilizačního procesu (včetně fenoménu odcizení). S vyústěním ve formulaci alternativ moderní civilizace: „Výsledek ... dialektiky člověka a jeho díla není ovšem předem znám. Syntéza, která je dnes na této půdě možná, nemá povahu jednoznačných obrazů budoucnosti, leží mezi humanistickou variantou technické civilizace a záhubou civilizace vůbec. Spočívá v alternativách, jež do vývoje vloží rozvoj nebo ustrnutí člověka“ (tamtéž, s. 537). Dodejme, že v Richtových pozdějších pracích z časů normalizace se již o „možné syntéze“ nehovoří, perspektivy jsou jasně spojovány se socialismem a komunismem (s nimiž je fakticky VTR ztotožňována)¹²⁹⁰ a vše kapitalistické ostře kritizována a odmítáno.

Přes dobová omezení,¹²⁹¹ Richtova teorie VTR zahrnuje většinu společenských a civilizačních růstových, resp. rozvojových faktorů. A to v závislosti na lidských potřebách a vývojových proměnách člověka a společnosti. Za připomenutí stojí pokus o obnovení „skutečně avantgardní role“ komunistické strany.¹²⁹² Pokus podmíněný tím, že se komunistická strana vědomě postaví do čela procesů VTR (v západní terminologii přechodu od společnosti industriální k postindustriální). Včetně toho, že se „investice do rozvoje člověka“ dostávají „do středu politiky“ – „Pod určitou hranicí civilizačního vývoje znamenal přesun materiálových a časových rezerv k „investicím do člověka“ spíše ztrátu, neboť vynaložené prostředky buď nezpůsobily podstatné rozmnožení tvůrčích sil lidí (protože je pohltily neuspokojené reprodukční potřeby a starosti), anebo vzestup tvořivých sil člověka zůstával svým vlivem na produktivní síly pod úrovní prostého rozšiřování produkce. Nad určitou hranicí se však situace obrací: otevírá se možnost účinné tvorby a společenského užítkování vzestupu lidských schopností a s ní i mimořádná nadějnost

¹²⁸⁸ „Máme ... před sebou civilizační proces nového typu s uzavřenou smyčkou, s oboustrannou zpětnou vazbou civilizačního a kulturního pohybu či přesněji s nově rozvinutou dialektikou člověka a jeho díla, přetváření světa a sebezvoje člověka, opírající se o pohyb na obou stranách: předmětných podmínek lidského života i člověka a jeho sil ...“ (Richta, 1968e, s. 530).

¹²⁸⁹ S hypotézou ohledně podstaty VTR: Má jít o „univerzální a stálý proces proměny výrobních sil lidského života, jejich struktury a dynamiky, při kterém se věda stává základem veškeré produkce, otevírá dveře komplexní technizaci výrobní základny, vyřazuje používání lidské pracovní síly z bezprostředního výrobního procesu a uvolňuje tak síly člověka pro předvýrobní etapy, pro tvůrčí činnost, zprostředkuje podmínky, za nichž se všeobecný rozvoj člověka, jeho schopností a sil stává rozhodujícím prvkem civilizačního procesu vůbec“ (Richta, 1983c, s. 531). Srov. definice VTR in (Kolektiv, 1973).

¹²⁹⁰ Srov. titul (Kolektiv, 1973), představený v subkapitole II. V.

¹²⁹¹ Např. terminologická ve sféře informatiky. In (Richta a kol., 1966) se jasně promítá i bipolární situace.

¹²⁹² Zde s využitím (Bělohradský, 2014).

„vkladů do člověka“; takže naopak každé opomenutí v uvolňování tvořivých sil člověka se stává hospodářsky škodlivé“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 90).¹²⁹³

Rozvoj nové společnosti má dle Richty záviset na „rozvoji člověka jakožto sebeúčelu“ – „Úměrně pokrokům vědeckotechnické revoluce vchází rozvoj člověka jako nedílná součást a samostatný faktor do růstu materiálních výrobních sil. Jeho zvláštní pronikavost proti dřívějším parametrům záleží v tom, že sdílí charakteristiku vědy: čím větších rozměrů nabývají lidské síly jako produkovaný efekt, tím mohutněji působí jako produkující příčina. Tímto zprostředkováním (pomocí jeho vlastního díla) rýsuje se pro vyspělou technickou civilizaci existenční oprávnění předstihu, nutnost primátu kultivace lidských sil, rozvoje člověka jakožto sebeúčelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 90). VTR totiž „... posunuje kulturu, která dosud provázela život spíše po okrajích, přímo do jeho středu ...“ – „Rozumíme-li pod kulturou podle dávného Kantova výroku kultivaci lidských schopností a sil, splývá v tomto smyslu vědeckotechnická revoluce s největší kulturní revolucí dosavadních dějin, protože posunuje kulturu, která dosud provázela život spíše po okrajích, přímo do jeho středu“ (tamtéž, s. 91).

Richta pokračuje: „Uvolňováním zdrojů tvůrčích lidských sil nad míru, obvyklou v kapitalismu ... se odlišuje běh vědeckotechnické revoluce na půdě socialismu“ – „Právě v této dimenzi vědeckotechnické revoluce – totiž ve vyšším stupni kultivace tvůrčích sil a talentů pracujících, jichž zatím jen nepatrná část dochází uplatnění – je nakonec ukryta jediná reálná možnost předstihu kapitalismu; za předpokladu, že k ní socialismus cílevědomě soustředí technickou orientaci, strukturu zájmů, racionální celospolečenskou organizaci výroby a spotřeby, podněty činnorodé aktivity atd. Uvolňování zdrojů tvůrčích lidských sil nad míru, obvyklou v kapitalismu, definuje a bude definovat zásadní krok a neklamnou známku převzetí iniciativy v soutěži; jím se – co do možností odlišuje běh vědeckotechnické revoluce na půdě socialismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 91-92).

Jednu z klíčových inspirací Richtova díla představuje důraz na sféry vědy a výzkumu, které jsou standardní ekonomii dnes považovány za klíčový zdroj ekonomického růstu. S čímž souvisí i odpověď na otázku, zda lze vědu a výzkum přenechat pouze trhům? Z uvedeného plyne akcent na vzdělanost a roli lidského faktoru, a tedy i na důležitost

¹²⁹³ Richta dokonce spatřuje nutnost stálého „předstihu všeobecného lidské rozvoje před valícím se proudem hmotné techniky“ v technicky vyspělé společnosti (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 91).

investic tímto směrem. Richta je jedním z prvních teoretiků zdůrazňujících, že vědění a všestranný rozvoj člověka se stává ekonomickým faktorem. V tomto smyslu již v 60. letech načrtává základní rysy tzv. společnosti vědění,¹²⁹⁴ na což upozorňuje (Hauser, 1995). Richtovu koncepci VTR je však nutné pojímat komplexněji, přičemž se nejedná o pouhou socialistickou variantu Bellovy vize postindustriální společnosti vědění.¹²⁹⁵ Na straně druhé lze kriticky nahlížet na jednostranný optimismus, a téměř až bezrozporný vliv VTR na vzdělanost ve vizích samotného R. Richty.¹²⁹⁶

Teze o odlišné vnitřní podstatě průmyslové revoluce a VTR (resp. první a druhé průmyslové revoluce od třetí, resp. čtvrté v moderních klasifikacích)¹²⁹⁷ je diskutabilní sama o sobě. Což je v současnosti ještě významně umocněno neexistencí protitlaku (post)globálnímu kapitalismu v podobě socialistického společenství, jako v době bádání R. Richty. Richta pevně věřil, že průmyslová revoluce je spojena s kapitalismem, VTR pak se socialismem, resp. komunismem. Vývoj se ovšem ubíral směry poněkud jinými.

Zajímavý pohled na ideje R. Richty a jeho výzkumných týmů přináší J. Farkaš.¹²⁹⁸ U *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966)¹²⁹⁹ vyzdvihuje, že se „*autoři chopili a rozšířili paradigma, které J. D. Bernal nazval „vědecko-technickou revolucí“. Technické trendy, které nastínili, se ukázaly jako pravdivé*“ (Farkaš, 1995, s. 56 – překlad PS). Farkaš připouští, že možná autory nebyl plně doceněn význam výzkumů biologických či genetických. Počítačové a informační technologie se taktéž měly vyvíjet ještě bouřlivěji, nežli bylo očekáváno. Naplnit se však měly predikované trendy v oblasti automatizace, robotizace a chemizace. Jako přesné se měly ukázat i předpovědi ohledně sociálních a lidských předpokladů technologického rozvoje. „*Zcela se však autoři mýlili, když*

¹²⁹⁴ R. Richta byl i v tomto aspektu významně inspirován K. H. Marxem, který analyzoval základní principy společnosti vědění již ve druhé polovině 19. století – srov. (Marx, 1953a, 1971, 1974b, 1977). In (Hauser, 2015) je Marxova koncepce interpretována s důrazem na rozpory, které se objevují mezi požadavkem všestranně rozvinutého člověka a kapitalistickou ekonomikou. Včetně teze, že současná tzv. společnost vědění je „*společností tekutého odcizení*“, v níž vědění nabývá odcizeného charakteru. Srov. kapitolu *Vědeckotechnická revoluce a vzdělání v druhém oddíle* in (Richta a kol., 1966, cit. dle *II. vydání* 1967), resp. stejnojmennou kapitolu 2. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

¹²⁹⁵ Srov. (Bělohorský, 2014), resp. (Bell, 1973).

¹²⁹⁶ Nejenom R. Richty (a jeho badatelského týmu), ale i mnohých teoretiků transformace kapitalismu. Včetně např. D. Bella – srov. (Bell, 1973, 2000), (Skála, 2006).

¹²⁹⁷ Ke klasifikacím průmyslových apod. revolucí srov. (Sirůček, 2016a, b, 2017c, e, 2020a, c, 2022a aj.)

¹²⁹⁸ Jánoš Farkaš (1933 – 2016) byl maďarský sociolog a výzkumník. V letech 1975-80 byl koordinátorem výzkumů VTR jmenovaným prezidentem Maďarské akademie vědy. Současně zastupoval Maďarsko v projektu mezinárodní spolupráce v rámci RVHP *Teoretické souvislosti VTR*, v rámci kterého spolupracoval s R. Richtou a S. R. Mikulinským – srov. (Jachiel et al., 1988).

¹²⁹⁹ Resp. maďarského vydání *Valaszúton a civilizáció: A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1968. ISBN nemá.

předpovídali vzájemnou závislost socialismu a vědeckotechnické revoluce ... a její potlačování za kapitalismu. Tato předpověď selhala jako politická prognóza“ (dtto).

J. Farkaš vzpomíná na spolupráci s R. Richtou či S. R. Mikulinským i na to, že se jejich názory začaly rozcházet. Richta a jeho kolegové pracovali především na analýzách teoretických, Farkaš řídil empirické sociologické studie v oblasti vědy a výzkumu a technologických inovací se zvláštním zřetelem na chemický, farmaceutický, ropný a plynárenský průmysl a výpočetní techniku. Farkaš píše: *„Zatímco v rámci ideologického konceptu vědeckotechnické revoluce jsme setrvali v přesvědčení, že výhody VTR a socialismu lze spojit, výsledky našich empirických výzkumů tento optimismus neospravedlňovaly“* (Farkaš, 1995, s. 56 – překlad PS). Analyzovány byly sociální podmínky a mechanismy, které měly být předpoklady VTR. Také výzkumy Farkaše VTR považovaly za revoluci výrobních sil, ale brzy se mělo ukázat, že v reálném socialismu neexistují společenské podmínky, které by tuto revoluci mohly uvést do praxe.¹³⁰⁰ *„Naše závěry jsme shrnuli do konstatování, že u nás (a snad ani v ostatních socialistických zemích) se VTR neprojevuje jako evoluce výrobních sil, nýbrž jako revoluce společensko-institucionálního systému potlačujícího VTR“* (Farkaš, 1995, s. 57 – překlad PS).¹³⁰¹

Farkaš připomíná knihu *Socioekonomické překážky inovací* (Farkaš, 1985), včetně odkazů na dobové potíže maďarské ekonomiky nejenom s prosazováním VTR. Přičemž konstatuje, že i když s kolegy dospěli k tezi o sociálně-politickém institucionálním systému komplikujícím VTR, neformulovali přitom požadavek popření socialismu coby společenskoekonomické formace. J. Farkaš věřil v možnost *„dynamizace“* socialismu, v možnost jeho evolučního vývoje a přijal reformní paradigma (s požadavky socialistické tržní ekonomiky a rozšíření demokracie v rámci systému jedné strany). Což následně označuje za iluzi, které se mnozí zbavili až ve druhé polovině 80. let.¹³⁰² Shrnuje, že: *„... radikálně obrátil Richtovu hypotézu: Socialismus nepodporuje, ale brzdí (nebo alespoň brání) vědeckotechnickému rozvoji“* (Farkaš, 1995, s. 58 – překlad PS).

¹³⁰⁰ *„Ukázalo se také, že praktický socialismus je zbaven faktorů, které Schumpeter považoval za socioekonomické předpoklady inovací (technologický rozvoj). Pokud neexistuje podnikatelská elita (neboť neexistuje podnikání založené na soukromém vlastnictví), neexistuje-li kapitál, který by se měl mobilizovat, neexistuje-li zisková motivace k podpoře rozvoje, pokud motivátory neovlivňují vědeckotechnický rozvoj, nejsou-li firmy citlivé na změny cen, neexistují-li reálné tržní podmínky atd., pak pro nedostatek těchto strukturálních předpokladů je inovace „cizím tělem“ anebo pouhou izolovanou „enklávou“ uvnitř socialismu“* (Farkaš, 1995, s. 57 – překlad PS). Srov. (Schumpeter, 1912 aj.).

¹³⁰¹ *„... zatímco Richta a jeho kolegové považovali socialistický společenský systém za společensko-politickou páku VTR, my jsme se naopak dobrali k tezi, že VTR je omezoována a bržděna stávajícími socialistickými poměry či socialistickou povahou těchto poměrů“* (Farkaš, 1995, s. 57 – překlad PS).

¹³⁰² S připomenutím radikálnějších stanovisek svého kolegy filozofa jménem Péter Rádi (1929 – 2001).

K čemuž J. Farkaš dodává, že původně věřil, že stávající společenské poměry ještě nenabýly socialistického charakteru, a proto bylo nutné adekvátními reformami tyto zdokonalit. Podle jeho pozdějšího názoru se Richtovo paradigma VTR, coby fenoménu propojenému se socialismem, dostalo do „*pasti modernismu*“. S modernismem přitom mají souviset tři důležité komponenty – funkční dělba práce, státní byrokracie a technologie. Z hlediska logiky techniky a technologií se bývalé socialistické země možná nejlépe přiblížily imanentním potřebám VTR. „*Byl vybudován poměrně velký výzkumný a vývojový potenciál, zvláštní důraz byl kladen na technologické a inženýrské vzdělání, poměrně vysoké procento HDP bylo vynaloženo na vědecko-technický rozvoj atd.*“ (Farkaš, 1995, s. 58 – překlad PS). Problémem ovšem zůstával nedostatek kapitálu. Podmínky modernity však socialistické země neměly splňovat ohledně logiky funkční dělby práce. A to kvůli neexistenci skutečných trhů. Ani logika státní byrokracie neměla odpovídat podmínkám modernity, neboť „*byla zbavena plurality a autonomie, které jsou předpokladem pro svobodu*“ (dtto).¹³⁰³ Totalitární politický systém přitom tlačil na industrializaci. Jednotlivé logiky modernity měly tak být odděleny a staly se neslučitelnými.

Naznačme další výhrady ke koncepci R. Richty. V jeho přístupu měla být „*zřetelně obcházena problematika vývoje výrobních vztahů (řešení otázky vztahu mezi úlohou státu a trhu). S trochou zjednodušení lze říci, že jeho dílo bylo v dané době odpovědí na otázku, jak využít vědu a techniku (nikoli ve smyslu pasivního konzumentství, ale ve smyslu rozvoje produktivních sil člověka), nedávalo však odpověď, jak překonat bariéry, na které prosazování vědy a techniky v praxi naráželo. Jako takové pak zapadalo do širšího proudu tehdy moderních konvergenčních představ*“ (Valenčík, 1999, s. 21).¹³⁰⁴ Richtovi bývá vyčítán i přílišný technokratismus, který je stavěn do protikladu k „*antropologickému obratu*“ ve filozofii i marxismu proběhlému taktéž během 60. let 20. století. Jiné hlasy mohou upozorňovat, a to i kriticky, na zřetelně „*osvícenecké*“ kořeny celého konceptu VTR.¹³⁰⁵

¹³⁰³ „*V rámci logiky dělby práce systém vytvořil síť patologické kontroly, která prostřednictvím politiky nemilosrdného a vytrvalého „dozoru a trestu“ nutila každého plnit pouze jemu centrálně vnucenou funkci ...*“ (Farkaš, 1995, s. 58 – překlad PS).

¹³⁰⁴ Nicméně Valenčík oceňuje, že: „*R. Richtovi šlo vždy o společnost, v níž je svobodný rozvoj každého jednotlivce podmínkou rozvoje všech, v níž svobodný rozvoj jednotlivce splývá s rozvojem produktivních sil společnosti a jako takový nachází své uplatnění. To, co v dobách Marxových bylo vzdálenou (byť i Marxem velmi přesně vytušenou) budoucností, se v dobách intenzivního vstupu vědy a techniky do výroby stávalo realitou. Schopnost organizovat týmovou práci pak R. Richtovi umožnila naplnit tento obecný koncept konkrétními daty z většiny oborů lidské činnosti*“ (Valenčík, 1999, s. 21). Srov. (Jurásek et al., 2016), (Valenčík, Wawrosz, 2019).

¹³⁰⁵ Srov. I Švihlíkovou in (Dinuš et al., 2019): „*Vědecko-technická revoluce je tak trochu dítětem osvícenství. Nabídla ideu, že je možné dobře řídit společnost, a že právě věda nabídne odpovědi*“ (tamtéž, s. 209).

In (Valenčík, 2014), resp. (Jurásek et al. 2016) je *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) inspirativně připomínána v kontextu politickoekonomická reflexe současného stavu globální společnosti a hledání nové vize. Richtova průkopnická studie má být „komplexní dobově podmíněnou reflexí vývoje globální civilizace s výraznou politickoekonomickou dimenzí“ (Valenčík, 2014). Přičemž Richta překonává „neoklasický horizont pojetí spotřeby, uvažuje zpětný vliv (feedback) spotřeby na ekonomický růst, tj. spotřeba je chápána jako faktor zvyšující produktivní sílu práce (všeobecné, resp. tvůrčí práce), která zpětně působí jako nejvýznamnější faktor ekonomického vývoje“ (tamtéž).¹³⁰⁶

Základní idea Richtova přístupu je Valenčíkem vnímána takto: „Vědeckotechnický pokrok (v té době natolik dynamický, že se hovořilo o vědeckotechnické revoluci) umožňuje nejen vytvářet podmínky pro plný a svobodný rozvoje lidských schopností, ale také umožňuje a současně si vyžaduje jejich uplatnění jako hlavního faktoru rozvoje výrobních sil (tj. i ekonomického růstu). Tomuto hlavnímu trendu je pak nutné podřídít společenské poměry, což je (z hlediska autorů) možné právě v podmínkách socialismus. Uvedené pojetí vychází z Marxových Rukopisů „Grundrisse“ ...“ (Valenčík, 2014).

Valenčík klade otázku, proč se „výrazně optimistický charakter vize vtělený do slavné týmové práce rozešel s realitou, tj. co R. Richta a jeho kolegové „přehlédli“ ...“ (Valenčík, 2014).¹³⁰⁷ Richtovo pojetí má být – do jisté míry – příliš optimistické,¹³⁰⁸ přičemž R. Richta nevidí některá úskalí na cestě ke společnosti, jejíž základní rysy nastiňuje.

¹³⁰⁶ „Příznačná je kritika neproduktivní spotřeby (tj. spotřeby, která neslouží k rozvoji produktivních sil člověka a nepůsobí zpětně jako faktor ekonomického růstu ... Na tuto kritiku neproduktivní spotřeby pak navazuje vize spotřeby produktivní ...“ (Valenčík, 2014, s citacemi Richta a kol., 1966). Srov. (Valenčík, Wawrosz, 2019), (Valenčík a kol., 2019). Studie (Valenčík a kol., 2017) vychází z vymezení přelomového charakteru současnosti coby přechodu k nové ekonomice, jejímž těžištěm má být odvětví produktivních služeb (tj. služeb přispívajících k nabývání, uchování a uplatnění lidského kapitálu). Má jít o přechod k ekonomice, která v oblasti produkce lidských schopností umožňuje absorbovat libovolný počet obyvatel a poskytnout jim plné uplatnění při rozvíjení inovačního potenciálu země. V tomto smyslu autoři navazují na *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966). K hledání nových ekonomik srov. (Džbáňková et al., 2021).

¹³⁰⁷ V souvislosti s hledáním vize a subjektu změny zdůrazňuje Valenčík funkci mezigeneračních týmů. In (Valenčík, 2023a) se zamýšlí i nad doporučeními univerzitám. Tyto by měly mít: 1. „svou transparentní vizi ...“ (dtto), 2. vize by měla „vycházet z představy dané univerzity o vizi vývoje společnosti země, ve které působí, v globálním kontextu“ (dtto), 3. „Pokud má univerzita fungovat jako univerzita, mělo by na ní působit několik (alespoň několik málo) akademických entit, které se dříve nazývaly „školy“. Tj. seskupení osob, které: Mají svého reprezentanta. Mají charakter tvůrčího mezigeneračního týmu. Jejich součástí jsou studenti, akademičtí pracovníci i další osoby z jiných výzkumných institucí či oblastí praktické aplikace. Takovou školou byl například tým Radovana Richty, ze kterého vzešla slavná „Civilizace na rozcestí“ ...“ (tamtéž).

¹³⁰⁸ Problém Richty „... (a problém jeho týmu, který po jeho smrti nedokázal pokračovat v jeho díle) spočíval v tom, že přečenoval vliv technického pokroku na vytvoření podmínek pro naplnění jeho vize. Podle něj technický pokrok, který změní charakter práce v práci tvůrčí, který uvolní volný čas pro vzdělávání a sebevzdělávání se, který zabezpečí dostatek spotřebních statků, bude dostačující pro vytváření nových vztahů mezi lidmi. Tuto představu reálný vývoj nepotvrdil“ (Valenčík, 2022a).

Za pozitivní však Valenčík považuje, že si Richta uvědomoval, „že samotné „odstranění kapitalistických výrobních poměrů“ (tj. znárodnění) ještě nevede k té společnosti, ve které člověk plně využívá svůj potenciál daným mu přírodou, kultivovaný výchovou, vzděláním a sebevzděláním tak, aby se jeho schopnosti (to, co nabývá ve volném čase) měnily prostřednictvím jeho participace na využívání možností technického pokroku v nejvýznamnější faktor ekonomického růstu i toho, co určuje jeho kvalitu“ (Valenčík, 2022a).¹³⁰⁹ „Zdálo by se, že odpověď na otázku, proč se vize R. Richty a jeho týmu nenaplnily, je velmi prostá. Prostě proto, že se za socialismu naplnit nemohly. Socialismus neumožňoval vytvořit podmínky ani pro svobodný a plný rozvoj osobnosti člověka, ani pro jejich uplatnění“ (Valenčík, 2014). „Na jednu z příčin upozorňuje ve svém díle Nová třída M. Džilas ... Ovšem tak jednoduché se s uvedenou otázkou vyrovnat nelze. Obdobně se totiž nenaplnila ani Fukuyamova vize „konce dějin“, která má řadu velmi obdobných rysů s vizí R. Richty a jeho týmu ...“ (dtto).¹³¹⁰

Při odpovědi, proč vize R. Richty a jeho týmu nesehrála dostatečnou roli v proměnách společnosti, rozlišuje R. Valenčík příčiny vnější a vnitřní. „Hlavní příčinou byly vnitřní nedostatky uvedené vize dané její nekomplexností ...“ (Valenčík, 2022a).

Valenčík upřesňuje: „Z hlediska vnějších podmínek to bylo ukončení obrodného procesu vstupem vojsk Varšavské smlouvy a následná normalizace. Ze společnosti vyprchal optimismus a R. Richta již neměl oporu ve společenských institucích. (Neslavně proslulou knihou Obyčejný revizionismus ... Skaržinské vydanou v Sovětském svazu a přeloženou do

¹³⁰⁹ V kontextu kritického pohledu na politickou ekonomii socialismu in (Šulc, 2023) poznamenává R. Valenčík: „Zde si dovoluji vložit svůj pohled na hlavní problém tehdejší „politické ekonomie socialismu“. Nebylo to jen dogmatické lpění tom, že státní (postátněné) vlastnictví je tou „nejpokrokovější“ formou vlastnictví. Podle mého tehdejšího názoru pohled převzatý ze sovětských učebnic (Cagolov nebyl jediný ...) byl zavádějící především v pojetí tzv. „základního zákona socialistické ekonomiky“, kterým bylo „všestranné uspokojování rozvíjejících se potřeb obyvatelstva“. Obrovská chyba teorie s fatálními strategickými důsledky. Tehdejší režim, který, který zaměnil vlastnictví kapitálu za vlastnictví funkcí (a tím vytvořil ekonomickou základnu pro vznik „nové třídy“, která postupně erodovala systém), nechtěl připustit, že jde o takové uspokojování potřeb, které slouží ke svobodnému rozvoji osobnosti a tím i ke zvyšování lidského potenciálu – nejvýznamnějšího faktoru ekonomického růstu“ (Valenčík, 2023b). Srov. (Cagolov, 1972a-h).

¹³¹⁰ Srov. (Džilas, 2019), (Fukuyama, 2002). Džilas „se snažil vysvětlit vývoj socialistické společnosti jako proces ustavování nové vládnoucí elity, složené ze stranických byrokratů, kteří nahradili na špičce společenské pyramidy bývalé vykořisťovatele ... Džilasovu teorii posléze modifikovali György Konrád a Iván Szelényi, kteří vidí jako součást „nové třídy“ kromě byrokratů právě i technickou a humanitní inteligenci ... Ta se postupně stala pro správu státu nepostradatelnou a začala od stranických funkcí přebírat jejich dříve privilegovaná postavení“ (Rameš, 2017, s. 394, s odkazem na Konrád, Szelényi, 1979). „Tuto tezi formulovali oba maďarští sociologové roku 1979, sám Szelényi ji však o dvacet pět let později podrobil kritice s poukazem na to, že ve svých tehdejších předpokladech o budoucnosti podcenili moc a setrvačnost byrokratických struktur ... Ty se nenechaly z pozic vytlačit, nýbrž novou znalostní elitu pouze „kooptovaly“ a definitivně přišly o svá místa ve struktuře státu až po roce 1989“ (tamtéž, s. 394-395, s odkazem na King, Szelényi, 2004).

češtiny byl dokonce označen za hlavu revizionistického protisocialistického spiknutí).¹³¹¹ Ale tím nelze objasnit vše. Byť s problémy, přece jen bylo na jeho dílo možné navázat, ale nedošlo k tomu v dostatečně vlivné podobě“ (Valenčík, 2022a).

Richtova vize – podle interpretace R. Valenčíka – měla: 1. podcenit „problematiku výrobních vztahů, zejména ekonomických a od toho se odvíjejících vývojových problémů společnosti založené na vyvlastnění“ (Valenčík, 2022a).¹³¹² 2. „Richtovo pojetí sdílené jeho týmem sice správně deklarovalo, že „bez uplatnění, uvolnění soustavy zájmů nebude možné otevřít dveře vědeckotechnické revoluci, zjednat jí její vlastní ekonomickou půdu a konečnou převahu“, ale nedokázalo tento postoj přetavit do pojetí komplexních reforem. (V té době zde dominovala Šikova koncepce reformy, která nebyla propojena s Richtovou vizí)“ (dtto)¹³¹³ 3. „Richtovo pojetí sdílené jeho týmem nedokázalo najít cestu k obyčejným lidem, nedokázalo zlidovět“ (tamtéž).¹³¹⁴ 4. „Důležité je přitom vycházet z přesné analýzy polarizace společnosti, identifikovat subjekt změn a jeho spojence, roli vize při utváření subjektu změn a získávání spojenců. Tento prvek v Richtově vizi chyběl, resp. byl obsažen jen v náznacích“ (dtto). 5. „Ne nepodstatné je i to, že Richtovo pojetí nepřesně uchopilo jeden z důležitých atributů historické změny – postupné prosazování odvětví produktivních služeb jako dominantního sektoru ekonomiky, resp. to, že tento sektor musí stát na svých vlastních nohou, ekonomických nohou“ (tamtéž).¹³¹⁵

(Neužil, 2007) řadí R. Richtu „bezesporu k nejvýznamnějším českým marxistickým filosofům dvacátého století“ (tamtéž). Ihned však dodává: „Nelze však ani z jeho osobnosti, ani z jeho základního ... díla, jímž je „Civilizace na rozcestí“, dělat modlu, ikonu“ (dtto). Za

¹³¹¹ Srov. (Skaržinskaja, 1976). Srov. též (Kolektiv, 1969a) (pozn. PS).

¹³¹² „Přitom v jeho době, téměř deset let před vydáním Civilizace na rozcestí bylo i u nás publikováno dílo Nová třída jugoslávského teoretika M. Djilase ... Ten doložil nestabilitu vlastnických vztahů založených na administrativním aktu znárodnění, to, že se stanou ekonomickou základnou vzniku „nové třídy“, která se bude svou rolí v realizaci vlastnických vztahů snažit přeměnit v plnohodnotné vlastnictví. Jeho prognóza se stoprocentně naplnila“ (Valenčík, 2022a). Srov. (Ďilas, 2019).

¹³¹³ „Bez pochopení a poctivého propracování komplexních reforem v ekonomické oblasti včetně jejich převedení do podoby dílčích na sebe navazujících kroků nelze dosáhnout potřebné změny“ (Valenčík, 2022a).

¹³¹⁴ „Byť za ním stály silné nástroje osvěty, byla interakce s veřejností věnována nedostatečně pozornost, nebyla do vytváření vize zapojena laická veřejnost. Při tvorbě vize, která má ambici ovlivnit reálný vývoj, je nutné věnovat mnohem větší pozornost marketingové komunikaci s odlišnými, přesně identifikovaným a definovanými sociálními skupinami, komunikaci, která vychází z podstatně více empatického pojetí potřeb člověka“ (Valenčík, 2022a).

¹³¹⁵ „Dodnes přežívá iluze, že síla subjektů poskytujících vzdělávací, zdravotní a podobné služby je daná tím, kolik prostředků se jim poskytne z veřejných zdrojů. Je to jedna z hlavních bariér pochopení toho, o co v současné době jde. Iluze, která je velmi obdobná názoru, že nejlepší podporou řemesel jsou cechy. Jedním z nejdůležitějších předpokladů změn (který bezprostředně souvisí s rolí marketingu) je, aby prostřednictvím komplexních reforem bylo umožněno financování sektoru těchto služeb z ekonomických efektů, které poskytují, a aby si v této oblasti konkurovaly“ (Valenčík, 2022a).

nejlepší způsob, „jak vzpomenout myšlenkového odkazu Radovana Richty“ (tamtéž) doporučuje proto „soustředit se na jeho „slabá místa“, na ty momenty, v nichž je nutno i možno překonat původní sociálně filosofickou koncepci „Civilizace na rozcestí““ (dtto).

S tím, že v současnosti „... „je třeba jít za Radovana Richtu“. A to na základě myšlenkového odkazu Karla Marxe. Jedině na základě kategorií marxistické filosoficko-ekonomicko-sociologické teorie lze pojmově uchopit vývojovou logiku soudobého „postmoderního“ globalizovaného kapitalismu ...“ (Neužil, 2007).¹³¹⁶ „Globalizovaný kapitalismus, který realizuje Marxovu vizi o přeměně všeobecné práce v základní společenskou výrobní sílu a zdroj nadvýrobku, ovšem především produkuje volný čas ve formě trvalé a stále masovější nezaměstnanosti ... Nová vývojová forma socialismu, jež představuje humanistické a sociálně spravedlivé řešení krize kapitalistické civilizace, bude založena na volném čase pro rozvoj osobnosti člověka coby základním společenským bohatstvím, na všeobecné práci, jež v sobě spojuje pracovní aktivity se samosprávnými vlastnickými aktivitami, a to pro všechny členy společnosti ...“ (tamtéž).

Práci *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) oceňuje (Neužil, 2014) jako „sociálně filosofickou a historicko-filosofickou koncepci“, přičemž je současně konstatováno, že „je ... poplatná sociálně mytologické ideologii třídy řídicího aparátu stalinského modelu socialismu“ (Neužil, 2014, s. 16).¹³¹⁷ „Civilizace na rozcestí“ se ani jedinou větou, ani jediným slovem nezmiňuje o základním problému systému reálného socialismu, jímž byla, jak znovu připomínáme, skutečnost, že předlistopadový systém nedokázal učinit

¹³¹⁶ Srov. (Marx, 1953a, 1971, 1974b, 1977).

¹³¹⁷ „Filosofické myšlení Radovana Richty i celkový myšlenkový obsah „Civilizace na rozcestí“ byly poplatné sociálně mytologické ideologii řídicího aparátu reálného socialismu, přesněji řečeno tak zvaného „reformního křídla“ v tehdejší vedení KSČ“ (Neužil, 2014, s. 17). „To způsobilo, že i když přechod k „nové soustavě plánovitěho řízení“ v průběhu ekonomické reformy v roce 1968 zahrnoval jisté prvky vlastnické spoluúčasti zaměstnanců, jako byly například rady pracujících, nestaly se tyto formy hospodaření a podnikání formami samosprávného, čili úplněji a dokonaleji společenského přivlastňování, nýbrž pouze formami skupinového, podnikového vlastnického chování. Zde působilo sepětí filosofické koncepce „Civilizace na rozcestí“ se Šikovou ekonomickou doktrínou o hodnotových, zbožně peněžních vztazích v socialistické ekonomice, jež rozpouštěla společenské vlastnictví ve vlastnictví skupinové. Typické pro „Civilizaci na rozcestí“ bylo i sepětí se sociologickou teorií „souhrnného dělníka“, z níž vlastně vyplývalo, že v socialistickém Československu byly již v první polovině šedesátých let údajně překonány třídní rozdíly a vznikla beztřídní společnost. Skupina kolem sociologa Pavla Machonina z toho dovozovala, že sociální struktura tehdejší československé společnosti již ztratila třídní charakter a odvíjí se na základě obsahu a povahy živé konkrétní práce. Nebylo vůbec náhodné, že na základě takového „pozapomenutí“ materialistické dialektiky pracovních a vlastnických rolí lidí ve společenském životě se mohla na „Civilizaci na rozcestí“ odvolávat i známá „teorie intelektuální elity“ a dílo Richtova kolektivu se mohlo stát ideovým zdrojem pro nejrůznější scientokratické, technokratické a meritokratické (s pojmem tak zvané „společnosti výkonu“ operující) doktríny překonání staré společenské dělby práce. Myšlenkový obsah „Civilizace na rozcestí“ dokládá, že sociálně mytologická ideologie třídy řídicího aparátu reálného socialismu přestala v polovině šedesátých plnit gnoseologickou funkci“ (Neužil, 2007). Srov. (Machonin, Jungmann, 1968).

z vlastnické role pracovníků řídicího aparátu podřízenou a dílčí, druhotnou a odvozenou součástí celotřídní, nejúplněji a nejdokonaleji společenské, vlastnické subjektivity dělnické třídy, nedokázal překonat konkrétně historickou situaci, kdy výrobně technická podoba práce řídicích pracovníků byla zároveň nositelkou privilegovaného sociálně ekonomického postavení, jež bylo zájmově dvojaké a potenciálně nespolečenské a činilo z pracovníků řídicího aparátu zvláštní společenskou třídu, v jejíž vlastnické subjektivitě se rodila tendence dotvářet si celospolečensky dominující a integrující sociálně ekonomickou praxi ve formě vlastnických forem fungujících v souladu s logikou soukromokapitalistického vlastnictví“ (tamtéž, s. 17).

Richtova představa také měla VTR – podle F. Neužila – chápat zúženě „... pouze jako přímou a bezprostřední výrobní sílu společnosti, čímž i ... zmiňované „společenské a lidské souvislosti“ vědeckotechnické revoluce¹³¹⁸ začleňovala pouze do struktury výrobních sil: „Civilizace na rozcestí“ nezkoumala dostatečně kriticky a hluboko výrobně vztahovou dimenzi a sociálně ekonomickou stránku těch změn, které ve výrobně silové dimenzi a výrobně technické stránce společenské dělby práce vyvolává vědeckotechnický a technologický pokrok, i když velice správně hovořila o nutnosti přechodu od extenzivního k intenzivnímu typu hospodářského rozvoje, o tom, že vědeckotechnická revoluce vyostřuje základní rozpor kapitalismu, že je nezbytné spojit vědeckotechnickou revoluci s přednostmi socialistického způsobu výroby – a její text obsahoval v tomto smyslu jasné varování. Byl to právě Radovan Richta, kdo zdůrazňoval, že je nevyhnutelné spojit vědeckotechnickou revoluci s dělnickou třídou a požadoval, aby se zvýšila přímá a bezprostřední účast dělníků na řízení a správě měst a obcí, podniků a závodů i celého státu“ (tamtéž, s. 16).¹³¹⁹ „Myšlenkový obsah „Civilizace na rozcestí“ si přesto zaslouží kritickou výtku za „nekritický pozitivismus“, a to především ve vztahu k sociálně ekonomické vrstvě výrobních vztahů

¹³¹⁸ „Základním cílem sociálně filosofické a historikofilosofické koncepce Radovana Richty a kolektivu jeho spolupracovníků bylo zkoumání „společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce“, jak se praví v podtitulu celého díla. Takto v obecné poloze formulovaný základní cíl byl zajisté správný, ovšem původní pojetí „Civilizace na rozcestí“ chápalo vědeckotechnickou revoluci zúženě ...“ (Neužil, 2007).

¹³¹⁹ Ohledně možností, které má VTR přinášet pro rozšiřování účasti pracujících na řízení a rozhodování Neužil odkazuje na pasáže (Richta a kol., 1966), kde se hovoří o spojení dělnické třídy s vědou a významu VTR pro naplnění revoluční úlohy dělnické třídy – vybudování beztřídní společnosti. Dále odkazuje na „Dialog s Richtou a Filipcem o Civilizaci na rozcestí – Rozhovor s autory knihy „La via cecoslovacca“ (Československá cesta, což je název prvního italského vydání Civilizace na rozcestí); Rinascita č. 47, ze dne 29. listopadu 1968, str. 14-17. (Tento rozhovor vyšel v českém překladu jako Dokumentace č. 32 Mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při Filosofickém ústavu ČSAV 10. 3. 1969 v Praze“ (tamtéž, s. 66). Srov. (Heller et al., 2007, 2011), (Neužil, 2017).

předlistopadového reálného socialismu, k onomu typu vlastnické subjektivity, jež byl základem prvního historického pokusu o socialismus“ (Neužil, 2007).

Mnohé kriticky inspirativní podněty dílo R. Richty vnáší do aktuálních diskuzí o ekonomice a šířeji společnosti 4.0, resp. 5.0.¹³²⁰ K nejdůležitějším náleží zkušenost, že vědecké zkoumání procesů průmyslových či technologických apod. převratů či přímo revolucí by mělo reflektovat jejich komplexnost, včetně společenských i lidských souvislostí. Přičemž musí být využíváno poznatků nejrůznějších vědních disciplín a oborů. V 60. letech bylo používáno označení mezioborové zkoumání.¹³²¹ Dnes, i v kontextu 4.0, bývá různě žonglováno s termíny interdisciplinární, multidisciplinární či transdisciplinární aj. Mnohdy jde o módní fráze, někdy i o termíny vnímané až pejorativně.¹³²² Inspirace a přínos Richty přitom nespočívá pouze v tématech, kterým se věnoval, nýbrž i v nebývale silném dialogu mezi různými obory a snaze uvažovat nově o vědě, jejích nových horizontech a jejím bezprostředním vztahu ke společenskému vývoji.

Inspirativní zůstávají úvahy o tendencích ve vývoji práce, v postavení pracovníků či ekonomice lidských zdrojů. S návazností na Marxe platí, že věda a technika proměňuje strukturu i povahu práce, mění funkce výrobců i společenské kombinace pracovního procesu. Vynucuje všestrannou pohyblivost pracovníka, který je vrhán z jednoho odvětví do druhého, dochází ke střídání jeho práce a funkcí, k zásadním změnám dělby práce.¹³²³

Ve stati *Úvahy o budoucnosti dělby práce* (Richta, 1965) je nejenom sociologickým prizmatem nahlíženo na kategorii dělby práce, vnímanou coby společenská výrobní síla.¹³²⁴ Vyzdvižen je význam marxistické metody, včetně historického povědomí při

¹³²⁰ Včetně rozčlenění tzv. revoluce 4.0, resp. 5.0, s možnými etapami v podobě etapy technologicky iluzorní (cca 2013-18), etapy zelené (cca 2018-?), etapy koronavirové (cca 2020-22?), etapy moralistně-válečné (2022-?). Bublina 4.0 splaskává a (hyper)globalizátoři hledají další cesty, jak zachránit neoliberální globalizaci. Včetně rozdmýchávání klimatického alarmismu. Technologie 4.0 a 5.0 jsou tlačeny „zeleným“ směrem, přičemž v prvé řadě jde o obrovský byznys a nikoli např. o Richtův rozvoj člověka. Evropu má spasit digitalizace a tzv. ozelenění za každou cenu v duchu dystopií typu Green Deal, kdy namísto průmyslu 4.0 a 5.0 reálně hrozí deindustrializace a úpadek. Srov. (Sirůček, 2020e, 2022a).

¹³²¹ „... k zásluhám Richty náleží navázání nových vazeb mezi vědami o člověku a vědami o živé přírodě, jejichž vývoj a orientace jsou vysoce reprezentativní pro obrat moderního myšlení pod vlivem revoluce, který vyžaduje veškeré naše úsilí“ (Bernard, 1969, s. 183 – překlad PS).

¹³²² Srov. (Mařík a kol., 2016), (Klaus, 2015), (Sirůček, 2017a, 2020a, c aj.).

¹³²³ „Využíváním zpředmětně síly vědění se ... prostý pracovní proces mění v proces vědecký, který nutí přírodní síly, aby sloužily lidským potřebám“ (Marx, 1974b, s. 337-338).

¹³²⁴ „Zakladatelé marxismu si dobře všimli toho, že dělba práce se vyvinula jako určitá společenská výrobní síla, ...ale zároveň nepřecházeli ani její určení jakožto určitého výrobního poměru ...“ (Richta, 1965, s. 91). „V dělbě práce máme před sebou prvou všeobecnou výrobní sílu lidského společenství (rozvíjející se zároveň s nejelementárnějšími výrobními nástroji) a zároveň i nový a všeobecný výrobní poměr. Spojení má tu nejprve povahu totožnosti, je nerozčleněné, bezprostřední, kdežto (a tudíž) v dalším pohybu vystupuje dělba práce jako zprostředkující článek obou sfér, nesený určitým pohybem výrobních nástrojů a představující vždy určitý

zkoumání dělby práce.¹³²⁵ V konfrontaci s buržoazní sociologií¹³²⁶ R. Richta hledá kritéria, umožňující posoudit perspektivy dělby práce v komunistické společnosti. Diskutována je rozvinutá dělba práce ve smyslu výrazu společenskosti práce, přičemž není opomenuto odcizení doprovázející společenskou dělbu práce.¹³²⁷ „... společenská práce (a masa pracujících) tu není subjektem dělení, ale jeho objektem“ (tamtéž, s. 92).¹³²⁸

Richta zkoumá účinky společenské dělby práce,¹³²⁹ přičemž připomíná: „Všeobecnou podobu dostává společenská dělba práce teprve spolu se soukromým vlastnictvím a zbožní výrobou“ (tamtéž, s. 93). Trh prolamuje hranice mezi občinami a obcemi, zanáší dělbu práce dovnitř pospolitosti, mezi skupiny a jednotlivce. Dochází k rozšíření dělby práce uvnitř společnosti a „jí odpovídající omezení individuí na sféru určitého povolání“ (dtto). Od dělby práce uvnitř společnosti, „vně dílny“, je v duchu Marxe & Engelse odlišena „dělbu práce uvnitř dílny“ nebo také „jedinečná dělba práce“.¹³³⁰ Počátek konce profesí přichází s velkým průmyslem. Zdůrazněny jsou následně dalekosáhlé proměny dělby práce pod vlivem VTR – kdy tato vyřazuje člověka ze samotného výrobního procesu pomocí technické syntézy celého procesu v podobě automatizace – v rámci perspektiv komunistické revoluce, jejíž nedílnou součástí má být právě automatizace.¹³³¹

stupeň vývoje výrobních poměrů. Jako určitý historický výrobní poměr podléhá dělba práce úplným a podstatným proměnám; ale totéž je o ní možno říci i jakožto o společenské výrobní síle“ (dtto).

¹³²⁵ „Snad nikde není toto historické vědomí potřebnější než při posuzování oněch míst, kde se společenská revoluce, kterou prožíváme, dostává k cílevědomým převratům až v nehlubších sférách života, kam vítr podstatných změn zasahoval dosud jen v dlouhých přestávkách, anebo kde vůbec po staletí vládla tišina. To platí především o oblasti pracovní činnosti, v níž ještě do počátku našeho století překračoval téměř vždy podstatný pohyb hranici produktivního života jedné generace; přeměny v povaze práce a v dělbě práce zůstávaly potud spíše záležitostí fylogeneze, kdežto jednotlivci se tu setkávali jen s danými, neměnnými předpoklady svého vlastního života. Tak ovšem mohla být pro soudobé potřeby – pokud v dělbě práce dochází jen zvolna k principiálním změnám i na půdě socialistické společnosti – kategorie dělby práce stálou metodologickou oporou sociologického zkoumání“ (Richta, 1965, s. 90).

¹³²⁶ „V buržoazní sociologii platí dosud kategorie dělby práce nejen v tomto historickém rozsahu, ale především jako náhražka třídní analýzy: vezmeme-li do rukou kterékoliv kompendium současné sociologie, postřehneme jistě, že v podstatě nejrůznějších metodik sociální stratifikace leží tak či onak právě „věčná“ kategorie dělby práce; pro tuto vědu je proto vůbec nemyslitelné překročit hranice dělby práce“ (Richta, 1965, s. 90).

¹³²⁷ „Jakmile se dělba práce vymaňuje ze svých fyziologických počátků ... a stává se skutečnou společenskou dělbou práce (s dělením povolání, měst a vesnic, duševní a fyzické práce atd.), ... působí jako odcizená síla lidského společenství přes hlavy lidí“ (Richta, 1965, s. 92).

¹³²⁸ „Nedělí – je dělena“ (Richta, 1965, s. 92).

¹³²⁹ „Jádro a výchozí základnu veškeré dělby práce nesmíme hledat v rozdělení činnosti, jaká se vyskytuje uvnitř současných závodů, nýbrž v dělbě práce uvnitř společnosti, kterou zakladatelé marxismu nazývali také společenskou dělbou práce“ (Richta, 1965, s. 93).

¹³³⁰ Srov. (Richta, 1965, s. 93, s odkazy na Marx, Engels, 1958a, resp. Marx, 1953b).

¹³³¹ Komplexní automatizace překračuje hranice pásu, plně mechanizované soustavy, přičemž teprve ona „příkře obrací všechny dosavadní tendence v rozvoji techniky i lidské práce a její dělby“ (Richta, 1965, s. 99). Po převzetí kontrolních a regulačních funkcí automaty „vystupuje člověk z bezprostředního výrobního

Za zásadně nový prvek, překračující hranice dělby práce, je R. Richtou označena změna vztahu mezi subjektem a objektem. Má jít o podřízení souběhu různých činností zákonům vývoje lidských sil namísto podřízení člověka, které je dané vnějším vztahem dělby práce (určeným strukturou výrobních prostředků vedle dělníka), do kterého lidé vstupují a v němž žijí nezávisle na své vůli. Projekcí logiky vývoje dělby práce dochází Richta k závěru, že budoucnost přinese překonání dělby práce¹³³² a hranic individuálních povolání. Překonání založené nikoli však na jejich odstranění, nýbrž na přechodu – na základě úplné dělby práce – k vyššímu principu cílevědomé organizace lidské tvůrčí spolupráce, jejíž osu bude tvořit všeobecný společenský rozvoj člověka. Ve smyslu daleko intenzivnějšího zdroje růstu výrobních sil nežli představuje dělba práce.

Richta predikuje: *„Pak se ... místo dělby práce objevuje před námi obraz společenské organizace práce, ve které lidé jsou zároveň cílevědomým subjektem i objektem, ve které sami vědomě regulují rozličné úkoly, které jim připadají; ve které člověk není definován a omezen nějakým povoláním, nýbrž vyvíjí se přes jeho hranice; ve které všichni znají celý okruh výroby, procházejí jako školením jeho cyklem, volí a mění obor činnosti podle potřeb svého vlastního rozvoje, kde tedy už neexistují ani rolníci, dělníci a inteligenti, ani přidavači, ševci, soustružníci, architekti, malíři, o filosofech ani nemluvě, nýbrž lidé širokého profilu, kteří hned tu, hned onde vykonávají funkce, jež připadaly těmto povoláním, ale nejsou nijak vázáni jejich hranicemi“* (Richta, 1965, s. 102). *„Užívám-li pro takovou společnost – podle vzoru Marxe a Engelse – názvu organizace společenské práce namísto dělby práce, je to tedy proto, že tento termín je pro tuto skutečnost adekvátnější a přesnější, vyjadřuje aktivní vztah ke spolupráci, kdežto dělba práce vždy připomíná poměr, do něhož lidé (přes všechny iluze) vstupují nezávisle na své vůli ...“* (dtto).¹³³³

Richta srovnává představy klasiků marxismu-leninismu s praktickými tendencemi. Empiricky ilustruje pohyby dělby práce v podmínkách nastupující VTR. Se směřováním k perspektivám překonání dělby práce, *„které by otevřelo volnou cestu masovému rozvoji*

procesu, jehož byl dosud hlavním činitelem ... Základní masa práce v automatické výrobě se tak převrací v inženýrsko-technickou činnost, výzkum, řízení a zdokonalování celého automatického procesu“ (dtto).

¹³³² Vizi překonání staré společenské dělby práce v komunismu Richta dokládá citacemi Marxe, Engelse i Lenina – srov. (Marx, 1953b, Engels, 1966b aj.). *„Z dělby práce tu vůbec zbude jen onen nejvšeobecnější počáteční rys, který ovšem netvoří její specifickou podstatu a který postupně vyčíchl v banální skutečnost, neschopnou už definovat změny v kvalitě – totiž současnost různých činností“* (Richta, 1965, s. 101-102).

¹³³³ Opomenuty přitom nejsou Marxovy zmínky ohledně zachování dělby práce těsně po odstranění kapitalistických výrobních vztahů, což se týká nižší fáze komunismu – socialismu. Srov. (Marx, 1968).

lidí, všestrannému růstu talentů ...“ (Richta, 1965, s. 106) v duchu pohledu Marxe.¹³³⁴ Tento má zůstat platný a současně podléhat změnám díky výbojům VTR. Richta predikuje revoluční změny v předmětu práce i všeobecnou přeměnu lidské práce díky automatizaci. S vyústěním ve vizi překonání profesí za komunismu, kdy v duchu zákona všestranného rozvoje lidí (který nemá mít mezí) jediným „povoláním“ *komunistického člověka může být rozvíjet své lidské schopnosti, zvyšovat je, přibírat nové – nezávisle na jakémkoli jednotlivém povolání a oboru a dokonce jim navzdory*“ (tamtéž, s. 109).¹³³⁵

Závěrem R. Richta připomíná, že *„některé stránky lidské činnosti zůstanou po poměrně dlouhou dobu do značné míry nevděčné, namáhavé či spíše lidsky málo povznášející. Zde a potud bude jediná možnost: co nejrychlejší střídání činností a zkrácení pracovní doby tak, aby se člověk mohl vyžít ještě mimo tuto práci, v jiné oblasti. Takže tyto prvky staré práce budou pravděpodobně začleňovány do celkové lidské činnosti jen do té míry, aby ji nepohltily, naopak, aby se staly jen momentem celkové tvůrčí práce – tak jako je dnes např. málo povznášející někdy i úmorná laboratorní práce jen momentem celkové práce výzkumníka“* (Richta, 1965, s. 109-110). *„Naopak některé jiné – lidsky velmi citlivé činnosti (jako je práce učitele, umělce, filosofa) budou pravděpodobně, i když ne v dnešní podobě – zahrnuty do činnosti každého člověka – tu více, tu méně; mohli bychom k tomu dodat střídání v řídicích funkcích, které v nepolitické organizaci společenského života bude nezbytně zákonem ...“*¹³³⁶ *A tak, pokusíme-li se shrnout povahu budoucí činnosti lidí, pokud na ni můžeme dnes soudit, jak se jeví na základě logiky společenského vývoje a zvláště vědeckotechnické revoluce, vidíme před sebou individua, mezi nimiž nepanuje zákon dělby povolání. Naopak, nad všemi obory činnosti vládne zákon lidského rozvoje. Bohatství lidských vztahů v práci není tu vtěsnáno do mezí dělby práce. Naopak, organizace*

¹³³⁴ Který si zmíněné překonání měl představovat takto: „1. jako překonání veškeré řemeslné dělby práce a všech povolání vzniklých osamostatněním pracovních úseků v podmínkách společenské dělby práce – tak, aby se každému otevřela možnost udělat z různých oborů činnosti nástroj vlastního rozvoje. 2. Jako odstranění abstraktní práce a přeměnu základní masy práce v činné sebeuplatnění na úrovni tvůrčí práce inženýrského, technického nebo vědeckého typu. 3. Společenské regulování veškeré zbylé práce (pokud nemá a nemůže mít tvůrčí charakter) tak, aby byla maximálně a pro všechny podřízena potřebám rozvoje člověka, tj. její omezení na minimum (zkrácení pracovní doby), střídání, převedení. práce v jakýsi druh tělesného cvičení (v tom rozsahu a smyslu i překonání dělby práce uvnitř dílny)“ (Richta, 1965, s. 106).

¹³³⁵ „Podstata, zákonitost takové organizace společenské práce – a tedy i rozměrů a změn v činnosti budoucích individuí – nemohou být vázány na hranice žádného povolání, ať už širšího nebo užšího, musí vycházet jediné z bohatství lidské osobnosti a potřeb jeho rozvoje; mohou být vyvozeny jediné ze zákonů vzájemného rozvoje člověka člověkem – tohoto jediného absolutního zákona komunistického života“ (Richta, 1965, s.109).

¹³³⁶ „A řekněme hned i to, že proměna lidského života v cílevědomý proces vlastního rozvoje, před jejíž nutnost staví člověka soudobá revoluce ve společnosti a v technice, bude patrně nejnepohodlnějším a nejsvůznivějším problémem lidských dějin“ (Richta, 2065, s. 110).

společenské práce je tu prostředkem vzájemného rozvoje člověka člověkem. Tento pohyb je vůbec jediný „pevný bod“, o který můžeme opřít své úvahy o komunistické budoucnosti“ (tamtéž, s. 110).

Zopakujme, že podle R. Richty taktéž dochází k posunům ve vztahu produktivní a neproduktivní práce. Kapitalistický systém, fungující na principech zisku, přitom umožňuje pouze částečnou humanizaci práce, podmiňovanou dnes automatizací, informatizací, digitalizací, kybernetizací apod. Svou roli přitom sehrává participace, která se může stát přípravným krokem či předstupněm ke vzniku samosprávné „*společnosti sdružených výrobců*“ podle Marxe. Aby se stala jejím prvkem, musí dojít k přeměně objektu, který bude „*reálně sebereprodukci subjektu umožňovat*“.¹³³⁷ Inspirativní zůstávají Richtovy úvahy o disponibilním času. V kontextu uvolňování lidí z výroby, kdy pro masu „*zbytečných lidí*“, ale i pro vědce a techniky a jejich dílo (včetně ICT) je nutné vytvořit nový prostor. Člověk by v něm měl být zbavován charakteru abstraktní pracovní síly a uplatňovat se v celém bohatství tvůrčích schopností.¹³³⁸

S výše naznačeným ovšem příliš nekoresponduje charakter mnoha oficiálních materiálů a mainstreamových textů o dnešní bublině 4.0, které bývají pseudovědeckou přehlídkou banalit, propagandistických agitek a plakátových frází. Společná je jim povrchnost a plytkost,¹³³⁹ ve spojení s nesoudnou nekritičností vůči novým technologiím a liberálnímu tzv. pokroku. O tzv. čtvrté průmyslové revoluci (4IR)¹³⁴⁰ bylo publikováno již hodně, nicméně seriózního a odborného – posuzováno prizmatem politického ekonomů – zatím velmi málo. K tuzemským výjimkám, i když s mnoha a mnoha výhradami a četnými otazníky, náleží níže představená studie (Mařík a kol., 2016).

Většina textů o 4IR bývá orientována popularizačně a propagandisticky (s převahou prázdných hesel a banalit, kde věcná a odborná stránka bolestně absentuje) anebo zase ryze „*technologicky*“ se zaměřením na sféru ICT. Taktéž při iniciativách typu *Průmysl 4.0*

¹³³⁷ Srov. (Richta, 1968a).

¹³³⁸ Srov. (Richta, 1965, 1968a aj.).

¹³³⁹ Srov. namátkou (Tomek, Vávrová, 2017). K přehledu literatury 4.0 srov. (Sirůček, 2018d).

¹³⁴⁰ Nesené *Průmyslem 4.0*, podporovaném projekty typu *Průmysl 4.0*. Bývá používána též zkratka i4.0, především v kontextu německého konceptu *Industrie 4.0*. S námitkami, že tento termín, jakkoli se vžil, je spíše zkratkou z oblasti byznysu, resp. průmyslových kruhů a adekvátně nepostihuje širší souvislosti. Zkratka 4IR je zde míněna jako širší, nejen s dopady na sféru průmyslu, trhy práce aj. Operováno je též s termíny jako společnost 4.0 a dalšími. K terminologii a „*buzzwords 4.0*“ srov. slovníček (Sirůček, 2018b).

(P4.0) či *Industrie 4.0* (i4.0) bývá obvykle kladen důraz na technickou stránku a další aspekty (typu sociálních či managementu) zůstávají spíše opomíjeny.¹³⁴¹

Podle mainstreamové propagandy má dnes světem dramaticky otřásat 4IR, průmysl 4.0, práce 4.0, logistika 4.0, energetika 4.0, věda, technika a technologie 4.0, vzdělání a výzkum 4.0, zdravotnictví 4.0, sociální systém 4.0, kultura 4.0, obrana 4.0, legislativa 4.0, sport 4.0, digitální společnost 4.0, iniciativy, aliance, platformy, vize, strategie 4.0 ... Inteligentní továrny i chytrá města, komplexní a systémová automatizace, digitalizace a robotizace výroby a služeb, umělá inteligence, 3Dtisky, kyberneticko-fyzické systémy, Big Data, internet věcí, služeb i internet všeho, cloudové aplikace mají mít nedozírné dopady nejenom na ekonomiku, mají vést k fatální revoluci celospolečenské. Má jít o úžasný pokrok, o zásadní a kvalitativní zlom vývoje, kdy už vůbec nic nemá být „jako předtím“. „*Druhá éra strojů*“¹³⁴² má totiž znásobovat nikoli síly fyzické, nýbrž duševní, přičemž má fantasticky napomáhat k uvolnění síly lidského ducha a kreativity.¹³⁴³

Inflační nadužívání termínů 4.0 (a dnes již i 5.0) – včetně vzletných proklamací plných patosu i hraných emocí – hrozí však jejich totálním vyprázdněním a diskreditací. Kdo v současnosti není 4.0, jakoby nebyl. Je záplava termínů a hesel 4.0, místy až téměř hysterická, opodstatněná? Civilizační změna nemající obdoby? Zásadní zlom? Nepřehánějme a nepodléhejme naivnímu technooptimismu ani lacinému populismu. Termíny *Industrie 4.0* či *Industry 4.0* označují (původně německou) iniciativu manažerů velkých firem a vládních činitelů napříč EU. S cílem rozhybat poptávku po nových spotřebních a průmyslových technologiích a urychlit vývoj robotizace a plně automatických řídicích systémů, nezávislých na obsluze. Projekt je umně prošpikovaný slogany o převratnosti 4IR a využívá notoricky známé fráze konceptů ekonomiky informační, znalostní, digitální anebo síťové apod. A tuzemská agenda *Průmysl 4.0?* Soubor opatření, jak reagovat na německý projekt a neztratit na konkurenceschopnosti.

Zlí jazykové tvrdí, že politici i akademici „blamáž“ 4IR, resp. P4.0 vehementně podporují, aby mohli přerozdělovat miliardy a lehce získávat granty a projekty. Evropští vizionáři i4.0 či zámořští ze Silicon Valley rádi přehánějí a mohou se mýlit (ohledně predikcí doby všeobecné hojnosti a dostatku, zdanění robotů anebo v tom, že umělá inteligence nahradí většinu lidí). Nejsou technici a inženýři až nesoudně posedlí umělou inteligencí a

¹³⁴¹ Srov. (Džbánková et al., 2021), (Sirůček, 2017a, 2018d, 2020a, c), (Sirůček, Džbánková, 2017, 2019) aj.

¹³⁴² Srov. (Brynjolfsson, McAfee, 2015).

¹³⁴³ Srov. (Šulc, 2016).

virtuálním kybersvětém? Nebudou převratné produkční postupy omezeny na skupinu firem z vyspělého světa? I přínosy bývají predikovány pro země vyspělé. Chytré továrny nebudou pro každého, půjde o strategickou výhodu i zbraň. Ostatně hlavním cílem iniciativ i4.0 je podpora transformace domácích firem ve směru implementace technologií digitalizace a automatizace do výrobních i logistických řetězců a tímto vytvoření těžko imitovatelné konkurenční výhody. Což přitom nevylučuje závažné dopady na trhy práce i celé ekonomiky, a i celé společnosti.

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) je skutečně vědeckým pojednáním, a to pojednáním originálním a novátorským, na rozdíl většiny textů o tzv. 4IR, které jsou charakteru spíše propagandistického či popularizačního. 4.0 a 5.0 prefabrikované fráze, prázdná hesla, bezobsažná klišé, tragikomické slogany, včetně místy až emočního vydírání a oblíbených apelů na „*nové myšlení*“. Kolikáté v pořadí vlastně už? Nebyl by dnes na místě spíše návrat ke zdravému selskému rozumu a normálnímu uvažování?¹³⁴⁴

Taktéž Richtovy hybné motivy a stimuly VTR nejsou totožné s motivací a zájmy v kontextu tzv. 4IR.¹³⁴⁵ Richta predikuje, že: „... na určitém stupni vývoje, čím víc budou postupovat obraty v civilizační základně, čím víc se budou nabyté zdroje obracet v kultivaci lidských schopností, jakožto bytostně společenských sil, tím víc se bude pouze vnější „hmotný“ stimul ztotožňovat s „morálním“ zájmem, rovněž zbaveným svých hubených mezí pouhého povinování; čili tím víc bude z dosavadních zájmů vyvstávat motiv bezprostředního svazku člověka s jeho činnostmi i životem, tím víc bude nad světem lidských zájmů dominovat zájem člověka o jeho vlastní rozvoj (a tedy i vzájemný rozvoj lidí), o jeho tvůrčí sebeuplatnění“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 45). Platí uvedené v souvislosti s fenoménem 4.0 a 5.0? Začíná snad v kontextu tzv. revoluce 4.0 a 5.0 nad „světem zájmů“ dominovat zájem o člověka, o jeho tvůrčí sebeuplatnění?¹³⁴⁶

¹³⁴⁴ Připomeňme globální humbuk tzv. nové ekonomiky (ale i tzv. nové ekonomie) 90. let 20. století. Dot-com bublinu dávno již splasklou – srov. (Sirůček, 2016b, 2018a, b, d, 2020a) či (Džbánková et al., 2021). Je 4IR výrazem strategické modernity, anebo zase něco módně obdobného? Pokus o reakci na problémy od konce první dekády 21. století i na pokles podílu zemí Západu? Opravdu dnes dochází k zásadnímu zlomu ve vývoji technologií? Nebo spíše dříve neexistoval projekt (a ani úderné, výstižné, lehce zapamatovatelné heslo-slogan), sumarizující možnosti technologií, směry jejich vývoje a šířeji ztělesňující optimistickou vizi Západu? Není koncept 4IR určený především laické veřejnosti, médiím a politikům? Není jeho význam větší v rovině psychologické a propagandistické, nežli odborné a akademické? Nestalo se zásadní výzvou – po hluboké krizi (Velké recesi) – obnovení deficitní důvěry v báječné 4.0 (a dnes již i 5.0) liberální zítřky?

¹³⁴⁵ Srov. (Richta, 1968a, s. 26, 48 aj., resp. Dinuš et al., 2019, s. 29). Srov. též úvahy o hybných motivech VTR, včetně „hmotných“ a „reálných“ stimulů, resp. zájmů v kapitole 1. 2. in (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969).

¹³⁴⁶ Postmoderní „transformátoři“ kapitalismu (J. Rifkin, P. Mason apod.) sní o zázračných proměnách díky technologiím informačním a digitálním. Majících pozitivně změnit samotného člověka směrem k většímu

J. Šulc v rozhovoru (Šulc, Šafařík, 2020) nalézá podobnosti textu *Iniciativy Průmysl 4.0*¹³⁴⁷ a „vědeckotechnického bestselleru“ *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Konstatuje, že původní text byl hodně technický, oborově profilovaný. Podle Šulce jsme v tehdejší koncepci 4.0 „postrádali hodně z těch společensko sociálních výzev, které čtvrtá průmyslová revoluce nejspíše přinese“ (Šulc, Šafařík, 2020, s. 31). Bylo nutné přistoupit k doplnění „o alespoň řádové kvantifikace pravděpodobného průsaku vyšších etází robotizace, automatizace či digitalizace v podmínkách toho, že ... říkáme politika levné práce, tedy doplnit koncepci o kvantifikaci průsaku do zaměstnanosti a odměňování“ (dtto).¹³⁴⁸ S cílem, aby materiál přestal mít podobu jedné z resortních koncepcí a stal se vizí, schopnou zvládnout všechny výzvy etapy 4.0. Podle Šulce se uvedené mělo částečně podařit. Říká: „Za úspěch považuji, že spoustou klíčových osob a institucí začala být *Iniciativa Průmysl 4.0* vnímána nikoli jako jednorázová akce podobná kampaním v minulosti typu „zelené investice“ s jepičím životním cyklem, ale jako trvalý proces nezávislý třeba na volebním cyklu“ (dtto). Šulc upozorňuje na „jasnozřivost“ Richtova týmu i v kontextu problematiky pronikání tzv. 4IR do „nižších etází“. A to především v ohledně kvality lidského kapitálu, na což měl již v 60. letech poukazovat tým R. Richty.

Téměř rouhačskou ideou je potenciální srovnání *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) s materiálem *Průmysl 4.0* (Mařík a kol., 2016). Oba texty jsou výstupem velmi početného interdisciplinárního týmu, oba vznikly na základě vládního zadání, oba mají reagovat na „civilizační rozcestí“ etc. Srovnávat však jde velmi těžko. Nebe a dudy ...

Vedoucí autorského kolektivu, kybernetický odborník V. Mařík se věnuje především problematice umělé inteligence a jejího využití v automatickém řízení a různých systémech. Autorský kolektiv publikace čítá 74 jmen, v drtivé většině technického zaměření. Ekonomů lze letmo odhalit počet tří či pěti, možná o něco více, i když je kategorie ekonom diskutabilní, široká (ale i pochybná). Převaha techniků je pochopitelná z hlediska explicitně deklarovaného

sdílení a kooperaci, k omezení touhy po moci i po vlastnictví, k větší zodpovědnosti a empatii. Vlastnictví má nahradit přístup do databází, ke službám a sdílení. Srov. (Mason, 2015) atp.

¹³⁴⁷ K tuzemským reakcím na výzvy 4.0 srov. (Sirůček, 2017a, e, 2018b, d, 2020a, d, e). K pohledům J. Šulce na fenomén 4.0 srov. (Šulc, 2016).

¹³⁴⁸ Šulc cituje Richtu: „Lze předpokládat, že výsledný pohyb vědeckotechnické revoluce pohltné nejprve typ operátorské práce, lidské obsluhy mechanismů a později i málo obsažené regulační a kontrolní činnosti – tedy vůbec tradiční jednoduché průmyslové práce, pokud člověku není potřebou a je dána vnější nutností, anebo ji zkrátí na míru, která nepřesahuje lidskou potřebu pohybu. Z druhé strany jakmile člověk přestává dělat věci, které mohou za něj dělat věci samy, otevírá se mu možnost, aby se mu pravidlem stala tvůrčí činnost, rozehrávající všechny jeho síly a prosycená vědeckými prvky, objevováním, ražením nových cest, kultivací lidských schopností“ (Šulc, Šafařík, 2020, s. 31, cit. Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 123). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 67-68).

stěžejního cíle „... poskytnout základní informace o konceptu Průmyslu 4.0 v ČR, ukázat možné směry jeho vývoje a představit návrhy opatření, která by mohla zkvalitnit ekonomiku i průmyslovou základnu ČR“ (Mařík a kol., 2016, přední strana přebalu). Leč složení autorů pochybnosti vyvolává. Řada jmen je přitom i obecně známějších. Ovšem texty o tzv. 4IR se obvykle okázale zaklínají její revolučností a převratným významem i dopady především mimo průmysl, kdy tato má ovlivnit – a to velmi podstatně – prakticky všechny obory lidské činnosti a vlastně i života. Z tohoto hlediska by se dalo očekávat přece jen pestřejší složení.

Ocenit je možno strízlivost a profesionální chladnost většiny textu publikace (Mařík a kol., 2016), která se vesměs úspěšně vyvarovala expresivních výrazů a marketingově vzletných ovací nad „úžasným pokrokem“, „fenomenálními výzvami“ či „báječnými příležitostmi“ apod., kterými překypují propagačně-agitační materiály nejrůznějšího druhu, ovšem zdaleka nejen tyto. Nicméně fráze o „zásadní existenční výzvě“ (Mařík a kol., 2016, s. 16) si autoři přesto nedokázali odpustit. Ani o „výjimečné době“ a „jedinečné příležitosti“ (tamtéž, s. 21), která má mít dopady na kvalitu života celých generací. Ovšem, která doba, za posledních padesát, sto či sto padesát i více let nebyla výjimečná? (Anebo přesněji, takto nebyla mediálně označována? Za více jak půlstoletí, co autor těchto řádků pamatuje, vlastně žádná). Literární nadsázky snad asi k věci i patří, většina textu vzletné „kecy 4.0“ obsahuje v míře snad ještě i přežitelné a je dokonce už o něčem. Daní za chladnou technickou strízlivost a strohou úřední popisnost značné části knihy je menší čtivost i menší atraktivnost. Což však cílem zřejmě nebylo. Po přečtení studie však přece jenom pořád hlodá pochybnost, zda na takovýto text byl opravdu nezbytný mohutný kolektiv čítající přes sedmdesát jmen?¹³⁴⁹

Kolektivní studie (Mařík a kol., 2016) přejímá typologii průmyslových revolucí hovořící v současnosti o startu již 4IR. „Průmysl a celá ekonomika prochází zásadními změnami způsobenými zaváděním informačních technologií, kyberneticko-fyzických systémů a systémů umělé inteligence do výroby, služeb a všech odvětví hospodářství. Dopad těchto změn je tak zásadní, že se o nich mluví jako o 4. průmyslové revoluci ...“ (tamtéž, s. 15). 4IR nemá měnit pouze sféru průmyslové výroby, nýbrž úplně vše. Tudíž vymezení v duchu optimistického konceptu 4IR, manifestačně přijatého na 46. World Economic Forum 2016. S čímž

¹³⁴⁹ Studie upřesňuje, že práce začaly v červenci 2015 a předána byla 3. února 2016. Na pracích se mělo podílet „87 expertů z nejrůznějších odborných oblastí a institucí“ (Mařík a kol., 2016, s. 16). Experti textu nesporně dodávají váhu, nicméně nejsou někteří opravdu jen do počtu či na okrasu? Rovnice více autorů = automaticky kvalitnější text vždy platit nemusí. Nestálo by za úvahu zásadní strategické studie zadávat několika opravdu špičkovým kapacitám a nikoli „nechávat líznout“ bezmála stovce lidí? Přitom citelně absentuje jednotící linie, a to i pod zorným úhlem vedení kolektivu. Richta pro 21. století zatím chybí ...

korespondují schémata typu „*From Industry 1.0 to Industry 4.0*“, která u i4.0 uvádějí průmysl založený na kyberneticko-fyzických systémech.¹³⁵⁰

Neignorujeme však nemalý zmatek v datování i terminologii ohledně průmyslových (resp. technologických aj.) revolucí. Přístupů existuje řada, i v kontextu různých periodizací dějin. Někteří přemítají o globálním kapitalismu, postkapitalismu anebo kapitalismu 4.0, jiní zase o transformované společnosti informační, vědění, znalostní, digitální, síťové, postindustriální, superindustriální, technotronní etc. I ve studii (Mařík a kol., 2016) se někde píše o cestě ke společnosti digitální, jinde zase ke znalostní ... O 4IR někdo hovoří jako o revoluci digitální. Digitální ekonomikou však už měla být tzv. nová ekonomika 90. let. A digitální revolucí už přece průmyslová revoluce třetí. 4IR má přesahovat procesy pouhé digitalizace výroby, což i kniha opakuje tak vehementně, že je to až podezřelé. Setkat se lze i názory, že 4IR je pokračováním informační revoluce, a to ve smyslu třetí etapy třetí průmyslové revoluce nebo průmyslové revoluce čtvrté. J. Rifkin¹³⁵¹ technologie 4.0 spojuje se třetí průmyslovou revolucí, C. Pérezová¹³⁵² zase s šestým technologickým věkem aj. Do toho úvahy o revolucích civilizačních, globálních, vědeckých anebo vazbách na dlouhé K-vlny, a to pátou, šestou či dokonce sedmou.¹³⁵³

¹³⁵⁰ S čímž korespondují schémata typu *From Industry 1.0 to Industry 4.0*, která u i4.0 uvádějí průmysl založený na kyberneticko-fyzických systémech. Převratností 4IR argumentují německé dokumenty platformy i4.0 anebo výstupy K. Schwaba – srov. (Schwab, 2017).

¹³⁵¹ Srov. (Rifkin, 2011).

¹³⁵² Srov. (Pérezová, 2010).

¹³⁵³ Zopakujeme problematičnosti inovačních dlouhých K-vln z hlediska vývoje cca od 70.-90. let 20. století, resp. nevyjasněnosti (ne)nástupu V. a případných dalších dlouhých K-vln. V. dlouhá K-vlna bývá datována namátkou např. dle (Nefiodow, Nefiodowová, 2015) do období 1950-80 až 2000-05 (s důrazem na ICT) nebo podle (Grinin, Grinin, 2014) do let 1980-2020, s klíčovou rolí mikroelektroniky, osobních počítačů, vysoce kvalifikovaných služeb a počátků vědecké kybernetiky. Jiné interpretace konec V. dlouhé K-vlny vztahují ke krizi 2009 atd. VI. dlouhou K-vlnu (Grinin, Grinin, 2014) umísťují do období 2020-30 až 2050-60 a spojují s technologiemi MBNRIC (med-bio-nano-robot-info-cognitive). Zdůrazňují zdravotnické služby a plně vědeckou kybernetiku. Kybernetická revoluce VI. dlouhé K-vlny by zde mohla částečně korespondovat s technologiemi 4.0. Oblíbená je ale taktéž hypotéza o zkracování dlouhých vln ve 20., resp. 21. století. Jiné interpretace naopak upozorňují na prodloužené dobíhání IV. dlouhé K-vlny a komplikace se startem V. dlouhé K-vlny, alespoň v globálním měřítku. Náběh nových technologií přitom mohl být i záměrně oddalován, kdy vyspělé země mohou příslušnou fázi prodlužovat (zadlužováním, financializací, militarizací) a „*kupovat si čas*“ – srov. (Švihlíková, 2010). V neposlední řadě též v souvislosti se zapojením nových zemí a trhů po pádu socialistického bloku. Další scénáře varují, že se svět v 21. století stále nebezpečněji potácí v přechodové fázi, resp. chaotických mezeitapách. Situaci komplikuje i fakt, že různé části světa se nacházejí v odlišných fázích dlouhodobého technologického, hospodářského i sociálně-ekonomického cyklu, které se v nových podmínkách mohou významně rozcházet. Významný může být i případný souběh ekonomických cyklů různých délek (např. J-vln, W-vln a K-vln koncem první dekády 21. století ve smyslu „*dokonalé bouře*“). Upozorňováno bývá též na to, že nové technologie možná přinášejí změny natolik zásadní, že se stávající globální systém stal již neudržitelným. Pro plný rozvoj technologií V. a dalších dlouhých K-vln jsou možná nutné odlišné podmínky a jiná „*pravidla hry*“. Svou roli může hrát, že v některých sférách (kosmický průmysl) stále významnější místo zaujímají soukromé společnosti a státní

Silná nejednotnost panuje též ohledně termínu *Průmysl 4.0* (Krejčí, Ambler, 2017) rekapitulují: „Na základě ... poznatků o současném stavu pojetí Průmyslu 4.0 ve světovém měřítku je obtížné hledat širokou shodu. Za prvé je zde otázka, zda je narativ čtyř průmyslových revolucí ten jediný správný, když existují i alternativní koncepty, např. první a druhý věk strojů¹³⁵⁴ nebo Kondratějevovy vlny.¹³⁵⁵ Pokud přijmeme názvosloví Průmyslu 4.0, tři předchozí průmyslové revoluce mají pevně vymezené hranice, ale současný bohatý technologický rozvoj znemožňuje předem jednoznačně definovat, co vše spadá pod revoluci čtvrtou. Základem, který je všeobecně přijímán a sdílen, je nesporně prvek všeobecné propojenosti ve výrobním prostředí a v jeho okolí prostřednictvím kyberneticko-fyzických systémů, pocházející z originální německé koncepce *Industrie 4.0*. Tento závěr potvrzuje i rozbor firemních, populárně-vědeckých, akademických a institucionálních definic“ (tamtéž, s. 58). „Národní koncepce nakládají s pojmem Průmyslu 4.0 nesouroději ...“ (dtto).¹³⁵⁶

Telegraficky představme dílo (Mařík a kol., 2016).¹³⁵⁷ Čtenáře vítá „Slovo úvodem“ z pera J. Mládka, který připomíná výzvy průmyslu 4.0 a ono známé nerudovské „kdo chvíli stál, již stojí opodál ...“ (Mařík a kol., 2016, s. 13).¹³⁵⁸ Následuje „Předmluva“ uvozená výrokem M. Zámečnicka, který konstatuje vysokou závislost ČR na zpracovatelském průmyslu, z čehož vyvozuje, že není nic důležitějšího, než adekvátně zachytit německou iniciativu *Industrie 4.0*. Předmluva startuje vymezením 4IR.¹³⁵⁹ Již

agentury vyklízejí pozice atd. K magii V. a dalších „Kondratěvů“, resp. modifikacím vývoje v postindustriální sféře srov. (Džbánková et al., 2021), (Sirůček, 2016a, b, 2017e, 2020a, c, 2022a aj.).

¹³⁵⁴ Srov. (Brynjolfsson, McAfee, 2015) (pozn. PS).

¹³⁵⁵ Srov. (Grinin, Grinin, 2014), (Nefiodow, Nefiodowová, 2015), (Ransdorf, 1996) (pozn. PS).

¹³⁵⁶ „Důvod pro to lze hledat v různých ekonomických podmínkách, ve kterých iniciativy vznikaly, a tudíž v odlišných zájmech jejich tvůrců. V nejširším pojetí se ale stále projevuje sjednocující prvek dat a jejich analýzy, přičemž využití daných technologií se nutně neomezuje na výrobní průmysl. Datová problematika je mostem, který propojuje nový koncept průmyslu s dalšími oblastmi, například Chytrými městy a dalšími „smart“ koncepty. Lze očekávat, že s pokračující popularizací pojmu bude vzrůstat nesourodost jeho chápání, nicméně základní východiska se nachází v hranicích výrobního závodu a konceptu Chytrých továren“ (Krejčí, Ambler, 2017, s. 58).

¹³⁵⁷ K podrobnému rozboru srov. (Sirůček, 2017a), resp. recenzi (Sirůček, 2018a).

¹³⁵⁸ Proto J. Mládek inicioval vznik tohoto dokumentu, který byl připraven „širokým týmem nezávislých expertů v období červenec 2015 – únor 2016“ (dtto). S důrazem na slůvko tzv. „nezávislých“. Text vyjadřuje pohledy expertů z různých oborů, které mají sloužit pro přípravu dokumentů vládních i rezortních. Vláda si je totiž plně „vědoma přijmout a řídit procesy čtvrté průmyslové revoluce“ (Mařík a kol., 2016, s. 14). Má jít o to, abychom se „s nejvýznamnější inovační výzvou dneška a s vyvolanými změnami celospolečenského dosahu“ nejenom vnitřně ztotožnili, „ale především je dokázali konsensuálně realizovat“ (tamtéž).

¹³⁵⁹ „Průmysl a celá ekonomika prochází zásadními změnami způsobenými zaváděním informačních technologií, kyberneticko-fyzických systémů a systémů umělé inteligence do výroby, služeb a všech odvětví hospodářství. Dopad těchto změn je tak zásadní, že se o nich mluví jako o 4. průmyslové revoluci ...“ (Mařík a kol., 2016, s. 15). „V jádru 4. průmyslové revoluce stojí spojení virtuálního kybernetického světa se světem fyzické reality. To s sebou přináší též významné interakce těchto systémů s celou společností, tedy se světem sociálním. Z pohledu moderní teorie systémů se proto v poslední době v souvislosti se 4. průmyslovou revolucí hovoří o revoluci-kyberneticko-fyzicko-sociální, způsobující dynamickou vzájemnou interakci složitých

v závěru *Předmluvy* je zdůrazněn apel na proniknutí „vize *Průmyslu 4.0*“ a její filozofie do myšlení celé společnosti.¹³⁶⁰ A na samém konci doslovu autoři vyjadřují naději, že „*tato publikace posune toto myšlení alespoň trochu správným směrem*“ (tamtéž, s. 232). Neboť, podle nich: „*Čtvrtá průmyslová revoluce je totiž revolucí především v myšlení lidí*“ (dtto).

Následně je připomenut vznik publikace (Mařík a kol., 2016).¹³⁶¹ Zopakujme, že cílem iniciativ typu *Industrie 4.0* bylo v prvé řadě vytvoření podpory firmám v dané zemi, aby se rychle dokázaly transformovat na implementaci digitalizace a automatizace v podnicích a logistických řetězcích a získat obtížně imitovatelnou konkurenční výhodu.

Jedenáctka kapitol (Mařík a kol., 2016) vychází z expertní studie a má charakterizovat „*současný stav, směry dalšího vývoje a klíčové výzvy v jednotlivých oblastech, které je nutno v rámci zvýšení připravenosti ČR na principy Průmyslu 4.0 urgentně řešit*“ (tamtéž, s. 16). Součástí je v závěru obsažený *Seznam zkratek*, užitečný *Slovníček pojmů k tématice Průmyslu 4.0* a *Rejstřík*. Kniha neobsahuje souhrnný seznam literatury ani dalších pramenů, *Zdroje* jsou uváděny – v nejednotné podobě – vždy za každou kapitolou.¹³⁶²

Kapitola 1. je reprezentována *Úvodem* a je členěna na části *Zahraniční iniciativy reagující na 4. průmyslovou revoluci*, *Charakteristika konceptu Průmysl 4.0* a *Zdroje*. Přináší přehled národních iniciativ reagujících na 4IR a charakterizuje koncept i4.0 i českou iniciativu P4.0. *Specifická situace průmyslu v České republice* je název kapitoly 2. Poukazuje na specifika, která mohou v blízké i vzdálenější budoucnosti ovlivnit zavádění P4.0. Připomíná velmi otevřený charakter ekonomiky i vysoký podíl průmyslové výroby, kdy se má

systémů kyberneticko-virtuálních systémů fyzického světa a systémů sociálních“ (dtto). S připomenutím nutnosti adekvátní reakce na tyto trendy i ze strany ČR, neboť tyto skýtají „*obrovské příležitosti z pohledu udržitelnosti a zvýšení produktivity průmyslové výroby a služeb a potažmo poptávky po kvalifikované práci. V opačném případě hrozí České republice ztráta konkurenceschopnosti s velkými dopady nejen na zaměstnanost a produktivitu, ale celý rozvoj společnosti*“ (dtto). 4IR mění povahu mnoha částí hospodářství i celé společnosti, přičemž dnes v „*jejím centru stojí především oblast průmyslové výroby*“ (tamtéž, s. 16). Proto se ostatně iniciativa na podporu procesů 4IR (přesněji ovšem na podporu konkurenceschopnosti v měřítku evropském i globálním) nazývá v Německu *Industrie 4.0* a u nás *Průmysl 4.0*.

¹³⁶⁰ „... *iniciativa Průmysl 4.0 je především o odpovědné podpoře změny způsobu myšlení celé společnosti než o konkrétních technologiích*“ (Mařík a kol., 2016, s. 19).

¹³⁶¹ Shrnující „*hlavní myšlenky expertní studie Národního iniciativa Průmysl 4.0, která vznikla z podnětu MPO a jejímž účelem bylo téma představit a rozvíjet celospolečenskou diskuzi o potřebě akčního plánu pro vyhlášení a implementaci Národního iniciativy Průmysl 4.0*“ (Mařík a kol., 2016, s. 16).

¹³⁶² Někde jsou velmi skromné, jinde v podobě převážně odkazů na dokumenty, směrnice, zákony, vyhlášky. Což příliš vyváženě nepůsobí, za několika kapitolami figuruje zdroj pouze jediný, za kapitolou 7. naopak zdrojů celkem 107. I přes již konstatovanou dosavadní absenci většího počtu seriózních odborných příspěvků na téma 4IR, resp. i4.0 jsou ve většině kapitol uváděny zdroje pro politického ekonomu přece jen značně chabé. Puntičkářský recenzent si neodpustí ani rýpnutí, že celá řada důležitých údajů mnohde chybí. A nakladatelství jako je Management Press by si taktéž mohlo dát větší redakční práci, aby citované či využití prameny byly za každou kapitolou uváděny v jednotné podobě.

„česká cesta k 4. průmyslové revoluci od zahraničních lišit, stejně jako tomu bylo v minulých průmyslových revolucích“ (Mařík a kol., 2016, s. 29). Kapitola rozvádí pět úrovní digitální zralosti firmy, které jsou diagnostikovány z hlediska připravenosti. Jádro P4.0 má spočívat v „hluboké, znalostně podložené průmyslové integraci ..., založené na informačních a kybernetických technologiích“ (tamtéž, s. 17), což zdůrazňují i technologické předpoklady a vize podrobněji představené kapitolou 3. *Technologické předpoklady a vize*.

Kapitola 4. *Nové požadavky na aplikovaný výzkum v České republice* charakterizuje problémy aplikovaného výzkumu (nízký objem prostředků hlavně ze strany institucí vládního sektoru, malý podíl uplatnitelných výsledků v praxi či nedostatečná provázanost výzkumných kapacit veřejného a soukromého sektoru). Formuluje požadavky z hlediska projektu P4.0.¹³⁶³ Opomenuty nejsou otázky bezpečnosti, které převážně v rovině proklamací načrtává kapitola 5. *Bezpečnost systémů*. Jde o bezpečnost dat, systémovou bezpečnost kritických infrastruktur či energetických systémů, přičemž je zde konstatována nezastupitelná role státu. Připomenuta je již stávající závislost společnosti na automatických systémech, která se prohlubuje a proto i bezpečnost a spolehlivost systémů P4.0 „musí být chápány komplexně a systémově“ (Mařík a kol., 2016, s. 103). Šířeji však lze konstatovat, že celá studie – obdobně jako drtivá většina mainstreamových textů – rizika plynoucí z nových technologií a změn, když ne rovnou podceňuje a bagatelizuje, tak minimálně takticky nezmiňuje. Pozornost je i v práci (Mařík a kol., 2016) standardně spíše soustředěna na rizika, pokud úžasné trendy 4IR nezachytíme.

Kapitola 6. s názvem *Standardizace v Průmyslu 4.0*, resp. kapitola 7. pojmenovaná *Právní a regulatorní aspekty implementace Průmyslu 4.0* mapují další oblasti v podobě standardizace a zásadních úprav legislativy, které mají být relevantní pro digitální a kybernetickou praxi v průmyslu, ve službách i celé společnosti. Vznik i4.0 a digitální ekonomiky vyžaduje adekvátní úpravy legislativy, reflektující současné i budoucí změny. Právním a regulatorním podmínkám z hlediska implementace P4.0 se věnuje kapitola 7., která taktéž shrnuje zkušenosti zemí, které mají být v této sféře evropskými leadery.

Závažné posuny na trhu práce naznačuje kapitola 8. *Dopady na trh práce, kvalifikaci pracovní síly a sociální dopady*. Pojednává o ohrožení méně kvalifikovaných profesí, ovšem i zdůrazňuje, že má dojít ke vzniku míst nových, spojených „s vyššími nároky na kvalifikaci pracovní síly, zejména v oblasti digitálních a inženýrských dovedností, nebo

¹³⁶³ Včetně rekonstrukce výzkumného prostoru, se vznikem páteří sítě Národních center, zaměřené na klíčové úlohy. Kapitola sice obsahuje i závěrečný paragraf *Úlohy společenskovedního výzkumu*, tento je však koncipován hodně úzce a ryze technicky (např. s úlohou společenských a humanitních věd redukovanou na tvorbu a zpracování dat).

budou záviset na včasné a kvalitní rekvalifikaci“ (Mařík a kol., 2016, s. 17). Mapuje příležitosti a ohrožení, kdy jsou představeny jsou demografické i další trendy, ze kterých vyplývá, že již „na startu vývoje směrem k Průmyslu 4.0 bude muset ČR překonat svou v některých oblastech slabší pozici vůči vyspělým zemím“ (dtto). Např. strukturu zaměstnanosti, kvalifikační úroveň či vybavenosti pracovní síly ICT dovednostmi. Následně kapitola diskutuje očekávané dopady na trhu práce. Jako většina textů implicitně předpokládá, že i v případě 4IR by mohlo být nakonec vytvořeno více pracovních míst, nežli bylo zlikvidováno. Jako tomu bylo u všech průmyslových revolucí předchozích. Kritickým faktorem zvládnutí dopadů na zaměstnanost přitom má být „... kvalita a fungování vzdělávacího systému, a to včetně procesu rekvalifikací a celoživotního vzdělávání ...“ (tamtéž, s. 18). Nic nového, celoživotní vzdělání se již realizuje, leč značně selektivně. Spíše prohlubuje sociální a jiné polarizace a výrazněji nepomáhá vylepšovat pozice, ani šance na lepší uplatnění, těm, které technologie vytlačují. Potřeby změn ve vzdělávacím procesu analyzuje kapitola 9. *Vzdělávání*. Zpočátku v rovině obecných proklamací – s plakátovými slogany typu „*Kreativitu může úspěšně naučit jen kreativní učitel*“ (tamtéž, s. 184) a frázemi o nutnosti zkvalitnění vzdělávacího procesu – posléze i včetně formulací konkrétních opatření (např. apelů na posílení výuky matematiky).

Kapitola 10. *Průmysl 4.0 a efektivita využívání zdrojů* optimisticky vykresluje, kterak zavedení P4.0 významně zefektivní využívání zdrojů.¹³⁶⁴ Situaci a možnosti ohledně finančních nástrojů a zdrojů popisuje kapitola 11. s názvem *Investice podporující Průmysl 4.0*. Obrovské prostředky představují zejména operační programy EU, které je však „*třeba v nejbližších letech cíleně a smysluplně koncentrovat na řešení klíčových hrozeb a rozvoj příležitostí v rámci vizí Průmyslu 4.0*“ (Mařík a kol., 2016, s. 18).¹³⁶⁵

¹³⁶⁴ Prosazováním konceptu P04 lze z pohledu firem očekávat „*nárůst produktivity a výrobní efektivity, ale též snížení energetické a surovinové náročnosti výroby, jakožto i zcela nové možnosti optimalizace logistických tras, technologická řešení pro decentralizované systémy výroby a distribuce energie nebo inteligentní městskou infrastrukturu ...*“ (Mařík a kol., 2016, s. 18). Zdůrazňováno je, že technologie P04 možní podnikům mnohem rychleji reagovat na potřeby zákazníků, vzniknou nové postupy i obchodní modely a bude dosaženo „*nové úrovně hromadné výroby zohledňující individuální přání zákazníků*“ (tamtéž, s. 199). Inteligentní továrny – coby produkt 4IR – budou všestranné, vysoce efektivně využívající zdroje a respektující principy ergonomie k ulehčení i zajištění bezpečnosti práce. Nové technologie mají taktéž zvýšit kvalitu produktů atp. Naznačeny blíže jsou očekávané přínosy, uplatněné v rozvoji měst a regionů.

¹³⁶⁵ Studie konstatuje, že: „*Projekty související s koncepcí Průmyslu 4.0 budou investičně velmi náročné*“ (Mařík a kol., 2016, s. 217), nicméně: „*Prostředků je relativně dostatek, musíme je však využít cíleně*“ (tamtéž, s. 18). Rozumné je stanovisko, že je „*třeba nejdříve definovat strategickou roli státu, jakým způsobem chce být angažován, a podle toho pak hledat investiční nástroje*“ (tamtéž, s. 217). Termínu plánování se však autoři očividně bojí ...

Studii uzavírá několikastránkový *Doslov*. Opět až bombasticky nastoluje „*velké téma*“ 4IR.¹³⁶⁶ Autoři zdůrazňují i rychlost, s jakou změny probíhají. Práce (Mařík a kol., 2016) zmiňuje roztržitost pohledů, ústící v absenci „*globálního uceleného pohledu*“, co vlastně 4IR znamená pro život celé společnosti i lidstva. Nemá se týkat pouze průmyslu, nicméně tento „*je prostě nejlépe připraven*“ (tamtéž, s. 229). Leč: „*Postupně se myšlenky Průmyslu 4.0 skládají v úplně nový obraz života společnosti*“ (tamtéž, s. 230). A tudíž: „*Proto by možná bylo přesnější hovořit o iniciativě Společnost 4.0, tedy o společnosti potenciálně ovlivňované myšlenkami a trendy čtvrté průmyslové revoluce*“ (dtto). Následuje zdůraznění nutnosti správné a velké vysvětlovací kampaně, kdy bude nutné „*pro správné uchopení výzvy velké vysvětlovací a koordinační úsilí*“ (dtto). Nechybí konstatování, že: „*Prostředků je dost, je však nutno je dobře a smysluplně využít*“ (tamtéž, s. 232), ani agitky typu: „*Čtvrtou průmyslovou revoluci nemůžeme chápat jako hrozbu, ale jako příležitost*“ (dtto) anebo opakované apely ohledně nového myšlení – „*Čtvrtá průmyslová revoluce je totiž revolucí především v myšlení lidí*“ (tamtéž, s. 232). Vše v duchu podstaty představované kolektivní studie, kterou „*lze chápat jako jakýsi manifest čtvrté průmyslové revoluce pro podmínky České republiky*“ (tamtéž, s. 231).¹³⁶⁷

Jak byla studie (Mařík a kol., 2016) relativně silná v technických aspektech, tak v těchto pasážích mlátí prázdnou slámu. Bezobsažné fráze, slova, slova, slova. Ona kritizovaná absence „*globálního uceleného pohledu*“ na 4IR není totiž ničím jiným, nežli

¹³⁶⁶ „*Lídři světové ekonomiky, manažeři průmyslových podniků, odboráři i akademická veřejnost čím dál více upírají zrak k novému velkému tématu, tématu čtvrté průmyslové revoluce. Děje se tak pod zjednodušenými hesly Industrie 4.0, Industry 4.0, Průmysl 4.0, Industrial Revolution a podobnými, a to bez výjimky ve všech průmyslově vyspělých zemích*“ (Mařík a kol., 2016, s. 229). Autoři zdůrazňují rychlost, s jakou změny probíhají. „*Historicky se zaměstnanost přelévá ze zemědělství do průmyslu a z průmyslu do služeb, zatímco plynula století. Základní vize čtvrté průmyslové revoluce se objevily v roce 2011 a tempo změny už se nepočítá na desetiletí, ale na roky či dokonce na měsíce*“ (dtto).

¹³⁶⁷ Mírně mnohdy až nesoudnou posedlost novými technologiemi – vším digitálním a neopomíjeme vážná ohrožení, včetně digitální demence, fragmentace a individualizace či zahlcování nepodstatnými informacemi, což přispívá k dezorientaci, manipulaci a ovládnání. Nové technologie všechno, a všechny, důsledně kontrolují a hlídají. Opravdu všichni chceme, z pohodlnosti či touhy po iluzích zážitku, pasivně podléhat „*chytrým*“ přístrojům a opravdu je to nevyhnutelné? Opravdu se všichni chceme ubavit až k smrti? Opravdu má dnes každý nárok na úplně všechno, a to ihned a bezpracně? Mizí jistoty, řád i opravdové hodnoty. Vzdělání se nalézá pod knutou flexibility, kdy už nejde o skutečnou vzdělanost a všeobecný přehled, nýbrž pouze o schopnost neustále a pružně se podřizovat aktuálnímu diktátu trhů. Nejenom ekonomové se musí kriticky zamýšlet taktéž ohledně vizí digitální síťové společnosti založené na sdílených platformách. Často se rádo přehlíží, že za sdílením nezřídka stojí jen tvrdý a velký byznys. Vedle „*uberizace ekonomiky*“ má přitom docházet k „*uberizaci financí*“ (s další tzv. fitech revolucí) a „*uberizaci společnosti*“. Někteří naivně sní o tom, že vlastnictví má být tímto marginalizováno a nastane báječná postkapitalistická éra kreativity, nadšeného dobrovolnictví a spolupráce namísto konkurence, moci a ovládnání. Ve skutečnosti však i tyto platformy vyžadují kontrolu a důslednou regulaci. A zůstává stále otevřená klíčová otázka, jak v prostředí globálního digitalizovaného kapitalismu dostat technologický vývoj alespoň pod elementární společenskou kontrolu. Na uvedené fundamentální otázky studie (Mařík a kol., 2016) však odpovědi nedává. Přiznejme si však, že zdaleka, zdaleka nejenom ona.

vyjádřením faktu, že 4IR je především politický a marketingový projekt, strategická vize a další mediální i akademická bublina. O žádnou skutečnou průmyslovou či technologickou revoluci se nejedná, zveličovány a nadsazovány jsou dopady další fáze masové digitalizace a robotizace především průmyslové výroby. Lze si přitom klást i otázky, zda technologie i4.0 znamenají překonání „*technologického*“ odcizení práce anebo odcizení naopak ještě prohlubují. O vlastnictví špičkových technologií ani nemluvě. Na epochální zvrát, i na skutečně novou ekonomiku, si musíme počkat ...¹³⁶⁸

R. Richta a jeho tým chtěli světu něco zásadního sdělit a tímto napomoci svět proměnit ve směru humanistických ideálů – s místy až patetickým „*mravním a humanistickým étosem*“.¹³⁶⁹ A také opravdu i měli, co světu sdělit. Jednalo se o skutečné osobnosti ve smyslu odborném i lidském, kterým nešlo o čárku za publikaci ve scientometrickém „*kafemlýnku*“, ani o utracení grantových prostředků či o „*malou domů*“ pro soukromé firmy spojené s autory. Richta přitom neusiloval o pouhé zachycení západních trendů (dobově populární tzv. třetí průmyslové revoluce) a o zabránění propadu naší konkurenceschopnosti,¹³⁷⁰ nýbrž o rozvoj a konečné vítězství socialismu. Vše s ohledem na zlepšení života lidí i člověka samotného, nikoli pod diktátem profitů.

(Boucas, 2020) uvažuje o alternativě k digitálnímu kapitalismu, který se má řídit organizačními principy v podobě digitální automatizace, zpracování informací a komunikace. Opírat se má o upevnění vztahů vykořisťování digitální práce založené na flexibilitě a vytváření nejistoty. Vydělávat má na uživatelských datech za podmínek dohledu. Vize socialistické společnosti, založené na digitální technologii, má být

¹³⁶⁸ K hledání tzv. nových ekonomik srov. (Džbánková et al., 2021) apod.

¹³⁶⁹ Srov. např. (Richta, 1963a, b). Richta ne nadarmo „*na jednom místě říká, že jazyk pochopené vědy v sobě skrývá hlubokou poetičnost ... Na prvním prahu největších technických převratů mluví k „některým omezeným socialistům, kteří nepochopili nikdy lidské rozměry přetvořené přírody“ a „kterým naskakuje husí kůže z chladu kalkulujiících a kalkulovatelných kybernetických zařízení“.* Mluví k lidem, „kteří považují za nutné zachraňovat reputaci člověka hypotézou, že právě člověk nikdy nebude s to vytvořit techniku (na příklad mozek), která by byla v tom či onom směru dokonalejší než on sám (jeho vlastní myšlenková aparatura)“.

Ale hlavně – a nejnáléhavěji – mluví k těm, kdož se považují za revolucionáře, a ukazuje jim jejich omezenost a jejich setrvávání na stupních vývoje, které už byly překonány, i ty stupně, které je třeba nově překonat“ (Smíšek, 1997, s. 28).

¹³⁷⁰ Srov. strategii in (Mařík a kol., 2016) spočívající – přes vzletné proklamace – v pouhém zachycení a sledování „*německé stopy 4.0*“ v podobě vize ČR jako „*kooperujícího partnera*“. Šířeji v duchu havlovských variací na otázku ve „*většině civilizovaného světa*“ již údajně dávno zodpovězených. Nebylo by ale na místě spíše ono kunderovské vstupování do „*středu světových dějin*“? Co projekty, kde bychom mohly trendy nejen pasivně přijímat, nýbrž i spoluvytvářet? ČR by si měla najít průmyslovou aktivitu, ve které bude mít tendence excelovat. Kosmický průmysl, anebo superstrategické suroviny (nejen těžit, nýbrž i zpracovávat a průmyslově využívat)? A přitom zůstat v rámci V4 „*skanzenem normalnosti*“ – srov. (Sirůček, 2019b, 2022a). Což by mohla být specifická česko-slovenská strategie pro 21. století. Současně alespoň částečná odpověď na Richtovu civilizační výzvu v podobě konceptu specifické, československé, socialistické VTR.

organizována dle jiné logiky, založené na autonomní výrobě, volném času a společenské angažovanosti. Cestu k „digitálnímu/komunikativnímu socialismu“¹³⁷¹ mohou inspirovat myšlenky o VTR a postindustriálním socialismu podle R. Richty a A. Gorze.¹³⁷²

Alespoň k částečnému naplnění nedoceněného odkazu R. Richty může přispět uznání toho, že naše civilizace se opět nachází na osudovém a nebezpečném historickém rozcestí. Diktatura politické (hyper)korektnosti ovšem jakákoli rozcestí odmítá. Nařizuje všem okázale přísahat na „konec dějin“, na jedinou správnou korektně-pokrokařskou pravdu v duchu liberálního tzv. Dobra. Světu i normálnímu člověku navzdory. Coby bohulibé a údajně společnost posouvající k vyšší míře civilizovanosti jsou předkládány zvrácené ideje, které se stávají agresivní nátlakovou ideologií cíleně prosazovanou metodou Overtonových oken atp. Přitom zdegenerovaný, hypertrofovaný a umírající (pseudo)liberalismus může způsobit zánik civilizace naší i celého lidstva. (Skála, 2006) v úvodní vystoupení na mezinárodním „richtovském“ sympoziu *Konec dějin nebo civilizace znovu na rozcestí?*¹³⁷³ klade řadu klíčových otázek, přičemž jedna zní: „Kolik liberalismu zůstalo jen stopovým prvkem – v neoliberalismu? Je přechodnou zradou původních ideálů, jak to líčí i Francis Fukuyama? Nebo je logickým, zákonitým, v podstatě nevyhnutelným grande finale slepé uličky, kterou má liberalismus v genetickém kódu?“ (tamtéž).¹³⁷⁴

Další neliberální interpretace však varují, že současná společnost nestojí na křižovatce, na které si vybírá cestu, nýbrž se nachází na pokraji navýsost nebezpečného pralesa. „Cestu nemůžeme zvolit, musíme ji najít a vytvořit. To nevyřeší kritiky, i kdyby byly zcela oprávněné. Může to vyřešit jedině program. Dnes je módní říkat vize, ale ta je k ničemu, protože bez programu není ničím než debatou o vidinách“ (Piřha, 2021).¹³⁷⁵

¹³⁷¹ Srov. (Fuchs, 2020).

¹³⁷² Rakousko-francouzský sociální filozof českého původu André Gorz (1923 – 2007), který se označoval za „revolučního reformistu“, byl teoretikem tzv. Nové levice a reprezentantem politické ekologie. Působil jako novinář, pod pseudonymem M. Bosquet spoluzakládá týdeník *Nouvel Observateur*. Věnoval se otázkám odcizení a osvobození či krize práce (za jejíž projev považoval nárůst míst ve sféře služeb). Věřil ve změnu systému skrze reformy. Stál na straně humanistické ekologie (odmítal vyzývání ekonomického růstu), přičemž kritizoval marxismus, který měl rozvíjet kult proletariátu. Srov. (Gorz, 1967, 1975, 2001, 2022). In (Gorz, 1983) se píše o „konci společností práce“. Tento konec spojuje s elektronickou revolucí. Ve zmíněném však nevidí společenskou katastrofu, nýbrž spíše naplnění Marxovy vize, podle které osvobození práce z její bezprostřednosti a partikularity promění individuální práci v práci společenskou.

¹³⁷³ Konaném 8. 12. 2006 v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR.

¹³⁷⁴ Cit. dle <https://legacy.blisty.cz/art/31704.html>. Srov. (Fukuyama, 2002).

¹³⁷⁵ Cit. dle <https://www.parlamentnilisty.cz/arena/monitor/Professor-Pitha-Konec-civilizace-Vzeprete-se-Jsme-na-kraji-pralesa-674715>. Ve svém kázání P. Piřha o dnešku řekl: „... Jsme, přátelé, vyděšení. Ano, velmi vyděšení z toho, co prožíváme. Hledáme cestu, kterou se vydat do nejisté a mlhavé budoucnosti. Problém je vyhocen tím, že nestojíme na křižovatce, ale na pokraji neprostupného pralesa. Cestu nemůžeme zvolit, musíme ji najít a vytvořit. To nevyřeší kritiky, i kdyby byly zcela oprávněné. Může to vyřešit jedině

Diskutována v současnosti bývají rozcestí, resp. křižovatky vývoje i mnohé další. Rozcestí ekologická,¹³⁷⁶ rozcestí v kontextu srovnávací civilizační analýzy,¹³⁷⁷ rozcestí geopolitická etc. Včetně Evropy na historické křižovatce, kde se rozhoduje jít dále samostatně nebo být následovníkem (vazalem a sluhou) USA či Číny, zda zůstat globálně konkurenceschopná anebo v sebevražedném fanatismu nastolit zelený středověk. Některá rozcestí jsou zmíněna subkapitolou II. VI. Připomínáno bývá, že lidská civilizace se na osudovém rozcestí nenachází zdaleka poprvé. Sílí však varování, že současná rozcestí mohou být jiná – např. pod vlivem souběhu řady vážných hrozeb a kalamitních událostí.¹³⁷⁸ V poslední době na dramatické aktuálnosti nabývá i dimenze

program. Dnes je módní říkat vize, ale ta je k ničemu, protože bez programu není ničím, než debatou o vidinách. Jisté je, že prožíváme pád civilizace. Je to obtížné, ale nejde o nic neznámého. Proběhl mnohokrát a nám předcházející byl zánik Římské říše. Podobnost naší situace s ním je jako přes kopírák. Uvedu jen některé momenty. Rozšíření říše Alexandra Makedonského přineslo multikulturní stát, což zákonitě vedlo k jeho rozpadu. Kromobyčejný blahobyt v centru země způsobil takový hédonismus, že to vyvolalo sebezáhubnou morální krizi. Nemožnost administrativně spravovat celek tak velký přivedla rozklad právního řádu. Podstatné je, že vždy vznikne civilizace nová. Jisté to může trvat i několik století vyplněných zmatkem ...“ (cit. dle <https://apha.cz/novinky/kazani-prof-petra-pithy-na-slavnost-nanebevzeti-panny-marie/>). Za zamyšlení stojí i tato slova: „Položme si však veledůležitou otázku, kde vůbec civilizace vznikla a co jsou její nutné znaky ... Počátek civilizace označila, můžeme říci geniálně, americká antropoložka 20. století Margaret Maedová. Řekla, že civilizace začíná tam, kde v dávné kultuře najdeme zlomenou a následně zhojenou stehenní kost. Argumentovala tím, že v živočišné říši platí, že když si zlomíte nohu, zemřete. Nemůžete utíkat před nebezpečím, dojít k řece pro pití nebo lovit potravu. Stáváte se masem pro dravou zvěř. Žádné zvíře nepřezije zlomeninu nohy tak dlouho, aby se kost zahojila. Zlomená stehenní kost, která se zahojila, je důkazem toho, že si někdo udělal čas a zůstal s tím, kdo upadl, ránu mu zavázal, odnesl ho do bezpečí a staral se o něj během zotavování. Pomoc někomu jinému v těžkostech je to, čím začíná civilizace. Vidíme tedy, že základním znakem civilizace je pozitivní vzájemnost. Problémy naší civilizace vznikají jejím nedostatkem. Nedejme se přitom zmýlit organizovanou solidaritou, starobním a zdravotním pojištěním, sítí zdravotních a charitních zařízení. Jde o její nedostatek v běžném životě, a to méně ve vážných situacích a masivně v maličkostech. Dalšími znaky je ceká řada a já upozorním jen na tři: 1) Sdílené hodnoty. Společnost se musí shodnout na určitých hodnotách, které jsou nutné pro její soudržnost ... 2) Dalším nutným znakem civilizace je rodina. Je to základní jednotka společnosti i státu. Sama o sobě má charakter státu, neboť má svou ústavu danou svatebními závazky, své teritorium a své zákony odlišné od sousedních rodin. Slovo rodina je svázáno se slovy rod a národ. U národa vidíme především jeho symboly, vlajku, znak atd., jeho zákony, z nichž nejzákladnějším je národní jazyk, kterým jsou psány všechny ostatní zákony. Není náhodou, že ve starých dobách mohl rozhodovat o státních záležitostech pouze člověk bezvadně znalý národního jazyka. V ruštině se setkáváme ještě s další věcí. Ródina znamená vlast, rodina se řekne semjá, popř. přejímkou famílija. Z toho vyznívá smysl sousloví borot'sja za ródinu, tj. bojovat za vlast. Jde v našem pojetí o obranu rodiny (vlastní) a vlasti všech. 3) Rodina má nezaměnitelný význam při výchově. I když povinnost výchovy máme všichni, protože vychováváme především příkladem, je rodina nejdůležitějším, protože prvním vychovatelem. Dítě se rodí do hotového morálního rámce a zpočátku to bezesporně přijímá. Vcelku je jasné, co je cílem výchovy – spolehlivý, samostatný občan, který zvládá svou funkci ve společnosti. Problémem ovšem je, co daná společnost žádá. Je totiž možné vychovat moudrého a zodpovědného učitele i bezduchého dohlázele ve věznici slepě vykonávajícího rozkazy nadřízených, aniž by vůbec postřehl, co koná“ (dtto). Zmiňovanou americkou antropoložkou je pravděpodobně míněna M. Meadová (pozn. PS).

¹³⁷⁶ Srov. např. (Vavroušek, 1976) s jedinou správnou cestou v podobě ideálu trvalé udržitelnosti atd.

¹³⁷⁷ Srov. (Árnason, 2009).

¹³⁷⁸ Např. Světové ekonomické fórum vydává každoročně report globálních hrozeb. V roce 2018 jako pět největších globálních hrozeb pro následující dekádu bylo uváděno: 1. extrémní počasí (extrémní vedra, povodně a další), 2. přírodní pohromy (například zemětřesení, tsunami), 3. kybernetické útoky (ovládnutí infrastruktury, zablokování webů atd.), 4. datové fraudy či krádeže (ovládnutí účtu, zneužití digitální identity), 5. selhání v boji s klimatickými změnami. V roce 2022 se vnímání aktuálních hrozeb proměnilo

rozcestí vývoje směrem k mírové koexistenci nebo velké válečné konfrontaci jaderných mocností, včetně (sebe)zničení i likvidace civilizace vůbec. Dnešní mírové hnutí je přitom nepoměrně slabší nežli např. v 70. či 80. letech a volání po míru je v tzv. liberálních demokraciích (našeho typu) nezdědka mediálně dehonestována (dezoláti, „chcimírové“ aj.), odsuzováno a dokonce i postihováno. Slovo válka se stalo každodenní součástí našich dnešních slovníků. Je používáno tak lehkovážně, že mnozí již zcela přestávají vnímat hrůzný obsah tohoto slova a vnímají jej jako banální sdělení.¹³⁷⁹

Vizionářský rozměr díla a odkazu R. Richty dnes nabývá na významu. V současnosti začínají být opět šířeji diskutovány utopie, a především ještě více dystopie. Mnozí stále častěji unikají do postapokalyptického, zlého a krutého světa. Globalizátorům vyhovuje rezignace na pochopení doby, rezignace otevírající cestu k ještě větší manipulaci. Naši naivní předkové utopicky snili o ideálních společnostech, dnešní lidé se předhánějí v dystopickém líčení hrůz, teroru, anarchie, zmaru, rozvratu, krizí, beznaděje a katastrof.

Připomeňme, že dystopie, ve smyslu antiutopie bývá interpretována jakožto idea vývoje společnosti směrem nikoli ideálním, nýbrž právě naopak. (Perný, 2020) vnímá dystopii coby antonymum utopie. Tedy antiutopie nejenom ve smyslu děsivého, nežádoucího stavu. Přesněji „*nielen ne-ideálny stav, ale v kontexte spoločenskem negácie spravdlivej, harmonickej a ctnostej spoločnosti – spoločnosť kriminality, násilia, represíí, environmentálných katastrof, dehumanizácie a nespravodlivosti*“ (Perný, 2020, s. 33). S příklady románů A. L. Huxleye,¹³⁸⁰ G. Orwella¹³⁸¹ anebo dystopických komedií.

takto (opět pro následující desetiletí): 1. selhání v boji s klimatickými změnami (klíčová hrozba z hlediska udržitelnosti), 2. extrémní počasí, 3. ztráta biodiverzity (vymírání zvířat i rostlin, zmenšení jejich počtu a míst výskytu), 4. ztráta sociální soudržnosti (ve smyslu zvyšujících se nerovností a napětí ve společnosti, v lokálním i globálním měřítku – chudí versus bohatí, ovšem projevy nemusí být pouze ve sféře finanční, nýbrž i např. ohledně dostupnosti očkování), 5. krize se zajištěním obživy (hrozba je primárně vázaná k migraci, miliony lidí se snaží překročit hranice, aby si zajistily lepší ekonomické podmínky, kdy důvodem může být válka, krize i změny klimatu) – s využitím <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2022>. Zmíněné lze ilustrovat i pomocí konceptů megatrendů vývoje. Namátkou dle <https://www.pmi.org> v roce 2021 mělo jít o následující megatrendy: COVID-19, klimatická krize, občanská hnutí a hnutí za rovnoprávnost, posun dynamiky globalizace, mainstreamová umělá inteligence. Podle <https://www.pmi.org/learning/thought-leadership/megatrends> globální megatrendy na rok 2022 působily v této podobě: digitální disrupce (rozkolnictví), včetně kyberbezpečnosti a datové etiky, klimatická krize, demografické posuny, ekonomické změny, nedostatek práce, občanská hnutí, hnutí za rovnoprávnost. Další upozorňují na dopady inflace, globálního stárnutí populace, nejrůznější nerovnosti atp. K trendům, megatrendům i globálním hrozbám srov. (Sirůček, 2022a aj.).

¹³⁷⁹ Především mladí a mladší si skutečnou válku pletou s gamesou na Playstation. Neuvědomují si, že jaderná konfrontace by neměla vítězů. Rychle by sice prozřeli po zjištění, že v zákopech (anebo krytech) není wifina, ovšem to by už bylo pro všechny pozdě. Přitom svět je dnes velké válce nejbliže od roku 1945.

¹³⁸⁰ Srov. (Huxley, 1932).

¹³⁸¹ Srov. (Orwell, 1949).

(Claeys, 2017) pod termín dystopie zahrnuje nejen literární tradici satirických děl, většinou o totalitarismu, nýbrž i skutečné despotické režimy a společnosti ve stavu katastrofického kolapsu.¹³⁸² Některé interpretace odlišují antiutopie (negativní utopie) od dystopií. Podle (Ferris, 2008) se antiutopie v zásadě snaží zabezpečit štěstí svých obyvatel, jakkoliv ve výsledku zásadně selhávají, zatímco dystopie ani nepředstírají, že by mohly být dobré. Spisovatel sci-fi utopií i dystopií O. Neff tvrdí: „*Antiutopie bývá polemikou s utopií a dystopie je příběh zasazený do dysfunkční společnosti*“ (Neff, 2021, s. 10). Hranice mezi utopií a dystopií se přitom často nedají přesně určit.¹³⁸³ Příslušné dílo je vždy nutné vnímat v dobovém kontextu a v rámci celkového odkazu autora.¹³⁸⁴

O tom, že máme žít v období „*negativní utopie*“ filozofuje M. Hauser. Hauser odlišuje negativní utopii od dystopie. „*Negativní utopií je představa, jaký by svět být neměl. Neměl by ničit přírodu, neměl by vytvářet extrémní sociální nerovnosti, neměl by omezovat práva a svobody jiných apod.*“ (Hauser, 2019).¹³⁸⁵ Problém Hauser vidí v tom, „*že se neshodneme na pozitivní utopii, tedy na konkrétním modelu budoucí společnosti*“ (dtto).

Potřeba optimistických vizí je umocněna dobou postkovidovou (včetně mnoha ekonomických aj. problémů), resp. vybičovanou válečnou hysterií a kobercovými nálety oficiální propagandy. Ústící v narůstající společenskou poptávkou po naději, harmonii, kráse, míru v duši a víře v lepší budoucnost, ve spravedlivější, méně chaotický i nejistý svět. Něco jiného je rozmařile snít o dystopiích a dekadenci anebo v nich přímo žít. V analogii s rozvojem kultury, umění, ale i vědy po morových epidemiích středověku. Kdy po chaotických a místy až brutálních časech přicházela období renesance.¹³⁸⁶

¹³⁸² Dystopické momenty jsou spojovány i s nacistickým Německem, stalinismem, čínskou kulturní revolucí, polpotovskou Kambodžou. (Claeys, 2017) uvádí, že na rozdíl od utopie, koncipované ve smyslu podpory ideálu přátelství definovaného jako „*posílená sociabilita*“, se dystopie vyznačuje odcizením, strachem a šířením kategorií „*nepřátel*“ (s jejich démonizací). Utopie a dystopie nejsou interpretovány coby protiklady, ale jako extrémy na spektru sociability, definované zvýšenou formou skupinové identity.

¹³⁸³ Prolínání utopických a dystopických prvků ilustrují vize i projekty Baťových. Srov. (Baťa, 1937).

¹³⁸⁴ Se vznikem prvních antiutopií se objevuje diskuze na téma nejen nejlepších (či nejhorších) uspořádání, nýbrž i ohledně toho, zda dokonalé uspořádání společnosti není vlastně to nejhorší. „*Utopickou mysl*“ a „*perfekcionistickou iluzí*“ považoval za hlavní politický a filozofický problém 20. století A. T. Kolnai. Za tragický omyl označoval obvyklé ztotožňování utopie se spravedlností a dokladoval, že prakticky aplikovaná utopie vždy končí nespravedlností. Srov. (Kolnai, Dunlop, 1995), (Machek, 2012).

¹³⁸⁵ Cit. dle <http://casopisargument.cz/2020/01/15/utopia-ako-filozoficky-argument-v-meniacom-sa-svete-rozhovor-s-ceskym-filozofom-michaelom-hauserom/>. Srov. (Sirůček, 2022c).

¹³⁸⁶ Po chaotických a místy až brutálních časech přicházela období renesance, u nás např. na konci 15. století. Zůstane i v době postkovidové ČR, se zbytkem Střední Evropy, ostrůvkem normálnosti v rozbořeném světě? Čeká nás renesance a nové obrození? Prohlubující se synergie krizí roku 2022, včetně narůstání nebezpečí válečné konfrontace, však naznačují, že dobře již bylo. Srov. (Čílek, 2020a, b).

Přítom ovšem současně sílí varování před realizací dystopií. Poukazováno přitom bývá i na dystopický prvek přítomný v každé utopii. Zdůraznit nutno, že ambice liberální dystopie jsou globální – prosazuje radikální vizi světa v rozporu s tradicí. Pomocí nastolování chaosu a současně centralizace a tyranie, s využitím moderních technologií. U aktuálních dystopicko-utopických projektů na tzv. záchranu světa – přičemž i při boji s počasím¹³⁸⁷ lze poukázat na zřetelný náboženský rozměr (a zápal) fanaticky věřících stoupců klimatického alarmismu – je možné zopakovat a zdůraznit, že svět v současnosti potřebuje zachránit především před zachránci světa. Sílí varování před novými zvěstovateli „spásných“ pravd, kteří se cítí neomylnými a povolányi k poslání spasit ostatní i proti jejich vůli

Utopie v sobě skýtá revoluční náboj, „*neboť utopií je právě ten způsob myšlení, který usiluje o změnu skutečnosti ve směru ideálních představ. Zároveň je to takové myšlení, které pokud nalezne svůj projev v jednání částečně nebo zcela rozbíjí či přetváří existující skutečnost*“ (Vacková, 2009, s. 14). „*Utopie jako vědění je prvkem, který zpochybňuje status quo a tím přispívá k sociální dynamice, k proměnám společnosti ... utopie je pohnutkou k činu, emancipujícím prvkem, který vede ke změně, je skrytou motivací ...*“ (tamtéž, s. 31-32). Vacková interpretuje utopii na straně jedné jako impuls ke změně společnosti a na druhé straně coby „*vysněný model, jako návod k dosažení konkrétního typu sociální struktury, jako cíl. To je rozdíl mezi literárním dílem popisujícím imaginární společnost a politickým vědomím a z něj vyplývajících společenských aktivit. Tyto cíle však zároveň slouží jako zdroje zmíněných motivací*“ (tamtéž, s. 32). Co je dnes utopií, může se stát skutečností v budoucnu.

Podle (Perný, 2020) je současný utopismus, od 20. století dodnes, reakcí „*na krízu neskorého kapitalizma, rozmach utópie a dystopie v umění a popkultúre*“ (tamtéž, s. 37). S čímž souvisí frustrace a (nejen) politické rezignace na řešení skutečných problémů. Zopakujme myšlenku z úvodu. Utopie jsou nerozlučně spjaté s levicovou a radikální politikou.¹³⁸⁸ Realizace levicových vizí o spravedlivějším sociálně-ekonomickém

¹³⁸⁷ Jedním z hlavních tahů přestavby světa vyvolenými (přítom obvykle nevolenými) se stal boj s počasím. K potlačení průmyslu a s ním spojených vrstev mají meteorevolucionářům sloužit také další dimenze tzv. zelené ekonomiky. Pseudolevicoví pokrokaři přitom klimatický boj („*boj za klimatickou spravedlnost*“) prezentují dokonce jako třídní boj, necílící na vládnoucí oligarchii a soukromovlastnický systém, nýbrž namířený proti „*environmentální nejistotě*“. S požadavky zchudnutí tzv. bohatých (nikoli ovšem elit, nýbrž neprivilegovaných normálních lidí normální práce) pod hesly o zabránění globálnímu oteplování za každou cenu. Příznačné (a nikterak překvapivé) je, že kategorie vlastnictví je považována za nedůležitou.

¹³⁸⁸ „... *zároveň je ale jejich pozice vždy nějakým způsobem nejistá a problematická*“ (Ort, 2019, cit. dle <https://a2larm.cz/2019/08/konkretni-utopie-jako-koncept-pro-radikalni-politiku/>). Zmínit je možné diskuzi o tzv. reálných utopiích – v duchu např. (Wright, 2010) – či utopiích konkrétních. Termín konkrétní utopie razil E. S. Bloch, „*aby dal najevo, že jde o utopii, která není odtržena od reality, ale navazuje na kritiku současného stavu společnosti a rozvíjí možnosti změny už v současnosti, nikoli v abstraktní*

uspořádání je podmíněna vírou v lepší budoucnost, včetně představivosti.¹³⁸⁹ Přičemž ztráta představivosti může být vnímána jako projev bezmoci celé společnosti v současných dystopických časech, plných chaosu a synergie krizí. Odvážné představy posouvaly svět dále. Bez utopií zbývá pouze beznaděj.¹³⁹⁰ Zůstává snílek Richta nadějí?

Závěrem – coby memento¹³⁹¹ – zopakujme poslední věty manifestu Richtova týmu *Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu)* (Kolektiv, 1968a). Pohledy na rok 1968 mohou být (a také i byly, jsou i budou) odlišné, různě interpretován může být zmiňovaný samosprávný demokratismus či konzervatismus aj., leč některé dimenze těchto slov nabývají dnes na aktuálnosti snad ještě zřetelněji nežli v roce 1968 (či 1989):

„Komunisté musí postavit svobodný, socialistický rozvoj společnosti a člověka proti poručnickování a zvlí, samosprávný demokratismus proti mocichtivému dirigismu, socialistickou podnikavost proti prostřednosti, vědecký rozum proti byrokratické tuposti, moderní tempo proti šlendriánu, vlasteneckou a internacionální odpovědnost proti ničení národních a lidských zdrojů, komunismus jako humanistické hnutí proti úzkoprsmému partajnictví, socialistický rozvoj proti konzervatismu a kapitulaci. Musí to udělat důsledně a včas“ (Kolektiv, 1968a, č. 191, s. 5).

„utopické“ budoucnosti“ (Ort, 2019). Kategorii konkrétní utopie oprašuje (Neupert-Doppler, 2018). Srov. (Bloch, 1918). Srov. též (Gualtieriová, 2018).

¹³⁸⁹ „Ztratili jsme schopnost představit si lepší svět a jsme smíření s málem. Jenže utopie nepřináší záruku, že svět bude lepší. Přináší naději, mají ukazovat směr, motivovat a živit imaginaci ... Utopie mají ukazovat směr, motivovat, živit imaginaci. Utopie nejsou přesnými nákresey budoucích světů ... Utopie mají ukazovat, že lepší světy mohou existovat, a v tom jsou nezastupitelné ... utopie nepřináší záruku, že svět bude lepší, ale naději. Naděje mohou být zklamány, ale nejhorší je vzdát se naděje jako takové, považovat ji za nerealistickou, za iracionální. Protože bez utopií zbývá jen beznaděj“ (Trnka, 2017, cit dle <https://denikreferendum.cz/clanek/24757-chybi-nam-utopie>).

¹³⁹⁰ K významu utopií srov. (Heller, 2007) – „... v době, kdy formulovali alternativní model společnosti K. Marx, B. Engels i V. I. Lenin, byly jejich modely v dobové realitě rovněž neprověřené zkušeností a označované jako utopické. Ne náhodou také je utopický socialismus a komunismus i stoupenci marxistické ortodoxie chápán jako jeden z významných zdrojů marxismu-leninismu ... A proto znovu připomínáme název této studie: „Nebojme se utopii!“ (dtto, cit. dle <http://old.kscm.cz/politika-kscm/projekty/socialismus-21-stoleti/33114/diskuse>).

¹³⁹¹ Možná i inspirace programové vize skutečně levicové strany, hájící zájmy normálních lidí normální práce, po které se – dříve či později – společenská poptávka opět objeví a projeví nejenom u nás (Pokud tedy nějaké dříve či později vůbec bude a civilizace se sama nezahubí). Přitom již dnes doslova leží na zemi milióny volebních hlasů, stačí je zvednout. Kdo tak učiní? Nezbytná je přitažlivá vize, srozumitelný program a v neposlední řadě opravdové osobnosti. Nejfatálněji možná chybí poslední zmíněné.

Dodatek: *Civilizace na rozcestí* oči slovenských a českých vědců

„... vědeckotechnická revoluce je svou podstatou něčím mnohem víc než pohybem koleček, působením elektromagnetických polí a kyselin, souborem informací a povelů, potokem rekordů v tahu raket a kapacitách vodních děl. Je to spíše praktické odpovídání miliónů lidí, kteří v minulosti účinkovali ve společnosti jako „lidský faktor produkce“, na otázku: Čím jsem jako člověk? Nakolik jsou v mém životě materializovány prostředky a cíle lidského rozvoje. Jak jsem svým životním projevem platný druhým lidem a čím jsou mně – bez přetvářky a iluzí – druzí lidé, jakou moc pro mne tají jejich životní dílo?“

(Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 81)

M. Majtán ve slovenském připomenutí *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) po půlstoletí ohledně dobové (ne)spolupráce se Slovenskem uvádí: *„Na Slovensku vtedy bolo tiež niekoľko celoštátnych výskumných pracovísk (aj s pobočkami v Čechách) a k tomu ešte Slovenská akadémia vied, preto k predmetnej problematike existovala – aj keď len sporadická – vzájomná spolupráca českých a slovenských výskumných pracovísk. V súhrnnom pracovnom tíme však zo Slovenska nebol nikto. Aj medzi uvedenou literatúrou (420 položiek) sa objavilo len 5 prác zo Slovenska“* (Majtán, 2016, s. 160).¹³⁹²

Majtán píše: *„V knihe sa podcenili sily kapitalistického systému a precenili schopnosti socialistického systému“* (Majtán, 2016, s. 161). Přesto jeho hodnocení vyznívá pozitivně: *„Publikácia Civilizácia na rázcestí neobyčajne tvorivo vplývala na spoločnosť. Samozrejme, prevažne na oblasť spoločenských vied. Nezanedbateľne však aj na vedcov prírodných a technických vied. Popri tom kultivovala aj mnohých politikov. Prostredníctvom vedcov a politikov pozitívne vplývala aj na bežných občanov. Dodatočne možno konštatovať, že*

¹³⁹² Současně však připomíná, že: *„Nebyť publikácie Civilizácia na rázcestí, vo vedení Československého výskumného ústavu práce a sociálnych vecí v Bratislave (M. Hronský, Š. Karabín) by nebola odvaha vytvoriť Laboratórium pre tvorbu prognóz. To pod vedením ... prezidenta Českej republiky Miloša Zemana využívalo modernú kybernetickú metódu tvorby komplexného prognostického modelu z triedy metód systémovej dynamiky. Pochádza z prác J. W. Forrestra, ktoré M. Zeman naštudoval v USA (preložené boli aj do ruštiny). Budovanie modelu bolo interdisciplinárne v širokom kolektíve programátorov, ekonómov, sociológov, filozofov, matematikov. Trvalo päť rokov. Výpočtovo sa realizovalo vo výpočtovom stredisku Štátnej plánovacej komisie v Prahe na vtedy najmodernejšom počítači IBM. Model bol plne funkčný na permanentné prognózovanie“* (Majtán, 2016, 161). Srov. (Zeman, 1969).

práca prispela k formovaniu povedomia a síl vedúcich aj k politickému rúzcestiu civilizácie. A to odklonomprevažnej väčšiny bývalých socialistických krajín od rigidných, a tým spoločenským silám neadekvátnych foriem vedenia spoločnosti“ (tamtéž, s. 162).

S českou *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) Richtova mezioborového týmu bývá někdy srovnávána slovenská práce *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti* (Šikula a kol., 2010).¹³⁹³ Vypracovaná početným interdisciplinárním kolektivem, za účasti několika českých autorů (jako J. Keller), pod vedením M. Šikuly z Ekonomického ústavu Slovenskej akadémie ved. Studie poukazuje na zlomovost období počátku druhé dekády 21. století, s kritickou mírou civilizační rozporů, „ktorú obnažila globálna kríza, ako aj doretajšie málo účinné prístupy k jej rešeniu, nastoľujú akútnu potrebu novej paradigma, v ktorej bude mať ústredné miesto a kľúčovu úlohu človek“ (Šikula a kol., 2010, s. 11). Tato „Stratégia“¹³⁹⁴ navazuje na „Víziu“ (Šikula, Horvátová a kol., 2008), formulující směřování k vytváření předpokladů znalostní ekonomiky¹³⁹⁵ a společnosti a podmínek kvality a udržitelnosti života v podobě znalostně sociálního modelu.¹³⁹⁶

Dále věnujme již pozornost sborníku (Dinuš et al., 2019).¹³⁹⁷ Podle slovenských a českých autorů¹³⁹⁸ má titul *Civilizácia na rúzcestí po polstoročí* připomenout obsah studie československého týmu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a zrekapitulovat, jak se predikce a teze v Richtově díle obsažené naplnily anebo nenaplnily.¹³⁹⁹ Interdisciplinární autorský kolektiv si kladl za cíl i koncipovat – obdobně jako samotný R. Richta a jeho badatelský tým – teoretická východiska pro hledání

¹³⁹³ Srov. (Bačišin, 2019).

¹³⁹⁴ Obsahující pasáže *Úvod, Priority stratégie rozvoja slovenskej spoločnosti*, dále kapitoly *Vývoj globálneho prostredia – kľúčový determinant stratégie, Úlohy štátu pri rozvoji spoločnosti, Tendencie vo vývoji politického a právneho systému, Stratégia rozvoja slovenského hospodárstva, Stratégia rozvoja znalostnej ekonomiky a spoločnosti, Formovanie súdrženej spoločnosti a vytváranie predpokladov na dôstojný život všetkých občanov, Zabezpečenie udržateľného a bezpečného rozvoja, Stratégia regionálneho a územného rozvoja Slovenska, Literatúra, Zhrnutie*.

¹³⁹⁵ Ke znalostní ekonomice srov. (Sokol, 2002).

¹³⁹⁶ V úvodě stojí, že autoři chápou „Stratégiu jako cieleňú adaptáciu, ktorej ciele a prostrieky majú v strednedobom časovom horizonte ... navodzovať reálne naplňanie Vízie“ (Šikula a kol., 2010, s. 11).

¹³⁹⁷ Srov. záznam slovenské prezentace knihy (Dinuš et al., 2019), konané koncem května 2019, dostupný na <https://www.noveslovo.sk/c/Prezentacia knihy Civilizacia na ruzcesti po polstoroči>.

¹³⁹⁸ Úvod a dvě z kapitol jsou ve slovenštině, větší část – čtyři kapitoly a rozhovor s R. Richtou – v češtině.

¹³⁹⁹ Recenzent knihy F. Novosád uvádí, že zvolený přístup, „konfrontácia práce so šestidesiatych rokov so súčasnosťou, dovoľuje identifikovať silné, jako aj slabé stránky Richtovho projektu a zároveň ukázať rizikovosť súčasných trendov ...“ (Dinuš et al., 2019, zadní strana obálky). Druhý z recenzentů – M. Kreuzzieger vyzdvihuje „rezonanci“ myšlenek *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se sociálně-ekonomickou transformací na Západě, což vedlo k ohlasům a diskuzím i tam. „Zpětné ohlédnutí po zhruba 50 letech přináší kulturní, sociální, politickou i technologickou konfrontaci doby a kontextu 60. let 20. století se současností ...“ (Dinuš et al., 2019, zadní strana obálky).

alternativ společenského vývoje na dnešním civilizačním rozcestí.¹⁴⁰⁰ Nicméně srovnávat tým tento a tým R. Richty nelze a je nutné zdůraznit, že v případě knihy (Dinuš et al., 2019) se rozhodně nejedná o pokračování slavné *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Přemýšlivějšímu čtenáři neznajícímu Richtovo dílo lze tudíž určitě doporučit prostudování především titulů jako především (Richta a kol., 1966) a (Richta, 1963a, b). Vždy je lépe přečíst si originálního Richtu a nikoli jenom „o Richtovi“ z druhé ruky.

Při vší úctě ke kolektivu díla (Dinuš et al., 2019) je nutné úvodem konstatovat, že nic až tak převratného publikace nepřináší. Ocenění však zaslouží připomínání odkazu Richty, které by snad mohlo probudit zájem např. i u mladších čtenářů, včetně pokusu o aktuální zasazení poselství *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) do chaosu a rozporů současného světa. Určité inspirace k zamyšlení kniha obsahuje, ovšem jde spíše o útržkovité střípky, o dílčí postřehy a kritické náměty. S tím, že pasáže různých autorů jsou – v tomto, nikoli ucelené studii, nýbrž sborníku – poněkud rozdílné. Místy až značně rozdílné. Diplomatically řečeno. Co do formy i obsahu. Patrná je absence hlouběji zaměřených náhledů zejména ekonomických, resp. politekonomických. Jediným ekonomem mezi autory je tady I. Švihlíková. Ekonomem je snad také L. Tanner, ovšem u jeho textu příliš není jasné, proč v knize vůbec figuruje, a jak vlastně souvisí s R. Richtou.

Přes relativně méně nadšené resumé lze konstatovat, že je dobře, že představovaná kniha vnikla.¹⁴⁰¹ A lze si i postesknout ohledně toho, že na Slovensku se na zajímavé, a k liberálnímu mainstreamu kritické, knižní publikace zřejmě shánějí prostředky snadněji než v ČR. Možná, že ani citační a grantové mafie nejsou na Slovensku až tak neprostupné.

Recenzovaný text startuje krátký *Úvod* L. Hohoše, s důrazem na kontext vzniku Richtova ústředního díla¹⁴⁰² v 60. letech minulého století, interpretovaných opakovaně jako „*roky hledání*“ – a to na Západě i na Východě. Staré formy se vyčerpaly a bylo nutno nalézat formy sociálně-ekonomického vývoje nové. „*Spoločným jmenovateľom byla kríza*

¹⁴⁰⁰ „*Spoločným jmenovateľom našej monografie a textu Richtovho výzkumného tímu je snaha charakterizovať zmeny ľudskej subjektivity; pred polstoročím išlo tematicky o „premeny človeka a práce“, aktuálne v širšom rámci o „formovanie o tvorbu ľudskeho života, a tým aj behu dejin“* (Dinuš et al., 2019, s. 62).

¹⁴⁰¹ I když korektoři mohli pracovat profesionálněji – viz drobné prohřešky např. v seznamu literatury.

¹⁴⁰² Zdůrazněno je, že na výzkumech v 60. letech pracovalo „asi sto pracovníků“, což údajně nemá mít obdobu v minulosti a – dle Hohoše – ani v budoucnosti. Zde ovšem doplníme, že u soudobého textu (Mařík a kol., 2016) je uváděn autorský kolektiv čítající 74 jmen, a to v drtivé většině technického zaměření (I přes neustálá zaklínání se interdisciplinaritou). 4IR přitom má, dle Maříka a spol., ovlivnit – a to velmi podstatně – prakticky všechny obory lidské činnosti a života. Z tohoto hlediska by čtenář očekával přece jen pestřejší složení týmu autorů. Včetně zastoupení ekonomů, kterých je tam minimálně. Důležitý přitom ale není pouhý počet – tedy kvantita, nýbrž kvalita. K titulu (Mařík a kol., 2016) srov. (Sirůček, 2017a).

industrializmu s dôrazom na ťažký priemysel, ktorá sa vtedy prejavila v nastupujúcej novej (tretej) technologickej revolúcii na Západe a s kumulatívnym oneskorením na Východe po úspešnej „socialistickej industrializácii“ (Dinuš et al., 2019, s. 7).¹⁴⁰³ „Zásadnú otázku priemyselnej civilizácie, ktorá je rovnako naliehavá a kontroverzná v súčasnosti ako pred polstoročím, predstavuje otázka spôsobu ekonomického rastu“ (tamtéž).

Před padesáti lety se civilizační kritika měla projevovat námitkami proti technokratismu (z pesimistických pozic) a akcentem na odcizení člověka (jehož výrazem měl být existencialismus a později ekologická hnutí). Od 60. let má tempo technologických inovací (na základě výtěžků vědy) akcelerovat, k čemuž má od 70. let přistupovat nebezpečí vyčerpání přírodních zdrojů, „složitě propojené“ s populační explozí. Svět se dále mění, konfliktně se formuje multipolární uspořádání, dochází k etablování makroregionů, což vyžaduje řešení problémů na vyšší než národní úrovni. Jednotlivé krize se přitom kumulují, přičemž dříve osvědčené politické a hospodářské recepty již nefungují, což se má projevovat jako „postupné selhávání společenských elit“.¹⁴⁰⁴ Jako nejvýraznější projev krize je označena demontáž sociálního státu, kdy dochází k pauperizaci střední třídy a proletarizaci pracujících nejenom fyzicky, nýbrž i duševně. „Civilizácie (nielen západná, dnes používame plurál) sú v kríze, ohlasuje sa štvrtá technologická revolúcia, ktorá ruší minulé ekonomické a sociálne istoty ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 8). Cílem autorského kolektivu bylo – v rámci možností – načrtnout „možné odpovede – ukazovatele smeru v rámci aktuálnej civilizačnej křižovatky“ (tamtéž).

Dialóg o civilizácii na rázcestí je název první kapitoly koncipované formou dialogu mezi I. Lalahou a P. Dinušem. Oba autoři se přitom v otázkách i odpovědích střídají. Konstatováno je, že Richtův teoretický rozbor VTR se naplnil pouze částečně.¹⁴⁰⁵ Do hry vstoupily mocenské spory velmocí, konkurenční boj globálních seskupení a hlavně krach tzv. reálného socialismu. VTR a její společenské i lidské souvislosti se stále mají nacházet na rozcestí. Rozvoj a změny ve vědě, technice a lidském faktoru probíhají permanentně. VTR má být objektivním a zákonitým společenským procesem, který probíhá neustále.

¹⁴⁰³ L. Hohoš uvádí, že šlo uvažovat o jistém sbližování kapitalismu a socialismu v duchu teorií konvergence. „Výrazné zmeny v technike a technológii vrátane sociálnych dôsledkov boli pomenované ako „postindustriálna spoločnosť“ (USA), resp. „vedecko-technická revolúcia“ (ZSSR)“ (Dinuš et al., 2019, s. 7-8). Ovšem na jiném místě označuje teorii konvergence za vlivnou, nicméně naivní, která se v 60. letech nenaplnila. Nedošlo k predikovanému „průniku“ mezi ekonomickou reformou sovětského modelu a sociální reformou modelu západního (tamtéž, s. 69, s odkazem na Filipec, Richta, 1972a, s. 87-88).

¹⁴⁰⁴ Hohoš mezi rysy „žádoucí globální budoucnosti“ řadí i „rozvinutí „civilizační a kulturní diverzifikace“.

¹⁴⁰⁵ Srov. (Dinuš, 2023).

Dinuš pritom nepokladá nástup globalizace (datovaný někdy do 70. let) za „*niečo kvalitatívne nové*“. Globalizace totiž nemá přinášet zásadní změny a rozhodující má zůstat přetrvávání kapitalistického uspořádání. Stále se nacházíme v poslední etapě vývoje kapitalismu, v jeho monopolním stadiu.¹⁴⁰⁶ Podstata kapitalismu se neměla od počátku 20. století výrazně proměnit. Včetně zavedení a posléze odbourávání sociálního státu na Západě. I aplikace soudobých nových technologií v kapitalistických podmínkách vede k dalšímu zotřování protikladů mezi prací a kapitálem.

Diskutováno je naplnění, přesněji nenaplnění Richtových představ o podobě a tvaru VTR za socialismu. Autoři *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol. 1966) měli částečně propadat dobové „*euforii*“. Jednak ohledně zásadních civilizačních proměn vlivem intenzity vědeckého poznání a prudkého rozvoje materiální základny lidského života. K čemuž však mělo docházet pouze v některých zemích. A za druhé ohledně očekávání, že se československá společnost bude moci „*razantně zbavit pancíře dogmatismu ...*“ a realizovat novou etapu vývoje v původním duchu Marxe, zbavenou limitů nejen kapitalistické společnosti, ale i sovětského modelu. „*Euforii*“ ukončila normalizace a i samotný Richta se měl sám stále více ztotožňovat s danou politickou situací.¹⁴⁰⁷ VTR se tudíž nestala tím, co se od ní očekávalo. Roli mělo sehrát nejen zastavení reformy na Východě, ale i tlak cílený konzumerismu. Tento měl „*pacifikovat*“ změny v lidském kapitálu, které měly tlačit na pozitivní změny ve výrobních silách a měly se stát činitelem humanizačního civilizačního posunu. Rozvoj vědy a techniky na Západě pokračoval, a to s cílem maximalizace zisku. Včetně stále pokračující ekologické zátěže.¹⁴⁰⁸

Uváděny jsou různé aspekty nenaplnění „*utopických*“ představ R. Richty o VTR, včetně konsekvencí ohledně „*samotné existence a bytí člověka*“ či predikovaných proměn kvality života. Která se však pořád nachází pod dominantním tlakem spotřeby a manipulace. Autoři neopomíjí roli politického subjektu a poukazují na inspirace z reformy 60. let. Konstatováno je, že Richtův koncept VTR se ukázal být nereálným,¹⁴⁰⁹ a že šlo o „*politický idealismus*“. A to i delší časové perspektivě. Reálně nedošlo k žádnému posunu

¹⁴⁰⁶ Které se má dnes nepřesně označovat jako „*korporativní kapitalismus*“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 10).

¹⁴⁰⁷ S odkazem na knihu (Filipec, Richta, 1972a).

¹⁴⁰⁸ S připomenutím slov futurologa A. Tofflera o tom, že „*zastánci vysokých komínů jsou stále ještě silní*“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 12), resp. (Toffler, 1980). Což má v jistém smyslu platit dodnes, včetně nebezpečí globálních katastrof. O srážkách obránců industrialismu se silami tofflerovské třetí vlny (supersymbolické ekonomiky) se zmiňuje taktéž L. Hohoš (tamtéž, s. 57 aj.). Srov. (Sirůček, 2020b).

¹⁴⁰⁹ „*... žiadny nový vek vedecko-priemyslovej revolúcie ani sociálny prevrat nenastal*“ (Dinuš et al., 2019, s. 14).

směrem ke komunismu (ke vzniku beztřídní společnosti s pohyblivou strukturou, založenou na vzájemném rozvoji člověka člověkem),¹⁴¹⁰ nýbrž k restauraci kapitalismu v Evropě východní a k prohlubování nerovností na Západě. Třídní boj přitom pokračuje, a to i na „*poli ideologie*“ v duchu konstruktu TINA (There Is No Alternative) – ke kapitalismu nemá dle (neo)liberálů existovat alternativa.¹⁴¹¹

Původní ideje *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) nemohly být uvedeny v život v 70. a 80. letech 20. století díky politickým rozhodnutím držet sovětský model. A po roce 1989 společenské a lidské souvislosti VTR nebyly aktuální, neboť došlo k restauraci kapitalismu v „*primitivní podobě*“.¹⁴¹² Demokratické fungování rozvoje vědy a techniky naráží na mantily ekonomického systému „*na bázi zisku*“, chápaného stále ve smyslu „*industriální kategorie*“. Zůstává otázkou, zda probuzení zájmu člověka o vlastní osobnostní rozvoj není pouhým výrazem utopických vizí. P. Dinuš však zůstává optimistický a věří v možnost odstranění buržoazie i odcizení, bez čehož nelze vybudovat novou společnost umožňující všestranný rozvoj. A to cestou nikoli postupných dílčích úprav daného stavu (typu reforem kapitalismu v duchu A. Tofflera, opatření jako Tobinova daň anebo aktivit tzv. občanské společnosti¹⁴¹³), nýbrž jen „*sociálním zemětřesením*“ s mobilizací mas a jejich revolučním odhodláním.

Richtovými studii se filozoficky zabývá kapitola J. Loudína *Utopie kosmického věku: Máme si ji nechat vzít? s pasážemi Věda a technika jako emancipace; Vědní, technické, sociální; Společnost vědění a 4. průmyslová revoluce*. Mapuje nosnou ideu v podobě „*emancipace člověka a modernizace společnosti*“, se stěžejní rolí vědy a techniky – VTR. Zdůrazňuje, Richtův koncept je budován na socialistické platformě, kdy VTR představuje „*její podstatnou dynamickou součást*“ (Dinuš et al., 2019, s. 20). Jedinečnost *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) má propůjčovat „*... jistá dualita – propojení určité vize socialistické společnosti s analýzou otázek univerzálně platných pro moderní dobu ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 20).

¹⁴¹⁰ O „*vzájemném obohacování*“, které má vzejít ze společenské práce, Richta předpokládal, že se bude teprve obtížně a dlouhodobě prosazovat. Varoval, že bez uvolňování demokratické aktivity, bez soustavy civilizačních regulátorů, by i nejzásadovější a nejradikálnější pokusy o prosazení spravedlivějších řešení končily „*strašlivou diskreditací*“. Srov. (Richta, 1966, 1968d, 1970c aj.), resp. (Formánek, 1997, 1999).

¹⁴¹¹ Srov. kategorické odmítnutí doktríny TINA in (Schweickart, 2011).

¹⁴¹² „*... revanš – čiže privatizácia – za obdobie tzv. reálného socializmu ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 17).

¹⁴¹³ „*To, čo nazývame občianskou spoločnosťou, je len zásterka troednej diktatúry menšiny kapitálových vlastníkov*“ (Dinuš et al., 2019, s. 18).

Zásadní teoretická východiska celého Richtova konceptu má poskytovat již dílo *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a),¹⁴¹⁴ coby „raná zakladatelská práce“ ohledně obecné situace moderního člověka, s východiskem především v „*Grundrissech*“ (Marx, 1953a, 1971, 1974b, 1977). Určujícím motivem má být „úsilí o nápravu deformovaného vztahu subjektu a objektu, který byl převrácen, prepólován působením kapitalismu a průmyslové revoluce, kdy formující, utvářející silou společnosti se stává kapitál ztělesněný i v technice; činitelé živé společenské práce se ocitají v roli závisle proměnné“ (Dinuš et al., 2019, s. 21). Již tady má své místo kategorie VTR, která je podrobněji analyzovaná především *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Vlastním obsahem VTR má být „*prolnutí výrobních sil a vědy*“.¹⁴¹⁵

Rozebírána je teze o „*vědě jako bezprostřední výrobní síle*“ in (Richta, 1963a či 1968d) a (Richta a kol., 1966),¹⁴¹⁶ včetně hegelovských inspirací anebo úvah o bezprostředním působení vědy z počátku 60. let některých autorů sovětských a východoněmeckých. S odkazem na pozdější československo-sovětskou práci *Člověk / věda / technika* (Kolektiv, 1973). Loudín klade otázku, co znamená ona „*bezprostřednost*“, a zda je něco takového reálné. Upozorňuje na problematičnost teze ve světle dojmu, který navozuje – a to, že se má věda v ekonomice a výrobě prosazovat „*jaksi automaticky*“. „*Co chybělo nejvíce, bylo právě zprostředkování*¹⁴¹⁷ – *podnikatelské a celkově podnětné prostředí, stimuly a zájmy*“ (Dinuš et al., 2019, s. 28). Tento obecný problém měly socialistické země řešit ekonomickými reformami, což má ostatně předpokládat i *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). Samotný Richta se má otázkami zprostředkování a zájmů, resp. souvisejících reforem teoreticky zabývat např. in (Richta, 1968a, 1968e).

J. Loudín píše: „*Civilizaci na rozcestí lze také chápat jako teoretický modernizační projekt, tento motiv s postupujícím časem v Richtových textech sílí. Jsou v nich prezentovány dva profilující pojmové koncepty – věda (a z ní vycházející technika) a subjektivita, jež jsou pokládány za opěrné body modernity*“ (Dinuš et al., 2019, s. 30).

¹⁴¹⁴ „*Radovan Richta přichází v tomto textu s příběhem z rodu velkých vyprávění o pádu člověka a jeho následném znovuzrození, až nábožensky, eschatologicky pojímaným, a přitom v roli klíčového prostředku nápravy a spásy s nejpřednějšími výboji modernity – vědou a technikou*“ (Dinuš et al., 2019, s. 21).

¹⁴¹⁵ J. Loudín diskutuje, co mělo být podle R. Richty „*hlavní a rozhodující výrobní silou VTR*“. S odkazy na *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) připomíná „*nové výrobní síly společnosti*“ (věda a její technologické aplikace, společenská integrace a všeobecný rozvoj lidských sil). Zdůrazňován je „*rozvoj člověka jako sebeúčelu*“ (Richta a kol., 1966, s. 24, 44 dle Loudína). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání, s. 18, 90 aj.).

¹⁴¹⁶ S odkazem na (Marx, 1974b, s. 337).

¹⁴¹⁷ Srov. (Ransdorf, 1996).

Richtovu *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) srovnává s pracemi jednoho z průkopníků konceptu postindustriální společnosti A. Touraina.¹⁴¹⁸

Za další oceňovaný aspekt *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) bývá označováno pojmání vědy a techniky (a celé VTR) jakožto sociálního procesu, což konec konců avizuje již podtitul Richtovy legendární knihy. J. Loudín ovšem připomíná, že na straně druhé bylo (a je) diskutováno i to, že u *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se jedná o koncepci technokratickou či „*přínejmenším dobově podmíněnou technooptimistickou konstrukcí*“. Rekapituluje některé mezníky historie sociální analýzy výzkumů vědy a dospívá k závěru, že *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) sociální procesy i vědu a techniku „*zařazuje do celkového společenského vývoje nazíraného hegelovsko-marxovskou optikou ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 36). Nepřehlídí dobovou podmíněnost knihy, spadající do „*doby techno-optimismu (či sciento-optimismu), kam 60. léta jako součást celkově dynamických poválečných desetiletí spadala*“ (tamtéž, s. 38). Dobová „*velmi pozitivní očekávání*“ se měla týkat podstaty sociálního působení vědy a techniky i jejich kvantitativního rozmachu. Na místě je Loudínovo připomenutí, že v *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966), a analýzách s ní spjatých, se „*příliš nepočítá s negativními dopady vědy a techniky (kromě těch minulých), což rovněž souznělo s tehdejšími převládajícími názory*“ (tamtéž, s. 39). Ekologická problematika jistým způsobem naznačena je,¹⁴¹⁹ nicméně „*sociální dopady vědeckotechnického rozvoje jsou líčeny spíše v růžových barvách ...*“ (dtto). Mělo se jednat o přeměny práce a společenských struktur, kdy kulturní aktivity se měly ubírat cestou tvořivé seberealizace širokých vrstev obyvatel.

Následně je *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) nahlížena coby konstrukt „*spřízněný*“ s konceptem společnosti vědění,¹⁴²⁰ s podrobným důrazem na interpretaci N.

¹⁴¹⁸ A to v kontextu zkoumání vztahů racionality a subjektivity – s odkazy na (Touraine, 1992). Touraine má být autorem samotného termínu postindustriální společnost – srov. (Touraine, 1969, 1971). (Sokol, 2002) dokonce uvádí: „*Termín postindustriálna spoločnosť zrejme prvý krát použil Radovan Richta ... a Alain Touraine ..., no o jeho rozšírenie sa pravdepodobne najviac zaslúžil Daniel Bell svojou knihou The Coming of Postindustrial Society ...*“ (tamtéž, s. 88). M. Sokol odkazuje na francouzská vydání *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) – *La civilization au carrefour*. Paris: Seuil 1969 a 1974. ISBN nemá – dále na (Touraine, 1969), resp. (Bell, 1973).

¹⁴¹⁹ Srov. např. subkapitoly *Tvorba životního prostředí a Aplikace přírody* druhé kapitoly třetího oddílu in (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967). Richta spatřuje jedinečnou příležitost socialismu v podobě velkorysé koncepce „*tvorby životního prostředí ve smyslu integrace procesu bydlení, práce, rekreace, dopravy a kultury ...*“ (tamtéž, cit. dle II. vydání 1967, s. 111). Neopomíjí ani to, že industriální výroba a civilizace „*oddálila člověka od přírody*“, resp. stále sílí specifickou civilizační potřebu: „*potřebu přírody – styku s oním původně lhostejným naturálním okolím ...*“ (dtto). „*Civilizovaný člověk se nevrací „do náruče přírody“, ale může používat uchráněné přírody jako bohatství civilizace ...*“ (tamtéž, s. 112).

¹⁴²⁰ S odkazem na (Hauser, 2015).

Stehra.¹⁴²¹ Koncepty má spojovat „přítomnost vize“ (Dinuš et al., 2019, s. 52). *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) Loudín vnímá taktéž v kontextu aktuálních diskuzí o 4IR s připomenutím prací J. Rifkina, K. Schwaba či dua E. Brynjolfsson, A. McAfee.¹⁴²² A to v interpretaci mainstreamové, včetně kavárenského moralizování ohledně „humánního vyznění“ 4IR v pokrokářském duchu tzv. liberální demokracie. Kapitola končí apelem: „Starost o to, aby věda a technika působily především jako hybné momenty emancipace a seberozvoje člověka, je motivem spojujícím étos Civilizace s úsilím mnohých dnešních myslitelů i veřejných aktérů; aby v lehce posunutém odkazu na Schumpeterovu definici inovace – kreativita převážila nad destrukcí. Může to znít jako utopie, ale proč se nepokusit o její uskutečnění?“ (Dinuš et al., 2019, s. 56).¹⁴²³ Nutno však zdůraznit, že vize a cíle R. Richty (a jeho mezioborového badatelského týmu) ve srovnání s drtivou většinou dnešních „myslitelů a veřejných aktérů“ (typu G. Sorose & co.) rozhodně totožné nejsou.

Na filozofické a futurologické aspekty *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) široce navazuje L. Hohoš v nejrozsáhlejší – sice místy poněkud sci-fi i mystické, nicméně podnětné – kapitole *Změna paradigma: Od uzlovej čiary rastu k společnosti udržatelného normálu*.¹⁴²⁴ Mnoho témat i otevřených problémů naznačuje sedmero subkapitol: *Vizia vedecko-technickej revolúcie, Vizia postindustrialnej a znalostnej spoločnosti, Nástup novej technologickej revolúcie, Holistické myslenie a dôsledky pre novú politickú ekonomiu, Zmena civilizačnej paradigmy, Polyvariantnosť transformácie a sieť vizií a Epilóg singularity a koniec utopii*.

Záměrem textu má být orientace na budoucnost v dlouhodobém horizontu, cca do poloviny století. Změny, které mají nastupovat v horizontě 2030-50 mají být „paradigmatické“. Tedy radikálnější, než se všeobecně předpokládá dnes, a i daleko více, nežli se předpokládalo v 60. letech. Podle Hohoše máme prožívat třetí „osovou dobu“ ve smyslu komplexní kvalitativní revoluční transformace pozemských civilizací.¹⁴²⁵ Hohoš ilustruje nástup neoliberální globalizace v rukou nadnárodních korporací, ovládaných zájmy finanční oligarchie. Fantastický nárůst produktivity by však mohl být zužitkován i

¹⁴²¹ Srov. (Stehr, 1994), který má přímo navazovat na *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a na D. Bella – srov. (Bell, 1973).

¹⁴²² Srov. (Brynjolfsson, McAfee, 2015), (Rifkin, 2000 aj.), (Schwab, 2017).

¹⁴²³ Srov. (Schumpeter, 1912, 1942). Srov. též (Sirůček, 2016b).

¹⁴²⁴ Srov. (Hohoš, 1996).

¹⁴²⁵ První měla být – dle (Jaspers, 1949) – spojena se vznikem jednotných dějin okolo roku 500 (800–200) před. n. l., kdy si člověk začal uvědomovat sám sebe. Druhá „osová doba“ měla začít v Evropě a Americe, modernita však neměla vytvořit homogenní civilizaci a zahrnuje tak různé politické i kulturní projekty.

na zbavení se chudoby a ekologickou přestavbu. První krok by ale vyžadoval omezení politické moci aktérů finančních trhů a zavedení ekologické daňové reformy. Hohoš odkazuje na „*minimální program transformace kapitalismu*“ v duchu navrhovaných opatření proti „*globalizační pasti*“ dle H. P. Martina a H. Schumanna,¹⁴²⁶ které mají být stále aktuální. V současnosti se má rozhodovat o tom, „*za akú cenu bude spoločenská transformácia prebiehať a hlavne – kto zaplatí účet*“ (Dinuš et al., 2019, s. 61).

Každá velká transformace má přinášet oběti. Připomenuty jsou oběti často drastické transformace společnosti agrární na průmyslovou. Kdo dostane „*černého Petra*“ dnes?¹⁴²⁷ Pokud tedy budeme hrát hru s nulovým součtem. Se kterou pronikavě roste nebezpečí globální války a konfliktů. Má se však otevírat šance na řešení, ze kterého by mohli mít prospěch všichni. Typu cest jako nepodmíněný občanský příjem či univerzální právo na lidskou důstojnost. Úlohou intelektuálů dnes má být apelovat ohledně mírové koexistence makroregionů či mírového a celým lidstvem společného využití kosmického prostoru. Podle Hohoše nelze podléhat iluzím o nové společnosti a novém člověku a má být nutná nikoli jedna, nýbrž více vizí – „*niečo jako siet' vízií*“ (Dinuš et al., 2019, s. 61).

V představení kapitoly L. Hohoš staví na neudržitelnosti „*fetiše růstu*“. Zdůrazňuje úskalí extenzivního ekonomického růstu, jehož potenciál se měl u nás vyčerpat v 60. letech. A mělo dojít k obratu směrem k intenzivnímu typu, zaměřenému na efektivnost, zejména energetickou. S úlohou vědy, která se – jak předvídal Marx – měla stát výrobní silou, neboť má představovat „*všeobecným intelekt*“. Hohoš klade řečnickou otázku, proč se u nás (a nejen u nás) tento obrat nepodařil? Když hlavní teoretická východiska byla *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) definována vědecky korektně. Richta a jeho tým odpověď na „*výzvu doby*“ poskytli, ovšem jejich vize se nenaplnily.¹⁴²⁸ Proč? Odpověď nemá být jednoduchá.

¹⁴²⁶ Srov. (Martin, Schumann, 1998).

¹⁴²⁷ Hohoš připomíná, že obvyklým způsobem řešení konfliktů typu „*komu zůstane Černý Petr*“ bývá válka, která přitom urychluje inovace – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 86-87).

¹⁴²⁸ Obdobně se neměly naplnit ani optimistické predikce D. Bella – srov. (Bell, 1973). Např. o tom, že vedoucí společenskou silou, a budoucí vládnoucí třídou v „*post*“ společnosti, se má stát vědeckotechnická inteligence. S čímž původně souhlasí i Richta (po roce 1970 je však tato kriticky přehodnoceno – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 14-15)). Naplněny nebyly ani naděje ohledně rostoucí potřeby vzdělání ani vize tzv. vzdělanostní společnosti. Kapitalismus „*nemá zájem na uvolňování všeobecného rozvoje lidských sil a sociokulturní předpoklady civilizace omezuje, deformuje (tím že privatizuje a kapitalizuje zdroje rozvíjení lidské potenciálu i služby péče o člověka) a podvrací. Konrad Liessmann poukázal na soudobý úpadek vzdělanosti v rámci průmyslové výroby fuchidiotů levné obslužné práce, kteří se neumí orientovat v širším společenském kontextu*“ (tamtéž, s. 147 s odkazem na Liessmann, 2008). Srov. též (Liessmann, 2018).

Z hlediska současnosti L. Hohoš klade důraz na nové technologie, kdy silou „všeobecného intelektu“ má být 4IR. S procesy automatizace a jejich vyšší fází robotizací. Automatizaci předpokládal již Marx („výroba strojů stroji“), ovšem nepředpokládal např. umělou inteligenci, kterou přitom však lze též postihnout konceptem „všeobecného intelektu“.¹⁴²⁹ Civilizace se má v současnosti opět nacházet na rozcestí. Na straně jedné existují úžasné výdobytky 4IR (a přicházející 5IR) a na straně druhé krachující neoliberalismus,¹⁴³⁰ který se přitom stále reprodukuje. A to i v neoliberální podobě EU.

Zmiňme stručně některé inspirace plynoucí z Hohošova textu. Jako „východisková teze“ je představen koncept „nonrastu“ (česky nerůstu) místo neudržitelného lineárního ekonomického růstu, který by mohl vyřešit i konflikt mezi ekonomikou a ekologií.¹⁴³¹ Hohoš nejprve diskutuje roli VTR v kontextu soutěžení soustav světového kapitalismu a socialismu, přičemž tato mělo potvrdit přednosti socialismu.¹⁴³² Nástup VTR měl řešit přechod od extenzivního k intenzivnímu typu růstu. Hohoš dospívá k závěru, že: „Heslo a téza o „orhanickom spojení výdobytkov vedecko-technickej revolúcie s přednostmi socializmu“ boli iba ideologickou floskulou“ (Dinuš et al., 2019, s. 78).¹⁴³³ Richtova optimistická vize „po rozvinutí subjektivity společnosti a člověka“ předpokládala změnu charakteru dějin. Hohoš se odvolává na Marxe jako vizionáře (např. ohledně síly „všeobecného intelektu“ či teze, že skutečným bohatstvím člověka je volný čas) a rozebírá „postkapitalistickou“ interpretaci z dílny P. Masona (včetně vyzdvihování výroby

¹⁴²⁹ Hohoš vyzdvihuje Marxovu intuici „o síle „všeobecného intelektu“. V polovici 19. storočia anticipoval úlohu inštitucionalizovanej vedy v procese akumulácie“ (Dinuš et al., 2019, s. 70). První dvě průmyslové revoluce měly být vázány na objev hnacího stroje, kdy revoluční změnu v rozvoji výrobních sil umožnilo disponování tažnou silou (parní stroj, spalovací a elektrický motor). Jako dovršení průmyslové revoluce Marx v kapitole 13. *Stroje a velký průmysl* díla *Kapitál I* definuje „výrobu strojů stroji“ – srov. (Marx, Engels, 1986, s. 414 aj.). Uvědomoval si nahrazování lidské práce stroji a předvídal automatizaci. Podle Hohoše se „síla všeobecného intelektu“ manifestuje dynamikou evolučních a kulturních změn, která není lineární, ale exponenciální. Singularitu pak Hohoš interpretuje jako transformaci „tohoto intelektu prostřednictvím koncentrací duchovnej energie, resp. skok do vyššího štádia evolúcie a kultury“ (Dinuš et al., 2019, s. 70).

¹⁴³⁰ „... zlyháva vizia neoliberalizmu, ktorý si prředstavoval, že z celej planéty urobí jeden unifikovaný trhový štát, v ktorom bude vládnúť transnacionálna kapitalistická trieda, t.j. plutokratická oligarchia“ (Dinuš et al., 2019, s. 79).

¹⁴³¹ S cílovou vizí „a sustainable degrowth society“ neboli „společnosti dlouhodobé udržitelnosti nerůstu“. Má jít o novou trajektorii zásadní změny způsobu tvorby bohatství, s dopady na obsah i charakter práce a následně změnu civilizačního paradigmatu z dnešní neudržitelnosti na udržitelnost. Koncepte L. Hohoše přitom nemá zahrnovat pouze udržitelnost (v „zeleném“ smyslu), ale i fungující negativní zpětnou vazbu, která má bránit narůstání entropie – podrobněji viz (Dinuš et al., 2019).

¹⁴³² Včetně teze o konceptu původním socialismu, který měl vycházet z industriálních předpokladů a neměl být vhodný pro postindustriální éru – srov. (Honneth, 2015). Hohoš poznamenává, že Marx „bol teoretikom druhej vlny“ (Dinuš et al., 2019, s. 70), čímž míní industriální velkou vlnu v duchu A. Tofflera – srov. (Toffler, 1980). Kapitalistická varianta industriálního etatismu také měla – podle L. Hohoše (s odkazy i na M. Webera) – být více flexibilní, nežli sovětská „extrémní verze etatismu“ (Dinuš et al., 2019, s. 68).

¹⁴³³ Srov. (Hohoš, 1983, s. 360) či (Hohoš, 1985).

založené na znalostech).¹⁴³⁴ Hohoš se zabývá i financionalizací, „fiktivním kapitálem“,¹⁴³⁵ zakořeněnou ideou trvalého růstu,¹⁴³⁶ zákonitými nerovnostmi za kapitalismu¹⁴³⁷ či kritikou neoliberalismu. Následně jsou rozebírány vize společnosti postindustriální a znalostní, včetně termínu „post“, resp. různých souvislostí a díla R. Richty a D. Bella¹⁴³⁸ a idejí P. F. Druckera či J. Patočky, posuzovaných optikou civilizačních krizí. V souvislosti s nástupem nové technologické revoluce 4.0 jsou zmiňována díla (Mařík a kol., 2016), (Schwab, 2017) či (Staněk, Ivanová, 2016).¹⁴³⁹ Některé Hohošovy teze jsou minimálně diskutabilní, namátkou ohledně zmiňovaných středně- a dlouhodobých cyklů anebo nových trendů výroby dle M. Zeleného, doplněných dle A. B. Atkinsona a D. Rodrika.¹⁴⁴⁰

V souvislosti s holistickým myšlením, a omezeními standardních ekonomických přístupů, jsou uváděny průkopnické „nerůstové“ příspěvky z „nové ekologické ekonomiky a bioekonomiky“ matematika a ekonoma N. Georgescu-Roegeny.¹⁴⁴¹ Ekonomické procesy

¹⁴³⁴ Srov. (Mason, 2015).

¹⁴³⁵ S využitím (Lohoff, Trenkle, 2012).

¹⁴³⁶ V duchu např. (Rostow, 1960), kterou odmítá (Bell, 1973).

¹⁴³⁷ S odvoláním na (Piketty, 2014), který má argumentovat dvěma základními zákony kapitalismu – zákonem kumulativních výnosů a kumulativního růstu. Malá disproporce mezi výnosy kapitálu a tempem růstu může přitom z dlouhodobého hlediska vykazovat mocný destabilizující dopad na dynamiku sociální nerovnosti. Hohoš připomíná, že se T. Piketty přitom omezuje na scénáře tempa růstu v bohatých zemích.

¹⁴³⁸ S využitím (Bell, 1973), kde D. Bell v souvislosti s úvahami o budoucnosti kapitalismu jmenuje J. Schumpetera, M. Webera a K. H. Marxe. A v subkapitole *The Czech View of the Future* Bell interpretuje Richtův koncept VTR jako „novou naději komunistických ideologů“ (v duchu vize společnosti „postsocialistické“) a oceňuje, že Richta nepřehlídí novou sociální strukturu ve společnostech východních i západních – srov. (tamtéž, s. 109, 112 aj.). Srov. (Richta a kol., 1966): „*Objevují se příznaky nového (tzv. „postindustriálního“) typu růstu, opřené o stále kvalitativní, strukturální přeměny výrobních sil, tedy o počátky vědeckotechnické revoluce*“ (dtto, cit. dle II. vydání 1967, s. 28).

¹⁴³⁹ P. Staněk diskutuje nejružnější souvislosti řady civilizačních otázek, včetně témat 4.0 a 5.0. Namátkou nesouhlasí s frekventovanou filozofickou tezí, že k největším hrozbám budoucí civilizace náleží zásadní rozpor mezi rychlostí technického a technologického rozvoje na straně jedné a mentálními schopnostmi člověka na straně druhé. Kloní se k tomu, že technologie nám dnes přinášejí jedinečné šance pro zásadní kroky ve smyslu proměny vize společnosti 5.0 z chimérického obrazu na reálnou skutečnost. Nikdy v historii jsme tomu údajně nebyli tak blízko. Klíčovým krokem k realizaci společnosti 5.0 přitom má být proměna nás samotných – srov. (Staněk, Ivanová, 2015, 2016, 2017). Staněk varuje před vytvářením stále inteligentnějších strojů a stále dementnějších lidí. Cestou má být návrat k lidskosti, hledání podstaty lidství, vlastností, které posilují lidskost a také rozvíjení lásky a úcty k lidem. Srov. Staňkovu vizi společnosti 5.0 s Richtovou vizí komunismu, kdy „na určitém stupni společenského vývoje vytlačuje technika člověka z postavení jednoduché výrobní síly, „lidského faktoru“ produkce a přináší nejen možnost, ale i bezpodmínečnou nutnost masového rozvoje lidí, osvědčení a rozvinutí jejich bytostných sil. Dokonce i předstihu lidského rozvoje před technickým“ (Richta, 1963a, cit. dle Richta, 1999, s. 52).

¹⁴⁴⁰ Srov. např. (Atkinson, 2016), (Rodrik, 2011).

¹⁴⁴¹ N. Georgescu-Roden tvrdí, že je nezbytné uvažovat o ekonomice jakožto o procesu, který směřuje ke stále větší míře entropie. In (Georgescu-Roegen, 1971) aplikuje druhý termodynamický zákon na ekonomické myšlení. Ústřední myšlenkou je míra neuspořádanosti, entropie. „*Velmi zjednodušeně řečeno ... je tok nejen energie, ale i hmoty skrze ekonomiku vždy jednosměrný: zpracováním přírodních zdrojů na výrobky vzniká nakonec odpad, jehož entropie – tj. míra neuspořádanosti – je vždy větší než entropie původního zdroje. Ekonomický proces výroby tak trvale znehodnocuje naše prostředí. A s ekonomickým růstem se tento problém prohlubuje. Platí to zejména o „konzervách“ nízké entropie: fosilních palivech a ložiscích kovů a dalších neobnovitelných zdrojů, které nelze recyklovat buď vůbec, nebo jen omezeně*“

mají mít fyzický a biologický základ, přičemž Georgescu-Roegen nepřehlíží to, že ekonomické zákony se formují za určitých kulturních podmínek a v institucionálním rámci. Hohoš načrtává v obecné rovině vizi „*nonrastu*“, resp. „*nonrastové společnosti*“ s využitím úvah N. Georgescu-Roegeny i odvolávkami na Marxe.¹⁴⁴² Za posun v rozpracování „*nonrastu*“ je označena kategorie „*dépense*“.¹⁴⁴³ Z hlediska ekonomy standardního jsou zmíněné úvahy nesmyslné, pro kritického politického ekonomy jistý smysl dávají. Nicméně i z dalších pasáží je patrné, že L. Hohoš ekonomem není. Což může být samozřejmě mnohdy i výhodou, leč nikoli úplně vždy. Tudíž i volání po „*nové politické ekonomii*“¹⁴⁴⁴ zůstává v rovině obecných proklamací a pouhých střípků inspirací.

Následně Hohoš volá po změně „*civilizačního paradigmatu*“. Od změny „*vědeckého paradigmatu*“ (měla začít přes sto roky) přechází ke změně „*civilizačního paradigmatu*“, která by měla nastat „*okolo polovice našeho století*“ (Dinuš et al., 2019, s. 105). Zmíněna je frankfurtská škola a další filozofové. Čtenář-nefilozof ovšem může být zmaten výkřiky o bombastických paradigmatických proměnách, které přitom nejsou blíže specifikovány. Šestou subkapitolu otevírají slova, s nimiž souhlasit nelze. Hohoš totiž uvádí, že konec studené války měl umožňovat vidět svět takový „*aký je, bez všadeprítomných ideologických mimikier, založených na umelej konštrukcii tzv. triedne rozdeleného sveta*“ (Dinuš et al., 2019, s. 110).¹⁴⁴⁵ Což však ihned částečně koriguje tvrzením, že má

(Johanisová, 2014, s. 78). O rozšíření zmíněných idejí se zasloužil ekologický ekonom H. E. Daly, následně vzniká celé hnutí „*Nerůstu*“. Daly vybudoval nový ekonomický směr, s vizí celkově nerostoucí ekonomiky – ekonomiky ustáleného stavu. Což by, mimo jiné, předpokládalo, že se státy musí oprostít od ideologie volného trhu a chránit se před „*ekologickým dumpingem*“ (když země dováží levné produkty, které jsou levné proto, že jejich cena nezahrnuje škody na životním prostředí). Srov. (Daly, Farley, 2004).

¹⁴⁴² Jde o velmi mlhavá – místy téměř až pohádková – hesla a slogany, přičemž uchopitelnější vymezení, a především cesty dosažení, zcela absentují. Nemá se přitom jednat o pouhou redukci HDP, přičemž přednost má mít výchova, školství, zdravotnictví a obnovitelné zdroje, redukován má být těžký průmysl a finanční sektor. Změna má být nikoli kvantitativní, nýbrž kvalitativní. Výroba pro směnu má být nahrazena výrobou pro užitek, námezdní práce má být nahrazena dobrovolnictvím. Namísto zisku má fungovat určitý druh reciprocity (na bázi ekonomie daru). „*Nové formy obecnosti (commons)*“ mají omezit soukromé vlastnictví a práci za mzdu. Peníze mají být veřejné, komunální měny mají fungovat i mimo rámec tržní ekonomiky. Nová společnost má být založena na autonomii, s rozhodováním lidí a kolektivů bez diktátu ekonomické nutnosti, kdy při rozhodování se má vystačit s „*nějakou formou kolektivního sebeomezování*“. Místo „*éry vyhazování*“ má nastoupit „*éra sdílení*“ etc. – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 98-99). Srov. ideje nerůstu, hledání smysluplného ekonomického cíle s důrazem na environmentální a sociální udržitelnost coby alternativu k ideologii růstu za každou cenu in „*koblihová ekonomie*“ dle (Raworthová, 2020) či snění o ekonomii založené na buddhistických hodnotách in (Schumacher, 2021) a (Ščur, 2022).

¹⁴⁴³ S odkazem na (D'Alisa, Demaria, Kallis, 2015).

¹⁴⁴⁴ Zmiňovány jsou inspirace H. P. Minskiho, H. Bergsona, H. Hendersonové či „*4.0 úvahy*“ M. Zeleného.

¹⁴⁴⁵ Až příliš ostrá tvrzení se týkají i „*oficiálního sovětského marxismu*“, který údajně neuměl pojmenovat ani reflektovat transformace kapitalismu – s výjimkou „*Leninova kompilátu o imperialismu*“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 195-196). Za absurdní Hohoš označuje popírání nástupu postindustriální společnosti na Západě sovětskými ideologiemi. V těchto pasážích Hohoš zcela opouští marxisticko-leninské pozice. A postmoderně mozaikovitě žongluje s pojetím pokroku, iluzemi o konci dějin, s totalitou, se zakotvením

docházet k civilizační transformaci s nepředvídatelným výsledkem, včetně konfliktního přechodu k multipolárnímu uspořádání ve střednědobém horizontu. Nepříliš jasně je líčen vývoj modernity, včetně koexistence různorodých modernit ve smyslu „*výdobytku civilizační analýzy*“.¹⁴⁴⁶ Zmiňován je V. I. Lenin a jeho „*zpochybnění*“ světového pořádku nastoleného Západem, a především historické nepotvrzení Marxovy představy revoluce prostřednictvím přeměny třídy „*o sobě*“ na třídu „*pro sebe*“. Hohoš uvádí, že v éře globalizace absentuje homogenní třídní subjekt, který by se mohl stát hegemonem revoluce. Přeměnou na třídu „*pro sebe*“ ale měla úspěšně projít nadnárodní kapitalistická třída, ze které se rekrutuje málo početná oligarchie. Současné sociální střety se již nemají odehrávat jako třídní boj na ekonomické úrovni, nýbrž mají probíhat v širším rozsahu. Z čehož je vyvozováno, že transformace musí v konečném důsledku být revoluční, nicméně přitom může začít nenápadně a pokojně a zmíněná „*revoluční transformace*“ či „*transformační revoluce*“ nemusí se odehrát „*ako vojnový stav*“.¹⁴⁴⁷

Závěrečné pasáže řeší výdobytky i problémy postmoderní vědy. Hohoš opakuje tezi, že holistické myšlení má být součástí „*interdisciplinárního paradigmatu*“ a hovoří o zásadní změně myšlení v podobě polyvariantnosti namísto „*schematickej dialektiky dvojí negace*“ (Dinuš et al., 2019, s. 120). Neopomíná „*ducha šedesátých let*“, který se má manifestovat v rámci spontánních protestních hnutí i jako ztráta důvěry k politickým elitám. Změnu paradigmatu mělo již dříve signalizovat hnutí New Age (s renesancí šamanismu skrze rozšířené stavy vědomí, což mělo údajně přispívat k rozšíření holistického myšlení). Dnes se má v rámci nového paradigmatu¹⁴⁴⁸ – opět však nijak

nacismu v osvícenecké západní civilizaci (s odkazy na T. L. W. Adorna, B. Latoura). Ke konci subkapitoly se opět vrací „*na zem*“ a dospívá – přes nelinearity a diskontinuity vývoje, s náznaky systémového přístupu a teorie chaosu – k bifurkacím současného světového kapitalistického systému. Jehož fluktuace mají být natolik rozsáhlé a nekontrolovatelné, že „*ich už žiadna moc nedokáže zvládnuť*“ (Dinuš et al., 2019, s. 109).

¹⁴⁴⁶ S odkazy na M. Webera, A. J. Toynbeeho, J. P. Árnasona, I. M. Wallersteina, I. M. Morrise nebo W. I. Robinsona. A s postřehy např. o Číně i s kavárenským filozofováním na téma univerzalizmu univerzálního a univerzalizmu evropského, resp. eurocentrismu. Srov. (Dinuš, Hohoš, Hrubec, 2014), (Robinson, 2009).

¹⁴⁴⁷ S odkazem na (Dinuš, Hohoš, Hrubec, 2014), kde autoři dospívají k poznatku, že „*zánik kapitalizmu môže mať viac alebo menej katastrofický priebeh*“ (Dinuš et al., 2019, s. 117). Toto „*v podstate banálne konštatovanie*“ (dtto) Hohoš následně rozebírá, včetně připomínání rozlišování mezi krátkodobými a dlouhodobými transformacemi v kontextu politických revolucí v duchu J. P. Árnasona. Anebo útržkovitých zmínek na téma propojení myšlenek konfucianismu a socialismu s odkazy na (Wei, 2017).

¹⁴⁴⁸ K hledání nového paradigmatu ve slovenské (resp. české) futurologii srov. (Šarmír, 1996) ohledně paradigmatu technicko-ekonomického, (Hohoš, 1996) v souvislosti s ekonomickým a ekologickým paradigmatem, resp. (Vavroušek, 1996) v kontextu paradigmatu ekologického etc.

blíže nespecifikovaného – používat vedle kategorií kvantové fyziky jako je nonlokalita a nonlinearita také pojem informační pole, mající tvořit „lidskou informační banku“.¹⁴⁴⁹

„Tektonický zlom“ se má týkat i samotného homo sapiens, s odkazy na E. Bondyho, s úvahami o „*postbiologických formách ontologického substrátu*“.¹⁴⁵⁰ A na Bondyho teorii ontologického pole, mající též náležet k novému paradigmatu. V soudobé terminologii má „*vyšší kvalita evoluce*“ být označována jako singularita. S připomenutím údajného vizionáře – nicméně především vypočítavého byznysmena – R. Kurzweila¹⁴⁵¹ a jeho děsivých fantasmagorií.¹⁴⁵² A jemu podobných (např. biochemik kognitivní biolog L. Kováč).¹⁴⁵³ Hohoš dochází k závěru, že obdobně jako apokalypsa je i singularita vlastně teologickým termínem.¹⁴⁵⁴ Uvádí taktéž tři scénáře „*conscious technology (vedomej technológie), resp. prepojenia ľudstva s ineligentnou technológiou*“ (tamtéž, s. 123). Člověk a stroj mají tvořit jeden celek, přičemž má nastávat fúze mezi mystickým postojem ke světu (bez mystiky by se pozemská civilizace stala robotickou) a technokratickými metodami organizace (bez organizace by změny vyústily v chaos).¹⁴⁵⁵

¹⁴⁴⁹ Se zmínkami ohledně C. G. Junga, P. T. de Chardina anebo E. Lászlá – spoluautora jedné zprávy Římského klubu. Srov. (László et al., 1977).

¹⁴⁵⁰ Srov. (Bondy, 2013).

¹⁴⁵¹ S odkazem na (Kurzweil, 2005). Srov. (Kurzweil, Grossman, 2007). R. Kurzweil predikuje technologickou singularitu v horizontu třicet let. Rok 2029 má být datem, v němž umělá inteligence projde Turingovým testem a dosáhne lidské úrovně. A rok 2045 se má stát rokem singularity, v němž má znásobit efektivní inteligenci miliardkrát tím, že se lidé spojí s inteligencí, kterou sami vytvořili. Má dojít ke spojení inteligence biologické a nebiologické, kdy se člověk napojí na počítačové vědomí (Což predikuje v 60. letech spisovatel A. Ch. Clarke). „*A. Toffler predvídal revolúciu technologickéj singularity v rámci päťdesiatročného cyklu od roku 2030 do roku 2079, keď dôjde k akémusi spomaleniu časového toku smerom k singularitě a prieniku do iných priestoro-časových dimenzií ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 124).

¹⁴⁵² R. Kurzweil hlásá, že zmíněné přinese lidstvu pouze fantastická pozitiva, i pokrok mají totiž vytvářet stroje. Strojů chytřejších nežli lidé se netřeba prý obávat, kdy Kurzweil sní o jedinečné syntéze lidí a strojů. Z vizí Kurzweila (ohledně toho, že umělá inteligence překoná lidskou ve všech oblastech, člověk splyne s inteligentní technikou, stárnutí a nemoci budou pokořeny využitím genové techniky a nanomedicíny, a nakonec už nikdo nebude muset zemřít přirozenou smrtí) vychází i pojednání predikující lidskou nesmrtelnost – srov. (Brinzanik, Hülsch, 2012). I medicína (a především obrovský byznys a profity s tímto spojené) již začala pohlížet na stárnutí nikoli jako na nevyhnutelnost, nýbrž jako na nemoc, kterou je třeba léčit. Nesmrtelnost má být i plán samotného Kurzweila, hlásajícího, že v roce 2024 biotechnologie umožní opravu a optimalizaci lidského genomu a ideálnímu fungování lidského těla mají pomáhat flotily nanorobotů. A okolo roku 2045 má lidstvo prý zvládnout či dokonce zcela zastavit proces stárnutí. V tu dobu má být Kurzweilovi 97 roků a neboť se své nesmrtelnosti opravdu hodlá dožít, tak údajně denně konzumuje stovky tablet a vitamínů (Jiní snílci možnosti lékařské vědy zastavit stárnutí však datují až někdy k roku 2065). Jedná se však opravdu o pokrok v duchu Richtova odkazu?

¹⁴⁵³ Který má disponovat vědeckým důkazem (na základě druhého zákona termodynamiky), že do poloviny století nastane „*epistemická singularita*“, která ukončí dosavadní evoluci – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 123).

¹⁴⁵⁴ S odkazem na prolínání kybernetiky a náboženství dle (Wiener, 1966), v oblastech samoučících se strojů, samoreprodukujících se strojů a koordinace člověka a stroje. Srov. (Kohoutek, 2004).

¹⁴⁵⁵ Dle (Glenn, 1989) v prvním scénáři převládne technokracie nad mystikou a stane se náboženstvím robotizovaných lidí, oddávajícím se chemickým a elektronickým formám hédonismu. Ve druhém převládá náboženský fundamentalismus a socialismus New Age. Lidé zavrhnou nové technologie a stanou se z nich

Ke konci Hohoš operuje s „černými labutěmi“¹⁴⁵⁶ i s odlišným plynutím času v rámci nového cyklu podle mayského kalendáře, končícího rokem 2012. Vyústěním je závěr o otevřené budoucnosti, v souvislosti s „úzkým hrdlem budoucnosti“ každá technologické civilizace, která dosáhla úrovně, že může zničit sama sebe. Přechodně období přitom může trvat století a vše má záviset na tom, jak lidstvo dokáže aplikovat „narůstající sílu general intellect dovtedy, pokiaľ je roletové menu histórie otvorené“ (Dinuš et al., 2019, s. 124).¹⁴⁵⁷ Hohoš opakuje tezi o nelinearitě a reverzibilitě historického času a filozofuje o tom, že existuje nejen historických čas „vítězů“, nýbrž i historický čas „poražených“.¹⁴⁵⁸

O. Suša je autorem příspěvku *Civilizace (stále) na rozcestí. Krize, riziko a společenské konflikty v globální civilizaci*. Kapitola obsahuje následující pasáže: *Úvod: K pojmu civilizační krize v kontextu modernizační diskuse, Krize a civilizace rizik: éra přechodu, jistota nejistot a nové konflikty, Globalita a globalizace. Meze růstu a nejistota, Globální kapitalismus: transformace, krize, sociální a environmentální dopady, Splní se Kasandřino proroctví?, Shrnutí krizových trendů civilizační formace globálního kapitalismu a Institucionální krize a úkoly politického procesu překonávání konfliktů v globální civilizaci*.

Při detailnějším mapování tématu „mnohorozměrné civilizační krize“ je vzpomenut J. D. Bernal a jeho vymezení VTR in (Bernal, 1957), kterou dává do souvislosti s růstem komplexity průmyslové civilizace. Připomínány jsou vlny technooptimismu i narůstání rizik a nejistot cca od 70. let, včetně peripetií kolem adekvátní „reflexe civilizačních rizik“. Do čehož je zasazena Richtova *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol. 1966) – coby „koncept

„psychonauti“ s rozšířeným vědomím. V třetím se lidé rozdělí na skupiny – první nevěří v posmrtný život a život si prodlužuje biogeneticky, druhá vyhledává okultismus a náboženství. Třetí skupina „osvícených“ zastává vyváženější postoje, prosadí likvidaci jaderných zbraní a postupně smíří první dvě skupiny.

¹⁴⁵⁶ S odkazem na (Taleb, 2011).

¹⁴⁵⁷ Srov. (Streeck, 2016). Sociolog W. Streeck varuje, že vstupujeme do období neurčitosti, kdy se může odehrát i leccos neočekávaného. Hovoří o multimorbiditě, mnohočetné smrtelnosti, kdy systém zahyne na příliš mnoho neduhů najednou. K hlavním nemocem soudobého kapitalismu řadí stagnaci, oligarchickou koncentraci majetku, vykrádání veřejného prostoru, korupci a globální anarchii. Žádný z těchto neduhů se přitom nelepší. Neexistuje ani účinná opozice a vlastně nic reálného, co by kapitalismus mohlo nahradit. V čemž zásadní roli hraje ztráta protitlaku i korekcí, způsobená destrukcí socialistického společenství. Streeck predikuje nástup mezivládí (interregnum) – období nejistoty a sociální entropie, kdy „starý král“ zemřel a nový ještě nevládne, nebo se stále hledá. Kapitalismus má mizet po kouscích, rozpouštět se zevnitř. Naplňuje se tímto, alespoň částečně, proroctví J. A. Schumpetera o samoliquidaci kapitalismu? Srov. (Schumpeter, 1942). Zahyne kapitalismus na vnitřní rozpory umocněné jeho úspěchy? Globalizací, novými technologiemi, robotizací, umělou inteligencí? Schumpeter chválil proces kreativní destrukce, Streeck – v kontextu příkladu dnešních USA – konstatuje, že si udržují svou destruktivitu, ovšem ztratily kreativitu. Srov. též (Geiselberger, 2017).

¹⁴⁵⁸ Hohoš spěje do finále: „Šanca na vykúpenie ... je daná tým, že dokážeme využiť skúsenosti z našich súčasných omylov. Posledný súd môže nastať každý deň, hocikedy, nielen na konci času alebo prostredníctvom kumulácie zmien podľa zákonov dialektiky. Každý fragment času obsahuje novú možnosť nepredvídateľnej zmeny, zavedenie nového poriadku vecí“ (Dinuš et al., 2019, s. 126).

velké transformace“ – která byla „*dítkem své doby*“.¹⁴⁵⁹ Pozornost Suša věnuje devastačním dopadům civilizace moderny i postupnému uvědomování si globalizace příslušných rizik. S řadou odkazů i odboček. Text dospívá ke globálnímu kapitalismu a jeho krizi na prahu 21. století. V souvislosti s adaptacemi kapitalismu na nové podmínky, a limitami této adaptace, je vyzdvížena Richtova hypotéza „*o omezené základně kapitalismu a industriální civilizace*“ (Dinuš et al., 2019, s. 146-147).¹⁴⁶⁰ Tuto tezi pak mají, ovšem bez kritiky kapitalismu, opakovat A. Toffler a U. Beck, kteří soustředí „*kritiku na instituce industriální civilizace „První moderny“ ...*“ (tamtéž, s. 147). Suša neopomíná ani „*lákadla a kult konzumerismu*“ a jeho fetišizaci nebo různé aspekty lidské práce, včetně její rodové a sociální konstituce.

Následné pasáže se týkají varovných prognóz nejen Římského klubu a rekapitulace krizových trendů globálního kapitalismu.¹⁴⁶¹ Který má opouštět „*jak humanistickou, tak křesťanskou tradici západní civilizace, riziková společnost nezná minulost ani budoucnost, zůstává hodnotový imperativ sobeckého „já především“, a „tady a teď“*“ (Dinuš et al., 2019, s. 158). Důraz je kladen na institucionální a další krize soudobé formace globálního kapitalismu, přičemž „*síly kapitálu si zatím neuvědomily skutečné rozměry katastrofální budoucnosti, kterou zakládá pokračování dosavadního neudržitelného systému*“ (tamtéž, s. 170). Kapitola ústí v agitační apely na „*globální spravedlnost a kvalitativní obrat v rozvoji civilizace ve směru větší sociální a environmentální udržitelnosti a odpovědnosti*“ (tamtéž, s. 171). S čímž má být spojena „*redefinice kapitálu ve směru udržitelné budoucnosti*“ (tamtéž, s. 172). Ve smyslu nezbytnosti „*zapojit kapitál do více kooperativní, demokratické, mocensky symetrické, nikoli ostře konkurenční tvorby prostředků pro sociálně-ekonomickou reprodukci lidské společnosti ...*“ (dtto). „*Kapitál chápaný jako sociální instituce a mocenský vztah je klíčovým partnerem, bez kterého nelze uskutečnit*

¹⁴⁵⁹ „... (byla modernizační, univerzalistická a progresivisticky optimistická) a zároveň anticipovala potřebu překonání krizových momentů v dynamice industriální civilizace“ (Dinuš et al., 2019, s. 132). „*Postindustriální růst měl být alternativou extenzivního růstu industrialismu*“ (tamtéž). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 30-31, 53).

¹⁴⁶⁰ S odkazy na (Richta a kol., 1966), kde je „*úzká základna kapitalismu*“ spojována s tím, že vytváří bariéry „*pro vzájemný rozvoj činného sebeuplatňování člověka*“ (Dinuš et al., 2019, s. 147). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 5, 10, 45 aj.) či (Richta, 1976b).

¹⁴⁶¹ Sušou pojímaného ve smyslu „*civilizační formace*“ v duchu (Árnason, 2009). Na J. P. Árnasona odkazuje také L. Hohoš, když připomíná interpretaci Richtova konceptu ve smyslu pokusu „*o přechod od tradičního historického materialismu k civilizační analýze*“ (Dinuš et al., 2019, s. 65, s odkazy na Richta a kol., 1966, s. 43-45, 95-105, resp. Árnason, 2016, s. 48-49). Známá jsou Richtova slova: „*Procházíme zřejmě bodem obratu, kdy se výrobní síly společnosti utvářejí v jiných oblastech a jiných proporcích, než tomu bylo v době industrializace ...*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle II. vydání 1967, s. 30-31) nebo Richtovy úvahy ohledně „*uzlové čáry růstu*“ (tamtéž, s. 53), spojené s obratem civilizačního vývoje.

civilizační transformaci“ (tamtéž). Kapitál se – podle Suši – má transformovat, proměnit se má jeho „poslání, smysl i obsah“. Má se osvobodit od „jeho odcizujících vlastností ...“ (dtto). Silně nejasné zůstává, kdo má uvedené učinit. „*Redefinovaný stát*“ v kombinaci s občanskou společností? A proč by na to měl kapitál přistoupit? Kapitalisté snad náhle „prozřou“ nebo snad v důsledku jejich tzv. společenské odpovědnosti? Nikde ani zmínka o vlastnictví, jako by nebylo klíčové. Další iluzorní snění o hodném kapitalismu pro lidi ...

Financionalizace světové ekonomiky a její dopady na světový finanční systém je název kapitoly sestavené L. Tannerem. Svým způsobem text místy snad zajímavý i je, leč vyvstává otázka, proč byl zařazen právě do této publikace? O Richtovi ani o *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966) se Tanner nikde nezmiňuje ani slůvkem či odkazem. Má financionalizace být oním civilizačním rozcestím? Anebo má návaznost na Richtovu koncepci spočívat v „*sociosynergetickém*“ efektu techniky a technologie? Zřejmé to není.

Kapitola školometsky startuje cílem, následuje metodika, úvod, vlastní vyprávění a závěr. Velmi silně vše zavání dojemem, že jde o jakýsi pokus o (kvazi)odbornou stať, která pravděpodobně nebyla uveřejněna. Hlavním cílem má být „*historizující role a vliv financionalizace na strukturu finančních systémů ..., jakožto i sociosynergetický efekt techniky a technologie v interakci s finančním kapitálem v procesu globalizace světové ekonomiky*“ (Dinuš et al., 2019, s. 173).¹⁴⁶² Místy text působí dojemem použití generátoru náhodných slov. Prázdné prefabrikované fráze, nevymezené kategorie, páté před deváté. Přitom vlastně všechno formálně je, jak velí současné „cool“ návody (kterými se živí spousta lidí), kterak má vypadat tzv. vědecká stať. Cíle, hypotéza, metody, obrázky, tabulky, grafy, závěr, samé (pseudo)odborné výrazy a obraty (včetně i údajných proměn ekonomického paradigmatu či metamorfóz revolucí). Jen obsah očividně pokulhává.¹⁴⁶³

Švihlíková se v poslední kapitole *Znovu na rozcestí: Okno bifurkace* zaměřuje na ekonomické souvislosti *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a věnuje se současnému kontextu. Aplikuje systémový přístup, a ve světle chaosu, kumulace krizí i otevírání „*bifurkačního okna*“ varuje, že otázka „*Jak dál?*“ prostupuje dnes všemi sférami.

¹⁴⁶² „*Základní teze této práce je tvrzení, že fenomén financionalizace v interakci s postupující globalizací světové ekonomiky, novými informačními a komunikačními technologiemi jako jsou např. kvantové počítače, jejichž aplikace ze strany ultra-spekulantů na vybraných segmentech finančních trhů, jimiž jsou např. devizové trhy, resp. trhy s finančními deriváty, může vést k ireverzibilní finanční singularitě v rámci globálního finančního systému*“ (Dinuš et al., 2019, s. 173-174).

¹⁴⁶³ Není ani jasné, co autor rozumí samotnou financionalizací. V rámci kejklířského žonglování s termíny standardní ekonomie, politekonomie i financí se mihne i pátá – blíže nespecifikovaná – Kondratěvova vlna. Nechybí ani Keynes, Galbraith nebo Thatcherová s Reaganem či grafická dokladování finanční singularity.

Píše: „*Koncentrace krizí ukazuje, že ono „rozcestí“ má vícero stupňů, nelze si jej představit jako lesní cestu, u níž se náhle objeví ukazatel. Stojí na mnoha vrstvách, jež se vzájemně podmiňují, doplňují, prostě spolu vedou dynamický dialog, a tak připomínají spíše tektonické desky v pohybu ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 196-197). V současnosti „... se nacházíme v bifurkačním bodě. Ten se otevírá po krizi systémové povahy, vlastně ukazuje, že „*takto nejde dál*“. Bifurkační okno nebude otevřené navždy, ale je patrné, že systém „*váhá*“ mezi dalšími cestami ...“ (tamtéž, s. 215). Vývoj nedal za pravdu optimistickým scénářům, které „*viděly v technologii vpravdě emancipační faktor*“ (tamtéž, s. 194).

Největší přínos Richtovy práce nalézám I. Švihlíková v interdisciplinaritě, kdy velké téma nutně přesahuje hranice jednoho oboru – „*Jen mezioborová spolupráce, jejímž je Civilizace na rozcestí skvělým dokladem, to umožní ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 194). Richtova studie unikátně pojala souvislosti a ukázala komplexnost problematiky v duchu holistického přístupu. A právě interdisciplinarita má dnes bolestně absentovat, kdy lze uvádět četné příklady přílišné specializace – často přímo „*fachidiotismu*“ – nevěnující se nutným souvislostem. Včetně ekonomické vědy, kdy se standardní ekonomové opíjí komplikovanými matematickými modely s rovnicemi, nemajícími již téměř vůbec nic společného s realitou. Zájmy i ideologie se schovávají za model, s vytvářením dojmu falešné neutrality – jako by každá ekonomie vždy nebyla i navýsost „*politická*“.¹⁴⁶⁴

Naznačena dále je celá řada témat. Namátkou oblíbenost dystopií v kinematografii 21. století.¹⁴⁶⁵ V duchu tradované glosy S. Žižeka, že „*je snazší představit si konec světa, než konec kapitalismu*“.¹⁴⁶⁶ Včetně souvisejících frustrací a politické rezignace na řešení skutečných problémů. Za zlomový bod vývoje Švihlíková označuje Velkou recesi.¹⁴⁶⁷ S ní má „*vyhřeznout*“ neudržitelnost systému, kdy má jít o „*esenci*“ problémů. Přičemž k žádnému skutečnému obratu hospodářské politiky nedošlo. Nebyly řešeny skutečné

¹⁴⁶⁴ Srov. úvahy o ekonomii jakožto „*mocenské vědě*“ in (Dinuš et al., 2019, s. 209-214), s kritikou neoliberálních dogmat. A to v kontextu rekapitulace důvodů proč „*dnešní společnost zažívá obrovskou skepsi k vědě a vědcům ...*“. Švihlíková při prezentaci své kapitoly neopomněla ani fatální diskreditaci standardní ekonomické vědy ve světle Velké recese, její ne-predikci i přetrvávající neschopnosti jí, byť ex post, teoreticky adekvátně vysvětlit. Ekonomie by měla odhodit svou imperiální povýšenost a nadutost a vedle očistění se od neoliberálních dogmat, by se měla pokorně navrátit a opět zařadit do rodiny společenských věd. Hledat spolupráci a umět přitom i s pokorou naslouchat jiným hlasům – filozofickým, sociologickým nebo politologickým. Tzv. revoluce behaviorální ekonomie ovšem cestou není.

¹⁴⁶⁵ Ve smyslu „*obracení se na „vycestování na jinou planetu a nový začátek*“ ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 197).

¹⁴⁶⁶ K čemuž je možné dodat aktuální varování M. Tremčinského: „*Ještě před deseti patnácti lety se všude opakovala mantra, že je pro nás lehčí představit si konec světa než konec kapitalismu. Dnes už si většina sociálních vědců konec kapitalismu představit umí. Ovšem to, co řada z nich vidí jako jeho nástupce, není progres, ale regres do takzvaného technofeudalismu*“ (Tremčinský, 2023, s. 15). Srov. (Robejšek, 2023).

¹⁴⁶⁷ Srov. (Švihlíková, 2014).

příčiny. Co brání skutečné změně? Má jít o otázku nejen ohledně procenta nejbohatších, nýbrž i o privilegia obyvatelů renty deformovaného kapitalismu.¹⁴⁶⁸ Připomínáno je, že pád reálného socialismu umožnil kapitalismu „*koupit si čas*“.¹⁴⁶⁹ A dokumentovány jsou plasticky další dimenze stále patrnějšího oslabování faktoru práce oproti kapitálu.

V oblasti technologické Švihlíková nastoluje též otázku, zda kapitalistická ekonomika je schopna úplně absorbovat nové technologie. Což se mohlo již projevit při splasknutí bubliny dot.com kolem roku 2000. Velká recese pak mohla „*čistit terén*“ nejenom pro automatizaci a robotizaci, nýbrž šířeji pro technologie založené na sdílení, kterou mohou ovšem přinášet jinou kvalitu a mohou být spojeny s civilizačním rozcestím. Nové technologie rozděluje do tří skupin. V první se nalézají automatizace a robotizace, tedy pracovně úsporné technologie. Druhá se týká sdílení (internet, Big Data, výuka na dálku). Do třetí řadí 3D tisk. Za klíčovou považuje druhou skupinu, neboť technologie na bázi sdílení umožňují „*sdílení znalostí a postupů za velmi nízké náklady, které se v podobě mezních nákladů blíží k nule. Což je ovšem vlastnost, která narušuje základní ekonomické postuláty. Neboť má-li „něco“ mezní náklady nula, nemělo by to ani mít cenu. Čímž padá cenový mechanismus a distribuce trhem*“ (Dinuš et al., 2019, s. 216-217).

Ohledně trendů, resp. reakcí spojených s novými technologiemi I. Švihlíková identifikuje dva přístupy. První, menší proud, se drží minulosti a provádí extrapolaci, přičemž technologie 4.0 nespojuje s dramatickými změnami. Druhý – podle počti studií početnější – věří, že automatizace přináší změny zásadní. a že dojde k masivnímu zničení pracovních míst. Text připomíná další kontroverze např. ohledně dopadů technologií 4.0 na různě rozvinuté a bohaté země, včetně demografického úpadku vyspělých zemí. Kriticky diskutován je nepodmíněný základní příjem anebo problematika „*daně z robotů*“ a následně taktéž nové podoby trhů práce etc.

Sborník uzavírá přetištěný rozhovor s R. Richtou (Kotek, 1967), *Zoznam literatúry, Summary a Informácia o autoroch*. Čtenář může postrádat alespoň telegrafický Richtův životopis, včetně podrobnější bibliografie.¹⁴⁷⁰ V neposlední řadě také ale jisté „*sevření*“ a vlastně i vyústění celé knihy, resp. osvětlení výběru témat, a především výběru autorů.

¹⁴⁶⁸ Srov. (Švihlíková, Tejkl, 2017).

¹⁴⁶⁹ Jednu ze subkapitol I. Švihlíková pojmenovává *Kapitalismus vyhrál? Ne, to socialismus prohrál*, další pak *Věda ve službě moci*, resp. *Technologie a moc*.

¹⁴⁷⁰ Což částečně supluje kapitola J. Loudína.

Ve finále připomeňme Richtovu varovně-prorockou rekapitulaci: „*Taková byla tragédie moderní civilizace: uprostřed svých vlastních mocí vyhlíží člověk stále bezmocněji, uprostřed produktů všeobecné součinnosti si připadá stále osamocenější, uprostřed největšího lidského díla se cítí ze všeho nejméně člověkem*“ (Richta, 1963a, s. 62).

Dodatek zakončíme závěrečnými slovy R. Richty z TV šoty *Kam spěje tato země* (Richta, 1968a). Richta hovoří o nadějích spojených s Akčním programem KSČ a československým experimentem, který by se přitom neměl „*vylít ze socialistických břehů*“. Richta zmiňuje varianty vývoje, přičemž v té optimální: „*Každý je zároveň hercem a zároveň autorem scénáře, který je sepsán. Svou volbou a svým jednáním rozhoduje o tom, kam tato země spěje*“.¹⁴⁷¹

¹⁴⁷¹ Cit. dle <https://www.ceskatelevize.cz/porady/12030196645-priloha-tn/26853109906/>.

P.S. (1) Poslední český polyhistor?

F. Kutta vzpomíná na R. Richtu: „*Byl to mozek, který se rodí v jednom století zřídka, s ohromnými znalostmi z nejrůznějších vědních disciplín, jejichž výsledky uměl kriticky zhodnotit a využívat ve složitých souvislostech, na základě širokého filozofického rozhledu*“

(Kutta, 1994b, s. 78)¹⁴⁷²

Autor monografie sepsal knihu o vizionářské dimenzi B. Bolzana (Sirůček, 2022c). Vyzdvihnuto je mnohostranné zaměření renesančně rozkročeného vědce a originálního myslitele B. Bolzana, se stále aktuálními inspiracemi i ohledně mezioborovosti. Čímž připomíná R. Richtu. Se kterým Bolzana spojuje také humanismus a vizionářský rozměr (Přičemž Richta na ústřední místo staví člověka, pro Bolzana zůstává obecné blaho důležitější nežli samotný člověk). Zmíněna studie Bolzana označuje za jednoho z posledních či dokonce za posledního polyhistora nejen českých zemí. Široký Bolzanův vědecký záběr přitom neznamenal povrchnost a plytkost jeho úvah a konceptů. Bolzano celoživotně usiloval o pronikání do samotných základů příslušného zkoumaného oboru.

Aniž by autor chtěl násilně spojovat zcela jiné osobnosti i odlišné světy Bolzana a Richty a uměle nalézat jejich podobnosti a styčné plochy za každou cenu, napadla jej při práci na Richtovi otázka posledního českého polyhistora opět. Proto nakonec zařadil i P.S., které je však více zajímavostí a námětem k zamyšlení nežli odborným problémem.

Otázka posledního polyhistora zůstává trvale otevřená. I proto, že není jasné, jak velkou část vědění musí tento obsáhnout. Polyhistor¹⁴⁷³ má být osobností všestranného vzdělání, která bádáním, činností spisovatelskou aj. zahrnuje mnoho různých oborů vědění.¹⁴⁷⁴ Obsažení takřka veškeré dobového vědění bývá spojováno s Aristotelem ze Stageiry (384 př. n. l. – 322 př. n. l.), Platónem (427 př. n. l. – 347 př. n. l.) či L. da Vincim (1452 – 1519). Ohledně posledního evropského polyhistora bývají skloňována jména

¹⁴⁷² Ohledně studií a tvůrčí práce Richty při pobytech v sanatoriích Kutta dále píše: „*Ke každé z našich prací měl své kritické připomínky končící vždy návrhem na řešení i s odkazem na literaturu, často na díla klasiků marxismu, kterých byl jedinečným znalcem i uživatelem marxistické vědecké metody*“ (Kutta, 1994b, s. 78).

¹⁴⁷³ Původ slova zůstává nejasný. Bývá spojován např. s řeckým slovem polys (četný, mnohý) i s římským filozofem, geografem, historikem řeckého původu, s údajně famózní pamětí, L. C. A. Polyhistorem.

¹⁴⁷⁴ Hovoří se také o renesančním člověku či člověku voltairovského typu atp. Což nemusí vždy být přesná synonyma (renesanční člověk často označuje lidi sečtělé, toužící po vzdělání, současně fyzicky zdatné a šikovné apod.). Do seznamu je ovšem možné doplnit ještě jméno Voltaire (F. M. Arouet, 1694 – 1778).

Vinci, A. Kircher (1602 – 1680), J. Caramuel (1606 – 1682), G. W. Leibniz (1646 – 1716), J. W. Goethe (1749 – 1832), A. F. H. Humboldt (1769 – 1859), B. Bolzano (1781 – 1848),¹⁴⁷⁵ J. S. Mill (1806 – 1873),¹⁴⁷⁶ K. H. Marx (1818 – 1883), F. Galton (1822 – 1911).

Z českých (a moravských) výrazných osobností bývá označení polyhistor spojováno také se jmény jako T. Hájek z Hájku (1525 – 1600), K. Harant z Polžic a Bezdružic (1564 – 1621), J. A. Komenský (1592 – 1670), J. F. A. Buquoy (1781 – 1851), J. E. Purkyně (1787 – 1869), F. Křižík (1847 – 1941) či i T. G. Masaryk (1850 – 1937). Českými polyhistory, mnohdy více než polozapomenutými, bývají zvaní též Klaret (Bartoloměj z Chlumce) (asi 1320 – 1370), P. Žídek (1413 – 1471), D. Basilius z Deutschenberka (1585 – 1628), J. M. Marků (1595 – 1667) či B. Balbín (1621 – 1688). Také mladší současník Bolzana K. S. Amerling (1807 – 1884) bývá někdy uváděn coby svérázný polyhistor svého druhu.¹⁴⁷⁷

Vedle intelektuálních polyhistorů (typu středověkých či antických autorit) bývají tímto označením – nejenom svými současníky – často silně nadneseně, resp. v mediální zkratce titulováni odborníci pouze určitých věd a oblastí¹⁴⁷⁸ Někdy i chodící lexikony a polygloté (M. Ransdorf), sběratelé co největšího počtu titulů (J. M. Kašparů), ovšem též i kuriózní všeumělové, vynálezci a recesisté typu fiktivního J. Cimrmana či skutečného J. Hrona-Metánovského.¹⁴⁷⁹ Ohledně osobnosti polyhistorů je nutné dodat, že tito nejenže vědění obsáhli, ale především přispěli k jeho posunu. Obsáhlými vědomostmi či geniální pamětí přitom vládli mnozí,¹⁴⁸⁰ u nichž označení polyhistor však na místě není.

Do které kategorie historie zařadí (anebo již zařadila) originálního vědce R. Richtu? Společnost den ode dne více se specializujících (tzv.) odborníků potřebuje pro svůj harmonický rozvoj i vědce a myslitele s mezioborovou erudicí a širokým rozhledem.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁵ Nebyl jen matematikem a logikem evropského formátu, teologem, filozofem, učitelem a vychovatelem, nýbrž také kritickým sociálním myslitelem a reformátorem, jehož dílo má i zřetelné dimenze ekonomické. Je i nejnámějším českým utopistou, kdy spis (Bolzano, 1932) zůstává první původní, a dodnes i jedinou, ucelenou a systematickou českou utopií. S prvky socialismu utopického, křesťanského i státního.

¹⁴⁷⁶ Srov. (Sirůček, 2022b).

¹⁴⁷⁷ V rudolfinské Praze žil, zemřel a je zde pochován učenec J. Š. E. Delmedigo, s rudolfinskou Prahou je spojen J. Dee – oba též zvaní polyhistory. Mezi polyhistory je někdy řazen i německý literát narozený a zemřelý v českých zemích W. E. Gautsch. Označení polyhistor někdy figuruje i u českého filozofa, sociologa a sociálního antropologa E. A. Gellnera, narozeného v Paříži.

¹⁴⁷⁸ Např. knihovník J. F. Opiz, historik J. Jeník z Bratřic, historik M. A. Voigt, přírodovědec J. Helcelet, archeolog a lékař J. Wankel, moravský badatel S. Weigel, přírodovědec V. Láska, lékař J. Koutecký, společenský vědec J. Krejčí, spisovatel J. Křesadlo, botanik V. Řehořek, sociolog J. Musil, vědec V. Smil aj.

¹⁴⁷⁹ Mezi předobrazy Cimrmana (skutečného – nicméně vyřazeného – držitele největšího počtu hlasů v celonárodní anketě *Největší Čech* v roce 2005) figurují i pábitelé J. Eskymo Welzl a V. Svoboda Plumlovský.

¹⁴⁸⁰ Namátkou hermetik J. A. Smíchovský či spisovatel J. Hašek a mnozí další.

¹⁴⁸¹ Za polyhistory dneška bývají označováni A. N. Chomsky, M. J. Diamond anebo i Čechokanaďan V. Smil.

P.S. (2) Umělá inteligence básní o R. Richtovi

*„Richta's idea still echoes far,
civilization stands at a crossroads where we are,
science and technology show us the way ahead,
but also threaten to destroy us with their own dread.
Imperialism and bourgeoisie still rule the world,
but together we can overcome their darkness unfurled,
we seek a new path to rectify our wrongs,
and Richta's thought propels us forward to a new dawn“*
(ChatGPT – jazykový model společnosti OpenAI)

*„Richtova myšlenka stále zní v dál,
civilizaci na rozcestí nechává nás stát, věda a technika nám cestu ukazují vpřed,
ale rovněž hrozí, že lidstvo samo sebe zničí svým vlastním nástrojem.
Imperialismus a buržoazie stále vládou světem,
ale společně můžeme překonat jejich temnotu,
hledáme novou cestu, jak napravit naše chyby,
a Richtova myšlenka nás posouvá vpřed stále k novému světlu“*
(ChatGPT – jazykový model společnosti OpenAI v české mutaci)¹⁴⁸²

*„Radovan Richta, ten filozof a sociolog,
o civilizaci psal, co nebylo pro nic a za nic,
na rozcestí stojíme a směr hledáme,
vědecko-technickou revolucí jsme obeznámeni a zmateni.
Hledání nového smyslu a ducha, prostřednictvím techniky,
jak to u Richty bylo,
snad nalezne lidskost nové cesty,
a civilizaci, která nebude jen o výrobcích a zboží“*
(ChatGPT – jazykový model společnosti OpenAI v české mutaci)¹⁴⁸³

Knihu o vědeckotechnickém revolucionářovi stylově zakončují výtvořky AI. Znovu se lze navrátit k civilizačnímu rozcestí, ke střelce kompasu ukazující cestu i k Richtově otázce otázek „tíží lidi impozantní moc moderní techniky nebo jim dává křídla?“.

¹⁴⁸² V angličtině jde komunikace lépe, do češtiny AI pouze překládá. První dvě básně jsou výsledkem podrobnějšího navedení programu. S generátorem textů komunikoval kolega JB.

¹⁴⁸³ Výstup vznikl pouhým zadáním klíčových slov: Radovan Richta, *Civilizace na rozcestí*, vědeckotechnická revoluce. Ponechán v autentické podobě.

Radovan Richta v datech

- 6. 6. 1924 narození v Praze
- 1943 maturita na Vančurově reálném gymnáziu
- 22. 10. 1944 zatčení, věznění na Pankráci
- 23. 1. 1945 věznění v Malé pevnosti v Terezíně
- 1. 5. 1945 evakuace Červeným křížem z Terezína
- 1945 vstup do KSČ
- 1945-49 studia na přírodovědecké a filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze
- 1949-53 práce ve stranickém tisku
- 22. 10. 1950 narození syna Karla¹⁴⁸⁴
- 29. 6. 1953 doktorát filozofie
- 1953-54 vedoucí oddělení na Ministerstvu vysokých škol
- 1953-54 práce na zřízení ČSAV
- 1954 vědecký pracovník Kabinetu pro filosofie ČSAV (od roku 1957 Filosofického ústavu ČSAV)
- 1960-64 ústavní léčení (v Dobříši již od roku 1958)
- 1963 brožury *Člověk a technika v revoluci našich dnů, Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*¹⁴⁸⁵
- 24. 6. 1965 vědecká hodnost doktora filozofických věd
- 1965 stať *Úvahy o budoucnosti dělby práce*¹⁴⁸⁶
- 1966 I. vydání kolektivní studie *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*¹⁴⁸⁷
- 1966 stať *Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce*¹⁴⁸⁸
- 29. 4. 1967 Státní cena Klementa Gottwalda za soubor prací a vedoucí podíl při kolektivním zpracování společenských a lidských souvislostí VTR

¹⁴⁸⁴ Doc. Ing. Karel Richta, CSc. se specializuje na oblast formálních specifikací a sémantiky, zabýval se programovacími jazyky a operačními systémy, věnuje se i softwarovému inženýrství a databázovým systémům. Je vysokoškolským pedagogem, autorem, resp. spoluautorem řady odborných publikací – srov. (Mlýnková et al., 2008), (Richta, 1991), (Vrana, Richta, 2011).

¹⁴⁸⁵ (Richta, 1963a, b).

¹⁴⁸⁶ (Richta, 1965).

¹⁴⁸⁷ (Richta a kol., 1966).

¹⁴⁸⁸ (Richta, 1966).

- 1968-70 ředitel Filosofického ústavu ČSAV
- 17. 4. 1968 člen-korespondent ČSAV
- 1968 stať *Vědeckotechnická revoluce a alternativy moderní civilizace*¹⁴⁸⁹
- 10.-12. 7. 1968 manifest Richtova týmu *Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu)*¹⁴⁹⁰
- 19. 9. 1969 článek *Citlivý bod vědeckotechnické revoluce: Uzavřela se dějinná role dělnické třídy?*¹⁴⁹¹
- 1969 *III. rozšířené vydání* kolektivní studie *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*¹⁴⁹²
- 1969 předmluva *Marxova cesta revoluční kritiky*¹⁴⁹³
- 1970-83 ředitel Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV (od 1. 3. 1970)
- 1970 člen prezidia ČSAV
- 1971 *Richtova zpráva*¹⁴⁹⁴
- 1971 stať *Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty*¹⁴⁹⁵
- 1973 mezinárodní kolektivní práce *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce*¹⁴⁹⁶
- 1973 stať *Člověk a technika (K dialektice přetváření světa a rozvoje člověka)*¹⁴⁹⁷
- 1974 stať *Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti*¹⁴⁹⁸
- 6. 6. 1974 Zlatá plaketa Františka Palackého Za zásluhy o rozvoj společenských věd
- 29. 12. 1977 řádný člen ČSAV – akademik
- 21. 4. 1980 vyznamenání Za zásluhy o výstavbu
- 1982 mezinárodní kolektivní studie *Socialismus a věda*¹⁴⁹⁹
- 17. 11. 1982 Zlatá plaketa ČSAV Za zásluhy o vědu a lidstvo
- 21. 4. 1983 vyznamenání Řád práce
- 21. 7. 1983 úmrtí v Praze

¹⁴⁸⁹ (Richta, 1968e).

¹⁴⁹⁰ (Kolektiv, 1968a).

¹⁴⁹¹ (Filipec et al., 1969).

¹⁴⁹² (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969).

¹⁴⁹³ (Richta, 1971a).

¹⁴⁹⁴ (Richta, 1971b).

¹⁴⁹⁵ (Richta, 1971c).

¹⁴⁹⁶ (Kolektiv, 1973).

¹⁴⁹⁷ (Richta, 1973b).

¹⁴⁹⁸ (Richta, 1974).

¹⁴⁹⁹ (Mikulinskij, Richta aj., 1982).

Výběr z knižních a sborníkových publikací R. Richty

- Autorenkollektiv (1976): *Wissenschaftlich-technische Revolution und Gesellschaft*. Moskau: MIR a Leipzig: VEB Fachbuchverlag. ISBN nemá.
- Buhr, M., Kröber, G. (eds.) (1977): *Mensch – Wissenschaft – Technik: Versuch einer marxistisch-leninistischen Analyse der wissenschaftlich-technischen Revolution*. Berlin: Berlin Akademie-Verlag. ISBN nemá.
- Filipec, J., Blahož, J., Richta, R., Houška, J., Formánek, M., Češka, Z., Soukup, M. (1980): *Ke kritice buržoazní politologie*. Praha: Academia. ISBN 509-21-826.
- Filipec, J., Richta, R. (1972a): *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.¹⁵⁰⁰
- Garaudy, R. (ed.)¹⁵⁰¹ (1968): *La liberte en sursis Prague 1968 avec des textes de A. Dubcek Ota Sik Jiri Hajek – En Toute Liberte*. Paris: Fayard. ISBN nemá.
- Gvishiani, D. M., Mitin, M. B., Richta, R. (1981): *Technika, občestvo, čelovek: Kritika buržoaznych koncepcij „filosofii techniky“*. Moskva: Značenie. ISBN nemá.
- Jachiel, N. M., Stefanov, N., Richta, R., Farkaš, J., Kröber, G., Malecki, J., Mikulinskij, S. R. (eds.)¹⁵⁰² (1988): *Základy teorie vědy*. Praha: Academia. ISBN nemá.¹⁵⁰³
- Klein, O., Richta, R. (1969): *As Opções da Nova Sociedade*. Rio de Janeiro: Nova Critica. ISBN nemá.
- Kolektiv (1973): *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce*. Praha / Moskva: Svoboda / Politizdat. ISBN nemá (2. vydání). Praha / Moskva: Svoboda / Politizdat 1975. ISBN nemá.¹⁵⁰⁴
- Mikulinskij, S. R., Richta, R. aj.¹⁵⁰⁵ (1982) (eds.): *Socialismus a věda*. Praha: Academia. ISBN nemá.¹⁵⁰⁶
- Oborský, S., Biľak, V., Douděra, K., Hoření, Z., Rzounek, V., Richta, R., Kliment, J., Fojtík, J. (1978): *Pravda proti lži*. Praha: Rudé právo. ISBN nemá.

¹⁵⁰⁰ Rusky *Naučno-techničeskaja revoljucija i socializm*. Praha: Svoboda 1972b. ISBN nemá (ruský překlad má být neautorizovaný). Srov. sovětsko-československý filozofický sborník Kedrov, B. M. (ed.) (1973): *Naučno-techničeskaja revoljucija i socializm*. Moskva: Politizdat. ISBN nemá.

¹⁵⁰¹ Spoluautoři: F. Šamalík, A. Dubček, E. Goldstücker, J. Hájek, G. Husák, R. Richta, O. Šik.

¹⁵⁰² Uváděn též pouze N. M. Jachiel coby (hlavní) editor.

¹⁵⁰³ Rusky Stefanov, N. et al. (eds.) (1985): *Osnovy naukovedenija*. Moskva: Nauka. ISBN nemá.

¹⁵⁰⁴ Rusky *Čelovek – nauka – technika: Opyt marksističeskogo analiza naučno-techničeskaj revoljucii*. Moskva: Politizdat 1973, 1975. ISBN nemá, anglicky Richta, R. et al. (1973): *Man-Science-Technology: A Marxist Analysis of Scientific-Technological Revolution*. Praha: Academia. ISBN nemá.

¹⁵⁰⁵ Gvishiani, D. M., Frolov, I. T. et al. Jako hlavní autor bývá někde uváděn R. Richta.

¹⁵⁰⁶ Rusky *Socializm i nauka*. Moskva: Nauka 1981. ISBN nemá, anglicky *Socialism and Science*. Praha: Academia 1983. ISBN nemá.

- Richta, R. (1953): *Česká otázka a Masarykova kosmopolitní filosofie. Kvalifikační práce.* Praha: Univerzita Karlova. ISBN nemá.
- Richta, R. (1958): O podstatě sociologické a filosofické soustavy „masarykismu“. In Popelová-Otáhalová, J., Kosík, K. (eds.) (1958): *Filosofie v dějinách českého národa. Protokol celostátní konference o dějinách české filosofie v Liblicích ve dnech 14. - 17. dubna 1958.* Praha: Nakladatelství Československá akademie věd, s. 186-221. ISBN nemá.
- Richta, R. (1963a): *Člověk a technika v revoluci našich dnů.* Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1963b): *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby).* Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1968a): *Ekonomika jako civilizační dimenze.* In Kouba, K. a kol. (1968): *Úvahy o socialistické ekonomice.* Praha: Svoboda, s. 11-64. ISBN nemá.
- Richta, R. (1969a): *Karakter i implikacije naučno-tehničke revolucije.* Zagreb: Ekonomski institut. ISBN nemá.
- Richta, R. (1969b): *Socialismus a kritické myšlení.* In Šorm, F., Richta, R., Tondl, L., Málek, I., Pluhař, J. (1969): *Věda a naše současnost.* Praha: Academia, s. 13-34. ISBN nemá.
- Richta, R. (1970a): *Progreso técnico y democracia.* Madrid: Alberto Corazón. ISBN nemá.
- Richta, R. (1971a):¹⁵⁰⁷ *Marxova cesta revoluční kritiky.* In Marx, K. H. (1971): *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–1859). I: Dodatky k Marxovým a Engelsovým spisům.* Praha: Svoboda, s. 7-25. ISBN nemá.
- Richta, R. (ed.) (1971b): *Richta-Report. Politische Ökonomie des 20. Jahrhunderts. Herausgegeben von Radovan Richta und Kollektiv. Marxismus-Bibliothek. Band 10.* Frankfurt: Makol Verlag. ISBN nemá.
- Richta, R. (1972a): *Die wissenschaftlich-technische Revolution und die Alternativen der modernen Zivilisation.* In Richta, R. und Kollektiv (1972): *Technischer Fortschritt und Industrielle Gesellschaft. Eingeleitet von Ossip K. Flechtheim.* Frankfurt am Mein: Makol Verlag. ISBN nemá.
- Richta, R. (1972b): *Economia Socialista e Revolução Tecnológica.* Rio de Janeiro: Paz e Terra. ISBN nemá.
- Richta, R. (1973a): *Revolução Científica e Técnica e Transformações Sociais.* Porto: Coleção Textos Marginais n.º 11. ISBN nemá.
- Richta, R. (1976a): *The Role of the Social Sciences.* In Kolektiv (1981): *The Social Implications of the Scientific and Technological Revolution: a UNESCO Symposium.* Paris: UNESCO, s. 44-47. ISBN 92-3-101664-4.
- Richta, R. (1978a): *The Idea of Social Control Under the Conditions of the Scientific and Technological Revolution.* In *Die Philosophie und die Weltauffassungen der moderner Wissenschaften / Filozofie a pojetí světa v moderních dobách.* Praha: Academia, s. 7-13. ISBN nemá (též in Diemer, A. (ed.) (1983): *Der 16.*

¹⁵⁰⁷ Úvodní Richtova stať k I. svazku českého vydání „Grundrissů“ byla sepsána již v roce 1969.

Weltkongress für Philosophie / 16ème Congres mondial de philosophie / 16th World Congress of Philosophy. Bonn: Deutsche Forschungsgemeinschaft, Vol. 2, s. 1106-1113. ISBN nemá).

Richta, R. (1980a): Marxisticko-leninské koncepce řízení společenských procesů a krize buržoazních sociálně-politických teorií. In Filipec, J., Blahož, J., Richta, R., Houška, J., Formánek, M., Češka, Z., Soukup, M. (1980): *Ke kritice buržoazní politologie*. Praha: Academia. ISBN 509-21-826.

Richta, R. (1980b): *Sovremennaja nauka i social'nyje projekty*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.¹⁵⁰⁸

Richta, R. (1980d): Transformaciones radicales en el trabajo, la calificación y la educación como consecuencia de la elevación obligatoria del nivel de calificación de los trabajadores. In Labarca, G. (eds.) (1980): *Economía Política de la Educación*. México: Nueva Imagen. ISBN 9684290144.

Richta, R. (1999): *Cesta revoluční kritiky*. Praha: Sdružení pro podporu vědy a výzkumu. ISBN nemá.¹⁵⁰⁹

Richta, R. a kol. (1966):¹⁵¹⁰ *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha: Svoboda. ISBN nemá (II. vydání. Praha: Svoboda 1967. ISBN nemá, III. rozšířené vydání. Praha: Svoboda 1969. ISBN nemá).¹⁵¹¹

¹⁵⁰⁸ Referát přednesený na Scientific Forum, Hamburg 1980. Anglicky *Contemporary Science and Social Project*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1980c. ISBN nemá

¹⁵⁰⁹ Sborníček obsahuje kapitoly *Věda a revoluce* (převzato z (Richta, 1963a), zde pod názvem *Věda a technika v revoluci našich dnů*), *Proměny lidského života* (převzato z (Richta, 1963b)) a *Marxova cesta revoluční kritiky* (převzato z (Richta, 1971a)).

¹⁵¹⁰ Studii *Civilizace na rozcestí* byla věnována šestidílná série nazvaná *Šest naléhavých disputací*, kterou v roce 1967 natočilo studio Dokumentární film na zakázku ČSAV. Richta a jeho kolegové rozmlouvají o životním naplnění člověka v éře VTR. Jednotlivé díly (*O ztraceném ráji, O věku hojnosti a zkázy, O zlomyslném d'áblu, O nezbytnosti hry, O sporu věděni a moci a O rovnováze moudrosti*) byly odvysílány na ČT koncem roku 1968. Samotný Richta diskutuje v disputaci první, třetí a páté. Za pozornost stojí namátkou úvahy o vývoji v oblasti automatizace a kybernetiky a jejich vlivu na rozvoj i psychiku člověka v disputaci třetí. Srov. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1064346381-sest-nalehavych-disputaci/dily/>.

¹⁵¹¹ Anglicky např. *Civilization at the Crossroads. Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution*. White Plains: International Arts and Sciences Press 1969. ISBN nemá či *Civilisation at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution*. New York: Routledge 2018. ISBN 9781138037823 (jako autor zde figuruje R. Richta, bez kolektivu). Podle sdělení, resp. databází Národní knihovny v Praze se v jejích fondech nalézají následující překlady: anglický *Civilization at the Crossroad: Social and Human Implications of the scientific and technological revolution. 3. expanded edition*. Prague: International Arts and Sciences Press 1969, francouzský *La civilization au carrefour*. Paris: Seuil 1969. ISBN nemá, italský *La via cecoslovacca: Civiltà al bivio: Le proposte di Praga per un nuovo socialismo*. Milano: Franco Angeli 1968. ISBN nemá (též srov. *Progresso tecnico e società industriale. Il contributo della scuola di Praga*. Milano: Jaca Book 1977. ISBN 978-8816400221), maďarský *Valaszúton a civilizáció: A tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó 1968. ISBN nemá, polský *Cywilizacja na rozdrożu: Konsekwencje rewolucji naukowo-technicznej dla społeczeństwa i dla człowieka*. Warszawa: Książka i Wiedza 1971. ISBN nemá, rumunský *Civilizația la răscruce: Implicațiile sociale și umane ale revoluției științifice și tehnice*. București: Editura politică 1970. ISBN nemá, slovenský *Civilizácia na rázcestí: Spoločenské a ľudské súvislosti vedeckotechnickej revolúcie*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1966 (další vydání tamtéž 1967, 1968). ISBN nemá, srbochorvatský *Civilizacija na raskršću: Društvene i ljudske posledice naučnotehničke revolucije*. Beograd: Komunist 1972. ISBN nemá, španělský *La civilización en la encrucijada: Implicaciones sociales y humanas de la revolución científicotécnica*. México: Siglo xxi editores 1971. ISBN nemá. V zahraničních databázích nalezen dále překlad německý *Zivilisation am Scheideweg: Soziale und menschliche Zusammenhänge des wissenschaftlich-technischen Revolution*.

- Richta, R. et al. (1980): *Československo 2000: Prognóza vývoje socialistické společnosti do roku 2000*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.
- Richta, R., Löwe, B. P., Filipec, J.¹⁵¹² (1974): *Sozialismus – Imperialismus – wissenschaftlich-technische Revolution: Die Wissenschaftlich-technische Revolution in der Klassenauseinandersetzung zwischen Socialismus und Imperialismus*. Berlin: Akademie. ISBN nemá.
- Richta, R., Ruml, V., Kořínek, J. (1977a): *Svoboda, o níž běží. Sešity 45: Příspěvky ke kritice buržoazních a revizionistických teorií*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.¹⁵¹³
- Richta, R. und Kollektiv¹⁵¹⁴ (1972): *Technischer Fortschritt und Industrielle Gesellschaft. Eingeleitet von Ossip K. Flechtheim*. Frankfurt am Mein: Makol Verlag. ISBN nemá.
- Richta, R.,¹⁵¹⁵ Volkov, G. N. (eds.) (1975): *Vědeckotechnická revoluce a její sociálně ekonomické důsledky za socialismu a kapitalismu: Sborník příspěvků*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.

Freiburg: Verl. an der Basis 1968. ISBN nemá, sovětský *Civilizacija na rasputě: Vzaimosvjazi naučno-techničeskoj revolucii s obščestvom i čelovekom*. Moskva: Progress 1971. ISBN nemá a řecký *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι: Η επιστημονικοτεχνική επανάσταση και οι συνέπειές της για το μέλλον του ανθρώπου*. Athény: Ráppa 1976. ISBN nemá. Výše jsou uváděna nalezená pouze první vydání v příslušném jazyce.

¹⁵¹² Uváděno též abecedně: Filipec, J., Löwe, B. P., Richta, R.

¹⁵¹³ Rusky *Svoboda, o kotoroj idet reč*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV 1977b. ISBN nemá.

¹⁵¹⁴ Někdy uváděn jako hlavní autor K. H. Neumann, R. Richta a O. K. Flechtheim coby spoluautoři.

¹⁵¹⁵ V některých Richtových bibliografiích se vyskytuje sborníkový – blíže nespecifikovaný – materiál údajně z roku 1983 s názvem *Spytovania sa na človeka: Technika a situácia človeka*. V databázích však figuruje pouze sborník Strinka, J. (ed.) (1967): *Spytovanie sa na človeka: Zo sympózia československých a juhoslavanských filozofov*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry. ISBN nemá (coby sborník filozofických příspěvků ze sympózia československých a jugoslávských filozofů k otázkám člověka a jeho postavení a začlenění ve společnosti, kdy vedle J. Strinky lze dohledat ještě jména M. Kusý a M. Kangrga), resp. nesouvisející kniha Višňovský, E. (2020): *Spytovanie sa na človeka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. ISBN 978-80-223-5006-8 (ve které se R. Richta nevyskytuje). Zřejmě se tedy jedná hlavně o nepřesnost letopočtu – se spojením textu (Strinka, 1967) a článku (Richta, 1968d).

Výběr z časopiseckých, novinových a dalších výstupů R. Richty

- Filipec, J. et al.¹⁵¹⁶ (1972): Zemřel Jurij Sergejevič Meleščenko (1922 – 1972).¹⁵¹⁷ *Sociologický časopis*, roč. 8, č. 5, s. 549. ISSN 0038-0288.
- Filipec, J., Hodek, A., Richta, R., Vaško, T. (1969): Citlivý bod vědeckotechnické revoluce. Uzavřela se dějinná role dělnické třídy? *Rudé právo*, roč. 49, č. 221 (19. 9. 1969), s. 3. ISSN 0032-6569.
- Filipec, J., Maydl, P., Richta, R. (1970): Zur theoretischen Analyse der wissenschaftlich-technischen Revolution. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, roč. 18, č. 8, s. 947-959. ISSN 2192-1482.
- Hrzal, L., Mužík, J., Richta, R., Rychtařík, K., Ruml, V., Sirácký, A., Szantó, L., Štoll, L. (1970): Naše cesta je leninismus. *Rudé právo*, roč. 50-51, č. 52 (3. 3. 1970), s. 3. ISSN 0032-6569.
- Kolektiv¹⁵¹⁸ (1968a): Před rozhodnutím (O nový československý model socialismu). *Rudé právo*, roč. 48-49, č. 189 (10. 7. 1968), s. 3, č. 190 (11. 7. 1968), s. 5, č. 191 (12. 7. 1968), s. 5. ISSN 0032-6569.
- Kotek, V. (1967): Logika změn naší doby: Hovoříme s dr. Radovanem Richtou, laureátem Státní ceny Klementa Gottwalda. *Kulturní tvorba*, roč. 5, č. 21, 25. 5. 1967. ISSN 0454-5966.¹⁵¹⁹
- Redakce (1968): Hovoříme se soudruhem Radovanem Richtou: Jak se připravoval návrh akčního programu KSČ. *Rudé právo*, roč. 48-49, č. 91 (1. 4. 1968), s. 1. ISSN 0032-6569.
- Redakce (1969): Svoboda, řízení a efektivnost vědy: Rozhovor s R. Richtou a J. Filipcem. *Tvorba*, roč. 38 (1969), č. 13, s. 3, 7. ISSN 0139-5513.
- Redakce (1979): Наука, изкуството и бъдещето: Разговор с акад. Р. Рихта.¹⁵²⁰ *Народна култура*, roč. 23, č. 30, 27. 7. 1979. ISSN 0205-1109.
- Richta, R. (1949): Bdělost! *Tvorba*, roč. 18, č. 50. ISSN 0139-5513.
- Richta, R. (1950): Boj o materialismus a idealismus v současné fysice. *Tvorba*, roč. 19, č. 4. ISSN 0139-5513.

¹⁵¹⁶ Podepsáni: J. Filipec, I. T. Frolov, M. Huláková, Z. Javůrek, B. M. Kedrov, V. Kelle, F. Kutta, V. Lektorskij, L. N. Mitrochin, R. Richta, S. Šuchardin, J. Zelený.

¹⁵¹⁷ Sovětský filozof a pedagog, který studoval i problematiku VTR. Pracoval jako člen redakční rady titulu *Člověk / věda / technika: K marxisticko-leninské analýze vědeckotechnické revoluce* (Kolektiv, 1973).

¹⁵¹⁸ Členové a spolupracovníci mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při Filosofickém ústavu ČSAV. Jde celkem o 75 jmen – mezi nimi R. Richta, J. Filipec, F. Kutta, O. Klein, B. Levčík, M. Toms, R. Selucký, P. Machonin či M. Teich aj.

¹⁵¹⁹ Též in (Dinuš et al., 2019, s. 224-234), resp. *Britské listy*, 12. 12. 2006. ISSN 1213-1792.

¹⁵²⁰ Věda, umění a budoucnost člověka: Rozhovor s akademikem Radovanem Richtou – překlad PS.

- Richta, R. (1951a): Pod praporem vítězných zásad bolševismu: O druhém svazku Spisů Klementa Gottwalda. *Tvorba*, roč. 20, č. 15, s. 339-343. ISSN 0139-5513.
- Richta, R. (1951b): „Vědečtí“ advokáti útočné války. *Tvorba*, roč. 20, č. 4, s. 94-95. ISSN 0139-5513.
- Richta, R. (1965): Úvahy o budoucnosti dělby práce. *Sociologický časopis*, roč. 1, č. 2, s. 89-110. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1966): Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 146-186. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1967a): The Scientific and Technological Revolution. *Australian Left Review*, roč. 2, č. 3, s. 54-67. ISSN 0004-9638.
- Richta, R. (1967b): Věda očima vědy. *Nová mysl*, roč. 21, č. 11, s. 27-29. ISSN 0322-905X.
- Richta, R. (1967c): Vědeckotechnická revoluce a marxismus. *Otázky míru a socialismu*, roč. 10, č. 1. ISSN 0030-655X.
- Richta, R. (1968b): *Kam spěje tato země: Hovoří hlavní autor knihy Civilizace na rozcestí, vedoucí mezioborového týmu pro výzkum vědeckotechnické revoluce PhDr. Radovan Richta. Příloha Televizních novin.*
<https://www.ceskatelevize.cz/porady/12030196645-priloha-tn/26853109906/>.
- Richta, R. (1968c): La révolution scientifique et technique et les choix offerts à la civilisation moderne. *L'Homme et la société*, roč. 1968, č. 9, s. 29-53. ISSN 1022-8691.
- Richta, R. (1968d): Technika a situace člověka. *Filosofický časopis*, roč. 16, č. 5, s. 641-657. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1968e): Vědeckotechnická revoluce a alternativy moderní civilizace. *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 5, s. 523-539. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1968f): Za dr. Otou Kleinem. *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 6, s. 752. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1969c): Education and the Scientific and Technological Revolution. *Australian Left Review*, roč. 4, č. 2, s. 26-39. ISSN 0004-9638.
- Richta, R. (1969d): La dialectique de l'homme et de son œuvre dans la civilisation moderne. *L'Homme et la société*, roč. 1969, č. 13, s. 39-57. ISSN 1022-8691.
- Richta, R. (1969e): Models of Socialism. *Australian Left Review*, roč. 4, č. 1, s. 33-39. ISSN 0004-9638.¹⁵²¹
- Richta, R. (1970b): Charakter a perspektivy vědecko-technické revoluce. *Synopsis: Dokumentační bulletin pro studium vědeckotechnické revoluce*, roč. 1, č. 6-7, s. 50-53. ISSN nemá.
- Richta, R. (1970c): Naučno-techničeskaja revolucija i razvitije čeloveka. *Voprosy filosofii*, roč. 24, č. 1-2. ISSN 0042-8744.
- Richta, R. (1971c): Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty.¹⁵²² *Filosofický časopis*, roč. 19, č. 1, s. 3-27. ISSN 0015-1831.

¹⁵²¹ Překlad z němčiny, text vychází z manifestu (Kolektiv, 1968a).

- Richta, R. (1972c): Teze k otázce ideologické práce ve filozofii. *Filozofický časopis*, roč. 20, č. 3, s. 324-336. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1973b): Člověk a technika (K dialektice přetváření světa a rozvoje člověka). *Filozofický časopis*, roč. 21, č. 4, s. 557-564. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1973c): O stranický přístup k vědecké práci. *Sociologický časopis*, roč. 9, č. 4, s. 337-339. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1974): Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti. *Sociologický časopis*, roč. 10, č. 6, s. 571-588. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1975a): Krize perspektiv buržoazní společnosti. *Nová mysl*, roč. 29, č. 1, s. 83-86. ISSN 0322-905X.
- Richta, R. (1975b): Profetas sumidos en la confusión. *Revista Internacional (World Marxist Review)*, roč. 19, č. 10, s. 91-95. ISSN 0266-867X.
- Richta, R. (1975c): Rozpaky nad budoucností. *Otázky míru a socialismu*, roč. 18, č. 10. ISSN 0030-655X.
- Richta, R. (1976b): Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce. *Teorie a metoda*, roč. 8, č. 2. ISSN 0322-9416.
- Richta, R. (1977a): Is There a New Type of Science Emerging? *Teorie rozvoje vědy*, roč. 1, č. 4, s. 7-44. ISSN 0139-987X.¹⁵²³
- Richta, R. (1977b): Vědeckotechnická revoluce a řízení společenských procesů. *Nová mysl*, roč. 31, s. 31-43. ISSN 0322-905X.
- Richta, R. (1978b): Materialistische Dialektik und die gegenwärtige Wissenschaft. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, roč. 26, č. 12, s. 1461-1469. ISSN 0012-1045.
- Richta, R. (1979a): Creativity and Science: Changes in the Social Functions of Science. *Dialectics and Humanism*, roč. 6, č. 4, s. 111-121. ISSN 0324-8275.
- Richta, R. (1979b): Science and Peace. *Dialectics and Humanism*, roč. 6, č. 1, s. 137-149. ISSN 0324-8275.
- Richta, R. (1980d): Radovan Richta píše profesoru Diemerovi, prezidentovi FISP.¹⁵²⁴ *Tvorba*, roč. 49, č. 42. ISSN 0139-5513.
- Richta, R. (1981): Science in Danger. *Teorie rozvoje vědy*, roč. 5, č. 8, s. 7-30. ISSN 0139-987X.
- Richta, R. (1983): Globální problémy současnosti a rozvoj vědy a techniky. *Sociologický časopis*, roč. 19, č. 2, s. 160-168. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. a kol. (1983): Ke kritice buržoazních filozofických přístupů k soudobému vědeckotechnickému pokroku. *Filozofický časopis*, roč. 31, č. 1, s. 38-55. ISSN 0015-1831.

¹⁵²² Název dle *Filozofický časopis*, roč. 19, č. 1, s. 3. ISSN 0015-1831. In *Obsah ročníku XIX (1971)* figuruje název *Vědeckotechnická revoluce a socialismus* (cit. dle s. 01 na <https://kramerius.lib.cas.cz/view/uuid:d8f08b73-48e1-11e1-5015-001143e3f55c?page=uuid:d8f08b73-48e1-11e1-5015-001143e3f55c>).

¹⁵²³ Srov. též Kolektiv (1978): *Human Implications of Scientific Advance: Proceedings of the 15th International Congress of the History of Science, Edinburgh, 10-15 August 1977*. Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0852243237.

¹⁵²⁴ International Federation of Philosophical Societies. Otevřený dopis se týkal J. Tomina (pozn. PS).

- Richta, R., Batalov, E. (1977): Socialnaja realnost' i socialističeskij ideal. *Problemy mira i socializma*, roč. 20, č. 3, s. 64-69. ISSN 0137-0715.
- Richta, R., Filipec, J. (1973): Vědeckotechnická revoluce v třídně rozděleném světě. *Rudé právo*, roč. 53-54, č. 3 (4. 1. 1973), s. 3. ISSN 0032-6569.
- Richta, R., Hrzal, L. (1975): Vývoj marxisticko-leninské filozofie, sociologie a vědeckého komunismu v ČSSR. *Filozofický časopis*, roč. 23, č. 3, s. 367-382. ISSN 0015-1831.
- Richta, R., Klein, O., Levčík, B., Dubská, I. (1969): The Perspective of the Scientific and Technological Revolution. In Jungk, R., Galtung, J. (eds.) (1969): *Mankind 2000*. Oslo: Universitetsforlaget and London: Allen and Unwin. ISBN nemá.
- Richta, R., Levčík, B. (1967): Může být budoucnost plánovaná? *Plamen*, roč. 9, č. 9, s. 32-40. ISSN nemá.
- Richta, R., Ruml, V., Kořínek, J. (1977c): Svoboda, o niž běží. *Tvorba*, roč. 46, č. 17, s. 3-4. ISSN 0139-5513.
- Richta, R., Šulc, O. (1969): Forecasting and the Scientific and Technological Revolution. *International Social Science Journal*, roč. 21, č. 4, s. 563-573. ISSN 1468-2451.
- Richta, R., Zelený, J. (1970): Leninskoje ponimanije dialektiki i sovremennost'. *Filosofskije nauki*, roč. 13, č. 3, s. 23-31. ISSN 0235-1188.

Doplňující informace a další prameny

- Abalkin, L. I. (1988): *Nový typ ekonomického myšlení*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Abromeit, J. (2018): Proti ústřednosti práce: Moische Postone o asketickém charakteru a nové citlivosti. *A2*, 15/2018. ISSN 1803-663.
- Aganbegjan, A. G. (1988): *Novaja sistema upravlenija ekonomikoj: Učebnoje posobie*. Moskva: Ekonomika. ISBN nemá.
- Anderssonová, J. (2012): The Great Future Debate and the Struggle for the World. *American Historical Review*, roč. 117, č. 5, s. 1411-1430. ISSN 0002-8762.
- Andělová, K. (2021): *Intelektuální dějiny českého reformního komunismu 1968-1990. Dizertační práce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzita Karlova. ISBN nemá.
- Antunes, R. (2020): Work. In Musto, M. (ed.) (2020): *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 141-156. ISBN 9781107117921.
- Aron, R. C. F. (1957): *Le développement de la société industrielle et la stratification sociale I*. Paris: Centre de Documentation Universitaire. ISBN nemá.
- Aron, R. C. F., Kennan, G., Oppenheimer, J. R. et al. (1963): *World Technology and Human Destiny*. Ann Arbor: University Michigan Press. ISBN nemá.
- Aronova, E. (2011): The Politics and Contexts of Soviet Science Studies (Naukovedenie): Soviet Philosophy of Science at the Crossroads. *Studies in East European Thought*, roč. 63, č. 3, s. 175-202. ISSN 0925-9392.
- Aronova, E., Turchetti, S. (eds.) (2016): *Science Studies during the Cold War and Beyond: Paradigms Defected*. New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-137-57816-7.
- Atkinson, A. B. (2016): *Ekonomika nerovnosti*. Brno: BizBooks. ISBN 978-80-265-0508-2.
- Auerhan, J. (1959): *Automatizace a její ekonomický význam*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Auerhan, J. (1965): *Technika, kvalifikace, vzdělání*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Autorenkollektiv (Gatovskij, L. M., Kutta, F., Maier, H. (eds.)) (1974): *Wissenschaft, Ökonomie, Fortschritt: Ökonomische Probleme des wissenschaftlichen und technischen Fortschritts*. Berlin: Akademie Verlag. ISBN nemá.
- Autorenkollektiv (Gatovskij, L. M., Kutta, F., Maier, H. (eds.)) (1975): *Wissenschaft, Produktion, Effektivität: Ökonomische Probleme der Überführung wissenschaftlich-technischer Forschungsergebnisse in die Produktion*. Berlin: Akademie Verlag. ISBN nemá.
- Árnason, J. P. (2009): *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-307-0.
- Árnason, J. P. (2017): Modernita jako nová civilizace: Jednota a rozrůznění. In Kreuzzieger, M., Lánský, O. (eds.) (2017): *Modernita / modernity v euroasijských*

- kulturních a civilizačních kontextech*. Praha: Filosofia, s. 27-132. ISBN 978-80-7007-470-1.
- Babbage, Ch. (1832): *On the Economy of Machinery and Manufactures*. London: John Murray. ISBN nemá.
- Baczko, B. (1965): Marx and the Idea of Universality of Man. In Fromm, E. (ed.) (1965): *Socialist Humanism: An International Symposium*. Garden City: Doubleday. ISBN nemá.
- Bačišin, V. (2019): Nekrológ: Za Milanom Šikulom. *Ekonomický časopis*, roč. 67, č. 1, s. 3-10. ISSN 0013-3035.
- Balzac, de H. (1949): *Oslí kůže*. Praha: Melantrich. ISBN nemá.
- Bareš, G. (1965): Cesta a směr: Na okraj prací Radovana Richty. *Sociologický časopis*, roč. 1, č. 4, s. 451-454. ISSN 0038-0288.
- Barvík, J. a kol.: (1979): *Politická ekonomie socialismu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Barvík, J., Komárek, V. (1976): *Problémy intenzivního typu rozvoje socialistické ekonomiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Baťa, J. A. (1937): *Budujme stát pro 40,000.000 lidí*. Zlín: Tisk. ISBN nemá.
- Batiščev, G. S. (1963): *Protivorečije kak katěgorija dialektičeskoj logiky*. Moskva: Vysšaja škola. ISBN nemá.
- Batiščev, G. S. (1969): Dejatělnostnaja suščnosť čelověka kak filosofičeskij princip. In Kolektiv (Balakina, I. F., Grigorjan, B. T., Odujev, S. F., Šeršenko, L. A. (eds.)) (1969b): *Problema čeloveka v sovremennoj filosofii*. Moskva: Nauka. ISBN nemá.
- Beer, S. (1966): *Kybernetika a řízení*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Bell, D. (1964): The Post-Industrial Society. In Ginzberg, E. (ed.) (1964): *Technology and Social Change*. New York: Columbia University Press, s. 44-49. ISBN nemá.
- Bell, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books. ISBN nemá.
- Bell, D. (2000): *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: Slon. ISBN 80-85850-84-2.
- Berardi, F. B. (2009): *The Soul at Work: From Alienation to Autonomy*. Los Angeles: Semiotext(e). ISBN 978-1-58435-076-7.
- Berardi, F. B. (2015a): *And: Phenomenology of the End: Sensibility and Connective Mutation*. South Pasadena: Semiotext(e). ISBN 9781584351702.
- Berardi, F. B. (2015b): *Heroes: Mass Murder and Suicide*. London: Verso. ISBN 9781781685785.
- Bermudo, J. M. (2022): *Marx: Od tržiště k trhu*. Barcelona: Bonallettera Alcompas. ISBN 978-84-1354-640-7.¹⁵²⁵
- Bernal, J. D. (1939): *Social Function of Science*. London: George Routledge and Sons. ISBN nemá.

¹⁵²⁵ Srov. recenzi O Marxovi nepřilíš profesionálně (in 3 x Z aneb knižní okénko 11.) in *Marathon*, 2023, roč. 27, č. 1, s. 11-26. ISSN 1211-8591.

- Bernal, J. D. (1955): *Science and History*. London: Watts and Co. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1958): *World without War*. London: Routledge and Paul. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1960): *Věda v dějinách I, II*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1966): After Twenty-five Years. In Goldsmith, M., Mackay, A. (eds.) (1966): *The Science of Science*. London: Scientific Book Club. ISBN nemá.
- Bernard, P. (1969): De nouvelles perspectives révolutionnaires. *L'Homme et la société*, roč. 1969, č. 13, s. 175-183. ISSN 1022-8691.
- Bělohradský, V. (2012): Člověk – to už nezní hrdě. *Právo, Salon*, 30. 5. 2012. ISSN 1211-2119.
- Bělohradský, V. (2014): Myslet konec komunismu. *Právo, Salon*, 26. 11. 2014. ISSN 1211-2119.
- Bil'ak, V. (1972): O hlavních úkolech ideologické práce po XIV. sjezdu KSČ: Zpráva předsednictva ÚV KSČ, přednesená soudruhům Vasilem Bil'akem na zasedání ÚV KSČ dne 26. října 1972. *Rudé právo*, roč. 53, č. 256 (30. 10. 1972), s. 3-6. ISSN 0032-6569.
- Black, C. (1970): Marxism and Modernization. *Slavic Review*, roč. 29, č. 2, s. 182-186. ISSN 0037-6779.
- Bloch, E. S. (1918): *Geist der Utopie*. Berlin: Duncker & Humblot. ISBN nemá.
- Bollinger, S. (2005): Der „Richta-Report“ – Vergessene marxistische Alternativen in Zeiten der Produktivkraftrevolution: Vortrag in der Klasse für Sozial- und Geisteswissenschaften am 18. 11. 2004. *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät*, roč. 2005, č. 76, s. 75-90. ISSN 0947-5850.
- Bolzano, B. (1932): *Von dem besten Staate*. In Bolzano, B., Kowalewski, A. (ed.) (1932): *Spisy Bernarda Bolzana. Svazek 3: Von dem besten Staate / Bernard Bolzano's Schriften. Band 3: Von dem besten Staate*. Praha: Královská česká společnost nauk v Praze. ISBN nemá (česky *O nejlepším státě*.¹⁵²⁶ Plzeň: Martin Jašek 1934. ISBN nemá, *O nejlepším státě neboli Myšlenky kohosi, jenž lidstvo miloval, o nejúčelnějším zařízení společnosti občanské*. 2. vydání. Praha: Melantrich 1949. ISBN nemá, *O nejlepším státě*. 3. vydání. Praha: Vyšehrad 1952. ISBN nemá, *O nejlepším státě*. 4. vydání.¹⁵²⁷ Praha: Mladá fronta 1981. ISBN nemá, resp. *O nejlepším státě*. In Novotný, J. (ed.): *Čeští utopisté devatenáctého století. České myšlení sv. 11*. Praha: Melantrich 1982, s. 16-134. ISBN 32-032-82).
- Bondy, E. (Fišer, Z.) (2013): *Postpříběh, příležitostné eseje a rekapitulace: Texty z pozůstalosti II*. Praha: DharmaGaia. ISBN 978-80-86685-78-6.
- Boucas, D. (2020): Theory, Reality, and Possibilities for a Digital/Communicative Socialist Society. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, roč. 18, č. 1, s. 48-66. ISSN 1726-670X.

¹⁵²⁶ Na titulu stojí *O nejlepším státě*, následně je uváděn celý název *Knížka o nejlepším státě neboli Myšlenky kohosi, jenž lidstvo miloval, o nejúčelnějším zařízení společnosti občanské*.

¹⁵²⁷ 4. vydání česky celkově. V tiráži stojí „Druhé vydání, v MF první“ (tamtéž, s. 176).

- Böhme, G., Stehr, N. (1986): The Growing Impact of Scientific Knowledge on Social Relations. In Böhme, G., Stehr, N. (eds): *The Knowledge Society. Sociology of the Sciences, vol 10*. Dordrecht: Springer, s. 7-29. ISBN 978-90-277-2306-2.
- Brequeová, M., De Nul, L., Petridis, A. (2021): *Industry 5.0: Towards a Sustainable, Human-Centric and Resilient European Industry*. Luxembourg, Publications Office of the European Union. ISBN 9789276253082.
- Bridgeová, S. (1975): Why Czechoslovakia? And Why 1968? *Studies in Comparative Communism*, roč. 8, č. 4, s. 413-429. ISSN 0039-3592.
- Brinzanik, R., Hülsch, T. (2012): *Budeme žít věčně?* Zlín: Kniha Zlín. ISBN 9788087497371.
- Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2015): *Druhý věk strojů: Práce, pokrok a prosperita v éře špičkových technologií*. Brno: J. Melvil. ISBN 978-80-87270-71-4,
- Buckingham, W. S. (1961): *Automation, its Impact on Business and People*. New York: Harper & Brothers, ISBN nemá.
- Buchholz, A. (1979): The Role of the Scientific-Technological Revolution in Marxism-Leninism. *Studies in Soviet Thought*, roč. 20, č. 2, s. 145-164. ISSN 0039-3797.
- Burnham, J. (1941): *The Managerial Revolution: What Is Happening in the World*. New York: John Day. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972a): *Kurs politické ekonomie: Monopolní kapitalismus – imperialismus*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972b): *Kurs politické ekonomie: Předmonopolní kapitalismus. 1. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972c): *Kurs politické ekonomie: Předmonopolní kapitalismus. 2. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972d): *Kurs politické ekonomie: Předmonopolní kapitalismus. 3. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972e): *Kurs politické ekonomie: Socialismus – I. 1. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972f): *Kurs politické ekonomie: Socialismus – I. 2. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972g): *Kurs politické ekonomie: Socialismus – II. 1. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Cagolov, N. A. a kol. (1972h): *Kurs politické ekonomie: Socialismus – II. 2. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Carpenter, E. (1910): *Civilizace, její následky, léčení jich a jiné studie*. Praha: B. Kočí. ISBN nemá.
- Carr, N. G. (2017): *Nebezpečná mělčina: Jak internet mění náš mozek. Analýza stavu lidské psychiky v době digitální*. Podlesí: Dauphin. ISBN 978-80-7272-780-3.¹⁵²⁸

¹⁵²⁸ Srov. recenzi Zasíťování demenci doby digitální I. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 2, s. 8-16. ISSN 1211-8591.

- Center for the Study of Democratic Institutions¹⁵²⁹ (1964): *The Triple Revolution*. Santa Barbara: Center for the Study of Democratic Institutions. ISBN nemá.
- Cerňáková-Smíšková, M., Horák, A., Valenčík, R. (2003): Člověk odešel, myšlenky zůstávají – věnováno Honzovi Smíškovi. *Marathon*, roč. 7, č. 2. ISSN 1211-8591.
- Cílek, V. (2012): Kyberfeudalismus. *Respekt*, roč. 23, č. 21. ISSN 0862-6545.
- Cílek, V. (2020a): Kompozitní krize minulosti a úděl dneška. In Sušová-Salminen, V., Švihlíková, I. (eds.) (2020): *Pandemie covid-19: Konec neoliberální globalizace?* Praha: OVIA Argument, s. 15-25. ISBN 978-80-907365-6-6.
- Cílek, V. (2020b): Mor jako inovace. *Týdeník ECHO Speciál/Best of 2020*, prosinec 2020, s. 58-62. ISSN 2336-4971.
- Claeys, G. (2017): *Dystopia: A Natural History*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0198785682.
- Clark, C. G. (1941): *The Conditions of Economic Progress*. London: MacMillan. ISBN nemá.
- Cockshott, W. P., Cottrell, A. (2006): *Kybersocialismus*. Brno: L. Marek. ISBN 80-86263-73-8.
- Côté, J. E. (2000): *Arrested Adulthood: The Changing Nature of Maturity and Identity*. New York: New York University Press. ISBN 978-0814715987.
- Crosmann, E. R. F. W. (1965): *Automation, Skill and Manpower Predictions (The Tenth O. M. A. T. Seminar on Manpower and Program in Washington)*.¹⁵³⁰
- Cvekl, J. (1966): Vědeckotechnická revoluce a kultivace lidských sil. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 223-230. ISSN 0038-0288.
- Čapek, K. (1920): *R.U.R.: Rossum's Universal Robots*. Praha: Aventinum. ISBN nemá.
- Čapek, K. (1936): *Válka s mloky*. Praha: Fr. Borový. ISBN nemá.
- Černocho, F. (2013): Nezanedbatelné dimenze války i míru: Ekofilozofie, paxeologie. *Vojenské rozhledy*, roč. 22 (54), č. 1, s. 41-45. ISSN 210-3292.
- Černocho, F. (2014): Teorie míru protiváhou vědy o válce. *Vojenské rozhledy*, roč. 23 (55), č. 4, s. 133-141. ISSN 210-3292.
- Černý, R. (1998): *Expresident: Vzpomínky Antonína Novotného. Svazek 1*. Praha: Orego. ISBN 8086117170.
- Červinka, A. a kol. (1966): *Práce a volný čas*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Čulík, J. (2005): Jak se Miloš Zeman „mýlil v politice“: Kniha provokativní, erudovaná a většinou bystrá. *Britské listy*, 11. 4. 2005. ISSN 1213-1792.
- D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (eds.) (2015): *DeGrowth: A Vocabulary for a New Era*. New York: Routledge. ISBN 978-1138000766.

¹⁵²⁹ Za iniciátora bývá označován viceprezident Center for the Study of Democratic Institutions, aktivita a filantrop W. H. Ferry, vycházející z myšlenek futurologa R. Theobalda.

¹⁵³⁰ Uváděno dle (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 395, resp. dle *II. vydání* 1967, s. 216). In (Richta a kol., 1966, cit. dle *III. rozšířeného vydání* 1969, s. 88) je v poznámce upřesněno, že se jedná o přednášku na semináři Brooking-Institute 15. 4. 1965.

- Dal Mashio, E. A. (2022): *Platón: Pravda je jinde*. Barcelona: Bonallettera Alcompas. ISBN 978-84-1354-638-4.
- Daly, H. E., Farley, J. (2004): *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington: Island Press. ISBN 9781559633123.
- Daneš, F. (1982): Přírodní vědy, technika – a jazyk. *Vesmír*, roč. 61, č. 7, s. 221. ISSN 0042-4544.
- Daneš, F. (1994): Technologie versus technika. *Vesmír*, roč. 73, č. 11, s. 657. ISSN 0042-4544.
- Diebold, J. T. (1952): *Automation: The Advent of the Automatic Factory*. Princeton: Books on Demand. ISBN nemá.
- Diner, D. (2010): *Porozumět dvacátému století*. Brno: Centrum demokracie a kultury. ISBN 978-80-7325-208-3.
- Dinuš, P. (2023): The Czechoslovak Year 1968: An Attempt to Revise Marxism-Leninism and Its Political Consequences, *International Critical Thought*, roč. 13.¹⁵³¹ ISSN 2159-8282.
- Dinuš, P., Hohoš, L. (2011): *Svet v bode obratu: Systémové alternatívy kapitalizmu koncepcie, stratégie, utópie*. Bratislava: Veda. ISBN 8022412278.
- Dinuš, P., Hohoš, L., Hrubec, M. a kol. (2014): *Revoluce nebo transformace? Revolúcia alebo transformácia?* Praha: Filosofia a Bratislava: Veda. ISBN 978-80-7007-413-8.
- Dinuš, P., Hohoš, L., Laluha, I., Loudín, J., Suša, O., Švihlíková, I., Tanner, L. (2019): „Civilizácia na rázcestí“ po polstoročí. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1689-4.
- Dinušová, D. (2022): *Róza Luxemburgová: Cesty revolúcie*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1951-2.¹⁵³²
- Đilas,¹⁵³³ M. (2019): *Nová třída*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2957-7.
- Dobeš, J. (2018): Akademik Radovan Richta: Vědeckotechnická revoluce v novém vydání? In Petráš, J., Svoboda, L. (eds.) (2018): *Bezčasí: Československo v letech 1972–1977*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů a České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, s. 112-128. ISBN 978-80-88292-24-1, resp. 978-80-87311-96-7.
- Dobrylovský, J. (2019): Nejdlejší ekonomické cykly. *Ekonomické listy VŠEM*, roč. 10, č. 1, s. 14-26. ISSN 1804-4166.
- Dolejš, J. et al. (eds.) (2012): *K socialismu v 21. století*. Praha: Futura. ISBN 978-80-86844-78-7.
- Doležalová, A. (2018a): *A History of Czech Economic Thought*. London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group. ISBN 978-1-138-91416-2.
- Doležalová, A. (2018b): Mikuláš Teich (23. července 1918 - 16. srpna 2018). *Český časopis historický*, roč. 116, č. 4, s. 1206-1211. ISSN 0862-6111.

¹⁵³¹ Figuruje v sekci nejnovější články, do konkrétního svazku zatím nezařazeno.

¹⁵³² Srov. recenzi Peripetie a perspektivy revoluce in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2022, roč. 6, č. 12, s. 103-109. ISSN nemá.

¹⁵³³ Uváděno též v podobě Djilas.

- Doležalová, A. (2021): *Mikuláš Teich: Moje století (1918–2018)*. Praha: Galén. ISBN 978-80-7492-503-0.
- Domar, E. D. (1957): *Essays in the Theory of Economic Growth*. New York: Oxford University Press. ISBN nemá.
- Drucker, P. F. (1950): *The New Society: The Autonomy of the Industrial Order*. New York: Harper & Brothers. ISBN nemá.
- Drulák, P. (2022): Technocracy that Fails: A Czech Perspective on the EU. *Journal of International Relations and Development*, roč. 25, č. 3, s. 739-760. ISSN 1408-6980.
- Dubská, I., Šindelář, J. (1966): K ideologické problematice vědeckotechnické revoluce. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 337-344. ISSN 0038-0288.
- Dumazedier, J. (1962): *Ver une civilization du loisir?* Paris: Seuil. ISBN nemá.
- Durčák, M. (2019): Prognostický ústav a jeho mýtus: Vzestup a pád Jakešovy věštírny. *Týdeník Echo*, roč. 6, č. 47, s. 24-27. ISSN 2336-4971.
- Durkheim, É. (1893): *De la division du travail social*. Paris: Félix Alcan. ISBN nemá.
- Dyer-Witheford, N. (1999): *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High Technology Capitalism*. Champaign: University of Illinois Press. ISBN 978-0252067952.
- Dyer-Witheford, N. (2015): *Cyber Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*. Toronto: Pluto Press. ISBN 978-1-7837-1278-6.
- Dyer-Witheford, N. (2016): Cybernetics and the Making of a Global Proletariat. *The Political Economy of Communications*, roč. 4, č. 1, s. 35-65. ISSN 2357-1705.
- Džbánková, Z., Rusmichová, L., Sirůček, P. (2021): Another New Economy or a Crossroads of Civilization? *Ekonomické listy VŠEM*, roč. 12, č. 1, s. 14-44. ISSN 1804-4166.
- Džbánková, Z., Sirůček, P. (2021): Revolution 4.0 and the Covidcrisis as a Crossroads of Civilization? In Löster, T., Pavelka, T. (eds.) (2021): *The 15th International Days of Statistics and Economics. Conference Proceedings. September 9-11, 2021 Prague, Czech Republic*. Slaný: Melandrium, s. 290-299. ISBN 978-80-87990-25-4.
- Džbánková, Z., Sirůček, P. (2022): Revolution 4.0 through the Prism of the Work of F. Valenta. In Löster, T., Pavelka, T. (eds.) (2022): *The 16th International Days of Statistics and Economics. Conference Proceedings. September 8-10, 2022 Prague, Czech Republic*. Slaný: Melandrium, s. 131-140. ISBN 978-80-87990-29-2.
- Eco, U. (1980): *Il nome della rosa*. Milan: Bompiani. ISBN 88-452-0705-6 (česky např. *Jméno růže*. Praha: Odeon 1985. ISBN nemá).
- Ekonomická encyklopedie 2. P–Z (1984). 2. přepracované vydání*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Engels, B. (1949): *Podíl práce na polidštění opice*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Engels, B. (1956): Nástin kritiky politické ekonomie. In Marx, K. H., Engels, B. (1956): *Spisy. Svazek 1*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Engels, B. (1966): O autoritě. In Marx, K. H., Engels, B. (1966a): *Spisy. Svazek 18*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.

- Engels, B. (1966b): Antidühring. In Marx, K. H., Engels, B. (1966b): *Spisy. Svazek 20*. Praha: Svoboda. ISBN nemá (též in Marx, K. H., Engels, B. (1958c): *Spisy. Svazek 3*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá).
- Engels, B. (1967): Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu. In Marx, K. H., Engels, B. (1967): *Spisy. Svazek 21*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Farkaš, J.¹⁵³⁴ (1974): Man, Science, Technology: A Marxist Analysis of the Scientific-Technological Revolution, Academia, Prague, 1973. *Science and Public Policy*, roč. 1, č. 7, s. 159-161. ISSN 0302-3427.
- Farkaš, J.¹⁵³⁵ (1985): *Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. ISBN 9632214536.
- Farkaš, J.¹⁵³⁶ (1986-87): Inconsistent Interpretations of Marxian Methodology in the History of Science. *Organon*, č. 22-23, s. 25-31. ISSN 0078-6500.
- Farkaš, J.¹⁵³⁷ (1991): *A Sociological Analysis of Science and Technology*. Erlangen: Institut für Gesellschaft und Wissenschaft an der Universität Erlangen-Nürnberg. ISBN 978-3881501101.¹⁵³⁸
- Farkaš, J.¹⁵³⁹ (1995): Ideas Confronted with Reality. *Science Studies*, roč. 8, č. 2, s. 56-60. ISSN 0786-3012.
- Ferguson, A. (1767): *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh: A. Kincaid & J. Bell. ISBN nemá.¹⁵⁴⁰
- Ferris, H. (2008): *Are We There Yet? A Study in Dystopian Fiction*. National Conference on Undergraduate Research. Salisbury, April 2008 (též *Journal of Research Across the Disciplines*, roč. 1. ISSN nemá).
- Filipec, J. (1967): *Industriální společnost v sociologické diskusi*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Filipec, J. (1976): Socialistický humanismus a životní způsob. *Sociologický časopis*, roč. 12, č. 4, s. 357-370. ISSN 0038-0288.
- Filipec, J. (1977): Sozialistischer Humanismus und sozialistische Lebensweise. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, roč. 25, č. 5, s. 525-535. ISSN 2192-1482.
- Filipec, J., Filipcová, B. (1976): *Různoběžky života: Zápas o socialistický životní způsob*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Filipec, J., Javůrek, Z., Charvát, F., Maydl, P. (1970): Hlásíme se k leninismu. *Rudé právo*, roč. 50-51, č. 54 (5. 3. 1970). ISSN 0032-6569.
- Filipcová, B. (1967): *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.

¹⁵³⁴ Uváděno jako Farkas, J.

¹⁵³⁵ Uváděno jako Farkas, J.

¹⁵³⁶ Uváděno jako Farkas, J.

¹⁵³⁷ Uváděno jako Farkas, J.

¹⁵³⁸ In (Farkaš, 1995) figuruje vzpomínka na recenzi knihy *Richta Memorial Book* s editorem A. Rahmanem a místem New Delhi, jejíž kratší verze je obsažena in (Farkaš, 1991) v pasáži A New Paradigm of Science and Scientific-Technological Progress: In Memory of Radovan Richta. Ohledně textu *Richta Memorial Book* J. Farkaš píše, že však neví, zda byl anebo nebyl nakonec publikován. Dohledat se tento nepodařilo.

¹⁵³⁹ Uváděno jako Farkas, J.

¹⁵⁴⁰ In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 236) autor jmenován jako A. Fergusson (přičemž absentuje v závěrečném seznamu literatury) a název díla uváděn ve zkrácené podobě.

- Flechtheim, O. K. (1970): *Futurologie: Der Kampf um die Zukunft*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik. ISBN nemá.
- Floridi, L. (2019): *Čtvrtá průmyslová revoluce: Jak infosféra mění tvář lidské reality*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-3803-4.
- Foley, D. K. (2000): Recent Developments in the Labor Theory of Value. *Review of Radical Political Economics*, roč. 32, č. 1, s. 1-39. ISSN 0486-6134.
- Formánek, M. (1973): Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída: K 125. výročí Manifestu komunistické strany. *Sociologický časopis*, roč. 9, č. 4, s. 344-360. ISSN 0038-0288.
- Formánek, M. (1983): Politická kultura současného vědeckého pracovníka. *Sociologický časopis*, roč. 19, č. 4, s. 369-387. ISSN 0038-0288.
- Formánek, M. (1997): Civilizace na rozcestí – podněty a problémy. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 22-26. ISSN 1211-8591.
- Formánek, M. (1999): Cesty ke splynutí civilizace a kultury. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 13-16. ISSN 1211-8591.
- Formánek, M. (2006): *Křižovatka civilizace a model socialismu*. Nepublikovaný text.¹⁵⁴¹
- Formánek, M. (2012): Marxismus a socialismus v 21. století. In Dolejš, J. et al. (eds.) (2012): *K socialismu v 21. století*. Praha: Futura, s. 47-66. ISBN 9788086844787.
- Formánek, M. (2015): *Restaurace kapitalismu v Česku aneb tažení kapitalismu českou kotlinou a moravským úvalem*. Praha: Futura. ISBN 80-86844-62-6.
- Forresterová, V. (2001): *Hospodářská hrůza*. Brno: Doplněk. ISBN 80-7239-101-1.¹⁵⁴²
- Fourastié, J. (1958): *Le grand espoir du XXe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France. ISBN nemá.
- Franc, M. (2010): *Ivan Málek a vědní politika 1952-1989 aneb Jediný opravdový komunista?* Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR. ISBN 978-80-86495-68-2.
- Franc, M. (2015): Životní styl a každodennost v Československu v padesátých a šedesátých letech 20. století. In Pažout, J. (ed.) (2015): *Každodenní život v Československu 1945/48–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů a Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 18-32. ISBN 978-80-87912-35-5, resp. 978-80-7494-250-1.
- Fraser, J. (1976): Extended Review: „Ideological Variations of Realized Socialism: Scientific-Technological „Humanism“ ...“. *Sociological Review*, roč. 24, č. 1, s. 178-180. ISSN 0038-0261.
- Frejka, T. (1965): *Rozbor vývoje odvětvové struktury pracovní síly. Materiály Ekonomického ústavu ČSAV*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV. ISBN nemá.¹⁵⁴³

¹⁵⁴¹ Koncipovaný pro „staré“ *Alternativy*, 2006, roč. 9, č. 26. ISSN 1210-1494. Dostupný na <http://old.kscm.cz>, přes Richtakonf4 – KSČM.

¹⁵⁴² Srov. recenzi *Hospodářský horor* podle Viviane Forresterové in *Marathon*, 2002, roč. 6, č. 2, s. 21-25. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁴³ Uváděno dle (Kutta, 1994b, s. 83).

- Fremer, M., Šedivec, V., Čermák, M., Kliment, A. (1984): *Základy politické ekonomie. Studijní texty pro posluchače útvarů stranického vzdělávání Škola základů marxismu-leninismu*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Frič, P., Potůček, M. (2004): Model vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu. *Sociologický časopis*, roč. 40, č. 4, s. 415-432. ISSN 0038-0288.
- Friedmann, G. (1937): *Krise pokroku*. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes. ISBN nemá.
- Friedmann, G. (1950): *Où va le travail humain?* Paris: Gallimard. ISBN nemá.
- Fromm, E. (1960): *Let Man Prevail: A Socialist Manifesto and Program*. New York: The Call Association. ISBN nemá.
- Fromm, E. (2004): *Obraz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek. ISBN 80-86263-53-3.
- Fučík, J. (1945): *Reportáž psaná na oprátce*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Fuchs, Ch. (2008): *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge. ISBN 978-0415889926.
- Fuchs, Ch. (2014): *Digital Labour and Karl Marx*. New York: Routledge. ISBN 978-0415716161.
- Fuchs, Ch. (2015): *Reading Marx in the Information Age: A Media and Communication Studies Perspective on Capital. Volume 1*. New York: Routledge. ISBN 978-1138948563.
- Fuchs, Ch. (2020): Communicative Socialism / Digital Socialism. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, roč. 18, č. 1, s. 1-31. ISSN 1726-670X.
- Fuchs, Ch., Fisher, E. (2015): *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age*. London: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1137478566.
- Fuchs, Ch., Mosco, V. (2012): Marx is Back – The Importance of Marxist Theory and Research for Critical Communication Studies Today. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, roč. 10, č. 2, s. 127-632. ISSN 1726-670X.
- Fukuyama, F. Y. (2002): *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 80-86182-27-4.
- Galbraith, J. K. (1967): *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin. ISBN nemá.
- Gasparini, D. (2000): Il '68 di Jan Patočka e Radovan Richta, ovvero il volo spezzato dell'allodola. In Leoncini, F., Toniniová, C. (eds.) (2000): *Primavera di Praga e dintorni: Alle origini dell' 89*. San Domenico di Fiesole: Edizioni Cultura della Pace, s. 12-21. ISBN 88-87183-16-3.
- Gehlen, A. (1949): *Sozialpsychologische Probleme der industriellen Gesellschaft*. Tübingen: Mohr. ISBN nemá.
- Geiselberger, H. (ed.) (2017): *Velký regres: Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-34-0.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁴ Srov. recenzi Velký regres, velké sblížení, nebo velká naděje? (Ani budoucnost už není, co bývala ...) in *Marathon*, 2017, roč. 21, č. 5, s. 14-32. ISSN 1211-8591, resp. text Proč nevěřím „počurané“ (ani vyčurané) liberální tzv. levici in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 1, s. 30-38. ISSN 1211-8591.

- Gembala, R. (1965): *Práce a kultura, k dialektice objektivních a subjektivních stránek vývoje společnosti*. Praha: Československá akademie věd. ISBN nemá.
- Georgescu-Roegen, N. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press. ISBN nemá.
- Glenn, J. C. (1989): *Future Mind: Artificial Intelligence. Merging the Mystical and the Technological in the 21st Century*. Washington: Acropolis Books. ISBN 978-0874919202.
- Gočev, P. (2006): Rehabilitace pracovní teorie hodnoty. *SOK-Socialistický kruh*. <https://sok.bz/clanky/2006/petr-gocev-rehabilitace-pracovni-teorie-hodnoty>.
- Gočev, P. (2017): Naučit se pochybovat: Marxův Kapitál po sto padesáti letech. *A2*, 18/2017. ISSN 1803-663.
- Golanová, G. (1977): Czechoslovak Marxism in the Reform Period. In Avineri, Š. (1977) (ed.): *Varieties of Marxism*. Dordrecht: Springer, s. 299-316. ISBN 978-94-010-1110-5.
- Gorz, A. (1967): *Le socialisme difficile*. Paris: Seuil. ISBN nemá.
- Gorz, A. (1975): *Socialism and Revolution*. London: Allen Lane. ISBN 0713903155.
- Gorz, A. (1983): *Les chemin du Paradis*. Paris: Galilee. ISBN 9782718602448.
- Gorz, A. (2001): *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism*. London: Pluto Press. ISBN 9780861043644.
- Gorz, A. (2022): *Ekológia a politika, Ekológia a sloboda*. Bratislava: Kapitál. ISBN 9788097408527.
- Grinin, L. E., Grinin, A. L. (2014): The Sixth Kondratieff Wave and the Cybernetic Revolution. In Korotayev, A. V., Devezas, T. C., Grinin, L. E. (eds.) (2014): *Kondratieff Waves: Juglar – Kuznets – Kondratieff*. Volgograd: Uchitel Publishing House, s. 354-377. ISBN 9785705742820.
- Grulich, V. (1989): *Vědeckotechnický rozvoj, strategie urychlení a lidský faktor: K aktuálním filozofickým otázkám vědeckotechnického rozvoje*. Praha: Svoboda. ISBN 80-205-0035-9.
- Gualtieriová, C. (2018): Utopia and the Present. In Gualtieriová, C. (ed.) (2018): *Utopia in the Present: Cultural Politics and Change*. Berlin: Peter Lang, s. 13-24. ISBN 978-3631719947.
- Guth, S. (2015): One Future Only: The Soviet Union in the Age of the Scientific-Technical Revolution. *Journal of Modern European History*, roč. 13, č. 3, s. 355-376. ISSN 1611-8944
- Gwiazda, A. (1985): S. R. Mikuliński, R. Richta [red.], Socialismus a věda. Praha 1982, *Academia*, 346 s. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, roč. 21, č. 1, s. 137. ISSN 0044-1619.
- Harari, Y. N. (2017): *Homo Deus: Stručné dějiny zítřka*. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-502-9.
- Hardt, M., Negri, A. (2005): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. London: Penguin. ISBN 978-0143035596.
- Hašek, J. (1955): *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Praha: Práce. ISBN nemá.

- Hauser, M. (2008): Bludný kruh české levice: Reflexe situace – sebekultivace jako východisko. *Britské listy*, 11. 1. 2008. ISSN 213-1792.
- Hauser, M. (2015): Marx a rozpory společnosti vědění. *Filosofický časopis*, roč. 63, č. 3, s. 431-447. ISSN 0015-1831.
- Hauser, M. (2018): Impulsy pražského jara 1968 pro současnou levici. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 2, č. 4, s. 61-69. ISSN nemá.
- Hauser, M. (2019): *Utópia ako filozofický argument v meniacom sa svete. Rozhovor s českým filozofom Michaelom Hauserom o projekciách ideálnych spoločnosti*. DAV DVA, prosinec 2019. ISSN 2453-9864.
- Havel, J., Klacek, J., Kosta, J., Šulc, Z. (1998). Economics and Systemic Change in Czechoslovakia, 1945-1992. In Wagner, H. J. (ed.) (1998): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London / New York: Routledge. ISBN 978-0415179423.
- Havel, M. (1988): Vítězný únor a věda. *Vesmír*, roč. 67, č. 2, s. 65. ISSN 0042-4544.
- Havelka, M. (2010): Revizionismus jako osud hnutí? Nad knihou Michala Kopečka. *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1-2, s. 173-188. ISSN 1210-7050.
- Havelka, M. (2018): Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace. *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1-2, s. 229-243. ISSN 1210-7050.
- Hawken, P., Lovins, A., Lovinsová, I. H. (2003): *Přírodní kapitalismus*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-1078-3.
- Hába, Z. (1984): *Systém ekonomických zákonů socialismu a soustava plánovitého řízení*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV. ISBN nemá.
- Hába, Z. (1987): *Socialismus: Systém ekonomických zákonov*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Hájek, M. (1990): Miroslav Toms (1944–1988): A Prominent Czech Economist. *Czechoslovak economic papers*, roč. 28, s. 95-112. ISSN 0590-5001.
- Hájek, M., Mihola, J. (2009): Analýza vlivu souhrnné produktivity faktorů na ekonomický růst České republiky. *Politická ekonomie*, roč. 57, č. 6, s. 740-753. ISSN 0032-3233.
- Hájek, M., Toms, M. (1966): Determinanty ekonomického růstu a integrální produktivita. *Politická ekonomie*, roč. 14, č. 10. ISSN 0032-3233.
- Hájková, A., Tomášek, D. (1988): *Poslední poprava v Terezíně*. Praha: Svoboda a Mladá fronta. ISBN nemá.
- Heller, J. (2007): *Nebojme se utopií (příspěvek do diskuse k tzv. modelu socialismu). Diskusní příspěvky k modelu socialistické společnosti jako strategickému cíli KSČM a cesty k jeho utváření*. Praha: TAP ÚV KSČM. <http://old.kscm.cz/politika-kscm/projekty/socialismus-21-stoleti/33114/diskuse>.
- Heller, J. (2009): *Referát na semináři k 60. výročí generální linie budování socialismu 30. 5. 2009*. <https://www.kscmpraha10.cz/l/za-komunistou-pepou-hellerem/>.
- Heller, J. (2014a): *Co je to stalinismus?* <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/josef-heller-co-je-to-stalinismus-/>.

- Heller, J. (2014b): *Kdo se bojí pojmu „kognitariát“?* <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/j-heller-kdo-se-boji-pojmu-kognitariat-/>.
- Heller, J. (2014c): *Protosocialismus – první historický krok za hranice kapitalismu.* <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/j-heller-protosocialismus-prvni-historicky-krok-za-hranice-kapitalismu/>.
- Heller, J. (2016): *O dědictví vskutku neblahém – dědictví stalinismu.* <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/josef-heller-o-dedictvi-vskutku-neblahem-dedictvi-stalinismu/>.
- Heller, J. (2018): Socialismus a Pražské jaro: Krize prvního pokusu o socialismus v ČSSR v letech 1968-69 a její odkaz pro současnost. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 2, č. 3, s. 6-71. ISSN nemá.
- Heller, J., Neužil, F. (2014): *Kdo nepochopil Marxovu teorii pracovní hodnoty a nadhodnoty? (K jedné velké a nesmyslné dezinterpretaci Marxe).* <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/josef-heller-frantisek-neuzil-kdo-nepochopil-marxovu-teorii-pracovni-hodnoty-a-nadhodnoty-/>.
- Heller, J., Neužil, F. a kol. (2007): *Bojíte se socialismu?* Příbram: Periskop. ISBN 978-80-87077-01-6.
- Heller, J., Neužil, F. a kol. (2011): *Kdopak by se Marxe bál?* Praha: Futura. ISBN 978-80-86844-73-2.¹⁵⁴⁵
- Hermach, J. (1965): *Filosofie a řízení: Několik základních problémů řízení vývoje socialismu.* Praha: Nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Hermach, J. (1966): Některé filosofické aspekty problému rozvoje socialistického člověka a jeho potřeb. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 231-242. ISSN 0038-0288.¹⁵⁴⁶
- Hiršl, L., Wagnerová, A., Trusina, T. (eds.) (2018): *Zůstat plamenem neohnutým: Dopisy Karla Hiršla přátelům totálně nasazeným v říši 1942-1944.* Praha: Eman. ISBN 978-80-88060-12-3.
- Hodek, A. (1966): Člověk, jeho pracovní prostředí a vědeckotechnický pokrok. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 263-269. ISSN 0038-0288.
- Hoffmann, E. P. (1978): Soviet Views of „The Scientific–Technological Revolution“. *World Politics*, roč. 30, č. 4, s. 615-644. ISSN 0043-8871.
- Hohoš, L. (1983): Marxov teoretický odkaz a problematika súčasných zmien vo výrobných silách. *Filozofia*, roč. 39, č. 3, s. 20-56. ISSN 2585-7061.
- Hohoš, L. (1985): *Vedecko-technická revolúcia a budúcnosť ľudstva.* Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Hohoš, L. (1996): Hľadanie novej ekonomickej a ekologickej paradigmy. In Klinec, I., Majtán, M. (eds.) (1996): *Civilizácia a budúcnosť. Almanach FSS 1990-1996.* Bratislava: Futurologická spoločnosť na Slovensku, s. 219-223. ISBN nemá.
- Hoch, A. A. (1936): *Vynálezy, které změnily svět.* Praha: Orbis. ISBN nemá.

¹⁵⁴⁵ Srov. recenzi *Kdo se bojí samosprávy ...* in *Marathon*, 2012, roč. 16, č. 1, s. 32-40. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁴⁶ In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 187) uváděno pod názvem *Nástin řešení problému rozvoje socialistického člověka a jeho potřeb.*

- Hoch, A. A. (1956): *Roboti na vzestupu*. Praha: Mladá fronta. ISBN nemá.
- Honneth, A. (2015): *Die Idee des Sozialismus: Versuch einer Aktualisierung*. Berlin: Suhrkamp. ISBN: 978-3-518-58678-5.
- Hoppe, J. (2015): Radovan Richta a mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce: proč a jak vznikla Civilizace na rozcestí. In Hoppe, J., Škodová, M., Suk, J., Caccamo, F. (2015): „*O nový československý model socialismu*“: Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 44-76. ISBN 978-80-7285-194-2.
- Hoppe, J., Sommer, V. (2020): How the „Richta Team“ was Born: The Scientific and Technological Revolution and Political Decision-making in Czechoslovak Reform Communism. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, roč. 69, č. 4, s. 495-518. ISSN 0948-8294.
- Hoppe, J., Škodová, M., Suk, J., Caccamo, F. (2015): „*O nový československý model socialismu*“: Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-194-2.
- Hrzal, L. (1973): *Kritika soudobých sociologických a sociálně filosofických teorií*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Hrzal, L. (1978): Úloha lidu v naší společnosti. *Rudé právo*, roč. 58, č. 35 (10. 2. 1978), s. 4. ISSN 0032-6569.
- Hrzal, L. (1979): Kritika současných reformistických tendencí demokratického socialismu. *Sociologický časopis*, roč. 15, č. 6, s. 556-567. ISSN 0038-0288.
- Hrzal, L., Netopilík, J. (1974): Intelektuálové a moc. *Filozofický časopis*, roč. 22, č. 3, s. 382-396. ISSN 0015-1831.
- Husák, T. (1986): *Lidstvo před rozhodnutím*. Praha: Melantrich. ISBN nemá.
- Huxley, A. L. (1932): *Brave New World*. London: Chatto and Windus. ISBN nemá (česky např. *Konec civilizace aneb Překrásný nový svět*. Praha: Orfeus Szalai & Smolan 1993. ISBN 80-85522-27-6).
- Charvát, F. (1977): Dělnická třída – rozhodující síla historické jednoty komunismu a vědeckotechnické revoluce. *Sociologický časopis*, roč. 13, č. 3, s. 241-251. ISSN 0038-0288.
- Jachiel, N. M. (1989): *Sociologie a sociální praxe*. Praha: Svoboda. ISBN 80-205-0092-8.
- Jaroszewski, T. M., Piekarczyk, S. (1979): The Scientific and Technological Revolution in the Light of Historical Materialist Theory. *Dialectics and Humanism*, roč. 6, č. 2, s. 23-32. ISSN 0324-8275.
- Jaspers, K. (1949): *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/Zürich: R. Piper & Co. Verlag. ISBN nemá.
- Javůrek, Z., Ursul, A. D., Zeman, J. (eds.) (1984): *Integration of Science and the System Approach*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers. ISBN 978-0444996336.
- Jefremov, I. A. (1960): *Mlhovina v Andromedě*. Praha: Mladá fronta. ISBN nemá.

- Johanisová, N. (2008): *Kde peníze jsou služebním, nikoliv pánem: Výpravy za ekonomikou přátelskou přírodě a člověku*. Volary: Stehlík. ISBN 978-80-86913-05-6.¹⁵⁴⁷
- Johanisová, N. (2014): *Ekonomičtí disidenti: Kapitoly z historie alternativního ekonomického myšlení*. Volary: Stehlík. ISBN 978-80-86913-12-4.¹⁵⁴⁸
- Jonas, H. (1997): *Princip odpovědnosti: Pokus o etiku pro technologickou civilizaci*. Praha: Oikoymenh. ISBN 80-86005-06-2.
- Jurásek, M., Leinweber, V., Valenčík, R. (2016): Politicko-ekonomická reflexe současného stavu globální společnosti. *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 2, s. 218-236. ISSN 0032-3233.
- Justoň, Z. (2012): *Ekonomie přírodních národů*. Praha: Dauphin. ISBN 978-80-7272-419-2.¹⁵⁴⁹
- Justoň, Z. (2021-2022a): *Ekonomie českého lidu: Eseje z antropologické ekonomie. Svazek I*. Praha: Dauphin. ISBN 978-80-7645-177-3.
- Justoň, Z. (2021-2022b): *Ekonomie českého lidu: Eseje z antropologické ekonomie. Svazek II*. Praha: Dauphin. ISBN 978-80-7645-289-3.
- Kahn, H. (1968): How to Think about the Russians. *Fortune*, roč. 78, č. 6, s. 127. ISSN 0015-8259.
- Kalecki, M. (1965): *Náčrt teorie růstu socialistické ekonomiky*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Kamarýt, J., Maydl, P. (1970): Porada redakcí filosofických a sociologických časopisů socialistických zemí. *Filosofický časopis*, roč. 18, č. 1, s. 124. ISSN 0015-1831.
- Kanda, R. (2018): Ivan Sviták a pražské jaro 1968. *Filosofický časopis*, roč. 66, č. 4, s. 543-565. ISSN 0015-1831.
- Kanda, R., Mervart, J. (2018): Rozhovor s Josefem Zumrem. In Landa, I., Mervart, J. a kol. (2018): *Imaginace a forma mezi estetickým formalismem a filozofií emancipace: Studie Josefu Zumrovi*. Praha: Filosofia, s. 323-370. ISBN 978-80-7007-500-5.
- Kangal, K. (2016): The Karl Marx Problem in Contemporary New Media Economy: A Critique of Christian Fuchs' Account. *Television & New Media*, roč. 17, č. 5, s. 416-428. ISSN 1527-4764.
- Kant, I. (1799): *Kritik der Urteilkraft*. 3. vydání. Berlin: F. T. Lagarde. ISBN nemá.
- Kedrov, B. M. (1980): *Filozofia a veda*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Keller, J. (2020): Virus ve společnosti služeb. In Sušová-Salminen, V., Švihlíková, I. (eds.) (2020): *Pandemie covid-19: Konec neoliberalní globalizace?* Praha: OVIA Argument, s. 26-37. ISBN 978-80-907365-6.

¹⁵⁴⁷ Srov. recenze Ekonomický dogmatismus a ekonomické disidentství (aneb obecnější úvahy nad kacírským hledáním Nadi Johanisové) in *Marathon*, 2015, roč. 19, č. 1, s. 9-22. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁴⁸ Srov. recenze Ekonomický dogmatismus a ekonomické disidentství (aneb obecnější úvahy nad kacírským hledáním Nadi Johanisové) in *Marathon*, 2015, roč. 19, č. 1, s. 9-22. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁴⁹ Srov. recenzi Odkud přicházíme? in *Marathon*, 2013, roč. 17, č. 2, s. 15-28. ISSN 1211-8591.

- Kesey, K. E. (1962): *One Flew over the Cuckoo's Nest*. New York: Viking Press and New American Library. ISBN nemá (česky např. *Vyhod' me ho z kola ven*. Praha: Odeon 1979. ISBN 01-015-79).
- Keynes, J. M. (1930): Economic Possibilities for our Grandchildren. *The Nation and Athenaeum*, 48.2 a 48.3, 11. 10. 1930, s. 36-37 a 18. 10. 1930, s. 96-98. ISSN nemá.
- Keynes, J. M. (1953): *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. ISBN nemá.¹⁵⁵⁰
- Keynes, J. M. (2021): *Jsem liberál? Výbor esejů*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-3188-4.¹⁵⁵¹
- King, L. P., Szelényi, I. (2004): *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press. ISBN 978-0816643448.
- Klacek, J., Kupka, V. (2018a): Když tály ledy v české ekonomii: Připomínka 50. výročí Pražského jara 68. *Regionální rozvoj mezi teorií a praxí*, 2018/3. ISSN 1805-3246.
- Klacek, J., Kupka, V. (2018b): Renaissance české ekonomie: Pražské jaro 1968 a Ekonomický ústav ČSAV. *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1-2, s.109-146. ISSN 1210-7050.
- Klages, H. (1964): *Technischer Humanismus*. Stuttgart: F. Enke. ISBN nemá.
- Klages, H. (1968): *Soziologie zwischen Wirklichkeit und Möglichkeit: Plädoyer für eine projektive Soziologie*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. ISBN nemá.
- Klaus, V. (2000): Intelektuální a lidský rozměr 60. let našeho století aneb dnešní reflexe tehdejšího prožitku. In Kolektiv (2000): *Co daly naše země Evropě a lidstvu. II. část*. Praha: Evropský literární klub, s. 94-107. ISBN 8086316068.
- Klaus, V. (2015): *Velcí ekonomové jsou mou inspirací*. Praha: Institut Václava Klause. ISBN 978-80-7542-005-3.¹⁵⁵²
- Klaus, V. (2022): Zánik myšlení. *Lidové noviny*, 8. 4. 2022, s. 11. ISSN 0862-5921.
- Klein, O. (1966): Vědeckotechnická revoluce a životní sloh (Několik myšlenek k problematice). *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 242-252. ISSN 0038-0288.
- Klein, O. (1968): Revolution scientifique et technique et style de vie. *L'homme et la société*, roč. 1968, č. 9, s. 7-28. ISSN 1022-8691.
- Klein, O. (1969): *Životní styl a moderní civilizace*. Praha: Symposium. ISBN nemá.
- Klinec, I. (2010): *Využitie futurologických metód pre politické rozhodovanie. Working Papers 27*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV. ISSN 1337-5598.
- Klinec, I. (2012): Rímsky klub, globálna problematika a globálna rezolutika. In Rusko, M. (ed.) (2012): *Proceeding of the International Conference, Bratislava, November 29-30, 2012*. Žilina: Strix, s. 59-106. ISBN 978-80-89753-19-2.

¹⁵⁵⁰ Srov. recenzi Keynesova Obecná teorie stále inspirativní (a provokující) in *Politická ekonomie*, 2021, roč. 69, č. 1, s. 135-141. ISSN 0032-3233 (včetně komparací s vydáním Praha: Cicero 2020. ISBN 978-80-270-7399-3).

¹⁵⁵¹ Srov. recenzi Keynes pro 21. století? in *Marathon*, 2022, roč. 26, č. 3, s. 11-16. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁵² Srov. recenzi Aby ekonomická věda (a její dějiny) nebyla lidovou tvořivostí, resp. sluníčkářským kejklářstvím in *Marathon*, 2016, roč. 20, č. 2, s. 19-28. ISSN 1211-8591.

- Klinec, I. (2015a): Ossip K. Flechtheim – zakladateľ futurologie ako vedy o budúcnosti. *Futurum – Informační zpravodaj Občanské futurologické společnosti*, č. 3/2015, s. 2-8. ISSN nemá.
- Klinec, I. (2015b): Robert Jungk – humanista a futurolog. *Futurum – Informační zpravodaj Občanské futurologické společnosti*, č. 2/2015, s. 2-7. ISSN nemá.
- Klinec, I. (2017): Z histórie futurologie a futurologického myslenia v Československu. In *Proceeding of the International Conference, Bratislava, May 3, 2017*. Žilina: Strix et Slovenská spoločnosť pre životné prostredie, s. 121-133. ISBN 978-80-89753-19-2.
- Klinec, I. (2020a): Z histórie československej futurologie II. – Ota Šulc a rozvoj futurologie v Československu. In *Nástroje environmentálnej politiky. Recenzovaný zborník z X. medzinárodnej vedeckej konferencie, 17. 1. 2020, Bratislava*. Bratislava: Slovenská spoločnosť pre životné prostredie et Strix, s. 212-217. ISBN 978-80-973460-6-5.
- Klinec, I. (2020b): Z histórie československej futurologie III. – Ota Klein a rozvoj futurologie v Československu. In *Recenzovaný zborník z V. medzinárodnej vedeckej konferencie, 21. 2. 2020, Ružomberok*. Bratislava: Slovenská spoločnosť pre životné prostredie et Strix, s. 127-130. ISBN 978-80-973460-7-2.
- Klinec, I. (2020c): Z histórie československej futurologie IV. – Radovan Richta a rozvoj futurologie v Československu. In *Proceeding of the 5th International Conference, Ružomberok, February 21, 2020*. Bratislava: Strix et Slovenská spoločnosť pre životné prostredie, s. 162-166. ISBN 978-80-973460-7-2.
- Klinec, I., Majtán, M. (eds.) (1996): *Civilizácia a budúcnosť. Almanach FSS 1990-1996*. Bratislava: Futurologická spoločnosť na Slovensku. ISBN nemá.
- Klíma, M. (2023): Výroba extrémistů po česku. *Lidové noviny*, 24. 5. 2023, s. 9. ISSN 0862-592.1
- Koenigsmark, A. (2006): Věž ze slonoviny: Zápisky od života odtrženého spisovatele č. 15. *Britské listy*, 10. 7. 2006. ISSN 213-1792.
- Kohoutek, M. (2004): *Krizové řízení. Část 1 – teoretické základy*. Slaný: Melandrium. ISBN 80-86175-39-1.¹⁵⁵³
- Kolář, P. (2016): Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb Budoucnost mezi Richtou a Grausem. In Kolář, P., Pullmann, M. (2016): *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů, s. 146-156. ISBN 978-80-7422-560-4.
- Kolář, P. (2018a): Normalizace ve své epoše: V odpověď na polemiku Miloše Havelky. *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 3-4, s. 523-536. ISSN 1210-7050.
- Kolář, P. (2018b): *Pražské jaro 1968 jako škola představitosti. Experiment je cenný i po padesáti letech*. 6. 6. 2018. <https://nazory.aktualne.cz/komentare/prazske-jaro-1968-jako-skola-predstavivosti-experiment/r~33220c3468a911e8b9db0cc47ab5f122/>.

¹⁵⁵³ Srov. recenzi Systémový pohled na teoretické základy krizového řízení in *Marathon*, 2004, roč. 8, č. 6, s. 33-34. ISSN 1211-8591.

- Kolář, P., Pullmann, M. (2016): *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů. ISBN 978-80-7422-560-4.
- Kolektiv (1955): *Souhrn prací o automatizaci*. Praha: Nakladatelství ČSAV. ISBN nemá.¹⁵⁵⁴
- Kolektiv (1968b): *Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Kolektiv (1969a): Zahraňiční ohlasy na práci mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce. Civilizace na rozcestí (R. Richta a kolektiv). *Sociologický časopis*, roč. 5, č. 6, s. 650-669. ISSN 0038-0288.
- Kolektiv (1983): *Památce Radovana Richty (1924-1983). Sborník dokumentů a bibliografie*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.
- Kolektiv autorů (Látal, I. (ed.)) (2008): *Socialismus pro 21. století. Sborník statí*. Praha: Futura. ISBN 978-80-86844-35-0.
- Kolektiv autorů SSSR a NDR (1986): *Buržoazní a maloburžoazní ekonomické teorie socialismu: Kritické statí*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Kolman, A. (2005): *Zaslepená generace: Paměti starého bolševika*. Brno: Host. ISBN 80-7294-148-8.
- Kolmogorov, A. N. (1962): *Automaty a život*.¹⁵⁵⁵ In Rovenskij, Z., Ujomov, A., Ujomová, J. (1962): *Stroj a myšlení: Filosofický nárys kybernetiky*. Praha: Orbis, dodatek. ISBN nemá.
- Kolnai, A. T., Dunlop, F. (ed.) (1995): *The Utopian Mind and Other Papers: A Critical Study in Moral and Political Philosophy*. London: Athlone. ISBN 9780485112320.
- Koloc, T. (2007): Šanci uvést do praxe komunu vidím jako reálnou za stovky let. *Britské listy*, 7. 3. 2007. ISSN 213-1792.
- Koloc, T. (2012): Na podzim zemřel bez povšimnutí médií (!) nejstarší chartista, filosof-spouštěč Pražského jara 1968, téměř stoletý Jiří Hermach (1912 – 2011). *Britské listy*, 6. 1. 2012. ISSN 213-1792.
- Konrád, G., Szelényi, I. (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power: A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*. Brighton: Harcourt. ISBN 978-0151778607.
- Kopeček, M. (2009): *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0100-3.
- Kopeček, M. (2017): From Scientific Social Management to Neoliberal Governmentality? Czechoslovak Sociology and Social Research on the Way from Authoritarianism to Liberal Democracy, 1969-1989. *Stanrzeczy*, roč. 13, č. 2, s. 171-196. ISSN 2083-3059.

¹⁵⁵⁴ Uváděno dle (Kutta, 1994, s. 83).

¹⁵⁵⁵ In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 400) uváděno jako *Automaty a lidé*. Jde o překlad přednášky A. N. Kolmogorova *Automaty a život*, konané 6. 4. 1961 na Moskevské státní univerzitě.

- Kopnin, P. V. (1976): *Dialektika ako logika a teória poznania*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Kosel, G. (1957): *Produktivkraft Wissenschaft*. Berlin: Die Wirtschaft. ISBN nemá.
- Kosík, K. (1963): *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. ISBN nemá.
- Kosík, K. (1968): Naše nynější krize, VI. část. *Literární listy*, roč. 1, č. 12. ISSN nemá.
- Kosík, K. (1995): *Jinoch a smrt*. Praha: Hynek. ISBN 80-85906-14-7.
- Kosík, K., Mervart, J. (ed.) (2019): *Dialektika, kultura a politika: Eseje a články z let 1955–1969*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-576-0.
- Kosta, J. (1988): Can Socialist Economic Systems be Reformed? In Gabrisch, H. (ed.) (1988): *Economic Reforms in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press. ISBN 978-0813376523.
- Kosta, J. (2002): *Život mezi úzkostí a nadějí*. Praha a Litomyšl: Paseka. ISBN 80-7185-514-6.
- Kosta, J. (2005):¹⁵⁵⁶ K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969. *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 13, č. 3, s. 27-47. ISSN 0572-3043.
- Kosta, J., Levčík, B. (1968): *Ekonomické aspekty technického pokroku: Na okraj konference IG Metall v Oberhausenu 5.-8. března 1968*. Praha: Ekonomický ústav Československá akademie věd. ISBN nemá.
- Košťál, Z. (2018): Podstata a důsledky tzv. pražského jara 1968. *Dialog–otázky–odpovědi*, roč. 29, č. 340, s. 1-4. ISSN 1210-454.
- Kouba, K. a kol. (1964): *Politická ekonomie socialismu. Sborník*. Praha: Nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Koukolík, F. (2020): *Sociálně úspěšní psychopati aneb vzpoura deprivantů 1996-2020*. Praha: Galén. ISBN 978-80-7492-473-6.
- Koukolík, F., Drtilová, J. (1996): *Vzpoura deprivantů: O špatných lidech, skupinové hlouposti a uchvácené moci*. Praha: Galén. ISBN 80-901776-8-9.
- Král, M. (1966): Vědeckotechnická revoluce a řízení. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 316-325. ISSN 0038-0288.
- Král, M. a kol. (1967): *Věda a řízení společnosti*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Krejčí, J., Ambler, M. (2017): Průmysl 4.0: Národní, firemní a akademické přístupy. *Současná Evropa*, roč. 22, č. 2, s. 46-62. ISSN 1804-1280.
- Krejčí, O. (2020): Čínská cesta na Měsíc. *!Argument*, 7. 12. 2020. ISSN 2570-6934.
- Krell, Ch., Meyer, T. (2018): Marx v digitálním kapitalismu. *Deník Referendum*, 15. 6. 2018. ISSN 2533-5987 (originál Krell, Ch., Meyer, T., Scherer, K. J.: Marx im digitalen Kapitalismus: Warum Karl Marx auch für den Umgang mit der digitalen Revolution wichtig sein kann. *Internationale Politik und Gesellschaft*, 22. 5. 2018. <https://www.ipg-journal.de/schwerpunkt-des-monats/digitalisierung/artikel/marx-im-digitalen-kapitalismus-2740/>).

¹⁵⁵⁶ „Text byl vydán v roce 1979 jako pracovní studie č. 7 v anglickém, francouzském a italském znění v rámci výzkumného projektu „Zkušenosti Pražského jara 1968““ (Kosta, 2005, s. 27 – ediční poznámka V. Průchy).

- Krivý, M. (2019): Automation or Meaning? Socialism, Humanism and Cybernetics in Etarea. *Architectural Histories*, roč. 7, č. 1, s. 1-17. ISSN 2050-5833.
- Kroh, M. (2020): Den poté. *Argument*, 13. 5. 2020. ISSN 2570-6934.
- KSČ (1971): *XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 25. května - 29. května 1971*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Kučera, J. (2020): Umění a věda. *Literatura, umění, kultura*, roč. 2020, č. 30. ISSN 1210-1494.
- Kuhn, T. S. (1962): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press. ISBN nemá (česky *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh 1997. ISBN 80-86005-54-2).
- Kunc, J. (2001): Knížka o „pražském jaru“ a souvislostech. *Soudobé dějiny*, roč. 8. č. 1, s. 146-155. ISSN 1210-7050.
- Kurzweil, R. (2005): *The Singularity is Near: When Humans transcend Biology*. New York: Penguin. ISBN 978-0739466261.
- Kurzweil, R., Grossman, T. (2007): *Fantastická cesta: Žijte tak dlouho, abyste mohli žít navždy*. Olomouc: Anag. ISBN 9788072633920.¹⁵⁵⁷
- Kutta, F. (1960): Podstata a postavení automatizace v technickém rozvoji. *Politická ekonomie*, roč. 8, č. 10, s. 853-867. ISSN 0032-3233.
- Kutta, F. (1962): *Budování materiálně technické základny komunismu*. Praha: Nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Kutta, F. (1964): Vliv technického rozvoje na změny v pracovních funkcích člověka. *Filosofický časopis*, roč. 12, č. 6, s. 861-876. ISSN 0015-1831.
- Kutta, F. (1968): *Člověk-práce-technika*. Praha: Práce. ISBN nemá.
- Kutta, F. (1971): Vědeckotechnická revoluce – geneze a metodologie problému. *Filosofický časopis*, roč. 19, č. 1, s. 50-62. ISSN 0015-1831.
- Kutta, F. (1978): Řízení sociálních procesů. *Sociologický časopis*, roč. 14, č. 3, s. 248-258. ISSN 0038-0288.
- Kutta, F. (1983): In memoriam Radovana Richty. *Politická ekonomie*, roč. 31, č. 11, s. 1199-1200. ISSN 0032-3233.
- Kutta, F. (1994a): Sociologická analýza a syntéza participačního řízení. *Dialog Sever – Jih, Západ – Východ*, roč. 2, č. 1. ISSN 1210-4213.
- Kutta, F. (1994b): Zamyšlení nad „Civilizací na rozcestí“. *Dialog Sever – Jih, Západ – Východ*, roč. 2, č. 3, s. 77-83. ISSN 1210-4213.
- Kutta, F. (1997): Vzpomínka na interdisciplinární tým R. Richty. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 20-22. ISSN 1211-8591.
- Kutta, F., Levčík, B. (1966): Vliv vědeckotechnické revoluce na změny v obsahu práce a struktury pracovní síly. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 187-195. ISSN 0038-0288.

¹⁵⁵⁷ Srov. recenze Zasíťování dementi doby digitální I. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 2, s. 8-16. ISSN 1211-8591, Zasíťování dementi doby digitální II. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 4, s. 18-28. ISSN 1211-8591 a Zasíťování dementi doby digitální III. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 5, s. 22-32. ISSN 1211-8591.

- Kutta, F., Soukup, M. a kol. (1973): *Řízení v období vědeckotechnické revoluce: Principy socioekonomického řízení*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Kužel, P. (2006): Marxovo pojetí člověka. *SOK-Socialistický kruh*. <https://sok.bz/clanky/2006/petr-kuzel-marxovo-pojeti-cloveka>.
- Kužel, P. (2014): *Filosofie Louise Althussera: O filosofii, která chtěla změnit svět*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-417-6.
- Kůželová, M. (2015): *Kachna, nebo králík? „Věda o vědě“ v Polsku a Československu 1962–1989. Disertační práce*. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzita Karlova. ISBN nemá.
- Lachout, V., Běláčková, V. (eds.) (2005): *Sborník příspěvků ke konferenci Sdružení domácího odboje a partyzánů Předvoj 1943–1945*. Praha: Předvoj. ISBN 80-239-5363-X.
- Laluha, I. (2008): Alexander Dubček a Európa. *Studia Politica Slovaca*, roč. 1, č. 1, s. 115-128. ISSN 1337-8163.
- Landa, I. (2020): Technology and Politics: A Philosophical Lesson from the Prague Spring of 1968. In Beránková, J. N., Hauser, M., Nesbitt, N. (eds.) (2020): *Revolutions for the Future: May'68 and the Prague Spring*, Paris: Suture Press, s. 216-259. ISBN 978-2-9569056-1-5.
- Lange, O. R. (1965): *Teorie reprodukce a akumulace*. Praha: Svoboda. 1965.
- László, E. et al. (1977): *Goals for Mankind: A Report to the Club of Rome on the New Horizons of Global Community*. Boston: Dutton. ISBN 978-0525114307.
- Lenin, V. I. (1955): Velká iniciativa. In Lenin, V. I. (1955): *Spisy. Svazek 29*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Lenin, V. I. (1962): *Spisy. Svazek 33*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Levčík, B., Kosta, J. (1968): Koho reprezentuje socialistický podnik. *Politická ekonomie*, roč. 16, č. 3, s. 239-247. ISSN 0032-3233.
- Liessmann, K. P. (2008): *Teorie nevzdělanosti: Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1677-5.
- Liessmann, K. P. (2018): *Vzdělání jako provokace*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2875-4.
- Lohoff, E., Trenkle, N. (2012): *Die große Entwertung: Vom finanzkapitalistischen Krisenaufschub zur globalen Notstandsverwaltung*. Münster: Unrast Verlag. ISBN 978-3897714953.
- Loudín, J. (2013): Odešel Jindřich Filipce (18. 12. 1926 – 26. 7. 2013). *Marathon*, roč. 17, zvláštní číslo 2013, s. 2-3. ISSN 1211-8591.
- Lukács, G. (2020): *Dějiny a třídní vědomí: Studie o marxistické dialektice*. Praha: Filosofia a Academia 2020. SBN 978-80-7007-637-8.
- Macháček, M. (2015): Podivná jednota. Gustáv Husák a mocenskopolitické zápasy v KSČ na příkladu prezidentské otázky (1969-1975). *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3-4, s. 249-347. ISSN 1210-7050.

- Mach, M., Toms, M. (1986): *Teorie socialistické rozšířené reprodukce*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury. ISBN nemá.
- Machek, J. (2012): Báječné nové světy: Současnost a budoucnost v meziválečné české utopické beletrii. In Taranenková, I., Jareš, M. (eds.) (2012): *Bude ako nebolo: Podoby utopického žánru*. Bratislava: Ústav slovenskej literatury SAV, s. 64-89. ISBN 9788088746188.
- Machonin, P. a kol. (1966): *Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Machonin, P. a kol. (1969): *Československá společnost: Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA. ISBN nemá.
- Machonin, P., Jungmann, B. (1968): Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální problém. *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 4, s. 427-441. ISSN 0038-0288.
- Majtán, M. (2016): Podnetná kniha zo 60. rokov minulého storočia má už 50 rokov. *Studia Politica Slovaca*, roč. 9, č. 2, s. 160-162. ISSN 1337-8163.
- Malínský, J. (2018): Ideové průsečíky Pražského jara (ledna 1968). *!Argument*. <http://casopisargument.cz/2018/07/06/ideove-pruseciky-prazskeho-jara-ledna-1968/>.
- Malínský, J. (2020): Sto let: K otázce přesahů československého a českého komunistického hnutí. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 4, č. 8, s. 2-48. ISSN nemá.
- Manová, M. (1975a): Člověk – věda – technika. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, roč. 1975, č. 1, s. 104-106. ISSN 0567-8293
- Manová, M. (1975b): Některé aspekty vztahu člověka a vědeckotechnické revoluce v sovětské sociologii. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, roč. 1975, č. 1, s. 27-40. ISSN 0567-8293.
- Marcuse, H. (1964): *One-Dimensional Man*. Boston: Beacon Press. ISBN nemá (česky *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko 1991. ISBN 80-206-0075-2).
- Martin, H. P., Schumann, H. (1998): *Die Globalisierungsfalle: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Hamburg: Rowohlt. ISBN 9783499604508.
- Marx, K. H. (1932): Sešity o technice. In Výňatky ze sešitů o technice. *Bolševik*, č. 1-2.¹⁵⁵⁸
- Marx, K. H. (1953a): *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin: Dietz. ISBN nemá (dále tamtéž 1974a. ISBN nemá).
- Marx, K. H. (1953b): *Kapitál I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1955): *Kapitál III – 1*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1958): *Teorie o nadhodnotě I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1961): *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.

¹⁵⁵⁸ Uváděno dle (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 136, 402). In (Richta, 1971a) jsou připomenuty „dosud jen zčásti zveřejněné „Sešity o technice“ („Voprosy istoriji jestestvoznaniija i tehniki“, sešit 25, Moskva 1968)“ (tamtéž, s. 12).

- Marx, K. H. (1963): Ke kritice politické ekonomie. In Marx, K. H., Engels, B. (1963): *Spisy. Svazek 13*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, s. 31-189. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1964): *Teorie o nadhodnotě II*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1968): *Teorie o nadhodnotě III*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1971): *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–1859). I: Dodatky k Marxovým a Engelsovým spisům*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1974b): *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–1859). II: Dodatky k Marxovým a Engelsovým spisům*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1977): *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–1859). III: Dodatky k Marxovým a Engelsovým spisům*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1950): *Vybrané spisy. Svazek II*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1952): *Vybrané dopisy*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1957): Svatá rodina. In Marx, K. H., Engels, B. (1957): *Spisy. Svazek 2*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1958c): Německá ideologie. In Marx, K. H., Engels, B. (1958c): *Spisy. Svazek 3*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1958a): Bída filosofie. In Marx, K. H., Engels, B. (1958aa): *Spisy. Svazek 4*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1958b): Manifest komunistické strany. In Marx, K. H., Engels, B. (1958aa): *Spisy. Svazek 4*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá (též *Manifest komunistické strany*. Praha: Svoboda 1974. ISBN nemá).¹⁵⁵⁹
- Marx, K. H., Engels, B. (1958c): Německá ideologie. In Marx, K. H., Engels, B. (1958c): *Spisy. Svazek 3*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1959): Námezdní práce a kapitál. In Marx, K. H., Engels, B. (1959): *Spisy. Svazek 6*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1966a): *Spisy. Svazek 18*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1967): *Spisy. Svazek 21*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1986): *Spisy svazek 23: Kapitál I*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Mařík, V. a kol. (2016): *Průmysl 4.0: Výzva pro Českou republiku*. Praha: Management Press. ISBN 978-80-7261-440-0.
- Masaryk, T. G. (1895): *Česká otázka: Snahy a tužby národního obrození*. Praha: Čas. ISBN nemá.
- Mason, P. (2015): *Postcapitalism: A Guide to our Future*. London: Penguin Random House. ISBN 9781846147388.
- Massenet, M. (1963): Introduction à une sociologie de la prévision. *Futuribles*, č. 60. ISSN 0337-307.

¹⁵⁵⁹ Dostupné též na <https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/index.htm>.

- Matějčík, J. (1974): Kritika pravicově revizionistických konstrukcí nového modelu politického systému v ČSSR. *Právník*, roč. 113, č. 9. ISSN 0231-6625.
- Matějčík, J. (1976): *Politický systém socialismu a kritika pravicového revizionismu v ČSSR*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Matějka, O. (2012): Entre les sciences sociales et la construction de la „société socialiste“: Une perspective générationnelle. In Mayer, F., Matějka, O. (eds.) (2012): *Cahiers du CEFRES. N° 32, Individus sous contrôle*, s. 105-153. Praha: Centre français de recherche en sciences sociales. ISBN 978-80-86311-26-5, ISSN 1805-0336.
- Mayo, E. (1933): *The Human Problems of an Industrial Civilization*. New York: Macmillan. ISBN nemá.
- Mazzucatová, M. (2013): *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London: Anthem Press. ISBN 9780857282521.
- McFarlane, B. J. (1970): The Politics of Economic Reform in Eastern Europe, 1965–1969. *Australian Outlook*, roč. 24, č. 2, s. 164-177. ISSN 0004-9913.
- Meadowsová, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. (1972): *The Limits of Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books. ISBN 0-87663-165-0.
- Meadowsová, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. (1992): *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*. Post Mills: Chelsea Green Pub. ISBN 0930031628.
- Melman, S. (1958): *Decision-Making and Productivity*. New York: Blackwell, ISBN nemá.
- Mervart, J. (2013): Filosofický časopis mezi stalinismem a normalizací. *Filosofický časopis*, roč. 61, č. 1, s. 9-32. ISSN 0015-1831.
- Mervart, J. (2017): Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution. *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1, s. 111-126. ISSN 0925-9392.
- Mervart, J., Růžička, J. (2020): „Rehabilitovat Marxe!“: *Československá stranická inteligence a myšlení poststalinické modernity*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-771-4.
- Metelec, M. (2019): Jazyk apokalypsy, nebo krize? Poznámky ke strategii klimatického hnutí. *A2*, č. 10/2019. ISSN 1801-4542.
- Metelec, M. (2020a): Emancipace filosofa: Nad spisy Karla Kosíka. *A2*, č. 10/2020. ISSN 1801-4542.
- Metelec, M. (2020b): Revoluční skupina Předvoj: 75 let od popravy mladých odbojářů. *A2larm*, 5. 5. 2020. ISSN 1801-4542.
- Mészáros, I. (1986): *Marx's Theory of Alienation. 4. vydání*. London: Merlin Press. ISBN 0580361915.¹⁵⁶⁰
- Mészáros, I. (2009): *Socialismus nebo barbarství: Od „amerického století“ ke křižovatce dějin*. Praha: Svoboda servis. ISBN 978-80-86320-62-5.

¹⁵⁶⁰ 1. vydání in New York: Harper Torchbooks/Harper & Row, Publishers 1972. ISBN nemá.

- Mikoláš, A. (2018): *Vliv ekonomických principů nových médií na transformaci teorie dělby práce. Bakalářská diplomová práce.* Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. ISBN nemá.
- Mill, J. (1821): *Elements of Political Economy.* London: Baldwin, Cradock, and Joy. ISBN nemá.
- Mitrochin, L. N. (2005): *Moi filosofskie sovesedniki.* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Russkoj Christianskoj Gumanitarnoj Akademii. ISBN 9785888122068.
- Mlynář, Z. (1964): *Stát a člověk: Úvahy o politickém řízení za socialismu.* Praha: Svobodné Slovo. ISBN nemá.
- Mlynář, Z. (1975): *Československý pokus o reformu 1968: Analýza jeho teorie a praxe.*¹⁵⁶¹ Köln: Index. ISBN nemá.
- Mlynář, Z. (1990): *Mráz přichází z Kremlu.* Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0196-2.
- Mlýnková, I., Nečaský, M., Pokorný, J., Richta, K., Toman, K., Toman, V. (2008): *XML technologie: Principy a aplikace v praxi.* Praha: Grada. ISBN 978-80-247-2725-7.
- Morris, I. M. (2017): *K čemu je dobrá válka? Konflikty a pokrok civilizace.* Praha: Argo a Dokořán. ISBN 978-80-7363-764-4, resp. 978-80-257-2329-6.
- Mosco, V. (2012): Marx je zpátky, ale který Marx? O znalostní práci a mediální praxi. *SOK-Socialistický kruh.* <https://sok.bz/clanky/2012/vincent-mosco-marx-je-zpatky-ale-ktery-marx-o-znalostni-praci-a-medialni-praxi>.
- Mumford, L. (1947): *Technika a civilisace.* Praha: Práce. ISBN nemá.
- Mumford, L. (1956): *The Transformations of Man.* New York: Harper & Brothers. ISBN nemá.
- Mumford, L. (1961): *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects.* London: Harcourt Brace & Co. ISBN nemá.
- Musil, J. (2004): Poznámky o české sociologii za komunistického režimu. *Sociologický časopis*, roč. 40. č. 5, s. 573-595. ISSN 0038-0288.
- Musto, M. (ed.) (2020): *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretation.* Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 9781107117921.
- Müller, K. (1987): Vědeckotechnický a sociální rozvoj: Souvislosti, problémy a perspektivy. *Sociologický časopis*, roč. 23, č. 2, s. 149-159. ISSN 0038-0288.
- Müller, M., Spangenberg, J. (1988): Verdrängte Jahrestage. 20 Jahre „Club of Rome“ und „Richta-Report“. *Gewerkschaftliche Monatshefte*, roč. 39, č. 7, s. 430-440. ISSN 0016-9447.
- Nečasová, D. (2018): *Nový socialistický člověk: Československo 1948-1956.* Brno: Masarykova univerzita Brno a Host. ISBN 978-80-7577-185-8.
- Negri, A. (1991): *Marx beyond Marx: Lessons on the Grundrisse.* New York: Autonomedia. ISBN 093675625X.
- Nef, J. U. (1941): Civilization at the Crossroads. *The Review of Politics*, roč. 3, č. 3, s. 283-299. ISSN 0034-6705.

¹⁵⁶¹ Původní název: *Teorie a praxe pokusu o reformu politického systému socialismu v Československu 1968.*

- Neff, O. (2021): Vzdáváme se identity, a tím i svobody. *Téma*, roč. 2021, č. 42, s. 6-16. ISSN 2336-4815.
- Nefiodow, L. A., Nefiodowová, S. (2015): *The Sixth Kondratieff: The New Long Wave in the Global Economy*. North Charleston: CreateSpace Independent Publishing Platform. ISBN 9781496140388.
- Nejedlý, Z. (1950): *T. G. Masaryk ve vývoji české společnosti a čs. státu*. Praha: Ministerstvo informací a osvěty. ISBN nemá.
- Neri, G. D. (1975): Variazioni ideologiche del socialismo realizzato: l' „umanismo“ scientifico-tecnologico. *Aut Aut*, č. 145-146, s. 51-72. ISSN 0005-0601.
- Neupert-Doppler, A. (ed.) (2018): *Konkrete Utopien: Unsere Alternativen zum Nationalismus*. Stuttgart: Schmetterling. ISBN 3-89657-199-0.
- Neužil, F. (2007): *Jak nejlépe připomenout myšlenkový odkaz Radovana Richty? Diskusní příspěvky k modelu socialistické společnosti jako strategickému cíli KSČM a cesty k jeho utváření*. Praha: TAP ÚV KSČM. ISBN nemá. <http://old.kscm.cz/politika-kscm/projekty/socialismus-21-stoleti/33114/diskuse>.
- Neužil, F. (2014): *Kritické pojednání o minulosti a možné budoucnosti socialismu*. <http://files.nestalinsky-marxismus.webnode.cz/200000002-e20dde306e/Neuzil%20o%20minulosti%20a%20socialismu.pdf>.
- Neužil, F. (2015): *O jedné zvláštní a podivné ekonomické teorii, aneb velmi nedokonalý pokus o kritický rozbor způsobu, jímž se ruský matematik a statistik polského původu Ladislaus Bortkiewicz snažil vytvořit alternativu Marxovy teorie řešení „transformačního problému“*. <https://nestalinsky-marxismus.webnode.cz/news/frantisek-neuzil-o-jedne-zvlastni-a-podivne-ekonomicke-teorii-aneb-velmi-nedokonaly-pokus-o-kriticky-rozbor/>.
- Neužil, F. (2017): Několik poznámek o sociálně ekonomických aspektech tak zvané „čtvrté průmyslové revoluce“. *Marathon*, roč. 21, zvláštní číslo, s. 38-57. ISSN 1211-8591.
- Neužil, F. (2018): Vzpomínka na Pepu Hellera. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 2, č. 3, s. 2-5. ISSN nemá
- Neužil, F., Heller, J. (2005): *Člověk jako fixní kapitál, aneb jak to Karel Marx vlastně myslel*. <http://www.sds.cz/view.php?cislocclanku=2006013104>.
- Nicolaus, M. (1973): Foreword. In Marx, K. H. (1973): *Grundrisse*. London: Penguin, s. 5-66. ISBN nemá.
- Ninettová, A. (2001): „Civilization“ and its Insecurities: Traveling Scientists, Global Science, and National Progress in the Novosibirsk Akademgorodok. *Kroeber Anthropological Society Papers*, Fall 2001, 86, s. 181-202. ISSN 0023-4869.
- Novák, M. (2021): Československý model „socialismu s lidskou tváří“. In Novák, M. (2021): *Pražské jaro 1968: Přerušená revoluce?* Praha: Academia. ISBN 978-80-200-3248-5.
- Novák, V. J. A. a kol. (2000): *Věda proti válkám*. Říčany: Orego. ISBN 80-86117-06-5.
- Novotný, J. (2007): Filozofova tichá válka. *Listy*, roč. 2007, č. 4. ISSN 1210-1222.

- Nový, L. (1962): *Filosofie T. G. Masaryka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. ISBN nemá.
- Nový, L. a kol.¹⁵⁶² (1961): *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*. Praha: Československá akademie věd. ISBN nemá.
- Nový, L., Hroch, J., Gabriel, J. (eds.) (1994): *Czech Philosophy in the XXth Century: Czech Philosophical Studies, II*. Washington: Paideia Publishers and The Council for Research in Values and Philosophy. ISBN 1-56518-028-3.
- Nový, M. (2014): Spor o abstraktní práci: Ke konceptuálnímu založení kritiky politické ekonomie. *Sociální studia*, roč. 11, č. 1, s. 61-79. ISSN 1214-813X.
- Odujev, S. F. (1976): *Stezkami Zarathuštry: Vliv nietzscheovství na německou buržoazní filozofii*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Olszewski, E., Zacher, L. W. (1974): Człowiek – nauka – technika. *Studia Filozoficzne*, roč. 18, č. 3, s. 204-208. ISSN 0039-3142.
- Ondryáš, K. (1999): Akademik Radovan Richta: K 75. výročí narození Radovana Richty. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 10-13. ISSN 1211-8591.
- Ondryáš, K.¹⁵⁶³ (2001): *Ondra Vašut (i takoví jsme byli my)*. Říčany: Orego. ISBN 80-86117-74-X
- Ort, J. (2019): Konkrétní utopie jako koncept pro radikální politiku. *A2larm*, 26. 08. 2019. ISSN nemá.
- Orwell, G. (1949): *Nineteen Eighty-Four*. London: Secker & Warburg. ISBN nemá (česky např. 1984. Praha: Leda 2021. ISBN 978-80-7335-647-7).
- Palatová, M. (1973): Zpráva ze semináře „Vědeckotechnický rozvoj a efektivnost národního hospodářství“ (konaného ve dnech 26.-27. března 1973 v Liblicích). *Sociologický časopis*, roč. 9, č. 6, s. 665-668. ISSN 0038-0288.
- Papežská rada pro spravedlnost a mír (2008): *Kompendium sociální nauky církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 978-80-7195-014-1.
- Pažout, J. (ed.) (2013): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů a Liberec: Technická univerzita v Liberci. ISBN 978-80-87211-93-9, resp. 978-80-7372-971-4.
- Pažout, J. (ed.) (2015): *Každodenní život v Československu 1945/48–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů a Liberec: Technická univerzita v Liberci. ISBN 978-80-87912-35-5, resp. 978-80-7494-250-1.
- Pecka, E. (2011): Proces tzv. normalizace v české sociologii. *Historická sociologie*, roč. 3, č. 1, s. 77-94. ISSN 1804-0616.
- Pelikán, J. (ed.) (1972): *Systémové změny. Sborník*. Köln: Index. ISBN nemá.
- Perlo, V. (1963): *Militarism and Industry: Arms Profiteering in the Missile Age*. New York: International Publishers. ISBN nemá.
- Pernes, J. (2000): Československý rok 1956: K dějinám destalinizace v Československu. *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 4, s. 594-618. ISSN 1210-7050.

¹⁵⁶² J. Folta, Z. Horský, I. Seidlerová, J. Smolka, M. Teich.

¹⁵⁶³ Na obálce čínská podoba jména Karla Ondryáše: Wen Kerui (Wen Kche-ŕuei).

- Perný, L. (2020): *Utopisti: Vizionári sveta budúcnosti. Dejiny utópií a utopizmu*. Martin: Matica slovenská. ISBN 9788081282577.¹⁵⁶⁴
- Petrášek, F. (1969): Prognostika empirických věd. *Sociologický časopis*, roč. 5, č. 2, s. 150-155. ISSN 0038-0288.
- Pérezová, C. (2010): Technological Revolutions and Techno-Economic Paradigms. *Cambridge Journal of Economics*, roč. 34, č. 1, s. 185-202. ISSN 0309-166X.
- Piketty, T. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press. ISBN 978-0674430006.
- Piłatowicz, J. (1977): Człowiek – nauka – technika. *Zagadnienia Naukoznawstwa*, roč. 13, č. 3, s. 500. ISSN 0044-1619.
- Pilný, P., Jakeš, M. (2019): *Příběh komunisty*. Praha: Česká citadela. ISBN 978-80-907399-2-5.¹⁵⁶⁵
- Pitts, F. H. (2016): *Beyond the Fragment: The Postoperaist Reception of Marx's Fragment on Machines. Working Paper 02-16*. Bristol: University of Bristol. ISBN nemá.
- Piřha, P. (2021): Profesor Piřha: Konec civilizace. Vzepřete se! Jsme na kraji pralesa. *Parlamentní listy*, 25. 8. 2021. ISSN 1214-3154.¹⁵⁶⁶
- Pizan, M. (1972): La civilización, en la encrucijada, *Triunfo*, roč. 27, č. 497 (8. 4. 1972), s. 47-48. ISSN 0211-2868.
- Plevza, V. (1991): *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava: Tatrapress. ISBN 80-85260-15-8.
- Polnar, S. (2021): Vojenská profese, vědeckotechnická revoluce a Memorandum 68. *Historica Olomucensia*, č. 61, s. 207-229. ISSN 1803-9561.
- Porubský, Š. (2012): Normalizačná vzdelávacia politika v Československu, historický determinant školských reforiem na Slovensku po roku 1989. In Jeřková, V. (ed.) (2012): *Kvalita ve vzdělávání: XX. výroční konference České asociace pedagogického výzkumu, Praha, 10.-12. září 2012*. Praha: Univerzita Karlova, s. 638-646. ISBN 978-80-7290-620-8.
- Postone, M. (1993): *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. New York and Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0521565405,
- Postone, M. (2007): *Marx Reloaded: Repensar la teoría crítica del capitalismo*. Madrid: Editorial Traficantes de Sueños. ISBN 9788496453210.
- Postone, M. (2020): Capital and Temporality. In Musto, M. (ed.) (2020): *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 157-176. ISBN 9781107117921.

¹⁵⁶⁴ Srov. recenzi Poučení z dějin utopii jako obrana před liberální dystopií in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2020, roč. 4, č. 8, s. 163-186. ISSN nemá.

¹⁵⁶⁵ Srov. též recenzi Poctivý komunist (in 3 x Z aneb knižní okénko 2.) in *Marathon*, 2019, roč. 23, č. 6, s. 25-40. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁶⁶ Srov. Kázání prof. Petra Piřhy na slavnost Nanebevzetí Panny Marie pronesené dne 15. 8. 2021 na pouti v Luži u Košumberka. „Ve své promluvě se zamýšlí nad hodnotami, na nichž stojí lidská civilizace“ (<https://apha.cz/novinky/kazani-prof-petra-pirhy-na-slavnost-nanebevzeti-panny-marie/>).

- Potůček, M. (2007): Česká veřejná politika jako vědní disciplína a jako předmět zkoumání. *Teorie vědy*, roč. 16 (29), č. 2, s. 93-118. ISSN 1210-0250.
- Prokůpek, L. (2002): Normalizace v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. In Kostlán, A. (ed.) (2002): *Věda v Československu v období normalizace (1970-1975)*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, s. 201-219. ISBN 80-7285-020-2.
- Prorok, V. (2012): *Tvorba rozhodování a analýza v politice*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4179-6.
- Prorok, V., Lisa, A. (1994): K řádu přes chaos? *Mezinárodní vztahy*, roč. 29, č. 3, s. 79-83. ISSN 0323-1844.
- Průcha, V. a kol. (2009): *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl. Období 1945–1992*. Brno: Doplněk. ISBN 978-80-7239-228-5.
- Purš, J. (1973): *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*. Praha: Československá akademie věd. ISBN nemá.
- Rameš, V. (2017): (Post)socialističtí ekonomové jako objekt historického zkoumání: Současný stav bádání a perspektivy. *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 3, s. 389-402. ISSN 1210-7050.
- Ransdorf, M. (1996): *Nové čtení Marxe. Díl I*. Praha: Futura. ISBN 80-85523-31-1.
- Ransdorf, M. (2012): *Nové čtení Marxe II*. Plzeň: Euroverlag. ISBN 9788071770305.
- Raworthová, K. (2020): *Ekonomie koblihy: Sedm způsobů ekonomického myšlení pro 21. století*. Praha: IDEA. ISBN 978-80-907775-1-4.
- Rákosník, J. (2014): Radovan Richta a výzkum vědeckotechnické revoluce. In Nešpor, Z. R. a kol. (2014): *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia, s. 406-417. ISBN 978-80-200-2355-1.
- Rd. (1969): Na téma vědy a politiky. *Tvorba*, roč. 38 (1969), č. 1, s. 13. ISSN 0139-5513.
- Redakce (1974): Životní jubileum dr. Radovana Richty, DrSc., člena korespondenta ČSAV. *Filosofický časopis*, roč. 22, č. 4, s. 601-603. ISSN 0015-1831.
- Redakce (1983a): Radovan Richta / 6. 6. 1924 – 21. 7. 1983/. *Filosofický časopis*, roč. 31, č. 6, s. 931-934. ISSN 0015-1831.
- Redakce (1983b): Zemřel soudruh Radovan Richta. *Rudé právo*, roč. 63, č. 172 (23. 7. 1983), s. 1-2. ISSN 0032-6569.
- Remington, R. A. (ed.) (1970): *Winter in Prague: Documents on Czechoslovak Communism in Crisis*. Cambridge: MIT Press. ISBN 978-0262680141.
- Ricardo, D. (1958): *Zásady politické ekonomie a zdanění*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Rifkin, J. (2000): *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-For Experience*. New York: Putnam Publishing Group. ISBN 1585420182.
- Rifkin, J. (2011): *The Third Industrial Revolution: How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy, and the World*. New York: St Martin's Press. ISBN 9780230340589.

- Rifkin, J. (2014): *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*. New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-137-27846-3.
- Richta, K. (1991): *Technologie programování: Postgraduální studium*. Praha: Fakulta elektrotechnické České vysoké učení technické v Praze. ISBN 80-01-00480-5.
- Robejšek, P. (2023): Vítejte v technofeudalismu! Mezi Smart city a Mordorem ... *Mladá fronta Dnes*, 20. 5. 2023, s. 9. ISSN 1210-1168.
- Robinson, W. I. (2009): *Teorie globálního kapitalismu: Transnacionální ekonomika a společnost v krizi*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-305-6.
- Rodrik, D. (2011): *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World*. New York: W. W. Norton. ISBN 9780393071610.
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN nemá.
- Rothblatt(ová),¹⁵⁶⁷ M. (2011): *From Transgender to Transhuman: A Manifesto On the Freedom Of Form*. U.S.A: Martine Rothblatt, ISBN 978-0615489421.
- Rupnik, J. (2018): Prague Spring 1968 at 50. *Sociologický časopis*, roč. 54, č. 3, s. 435-441. ISSN 0038-0288.
- Rychlík, J. (2020): *Československo v období socialismu 1945-1989*. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7601-334-6.
- Rypota, J. a kol. (1983): *Politická ekonomie socialismus. 2. doplněné a přepracované vydání*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Říman, J., Houdek, F. (2017): *Od pluhu do senátu a zpátky*. Praha: Galén. ISBN 978-80-749-2309-8.
- Santos, R. S. (2018): Radovan Richta e a Revolução Científico-Técnica: 50 anos de um clássico esquecido e necessário. *Espaço e Economia: Revista Brasileira de Geografia Econômica*, roč. 7, č. 13. ISSN 2317-7837.
- Sedlák, J. (2010): *Muž nad stolem aneb Byl jsem Štrougalovým poradcem*. Praha: BVD. ISBN 8087090438.
- Selucký, R. (1966): *Člověk a jeho volný čas: Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Praha: Československý spisovatel. ISBN 22-167-66.
- Shibata, S. (1977): *Revolution in der Philosophie: Der Praktische Materialismus und seine Aufhebung*. Hamburg / West Berlin: VSA. ISBN nemá.
- Shkliarevsky, G. (2017): *The Civilization at a Crossroads: Constructing the Paradigm Shift*. Raleigh: Glasstree Publishing. ISBN nemá.
- Shurk, J. B. (2023): *The World Economic Forum's 'AI Enslavement' is Coming for YOU!* 1. 3. 2023. <https://www.gatestoneinstitute.org/19427/ai-enslavement-wef>.
- Scheler, H. (ed.) (1966): *Historischer Materialismus und Sozialforschung: Ein Sammelband mit Beiträgen von Soziologen aus Japan und DDR*. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften. ISBN nemá.
- Schmidt, O. (1939): *Národy na rozcestí: Populační studie*. Praha: Orbis. ISBN nemá.

¹⁵⁶⁷ Sebe prezentována coby transgenderová bytost s proměnlivou identitou.

- Schnur, P. (2020): (Nejen) koronový lockdown demokracie: Politické implikace jedné pandemie. In Sušová-Salminen, V., Švihlíková, I. (eds.) (2020): *Pandemie covid-19: Konec neoliberální globalizace?* Praha: OVIA Argument, s. 65-83. ISBN 978-80-907365-6.
- Schumacher, E. F. (2021): *Malé je milé, aneb jak by vypadala ekonomie, které by záleželo na lidech.* Praha: Kořeny. ISBN 978-80-907974-1-3.¹⁵⁶⁸
- Schumpeter, J. A. (1912): *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung.* München/Leipzig: Duncker a. Humblot. ISBN nemá (slovensky *Teória hospodárskeho vývoja.* Bratislava: Pravda 1987. ISBN nemá).
- Schumpeter, J. A. (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy.* New York: Harper & Row. ISBN nemá (česky *Kapitalismus, socialismus a demokracie.* Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2004. ISBN 80-7325-044-6¹⁵⁶⁹).
- Schwab, K. (2017): *The Fourth Industrial Revolution.* New York: Crown Business. ISBN 9781524758868.
- Schwab, K., Malleret, T. (2020): *Covid-19: The Great Reset.* Zürich: ISBN Agentur Schweiz. ISBN 978-2940631124 (česky *Covid-19: Velký reset.* Brno: Riva 2021. ISBN 9788090832220).
- Schweickart, D. (2011): *Po kapitalizme: Ekonomická demokrácia.* Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov. ISBN 978-80-8061-428-7.
- Sirůček, P. (2008): Nekapitalistická vize ve světle soudobé globalizace a dlouhých vln. In Kolektiv autorů (Látal, I. (ed.)) (2008): *Socialismus pro 21. století. Sborník statí.* Praha: Futura, s. 59-76. ISBN 978-80-86844-35-0.
- Sirůček, P. (2012): Staronové fenomény kapitalistické globalizace. In Dolejš, J. et al. (eds.) (2012): *K socialismu v 21. století.* Praha: Futura, s. 19-46. ISBN 978-80-86844-78-7.
- Sirůček, P. (2016a): Dlouhodobé hospodářské cykly. In Heczko, S. a kol. (2016): *Hospodářské cykly: Teorie a realita.* Praha: Bankovní institut vysoká škola, s. 48-100. ISBN 978-80-7265-229-7.
- Sirůček, P. (2016b): *Dlouhé K-vlny (historie zkoumání, vývoj, výhledy) a rozpory soudobé globalizace. Díl I. O cyklech a dlouhých vlnách. Díl II. O globalizaci a dlouhých vlnách. 3. aktualizované vydání.* Praha: Fórum společenských věd Klubu společenských věd, roč. 4, s. 1-875. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2017a): Bublifuk 4.0? *Marathon*, roč. 21, zvláštní číslo, s. 3-34 + příloha s. 56-64. ISSN 1211-8591.
- Sirůček, P. (2017b): Ekonomický růst a rozvoj ve světle endogenních AK modelů. In Soukup, J. a kol. (2017): *Konkurenceschopnost zemí Visegrádské čtyřky v rámci EU.* Praha: Management Press, s. 14-59. ISBN 978-80-7261-500-1.
- Sirůček, P. (2017c): František Valenta a pracovní teorie inovací. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 1, č. 1, s. 173-198. ISSN nemá.

¹⁵⁶⁸ Srov. recenzi Lesk a bída kapitalistické udržitelnosti aneb spasí svět snění o tom, že malé má být milé? in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2022, roč. 6, č. 11, s. 85-117. ISSN nemá.

¹⁵⁶⁹ Srov. recenzi Kapitalismus, socialismus a demokracie podle Schumpetera in *Politická ekonomie*, 2005, roč. 53, č. 5, s. 711-716. ISSN 0032-3233.

- Sirůček, P. (2017d): Ohlédnutí za Klubem ekonomů. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 1, č. 2, s. 95-111. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2017e): Výzvy levice ve světle tzv. revoluce 4.0. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 1, č. 1, s. 92-132. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2018a): Další bublina nebo opravdu epochální změna? *Politická ekonomie*, roč. 66, č. 2, s. 278-283. ISSN 0032-3233.
- Sirůček, P. (2018b): Minislovníček a literatura 4.0. *Medias res*, roč. 3, č. 2, s. 35-67. ISSN 2464-6334.
- Sirůček, P. (2018c): Pokrokářské mýty vzdělání 4.0. Příspěvek na 20. ročník mezinárodní vědecké konference Lidský kapitál a investice do vzdělání: Teorie a praxe v návaznosti na Průmysl 4.0, konané 24. 11. 2017 na VŠFS Praha. *Marathon*, roč. 22, č. 1, s. 2-11. ISSN 1211-8591
- Sirůček, P. (2018d): Průvodce literaturou 4.0 (aneb kritické otazníky nad frázemi a mýty 4.0). *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, roč. 6, s. 1-66. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019a): *J. V. Robinsonová a R. Luxemburová – největší ženské osobnosti teoretické ekonomie. S předmlouvou I. Švihlíkové. 2. doplněné vydání.* Praha: Fórum společenských věd Klubu společenských věd, roč. 7, s. 1-387 ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019b): Levici chybí kompas i kotva: Tady je – normálním lidem a práci čest! *Marathon*, roč. 23, č. 1, s. 3-24. ISSN 1211-8591.
- Sirůček, P. (2019c): Prekarizovaní pokrokáři – avantgarda liberálního pokroku? *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, roč. 7, s. 1-38. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019d): R. Richta a civilizace na rozcestí – před půlstoletím vs. dnes. *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, roč. 2019 (VII.), s. 1-52. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019e): Veřejný intelektuál a ekonomický renegát J. K. Galbraith. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 3, č. 6, s. 169-215. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2020a): *Bubble 4.0: A Marxist View through the Prism of the Old Left.* November 2020 – epaper, Brusell: Transform! european network for alternative thinking and political dialogue 2020. ISBN 978-3-903343-07-8 (resp. aktualizovaná česká verze *Bublina 4.0 – marxistický pohled prizmatem staré levice* včetně dodatku *Zelená etapa 4.0 a koronakříze*. Praha: Institut české levice 2021. https://institutcl.cz/blog/2021/03/04/bublina_40/).
- Sirůček, P. (2020b): Futurologie manželů Tofflerových. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 4, č. 8, s. 103-162. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2020c): Marxistický ekonom a popularizátor Ulrych-Kamenický. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 4, č. 7, s. 165-192. ISSN nemá
- Sirůček, P. (2020d): Revoluce 4.0: Fakta a mýty. In Heczko, S. a kol. (2020): *Ekonomika a společnost 4.0*. Ostrava: Key Publishing, s. 163-201. ISBN 9788074183386.
- Sirůček, P. (2020e): Zelená pseudorevoluce 4.0. *Medias res*, roč. 5, č. 1-2, s. 18-33. ISSN 2464-6334.
- Sirůček, P. (2021): Svěbytní polští ekonomové M. Kalecki a O. R. Lange. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 5, č. 9, s. 99-158. ISSN nemá.

- Sirůček, P. (2022a): *Nové trendy (post)kovidového světa. Materiály na seminář k práci na S21, konaný 31. 10. 2022.* Praha: CSTS. <https://institutcl.cz/blog/2022/11/01/trendy/>.
- Sirůček, P. (2022b): Tvůrčí partnerství J. S. Milla a H. Taylorové-Millové. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 6, č. 12, s. 51-102. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2022c): *Utopický vizionář Bernard Bolzano. S předmluvou L. Perného. 1. elektronické vydání (pdf), resp. 2. rozšířené a doplněné vydání.* Praha: Institut české levice. ISBN 978-80-11-02303-4.¹⁵⁷⁰
- Sirůček, P. a kol. (2007): *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj-současnost-výhledy)*. Slaný: Melandrium. ISBN 978-80-86175-03-4.
- Sirůček, P., Descubes, I., Džbánková, Z., Šumpíková, M. et al. (2014): *Makro- a mikroekonomické aspekty globalizace, růstu, rozvoje a konkurenceschopnosti – vybrané problémy ve světle institucionálního uspořádání*. Slaný: Melandrium. ISBN 978-80-87990-00-1.
- Sirůček, P., Džbánková, Z. (2006): Racionalita a etická dimenze v ekonomických teoriích (vybrané problémy). *Ekonomie a Management*, roč. 9, č. 3, s. 19-34. ISSN 1212-3609.
- Sirůček, P., Džbánková, Z. (2017): Revolution 4.0. A New Economy? In Löster, T., Pavelka, T. (eds.) (2017): *The 11th International Days of Statistics and Economics. Conference Proceedings, September 14-16, 2017 Prague, Czech Republic*. Slaný: Melandrium, s. 1440-1449. ISBN 978-80-87990-12-4.
- Sirůček, P., Džbánková, Z. (2018): R. Richta – the Predecessor of the Club of Rome and the 4.0 Vision. *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 26, č. 4, s. 51-61. ISSN 0572-3043.
- Sirůček, P., Džbánková, Z. (2021): Old and New Theories of the Transformation of Capitalism. In Löster, T., Pavelka, T. (eds.) (2021): *The 15th International Days of Statistics and Economics. Conference Proceedings. September 9-11, 2021 Prague, Czech Republic*. Slaný: Melandrium, s. 935-944. ISBN 978-80-87990-25-4.
- Sirůček, P., Heczko, S. (2006): Globalizace – vybrané teoretické aspekty. *Ekonomie a Management*, roč. 9, č. 4, s. 32-49. ISSN 1212-3609.
- Sitárová, Z., Kliment, A. a kol. (1981): *Dějiny ekonomických teorií*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Skalický, J. (2010): Etarea, sen o bydlení. In Skalický, J., Bělohavý, K. (2010): *Zašlapané projekty*. Praha: Česká televize, s. 17-23. ISBN 978-80-7404-054-2.
- Skalický, J., Bělohavý, K. (2010): *Zašlapané projekty*. Praha: Česká televize. ISBN 978-80-7404-054-2.
- Skaržinskaja, V. D. (1976): *Obyknovennyj revizionizm: Ideologičeskaja bor'ba v sovremennom mire*. Moskva: Nauka. ISBN nemá.
- Skaržinskaja, V. D. (1982a): Strukturalismus a zdání jeho ideologické neutrality. *Sociologický časopis*, roč. 18, č. 6, s. 590-602. ISSN 0038-0288.
- Skaržinskaja, V. D. (1982b): *Zagovor protiv buduščego: Revizionizm – orudie antikomunizma v borbe za umy moloděži*. Moskva: Molodaja gvardija. ISBN nemá.

¹⁵⁷⁰ Srov. konzultaci Sirůček, P., Šetek, J. (2023): Ekonomické vizionářství Bernarda Bolzana. *Politická ekonomie*, roč. 71. ISSN 0032-3233 (přijato k publikování v létě 2023).

- Skála, J. (2006): Paradigma o civilizaci jako velkém rozcestí: Jak konfrontovat liberály s jejich vlastními hesly. *Britské listy*, 12. 12. 2006. ISSN 1213-1792.
- Skilling Gordon, H. (1976): *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 9780691644189.
- Skovajsa, M. (ed.) (2004): Česká sociologie v letech 1965-1989. *Sociologický časopis*, roč. 40, č. 5, s. 695-740. ISSN 0038-0288.
- Sládek, S. (1981): *Vedecko-technická revolúcia a KSČ*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Smirnov, S. N. (1975): Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída za socialismu. *Sociologický časopis*, roč. 11, č. 2, s. 113-125. ISSN 0038-0288.
- Smith, A. (1958): *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. Svazek II*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.¹⁵⁷¹
- Smíšek, J. (1969): *Pojednání o člověku*. Praha: Melantrich. ISBN nemá.
- Smíšek, J. (1997): „Chováme se jako revolucionáři?“ – R. Richta a příběh mezioborového týmu. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 26-31. ISSN 1211-8591.
- Smíšek, J. (1999): Návrat Radovana Richty. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 17-20. ISSN 1211-8591.
- Sojka, M. (2002): *Kdo byl kdo: Světoví a čeští ekonomové*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-055-1.
- Sojka, M. (2010): *Dějiny ekonomických teorií*. Praha: Havlíček Brain Team. ISBN 978-80-87109-21-2.
- Sokol, M. (2002): Poznatková ekonomika: Problémy a výzvy. *Ekonomický časopis*, roč. 50, č. 1, s. 85-106. ISSN 0013-3035.
- Sommer, V. (2015): Forecasting the Post-Socialist Future: Prognostika in Late Socialist Czechoslovakia, 1970–1989. In Anderssonová, J., Rindzeviciuteová, E. (eds.) (2015): *The Struggle for the Long-Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future*. London and New York: Routledge, s. 144-168. ISBN 9780367263829.
- Sommer, V. (2016a): Scientists of the World, Unite! Radovan Richta's Theory of Scientific and Technological Revolution. In Aronova, E., Turchetti, S. (eds.) (2016): *Science Studies during the Cold War and Beyond: Paradigms Defected*. New York: Palgrave Macmillan, s. 177–204. ISBN 978-1-137-57816-7.
- Sommer, V. (2016b): Towards the Expert Governance: Social Scientific Expertise and the Socialist State in Czechoslovakia, 1950s-1980s. *Serendipities*, roč. 1, č. 2, s. 138-157. ISSN 2521-0947.
- Sommer, V. (2017): „Are we Still Behaving as Revolutionaries?\": Radovan Richta, Theory of Revolution and Dilemmas of Reform Communism in Czechoslovakia. *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1, s. 93-110. ISSN 0925-9392.
- Sommer, V. a kol. (2019): *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-674-8.

¹⁵⁷¹ Srov. recenzi Bohatství národů Adama Smitha in *Acta Oeconomica Pragensia*, 2001, roč. 9, č. 8, s. 185-193. ISSN 0572-3043 (k vydání Praha: Liberální institut 2001. ISBN 80-86389-15-4).

- Soukup, M. (1984): *Strategie zemské civilizace: Reprodukce globálního antropoekologického komplexu v procesu sebeorganizace lidstva*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Spence, M. (2019): Marx against Marx: A Critical Reading of the „Fragment on Machines“. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, roč. 17, č. 2, s. 327-339. ISSN 1726-670X.
- Spitzer, M. (2014): *Digitální demence: Jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host. ISBN 978-80-7294-872-7.¹⁵⁷²
- Spitzer, M. (2016): *Kybernemoc! Jak nám digitalizovaný život ničí zdraví*. Brno: Host. ISBN 978-80-7493-792-9.¹⁵⁷³
- Spurný, M. (2018): Vnitřní rozpory a překvapivé kontinuity „pražského jara“. *A2alarm*, 23. 8. 2018. ISSN nemá.
- Srovnalová, M. (1975): O výsledcích mezinárodního symposia o kritice buržoazních a revizionistických dezinterpretací vědeckotechnického pokroku. *Sociologický časopis*, roč. 11, č. 2, s. 199-201. ISSN 0038-0288.
- Standing, G. (2018): *Prekariát: Nová nebezpečná třída*. Praha: Rubato. ISBN 978-80-87705-64-3.¹⁵⁷⁴
- Staněk, P., Ivanová, P. (2015): *Súčasná tendencie ekonomickej globalizácie*. Bratislava: Elita. ISBN 978-80-970135-7-8.
- Staněk, P., Ivanová, P. (2016): *Štvrtá priemyslná revolúcia a piaty civilizačný zlom*. Bratislava: Elita. ISBN 9788097013585.¹⁵⁷⁵
- Staněk, P., Ivanová, P. (2017): *Spoločnosť 5.0: Ekonomika budúcnosti?* Bratislava: Wolters Cluwer SK. ISBN 978-80-8168-678-8.¹⁵⁷⁶
- Stasi, P. (2019): The Grundrisse as Method: Surplus Value, Surplus Labor and Freedom from Work. *Science & Society*, roč. 83, č. 4, s. 522-535. ISSN 0036-8237.
- Stehr, N. (1994): *Knowledge Societies*. London: Sage. ISBN 0-839-7892-8.
- Strasser, J. (1975): Grenzen des Wachstums – Grenzen der Freiheit? In Duve, F. (ed.) (1975): *Technologie und Politik. Aktuell-Magazin 3*. Reinbek bei Hamburg: Rowohl, s. 5-28. ISBN nemá.
- Streeck, W. (2016): *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso. ISBN 9781784784010.
- Strumilin, S. G. (1954): Rol' nauki v razvitii proizvoditělnzch si. *Voprosy filosofii*, roč. 13, č. 3. ISSN 0042-8744.

¹⁵⁷² Srov. recenzi Zasíťování dementi doby digitální II. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 4, s. 18-28. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁷³ Srov. recenzi Zasíťování dementi doby digitální III. in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 5, s. 22-32. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁷⁴ Srov. recenzi in (Sirůček, 2019c).

¹⁵⁷⁵ Srov. recenze Vize čtvrté průmyslové revoluce a společnosti 5.0 podle P. Staňka in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2018, roč. 2, č. 4, s. 223-249. ISSN nemá, resp. Čtvrtá průmyslová revoluce a společnost 5.0? in *Acta Oeconomica Pragensia*, 2017, roč. 25, č. 4, s. 87-92. ISSN 0572-3043.

¹⁵⁷⁶ Srov. recenze Vize čtvrté průmyslové revoluce a společnosti 5.0 podle P. Staňka in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2018, roč. 2, č. 4, s. 223-249. ISSN nemá.

- Strumilin, S. G. (1959):¹⁵⁷⁷ *Ekonomičeskije problémy avtomatizacii proizvodstva*. In Strumilin, S. G. (1959): *Očerki socialističeskoj ekonomiky SSSR*. Moskva: Gospolitizdat. ISBN nemá.
- Strumilin, S. G. (1963): *Otázky socializmu a komunizmu v SSSR*. Praha: Nakladatelství politické literatury. ISBN nemá.
- Studený, L. (2020): „... byly deformovány jak kádrově, tak i z hlediska vědecké nezávislosti ...“. Příspěvek k dějinám transformace Akademie věd. *Práce z dějin Akademie věd*, roč. 12, č. 1, s. 1-22. ISSN 1803-9448.
- Stuchlík, B. (2017): *Moderní interpretace Marxovy kritiky kapitalismu a jeho teorie revoluce. Diplomová práce*. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. ISBN nemá.
- Suk, J. (2016): *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha: Prostor. ISBN 978-80-7260-341-1.
- Surhone, L. M., Tennoeová, M. T., Henssonowová, S. F. (eds.) (2010): *Radovan Richta. Beau Bassin: Betascript Publishing*. ISBN 9786131461934.
- Sušová-Salminen, V., Švihlíková, I. (eds.) (2020): *Pandemie covid-19: Konec neoliberální globalizace?* Praha: OVIA Argument. ISBN 978-80-907365-6.¹⁵⁷⁸
- Šaffek, M. (2011): *Teorie odcizení u mladého Marxe*. Praha: Socialistická Solidarita. ISBN nemá.
- Šarmír, E. (1996): Trendy sociálno-ekonomického pohybu vo svete v podmienkach nastupujúcej technicko-ekonomickkej paradigmy. In Klinec, I., Majtán, M. (eds.) (1996): *Civilizácia a budúcnosť. Almanach FSS 1990-1996*. Bratislava: Futurologická spoločnosť na Slovensku, s. 103-110. ISBN nemá.
- Ščur, M. (ed.) (2022): *Buddhistická ekonomie: Malá čítanka (nejen) pro kapitalisty. Vybral, z angličtiny přeložil a doslovem opatřil Max Ščur*. Červený Kostelec: Pavel Mervart. ISBN 978-80-7465-528-9.¹⁵⁷⁹
- Ševčík, O. (1982): Buržoazní spotřební společnost a problém racionálních potřeb. *Sociologický časopis*, roč. 18, č. 1, s. 49-62. ISSN 0038-0288.
- Ševčík, O., Beneš, O. (2009): *Architektura 60. let: „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-247-1372-4.
- Šik, O. (1964): *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV. ISBN nemá.
- Šik, O. (1967): *Plán a trh za socialismu*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Šikula, M., Horvátová, E. a kol. (2008): *Dlhodobá vízia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-7144-168-7.

¹⁵⁷⁷ Text pochází z roku 1957.

¹⁵⁷⁸ Srov. recenzi Konec nebo restart neoliberální globalizace? in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2021, roč. 5, č. 9, s. 159-195. ISSN nemá.

¹⁵⁷⁹ Srov. recenzi Angažovaný buddhismus aneb snění o hodném kapitalismu pro hodné lidi (in 3 x Z aneb knižní okénko 11.) in *Marathon*, 2023, roč. 27, č. 1, s. 11-26. ISSN 1211-8591.

- Šikula, M. a kol. (2010): *Stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*. Bratislava: Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied a Veda. ISBN 978-80-7144-179-3 a 978-80-224-1151-6.
- Šimek, V. (2014): Etika techniky podle Hanse Jonase. *Filosofie dnes*, roč. 6, č. 1, s. 50-83. ISSN 1804-0969.
- Šír, D. (2017): *Sémiokapitalismus: Komodifikovaná produkce všeobecného intelektu. Bakalářská práce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzita Karlova. ISBN nemá.
- Škoda, J. (1970): Nebezpečné iluze a skutečnost – revizionismus Oty Šika v teorii. *Rudé právo*, roč. 50-51, č. 237 (6. 10. 1970), s. 5. ISSN 0032-6569.
- Šmajš, J. (1986): *Sociální funkce vědy*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně. ISBN nemá.
- Šmajš, J., Binka, B., Rolný, I. (2012): *Etika, ekonomika, příroda*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4293-9.
- Šolc, M. (1970): *Pravicový oportunistus, revizionismus a antisocialistické tendence v ČSSR (v letech 1968–1969)*. Praha: Vysoká škola politická ÚV KSČ. ISBN nemá.
- Šorm, F. (1967): *Věda v socialistické společnosti*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Štaif, J., Rákosník, J., Spurný, M. (2018): *Milníky moderních českých dějin: Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848-1989*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-2518-4.
- Šulc, J. (2016): Makroekonomická reflexe agendy Průmysl 4.0 z pozice odborů. *Pohledy*, 2016/1, s. 49-103. ISBN 9788086846637.
- Šulc, J. (2023): *K výchozím příčinám dnešní krize a možným východiskům*. <https://www.kudyzkrize.cz/2023/04/13/jaroslav-sulc-k-pricinam-dnesni-krize-a-moznym-vychodiskum/>.
- Šulc, J., Šafařík, P. (2020): Je Etapa 4.0 více hrozbou, nebo příležitostí? Rozhovor s ekonomickým poradcem Ing. Jaroslavem Šulcem, CSc. *Fórum sociální politiky*, roč. 14, č. 4, s. 30-33. ISSN 1802-5854.
- Šulc, O. (1973): Futures Research in Czechoslovakia. *Futures*, roč. 5, č. 6, s. 573-579. ISSN 0016-3287.
- Šulc, O. (1987): *Prognostika od A do Z*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury. ISBN nemá.
- Šulc, O. (1989): *Informace v prognostické činnosti*. Praha: Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací. ISBN 80-212-0004-9.
- Šulc, O., Zeman, M. (1969): *Futurologický slovníček*. Praha: Státní knihovna ČSR – Ústřední ekonomická knihovna. ISBN nemá.
- Šulc, Z. (2007): Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma (Vzpomínky novináře a ekonoma). *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, s. 417-431. ISSN 0572-3043.
- Švigová, M. (1967): *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo. ISBN nemá.
- Švigová, M. (1982): *Volný čas jako kritérium efektivity VTR socialistického národního hospodářství*. Praha: Ústav pro ekonomiku a řízení vědecko-technického rozvoje. ISBN nemá.

- Švihlíková, I. (2010): *Globalizace a krize: Souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus. ISBN 978-80-87461-01-3.
- Švihlíková, I. (2014): *Přelom: Od velké recese k velké transformaci*. Bratislava: Inaque.sk. ISBN 978-80-89737-06-2.
- Švihlíková, I. (2015): *Jak jsme se stali kolonií*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-17-3.
- Švihlíková, I., Tejkl, M. (2017): *Kapitalismus, socialismus a budoucnost aneb Mikeš už přišel*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-44-9.
- Taleb, N. N. (2011): *Černá labuť: Následky vysoce nepravděpodobných událostí*. Litomyšl: Paseka. ISBN 978-80-7432-128-3.
- Tanase, A. (1973): Socialismus a lidské implikace soudobé vědeckotechnické revoluce. *Filozofický časopis*, roč. 21, č. 2, s. 220-242. ISSN 0015-1831.
- Taylor, F. W. (1911): *The Principles of Scientific Management*. New York and London: Harper & Brothers. ISBN nemá.
- Taylor, F. W. (1921):¹⁵⁸⁰ *Shop Management*. New York: McGraw-Hill. ISBN nemá.
- Teich, M. (1965): K některým otázkám historického vývoje vědeckotechnické revoluce. *Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky: Acta historiae rerum naturalium nec non technicarum*, sv. 10. ISSN 0581-927X.
- Teich, M. (2008): J. D. Bernal the Historian and the Scientific-Technical Revolution. *Interdisciplinary Science Reviews*, roč. 33, č. 2, s. 135-139. ISSN 0308-0188.
- Teich, M. (2012): *The Scientific Revolution Revisited. Preprint 432*. Berlin: Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte. ISBN nemá.
- Teßmann, K. (1962): *Probleme der technisch-wissenschaftlichen Revolution*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, ISBN nemá.
- Teßmann, K. (1969): Wissenschaftlich-technische Revolution und philosophischer Revisionismus. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, roč. 17, č. 10, s. 1240-1257. ISSN 0012-1045.
- Tlustý, V. (1966): Obecné filosofické a sociologické problémy řízení. In Král, M. a kol. (1967): *Věda a řízení společnosti*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Toffler, A. (1970): *Future Shock*. New York: Random House. ISBN 0394425863 (česky *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce 1992. ISBN 802080160X).
- Toffler, A. (1980): *The Third Wave*. New York: Bantam Books. ISBN 0-517-32719-8 (česky *Třetí vlna: Vybrané kapitoly*. Praha: Obzor 2005. ISBN nemá).
- Toffler, A., Tofflerová, H. (1995): *War and Anti-War: Making Sense of Today's Global Chaos*. New York: Grand Central Publishing. ISBN 9780446602594 (česky *Válka a antiválka: Jak porozumět dnešnímu globálnímu chaosu*. Praha: Dokořán a Argo 2002. ISBN 8086569160, resp. 8072034456).
- Toma, S. G. (2011): Exploratory Research on Students' Opinions Regarding the Features of the Educational Process in a Knowledge-Based Economy. *Amfiteatru Economic*, roč. 13, č. 30, s. 565-579. ISSN 2247-9104.

¹⁵⁸⁰ 1. vydání in New York, London: Harper & Brothers 1903. ISBN nemá.

- Toman, L. (2018): Ideologie sovětské perestrojky. *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, roč. 6, s. 1-48. ISSN 2336-7679.
- Tomek, G., Vávrová, V. (2017): *Průmysl 4.0 aneb Nikdo sám nevyhraje*. Praha: Professional Publishing. ISBN 9788090659445.
- Toms, M. (1981): *Měření efektů v socialistické ekonomice*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Toms, M. (1983): *Efektivnost a intenzifikace výroby*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Toms, M., Hájek, M. (1966): Příspěvek k vymezení extenzivního a intenzivního růstu. *Politická ekonomie*, roč. 14, č. 4, s. 301-310. ISSN 0032-3233.
- Tondl, L. (1969): *Člověk a věda*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Tondl, L. (2009): *Člověk ve světě techniky: Nové problémy filozofie techniky*. Liberec: Bor. ISBN 978-80-86807-64-5.
- Tondl, L., Nekola, J. (1966): Nové rysy v úloze vědy. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 296-315. ISSN 0038-0288.
- Touraine, A. (1969): *La Société Post-industrielle*. Paris: Danoel. ISBN nemá.
- Touraine, A. (1971): *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House. ISBN 9780394462578.
- Touraine, A. (1992): *Critique de la modernité*. Paris: Fayard. ISBN 9782213030050.
- Trapeznikov, V. A. (ed.) (1956): *Avtomatizacia proizvodstvennyh processov*. Moskva: Izd. AN SSSR. ISBN nemá.¹⁵⁸¹
- Tremčinský, M. (2023): Technologie nejsou apolitické. *Právo*, 1. 6. 2023, Příloha Salon, s. 15. ISSN 1211-2119.
- Trnka, J. (2017): Chybí nám utopie. *Deník Referendum*, 2. 3. 2017. ISSN 2533-5987.
- Tvardovskij, A. T. (1960): *Dům u cesty*. Praha: Mladá fronta. ISBN nemá.
- Tvardovskij, A. T. (1961): *Za dálkou dálka*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění. ISBN nemá.
- Vacek, J., Skalický, J., Vostracký, Z., Potměšil, J. (1998): *Společnost, věda a technologie*. Plzeň: Vydavatelství ZČU Plzeň. ISBN 80-7082-463-8.
- Vacek, L. (ed.) (2019): *S Ransdorfem o marxismu: Z veřejných vystoupení a přednášek Miloslava Ransdorfa, konaných v letech 2011 až 2014 v Klubu společenských věd*. Praha: Orego. ISBN 978-80-87528-54-9.¹⁵⁸²
- Vacková, B. (2009): *Prostor, moc a utopie: ideální město a jeho společnost. Disertační práce*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykova univerzita. ISBN nemá (knižně Brno: Masarykova univerzita 2010. ISBN 978-80-210-5252-9).
- Vaculík, L. (1968): Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem. *Literární listy*, roč. 1, č. 18, 27. 6. 1968. ISSN 0458-5518.
- Valenčík, R. (1986): Nestandardní pojetí sociálně ekonomické efektivity. *Politická*

¹⁵⁸¹ Uváděno dle (Kutta, 1994b, s. 82).

¹⁵⁸² Srov. recenzi O marxismu s Ransdorfem in *Alternativy (časopis CSTS)*, 2019, roč. 3. č. 5, s. 49-52. ISSN nemá.

- ekonomie*, roč. 34, č. 2, s. 393-401. ISSN 0032-3233.
- Valenčík, R. (1997): Kdopak by se trhu bál (Poznámky k ranným pracem Radovana Richty). *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 31-35. ISSN 1211-8591.
- Valenčík, R. (1999): R. Richta z hlediska současných diskuzí. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 20-21. ISSN 1211-8591.
- Valenčík, R. (2001): Z posledních myšlenek akademika Radovana Richty. *Marathon*, roč. 5, č. 1, s. 3-4. ISSN 1211-8591
- Valenčík, R. (2014): *Jaké reformy a proč (225): Politickoekonomická reflexe současného stavu globální společnosti V. 18.* 9. 2014. <https://radimvalencik.pise.cz/1646-jake-reformy-a-proc-225-polit-ekonom-reflexe-5.html>.
- Valenčík, R. (2022a): *2. online setkání k pěstování vize 24. 4.* 19. 4. 2022. <https://radimvalencik.pise.cz/10217-2-online-setkani-k-pestovani-vize-24-4.html>.
- Valenčík, R. (2022b): *Vize, jakou potřebujeme/127.* 22. 4. 2022. <https://radimvalencik.pise.cz/10205-vize-jakou-potrebujeme-127.html>.
- Valenčík, R. (2023a): *Vize, jakou potřebujeme/397.* 17. 1. 2023. <https://radimvalencik.pise.cz/10690-vize-jakou-potrebujeme-397.html>.
- Valenčík, R. (2023b): *Vize, jakou potřebujeme/486.* 16. 4. 2023. <https://radimvalencik.pise.cz/10858-vize-jakou-potrebujeme-486.html>.
- Valenčík, R., Wawrosz, P. (2019): Economics of Productive Consumption as an Off shoot of Main Currents of Economic Theory. *Acta VŠFS*, roč. 13, č. 2, s. 113-134. ISSN 1802-792X.
- Valenčík, R. a kol. (2017): *Ekonomický základ odvětví produktivních služeb a zahájení komplexních reforem.* Praha: Vysoká škola finanční a správní. ISBN 978-80-7408-150-7.
- Valenčík, R. a kol. (2019): *Ekonomie produktivní spotřeby: Teoretický základ analýzy role odvětví produktivních služeb.* Praha: Vysoká škola finanční a správní. ISBN 978-80-7408-184-2.
- Vaner, J., Toms, M. a kol. (1977): *Národohospodářská efektivnost: Teorie a měření.* Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Vaněk, M. (2022): *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989.* Praha: Městská knihovna v Praze. ISBN 978-80-274-2328-6.¹⁵⁸³
- Varufakis, J. (2021): Kapitalismus možná skutečně umírá. Nahradí ho technofeudalismus? *A2alarm*, 12. 7. 2021. ISSN 1801-4542.
- Vaško, T.¹⁵⁸⁴ (ed.) (1987): *The Long-Wave Debate. Selected Papers, Weimar, GDR, 1985.*¹⁵⁸⁵ Berlin / Heidelberg: Springer-Verlag. ISBN 3-540-18164-4.

¹⁵⁸³ Původní vydání jako *Historia Nova*, sv. 9. Praha: Maxdorf, 1996. ISBN 80-85800-58-6.

¹⁵⁸⁴ Uváděno jako Vasko, T.

¹⁵⁸⁵ *Selected Papers from an IIASA (International Institute for Applied Systems Analysis) International Meeting on Long-Term Fluctuations in Economic Growth: Their Causes and Consequences, Held in Weimar, GDR, June 10-14, 1985.*

- Vaško, T. (2001): Civilizace za rozcestím. *Marathon*, roč. 5, č. 1, s. 6-8. ISSN 1211-8591 (též *Britské listy*, 12. 12. 2006. ISSN 1213-1792).
- Vaško, T. (2006): Civilizace za rozcestím II: Jak sesbírat moudrost civilizace na rozcestí. *Britské listy*, 31. 12. 2006. ISSN 1213-1792.
- Vaško, T. (2011): Tibor Vaško: Potřebujeme rozvoj, nikoli růst ... *Outsidermedia*, 24. 3. 2011.
- Vaško, T.,¹⁵⁸⁶ Ayres, R. U., Fontvieille, L. (eds.) (1990): *Life Cycles and Long Waves*. Heidelberg: Springer-Verlag. ISBN 3-540-52473-8.
- Vavroušek, J. (1996): Hledání možnosti trvale udržitelného rozvoje. In Klinec, I., Majtán, M. (eds.) (1996): *Civilizácia a budúcnosť. Almanach FSS 1990-1996*. Bratislava: Futurologická spoločnosť na Slovensku, s. 197-202. ISBN nemá.
- Večeř, J. (1970): Revizionismus v politické ekonomii. *Rudé právo*, roč. 50-51, č. 190 (12. 8. 1970), s. 3. ISSN 0032-6569.
- Veverka, A. (1971): K padesátému výročí založení Komunistické strany Československa. *Kybernetika*, roč. 7, č. 2, s. 89-91. ISSN 1805-949X.
- Virno, P. (2004): *A Grammar of the Multitude: For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Cambridge: Semiotext(e). ISBN 9781584350217.
- Vlková, V. (2003): Technika, či technologie? *Světlo*, roč. 5, č. 2. ISSN 1212-0812.
- Vojtíšek, J. a kol. (1980): *Politická ekonomie kapitalismus*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Volkov, G. N. (1965): *Era roboto vili era čelověka? Sociologičeskije problémy razvitija tehniki*. Moskva: Izdatělstvo političeskoj literatury. ISBN nemá.
- Volkov, G. N. (1971): *Sociológia vedy: Sociologické úvahy o vedeckotechnickej činnosti*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Voráček, E. (2018): Seriál: Pražské jaro 1968. *Mladá fronta Dnes*, 14. 8. 2018, s. 12. ISSN 1210-1168.
- Vozka, J. (1934): *Karel Kautský učitel československého proletariátu*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství (Antonín Svěcený). ISBN nemá.
- Vrana, I., Richta, K. (2011): *Zásady a postupy zavádění podnikových informačních systémů*. Praha: Grada. ISBN 80-247-1103-6.
- Wagnerová, A. (2006): Ještě ke Karlu Kosíkovi. *Listy*, roč. 2006, č. 5. ISSN 1210-1222.
- Wagnerová, A., Janovic, V. (1968): *Neohlížež se, zkameníš*. Praha: Naše vojsko. ISBN nemá.
- Walker, Ch. R. (1962): *Modern Technology and Civilization*. New York: McGraw-Hill. ISBN nemá.
- Walterová, E. (2006): Czech Comparative Education in the Bipolar World. *European Education*, roč. 38, č. 3, s. 48-59. ISSN 1056-4934.
- Wark, M. (2017): *General Intellects: Twenty-One Thinkers for the Twenty-First Century*. London: Verso. ISBN 9781786631909.
- Weber, M. (1921): *Gesammelte politische Schriften*. München: Drei Masken, ISBN nemá.

¹⁵⁸⁶ Uváděno jako Vasko, T.

- Weber, M. (1922): *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr. ISBN nemá.
- Webster, F. (2006): *Theories of the Information Society*. 3. vydání. London: Routledge. ISBN 9780415406321.
- Weiová, X. (2017): *Ekonomická a politická transformace Číny: Nové rozbor*y. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-485-5.¹⁵⁸⁷
- Weinberg, A. M. (1967): *Reflections on Big Science*. Cambridge: M.I.T. Press. ISBN nemá.
- Weizsäcker, E. U., Lovins, A. B., Lovinsová, L. H. (1996): *Faktor čtyři: Dvojnásobný blahobyt – poloviční spotřeba přírodních zdrojů. Nová zpráva Římskému klubu*. Praha: Ministerstvo Životního prostředí. ISBN 8085368854.
- Wendlingová, A. E. (2020): Technology and Science. In Musto, M. (ed.) (2020): *The Marx Revival: Key Concepts and New Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 363-375. ISBN 9781107117921.
- Wessel Schulze, M. (2018): *Pražské jaro: Průlom do nového světa*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-2514-6.
- Whyte, W. H. (1968): *Organizační člověk*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Wiener, N. (1956): *I Am a Mathematician, the Later Life of a Prodigy: An Autobiographical Account of the Mature Years and Career of Norbert Wiener and a Continuation of the Account of His Childhood in Ex-prodigy*. Cambridge: Doubleday. ISBN nemá.
- Wiener, N. (1966): *God and Golem, Inc.: A Comment on Certain Points where Cybernetics Impinges on Religion*. Cambridge: MIT Press. ISBN 9780262730112.
- Wright, E. O. (2010): *Envisioning Real Utopias*. London, New York: Verso. ISBN 978-1-84467-617-0.
- Xenofón (2007): *O prosperující domácnosti*. Bratislava: Kalligram. ISBN 8071499589.
- XVI. sjezd KSČ (1981): *XVI. sjezd Komunistické strany Československa 6. dubna - 10. dubna 1981*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- XXII. sjezd KSSS (1961): Praha: Rudé právo. ISBN nemá.
- XXVII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu (1986): *Program Komunistické strany Sovětského svazu. Nová redakce schválena XXVII. sjezdem KSSS*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Zadrazilová, L. (2013): *Když se utopie stane skutečností: Panelová sídliště v Československu 1953-1989*. Praha: Arbor vitae a Uměleckoprůmyslové museum v Praze. ISBN 978-80-7467-058-9.
- Zacher, L. W. (1995): The Unrealized Vision of the Future: The Case of Radovan Richta Predictions. *Dialogue and Universalism*, roč. 5, č. 11/12, s. 99-107. ISSN 1234-5792.
- Zachoval, M. (2003): Zamyšlení nad Marxem a marxismem na počátku 21. století. *Britské listy*, 26. 5. 2003. ISSN 1213-1792.
- Zeman, J.¹⁵⁸⁸ (1962): *Poznání a informace: Gnoseologické problémy kybernetiky*.¹⁵⁸⁹ Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. ISBN nemá.

¹⁵⁸⁷ Srov. recenzi Nepřehlížejme čínské vize ani zkušenosti in *Politická ekonomie*, 2019, roč. 67, č. 1, s. 105-109. ISSN 0032-3233.

- Zeman, J.¹⁵⁹⁰ (1966): Informace a společnost. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 326-330. ISSN 0038-0288.
- Zeman, J.¹⁵⁹¹ (2002): *Ekonomické základy trvale udržitelného rozvoje*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-244-0420-6.¹⁵⁹²
- Zeman, J.¹⁵⁹³ (2022): *Ekonomické základy (trvale) udržitelného vývoje*. Praha: Institut české levice. ISBN nemá.
- Zeman, M. (1969): Futurologie a filosofie. *Filosofický časopis*, roč. 17, č. 4, s. 522-532. ISSN 0015-1831.
- Zeman, M. (2005): *Jak jsem se mýlil v politice*. Praha: Ottovo nakladatelství. ISBN 80-7360-260-1.
- Žižek, S., Hauser, M. (2008): *Humanismus nestačí*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-287-5.
- Žolnay, Š. (1996): Vízia 2050 – globálna vedecká spoločnosť. In Klinec, I., Majtán, M. (eds.) (1996): *Civilizácia a budúcnosť. Almanach FSS 1990-1996*. Bratislava: Futurologická spoločnosť na Slovensku, s. 88-89. ISBN nemá.

¹⁵⁸⁸ Jiří Zeman – sociolog.

¹⁵⁸⁹ In (Richta a kol., 1966, cit. dle III. rozšířeného vydání 1969, s. 268) uváděno jako *Poznání a společnost*.

¹⁵⁹⁰ Jiří Zeman – sociolog.

¹⁵⁹¹ Jan Zeman – ekologický ekonom.

¹⁵⁹² Srov. recenzi Kult růstu nebo trvalá udržitelnost vývoje? in *Marathon*, 2003, roč. 7, č. 6, s. 26-32. ISSN 1211-8591.

¹⁵⁹³ Jan Zeman – ekologický ekonom.

Abstrakt

Akademik, filozof, sociolog, prognostik, vedoucí mezioborového výzkumného týmu PhDr. Radovan Richta, DrSc. (1924 – 1983) náleží k předním českým marxistickým vědcům 20. století. Těžiště celoživotního úsilí soustředil na studium problémů vědeckotechnické revoluce za socialismu a jejích společenských a lidských souvislostí, v duchu ideálů humanismu a všestranného (sebe)rozvoje člověka. Na Východě i Západě se proslavil studií Civilizace na rozcestí, která v mnohém předběhla dobu a dodnes zůstává inspirativní. Richtu (a jeho týmy) lze označit za předchůdce úvah o tzv. společnosti vědění, kybernetické revoluci, globalizaci, diskuzí ohledně tzv. čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0, zpráv a projekcí Římského klubu, ovšem i teorií lidského kapitálu, systémového přístupu anebo (post)moderní teorie chaosu etc. Monografie představuje Richtův život a dílo, které zasazuje do historického kontextu 60., resp. následně 70. a 80. let 20. století. Na straně druhé je diskutován odkaz R. Richty ve světle rozporů a krizí 21. století, včetně úvah o civilizačních křížovatkách současných, meznících vývoje i systémových změnách.

Klíčová slova

R. Richta – Civilizace na rozcestí – vědeckotechnická revoluce – postindustriální společnost – teorie a praxe socialismu

Oborové zařazení¹⁵⁹⁴

AH, AD, AA, AO

¹⁵⁹⁴ Dle <https://www.isvavai.cz/is?s=prehled-ciselniku>.

Abstract

Academician, philosopher, sociologist, prognosticator, head of the interdisciplinary research team PhDr. Radovan Richta, Ph.D. (1924 – 1983) belongs to the leading Czech Marxist scientists of the 20th century. He concentrated the focus of his lifelong efforts on the study of the problems of the scientific and technological revolution under socialism and its social and human connections in the spirit of the ideals of humanism and the all-around (self) development of man. He became famous in both East and West for his study of Civilization at the Crossroads, which was ahead of its time in many ways and remains inspirational today. Richta (and his research teams) can be described as a forerunner of considerations about the so-called knowledge society, the cyber revolution, globalization, discussions about the so-called fourth industrial revolution and the impacts of technologies 4.0 or 5.0, reports and projections of the Club of Rome, but also the theory of human capital, system approach or (post)modern chaos theory, etc. The monograph presents Richta's life and work, placing it in the historical context of the 1960s, respectively, then the 1970s and 1980s. On the other hand, the legacy of R. Richta is discussed in light of the contradictions and crises of the 21st century, including reflections on contemporary civilizational crossroads, milestones of development, and systemic changes.

Keywords

R. Richta – Civilization at the Crossroads – scientific and technical revolution – postindustrial society – theory and practice of socialism

JEL classifications¹⁵⁹⁵

B51, O14, O15, O30, P21

¹⁵⁹⁵ Dle <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel>.

Shrnutí¹⁵⁹⁶

Akademik, filozof, sociolog, prognostik, vedoucí mezioborového výzkumného týmu PhDr. Radovan Richta, DrSc. (1924 – 1983) náleží k předním českým marxistickým vědcům 20. století. Těžiště celoživotního úsilí soustředil na studium problémů vědeckotechnické revoluce za socialismu a jejích společenských a lidských souvislostí, v duchu ideálů humanismu a všestranného (sebe)rozvoje člověka. Na Východě i Západě se proslavil studií Civilizace na rozcestí, která v mnohém předběhla dobu a dodnes zůstává inspirativní. Richtu (a jeho týmy) lze označit za předchůdce úvah o tzv. společnosti vědění, kybernetické revoluci, globalizaci, diskuzí ohledně tzv. čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0, zpráv a projekcí Římského klubu, ovšem i teorií lidského kapitálu, systémového přístupu anebo (post)moderní teorie chaosu etc. Monografie představuje Richtův život a dílo, které zasazuje do historického kontextu 60., resp. následně 70. a 80. let 20. století. Na straně druhé je diskutován odkaz R. Richty ve světle rozporů a krizí 21. století, včetně úvah o civilizačních křížovatkách současných, meznících vývoje i systémových změnách. K cílům práce náleží iniciování diskuzí o otevřeném odkazu R. Richty ve světle kulatých Richtových výročí (100. let narození v roce 2024, resp. 40. let od jeho úmrtí v roce 2023).

Monografie nahlíží na R. Richtu optikou politické ekonomie a politologie, resp. vědeckého socialismu. Přičemž samotný Richta byl především filozof a sociolog, jeho dílo však zřetelné ekonomické dimenze vykazuje. Opomíjeno by přitom nemělo zůstat široké pojetí výrobních sil, se zdůrazněním společenského charakteru této kategorie, v jehož struktuře má být obsaženo postavení člověka. Výzkumnou otázku lze formulovat v podobě, zda dílo a odkaz R. Richty zůstává intelektuálně vzrušující i dnes, zda má co říci také k rozporům vývoje 21. století? V tomto rámci je diskutována originalita přístupu i původnost přínosu Richty a jeho mezioborového badatelského týmu. S vyústěním, že Richtovy studie byly na svou dobu skutečně přelomové. Přičemž dílo Richty nelze zužovat na legendární Civilizaci na rozcestí (Richta a kol., 1966) a výzkumy socialistické vědeckotechnické revoluce (VTR). Ústředním tématem zůstává všestranný rozvoj člověka a socialistický humanismus. Což naznačuje opomíjený podtitul Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. Richtovy práce nejsou pouhým přenesením západních konceptů postindustriální

¹⁵⁹⁶ Při shrnující charakterizaci studie *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je volně využit materiál (Kutta, 1994b), přičemž přesné citace tohoto jsou uváděny v příslušných kapitolách monografie. Což platí též o pasážích rekapitulujících kritické výhrady, zde s volným využitím např. textu (Mlynář, 1975).

apod. společnosti do socialistických kulis liberálního kvasu 60. let. Na straně druhé nejde ani jenom o nalézání a oprašování Marxových úvah naznačených v „Grundrissech“.

Přiblíženy jsou osudy R. Richty, včetně traumatu z konce války, jeho celoživotního vážného onemocnění, reformní role v rámci Pražského jara (včetně autorství sloganu o socialismu s lidskou tváří či podílu na vizi nového československého modelu socialismu) i proměny Richtových názorů a modifikace konceptů v dobách normalizace. V rámci bibliografie R. Richty jsou zdůrazněny brožury Člověk a technika v revoluci našich dnů (Richta, 1963a) a Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby) (Richta, 1963b). Bez těchto zakladatelských studií by nevznikla ani Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966). Pozornost je věnována taktéž Richtovu úvodu k českému vydání Marxových „Grundrissů“ (Richta, 1971a). Podrobně je monografií představeno průkopnické dílo Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966), včetně komentářů a komparací I. (1966), resp. II. vydání (1967) s III. rozšířeným vydáním (1969). S poukazy na posuny poznání i metodologie, se zdůrazněním mezioborového charakteru badatelského týmu a tvůrčího, koncepčního Richtova přístupu. Formulovány jsou i kritické výhrady a taktéž rekapitulovány „antirevizionistické“ úpravy konceptu socialistické VTR, s těžištěm v připomenutí sovětsko-české práce Člověk / věda / technika (Kolektiv, 1973, resp. 2. vydání 1975). Richta měl koncept VTR přeformulovat tak, aby vyhovoval normalizaci. Výzkum socialistické VTR již neobsahoval požadavek široké politické participace a zaujímal mnohem ostřejší a daleko více konfrontační postoj ke všem buržoazním teoriím, včetně konceptů transformace kapitalismu. Což je zřetelné i v díle Vědeckotechnická revoluce a socialismus (Filipec, Richta, 1972a). Práce ze 70. a 80. let se vyznačují větší apologetičností vůči tehdejšímu socialismu nežli Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966), jejíž tvůrci se apologetice programově vyhýbali. Konsolidované koncepty VTR již nekladly takový důraz na člověka jako hybatele změn a více pozornosti věnovaly výrobním silám. Zdůrazňován byl důsledně třídní přístup a rozhodující role dělnické třídy i v procesech VTR. Monografie mapuje pokusy o tvůrčí rozpracování marxismu, resp. vizionářský rozměr díla R. Richty. Richta může být označován za originálního předchůdce úvah o tzv. společnosti vědění, o kybernetické revoluci, o globalizaci i globálních problémech, varovných zpráv Římského klubu (včetně vyčerpání zdrojů, lineární projekce trendů, zmínek o „ekologické revoluci“ atp.) či problematiky tzv. čtvrté průmyslové revoluce a celospolečenských dopadů technologií 4.0, 5.0 (včetně vzdělání 4.0, práce 4.0, společnosti 4.0 aj.). V Richtově

přemýšlení o širším pojetí výrobních sil i sebeutváření a postavení člověka lze nalézat prvky teorií lidského kapitálu či teorií endogenního růstu (se zdůrazněním významu vědy a výzkumu). V úvahách ohledně uzlových čar růstu apod. zárodky (post)moderní teorie chaosu, bifurkačních bodů, „otevřených oken“, resp. rozpracování systémového přístupu v linii dialekticko-kritické metodologie. Poučení lze u Richty objevovat ohledně socialismu, resp. komunismu, nejen ohledně socialistické VTR a jejích historických úkolů. Zdůrazněme jedno z ústředních poselství o rozvoji člověka jako sebeúčelu, resp. o vzájemném rozvoji člověka člověkem v komunistických dimenzích života. S čímž souzní Richtovo úsilí o rozvoj marxismu v celé potenciální šíři ve smyslu teorie společenského rozvoje člověka. Richta zmíněné poselství rámuje citacemi Marxe & Engelse, v čele s „Grundrissy“, které se monografie snaží ještě doplnit či upřesnit. Na straně druhé však současně i konfrontovat s realitou historického vývoje, která se optimistickým vizím Richty spíše vzdaluje. Což se týká taktéž Richtovy (a Marxovy) víry ohledně všeobecné schopnosti člověka rozvíjet se.

Koncept VTR vznikl v 60. letech a byl výrazem snah o přesun revolučního patosu do nových poloh. Kolektivní studie Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) reprezentuje ekonomickou, sociologickou a technologickou prognózu vývoje, která pojednává o přeměnách tehdejší industriální společnosti na společnost nazývanou např. informační. Je přeložena do řady jazyků a náleží k nejznámějším výstupům československých společenských věd. Kniha se stává světově nejvydávanější původní tuzemskou prací z oblasti filozofie, ekonomie a sociologie. Richtovo pojetí VTR chápe ve smyslu revoluční změny v totalitě výrobních sil, která s rozvojem společenských vztahů zákonitě spěje ku svému vyvrcholení ve společnosti, která cílovou funkci maximalizace zisku má nahradit funkcí všestranného rozvoje člověka. VTR je interpretována šířeji, nežli pouhý převrat techniky a technologií, má být bytostně spojena s přeměnou základní vrstvy lidské činnosti, s novým postavením člověka ve světě výrobních sil – a tím s novou situací člověka vůbec.

První kapitoly Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) zdůrazňují převrat ve výrobních silách a urychlování sociálně-ekonomických procesů, v němž se zkracují vzdálenosti a čas, přírodní prostředí je nahrazováno umělým, věda proniká veškerým společenským životem a otevírá nové rozměry civilizace. Základem analýzy civilizačních trendů se Richtovi stalo porovnání rozdílů mezi revolucí průmyslovou a VTR. V průmyslové revoluci se výrobní proces vymanil z měřítek a rytmu řemeslné práce a vyústil v jednotu mechanizované strojové soustavy, podřizující si souhrnného pracovníka. Prudký rozvoj vědy a techniky

však prolamuje kruh průmyslové revoluce. Vývoj pracovních prostředků překračuje hranici mechanických strojů přechodem na automatizaci, která člověka vyřazuje z obslužných, operačních, a nakonec i regulačních funkcí. Mechanizace dovedla do krajnosti jednoduchou dělbu práce a využití jednoduché, málo kvalifikované pracovní síly. Automatizace tuto tendenci zastavuje a obrací. Postupně je vyřazována nekvalifikovaná profesní struktura a nahrazována novými profesemi. S přesuny těžiště práce do přípravy výroby, přičemž roste potřeba tvůrčích inženýrských profesí, spjatých s využitím vědeckých poznatků.

V procesech VTR se má postupně člověk stavět vedle výrobního procesu jako jeho tvůrce a ovladačel, zatímco v průmyslové éře byl dělník jeho přímým a manipulovaným činitelem. Spolu se změnou technologií dochází k revolučním změnám pracovních předmětů, k přechodu od přírodních surovin k novým syntetickým materiálům, spjatým s rozvojem chemizace. Objevují se nové zdroje energie. Tou měrou, jak z bezprostředního výrobního procesu vystupuje člověk, a jak se revolučně vyvíjí jednota technologických, surovinových a energetických zdrojů, zapojuje se do výroby mohutnější síla lidského společenství v podobě vědy. Jako bezprostřední výrobní síly, působící na podkladě celospolečenské kombinace. Nová vazba moderní civilizace je pak spojena se závislostí rozvoje vědy a techniky na rozvoji lidských tvůrčích sil. Nejefektivnějším způsobem rozvoje výrobních sil a společenského života se stává rozvoj člověka samotného, jeho schopností, tvořivosti, a nakonec člověka jako sebeúčelu. Čemuž odpovídají i meziodvětvové přesuny pracovní síly z bezprostřední výroby do terciární oblasti služeb a péče o člověka. Zatímco v industriálním období bylo ukazatelem společenské efektivnosti množství prostředků vynakládaných do výroby, v podmínkách VTR začíná rozhodovat spíše množství prostředků z výroby uvolněných do sféry „neproduktivní práce“. Tímto se současně stává problematickým staré dělení práce na „produktivní“ a „neproduktivní“.

Richtův tým stavěl na tom, že od dob velké krize třicátých let tradiční průmyslový růst, založený na zisku a rozšířené reprodukci kapitálu, naráží na strop a bez vnějších zásahů státu epochy státně-monopolního kapitalismu, zaměřených na doplnění nedostatečné koupěschopné poptávky, není již kapitalismus schopen dlouhodobě efektivně fungovat. Podle Richty bylo velkým posunem socialistické revoluce odstranění kapitalistických výrobních poměrů a převzetí industriální produkce pro cíle socialistické společnosti. Tímto se však otevíral nový rozpor – poměry všeobecné spolupráce ve společenských vztazích se ocitly v rozporu se zastaralostí a neefektivností struktury výrobních sil. Zmíněný rozpor

měl být řešitelný jedině cestou úplné přeměny, přestavby celé struktury výrobních sil a celé civilizační základny lidského života. Převzatá materiálně technická základna socialismu byla totiž příliš úzká, než aby stačila pro rozvoj všech lidí a hrozila krizí komunistického života. Proto bylo doporučováno překonat dosavadní industriální model a vybudovat postupně na základě VTR novou materiálně-technickou základnu adekvátní komunismu. Richta přitom chápal komunismus nikoli moralistně, nejen jako ideál a projekt, nýbrž jako formu a výsledek objektivního pohybu současnosti, jako problém lidských vztahů. Ukazoval, že rozvoj člověka se neděje a v budoucnosti se nikdy dít nebude automaticky, nýbrž v závislosti na rozvoji vědy a její technologické aplikaci.

Výzkumné kolektivy dospěly k závěru, že v období 1948-60 procházela naše země obdobím socialistické industrializace, kdy socialismus dokončoval úkoly, které nesplnila průmyslová revoluce kapitalismu. Extenzivní, kvantitativní růst postupoval kupředu a vytvořil pozitivní základ pro nutný obrat v ekonomické orientaci. Do konce padesátých let byly extenzivní zdroje vyčerpány. Vznikla „uzlová čára růstu“, za níž již rozvoj výrobních sil nemohl být zvládnut dosavadními způsoby, nýbrž pouze přechodem k VTR. O jejímž průběhu má rozhodovat komplexní mechanizace a automatizace, chemizace a strukturální změny ve výrobě, dále vyřazování jednoduché, nekvalifikované pracovní síly všude tam, kde je to možné, a efektivní využití u zhodnocení kvalifikované práce a v neposlední řadě rozvinutí všech sfér, které uvolňují tvůrčí síly člověka. Obrat mezi industrializací a VTR nemá být schopna zvládnout stará administrativně direktivní soustava, kladoucí důraz na budování nových tradičních výroben, která přestává být výhodná z hlediska výrobních sil i ekonomie času. Dochází k nekontrolovatelnému mrhání lidskou prací a tvůrčími silami člověka. Zkoumání Richty a kol. signalizovala „bludný kruh“. Na základě industriálního vývoje, který měl připravit podmínky pro komunismus, nebylo možné proměnit strukturu práce. A na základě stávající struktury práce nebylo zase možné dospět ke komunismu.

Autoři Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) spojili VTR s revolucí kulturní, ve smyslu kultivace schopností a sil člověka. S čímž souvisí apely ohledně reformy vzdělání ve směru jeho zaměření na nové podmínky VTR. Dosavadní jednorázové učení se musí změnit v průběžné vzdělávání pro celý život, odpovídající akceleraci zastarávání všech podmínek a vztahů objektivní reality. S tím rostou i požadavky na neustále tvárné, novátorské koncepce vlastního i společenského života. Namísto encyklopedické informovanosti má být

kladen důraz na samostatné logické myšlení. Univerzalita vzdělání pro všechny má přitom být spojována s jeho individualizací, podle specifických rysů nadání a zájmu každého.

V rámci marxovské kritiky odcizení v průmyslové civilizaci kapitalismu Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) koncipuje překonání odcizení ve smyslu radikálního přetvoření nejen společenských, nýbrž i odpovídajících technických podmínek, a vytvoření civilizace, v níž by se z každého článku životního prostředí ozýval element lidského rozvoje. Odtud i vzrůstající potřeba tvorby životního prostředí. Zrychlující se životní tempo nepříznivě působí na tělesné i duševní zdraví. Podmínkou rozvoje civilizace se proto stává vytvoření velkorysé koncepce ochrany přírody a tvorby životního prostředí. Při cílevědomém řízení VTR má tato spolupůsobit i v procesu polidšťování člověka.

Za jednu z hlavních příčin sociálních chorob je označován nedostatek participace na rozvoji civilizace. Nejvýrazněji se participace projevuje v oblasti podniků a korporací, přičemž se však nejedná pouze o vlastnickou otázku, nýbrž o míru reálného osvojování světa. Jde především o participaci na celospolečenském řízení, kterou, centralistický systém, tíhnoucí k hierarchizaci a byrokratizaci vylučuje, neboť vyznívá ve snahu proměnit civilizaci v mechanismus a odstranit ze světa člověka s jeho iniciativou a tvůrčí činností. Podle autorů řízení a plánování v podmínkách VTR nemůže spočívat v direktivním zásahu do běhu jednotlivých věcí, ale v ovládnutí a využívání regulátorů, tedy v modelování pravidel hry, jejichž samočinný chod směřuje k vytyčenému cíli. Místo regulace věcí (a lidí jako věcí) tu nastupuje operace s regulačními principy na základě nepřímého řízení.

Nedílnou součástí VTR je nové postavení vědy ve společnosti. Dynamika vývoje má za socialismu, po překonání třídních zábran, dostávat bohatší podobu, umožňující přímý zásah vědy do utváření společenských vztahů. Podle Marxe i autorů Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) čím rozhodněji postupuje věda, tím více je v souladu se zájmy pracujícího člověka. Socialismus má stát a padat s vědou, stejně jako má stát a padat s vládou pracujících. S postupem zespolečenšťování výroby zvláštní poznávací, civilizační funkce vědy dělá z vědy skutečnou výrobní sílu lidského života, výrobce lidského rozvoje. Nové postavení vědy vychází z její mimořádné generalizační schopnosti, kdy vědecký poznatek se používáním nestravuje nýbrž zdokonaluje. Dále ze zvláštní tendence vědy spočívající v tom, že každý vědecký poznatek je nejen výsledkem, ale zároveň základem dalšího vědeckého bádání. Přičemž čím více poznatků máme k dispozici, tím více jich jsme s to dostat. Rozvoj vědy si vynucuje univerzální integraci. VTR bez široké internacionální

základny vědecko-technické spolupráce nemá být uskutečnitelná. K úspěchům socialismu v ČSSR náleželo vytvoření široké, ucelené základny vědy a výzkumu. Krédo autorů zní, že na složitém rozcestí společenského vývoje zůstává jediným kompasem chvějící se střelka vědy.

Ohledně Richtova pojetí VTR zaznívají kritiky týkající se definice VTR a její interpretace jako všeléku, resp. vizionářská představa, že VTR má automaticky vést ke komunismu. S čímž souvisí výhrady směřující k přílišné akademičnosti výzkumů a jejich utopickým dimenzím. Již v 60. letech jsou formulovány námitky vůči jednostranným pojetím, které by na základě Richtovy koncepce mohly vznikat. Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) bývá vnímána jako koncept poplatný evropsko-americké průmyslové civilizaci, s možným nedoceněním možností průmyslového systému. Kritizováno je jednostranné přeceňování trendů VTR ve smyslu jediné alternativy praktického vývoje socialismu. Richtova práce abstrahuje od mnohých souvislostí mezi teoretickou koncepcí s empirickou skutečností. Přičemž v rovině praktické politiky socialismus není a ani nemůže být ovlivňován pouze silami, které odpovídají rozvoji VTR. Richtova koncepce VTR je pokusem o spojení Marxovy hypotézy komunismu s reálnými vývojovými procesy empirické skutečnosti moderní doby a nikoli všestrannou analýzou rozporuplných tendencí VTR samotné. Výhrady se týkají taktéž teze o vědě jako bezprostřední výrobní síle, problematiky vztahu subjektu a objektu ve společenském pohybu či zúženého pojetí antropologických charakteristik skutečného člověka a společenskohistorické reality. Vytýkáno Richtovi bylo i nedostatečné zohlednění sociální stratifikace, skupinových zájmů anebo to, že operuje s ideologickými postuláty bez adekvátní verifikace. V rovině zbožných přání a nikoli reálných faktů zůstalo Richtovo tvrzení, že Československu se nachází v etapě, resp. na prahu VTR. Historický vývoj mnohé vize R. Richty nenaplnil a z hlediska lidských a společenských souvislostí procesu VTR se v praxi prosadily spíše některé negativní důsledky tohoto procesu pro člověka, nežli důsledky optimisticky anticipované R. Richtou. Což dramaticky umocnil pád reálného socialismu.

Originalita a inspirativnost díla R. Richty i pro 21. století je dokladována všemi částmi monografie. Ve světle zatím více nenaplněných nežli naplněných prognóz, vizí a závěrů Richty (např. ohledně revolučního sepětí VTR se socialismem, resp. komunismem, spojení revoluce vědeckotechnické a společenské, emancipačního potenciálu nových technologií, rozvoje tvůrčích sil člověka a jeho osvobození nejenom od industriální dělby práce etc.) se vynořuje otázka další. A to, zda je na místě R. Richtu nazvat utopistou? Tato studie se kloní ke „kacířskému“ závěru, že ano. Bez jakkoli pejorativního nádechu. Richta byl utopickým

marxistou. I když přesnější zůstává termín vizionář (a snílek). Původní český marxistický vizionář. Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) je vědecké dílo, které nese i zřetelné znaky utopické. Nikoli však dystopické. Což lze konstatovat též o dalších Richtových příspěvcích. První původní, a dodnes i jedinou ucelenou a systematickou českou utopií (sociálně-ekonomickou a politickou, nikoli beletristickou) zůstává spis O nejlepším státě (Bolzano, 1932). Vědecké pojednání, nepříliš známé, originální, překvapivé – obdobně jako Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966). Jde o dva stěžejní příspěvky českého myšlení k vizím uspořádání společnosti (i ekonomiky).

Summary

Academician, philosopher, sociologist, prognosticator, head of the interdisciplinary research team PhDr. Radovan Richta, Ph.D. (1924 – 1983) belongs to the leading Czech Marxist scientists of the 20th century. He concentrated the focus of his lifelong efforts on the study of the problems of the scientific and technological revolution under socialism and its social and human connections in the spirit of the ideals of humanism and the all-around (self) development of man. He became famous in both East and West for his study of Civilization at the Crossroads, which was ahead of its time in many ways and remains inspirational today. Richta (and his research teams) can be described as a forerunner of considerations about the so-called knowledge society, the cyber revolution, globalization, discussions about the so-called fourth industrial revolution and the impacts of technologies 4.0 or 5.0, reports and projections of the Club of Rome, but also the theory of human capital, system approach or (post)modern chaos theory, etc. The monograph presents Richta's life and work, placing it in the historical context of the 1960s, respectively, then the 1970s and 1980s. On the other hand, the legacy of R. Richta is discussed in light of the contradictions and crises of the 21st century, including reflections on contemporary civilizational crossroads, milestones of development, and systemic changes. The objectives of the work include initiating a discussion about the open legacy of R. Richta in the light of the round Richta's anniversaries (the 100th year of his birth in 2024 or the 40th year since his death in 2023).

The monograph looks at R. Richta through the lens of political economy and political science, or scientific socialism. While Richta himself was, above all, a philosopher and sociologist, his work shows clear economic dimensions. At the same time, the broad concept of productive forces should not be neglected, emphasizing the social nature of this category in the structure in which the position of man should be included. The research question can be formulated in the form of whether the work and legacy of R. Richta remain intellectually exciting even today. Does it also have something to say about the contradictions of the development of the 21st century? This framework discusses the approach's originality and the contribution of Richta and his interdisciplinary research team. With the result that Richta's studies were truly groundbreaking for their time. Moreover, Richta's work cannot

be narrowed down to the legendary *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966) and research on the Socialist Scientific and Technological Revolution (STR). The central theme remains overall human development and socialist humanism, which suggests the neglected subtitle of *Civilization at the Crossroads: Social and Human Contexts of the Scientific and Technological Revolution*. Richta's works are not simply a transfer of Western concepts of post-industrial etc. society into the socialist backdrops of the liberal ferment of the 1960s. On the other hand, it is not just a matter of finding and dusting off Marx's reflections indicated in the „Grundrisse“.

The fate of R. Richta is presented, including the trauma of the end of the war, his serious lifelong illness, his reformist role in the Prague Spring (including the authorship of the slogan about socialism with a human face or his contribution to the vision of a new Czechoslovak model of socialism) and the changes in Richta's views and modification of concepts during the times of normalization. Richta's bibliography highlights the pamphlets *Man and Technology in the Revolution of Our Days* (Richta, 1963a) and *Communism and the Transformations of Human Life (On the Nature of Humanism in Our Time)* (Richta, 1963b). Even *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966) would not have come into being without these founding studies. Attention is also given to Richta's introduction to the Czech edition of Marx's *Grundrisse* (Richta, 1971a). The pioneering work *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966) is presented in detail in the monograph, including commentaries and comparisons of the 1st (1966) and 2nd editions (1967) with the 3rd expanded edition (1969). With references to shifts in knowledge and methodology, emphasizing the interdisciplinary nature of the research team and the creative, conceptual approach of Richta. Scathing criticisms are also formulated, and the „anti-revisionist“ modifications of the socialist STR concept are also recapitulated, with a focus on recalling the Soviet-Czech work *Man/Science/Technology* (Kolektiv, 1973, or 2nd edition 1975). Richta was to reformulate the STR concept to suit normalization. Socialist STR research no longer included the demand for broad political participation. It took a much sharper and far more confrontational stance towards all bourgeois theories, including concepts of capitalist transformation. This is also evident in *Scientific Revolution and Socialism* (Filipec and Richta, 1972a). Richta's works of the 1970s and 1980s are more apologetic for socialism at the time than *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966), whose authors programmatically avoided apologetics. Consolidated STR concepts no longer placed such emphasis on man as the agent of change and paid more attention to the forces

of production. The class approach and the working class's decisive role in the STR processes were also consistently emphasized.

The monograph maps the attempts at creative elaboration of Marxism or the visionary dimension of R. Richta's work. Richta can be described as an original forerunner of the reflections on the so-called knowledge society, the cybernetic revolution, globalization, and global problems, the warning messages of the Club of Rome (including resource depletion, linear projection of trends, references to the „ecological revolution“, etc.) or the issues of the so-called fourth industrial revolution and the societal implications of technologies 4.0, 5.0 (including education 4.0, work 4.0, society 4.0, etc.). In Richta's thinking about the broader concept of the productive forces and the self-creation and status of man, one can find elements of theories of human capital or theories of endogenous growth (emphasizing the importance of science and research). In reflections on nodal lines of growth, etc., the germs of (post)modern chaos theory, bifurcation points, „open windows“, or elaborating a systems approach along the lines of dialectical-critical methodology. Lessons can be discovered in Richta regarding socialism, or communism, not only regarding the socialist STR and its historical tasks. Let us emphasize one of the central messages about the development of man as self-purpose or the mutual development of man by man in the communist dimensions of life. With this, Richta's efforts to develop Marxism in its full potential breadth in the sense of a theory of social development of man are consistent. Richta frames the message mentioned above with quotations from Marx & Engels, headed by the „Grundrisse“, which the monograph seeks to supplement or clarify. On the other hand, however, it also confronts the reality of historical development, which is rather distant from Richta's optimistic visions. This also applies to Richta's (and Marx's) beliefs about the universal capacity of man to develop.

*The STR concept was created in the 1960s and expressed efforts to move the revolutionary pathos to new positions. The collective study *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966) represents an economic, sociological, and technological forecast of development, which discusses the transformations of the then industrial society into a society called, for example, the information society. It has been translated into several languages and is one of the best-known outputs of the Czechoslovak social sciences. The book became the world's most published original domestic work in the field of philosophy, economics, and sociology. He understands Richta's concept of STR in the sense of a revolutionary change in the*

totality of productive forces, which, with the development of social relations, naturally leads to its climax in a society that is supposed to replace the objective function of profit maximization with the process of all-round human development. STR is interpreted more broadly than a mere revolution in technique and technology, it is to be intrinsically connected with the transformation of the primary layer of human activity, with the new position of man in the world of productive forces – and thus with the new situation of man in general.

The first chapters of Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966) emphasize the revolution in the forces of production and the acceleration of socio-economic processes, in which distances and time are shortened, an artificial one replaces the natural environment, science penetrates all social life and opens new dimensions of civilization. A comparison of the differences between the industrial revolution and the STR became the basis for analyzing civilizational trends. In the industrial revolution, the production process broke free from the standards and rhythm of artisan work. It resulted in the unity of a mechanized machine system subordinating the collective worker. However, the rapid development of science and technology breaks the cycle of the industrial revolution. The development of working tools crosses the boundary of mechanical machines by transitioning to automation, excluding humans from service, operational and regulatory functions. Mechanization took the simple division of labor and the use of simple, low-skilled labor to the extreme. Automation stops and reverses this tendency. The unqualified professional structure is gradually phased out and replaced by new professions. With the shift of the focus of work to the preparation of production, the need for creative engineering professions connected with the use of scientific knowledge is growing.

In STR processes, man is gradually placed next to the production process as its creator and controller. At the same time, in the industrial era, the worker was its direct and manipulated agent. Along with technological change, there are revolutionary changes in work objects, a transition from natural raw materials to new synthetic materials, connected with the development of chemization. New sources of energy are emerging. To the extent that man emerges from the immediate production process, and as the unity of technological, raw material, and energy resources develops in a revolutionary way, the more powerful force of the human community in the form of science is involved in production. As immediate productive forces are acting based on a society-wide

combination. The new bond of modern civilization is then connected with the dependence of the development of science and technology on the development of human creative forces. The most effective way of developing productive forces and social life is to develop man himself, his abilities, creativity, and ultimately man as an end in himself. This is also reflected in the cross-sector transfers of the workforce from direct production to the tertiary sector of services and human care. While in the industrial period, the number of resources spent on production was an indicator of social efficiency, in STR conditions, the amount of resources from production released into the sphere of „unproductive work" begins to be decisive. At the same time, the old division of work into „productive" and „unproductive" becomes problematic.

Richta's team built on the fact that, since the Great Depression of the 1930s, traditional industrial growth, based on profit and the expanded reproduction of capital, has hit the ceiling, and without the external intervention of the state of the epoch of state-monopoly capitalism, aimed at supplementing insufficient purchasing power, capitalism is no longer able to function effectively in the long term. According to Richta, the significant advance of the socialist revolution was the elimination of capitalist production conditions and the taking over of industrial production for the goals of a socialist society. However, this opened up a new contradiction – the conditions of general cooperation in social relations found themselves in conflict with the obsolescence and inefficiency of the structure of the productive forces. The contradiction mentioned above was to be solved only by way of a complete transformation, reconstruction of the entire structure of the productive forces, and the whole civilizational basis of human life. The assumed material and technical base of socialism was too narrow to be sufficient for the development of all people and threatened a crisis of communist life. Therefore, it was recommended to overcome the existing industrial model and gradually build a new material and technical base of adequate communism on the basis of STR. At the same time, Richta understood communism not moralistically, not only as an ideal and a project but as a form and result of the objective movement of the present, as a problem of human relations. He showed that human development does not happen and will never happen automatically in the future but depends on the development of science and its technological application.

The research collectives concluded that in 1948-60, our country was passing through a period of socialist industrialization when socialism completed the tasks that the industrial

revolution of capitalism did not fulfill. Extensive, quantitative growth moved forward and created a positive basis for the necessary turnaround in economic orientation. By the end of the 1950s, the extensive resources were exhausted. A „nodal line of growth“ emerged, beyond which the previous methods could no longer handle the development of productive forces but only by transitioning to STR. The course of which is to be decided by complex mechanization and automation, chemization and structural changes in production, the elimination of simple, unskilled labor wherever possible, and the effective use in the evaluation of skilled labor and, last but not least, the development of all spheres that release creative the power of man. The transition between industrialization and STR should be handled by something other than the old administratively directive system, emphasizing the construction of new traditional factories, which is no longer advantageous regarding production forces and time economy. There is an uncontrollable waste of human labor and man's creative powers. Research by Richta et al. she signaled a „vicious circle“. Based on industrial development, which was supposed to prepare the conditions for communism, it was impossible to change the work structure. And based on the existing work structure, it was again impossible to reach communism.

The authors of Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966) connected STR with the cultural revolution in cultivating human abilities and strengths. This is related to appeals regarding education reform in the direction of its focus on the new conditions of STR. The current one-time learning must change into continuous education for life, corresponding to accelerating the obsolescence of all conditions and relationships of objective reality. With this, the demands for constantly malleable, innovative concepts of one's own social life also grow. Instead of encyclopedic information, emphasis should be placed on independent logical thinking. At the same time, the universality of education for all should be combined with its individualization, according to the specific features of everyone's talents and interests.

Within the framework of the Marxist critique of alienation in the industrial civilization of capitalism, Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966) conceives overcoming alienation in the sense of a radical transformation of not only social but also corresponding technical conditions and the creation of a civilization in which every article of the environment would echo element of human development. Hence the growing need to create the environment. The accelerating pace of life harms physical and mental health.

Therefore, the creation of a great concept of nature protection and the creation of the environment becomes a condition for the development of civilization. In the purposeful management of STR, this should also cooperate in the process of humanizing people.

Lack of participation in the development of civilization is identified as one of the leading causes of social diseases. Participation is most pronounced in the field of businesses and corporations, but it is not only a matter of ownership but of the degree of real assimilation of the world. It is, above all, a question of participation in society-wide governance, which the centralist system, tending towards hierarchization and bureaucratization, excludes, because it sounds like an attempt to turn civilization into a mechanism and remove from the world man with his initiative and creative activity. According to the authors, management, and planning under the conditions of STR cannot consist of directive intervention in the course of individual things but in the control and use of regulators, i.e., in modeling the rules of the game, the automatic operation of which leads to a set goal. Instead of regulating things (and people as things), a process with regulatory principles based on indirect management begins here.

*An integral part of STR is the new status of science in society. Under socialism, development dynamics should take on a richer form after overcoming class barriers, enabling science's direct intervention in shaping social relations. According to Marx and the authors of *Civilization at the Crossroads* (Richta et al., 1966), the more decisively science progresses, the more it aligns with the interests of working people. Socialism must rise and fall with science, just as it must rise and fall with workers' government. With the progress of the socialization of production, science's special cognitive, civilizing function makes science a real productive force of human life, a producer of human development. The new position of science is based on its extraordinary ability to generalize, where scientific knowledge is not consumed by use but improved. Furthermore, the special tendency of science consists in the fact that every scientific knowledge is not only the result but also the basis of further scientific research. And the more knowledge we have at our disposal, the more we can get away with it. The development of science forces universal integration. STR should only be feasible with a broad international scientific and technical cooperation base. The achievements of socialism in Czechoslovakia included creating a broad, integrated base of science and research. The creed of the authors is that at the complex crossroads of social development, the only compass remains the quivering needle of science.*

Regarding Richta's concept of STR, there are criticisms regarding the definition of STR and its interpretation as a panacea or the visionary notion that STR should automatically lead to communism. This is related to the reservations directed towards the excessively academic nature of the research and its utopian dimensions. As early as the 1960s, objections to one-sided concepts that could arise based on Richta's concept were formulated. Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966) tends to be perceived as a concept applicable to a European-American industrial society, with a possible underestimation of the possibilities of the industrial system. One-sided overestimation of STR trends in the sense that the only alternative for the practical development of socialism is criticized. Richta's work abstracts from many connections between the theoretical concept and empirical reality. At the level of practical politics, socialism is not and cannot be influenced only by forces that correspond to the development of STR. Richta's conception of STR is an attempt to connect Marx's hypothesis of communism with the real development processes of the empirical reality of modern times and not a comprehensive analysis of the contradictory tendencies of STR itself. The reservations also relate to the thesis about science as an immediate productive force, the issue of the relationship between subject and object in a social movement, or the narrowed concept of the anthropological characteristics of a real person and socio-historical reality. Richta was criticized for insufficient consideration of social stratification, group interests, or the fact that he operates with ideological postulates without adequate verification. Richta's claim that Czechoslovakia is in the stage or on the threshold of STR. Historical development fulfilled only a few of R. Richta's visions. From the point of view of the human and social contexts of the STR process, some negative consequences of this process for humans prevailed in practice rather than the consequences optimistically anticipated by R. Richta. Which dramatically increased the fall of real socialism.

The originality and inspiration of R. Richta's work for the 21st century is documented in all parts of the monograph. In the light of more unfulfilled than fulfilled forecasts, visions and conclusions of Richta (e.g., regarding the revolutionary connection of STR with socialism or communism, the relationship of the scientific-technical and social revolution, the emancipatory potential of new technologies, the development of man's creative powers and his liberation not only from the industrial division of labor, etc.) another question arises. And is it appropriate to call R. Richta a utopian? This study leans toward the „heretical" conclusion that it does, without any pejorative tone. However, the term

visionary (and dreamer) remains more accurate. The original Czech marxist visionary. Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966) is a scientific work with distinct utopian features. But not dystopian. Which can also be said about Richta's other contributions. The first original, and to this day, the only comprehensive and systematic Czech utopia (socio-economic and political, not fiction) remains the work On the Best State (Bolzano, 1932). A scientific treatise, not very well-known, original, surprising – similar to Civilization at the Crossroads (Richta et al., 1966). These are two key contributions of Czech thought to visions of the organization of society (and the economy).

Rejstřík¹⁵⁹⁷

Abalkin, L. I.	338, 338, 407
Abromeit, J.	323, 407
Adorno, T. L. W.	386
Aganbegjan, A. G.	338, 338, 407
Althusser, L.	51, 427
Ambler, M.	361, 361, 425, 481
Amerling, K. S.	395
Anderssonová, J.	17, 276, 329, 407, 440
Andělová, K.	17, 54, 54, 407
Andropov, J. V.	338
Angeli, F.	229, 401
Antunes, R.	319, 407
Arendtová, J. (H.)	179
Aristoteles ze Stageiry	394
Aron, R. C. F.	69, 102, 154, 218, 255, 269, 407
Aronova, E.	407, 440
Atkinson, A. B.	384, 384, 407
Auerhan, J.	80, 91, 146, 147, 407
Autorenkollektiv (1974)	72, 407
Autorenkollektiv (1975)	72, 407
Autorenkollektiv (1976)	47, 399
Árnason, J. P.	368, 386, 389, 407
Avineri, Š.	417
Ayres, R. U.	447
B abbage, Ch.	143, 408
Bacon, F.	68, 81

¹⁵⁹⁷ Rejstřík je koncipován jako jmenný. U R. Richty jsou uváděny též orientační odkazy charakteru věcného. Tučně jsou označeny stránky hlavních míst výkladu, kurzívou umístění v poznámce pod čarou.

Baczko, B.	218, 408
Bačišin, V.	374, 408
Balakina, I. F.	408
Balbín, B.	395
Balzac, de H.	69, 69, 176, 408
Barel, Y.	274
Bareš, G.	21, 26, 308, 408
Barnum, P. T.	301
Barvík, J.	10, 281, 292, 294, 408
Basilius, D. z Deutschenberka	395
Batalov, E.	406
Baťa, J. A.	330, 370, 408
Batišče, G. S.	63, 408
Beck, U.	389
Beer, S.	208, 210, 408
Behrens, W. W.	430
Bell, D.	53, 69, 83, 83, 127, 234, 235, 255, 262, 269, 329, 329, 343, 343, 380-382, 384, 384, 408
Bell, J.	414
Beneš, O.	76, 442
Beránková, J. N.	427
Berardi, F. B.	17, 313, 314, 408
Bergson, H.	385
Bermudo, J. M.	408
Bernal, J. D.	81, 81, 82, 102, 102 , 183, 199, 201, 203, 224, 224, 220, 226, 309, 343, 388, 408, 409, 444
Bernard, P.	351, 409
Bernstein, E.	241
Běláčková, V.	21, 427
Bělohlavý, K.	76, 439
Bělohradský, V.	237, 341, 343, 409
Bilák, V.	53, 399, 409

Black, C.	78, 409
Blahož, J.	399, 401
Binka, B.	443
Bloch, E. S.	212, 371, 372, 409
Bollinger, S.	15, 17, 46, 46, 47, 47, 50, 281, 294, 294, 295, 295, 323, 330, 409
Bolzano, B.	13, 18, 19, 19, 159, 163, 166, 176, 394, 395, 395, 409, 439, 439, 459, 468, 498
Bondy, E. (Fišer, Z.)	387, 387, 409
Borový, F.	411
Boucas, D.	366, 409
Böhme, G.	410
Brequeová, M.	156, 410
Brežněv, L. I.	48, 254
Bridgeová, S.	17, 74, 410
Brinzanik, R.	387, 410
Brodský, V.	238
Brynjolfsson, E.	356, 361, 381, 381, 410
Brzezinski, Z. K.	69, 262, 269
Buckingham, W. S.	144, 410
Buhr, M.	47, 399
Buchholz, A.	239, 410
Buchta, P.	2
Bulganin, N. A.	102
Buquoy, J. F. A.	395
Burnham, J.	69, 207, 410
C accamo, F.	420
Cagolov, N. A.	42, 347, 410
Caramuel, J.	395
Carpenter, E.	262, 410
Carr, N. G.	178, 191, 307, 410
Castells, M.	69

Center for the Study of Democratic Institutions	<i>103, 411, 411</i>
Cerňáková-Smíšková, M.	<i>279, 411</i>
Cerroni, U.	<i>206, 278</i>
Cibulka, J.	<i>79, 80</i>
Cimrman, J.	<i>395, 395</i>
Cílek, V.	<i>302, 302, 370, 411</i>
Claeys, G.	<i>370, 370, 411</i>
Clark, C. G.	<i>81, 154, 155, 411</i>
Clarke, A. Ch.	<i>387</i>
Cockshott, W. P.	<i>323, 411</i>
Cottrell, A.	<i>323, 411</i>
Côté, J. E.	<i>307, 411</i>
Crosmann, E. R. F. W.	<i>128, 411</i>
Cvekl, J.	<i>173, 278, 411</i>
Čapek, K.	<i>13, 150, 411</i>
Čelechovský, G.	<i>76</i>
Černoch, F.	<i>202, 255, 411</i>
Čermák, M.	<i>416</i>
Černý, R.	<i>304, 411</i>
Červinka, A.	<i>179, 411</i>
Češka, Z.	<i>399, 401</i>
Čulík, J.	<i>54, 411</i>
D 'Alisa, G.	<i>385, 411</i>
Dal Mashio, E. A.	<i>218, 412</i>
Daly, H. E.	<i>385, 412</i>
Daneš, F.	<i>27, 412</i>
Day, J.	<i>410</i>
Dee, J.	<i>395</i>
Delmedigo, J. Š. E.	<i>395</i>
Demaria, F.	<i>385, 411</i>

De Nul, L.	410
Descartes, R.	59, 68, 132, 200, 200
Descubes, I.	439
Devezas, T. C.	417
Diamond, M. J.	395
Diebold, J. T.	80, 83, 83, 110, 412
Diemer, A.	400, 405
Đilas, M.	258, 347, 347, 348, 412, 412
Diner, D.	299, 412
Dinuš, P.	12, 16, 17, 38, 50, 85, 87, 99, 102, 278, 289, 297, 297, 357, 374-383, 374-379, 382, 383, 385, 385-391, 386, 388-392, 345, 403, 412
Dinušová, D.	412
Dobeš, J.	17, 22, 27, 48, 51-55, 52, 71, 73, 73, 82, 82, 83, 85, 92, 92, 231, 232, 232, 277, 278, 303, 303, 412
Dobrylovský, J.	15, 412
Dolejš, J.	16, 331, 412, 415, 437
Doležalová, A.	10, 90, 224, 225, 297, 412, 413
Domar, E. D.	111, 120, 122, 127, 129, 174, 413
Douděra, K.	399
Drucker, P. F.	69, 102, 211, 269, 384, 413
Drulák, P.	72, 413
Drtilová, J.	425
Dubček, A.	45, 48-50, 48-50, 297, 399, 427
Dubská, I.	217, 278, 406, 413
Dumazedier, J.	179, 413
Dunlop, F.	370, 424
Durčák, M.	70, 413
Durkheim, É.	157, 242, 413
Duve, F.	441
Dyer-Witheyford, N.	17, 313, 313, 318, 318, 319, 413
Džbáňková, Z.	11, 11, 14, 15, 70, 90, 121, 132, 224, 288, 301, 346, 356, 357, 361, 366, 413, 439

Eco, U.	12, 413
Engels, B.	6, 13, 14, 16, 27-29, 35, 38, 40, 40, 56, 57, 57, 58, 84, 98, 106, 113, 113, 141, 141, 142, 144, 148, 151, 151, 157, 158, 160, 173, 174, 183, 186, 196, 201, 201, 202, 208, 209, 212, 215, 218-220, 244, 268, 308, 309, 314, 317, 319, 352, 352, 353, 353, 372, 383, 400, 413, 414, 429, 429, 454, 462
Enke, F.	422
Einstein, A.	225
Farley, J.	385, 412
Farkaš, J.	17, 19, 19, 67, 67, 68, 68, 90, 281, 299, 343-345, 343-345 , 399, 414, 414
Ferguson, A.	198, 414
Ferris, H.	370, 414
Ferry, W. H. (Ping)	411
Fichte, J. G.	218
Filipec, J.	14, 16, 25, 25, 52-54, 52-55, 73, 75, 90, 90 , 92, 224, 231, 240, 255, 258, 265, 276, 277, 290, 291, 297, 308, 335, 376, 377, 398, 399, 401-403, 402, 403, 406, 414, 427, 453, 461
Filipcová, B.	180, 265, 276, 414
Filkus, R.	91
Fisher, A. G. B.	81, 155
Fisher, E.	318, 319, 416
Flechtheim, O. K.	278 , 279, 330, 400, 402, 402, 415, 423
Floridi, L.	249, 415
Fojtík, J.	399
Foley, D. K.	323, 415
Folta, J.	433
Fontvieille, L.	447
Forman, M.	19
Formánek, M.	10, 17, 26, 27, 27 , 54, 62, 241, 258, 289, 289, 292, 303, 309, 309, 310, 311, 311, 331-339, 331-339, 378, 399, 401, 415, 415

Forrester, J. W.	373
Forresterová, V.	150, 150, 415
Fourastié, J.	81, 102, 154, 155, 415
Fourier, F. M. Ch.	159
Franc, M.	238, 340, 415
Fraser, J.	75, 415
Frejka, T.	81, 415
Fremer, M.	238, 416
Frič, P.	69, 416
Friedmann, G.	146, 179, 196, 416
Frolov, I. T.	399, 403
Fromm, E.	63, 174, 175, 269, 329, 408, 416
Fučík, J.	13, 416
Fuchs, Ch.	17, 318, 319, 367, 416, 412
Fukuyama, F. Y.	347, 367, 367, 416
G abriel, J.	433
Gabrisch, H.	425
Galbraith, J. K.	11, 69, 175, 222, 234, 255, 390, 416, 438
Galileo, G.	49, 200, 200, 232
Gall, Dr.	150
Galton, F.	395
Galtung, J.	329, 406
Garaudy, R.	49, 399
Gasparini, D.	17, 46, 416
Gatovskij, L. M.	407
Gautsch, W. E.	395
Gehlen, A.	218, 220, 416
Geiselberger, H.	388, 416
Gellner, E. A.	395
Gembala, R.	298, 417
Georgescu-Roegen, N.	384, 384, 385, 417

Gesell, S.	11
Giddens, A.	69
Ginzberg, E.	408
Glenn, J. C.	387, 417
Gočev, P.	323, 417
Goethe, J. W.	395
Golanová, G.	51, 417
Goldsmith, M.	409
Goldstücker, E.	399
Gorbačov, M. S.	51, 51, 78, 242, 331
Gorz, A.	367, 367 , 417
Gottwald, K.	24, 397, 403, 404
Graus, F.	299 , 423
Grigorjan, B. T.	408
Grinin, A. L.	360, 361, 417
Grinin, L. E.	360, 361, 417
Grossman, T.	191, 387, 426
Grulich, V.	238, 417
Gualtieriová, C.	372, 417
Guth, S.	276, 417
Gwiazda, A.	231, 417
Gvishiani, D. M.	235 , 399, 399
H arari, Y. N.	150, 417
Hardt, M.	417
Harrington, H.	133
Harant, K. z Polžic a Bezručic	395
Haskel, J.	69
Hašek, J.	13, 395, 417
Hauser, M.	213, 296, 322, 322, 343, 343, 370, 370, 380, 418, 427, 449
Havel, J.	90, 418

Havel, M.	238, 418
Havelka, M.	17, 17, 63, 78, 78, 241, 242, 242, 299, 418, 423
Hawken, P.	154, 418
Hába, Z.	131, 418
Hájek, J.	399
Hájek, M.	90, 90, 98, 111, 330, 297, 418, 445
Hájek, T. z Hájku	395
Hájková, A.	21, 418
Heczko, S.	14, 437-439
Hegel, G. W. F.	143, 151, 311, 379, 380
Hejzlar, Z.	48
Helcelet, J.	395
Helísek, M.	13
Heller, J.	60, 79, 181, 192, 213, 215, 296, 297, 310 , 323, 324, 326, 334, 350, 372, 418, 419, 432
Hendersonová, H.	385
Hendrych, J.	77
Henssonowová, S. F.	442
Hermach, J.	49, 49 , 176, 278, 419, 424
Hiršl, K.	20, 20 , 419
Hodek, A.	53, 81, 89, 89 , 90, 229, 278, 403, 419
Hoffmann, E. P.	419
Hohoš, L.	17, 239, 297, 375, 375-377, 381-388, 381-396, 388, 389, 412, 419
Hoch, A. A.	81, 82, 89, 89 , 90, 90, 419, 420
Honneth, A.	383, 420
Hoppe, J.	17, 22, 48, 52, 77, 78, 240, 240, 242, 293, 420
Horák, A.	411
Horský, Z.	433
Horvátová, E.	374, 442
Hoření, Z.	399
Houdek, F.	70, 436

Houška, J.	399, 401
Hrabal, B.	13
Hroch, J.	433
Hron-Metánovský, J.	395
Hronský, M.	373
Hrubec, M.	386, 412
Hrušínský, R.	238
Hrzal, L.	52, 52 , 239-241, 403, 406, 420
Huláková, M.	403
Humboldt, A. F. H.	395
Hus, J.	49
Husák, G.	55, 55, 304, 399, 427, 434
Husák, T.	177, 420
Huxley, A. L.	369, 369, 420
Hülswitt, T.	387, 410
Chardin , de P. T.	387
Charvát, F.	52, 54, 258, 414, 420
Chomsky, A. N.	395
Chruščov, N. S.	48, 80, 276
Churchill, W. S.	134
Illner , M.	52
Ivanová, P.	384, 384, 441
Jachiel , N. M.	25, 25 , 232, 343, 399, 399, 420
Jakeš, M.	51, 413, 434
Jareš, M.	428
Jaroszewski, T. M.	246, 420
Janíčko, P.	2
Janovic, V.	20, 447
Jaspers, K.	381, 420
Jašek, M.	409

Javůrek, Z.	52, 73, 403, 414, 420
JB	396
Jefremov, I. A.	302 , 420
Jeník, J. z Bratřic	395
Ježková, V.	434
Johanisová, N.	154, 385, 421, 421
Jonas, H.	190, 421, 443
Jouvenel, de B.	283
Jung, C. G.	387
Jungk, R. (Baum, R.)	329 , 406, 423
Jungmann, B.	283, 283, 349, 428
Jurásek, M.	312, 345, 346, 421
Justoň, Z.	144, 145, 144-146, 172, 174, 421
K ahn, H.	50, 421
Kalecki, M.	11, 131, 421, 438
Kaletsky, A.	69
Kalivoda, R.	55, 79, 79, 80
Kallis, G.	385, 411
Kamarýt, J.	245, 421
Kanda, R.	21, 51, 55, 55, 79, 421
Kangal, K.	319, 421
Kangrga, M.	402
Kant, I.	43, 87, 132, 171, 342, 421
Kapica, P. L.	225
Karabín, Š.	373
Kašparů, J. M.	395
Kautský, K. J.	89, 447
Kálalová, Ž.	20
Kedrov, B. M.	67, 243, 244, 244 , 399, 403, 421
Kelle, V.	403
Keller, J.	156, 374, 421

Kennan, G.	407
Kesey, K. E.	19, 19, 422
Keynes, J. M.	111, 120, 122, 174, 176, 177, 312, 390, 422, 422
Kincaid, A.	414
King, L. P.	258, 347, 422
Kircher, A.	395
Klacek, J.	296, 299, 418, 422
Klages, H.	58, 182, 422
Klaret (Bartoloměj z Chlumce)	395
Klaus, V.	51, 179, 191, 351, 422
Klein, O.	91, 91 , 176, 278, 399, 403, 404, 407, 422, 423
Kliment, A.	51, 416, 439
Kliment, J.	399
Klinec, I.	17, 70, 75, 91, 279, 329, 330, 330, 419, 422, 423, 442, 447, 449
Klíma, I.	13
Klíma, M.	306, 423
Kočí, B.	410
Koenigsmark, A.	241, 423
Kohoutek, M.	2, 13 , 92, 207, 244, 387, 423
Kolář, P.	17, 17, 46, 78, 78, 299, 303, 423, 424
Kolektiv (1955)	81, 424
Kolektiv (1968a)	8, 47, 47, 48, 48, 53, 73, 372, 398, 403, 404
Kolektiv (1968b)	45, 50, 242, 422
Kolektiv (1969a)	77, 77, 164, 206, 230, 230, 274, 278, 283, 348, 424
Kolektiv (1969b)	408
Kolektiv (1973)	14, 14, 15, 16, 25, 28, 54, 54, 67, 69, 72, 73, 83, 99, 190, 229, 231, 240-275, 243-274, 277, 281, 289, 297, 300, 336, 337, 341, 379, 398, 403, 453, 461
Kolektiv (1983)	424
Kolektiv autorů (2008)	16, 424
Kolektiv autorů SSSR a NDR	51, 424

Kollektiv	400
Kolman, A.	239, 283, 424
Kolmogorov, A. N.	201, 424, 424
Kolnai, A. T.	370, 424
Koloc, T.	48, 49, 424
Komárek, V.	281, 292, 294, 408
Komenský, J. A.	395, 402
Kondratěv, N. D.	11, 15, 107, 361, 390, 500
Konrád, G.	258, 347, 424
Kopeček, M.	17, 90, 231, 275-277, 275, 424
Koperník, M.	81, 249
Kopnin, P. V.	67, 244, 244 , 425
Korotayev, A. V.	417
Kořínek, J.	402, 406
Kosel, G.	199, 425
Kosík, K.	21 , 46, 47, 55, 79, 79, 80, 83, 84, 232, 283, 283, 309, 400, 425, 430, 447
Kosta, J.	49, 86, 87, 90, 90 , 91, 418, 425, 425, 427
Kostlán, A.	435
Košťál, Z.	51, 425
Kotek, V.	87, 292, 293, 392, 403
Kouba, K.	90, 103, 400, 425
Koucký, V.	77
Koukolík, F.	328, 425
Koutecký, J.	395
Kowalewski, A.	409
Knudsen, J.	98, 98, 164, 205, 295, 295, 296
Král, M.	208, 210, 278, 425
Krejčí, J. ¹⁵⁹⁸	361, 361, 425, 481
Krejčí, J. ¹⁵⁹⁹	395, 481

¹⁵⁹⁸ Jan Krejčí – spoluautor textu (Krejčí, Ambler, 2017).

¹⁵⁹⁹ Společenský vědec Jaroslav Krejčí (1916 – 2014).

Krejčí, O.	205, 231, 425
Krell, Ch.	17, 317, 317, 318, 318, 425
Kreuzzieger, M.	374, 407, 408
Krivý, M.	76, 426
Kroh, M.	14, 51, 426
Kröber, G.	47, 399
Křesadlo, J.	395
Křižík, F.	395
KSČ	21, 24, 45, 47, 48, 48, 50, 50, 52, 52, 53, 72, 77, 77, 78, 78, 82, 91, 102, 230, 230, 237, 237, 238, 238, 258, 296, 297, 304, 310, 349, 393, 397, 403, 409, 418, 424, 426, 427, 432, 433, 440, 443, 448
KSSS	27, 56, 80, 102, 119, 119, 133, 448
Kučera, J.	302, 426
Kuhn, T. S.	83, 83, 200, 426
Kunc, J.	46, 426
Kundera, M.	13, 366
Kupka, V.	296, 299, 422
Kurzweil, R.	191, 307, 387, 387, 426
Kusý, M.	402
Kutta, F.	10, 17, 23, 24, 30, 71, 71, 72, 72, 78, 80, 80, 81, 81, 82, 82, 84-86, 85, 86, 88-90, 88, 89, 90, 100, 146, 162, 193, 193, 208, 229, 229, 230, 240, 243, 263, 263, 277, 278, 278, 279, 279, 394, 394, 403, 407, 415, 424, 445, 426, 427, 452
Kuznets, S. A.	120, 127, 417
Kužel, P.	311, 427
Kůželová, M	17, 231, 238, 238, 239, 239, 244, 245, 427
Labarca, G.	401
Lacalle, D.	89
Lagarde, F. T.	421
Lachout, V.	21, 427
Laluha, I.	50, 50, 296, 412, 427

Landa, I.	283, 305, 421, 427
Lange, O. R.	11, 127, 131, 427, 438
László, E.	387, 427
Latour, B.	386
Lánský, O.	407
Láska, V.	395
Látal, I.	16, 424, 437
Leibniz, G. W.	208, 395
Leinweber, V.	421
Leitner, A. (Toša)	13
Lektorskij, V.	403
Lenin, V. I. (Uljanov, V. I.)	13, 21, 22, 23, 27, 30, 32, 33, 38, 39, 52, 53, 54, 56, 58, 66, 67, 68, 72, 73, 82, 120, 127, 133, 163, 181, 181, 215, 231, 232, 234, 235, 238, 238, 239, 240, 241, 241, 242, 244, 245, 248, 249, 249, 254-256, 260, 268, 274, 274, 275, 275, 277, 281, 289, 294, 297, 303, 306, 308, 338, 339, 353, 353, 372, 385, 386, 398, 399, 401, 403, 403, 406, 410, 412, 414, 416, 427
Leontieff, W. W.	326
Levčík, B. (Löwidt, B.)	16, 25, 81, 91, 91 , 278, 329, 340, 403, 406, 425-427
Liessmann, K. P.	164, 307, 331, 382, 427
Lisa, A.	15, 435
Locke, J.	68
Lohoff, E.	384, 427
Lovins, A.	418, 448
Lovinsová, I. H.	418, 448
Löster, T.	413, 439
Löwe, B. P.	402, 402
Luxemburgová, R.	11, 412, 438, 500
Loudín, J.	90, 278, 378-381, 379, 392, 412, 427
Lukács, G.	51, 67, 242, 427
M ackay, A.	409
Maddison, A.	120

Mach, M.	10, 111, 297, 428
Macháček, M.	49, 427
Machek, J.	370, 428
Machonin, P.	22, 22, 214, 241, 241, 275, 283, 283, 293, 349, 403, 428
Maier, H.	407
Majtán, M.	77, 373, 373, 419, 423, 428, 442, 447, 449
Malecki, J.	399
Malínský, J.	45, 48, 428
Malleret, T.	156, 305, 437
Manová, M.	244, 245, 248, 249, 251, 251, 252, 269, 428
Marcuse, H.	133, 151, 173, 219, 269, 428
Marek, L.	411, 416
Marků, J. M.	395
Martin, H. P.	382, 382, 428
Marx, K. H.	6, 6, 9-12, 10, 12-14, 14-16, 16, 17, 18, 20, 20, 21, 22, 23, 23, 24, 25, 27, 28, 28, 29, 30, 30, 32, 33, 34, 35, 37-39, 40, 40, 42, 42, 46, 46, 49, 49, 52, 52, 53, 53, 54, 55-67, 56-63, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 78, 79, 79, 80, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 89, 90, 92, 97, 98, 102, 102, 103, 106, 109, 111-113, 113, 116, 116, 120, 124, 127, 127, 128, 128, 130-133, 130-133, 138, 138, 139, 140, 140, 141, 141-144, 145, 146, 148, 148, 151, 151, 152, 154, 157-160, 163, 165, 170, 171-175, 176, 176, 177, 179, 181, 181-183, 183, 186, 188, 192, 194, 194, 196, 198, 198, 199, 199-205, 206, 208, 209, 212, 213, 215, 216, 215, 216, 218, 218, 219, 220, 222, 224, 225, 225, 228-232, 233, 234, 235, 237, 238-242, 238, 240-242, 244, 244, 245, 245, 248, 249, 250, 251, 254, 255, 255, 258, 260, 263, 266, 268, 268, 269, 269, 274, 274, 275, 275, 277-282, 281, 284-286, 284-286, 288-290, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 297, 297, 298, 308, 308, 309-325, 309-325, 329, 331, 332-335, 333, 334, 335, 337, 339, 343, 345, 345, 346, 348, 349, 349, 351-355, 351-353, 367, 372, 377, 379, 379, 380, 382, 383, 383-385, 385, 386, 394, 395, 398, 399-401, 399, 401, 403-408, 408, 409, 410, 412-419, 421, 424, 425, 427-432, 434, 435, 438, 441, 442, 445, 445, 448, 450-454, 457-459, 460-462, 465-468

Mařík, V.	15, 351, 355, 358, 359-365, 359, 361, 362, 364-366, 375, 429
Masaryk, T. G.	21, 21, 25, 25, 395, 400, 415. 429, 431-433, 442, 445
Mason, P.	9, 69, 70, 311, 312, 357, 358, 383, 384, 429
Massenet, M.	221, 429
Matějčíček, J.	286, 430
Matějka, O.	21, 24, 46, 79, 430
Maydl, P.	52, 245, 403, 414, 421
Mayer, F.	430
Mayo, E.	184, 430
Mazzucatová, M.	124, 430
Málek, I.	400, 415
McAfee, A.	356, 361, 381, 381, 410
McCarthy, J. R.	306
McFarlane, B. J.	45, 430
Meadová, M.	368
Meadows, D. L.	295, 330, 331, 430
Meadowsová, D. H.	295, 330, 331, 430
Meleščenko, J. S.	403, 403
Melman, S.	193, 430
Mervart, J.	17, 21, 22, 54, 55, 55, 78, 79, 79, 80, 83, 84, 281, 297, 421, 425, 430
Mervart, P.	442
Metelec, M.	20, 21, 47, 306, 430
Meyer, T.	17, 317, 317, 318, 318, 425
Mészáros, I.	63, 430
Mihola, J.	111, 418
Mikoláš, A.	313, 319, 431
Mikulinskij, S. R.	25, 67, 67 , 68, 73, 190, 231, 232, 277, 288, 398, 399
Mill, J.	173, 431
Mill, J. S.	11, 120, 173, 395, 439
Minski, H. P.	385

Mitin, M. B.	399
Mitrochin, L. N.	231, 403, 431
Mládek, J.	361
Mlynář, Z.	17, 22, 22, 45, 46, 46, 48, 48, 49, 49, 51, 51, 80, 80, 93, 215, 281-288, 282-287, 297, 305, 431, 452
Mlýnková (Holubová), I.	397, 431
Morris, I. M.	202, 386, 431
Mosco, V.	17, 55, 56, 318-321, 320, 321, 416, 431
Mumford, L.	185, 187, 196, 226, 431
Musil, J.	48, 395, 431
Musto, M.	407, 431, 434, 448
Mužík, J.	52, 403
Müller, K.	238, 238, 431
Müller, M.	15, 295, 330, 431
Nachtigal, V.	91
Nečaský, M.	431
Nečasová, D.	265, 268, 431
Nef, J. U.	329, 431
Neff, O.	370, 432
Nefiodow, L. A.	360, 361, 432
Nefiodowová, S.	360, 361, 432
Negri, A.	311, 313, 314, 322, 322, 418, 431
Nejedlý, Z.	25, 432
Nekola, J.	204, 278, 445
Neri, G. D.	75, 432
Nesbitt, N.	427
Netopilík, J.	239, 420
Neumann, K. H.	402
Neupert-Doppler, A.	372, 432
Neužil, F.	17, 60, 181, 215, 297, 297, 298, 310, 323, 348-351, 349, 350, 419, 432
Newton, I.	68, 81

Němec, O.	2
Nicolaus, M.	56, 432
Nietzsche, F. W.	433
Ninettová, A.	162, 432
Novák, M.	241, 242, 432
Novák, V.	13
Novák, V. J. A.	10, 255 , 432
Novosád, F.	374
Novotný, A.	78, 304, 411
Novotný, J.	51, 409, 432
Nový, L.	25, 433
Nový, M.	319, 433
O borský, S.	52, 399
Odujev, S. F.	243, 244, 244 , 408, 433
Olszewski, E.	244, 433
Ondryáš, K.	10, 13, 17, 24, 37, 231, 327, 433, 433
Oppenheimer, J. R.	407
Opiz, J. F.	395
Ort, J.	371, 372, 433
Orwell, G.	221, 221, 301, 306, 369, 369, 433
Outrata, E.	81
Overton, J. P.	307, 367
Owen, R.	165
P alacký, F.	24, 398, 449
Palatová, M.	264, 331, 433
Palme, O. S. J.	49, 49
Papežská rada pro spravedlnost a mír	190, 433
Pažout, J.	415, 433
Patočka, J.	46, 51, 55, 232, 384, 416
Pavelka, T.	413, 439

Pecka, E.	52, 297, 433
Pelikán, J.	49, 433
Perlo, V.	102, 102, 433
Pernes, J.	133, 433
Perný, L.	18, 76, 116, 159, 165, 369, 371, 434, 439, 500
Petráš, J.	412
Petrášek, F.	434
Petridis, A.	410
Pérezová, C.	360, 434
Piekarczyk, S.	246, 420
Piketty, T.	384, 434
Piłatowicz, J.	244, 434
Pilný, P.	51, 434
Piper, R.	420
Pitts, F. H.	311, 314, 434
Pizan, M.	89, 434
Platón	218, 394, 412
Plevza, V.	304, 434
Pluhař, J.	400
Pokorný, J.	431
Polnar, S.	280, 281, 281, 434
Polyhistor, L. C. A.	394
Popelová-Otáhalová, J.	400
Porubský, Š.	243, 434
Postone, M.	323, 407, 434
Potměšil, J.	445
Potůček, M.	22, 22, 23, 69, 416, 435
Prokúpek, L.	52, 54, 435
Prorok, V.	15, 435
Průcha, V.	87, 134, 435
Pullmann, M.	78, 78, 423, 424

Purkyně, J. E.	395, 443
Purš, J.	38, 288, 435
Rahman, A.	414
Rameš, V.	258, 259, 347, 435
Randers, J.	430
Ransdorf, M.	11, 11, 79, 132, 278, 288, 289, 326, 327, 337, 361, 379, 395, 435, 445, 445
Raworthová, K.	385, 435
Rádi, P.	344
Rákosník, J.	17, 78, 281, 283, 435, 443
Reagan, R. W.	390
Rd.	53, 435
Redakce (1968)	45, 239, 403
Redakce (1969)	53, 403
Redakce (1974)	435
Redakce (1979)	75, 403
Redakce (1983a)	20, 20, 23, 26, 27, 67, 73, 75, 91, 240, 435
Redakce (1983b)	67, 73, 435
Remington, R. A.	45, 435
Ricardo, D.	187, 435
Rifkin, J.	17, 69, 70, 311, 312, 314, 357, 360, 360, 381, 381, 435, 436
Richta, K.	17, 20, 397, 431, 436, 447
Richta, R.	
- badatelské zaměření	20-73, 20-73, 229-277, 229-277
- <i>Citlivý bod vědeckotechnické revoluce</i>	53-54, 53-54, 92, 258, 398, 398, 403
- <i>Civilizace na rozcestí</i>	20-73, 20-73, 45, 46, 74-308, 74-308, 309-372, 309-372, 373-393, 373-393, 397, 397, 398, 398, 401, 401
- <i>Člověk / věda / technika</i>	14, 67, 72, 231, 242-277, 242-277, 379, 398, 398, 399
- <i>Člověk a technika v revoluci</i>	

<i>našich dnů</i>	13, 21, 27-37 , 27-38, 77, 79, 82, 174, 292, 298, 299, 308, 332, 334-336, 339, 366, 379, 384, 397, 397, 400, 401
- definice VTR	54, 98, 237, 239, 269-274 , 269-274, 281, 341
- ekologická problematika	15, 15, 177, 261-265 , 261-265, 279, 368, 385, 386, 380, 382
- <i>Komunismus a proměny lidského života</i>	13, 21, 27, 27, 37-45 , 37-45, 62, 77, 79, 88, 99, 130, 281, 292, 298, 299, 304, 308, 366, 397, 397, 400, 401
- <i>Marxova cesta revoluční kritiky</i>	13, 16, 16, 17, 55-67 , 55-67, 398, 398, 400, 401, 401
- modifikace teorie VTR	229-277 , 229-277
- <i>Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce</i>	99 , 103, 278, 304, 304, 330, 332, 333, 378, 397, 397, 404
- <i>Před rozhodnutím</i>	8, 47-48 , 47-48, 73, 242, 372, 398, 398, 403, 404
- revizionismus	17, 49, 52, 53, 63, 72, 73, 83, 102, 229, 230, 241-242 , 241-242, 286, 308, 347, 418, 424, 430, 443, 447
- <i>Socialismus a věda</i>	25, 67-68 , 67-68, 73, 232, 277, 288, 398, 398, 399, 417
- <i>Úvahy o budoucnosti dělby práce</i>	15, 16, 21, 158, 159, 310, 351-355 , 351-355, 397, 397, 404
- <i>Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty</i>	25, 232-235 , 232-235, 304, 398, 398, 404
- <i>Vědeckotechnická revoluce a perspektivy rozvoje společnosti</i>	16, 69, 235-237 , 235-237, 281, 289, 398, 398, 405
- životní osudy	20-73 , 20-73, 397-398, 397-398
Rindzeviciuteová, E.	440
Robejšek, P.	151, 300, 300, 301, 301, 305, 391, 436
Robinson, W. I.	386, 436
Robinsonová, J. V.	11, 438, 500
Rodrik, D.	384, 384, 436
Rolný, I.	443

Rostow, W. W.	174, 234, 255, 384, 436
Rothblatt(ová), M.	307, 436
Rousseau, J. J.	61, 151
Rovenski, Z.	424
Ruml, V.	52, 55, 55, 73, 402, 403, 406
Rumler, M.	91
Rupnik, J.	46, 436
Rusko, M.	422
Rusmichová, L.	413
Russell, B. A. W.	51
Rutherford, E.	225
Růžička, J.	17, 79, 79, 80, 430
Rychlík, J.	80, 436
Rychtařík, K.	52, 403
Rypota, J.	238, 436
Rzounek, V.	399
Říman, J.	70, 71, 436
Řehořek, V.	395
Santos, R. S.	436
Sedláček, O.	52
Sedlák, J.	10, 436
Seidlerová, I.	433
Selucký, R.	79, 79, 293, 403, 436
Scherer, K. J.	425
Shkliarevsky, G.	328, 436
Scheler, H.	225, 436
Schelsky, H.	179
Schmidt, O.	330, 436
Schnur, P.	156, 437
Schumacher, E. F.	385, 437
Schumann, H.	382, 382, 428

Schumpeter, J. A.	<i>11, 15, 89, 90, 120, 121, 138, 200, 255, 344, 381, 381, 384, 388, 437, 437</i>
Schwab, K.	<i>156, 305, 360, 381, 381, 384, 437</i>
Schweickart, D.	<i>378, 437</i>
Sirácký, A.	<i>52, 403</i>
Sismondi, de J. Ch. L. S.	<i>11</i>
Sitárová, Z.	<i>51, 255, 439</i>
Skalický, J.	<i>76, 439, 445</i>
Skaržinskaja, V. D.	<i>17, 73, 77, 83, 230, 230, 275, 275, 348, 439</i>
Skála, J.	<i>329, 343, 367, 440</i>
Skilling Gordon, H.	<i>440</i>
Skovajsa, M.	<i>52, 440</i>
Sládek, S.	<i>78, 440</i>
Smil, V.	<i>395</i>
Smirnov, S. N.	<i>257, 304, 336, 440</i>
Smith, A.	<i>148, 154, 157, 162, 176, 187, 440, 440</i>
Smíchovský, J. A.	<i>395</i>
Smíšek, J.	<i>10, 17, 21, 23, 27, 28, 37, 79, 89, 90, 279, 279, 280, 298, 298, 299, 323, 323, 309, 366, 440</i>
Smolka, J.	<i>433</i>
Sojka, M.	<i>10, 90, 154, 172, 174, 440</i>
Sokol, M.	<i>12, 374, 380, 440</i>
Sommer, V.	<i>17, 28, 45, 48, 53, 72, 77, 78, 78, 84, 240, 240, 242, 276, 330, 420, 440</i>
Soros, G. (Schwartz, G.)	<i>381</i>
Soukup, J.	<i>437</i>
Soukup, M.	<i>71, 277, 399, 401, 427, 441</i>
Spangenberg, J.	<i>15, 295, 330, 431</i>
Spence, M.	<i>314, 441</i>
Spitzer, M.	<i>167, 178, 191, 307, 441</i>
Spurný, M.	<i>17, 72, 72, 79, 441, 443</i>
Srovnalová, M.	<i>83, 255, 258, 441</i>

Stalin, J. V. (Džugašvili, J. V.)	32, 45, 46, 47, 72, 75, 77, 79, 79, 80, 83, 84, 84, 89, 102, 133, 213, 241, 258, 294, 297, 298, 306, 310, 349, 370, 418, 419, 430
Standing, G.	143, 441
Staněk, P.	384, 384, 441
Stasi, P.	311, 441
Stefanov, N.	399, 399
Stehr, N.	381, 381, 410, 441
Strasser, J.	295, 441
Streeck, W.	388, 441
Strinka, J.	402
Strumilin, S. G.	98, 102, 102, 199, 441, 442
Studený, L.	70, 70, 71, 442
Stuchlík, B.	319, 442
Suk, J.	281, 420, 442
Surhone, L. M.	442
Suša, O.	388, 389, 412
Sušová-Salminen, V.	411, 421, 437, 442
Svěcený, A.	447
Sviták, I.	46, 51, 79, 80, 421
Svoboda, L.	412
Svoboda Plumlovský, V.	395
Szantó, L.	52, 403
Szelényi, I.	258, 347, 422, 424
Šafařík, P.	358, 358, 443
Šaffek, M.	63, 63, 442
Šamalík, F.	399
Šarmír, E.	386, 442
Ščur, M.	385, 442
Šedivec, V.	416
Šeršenko, L. A.	408
Šetek, J.	439

Ševčík, O.	65, 76, 177, 442
Šik, O.	22, 22, 46, 48, 48, 49, 90, 90, 91, 146, 285, 286, 293, 348, 349, 399, 442, 443
Šikula, M.	374, 374, 442, 443
Šilhán, V.	90
Šimek, V.	190, 190, 443
Šindelář, J.	217, 278, 283, 413
Šír, D.	313, 314, 443
Škoda, J.	48, 443
Škodová, M.	420
Šmajš, J.	152-154, 152-154, 250, 254, 262, 280, 289-292, 289-292, 303, 443
Šorm, F.	78, 99, 101, 199, 400, 443
Štaif, J.	72, 443
Štoll, L.	52, 403
Štrougal, L.	70, 436
Šuchardin, S.	403
Šulc, J.	42, 303, 347, 356, 358, 358, 443
Šulc, O.	70, 329, 329, 330, 330, 406, 423, 443
Šulc, Z.	79, 416, 443
Šumpíková, M.	439
Švejk, J.	13, 13, 417
Švigová, M.	79, 293, 443
Švihlíková, I.	15, 119, 303, 345, 360, 375, 390, 391, 391, 392, 392, 411, 412, 421, 437, 438, 442, 444, 498
Taleb, N. N.	388, 444
Tanase, A.	292, 444
Tanner, L.	375, 390, 412
Tapsott, D.	69
Taranenková, I.	428
Taylor, F. W.	132, 132, 159, 160, 160, 184, 184, 193, 193, 444
Taylorová-Millová, H.	11, 173, 439

Teich, M.	102, 224, 224 , 225, 403, 412, 413, 433, 444
Tejkl, M.	119, 392, 444
Teng Siao-pching	206, 327
Tennoeová, M. T.	442
Teßmann, K.	47, 82, 284, 444
Thatcherová, M. H.	390
Theobald, R.	411
Thomas, W. I.	242
Thomasová, D. S.	242
Tlustý, A.	13
Tlustý, V.	208, 444
Toffler, A.	11, 69, 123, 188, 226, 269, 377, 378, 383, 387, 389, 438, 444
Tofflerová, H.	11, 69, 123, 188, 226, 438, 444
Toma, S. G.	14, 444
Toman, K.	431
Toman, L.	51, 445
Toman, V.	431
Tomášek, D.	21, 418
Tomek, G.	355, 445
Tomin, J.	405
Toms, M.	10, 10, 16, 90, 90 , 91, 98, 111, 130, 297, 307, 330, 331, 403, 418, 445
Tondl, L.	51, 204, 204 , 400, 445
Touraine, A.	12, 262, 380, 380, 445
Toynbee, A. J.	226, 386
Tracy de, D. A.	218
Trapeznikov, V. A.	81, 445
Tremčinský, M.	391, 445
Trenkle, N.	384, 427
Trnka, J.	372, 445
Trusina, T.	419

Tugan-Baranovskij, M. I.	11
Turchetti, S.	407, 440
Tvardovskij, A. T	44, 445
Ťiang Ce-min	327
Ulrych-Kamenický, J.	11, 438
Ursul, A. D.	420
Ujomov, A.	424
Ujomová, J.	424
Urban, L.	91
Vacek, J.	202, 445
Vacek, L.	79, 132, 278, 289, 337, 445
Vacková, B.	76, 371, 445
Vaculík, L.	48, 445
Valenčík, R.	1, 2, 4, 6-9, 11, 17, 25, 26, 28, 55, 230, 307, 312, 345-348, 345-348, 411, 421, 445, 446
Valenta, F.	11, 15, 15, 90, 90, 107, 224, 288, 413, 437
Vančura, J.	20, 397
Vaner, J.	331, 446
Vaněk, M.	15, 17, 239, 240, 262, 263, 264, 264, 446
Varufakis, J.	301, 446
Vaško, T.	3, 10, 17, 23-25, 23, 53, 300, 308, 308, 325, 325, 326, 326, 403, 446, 447
Vavroušek, J.	368, 386, 447
Vávrová, V.	355, 445
Večeř, J.	48, 447
Veverka, A.	30, 447
Vinci da, L. (Piero di ser, L.)	81, 394, 395
Virno, P.	17, 313, 314, 447
Višňovský, E.	402
Vlková, V.	27, 447
Voigt, M. A.	395

Vojtíšek, J.	238, 447
Volkov, G. N.	73, 289 , 291, 402, 447
Voltaire (Arouet, F. M.)	89, 394
Voráček, E.	48, 447
Vostracký, Z.	445
Vozka, J.	89, 447
Vrana, I.	397, 447
W agner, H. J.	418
Wagnerová, A.	20, 20, 21, 419, 447
Walker, Ch. R.	132, 159, 447
Wallerstein, I. M.	386
Walterová, E.	447
Wankel, J.	395
Wark, M.	313, 447
Wawrosz, P.	312, 345, 346, 446
Weber, M.	124, 127, 129, 132, 198, 207, 383, 384, 386, 447, 448
Webster, F.	448
Weiová, X.	327, 448
Weigel, S.	395
Weinberg, A. M.	83, 83, 448
Weizsäcker, E. U.	448
Wellesley-Wesley, J.	329
Welzl Eskymo, J.	395
Wendlingová, A. E.	314, 448
Wessel Schulze, M.	17, 46, 297, 448
Westlake, S.	69
Whyte, W. H.	207, 448
Wiener, N.	102, 208, 387, 448
Wright, E. O.	371, 448
X enofón	152, 448
XVI. sjezd KSC	238, 448

XXII. sjezd KSSS	119, 448
XXVII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu	239, 448
Z adražilová, L.	76, 448
Zacher, L. W.	47, 244, 294, 323, 433, 448
Zachoval, M.	319, 448
Zámečník, M.	361
Zázvorková, S.	238
Zelený, J.	52, 79, 73, 403, 406
Zelený, M.	384, 385
Zeman, J. ¹⁶⁰⁰	131, 177, 449, 449, 496
Zeman, J. ¹⁶⁰¹	210, 278, 420, 448, 449, 449, 496
Zeman, M.	54, 330, 373, 411, 443
Zumr, J.	21, 55, 55, 421
Ž ížek, S.	322, 322, 391, 449
Žídek, P.	395
Žolnay, Š.	306, 449

¹⁶⁰⁰ Jan Zeman – ekologický ekonom.

¹⁶⁰¹ Jiří Zeman – sociolog.

O autorovi

Pavel Sirůček (*1965) – politický ekonom, snad politolog (což je dnes synonymum nadávky, a to naprosto oprávněně), historik a popularizátor sociálně-ekonomických učení, politický analytik a ultrakonzervativně-levicový glosátor, digitální disident, laický pivně-gastronomický fejetonista, příležitostný pivní degustátor a tradicionalistický stoupenec české hospodské kultury, přítel plemene welsh corgi, žižkovský patriot, cykloturista etc.

Od roku 1991 nepřetržitě působí na VŠE v Praze, s domovským pracovištěm na Fakultě podnikohospodářské a do roku 2001 také na Fakultě národohospodářské. V současnosti je zaměstnán na katedře manažerské ekonomie (dříve katedra mikroekonomie) Fakulty podnikohospodářské VŠE v Praze. Vzdělání na suchdolské ZDŠ M. Alše a vokovickém Gymnáziu Arabská; dále studia na Fakultě stavební ČVUT Praha, Filozofické fakultě UK v Praze či mimořádné doktorské studium předmětů specializace Politologie v Centru doktorandských a manažerských studií VŠE v Praze. Absolvent Fakulty národohospodářské VŠE v Praze – obor Politická ekonomie (1991), specializace Politologie na Fakultě mezinárodních vztahů VŠE v Praze (1994), doktorského studia Ekonomie na Institutu ekonomických studií Fakulty sociálních věd UK v Praze (1999). Habilitace v oboru Ekonomie na Fakultě národohospodářské VŠE v Praze (2000), v roce 2016 jmenován profesorem v oboru Ekonomie na návrh Fakulty podnikohospodářské VŠE v Praze.

Dlouholeté zkušenosti z výuky bakalářských, magisterských i doktorských kurzů standardní mikro- a makroekonomické teorie, včetně garancí kurzů magisterské Ekonomie či přijímacího řízení z Ekonomie na VŠE v Praze. Garant předmětů z oblasti dějin ekonomických a sociálních teorií, resp. hospodářských dějin na všech stupních studia na VŠE v Praze. Pedagogická, vědecko-výzkumná, odborná, poradní aj. spolupráce s různými institucemi (působení v Centru strategických a teoretických studií, akademické radě Institutu české levice aj., redakční práce, poradce pro politickou analýzu, spolupráce

s Komorou auditorů ČR). Dříve pedagogická, vědecko-výzkumná a další spolupráce s ČVUT Praha, ekonomickými fakultami v Ústí nad Labem, Pardubicích, Brně, Kladně, dále s ARC-VŠPSV, BIVŠ Praha, JU v Českých Budějovicích aj. V současnosti spolupráce s VŠFS Praha.

Hlavní publikační aktivity zaměřené na teorie, historii zkoumání a aplikace tzv. dlouhých vln (dlouhodobých Kondratěvových ekonomických, resp. společensko-ekonomických cyklů), na rozpory a perspektivy globalizace, na oblast dějin ekonomického a sociálního myšlení, resp. metodologie a aktuálního stavu společenských věd, na politické analýzy a prognózy, včetně perspektiv a vizí levice či krize politických ideologií apod. a na učební texty k výuce standardní mikro- a makroekonomické teorie především na VŠE v Praze (celkem několik set položek, včetně příspěvků v denním tisku – úplný seznam publikací viz [www stránky](#)).

Osobně si – v marnivé pýše – cení knihy *Utopický vizionář Bernard Bolzano. S předmlouvou L. Perného. 1. elektronické vydání (pdf), resp. 2. rozšířené a doplněné vydání. Praha: Institut české levice 2022. 444 s. ISBN 978-80-11-02303-4, dále studie Dlouhé K-vlny (historie zkoumání, vývoj, výhledy) a rozpory soudobé globalizace. Díl I. O cyklech a dlouhých vlnách. Díl II. O globalizaci a dlouhých vlnách. 3. aktualizované vydání. Praha: Fórum společenských věd Klubu společenských věd 2016, ročník 2016 (IV.). 875 s. ISSN 2336-7679 (& konzultací, výzkumných zpráv, popularizací o dlouhých vlnách či globalizaci), monografie J. V. Robinsonová a R. Luxemburgová – největší ženské osobnosti teoretické ekonomie. S předmlouvou I. Švihlíkové. 2. doplněné vydání. Praha: Fórum společenských věd Klubu společenských věd, ročník 2019 (VII.). 387 s. ISSN 2336-7679 a učebního textu Sirůček, P. a kol.: *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie (vývoj-současnost-výhledy)*. Slaný: Melandrium 2007. 511 s. ISBN 978-80-86175-03-4. Dále podílu na výstupech CSTS a popularizačně-osvětových dlouhodobých seriálů o nositelích tzv. Nobelovy ceny za ekonomii (Zpravodaj VŠE, Acta Oeconomica Pragensia, Politická ekonomie), ženách v ekonomii (Acta Oeconomica Pragensia), polozapomenutých postavách sociálně-ekonomického myšlení (Acta Oeconomica Pragensia) a ekonomických osobnostech levicové orientace (Alternativy). Aktuálně se věnuje bublinám 4.0 a 5.0, včetně etap zelené, koronavirové, moralistně-válečné, dále synergii krizí vyvolaných liberalismem a sociálně-ekonomické dimenzi českého, moravského a slovenského utopického myšlení.*

e-mail: sirucek@vse.cz

www stránky: <http://nb.vse.cz/~sirucek>